ISSN (Print): 2304–5809
ISSN (Online): 2313–2167

Науковий журнал

«Молодий вчений»

№ 2 (66) лютий 2019 р.

Редакційна колегія журналу

Сільськогосподарські науки
Базалій В.В. – д-р с.-г. наук
Балашова Г.С. – д-р с.-г. наук
Клименко М.О. – д-р с.-г. наук
Коковіхін С.В. – д-р с.-г. наук
Лавриненко Ю.О. – д-р с.-г. наук
Писаренко П.В. – д-р с.-г. наук

Історичні науки
Змерзлий Б.В. – д-р іст. наук

Юридичні науки
Бернацька Н.І. – канд. юрид. наук
Стратонов В.М. – д-р юрид. наук

Політичні науки
Наумкіна С.М. – д-р політ. наук
Яковлев Д.В. – д-р політ. наук

Педагогічні науки
Козяр М.М. – д-р пед. наук
Рідей Н.М. – д-р пед. наук
Федяєва В.Л. – д-р пед. наук
Шерман М.І. – д-р пед. наук
Шипота Г.Є. – канд. пед. наук

Філологічні науки
Шепель Ю.О. – д-р філол. наук

Філософські науки
Лебєдєва Н.А. – д-р філос. в галузі культурології

Технічні науки
Гриценко Д.С. – канд. техн. наук
Дідур В.А. – д-р техн. наук
Шайко-Шайковський О.Г. – д-р техн. наук

Економічні науки
Іртищева І.О. – д-р екон. наук
Козловський С.В. – д-р екон. наук
Шапошников К.С. – д-р екон. наук

Медичні науки
Нетюхайло Л.Г. – д-р мед. наук
Пекліна Г.П. – д-р мед. наук

Ветеринарні науки
Морозенко Д.В. – д-р вет. наук

Мистецтвознавство
Романенкова Ю.В. – д-р мистецт.

Психологічні науки
Шаванов С.В. – канд. псих. наук

Соціологічні науки
Шапошникова І.В. – д-р соц. наук

Міжнародна наукова рада

Adam Wrobel – Doktor, Associate Professor (Poland)
Arkadiusz Adamczyk – Professor, Dr hab. in Humanities (Poland)
Giorgi Kvinikadze – PhD in Geography, Associate Professor (Georgia)
Inessa Sytnik – Professor, dr hab. in Economics (Poland)
Janusz Wielki – Professor, dr hab. in Economics, Engineer (Poland)
Javad Khamisabadi – Professor, PhD in Industrial management (Iran)
Michal Sojka – Doctor in Engineer (Poland)
Stanislaw Kunikowski – Associate Professor, Dr hab. (Poland)
Wioletta Wojciechowska – Doctor of Medical Sciences (Poland)
Вікторова Інна Анатоліївна – доктор медичних наук (Росія)
Глущенко Олеся Анатоліївна – доктор філологічних наук (Росія)
Дмитрієв Олександр Миколайович – кандидат історичних наук (Росія)
Марусенко Ірина Михайлівна – доктор медичних наук (Росія)
Швецова Вікторія Михайлівна – кандидат філологічних наук (Росія)
Яригіна Ірина Зотовна – доктор економічних наук (Росія)

Повний бібліографічний опис всіх статей журналу представлено у:
Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського,
Науковій електронній бібліотеці Elibrary.ru

Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз:
GoogleScholar, CiteFactor, Research Bible, Index Copernicus.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 18987–7777Р від 05.06.2012 р.,
видане Державною реєстраційною службою України.

© Науковий журнал «Молодий вчений», 2019
© Видавництво «Молодий вчений», 2019

ЗМІСТ

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Bartnitski Vadzim
Classification of the adjustable tooth-lever mechanisms of periodical turn and a modernized method of regulating angle.....299

Согор А.Р., Ярема Н.П., Бридун А.М., Лех І.П.
Створення інтерактивної карти забруднення атмосферного повітря Львівщини.....303

Талпа Е.А., Дмитриева Н.В., Муравьева И.А.
Энергоэффективность поселков Приднестровья – совокупность выбора схем газоснабжения и тепломодернизации зданий 307

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ

Бондаренко О.В., Слюсаренко Ю.Л.
Зв'язок типу ВНД з екстер'єрними, інтер'єрними особливостями та робочою продуктивністю коней.....313

Окрушко С.Є.
Регулювання чисельності бур'янів у посівах кукурудзи.....319

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

Кривицька І.А., Крайнюков А.О.
Встановлення метрологічних характеристик методики біотестування з визначення гострої летальної токсичності води на ракоподібних Ceriodaphnia affinis Lilljeborg.....323

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

Воловик В.М., Хаєцький Г.С., Бахновська О.С.
Етнокультурні ландшафти Шаргорода.....326

Кисельов Ю.О., Шутак К.В.
Господарська діяльність як чинник забруднення водних об'єктів України.....333

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА СПОРТ

Васькевич С.С.
Сучасні підходи до розвитку витривалості студентів на заняттях з фізичного виховання ВНЗ.....337

Лісенчук Г.А., Славітяк О.С., Грохович О.М.
Вплив різновидів тренувальних програм на динаміку силових здібностей студентської молоді засобами силового фітнесу.....340

Петрушин Д.В., Анісімов Д.О., Пожидаєв М.Ю.
Методика розвитку спеціальних фізичних якостей курсантів закладів вищої освіти Національної поліції України з використанням системи кросфіт 345

Пристинський В.М., Пристинська Т.М., Фролова О.О., Ярхо І.С.
Підготовка педагога до реалізації професійних функцій щодо забезпечення здорового способу життя.....349

Пристинський В.М., Пристинська Т.М., Лисецька О.Я., Сивук А.О.
Формування в учнівської молоді позитивної мотивації до занять фізичною культурою і спортом на засадах впровадження ідеї школи сприяння здоров'я.....354

Рогаль І.В.
Застосування сучасних засобів для розвитку техніки волейболістів у непрофільних ЗВО.....358

МЕДИЧНІ НАУКИ

Войтів Я.Ю.
Фенотипічні ознаки дисплазії сполучної тканини у пацієнтів з післяопераційними вентральними грижами.....361

Дмітрієва Н.С.
Методика використання кінезотерапії як засобу профілактики професійних захворювань опорно-рухового апарату у спортсменів з кульової стрільби.....364

Дмітрієва Н.С.
Фізична терапія при захворюваннях опорно-рухового апарату у спортсменів з кульової стрільби.....367

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Малицька О.В.
Гармонізація особистості засобами художньо-естетичної діяльності.....372

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Альошина О.А.
Функціонування ремісничої школи при Кам'янецькому православному братстві Подільської губернії у XIX ст. 376

Василенко С.В.
Визначення перспектив організації садово-паркових ландшафтів Національного заповідника «Хортиця» з метою висвітлення історичних місць та природних об'єктів на їхній території.....380

Гуменюк О.В.
Держава і сім'я в СРСР: контроль і особисте.....389

Єремєєва І.А., Миропольский В.В.
Проблеми визнання праведниками народів світу (на прикладі митрополита Андрея Шептицького).....393

Маргулов А.Х., Мороз Т.А.
Соціально-економічна інтеграція у міське середовище єврейської громади м. Катеринослав у XIX – початку XX ст.....398

Новородовський В.В.
Мовний чинник етнополітичної дестабілізації в Україні (2010-2014 рр.).....403

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Филиппова О.Н.
М.Ю. Лермонтов – художник и поэт (1814-1841 гг.).....411

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Береговенко Н.С., Зізінська А.П.
Семантичні відмінності та способи перекладу англійських параметричних прикметників huge та great (на матеріалі фільмів каналу BBC «The Blue Planet» та «Life»).....421

Головня А.В., Панасовська А.О.
Лінгвостилістичні особливості жанру психологічний трилер (на матеріалі роману Поли Гукінз «Глибоко під водою»).....425

Добош О.С., Сабан О.В.
Артефактна та соціальна метафори в промовах президента України Петра Порошенка.....429

Зізінська А.П., Береговенко Н.С.
Дієслово ***pray*** як реквестивний маркер в історії англійської мови.....435

Коломийська І.А.
Вплив гендерного чинника на використання цитатно-афористичних зворотів у німецькомовному газетному тексті.....438

Кравченко К.О.
Лексичні та стилістичні особливості американських сайтів туристичних агенцій.....443

Кук Г.І.
Метафори як засіб впливу та переконання в англомовній промові Петра Порошенка.....446

Павлушенко О.А.
Концепт «Україна» в індивідуально-авторських картинах світу Т. Шевченка й В. Стуса.....451

Храбан Т.Є.
Візуальна метафора у концептуалізації сучасного російсько-українського конфлікту.....456

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

Бабич А.А., Яндола К.О.
Формування та розвиток самоосвітньої діяльності сучасних фахівців.....461

Дичка Н.І., Михайленко А.В.
Принципи навчання професійно орієнтованого англомовного писемного мовлення студентів ІТ-спеціальностей.....465

Івашкевич Л.С.
Потенціал опанування CAT-інструментів у системі підготовки сучасних перекладачів.....469

Kovalenko Oksana
Communication in the process of education.....474

Ковальчук В.І., Фатєєв М.С.
Оновлення змісту професійної підготовки студентів в аграрних коледжах засобами інноваційних технологій.....477

Ковальчук І.В.
Релігійна культура як складова громадянської культури особистості.....484

Курінний О.В., Черкасова Т.А.
Ефективність функціонування кредитно-модульної системи у вищій школі.....488

Мельник І.М., Заремба Л.В.
Ділова гра в системі методів активного навчання магістрів дошкільної освіти.....493

Мовмига Н.Є., Мезенцева І.О.
Сучасні тенденції працеохоронного менеджменту: формування фахівця нового типу з охорони праці та промислової безпеки.....497

Олійник Н.Ю.
Організаторські вміння як складова компетентності старшокласників.....503

Полухтович Т.Г., Піменова О.О.
Дистанційні технології у навчальному процесі.....507

Чорна В.В., Яковенко І.О.
Пропедевтика підготовки до процесу письма у дітей з порушеннями мовлення.....511

Яндола К.О., Лобойко О.П.
Застосування інноваційних освітніх технологій при викладанні навчальних дисциплін в закладах вищої військової освіти.....515

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Загурська І.С., Халімончук І.П.
Особливості образу військового психолога у свідомості магістрів-психологів.....520

Ічанська О.М.
Особливості «Я-образу» жінок-підприємців з різними видами гендерної ідентичності.....524

Семенів Н.М.
Проблематика формування позитивної етнічної свідомості в студентському середовищі.....528

Федоренко О.С.
Особливості процесу соціальної інтеграції внутрішньо переміщених осіб з різним типом поселення (на основі серії фокус-груп).....534

Шевчишена О.В.
Відстеження психологічної готовності вчителя до роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання..... 540

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

Клочко О.О.
Освітньо-профілактичний потенціал мережевих ігор.....546

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Nika Kratsashvili
The scale of Russian informational influence and countermeasures in the post-soviet space: comparative analysis of Latvia and Georgia....550

Грабовська І.М.
Постколоніалізм як конфліктогенний фактор у культурно-історичному просторі сучасної України.....558

Савойська С.В.
Національна політика як основа формування моделі мовної політики України..... 562

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Васільєва Л.М.
Податкове стимулювання інноваційної діяльності в системі державного регулювання.....569

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Ковтун О.О.
Підстави та порядок обмеження реалізації права на свободу мирних зібрань у рішеннях Європейського суду з прав людини.....573

Серебрянський П.В.
Законодавчі проблеми правового регулювання забезпечення безпеки учасників кримінального процесу.....579

Січко Д.С., Фурса А.В.
Форма заповіту: вітчизняний та зарубіжний досвід.....585

Студенець І.С.
Особливості страхування в концесіях.....590

Тимчишин Т.М.
Адміністративно-правові засоби забезпечення транспортної безпеки Національною поліцією.....596

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Демиденко В.И.
Информационно-аналитическая модель количественной оценки интеллектуального продукта (специализированное печатное издание).....601

Дорош Н.І., Сніжко В.В.
Облік власного капіталу в контексті національних та міжнародних стандартів...606

Дубинська О.С.
Удосконалення методики оцінки комплексного стану підприємства на основі інтегрованої фінансової звітності 611

Івасів І.Б., Тараленко О.О.
Оцінка можливостей впровадження Базель ІІІ щодо відновлення діяльності неплатоспроможних банків.....619

Карпенко І.А., Мірзодаєва Т.В.
Інноваційні технології у сфері розвитку туризму в Україні та у світі.....625

Кріпкий А.Ю.
Правове забезпечення корпоративної безпеки підприємств України.....628

Куць Т.В., Вакуленко В.М.
Засади формування облікової політики щодо дебіторської заборгованості.....633

Мержвинська А.М.
Креативна економіка: особливості та тенденції розвитку.....637

Пирог О.В., Процик І.С., Томич М.І.
Концесія як перспективна форма державно-приватного партнерства: переваги та недоліки.....641

Терлецька Ю.О., Балан А.А., Кузьмук Н.Я.
Інноваційні технології як елемент антикризового управління підприємствами олійно-жирового комплексу в умовах економічної нестабільності.....647

Хмарська І.А.
Сценарії управлінських рішень щодо формування комплексу маркетингових комунікацій для різних рівнів партнерських відносин 651

CONTENTS

ENGINEERING SCIENCES

Bartnitski Vadzim
Classification of the adjustable tooth-lever mechanisms of periodical turn and a modernized method of regulating angle.....299

Sohor Andrii, Yarema Nataliia, Brydun Andrii, Lekh Ihor
Creation of interactive map of atmospheric air pollution of Lviv region.....303

Talpa Elena, Dmitrieva Nina, Muraviova Irina
Energy efficiency of villages in Transnistria – a complex of choice of gas schemes and heat-modernization of buildings.....307

AGRICULTURAL SCIENCES

Bondarenko Olga, Slyusarenko Yulya
Relationship between type VND with exterior, interior features and working effectiveness of concepts.....313

Okrushko Svetlana
Adjustment of weeds in corn crops..... 319

BIOLOGICAL SCIENCES

Kryvytska Ivetta, Krainiukov Andrii
Installation of metrological characteristics of the biotechnology method for determination of acute lettal toxicity of water on economic development Ceriodaphnia affinis Lilljeborg...323

GEOGRAPHICAL SCIENCES

Volovik Volodumyr, Khaetsky Hryhorii, Bakhnovska Olena
Ethnocultural landscapes of Shargorod.....326

Kyselov Iurii, Shutak Karyna
The economical activity as a factor of pollution water objects of Ukraine.....333

PHYSICAL EDUCATION AND SPORT

Vaskevich Snezhana
Modern approaches to development of endurance of students on employments on physical education of universities..... 337

Lisenchuk Gennadij, Slavitchak Oleg, Hrokhovych Oleksandr
The influence of diversity of training programs on the dynamics of power facilities of studental youth by powerfitness..... 340

Petrushin Dmytro, Anisimov Dmytro, Pozhidaev Mykola
Technique of development of special physical qualities of cadets of institutions of higher education of the National Police of Ukraine using the crosphit system.....345

Prystynskyi Volodymyr, Prystynska Tetiana, Frolova Olga, Yarkho Illya
Preparing the pedagogue to implement vocational functions for providing healthy lifestyle.....349

Prystyns'kyi Volodymyr, Prystyns'ka Tetyana, Lysets'ka Olena, Sivuk Alina
Forming positive motivation for classes of physical education and sports on bases of implementing the idea of school of health promotion in student youth.....354

Rogal Iryna
Application of modern equipment for development of technology in volleyballs in universal higher education 358

MEDICAL SCIENCES

Voitiv Yaroslav
Phenotypic characteristics of connective tissue dysplasia in patients with postoperative ventral hernia..... 361

Dmitriieva Nikol
Method of using kineshoterapy, as profilacticy of professional diseases of musculoskeletal system in shooting sports atletes..... 364

Dmitriieva Nikol
Physical therapy in diseases of musculoskeletal system in shooting sports atletes..... 367

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Malitskaya Olena
Harmonization of the personality by means of artistic and aesthetic activities..... 372

HISTORICAL SCIENCES

Alyoshina Oksana
Functioning of a craft school at the Kamyanets orthodox fraternity events of the Podillya province in the XIX century.....376

Vasylenko Serhii
Defining prospects of the organization of garden landscapes of Khortytsia National Reserve for covering historical and natural sites on their territory..... 380

Gumeniuk Oksana
State and family in the USSR: control and personality.....389

Yeremieieva Iryna, Myropolskyi Veniamin
Problems of recognition as Righteous Among the Nations (the case of metropolitan Andrei Sheptytskyi).....393

Margulov Arthur, Moroz Tanya
Socio-ekonomic integration into the urban invironment of the Jewish community of Yekaterinoslav in the XIX – early XX centuries.....398

Novorodovskyi Valerii
The Language factor of ethnopolitical destabilization in Ukraine (2010-2014).....403

HISTORY OF ART

Filippova Olga
M.Y. Lermontov as an artist and poet (1814-1841).....411

PHILOLOGICAL SCIENCES

Beregovenko Nataliia, Zizinska Anna
English adjectives of dimension huge and great: semantic differences nd translation methods (based on the BBC's documentaries «The Blue Planet» and «Life»)...421

Golovnia Alla, Panasovska Anastasia
Linguistic stylistic peculiarities of psychological thriller (based on Paula Howkins's novel «Into the Water»).....425

Dobosh Oksana, Saban Olesia
Artefact and social metaphors in the speeches of the President of Ukraine Petro Poroshenko.....429

Zizinska Anna, Berehovenko Natalia
The verb pray as a request marker in the history of English.....435

Kolomyis'ka Ivanna
Influence of gender factor on usage of citation-aphoristic phraseological units in German newspaper text.....438

Kravchenko Kateryna
Lexical and stylistic features of the American sites of tourist agencies.....443

Kuk Hanna
Metaphors as a means of influence and persuasion in the English speech of Petro Poroshenko.....446

Pavlushenko Olha
The concept «Ukraine» in T. Shevchenko's and V. Stus's individual authors' world views 451

Khraban Tetayna
Visual metaphera in current Russian-Ukrainian conflict conceptualization.....456

PEDAGOGICAL SCIENCES

Babich Andriy, Yandola Krystyna
Formation and development of self-education activities of contemporary specialists.....461

Dychka Nataliia, Mykhailenko Alla
Principles in teaching English writing for specific purposes students of IT-specialties.....465

Ivashkevych Lesia
The potential of working with CAT-tools in the translators' training.....469

Kovalenko Oksana
Communication in the process of education.....474

Kovalchuk Vasyl, Fatieiev Mykhailo
Upgrading students' vocational training content in agrarian colleges by means of innovative technologies.....477

Kovalchuk Inna
Religious culture as a complex of civil culture of personality.....484

Kurinnyy Olexiy, Cherkasova Tetyana
Efficiency of a credit-module system functioning in a higher education.....488

Melnyk Iryna, Zaremba Liudmyla
Business game in the system of active teaching methods of a holder of master`s degree of a pre school education.....493

Movmyga Nataliya, Mezentseva Irina
Modern trends of labour protection management of formation a new type specialist in labor protection and industrial safety.....497

Oliynuk Nadiia
Organizing implementation as a composition competence of old managers.....503

Polukhtovych Tetiana, Pimenova Olha
Distance technologies in the educational process.....507

Chorna Viktoriia, Yakovenko Iryna
The propaedeutic to preparation for the process of written in children with disabled linguistics.....511

Yandola Krystyna, Loboyko Oleksandr
Application of innovative educational technologies in teaching educational disciplines in high military education 515

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Zagurska Inna, Khalimonchuk Inna
Peculiarities of the image of a military psychologist in the consciousness of masters of psychology.....520

Ichanska Olena
Features of «I-image» women-entrepreneurs with different types of gender identity.....524

Semeniv Nataliia
Problems of the formation of positive ethnic conformity in the student environment.....528

Fedorenko Oleksandra
Features of the social integration process of internally displaced persons with different types of settlement (based on the focus-groups series).....534

Shevchyshena Oksana
Monitoring the psychological rediness of a teacher in work with children in conditions of inclusive education.....540

SOCIAL COMMUNICATIONS

Klochko Oleksiy
The educational and preventive potential of network games.....546

POLITICAL SCIENCES

Nika Kratsashvili
The scale of Russian informational influence and countermeasures in the post-soviet space: comparative analysis of Latvia and Georgia.....550

Grabovska Iryna
Postcolonialism as a conflictogenic factor in the cultural-historical space of modern Ukraine.....558

Savoyska Svitlana
National policy as the basis of the formation of model of linguistic policy of Ukraine.....562

STATE ADMINISTRATION

Vasilieva Lesya
Tax distribution of innovative activities in the state regulation system.....569

LAW SCIENCES

Kovtun Olha, Serebrianskyi Pavlo
Gaps in the legislative regulation of the institute for ensuring the safety of the participants in the criminal process.....573

Serebrianskyi Pavlo
Gaps in the legislative regulation of the institute for ensuring the safety of the participants in the criminal process.....579

Sichko Dmytro, Fursa Anna
Form of testament: domestic and foreign experience.....585

Studenets Iryna
Features of insurance in concessions.....590

Tymchyshyn Taras
Administrative and legal means of transportation security by the National Police.....596

ECONOMIC SCIENCES

Demidenko Vasily
Information and analitical model for quantifying the quality of an intellectual product (specialized print edition).....601

Dorosh Nina, Snizhko Valeriia
Accounting of aquity in contex of national and international standarts.....606

Dubinska Olena
Improvement of enterprise complex state evaluation technique based on integrated financial statement.....611

Ivasiv Igor, Taralenko Olena
Evaluation of opportunities for the introduction of Basel III in response to the activities of non-payable banks.....619

Karpenko Iryna, Mirzodaeva Tetiana
Innovative technologies in the development of tourism in Ukraine and the world.....625

Kripky Andrii
Legal provision of corporate safety of enterprises of Ukraine.....628

Kuts Tetyana, Vakulenko Viktoriia
Bases of formation of accounting policy of receivables.....633

Merzhvynska Anna
Creative economy: features and development trends.....637

Pyroh Olha, Protsyk Iryna, Tomych Mariana
Concession as a powerful form of public private partnership: pros and cons.....641

Terletska Yuliia, Balan Alona, Kuzmuk Nataliia
Innovative technologies as an element of crisis management of an oil and fat complex of the entities in the conditions of economic instability.....647

Khmarska Iryna
Scenarios of administrative solutions on the forming of the complex of marketing communications for different partners rates.....651

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-65
UDC 621.1

Bartnitski Vadzim
Faculty Mechanics and Electronics, Lanzhou University of Technology

CLASSIFICATION OF THE ADJUSTABLE TOOTH-LEVER MECHANISMS OF PERIODICAL TURN AND A MODERNIZED METHOD OF REGULATING ANGLE

Summary. The current method of controlling the duration of stops in the drives of periodic rotation of automatic machines and its constructive realization in the form of a gear-lever mechanism based on non-circular gear wheels were proposed. Additional design parameters have been determined, making it possible to adjust the gear-lever mechanism to different angles of the output shaft with no change in the lengths of the links of the basic lever mechanism. The essence of the proposed method of controlling the angle of emergence gear-lever mechanism is that in the process of turning the leading link mechanism rotation on the driven shaft is transmitted through non-circular gears, resulting in a change in the conjugate radii of the initial circles of the engaged gear pairs. A classification of possible variants of the structure of adjustable gear-lever mechanisms with non-circular gears was given.

Keywords: gear-lever mechanism, non-circular gear wheels, oval-eccentric, mechanical engineering.

Бортницкий В.В.
Факультет механіки та електроніки, Ланьчжоуський технологічний університет

КЛАСИФІКАЦІЯ РЕГУЛЬОВАНИХ ЗУБЧАСТО-ВАЖІЛЬНИХ МЕХАНІЗМІВ ПЕРІОДИЧНОГО ПОВОРОТУ І МОДЕРНІЗОВАНИЙ СПОСІБ РЕГУЛЮВАННЯ КУТА ВИСОТИ

Анотація. Запропоновано актуальний спосіб регулювання тривалості зупинок в приводах періодичного повороту машин-автоматів і його конструктивна реалізація у вигляді зубчасто-важільного механізму на основі некруглих зубчастих коліс. Визначено додаткові проектні параметри, що дають можливість налаштувати зубчато-важільний механізм на різні кути висоти ведучого вала з відсутністю зміни довжин ланок базового важільного механізму. У машинобудуванні можна визначити великий клас роторних технологічних машин, в яких робочий орган здійснює періодичний поворот із заданими необхідними зупинками, тривалість яких визначається виконуваної технологічною операцією і повинна бути різною. Прикладами таких машин є багатошпиндельні верстати-автомати і револьверні живильники для автоматизації періодичної подачі заготовок в зону обробки. Найбільш частим недоліком застосовуваних для вирішення зазначеного завдання механізмів періодичного руху у вигляді мальтійських, храпових і получервячних механізмів є розрив кінематичного ланцюга приводу з ударами при її замиканні, а також відсутність регульованої тривалості зупинок робочого органу. Інша конструктивне рішення даної задачі являє зубчато-важільні механізми на основі шарнірних важелів і круглих зубчастих коліс, що працюють без розриву кінематичного ланцюга, але також є нерегульованими при незмінній довжині ланок базового важільного механізму. Відомі способи регулювання кута вистою в зубчато-важільних механізмах з круглими зубчастими колесами за рахунок зміни довжин ланок важільного механізму мають обмежені кінематичні можливості, так як діапазони зміни довжини кривошипа і довжини стійки обмежені умовами кінематичної працездатності (неповний поворот кривошипа) і силовий працездатності (перевищення допустимих кутів тиску. Сутність запропонованого способу регулювання кута висоти зубчато-важільного механізму полягає в тому, що в процесі повороту ведучої ланки механізму обертання на ведучий вал передається через некруглі зубчасті колеса, внаслідок чого змінюються відповідні радіуси початкових кіл, що входять у зачеплення пар зубчастих коліс. Регулювання кута вистою також може здійснюватися шляхом зміни кута установки некруглих зубчастих коліс щодо ланок важільного механізму ще до початку технологічного процесу. Запропоновано класифікацію можливих варіантів структури регульованих зубчато-важільних механізмів, що мають некруглі зубчасті колеса.

Ключові слова: круглі зубчасті колеса, зубчато-важільний механізм, некруглі шестерні, овально-ексцентричний, машинобудування, кінематичні ланцюги, шарнірні важелі.

Introduction. In mechanical engineering, it can defined an extensive class of rotary technological machines in which the working body makes a periodic turn with given necessary stops, the duration of which is determined by the technological operation being performed and must be different. Examples of such machines are multi-spindle automatic machines and revolving feeders for automating the periodic supply of blanks to the machining zone [1].

Problem statement. Additional design parameters have been determined, making it possible to adjust the gear-lever mechanism to different angles of the output shaft with no change in the lengths of the links of the basic lever mechanism.

Analysis of recent research and publications confirms. Looking for the most optimal ways to solve Starns G. & Flugrad D.R. [1], Hu Q.C. & Mo H.J. [2], Guan Y.M., Zhang W.Y., Xiao Y.C. & Wang X. [3], Liu Y., Gong J. & Wu X. [8] and others. Analysis of recent research and publications confirms: the most frequent disadvantage of the mechanisms of periodic movement in the form

© Bartnitski Vadzim, 2019

of Maltese, ratchet and half-gear mechanisms used for solving this problem is the breaking of the drive kinematic chain with shocks when it closes, and the lack of controllability of the duration of the working body stops.

Selection of previously unsolved parts of the common problem. The known methods of regulating the angle of the stand in gear-lever mechanisms with round gears due to changes in the lengths of the links of the lever mechanism [2] have limited kinematic capabilities, since the ranges of changing the length of the crank and the length of the rack are limited by the conditions of the kinematic working capacity (incomplete rotation of the crank) and strength working (exceeding the permissible pressure angles). That is why the choice was made of this previously unresolved part of the general problem of regulating the stand angle in gear-lever the mechanisms with round gears.

Another constructive solution of this problem is toothed-lever mechanisms based on articulated levers and round gears, working without breaking the kinematic chain, but also being unregulated with a constant length of links of the basic lever mechanism [3].

Formulation of aims of the article. The essence of the proposed method of controlling the angle of emergence gear-lever mechanism is that in the process of turning the leading link mechanism rotation on the driven shaft is transmitted through non-circular gears, resulting in a change in the conjugate radii of the initial circles of the engaged gear pairs [4].

The dwell angle can also be adjusted by changing the angle of installation of non-circular gear wheels relative to the links of the lever mechanism before the start of the process [8].

Statement of the basic material. Figure 1 shows an embodiment of an adjustable gear-lever mechanism that implements the above method.

This mechanical device is a combination of a lever crank-beam mechanism, the leading (crank 1) and slave (yoke 3) parts of which are pivotally connected to the connecting rod 2 and base 4, and the transmission gear mechanism for transmitting rotation from the crank 1 to the driven shaft (Fig. 1 not shown), located coaxially with the O2 hinge connecting the yoke 3 with the base 4. The gear gear mechanism is made in the form of non-circular gear wheels 5, 6, 7 and 8 interlocking with each other, mounted on the links of the lever mechanism. The wheel 5 and the crank 1 are rigidly fixed to each other in such a way that the wheel 5 rotates relative to the center O1 together with the crank. Wheels 5 and 7 have the ability to rotate and install at angles θ1 and θ2 (adjustable angular displacement of the main axis of non-circular wheels relative to the connecting rod and rocker arm of the lever mechanism when located on one straight crank and connecting rod in the extreme right position of the lever mechanism).

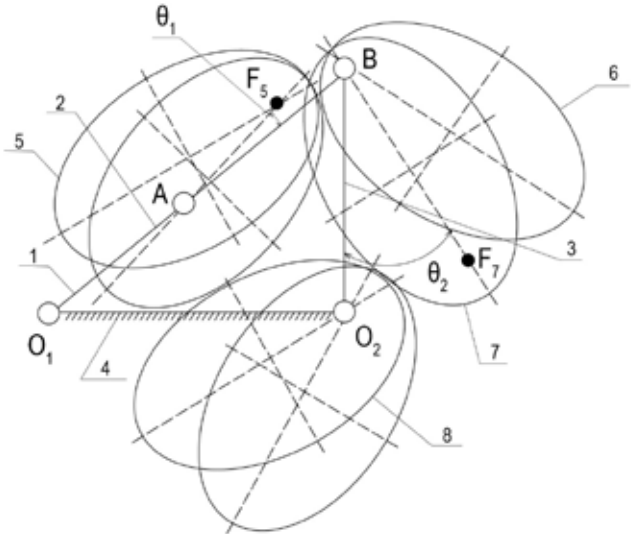

Fig. 1. Scheme of the adjustable gear-lever mechanism with elliptical gears

Figure 2 shows the relationship between the rotation angles and the diameter 1 and the rotation angle φ3 fixed on the driven wheels 8 in the gear-lever mechanisms (SPM). Curve 1 shows the angle of elevation φv = 30°, obtained in ZRM with round wheels. On curve 2, the value of the angle of inclination = 120°, obtained as axes with elliptical wheels with different eccentricities of the ellipse e1, e2 equal with respect to the focal space AF5 or BF7 to the length of the larger equivalent ellipse in the same direction with the same (e1 = e2) elliptical wheels.

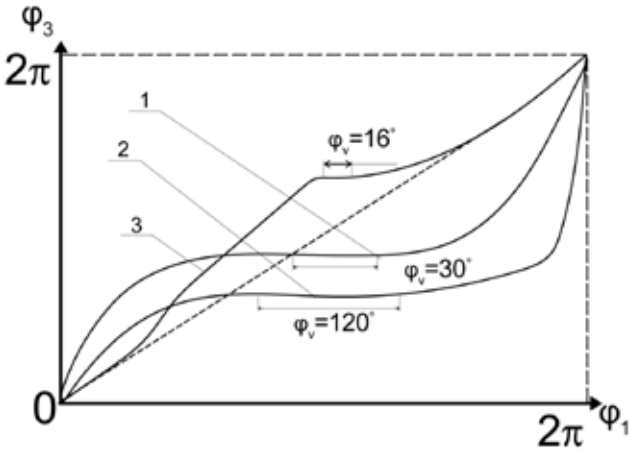

Fig. 2. Graphs of rotation of the driven shaft with stops in gear-lever mechanisms:
1 – with round wheels;
2 – with elliptical wheels with eccentricity e1 ≠ e2;
3 – with elliptical wheels with eccentricity e1 = e2

Figures 3 and 4 show the relationships between the rotation angles φ1 and φ3 in the AAM with elliptical wheels and the dwell angles φv for different mounting angles of installations θ1 and θ2 of non-circular gears relative to the links of the lever mechanism.

From the graphs in Fig. 2, 3 and 4 it follows that the proposed device allows you to adjust the dwell angle in the SPM due to the additionally detected parameters, which allow you to adjust the gear-lever mechanism to different angles of the output shaft output without changing the lengths of the links of the base four-arm 1–2–3–4). Such a parameter is the non-circularity (the radius vectors of the conjugated centroid p1 and p2 are variable values) of the gear wheels that engage, which guarantees the variability of the gear ratio of the entire STM due to the variability of the conju-

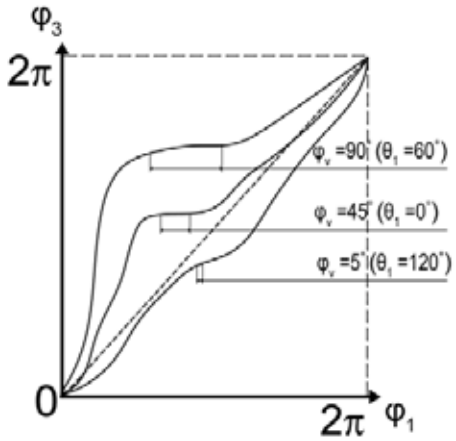

Fig. 3. Graphs of regulation of the angle of dwell due to the angular displacement of 1

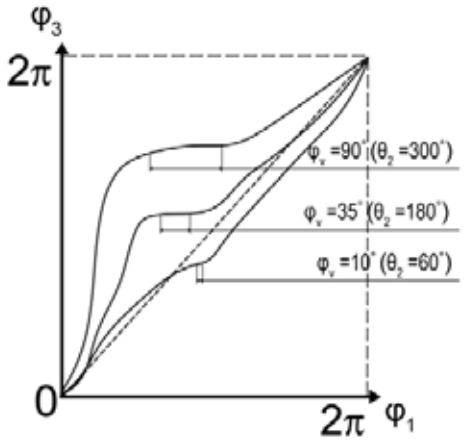

Fig. 4. Graphs of regulation of the angle of dwell due to the angular displacement 2

gate radii of the engaged wheels during their rotation.

The choice of the required installation angles θ1 and θ2 for non-circular gears relative to the links of the lever mechanism also greatly expands the possibilities for regulating and increasing the dwell angle of the SPM (see Fig. 2, 3 and 4).

Given the various design options for the implementation of gear pairs and various possible sets of pairs of mating gears, the following classification of possible options for the structure of gear-lever mechanisms for periodic rotation based on non-circular gears (Fig. 5) has been created. According to this classification in fig. 1 shows a mechanism with a uniform set of elliptical wheels forming uniform gear pairs.

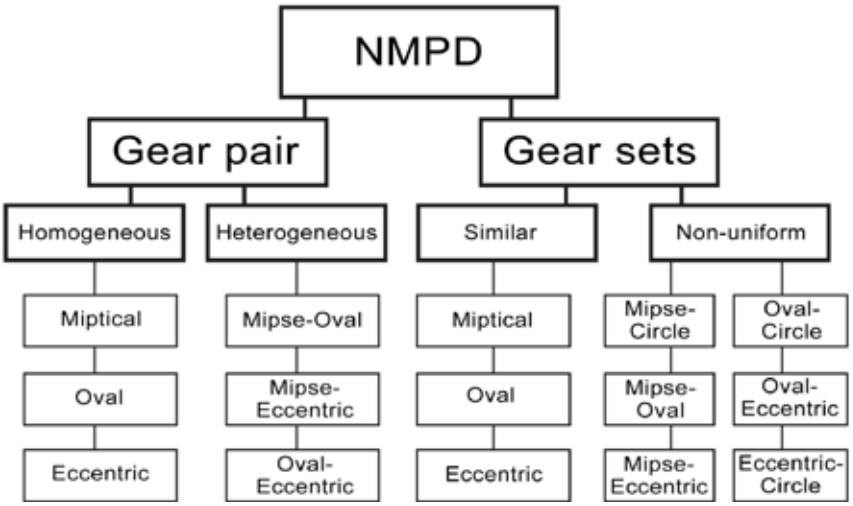

Fig. 5. Structural classification of gear-lever MTD on the basis of non-circular gear wheels (NMPD)

Conclusions from this study. Achieved in the proposed modernized method and implementing its positive effect is as follows:

1. Expanding the kinematic capabilities of the method and adjustable gear-lever mechanism with the help of additional changes and increase the duration of the angle of dwell due to the use of additional control parameters in the form of variables when turning the driving crank of the radii of the initial circles of pairs of gear wheels, variable mounting angles of non-circular gear wheels relative to the links of the lever mechanism and selecting the required eccentricities of the elliptical wheels. The absence of the specified regulatory parameters (p1, p2, 1, θ2, e1, e2) in these gear-lever mechanisms and causes the shortcomings of their regulation.

2. Regulation of the stand angle due to the specified regulatory parameters:

a) does not lead to a change in the frequency of stops of the driven shaft and therefore a given technological cycle of operation of the gear-lever mechanism is maintained;

b) simplifies the design of the SPM by performing one-piece of all links of the lever mechanism (crank, connecting rod, rocker arm, stand);

c) provides a dynamic balance of the lever mechanism (as opposed to the method of adjusting the crank length) in the regulatory process by changing the installation angles θ1 and θ2;

d) in the process of regulating the dwell angle, it is possible (at constant lengths of the links of the lever mechanism) to maintain both kinematic and optimum power efficiency and transfer power to the driven shaft at minimum pressure angles without the risk of jamming of the lever mechanism.

References:

1. Hu, Q.C. & Mo, H.J. (2003). Design of Multi-velocity Ratio Transmission Mechanism of Segment-Gear. *Mechanical Science and Technology*, 22(5). 794–795.
2. Starns, G. & Flugrad, D.R. (1993). Five-bar path generation synthesis by continuation methods. *Journal of Mechanical Design*, 115(4), 988–994.
3. Guan, Y.M., Zhang, W.Y., Xiao, Y.C. & Wang, X. (2009). Incomplete gear – the design and application of incomplete gear. *Machinery Design & Manufacture*, 7, 59–61.

4. Sandor, G.N., Kaufman, R.E., Erdman, A.G., Foster, T.J., Sadler, J.P. & Kershaw, T.N. (1970). Kinematic synthesis of geared linkages. *Journal of Mechanisms*, 5(1), 59–87.
5. Ye, Z.H. (1991). Structural Analysis and Grouping Kinematic Analysis of Geared Linkages. *Journal of Fuzhou University (Natural Sciences Edtion)*, 19(3). 63–68.
6. Lee, T.W., & Akbil, E. (1983). Kinematic Synthesis of Spherical Two-Gear Drives with Prescribed Entire-Motion Characteristics: Displacement Analysis and Dwell Characteristics. *Journal of Mechanisms, Transmissions, and Automation in Design*, 105(4), 663–671.
7. Dhingra, A.K. & Mani, N.K. (1993). Computer-aided mechanism design: a symbolic-computing approach. *Computer-Aided Design*, 25(5), 300–310.
8. Liu, Y. , Gong, J. & Wu, X. (2013). Investigation on the grinding of elliptical gears with cnc conical wheel gear grinder. The International Journal of Advanced Manufacturing Technology, 64(1–4), 349–356.
9. Li, Z.J., Zhang, J., Zhu, J. & Zeng, L.W. (2017). Design and Application of Intermittent Gear Mechanism with Intermittent Ratio Continuous Adjustment. *Journal of Mechanical Transmission*, (7), 160–163.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-66
УДК 528.946

Согор А.Р., Ярема Н.П., Бридун А.М., Лех І.П.
Національний університет «Львівська політехніка»

СТВОРЕННЯ ІНТЕРАКТИВНОЇ КАРТИ ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ ЛЬВІВЩИНИ

Анотація. У даній статті створено робочий набір даних про забруднення атмосферного повітря у Львівській області в програмі Excel. Опрацьовано результати найбільших підприємств-забруднювачів атмосферного повітря Львівщини. Створено інтерактивну карту забруднення атмосферного повітря Львівщини у програмному середовищі ArcGis Online. Виконано аналіз екологічної якості території забруднення атмосферного повітря Львівської області. Зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: інтерактивна карта, екологічні карти, атмосферне повітря, викиди шкідливих речовин, забруднюючі речовини, стаціонарні джерела забруднення, геокодування, програмне середовище ArcGis Online.

Sohor Andrii, Yarema Nataliia, Brydun Andrii, Lekh Ihor
Lviv Polytechnic National University

CREATION OF INTERACTIVE MAP OF ATMOSPHERIC AIR POLLUTION OF LVIV REGION

Summary. This article creates a working set of data on atmospheric air pollution in the Lviv region in the Excel program. The results of the largest enterprises of atmospheric air pollutants in Lviv region have been worked out. Created an interactive map of atmospheric air pollution of Lviv region in ArcGIS Online software environment. An analysis of the environmental quality of the air pollution region of the Lviv region is carried out. Appropriate conclusions are made.

Keywords: interactive map, ecological maps, atmospheric air, emissions of harmful substances, pollutants, stationary sources of pollution, geocoding, ArcGis Online software environment.

Постановка проблеми. Не менш гострою, ніж у попередні роки, залишається проблема викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря. Обсяги викидів шкідливих речовин від стаціонарних джерел забруднення в атмосферне повітря Львівської області за 2017 рік становили 109,1 тис. тонн, що більше попереднього року на 5,8%. Найбільші обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря мають підприємства постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (52 тис. 511 тонн або 48,1% від загальних викидів стаціонарними джерелами по області), добування кам'яного та бурого вугілля (36 тис. 599 тонн або 33,5% від загальних викидів стаціонарними джерелами по області). У районах та містах, де розташовані підприємства цих галузей, спостерігаються найбільші обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря. А саме: Кам'янка-Бузький район (50 тис. 380 тонн або 46,2%), Сокальський район (24 тис. 004 тонни або 22,0%), м. Червоноград (13 тис. 326 тонн або 12,2%) та м. Львів (3 тис. 995 тонн або 3,6%). Причинами надмірних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря є повільне впровадження пилогазоочисного обладнання на підприємствах енергетики, де використовується в якості палива природне вугілля. Залишається гострою проблема недотримання підприємствами технологічного режиму експлуатації пилогазоочисного устаткування, невиконання у встановлені терміни заходів щодо зниження обсягів викидів до нормативного рівня, низькі темпи впровадження сучасних технологій очищення викидів, відсутність ефективного очищення викидів підприємств від газоподібних домішок [1; 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Карта була й залишається найбільш ефективним способом показу будь-яких явищ і характеристик, які змінюються в просторі та часі. Розселення населення, розповсюдження живих організмів, також як і стан середовища їх життя мають властивість просторової зміни, тому аналіз екологічної ситуації – невід'ємний вид її картографування. Аналіз екологічних карт дозволяє враховувати властивості природних ландшафтів, їх вплив на міграцію забруднюючих сполук та стійкість екосистем. Для забезпечення коректності екологічних карт та формування на основі їх аналізу висновків вирішальне значення має аналіз фізичного змісту та чинників просторової та часової зміни, які застосовуються для характеристики екологічної ситуації, а також умов коректності цих показників. Порівняння різних показників створює передумови для опрацювання навичок аналізу просторово-часової динаміки екологічної ситуації, а також виявлення природних та техногенних чинників.

Сьогодні сформувалися два основних підходи до розуміння змісту екологічного картографування та його місця у професійній підготовці за географічними та екологічними спеціальностями. В рамках першого (геоінформаційного або технологічного) підходу екологічне картографування розглядається як різновид тематичного, при цьому наголос робиться на застосування сучасних геоінформаційних технологій до готових матеріалів екологічного змісту (бази даних по об'ємах забруднення, результати моніторингу, матеріали дистанційного зондування тощо). В рамках другого (географічного) підходу екологічне картографування, як вказано вище, є інтегративною дисципліною, яка поєднує знання про принципи екології та природокористу-

© Согор А.Р., Ярема Н.П., Бридун А.М., Лех І.П., 2019

вання, закономірності функціонування природних та соціальних систем із широким географічним кругозором, що базується на знанні вертикальної (покомпонентної) та горизонтальної (ландшафтної або геосистемної) структури біосфери. Обидва підходи один одному не заперечують [3].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Метою екологічного картографування є аналіз екологічної обставини і її динаміки, тобто виявлення просторової і тимчасової мінливості чинників природного середовища, що впливають на здоров'я людини і стан екосистем. Для досягнення цієї мети вимагається виконати збір, аналіз, оцінку, інтеграцію, територіальну інтерпретацію і створити географічно коректне картографічне представлення дуже різноманітної, нерідко важко зіставної екологічної інформації.

Забезпечення збалансованого екологічно безпечного розвитку окремих територій держави можливе лише за умов функціонування природних та антропогенних комплексів, що перебувають у їх межах. Такий цілісний підхід до вивчення природних і техногенних об'єктів та використання отриманої на його основі екологічної інформації в процесі прийняття управлінських рішень визначають важливість і необхідність застосування сучасних географічних методологій [4; 5].

Тому актуальність даної теми полягає у необхідності створення інтерактивної карти забруднення атмосферного повітря Львівської області.

Мета статті. Створення інтерактивної карти забруднення атмосферного повітря Львівщини у програмному середовищі ArcGis Online та аналіз екологічної якості території забруднення атмосферного повітря Львівської області.

Для досягнення цієї мети в роботі поставлені та вирішені такі завдання:

• створення робочого набору даних про забруднення атмосферного повітря у Львівській області в програмі Excel;

• створення інтерактивної карти забруднення атмосферного повітря Львівщини у програмному середовищі ArcGis Online;

• аналіз екологічної якості території забруднення атмосферного повітря Львівської області.

Виклад основного матеріалу. Інтерактивна карта – це електронна карта, яка працює в режимі онлайн, в якій передбачені можливості змінювати оформлення, способи зображення, класифікацію явищ, що картографуються, збільшувати або зменшувати масштаб зображення.

Можливості інтерактивного укладання карт є різні. Один з найдоступніших варіантів – побудова картограм і картодіаграм за статистичними даними. Це своєрідна інтерактивна композиція карт, яка не передбачає будь-якого важкого опрацювання вихідної інформації. Достатньо мати базу цифрових статистичних даних і картографічну основу із сіткою адміністративних районів.

Нові технології дозволяють урізноманітнити способи зображення, змінювати стилі оформлення карт, використовувати ефекти комп'ютерної графіки та дизайну, застосовувати анімації і засоби мультимедіа.

Для створення інтерактивної карти забруднення атмосферного повітря Львівщини було використано картографічний метод дослідження [6; 7]. Картографічний метод дослідження – метод, у якому карта виступає як модель досліджуваного об'єкта і є проміжною ланкою між об'єктом і дослідником [8].

Вихідні дані, які надані Департаментом екології та природних ресурсів Львівської обласної державної адміністрації, містять таку інформацію: місце знаходження стаціонарного джерела забруднення атмосферного повітря, кількісний показник забруднення, якісний показник забруднення, назва підприємства-забруднювача атмосферного повітря [1; 2].

Для створення інтерактивної карти забруднення атмосферного повітря Львівської області у програмному середовищі ArcGis Online, структуризуємо робочий набір у середовищі Microsoft Office Excel таким чином, щоб уся інформація була розміщена на одному листі, вказуємо: назву підприємства-забруднювача атмосферного повітря; назву населеного пункту, де розташоване дане підприємство; рік введення в експлуатацію підприємства-забруднювача; основний вид його діяльності; кількість викидів забруднюючих речовин за поточний рік.

У таблиці 1, для прикладу, показано найбільші підприємства-забруднювачі атмосферного повітря Львівщини.

Також як джерело даних будемо використовувати зображення території Львівської області у веб-додатку ArcGis Online, де на ньому показуємо значки з місцем розташування підприємств-забруднювачів атмосферного повітря Львівщини.

Карти, які розробляються за допомогою ArcGIS Online, включають різномасштабні базові карти та шари, а також інформаційні вікна, які дозволяють користувачам вивчити просторові об'єкти та послуги, в яких вони зацікавлені. Інтерактивні карти підтримують в собі візуалізацію, редагування та аналіз інформації, їх можна переглядати за допомогою мобільних та комп'ютерних пристроїв.

Таблиця 1

Найбільші підприємства-забрудювачі атмосфери Львівщини

№ з/п	Підприємства	Вид економічної діяльності	Форма власності
1	ВП «Добротвірська ТЕС»	Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	ПАТ ДТЕК «Західенерго»
2	Управління магістральних газопроводів «Львівтрансгаз»	Транспортування природного газу	ПАТ «Укртрансгаз»
3	ДП «Львіввугілля»	Добувна промисловість	Державна власність
4	МКП «Збиранка» (Львівське сміттєзвалище)	Обробка відходів	Комунальна власність
5	Роздільське ДГХП «Сірка»		Державна власність
6	Львівське міське комунальне підприємство «Львівводоканал»	Обробка стічних вод	Комунальна власність

Для того, щоб створити інтерактивну карту забруднення атмосферного повітря Львівщини, потрібно здійснити геокодування, оскільки назви населених пунктів можуть збігатися з іншими територіями України чи світу. Геокодування (англ. Geocoding) – присвоєння об'єкту, що зображується на карті, його точного розташування, тобто координати чи адреси.

Виконання завдання в ArcGIS Online розпочинається із проекту, де повинні бути зібрані і організовані всі ресурси [9; 10; 11]. Щоб працювати у додатках від ArcGIS, необхідно зареєструватися на веб-сайті Arcgis.com. Для створення нової карти потрібно перейти до розділу «Ресурси» від ArcGIS. Нова карта створюється згідно загальних налаштувань, прописаних у ArcGIS Online "Ресурси → Створити → Карта". У спливаючому вікні ми задаємо назву карти, додаємо теги, які дають асоціацію нашої карти, описуємо коротку інформацію про карту та вибираємо спосіб її зберігання. Для більш зручної роботи на новостворені карті задаємо географічну область та вибираємо базову карту – OpenStreetMap. Після цього переходимо до завантаження вихідних даних, тобто вибираємо Додати → Додати шар із файлу → наш Excel-файл → Імпортувати шар. Після завантаження даних у діалоговому вікні вибираємо місце розташування наших об'єктів за довготою і широтою.

Додавши усі дані на нашу веб-карту, ми згрупували їх на три групи: 1) основні забруднювачі атмосферного повітря; 2) основні накопичувачі промислових відходів; 3) суб'єкти господарювання.

Основні забруднювачі ми відобразили за поділом на «Size» (Розмір) – кожна точка буде зображена з використанням схеми символів розміром від маленького до великого на основі вибраної змінної. Наприклад, точки з більш великими значеннями будуть відображатися символами більшого розміру, а точки з незначними даними – символами меншого розміру.

Основні накопичувачі промислових відходів ми відобразили за допомогою «Color» (Колір) – кожна точка зображається з використанням палітри від світлого до темного, залежно від вибраної змінної. Точки з більш великими значеннями, наприклад, будуть темнішого кольору, а точки з меншими значеннями – більш світлого.

Суб'єкти господарювання ми відобразили за «Single Symbol» (Єдиний символ) — це налаштування за замовчуванням. Всі символи шару матимуть визначені розміри, колір та форму.

В кінцевому результаті ми отримали інтерактивну карту забруднення атмосферного повітря Львівщини (рис. 1). Нею можна поділитися у різних соціальних мережах, до неї можна додати співавторів, запросити користувачів тощо.

Висновки з даного дослідження та перспективи.

1. Проаналізовано основні чинники забруднення атмосферного повітря.

2. Визначено основні програмні засоби для вирішення поставлених завдань.

3. Визначено суб'єкти, які негативно впливають на екологічний стан Львівщини.

4. Укладено інтерактивну карту місць розташування підприємств-забруднювачів атмосферного повітря Львівщини.

5. Станом на кінець 2017 року розміщено основних забруднювачів атмосферного повітря – 10,

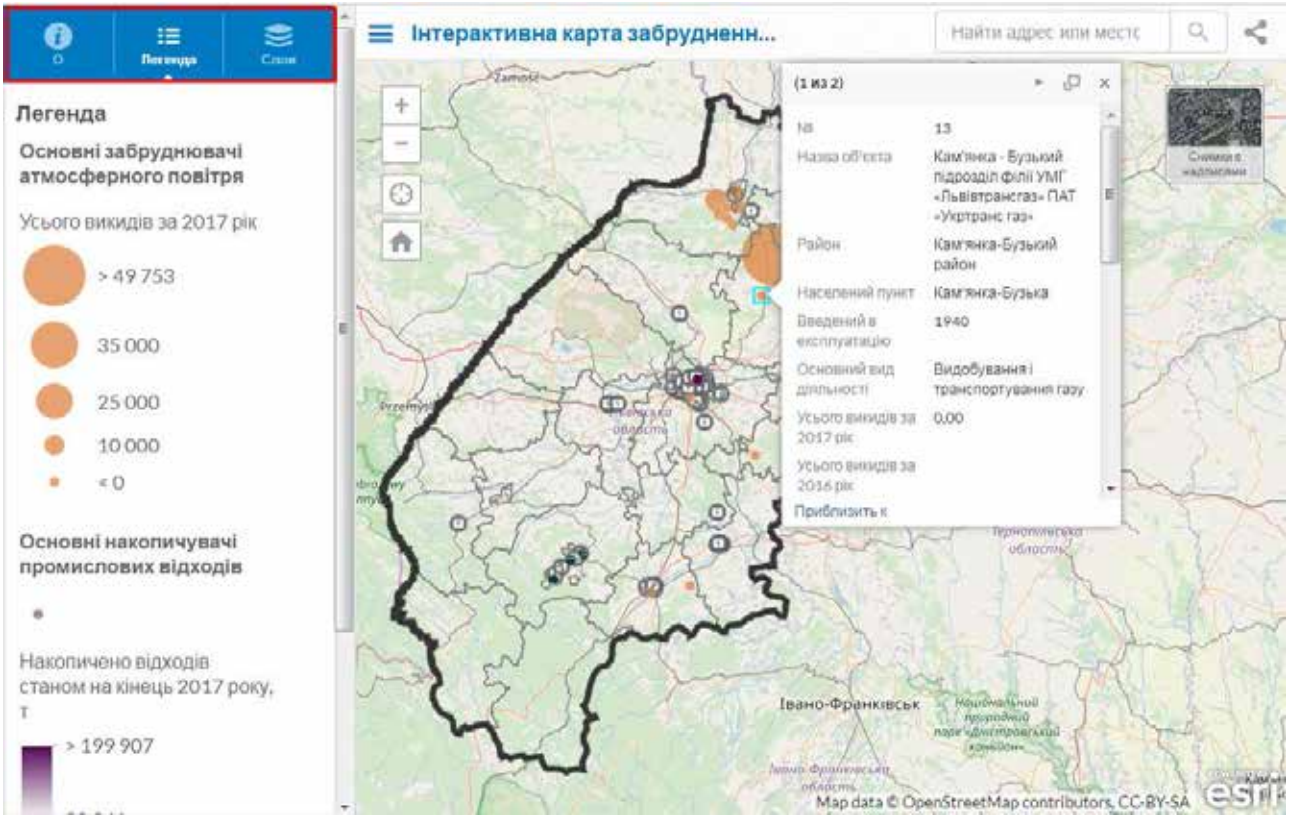

Рис. 1. Інтерактивна карта забруднення атмосферного повітря Львівщини

основних забруднювачів поверхневих вод – 10, основних накопичувачів промислових відходів – 5 та 64 суб'єкти господарювання.

6. Найбільша кількість викидів твердих побутових відходів розташована по Сокальському та Кам'янка-Бузькому районах, а також у містах Львів та Червоноград.

7. Найбільші викиди забруднюючих речовин в атмосферу дає Добротвірська ТЕС, та 9 кам'яновугільних шахт.

Список літератури:

1. Департамент екології та природних ресурсів Львівської обласної державної адміністрації. Екологічний паспорт Львівської області за 2017 рік. Львів, 2018. 227 с.
2. Департамент екології та природних ресурсів Львівської обласної державної адміністрації. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища у Львівській області в 2017 році. Львів, 2018. 349 с.
3. Стурман В.И. Экологическое картографирование : Учебное пособие. Москва : Аспект Пресс, 2003. 251 с.
4. Екологічне картографування. URL: http://stud.com.ua/74624/ekologiya/peredmova
5. Екологія. URL: http://pidruchniki.com/12780212/ekologiya/ekologichne_kartografuvannya
6. Берлянт А.М. Картографічний метод дослідження: підсумки науки. Картографія, 1967-1969. 450 с.
7. Берлянт А.М. Картография : Учебник для вузов. Москва : Аспект Пресс, 2001. С. 283–284.
8. Проблеми природокористування та екології в Україні / Під ред. І.Г. Черваньова. Харків, 1994. 170 с.
9. Програмне середовище Arcgis Online. URL: https://www.arcgis.com/home/index.html
10. Створення інтерактивних карт за допомогою Arcgis.com. URL: http://docplayer.net/91108861-Stvorennya-interaktivnih-kart-za-dopomogoyu-arcgis-com-sichen-2015.html
11. Довідка Arcgis Online. URL: http://desktop.arcgis.com/ru/arcmap/10.3/map/web-maps-and-services/what-are-web-maps-.html

References:

1. Departament ekolohii ta pryrodnykh resursiv Lvivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. Ekolohichnyi pasport Lvivskoi oblasti za 2017 rik. Lviv, 2018. 227 s.
2. Departament ekolohii ta pryrodnykh resursiv Lvivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. Rehionalna dopovid pro stan navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha u Lvivskii oblasti v 2017 rotsi. Lviv, 2018. 349 s.
3. Sturman V.Y. Ekolohycheskoe kartohrafyrovanye : Uchebnoe posobye. Moskva : Aspekt Press, 2003. 251 s.
4. Ekolohichne kartohrafuvannia. URL: http://stud.com.ua/74624/ekologiya/peredmova
5. Ekolohiia. URL: http://pidruchniki.com/12780212/ekologiya/ekologichne_kartografuvannya
6. Berliant A.M. Kartohrafichnyi metod doslidzhennia: pidsumky nauky. Kartohrafiia, 1967-1969. 450 s.
7. Berliant A.M. Kartohrafyia : Uchebnyk dlia vuzov. Moskva : Aspekt Press, 2001. S. 283–284.
8. Problemy pryrodokorystuvannia ta ekolohii v Ukraini / Pid red. I.H. Chervanova. Kharkiv, 1994. 170 s.
9. Prohramne seredovyshche Arcgis Online. URL: https://www.arcgis.com/home/index.html
10. Stvorennia interaktyvnykh kart za dopomohoiu Arcgis.com. URL: http://docplayer.net/91108861-Stvorennya-interaktivnih-kart-za-dopomogoyu-arcgis-com-sichen-2015.html
11. Dovidka Arcgis Online. URL: http://desktop.arcgis.com/ru/arcmap/10.3/map/web-maps-and-services/what-are-web-maps-.html

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-67
УДК 692.23

Талпа Е.А.
Бендерский политехнический филиал
Приднестровского государственного университета имени Т.Г. Шевченко
Дмитриева Н.В., Муравьева И.А.
Одесская государственная академия строительства и архитектуры

ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОСТЬ ПОСЕЛКОВ ПРИДНЕСТРОВЬЯ – СОВОКУПНОСТЬ ВЫБОРА СХЕМ ГАЗОСНАБЖЕНИЯ И ТЕПЛОМОДЕРНИЗАЦИИ ЗДАНИЙ

Аннотация. В статье раскрываются проблемы энерго- и ресурсосбережения: теплопотерь зданий и газовых сетей поселков Приднестровья. Проведен анализ газовых систем Приднестровья в зависимости от плотности газопотребления, площади газифицируемой области, а также условий местности. Обоснована необходимость применения методики многокритериального анализа при оптимизации конструктивно-технологических решений многослойной системы термомодернизации ограждающих конструкций зданий. Представлены результаты эксперимента при совокупности одноступенчатой – тупиковой схеме газоснабжения на основании полученных зависимостей влияния типа многослойной системы «стена-теплоизоляция» на показатели термического сопротивления (R, (м²·°С)/Вт). Выявлено, что экономический эффект совокупности термомодернизации жилых домов в предложенной схеме газоснабжения составит уменьшение расхода газа в 3,3 раза.

Ключевые слова: термомодернизация, газоснабжение, полиуретан, конструктивно-технологические решения, термическое сопротивление, экономический эффект.

Talpa Elena
Bendery Polytechnic Branch, Transnistrian State University T.G. Shevchenko
Dmitrieva Nina, Muraviova Irina
Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture

ENERGY EFFICIENCY OF VILLAGES IN TRANSNISTRIA – A COMPLEX OF CHOICE OF GAS SCHEMES AND HEAT-MODERNIZATION OF BUILDINGS

Summary. The article is devoted to studies of improving the energy efficiency of settlements with a combination of thermal modernization of enclosing structures and rational gas supply schemes, for example with. Suklea (Moldova). The article reveals the problems of energy and resource saving in the construction of buildings at the design stage, as well as the features of laying gas networks in the villages of Transnistria. Held The analysis of energy-saving measures, giving maximum fuel economy during the construction of gas systems in Transnistria, taking into account the density of gas consumption, the area of the gasified area, as well as the conditions of the terrain. The necessity of the use of the multi-criteria analysis technique when optimizing the design and technological solutions of a multilayer thermal modernization system for building envelopes has been substantiated. The presented results of the experiment with the combination of a single-stage-dead-end gas supply scheme based on the influence of dependent factors such as the multi-layer wall-thermal insulation system on the thermal resistance data (R, (m²·°C)/W). In the experiment, they varied: constructive solutions for enclosing structures: limestone – shell rock; heat insulation – polyurethane; thickness of each layer of the system. The results of the evaluation of the feasibility study of structural and technological solutions for the thermal modernization of enclosing structures are presented. Based on a multi-criteria analysis, as well as the results of a full-scale experiment, it is established that the optimal solution for improving the energy efficiency of villages is thermal modernization of buildings made of limestone – shell rock, 400 mm thick, with insulation of 75 mm polyurethane. It was revealed that the set of solutions for thermal modernization of walling and a rational single-stage gas supply scheme will increase the thermal resistance of the building walls and reduce gas consumption by 3.3 times, while the economic effect of thermal modernization of residential buildings and the proposed gas supply scheme will be 54822 dollars.

Keywords: thermomodernization, gas supply, polyurethane, constructive-technological solutions, thermal resistance, economic effect.

Постановка проблемы. Энерго- и ресурсосбережение в современном мире одна из приоритетных задач решаемых человечеством. К сожалению, пока что в Украине и Молдове этот процесс не получил должного развития. Известен тот факт, что наибольшие теплопотери здания тратятся через стены (25–40%). И конечно неоспорим тот факт, что к вопросу термомодернизации необходимо подходить комплексно и также уделять внимание теплозащите кровли, полов, оконных и дверных блоков и вентиляции. И начинать необходимо с энергоаудита каждого здания, для определения не только утечек тепла через ограждающие конструкции здания, но и эффективности газового оборудования и сети.

Сегодня при проектировании зданий учитываются современные требования по теплозащите. Однако модернизация существующего жилищного фонда, особенно в Приднестровье, где большинство населенных пунктов это поселки городского типа, происходит очень медленно, что не позволяет решить проблему энергосбережения в полном объеме. Таким образом, поиски решений повышения энергоэффективности по-

© Талпа Е.А., Дмитриева Н.В., Муравьева И.А., 2019

селков Приднестровья является актуальной научно-практической задачей.

Анализ последних исследований и публикаций. Вопросам термомодернизации жилого фонда посвящены труды Береговой А.М., Менейлюка А.И., Дмитриева А.Н., Езерского Е.А., в которых изложены методики расчета и проектирования различных типов теплоизолирующих систем ограждений. Работы Н.А. Гаррис, Н.И. Белоконя, Р.Н. Бикчентая, Г.В. Бахмата, З.Т. Галиуллина, С.П. Зарицкого, А.Ф. Калинина, В.И. Кочергина, А.С. Лопатина, Б.П. Поршакова, А.Д. Седыха, О.А. Степанова, М.М. Шпотаковского и других ученых и специалистов, посвящены различным аспектам решения задач энергосбережения при проектировании газовых систем. Однако до сих пор не рассматривался вопрос комплексного подхода к повышению энергоэффективности поселков.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Рациональное энергоснабжение малых населенных пунктов и объектов агропромышленного комплекса ПМР требует детального анализа энергосберегающих мероприятий, дающих максимальную экономию топлива и получивших наибольшее распространение в мировой практике.

Газификация природным газом в Приднестровье берет начало с 1968 г. Источником газоснабжения стал магистральный газопровод «Шебелинка – Одесса – Кишинев». С этого времени резко возросла газификация предприя-тий и жилого фонда природным газом, возросли темпы строительства уличных, внутриквартальных газопроводов и сооружений на них.

В настоящее время газораспределительные системы поселковых районов Приднестровья представляют собой сложный технологический комплекс, включающий в себя сети различных давлений, газорегуляторные пункты, газовые приборы и установки, использующие топливо на различные потребительские нужды [1; 2]. Они разработаны, как правило, на базе газовой техники 60-70-х годов прошлого столетия и поэтому не могут быть использованы в полном объеме в современной газовой практике.

Модернизация газовых сетей и оборудования и термозащита зданий с учетом современных требований по энерго- и ресурсосбережению, является актуальной научно-технической задачей. Для решения поставленной задачи требуется: поиск рациональных решений в рамках технологического комплекса «газовые сети среднего (высокого) давления – газорегуляторные пункты – газовые сети низкого давления – газовый прибор»; системный подход к их реализации с учетом теплогидравлических режимов эксплуатации систем распределения и использования газового топлива; выбор ограждающих конструкций и материалов термомодернизации проектируемого и эксплуатируемого жилого фонда.

Целью данной статьи является рассмотрение выбора решения энергоэффективности поселков Приднестровья (ПМР) путем совокупности применения эффективных теплоизоляционных материалов для термомодернизации и рациональных схем газоснабжения.

Основные результаты исследований. Методика выбора решения повышения энергоэффективности поселков Приднестровья заключается в следующем. Построение структуры анализа. Определение цели. Выбор теплоизоляционного материала для термомодернизации жилого фонда поселков на основе многокритериального анализа. Оценка экономической эффективности на основании расчета сопротивления теплопередаче, теплопотерь через ограждающие конструкции и расхода газа на примере коттеджа площадью 150 м^2, на основании результатов многокритериального выбора материала теплоизоляции и системы газоснабжения.

Методика многофакторного анализа, которая состоит из следующих этапов: выбор критериев конструктивно-технологического решения термомодернизации; оценка весомости критерия; получение аналитической зависимости, отражающей степень влияния весомости критериев на рациональный выбор технологического решения методом ранжирования. В работе рассматривались 5 конструктивно-технологических решений термомодернизации с использование таких материалов, как плиты на основе стекловолокна; минераловатные базальтовые плиты; пенополистирольные плиты; пенополиуретан; эковата.

Критерии выбора имеют многоуровневый подход, который предполагает решение многочисленных задач: технических, технологических, эксплуатационных, экономических и экологических.

В исследованиях были выбраны следующие критерии определяющие технологичность работы – трудоемкость и скорость монтажа материала с наименьшим количеством отходов, удобство резки материала, транспортабельность, устройство без специального оборудования и высококвалифицированных рабочих и т.д. Также при выборе учитывалась совокупность таких критериев, как влагостойкость, звукоизоляция, биологическая и химическая инертность, огнестойкость, ремонтопригодность, долговечность, экологичность и стоимость.

При отборе альтернатив и определения оценки критериев использовался коммуникативный индивидуальный метод – когда варианты решений генерирует единственный эксперт. После специалистом экспертом определялись степень весомости того или иного фактора путем количественной оценки каждого критерия.

Анкетирование осуществлялось дистанционно. Результаты анкетирования сводились в таблицу. Критерии оценивались по пятибалльной шкале, где оценке «1» – соответствует наименьшему значению критерия, оценке «5» – наивысшее, с применением метода ранжирования.

Коэффициенты должны соответствовать значимости критериев для рас-сматриваемого здания или сооружения. Коэффициент весомости (К) варьируется методом интерполяции от 1 до 0,1. При умножении весовых коэффициентов на оценки критериев и их суммировании можно получить интегральную оценку того или иного решения. В результате сравнения интегральных оценок делается окончательный выбор того или иного решения.

Достижение положительных результатов модернизации зависит от ряда условий, кото-

рые необходимо учесть при проведении данных мероприятий.

Использование экономичных, надежных и соответствующих всем требованиям государственных стандартов или технических условий материалов и оборудования.

Технико-экономическое обоснование выбора схемы модернизации или строительства газовых систем, критериями которого, будут являться обеспечение безопасной, бесперебойной и надежной работы всей системы.

Также неотъемлемой частью бесперебойной работы газовой системы является своевременное техническое обслуживание и ремонт газопроводов и оборудования. При этом газопроводы с удовлетворительным техническим состоянием должны подвергаться обследованию в первую очередь.

Проектирование систем газоснабжения должны проводить специализированные проектные организации, при этом проектные документы должны соответствовать всем требованиям действующих нормативных документов.

В Приднестровье выбор систем распределения по давлению, количеству ступеней редуцирования, количеству ГРП, ШРП, а также по принципу построения распределительных газопроводов необходимо производить на основании технико-экономического обоснования, учитывая при этом плотность газопотребления, площадь газифицируемой области, а также условия местности.

Анализ систем газоснабжения в поселковых районах Приднестровья, показал, что порядка 80% составляют газопроводы низкого давления, а остальные 20% приходятся на системы среднего и высокого давления.

По принципу построение системы газоснабжения бывают тупиковые, кольцевые и смешанные. Как показали аналитические исследования, наиболее распространенными в Приднестровье являются тупиковые системы. Их применение обусловлено меньшим расходом металлических труб по сравнению с кольцевым почти в 2 раза.

В Приднестровье для обеспечения бесперебойной подачи газа и повышения надежности сети целесообразней применять кольцевую схему, которая при аварийной ситуации позволит осуществить подачу газа по другой ветке. В системах низкого давления целесообразно кольцевать только распределительные газопроводы, а абонентские ответвления делать тупиковыми разветвлёнными.

На сегодняшний день недостаток кольцевой газовой сети решается применением полимерных труб при прокладке и реконструкции газопроводов.

Использование полиэтиленовых труб также повышает энергоэффектив-ность транспортировки газа ввиду минимального гидравлического сопротивления трассы газопроводов, изготовленных из полимерных материалов (полиэтилен имеет очень низкий коэффициент шероховатости внутренней поверхности газопровода) [3].

В связи с этим, в Приднестровье на территории населенных пунктов следует предусматривать прокладку газопроводов давлением до 1,0 МПа, в том числе и реконструкцию подземных стальных газопроводов – давлением до 0,3 МПа.

Проектирование числа ступеней давления газа в газопроводах системы газоснабжения зависит в основном от плотности населения территории газо-снабжения. Как показал анализ информационных источников для посёлков с населением до 30-50 тыс. жителей рациональнее использовать одноступенчатые системы газоснабжения.

Для населенного пункта с населением 50-250 тыс. чел. рекомендуются двухступенчатые системы газоснабжения. Трёхступенчатая система в населенных пунктах применяется при повышенных требованиях к надёжности, при большой территории и неудобной планировке, а также при наличии промышленных предприятий, требующих газ высокого давления. Такие схемы рекомендуют для населенных пунктов с населением более 250 тыс. чел. При этом трассы газопроводов необходимо проектировать из условия минимальной протяжённости сети.

В Приднестровье преимущественно распространены одноступенчатая и двухступенчатая системы.

Проведенные информационно-аналитические исследования позволили отобрать наиболее эффективные проектные решения ограждающих конструкций зданий коттеджного типа и материалы термомодернизации эксплуатируемого жилья, приведенные в табл. 1.

Обилие различных технологий с большим разнообразием технологических средств, требует наличия и использования оценочных критериев, с помощью которых могут быть выбраны наиболее эффективные и рациональные технологические решения, в том числе материалы и оборудование для устройства термомодернизации жилого фонда.

Выбор основывался на методике многокритериального анализа [4]. Критериями выбора конструктивно-технологического решения термомодернизации служат показатели, которые наиболее полно и объективно оценивают объект исследования, сопоставляют варианты-аналоги, учитывая все его основные характеристики.

На основании поиска актуальных сведений о выбранных технологиях и для принятия эффективного решения по выбору теплоизоляции приняты следующие наиболее значимые критерии оценки:

– количественные: толщина стен – подсчитывается исходя из толщин всех слоёв готовой конструкции, мм; сопротивление теплопередачи – подсчитывается на основании требований нормативных документов, $м^2 \cdot С/Вт$; площадь помещений при наружных размерах здания 10×10 м – подсчитывается исходя из толщины ограждающей конструкции, $м^2$; стоимость материала – подсчитывается, исходя из конструктивного решения, среднерыночная цена, $у.е./м^2$; долговечность – принята на основании нормативных документов и литературных источников, лет; склонность к усадке – принята на основании нормативных документов и литературных источников, %; трудоемкость работ – подсчитывается на 10 $м^2$ на основании элементных ресурсных норм, чел-час, продолжительность работ – на основании расчета теплоизоляции 10 $м^2$ стены, дни.

– качественные: экологичность материала.

Таблица 1

Сравнительный анализ теплоизоляции ограждающих конструкций

Критерии выбора	Тип теплоизоляционного материала				
	Плиты на основе стекловолокна	**Плиты минераловатные базальтовые**	**Плиты пенополистирольные**	**Пенополиуретан**	**На основе вторсырья бумаги (эковата)**
Паропроницаемость, мг/(м.ч. Па)	0,051	0,3	0,023	0,05	0,3
Кол-во баллов с учетом коэффициента весомости (К) 0,8	**4**	**0,8**	**3,2**	**4**	**0,8**
Звукоизоляция, Дб	23	46	23	29	63
Кол-во баллов (К) 0,7	**1,4**	**2,8**	**1,4**	**2,8**	**3,5**
Огнестойкость	НГ	НГ	Г1	Г2	Г1, Г2, Д1
Кол-во баллов (К) 0,9	**4,5**	**4,5**	**2,7**	**2,7**	**1,8**
Толщина утеплителя, мм	100	100	100	50	50
Кол-во баллов (К) 1	**3,0**	**3,0**	**3,0**	**5**	**5**
Экологичность	да	нет	нет	да	да
Кол-во баллов (К) 0,9	**4,5**	**0,9**	**0,9**	**4,5**	**4,5**
Долговечность, лет	10	25-50	80	40	80
Кол-во баллов (К) 0,6	**1,8**	**2,4**	**3,0**	**1,8**	**3,0**
Трудоемкость работ, чел-час на 10 м²	48,0	48,0	34	15,3	154
Кол-во баллов (К) 0,9	**2,7**	**2,7**	**3,6**	**4,5**	**0,9**
Осадка материала	0,3	0,2	нет	нет	0,3
Кол-во баллов (К) 0,4	**0,8**	**1,2**	**2**	**2**	**0,8**
Стоимость материала, у.е./м²	50	110	150	350	230
Кол-во баллов (К) 0,9	**4,5**	**3,6**	**2,7**	**0,9**	**1,8**
Теплопроводность материала Вт/(м·С)	0,039	0,043	0,034	0,035	0,033
Кол-во баллов (К) 1	**3**	**3**	**5**	**5**	**5**
Прочность материала кПа	45	100 – 140	70	350	60
Кол-во баллов (К) 0,5	**0,5**	**2,0**	**1,5**	**2,5**	**1,0**
Продолжительность устройства теплоизоляции 10 м² стены	1–2 часа	1–2 часа	От 40 минут до часа	От 20 минут до 40 минут	5 часов (с учетом устройства каркаса)
Кол-во баллов (К) 0,8	**2,4**	**2,4**	**4**	**4**	**0,8**
Сумма баллов	**33,1**	**30,7**	**33,0**	**39,7**	**28,9**

Следующим этапом по методике многокритериального анализа является получение аналитической зависимости, отражающей степень влияния весомости критериев на рациональный выбор технологического решения [5].

Анализ выполнен на основании информационных источников [6–8].

Весомость критерия оценивается по пятибалльной шкале, где оценке «1» – соответствует наименьшее значение критерия, оценке «5» – наивысшее в зависимости от коэффициента весомости (К), который варьируется методом интерполяции от 1 до 0,1.

Оценки чаще всего выносят эксперты, мнения которых затем сводятся к единой оценке. Например, с применением метода ранжирования [5].

Выбор альтернатив, представленный в таблице 1, основан на маркетинговых исследованиях наиболее распространенных материалов на строительном рынке ПМР, которые чаще всего используются в качестве теплоизоляции ограждающих конструкций.

Результат сравнительного анализа, показал следующее. По показателю теплопроводности наиболее эффективным утеплителем на данный момент яв-ляется эковата с показателем равным 0,033 Вт/(м·С), при этом в совокупности оценки других показателей это решение набрало наименьшее количество баллов. Методом ранжирования в зависимости от весомости критериев определено рациональное решением при устройстве теплоизоляции однослойной системы – метод напыления полиуретана (39,7 баллов).

Экономическая эффективность совокупности термомодернизации при рациональной схеме проектирования газовых сетей подтверждается расчетом потребления газового топлива после термомодернизации экспериментального жилого здания коттеджного типа. Расчет приводится на примере коттеджа с мансардным этажом размерами в осях 10×10 м и высотой этажа 3 м, общей площадью 150 м² в г. Суклея.

Расчет сопротивления теплопередаче и теплопотерь через ограждающие конструкции осуществлялся с применением программы «SmartCalc». Алгоритм расчета включается в себя следующие операции. Расчет уменьшения расхода количества газа необходимого для отопления 1 м² тер-

Таблица 2

Определение количества тепла, пропускаемого 1 м² стены и месячного расхода газа на обогрев

Вариант конструктивного решения ограждения здания	Сопротивление теплопередаче ограждающей конструкции [R, (м²·°С)/Вт]	Потери тепла через 1 м² за один час при сопротивлении теплопередаче (Вт·ч)	Месячный расход газа на 1 м², м³/мес	Месячный расход газа на 150 м², м³/мес
В1	0,8	46,04	3,508	526,17
В2	2,67	13,89	1,058	158,74
В3	0,89	41,71	3,18	476,7
В4	2,55	14,49	1,104	165,6

момодернизированного здания по сравнению с «обычным» зданием без утепления. Рассмотрение 4-х вариантов конструктивно-технологических решений ограждающих конструкций: В1 – обычная стена из известняка-ракушечника (котельца) толщиной 600мм; В2 – стена из известняка-ракушечника (котельца) 400мм и нанесение полиуретана толщиной 75 мм; В3 – обычная стена из керамического кирпича толщиной 510 мм; В4 – стена из керамического кирпича толщиной 510 мм с утеплением толщиной 60 мм. Толщина конструктивных слоев наружных стен зданий принята, согласно требованиям выполнения условий: сопротивление теплопередаче ограждающей конструкции должно быть не менее требуемого сопротивления теплопередаче, (равного для Молдовы г. Бендеры 2,2 (м²·°С)/Вт)).

Определение количества тепла, пропускаемого 1 м² стены и месячного расхода газа на обогрев стен дома при теплотворном свойстве 9,45 кВт 1 м³ природного газа, приведено в табличной форме 2.

Определение количественных характеристик потребления газа сберегающими системами газоснабжения малых населенных пунктов.

В результате расчета экономии газа получены количественные характеристики для малых населенных пунктов плотностью населения до 30-50 тыс. жителей, которые показали уменьшение расхода газа в 2,4 раза, с учетом термомодернизации здания полиуретаном это еще в 3,3 раза. Учитывая стоимость на газ, экономия исследуемого коттеджа составит 18,14 у.ед в месяц. В г. Суклея насчитывает на 2018 год 3049 малоэтажных жилых домов, соответственно при реализации предложенных решений повышения энергоэффективности, экономический эффект составит в среднем 54 тыс. 882 у.ед.

Наиболее энергоэффективным, согласно приведенным результатам исследований, является вариант В2: стены здания возведены из котельца толщиной 400 мм с термомодернизацией полиуританом толщиной слоя 75 мм.

Выводы:

1. Энергоэффективность поселков Приднестровья достигается совокупностью решений по выбору схем газоснабжения и термомодернизации ограждающих конструкций зданий.
2. Многокритериальный анализ позволил определить наиболее рациональный способ термомодернизации – напыление слоя пенополиуритана.
3. Для Приднестровья характерны посёлки с населением до 30-50 тыс. жителей при этом наиболее рациональными будут одноступенчатые системы газоснабжения.
4. Совокупность решений термомодернизации ограждающих конструкций и рациональной одноступенчататой схемы газоснабжения позволяет увеличить термическое сопротивление стен здания и понизить потребление газа в 3,3 раза.
5. Экономический эффект предложенного варианта энергоэффективности составляет 54 тыс. 882 у.ед.

Список литературы:

1. Генеральная схема газоснабжения сельского поселения. URL: http://safarovo.ru/uploads/_pages/265/safarovskij-sg.compressed_.pdf
2. Прошутинский А.О., Комина Г.П. О реконструкции городских газораспределительных сетей низкого давления. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 1–1. URL: http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17748
3. Моделирование и обоснование рациональных поселковых систем газоснабжения. URL: http://www.dissercat.com/content/modelirovanie-i-obosnovanie-ratsionalnykh-poselkovykh-sistem-gazosnabzheniya
4. Дмитриева Н.В., Гострик А.Н., Иванова Т.И. О многокритериальном анализе технологических решений гидроизоляции известняка-ракушечника / Н.В. Дмитриева. *Молодий вчений*. 2017. № 7(47), Ч. 1. С. 20–25.
5. Менейлюк А.И., Ершов М.Н., Никифоров А.Л., Менейлюк И.А. Оптимизация организационно-технологических решений реконструкции высотных инженерных сооружений : Монография. Киев : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2016. 332 с.
6. Теплоизоляционные плиты: описание, выбор, применение. URL: http://recn.ru/teploizolyacionnye-plity-opisanie-vybor-primenenie
7. Свойства и характеристики пенополиуретана его достоинства и недостатки. URL: https://srbu.ru/stroitelnye-materialy/81-penopoliuretana-harakteristiki.html
8. Характеристики эковаты. URL: http://9999812.ru/poleznoe/harakteristiki_ekovaty/

References:

1. Generalnaya shema gazosnabzheniya selskogo poseleniya. URL: http://safarovo.ru/uploads/_pages/265/safarovskij-sg.compressed_.pdf
2. Proshutinskiy A.O., Komina G.P. (2015). O rekonstruktsii gorodskih gazoraspredelitelnyih setey nizkogo davleniya. *Sovremennyie problemyi nauki i obrazovaniya*, no 1–1. URL: http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17748
3. Modelirovanie i obosnovanie ratsionalnyih poselkovyih sistem gazosnabzheniya. URL: http://www.dissercat.com/content/modelirovanie-i-obosnovanie-ratsionalnykh-poselkovykh-sistem-gazosnabzheniya
4. Dmitrieva N.V., Gostrik A.N., Ivanova T.I. (2017). O mnogokriterialnom analize tehnologicheskih resheniy gidroizolyatsii izvestnyaka-rakushechnika [On the multi-criteria analysis of technological solutions for the waterproofing of limestone shell limestone]. *Molodiy vcheniy*, no 7(47), ch. 1, pp. 20–25.
5. Meneylyuk A.I., Ershov M.N., Nikiforov A.L., Meneylyuk I.A. (2016). Optimizatsiya organizatsionno-tehnologicheskih resheniy rekonstruktsii vyisotnyih inzhenernyih sooruzheniy [Optimization of organizational and technological solutions for the reconstruction of high-rise engineering structures] : Monografiya. K. : TOV NVP «InterservIs». (in Ukrainian)
6. Teploizolyatsionnyie plityi: opisanie, vyibor, primenenie. URL: http://recn.ru/teploizolyacionnye-plity-opisanie-vybor-primenenie
7. Svoystva i harakteristiki penopoliuretana ego dostoinstva i nedostatki. URL: https://srbu.ru/stroitelnye-materialy/81-penopoliuretana-harakteristiki.html
8. Harakteristiki ekovatyi. URL: mode http://9999812.ru/poleznoe/harakteristiki_ekovaty/

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-68
УДК 636.082.2

Бондаренко О.В.
Інститут розведення та генетики тварин імені М.В. Зубця
Національної академії аграрних наук України
Слюсаренко Ю.Л.
Житомирський національний агроекологічний університет

ЗВ'ЯЗОК ТИПУ ВНД З ЕКСТЕР'ЄРНИМИ, ІНТЕР'ЄРНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ ТА РОБОЧОЮ ПРОДУКТИВНІСТЮ КОНЕЙ

Анотація. Вивчено екстер'єр, проміри, інтер'єр та роботоздатність коней української верхової породи як основних селекційних ознак в процесі розведення. Проведено порівняльну характеристику коней за основними селекційними ознаками та визначені кореляційні зв'язки між ростом та робочою продуктивністю, ростом та показниками крові коней різних статево-вікових груп та типами ВНД. Встановлено,що досліджувані коні мають негативний кореляційний зв'язок між промірами будови тіла коней та їх робочою продуктивністю – від -0,007 до -1%, та позитивний кореляційний зв'язок (0,02-0,2%) між промірами будови тіла та показниками крові. Тому нехтування цими зв'язками може призвести до зниження роботоздатності коней. Також даний аналіз вказує, що чим вищі коні тим їхня роботоздатність знижується. Це можна пояснити тим, що коневі з високим зростом не можна підібрати правильну збрую. Також високий зріст призводить до проблем з кістяком, а отже унеможливлює досягнення коней хороших результатів у спорті.

Ключові слова: типи ВНД, кореляційний зв'язок, гематологічні показники, екстер'єр, проміри, робоча продуктивність.

Bondarenko Olga
Institute of Animal Breeding and Genetics named after M.V. Zubets of
National Academy of Agrarian Science of Ukraine
Slyusarenko Yulya
Zhytomyr National Agroecological University

RELATIONSHIP BETWEEN TYPE VND WITH EXTERIOR, INTERIOR FEATURES AND WORKING EFFECTIVENESS OF CONCEPTS

Summary. The exterior, measurements, interior and working capacity of horses of Ukrainian riding as the main breeding grounds in the process of breeding were studied. The comparative characteristics of horses according to the main selection criteria were made and the correlation relations between growth and working productivity, growth and blood indicators of horses of various sex-age groups and types of HPA were determined. To analyze the exterior and interior indices of the livestock, the number of horses of Ukrainian riding was selected, which was divided into 4 groups by the type of higher nervous activity. According to Table 1, adult horses with a weak type of BND in height at the withers, oblique length of the body with chest circumference and hemming were higher than the breed standard for 3, 2, 8 and 0.2 cm respectively (P0, 01). The lowest rates were observed in adult horses of 3 other groups in height at the withers (164 cm). As for the young, the stock exceeds the standard for all 4 studied parameters in 3 groups (strong balanced inert, strong unbalanced and weak) respectively at 5, 4, 8, 7, 16, 11, 1.25 and 2.2 cm. In horses with a strong, balanced motive type of BND, an increase in the oblique lengths is observed, the chest and hips are 1.8 and 0.7 cm high, and the height at the withers corresponds to the breed standard (163 cm). Characteristics of the horses of the Ukrainian riding on the body structure indices indicates that the adult stock of horses of strong, balanced inert type HND and strong unbalanced are quite large, are close to the rice breeds in the format (index 101), and also young animals – the weak type of HND is rather bony and massive. As for the other two types (strong, balanced, inert and weak), they correspond to the type of rocks. The analysis of the influence of blood and basic parameters of the structure of the body indicates a negative correlation between the dimensions of the structure of the body of horses and their working productivity – from -0,007 to -1%, and a positive correlation connection (0,02-0,2%) between measurements of body structure and blood parameters. Therefore, neglecting these connections can lead to a reduction in the working capacity of horses. Also, this analysis indicates that the higher the horses so their ability to work is reduced. This can be explained by the fact that a high-horses can not pick up the right harness. Also, high growth leads to skeletal problems, and thus prevents horses from achieving good results in sports.

Keywords: types of GNI, correlation, hematological parameters, exterior, measurements, working productivity.

Постановка проблеми. Генетичне удосконалення господарсько-корисних ознак коней в процесі селекції залежить від певних факторів (годівлі, утримання, тренування). Величина генетичного прогресу визначається біологічними особливостями популяції, структурою селекційних заходів, системою розведення коней і методами їх оцінки. Тому, при плануванні

© Бондаренко О.В., Слюсаренко Ю.Л., 2019

племінної роботи необхідно оцінювати біологічні та селекційні параметри популяції, визначати систему селекції та методи оцінки племінної цінності тварин. Одним із основних завдань сучасної селекції коней є удосконалення методів використання потенціалу порід на основі поглибленого генетико-статистичного аналізу [1].

При створенні порід застосовувалось складне відтворне схрещування. У процесі удосконалення одержаного величезного різноманіття помісного поголів'я у напрямку консолідації пріоритетність при доборі надавалась вираженості бажаного типу [2]. Конепоголів'я характеризується цілою низкою селекційних ознак, які мають певні зв'язки між собою і змінюються у часі. Тому при веденні селекційної роботи з кіньми необхідно проводити моніторинг селекційної ситуації в країні, виявляти і використовувати характерні для коней закономірності розвитку провідних ознак продуктивності залежно від впливу генетичних та паратипових факторів [3]. До найбільш важливих селекційних характеристик поголів'я відносяться показники інтенсивності вирощування, продуктивності коней.

Метою наших досліджень було вивчення впливу типу ВНД на формування екстер'єрних, інтер'єрних, гематологічних показників та робочу продуктивність. Для цього було використано поголів'я коней української верхової породи ПрАТ «Райз-Максимко».

Дослідження було проведено на поголів'ї коней української верхової породи племінного заводу ПрАТ «Райз-Максимко» (N=77).

Оцінку росту та розвитку досліджуваного поголів'я проводили за основними показниками – висота в холці, обхват грудей, коса довжина тулубу та обхват п'ястку.

Інтер'єрну оцінку – за вмістом у крові еритроцитів, лейкоцитів, гемоглобіну, загального білку та гематокриту [9].

Для вивчення впливу типу ВНД на рівень робочої продуктивності розподіл конепоголів'я проводили за рухово-харчовою методикою, що розроблена ВНДіКонярства [8].

Для аналізу робочої продуктивності коней використовувались дані з бонітувальних відомостей коней.

Біометричну обробку даних проводили загальноприйнятими методами з використанням комп'ютерної програми Microsoft Excel Усі дані статистично опрацьовано за методами варіаційної статистики, адаптованими для малих вибірок [5; 10].

Виклад основного матеріалу. Для аналізу екстер'єрних та інтер'єрних показників поголів'я було відібрано 77 коня української верхової породи, яке було розподілене на 4 групи за типом вищої нервової діяльності. За даними таблиці 1 доросле поголів'я коней зі слабким типом ВНД за висотою в холці, косою довжиною тулубу обхватом грудей та обхватом п'ястка перевищували стан-

Таблиця 1

Проміри та індекси будови тіла коней різного типу ВНД

Проміри та індекси будови тіла		Типи ВНД							
		сильний врівноважений рухливий		сильний врівноважений інертний		сильний неврівноважений		слабкий	
		доросле поголів'я (n=11)	молодняк (n =5)	доросле поголів'я (n =9)	молодняк (n =2)	доросле поголів'я (n =22)	молодняк (n =15)	доросле поголів'я (n =4)	молодняк (n =9)
стандарт породи		165		169		190		21	
висота в холці	M±m	164±1,02	155±2,46*	164±1,32	160±0,50	164±0,83	160±0,81	168±2,72**	159±1,4
	σ	3,39	5,50	3,97	0,71	3,90	3,14	5,44	4,20
	CV	2,07	3,55	2,42	0,44	2,38	1,96	3,23	2,64
коса довжина тулуба	M±m	166±1,13	155±2,46*	165±1,27	162±1,00	166±0,87	161±0,68	171±3,12**	159±1,41
	σ	3,75	5,50	3,82	1,41	4,07	2,65	6,24	4,22
	CV	2,27	3,55	2,32	0,87	2,46	1,64	3,65	2,64
обхват грудей	M±m	194±1,92	176±0,30	194±1,50	184±0,50	194±1,33	184±1,41	198±3,07**	179±2,2*
	σ	6,36	8,09	4,49	0,71	6,24	5,48	6,14	6,64
	CV	3,28	4,60	2,32	0,39	3,21	2,98	3,11	3,71
обхват п'ястка	M±m	21±0,20	19,70±0,30	21±0,22	20,25±0,25	21±0,15	20±0,12	21,2±0,48	20±0,26
	σ	0,65	0,67	0,67	0,35	0,70	0,48	0,96	0,77
	CV	3,10	3,41	3,22	1,75	3,34	2,41	4,51	3,85
індекс формату	M±m	101,2±0,12	100±0	101±0,26	101,5±0,50	101±0,06	101±0,19	101,8±0,25	100±0,29
	σ	0,40	0	0,79	0,71	0,29	0,74	0,50	0,87
	CV	0,40	0	0,79	0,70	0,29	0,74	0,49	0,86
індекс масивності	M±m	119±0,93	113,7±3,13	118±0,76	114,5±0,50	118±0,76	115±0,64	116±3,03	113±0,94
	σ	3,08	7,00	3,12	0,71	3,56	2,47	6,06	2,81
	CV	2,60	6,15	2,31	0,62	3,01	2,15	5,22	2,49
індекс костистості	M±m	12,8±0,16	12,8±0,10	12,6±0,10	12,7±0,10	12,7±0,07	12,5±0,07	12,6±0,21	12,6±0,13
	σ	0,52	0,22	0,29	0,14	0,34	0,27	0,43	0,38
	CV	4,04	1,72	2,31	1,11	2,69	2,13	3,38	3,00

**P<0,05, **P<0,01*

Таблиця 2

Кореляційний зв'язок промірів будови тіла коней з показниками крові

Показники крові		Типи ВНД															
		сильний врівноважений рухливий								сильний врівноважений інертний							
		дорослe поголів'я (n=11)				молодняк (n=5)				дорослe поголів'я (n= 9)				молодняк (n=2)			
		висота в холці	коса довжина тулуба	обхват грудей	обхват п'ястка	висота в холці	коса довжина тулуба	обхват грудей	обхват п'ястка	висота в холці	коса довжина тулуба	обхват грудей	обхват п'ястка	висота в холці	коса довжина тулуба	обхват грудей	обхват п'ястка
гематокрит л/%	r	-0,5	-0,4	-0,3	-0,4	-0,5	-0,4	-0,3	-0,2	-0,03	-0,004	-0,7	-0,1	-	-	-	-
	m_r	0,23	0,25	0,28	0,25	0,34	0,38	0,41	0,44	0,33	0,33	0,17	0,33	0,71	0,71	0,71	0,71
	t_d	20,2	19,87	18,95	-3,55	12,12	12,12	12,13	-3,03	21,69	22,31	25,24	-3,51	165	84,29	99,29	-67,86
еритроцити Т/л	r	-0,5	-0,5	-0,3	-0,6	-0,5	-0,6	0,2	-0,5	0,3	0,3	-0,4	-0,3	-	-	-	-
	m_r	0,23	0,23	0,28	0,19	0,34	0,29	0,44	0,34	0,30	0,30	0,28	0,30	0,71	0,71	0,71	0,71
	t_d	26,38	24,57	19,40	-33,92	26,74	26,74	20,81	15,27	38,36	40,11	40,64	11,74	1,41	110,2	125,2	35,86
лейкоцити Г/л	r	0,02	0,003	0,4	0,1	-0,5	0,12	-0,9	-0,3	-0,5	-0,5	-0,8	-0,4	-	-	-	-
	m_r	0,30	0,30	0,25	0,3	0,34	0,45	0,1	0,41	0,25	0,25	0,12	0,28	0,71	0,71	0,71	0,71
	t_d	37,48	35,38	27,43	5,38	24,81	24,81	20,0	4,94	36,24	37,75	38,84	7,44	213,66	110,14	125,14	35,57
гемоглобін г/л	r	-0,3	-0,2	-0,1	-0,6	-0,5	-0,7	-0,3	-0,7	0,3	0,3	-0,1	-0,3	-	-	-	-
	m_r	0,28	0,29	0,3	0,19	0,34	0,23	0,41	0,23	0,30	0,30	0,33	0,30	0,71	0,71	0,71	0,71
	t_d	1,78**	1,85	2,83	-3,39	1,61	1,61	2,53	-5,15	2,23	2,30	3,67	-4,77	21,83	12,86	27,86	-353,87
заг. білок г/л	r	-0,4	-0,4	-0,2	0,2	-0,5	-0,3	0,8	0,1	-0,3	-0,5	-0,2	0,1	-	-	-	-
	m_r	0,25	0,25	0,29	0,29	0,34	0,41	0,16	0,45	0,30	0,25	0,32	0,33	0,71	0,71	0,71	0,71
	t_d	9,78	9,85	11,29	-4,21	13,86	13,86	12,75	-10,68	14,14	14,50	17,59	-6,87	137,61	71,57	86,57	-176,21

Продовження таблиці 2

Кореляційний зв'язок промірів будови тіла коней з показниками крові

Показники крові		Типи ВНД															
		сильний врівноважений рухливий								сильний врівноважений інертний							
		дорослі поголів'я (n=22)				молодняк (n=15)				дорослі поголів'я (n=22)				молодняк (n=15)			
		висота в холці	коса довжина тулуба	обхват грудей	обхват п'ястка	висота в холці	коса довжина тулуба	обхват грудей	обхват п'ястка	висота в холці	коса довжина тулуба	обхват грудей	обхват п'ястка	висота в холці	коса довжина тулуба	обхват грудей	обхват п'ястка
гематокрит л/%	r	0,2	0,3	0,3	0,02	0,1	0,2	0,1	0,1	0,3	0,4	0,8	0,7	-0,8	-1	0,9	-0,5
	m_r	0,20	0,19	0,21	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,46	0,42	0,18	0,26	0,12	0	0,06	0,3
	t_d	16,39	16,44	17,13	-2,93	15,59	16,28	15,98	-5,07	16,15	15,38	16,53	-2,88*	20,91	20,96	17,62	-9,65
еритроцити Т/л	r	0,4	0,4	0,05	0,2	0,05	-0,08	0,1	-0,3	0,9	0,7	-0,4	0,2	-0,1	-0,5	1	0,2
	m_r	0,18	0,18	0,21	0,20	0,26	0,25	0,25	0,23	0,1	0,26	0,42	0,48	0,33	0,25	0	0,2
	t_d	39,02	37,91	29,59	11,55	48,1	57,39	38,01	20,37	29,35	26,03	25,24	15,38	35,9	35,86	25,79	14,30
лейкоцити Г/л	r	-0,01	0,03	-0,03	-0,05	0,2	-0,1	0,2	-0,1	-0,7	-0,5	0,02	-0,04	0,1	0,5	-1	-0,2
	m_r	0,21	0,21	0,21	0,21	0,25	0,25	0,25	0,25	0,26	0,38	0,50	0,50	0,33	0,25	0	0,32
	t_d	36,43	35,58	28,76	7,00	45,05	52,32	33,28	9,63	28,64	25,55	24,91	8,17	35,56	35,53	25,76	11,61
гемоглобін г/л	r	0,2	0,2	0,2	0,1	0,04	-0,3	-0,2	-0,1	0,7	0,9	0,3	1	1	1	-0,6	0,8
	m_r	0,20	0,20	0,20	0,21	0,26	0,23	0,25	0,25	0,26	0,1	0,46	0	0	0	0,21	0,12
	t_d	1,50	1,57	2,63	-4,16	1,21	1,30	2,52	-7,08	1,58	1,66	2,58	-4,24	1,92	1,95	3,16	-8,50
заг. білок г/л	r	0,2	0,2	0,5	0,2	-0,3	-0,08	0,6	0,1	-0,3	-0,4	0,7	-0,5	0,4	0,6	-0,09	0,07
	m_r	0,20	0,20	0,16	0,20	0,23	0,24	0,16	0,25	0,46	0,42	0,26	0,38	0,28	0,21	0,33	0,33
	t_d	14,55	14,62	15,52	-6,21	14,85	15,64	15,16	-8,59	9,58	9,47	10,93	-3,67	13,83	13,89	13,31	-9,39

**P=0,99, **P=0,90*

дарт породи відповідно на 3, 2, 8 та 0,2 см (P<0,01). Найнижчі показники спостерігалися у дорослих коней 3-х інших груп за висотою в холці (164 см).

Що ж стосується молодняку, то поголів'я перевищує стандарт за всіма 4-ма досліджуваними показникам у 3-х групах (сильний врівноважений інертний, сильний неврівноважений та слабкий) відповідно на 5, 4, 8, 7, 16, 11, 1,25 та 2,2 см. У коней з сильним врівноваженим рухливим типом ВНД спостерігається збільшення показників косої довжини, обхвату грудей та п'ястка на 1,8 та 0,7 см, а показник висоти в холці відповідає стандарту породи (163 см).

Характеристика коней української верхової породи за індексами (див. табл. 1), свідчить, що доросле поголів'я коней , які за типом ВНД відносяться до сильного врівноваженого інертного та сильного неврівноваженого досить крупні, є близькими до рисистих порід за форматом (індекс 101), а також молодняк – слабкого типу ВНД костисті та масивні. Що ж стосується двох інших типів (сильного врівноваженого інертного та слабкого), то вони відповідають верховому типу порід.

За даними кореляційного аналізу встановлені вірогідні зв'язки між показниками крові та промірами будови тіла коней (табл. 2).

Результати досліджень свідчать, що між промірами будови тіла та показниками крові існує низький позитивний кореляційний зв'язок – від 0,02 до 0,2%. Хоча у коней з слабким типом ВНД встановлено високий зв'язок за загальним білком, гемоглобіном, гематокритом та кількістю еритроцитів у крові досліджуваних коней – від 0,6 до 1%.

Аналіз таблиці 3, вказує на низький негативний кореляційний зв'язок між промірами будови тіла коней та їх робочою продуктивністю – від -0,007 до -1%. У молодняку з сильним врівноваженим рухливим типом ВНД спостерігається високий позитивний кореляційний зв'язок між обхватом грудей та робочою продуктивністю – 1%. Дорослі коні з сильним врівноваженим інертним за висотою в холці має позитивний кореляційний зв'язок (0,4%).а молодняк з слабким типом ВНД має позитивний зв'язок з обхватом грудей та п'ястку – 0,3 та 0,6% відповідно.

Висновки і пропозиції. Характеристика коней української верхової породи за індексами будови тіла, свідчить, що доросле поголів'я коней сильного врівноваженого інертного типу ВНД та сильного неврівноваженого досить крупні, є близькими до рисистих порід за форматом (індекс 101), а також молодняк – слабкого типу ВНД доволі костисті та масивні. Що ж стосується двох інших типів (сильного врівноваженого інертного та слабкого), то вони відповідають верховому типу порід.

Аналіз впливу крові та основних показників будови тіла вказує на негативний кореляційний зв'язок між промірами будови тіла коней та їх робочою продуктивністю – від -0,007 до -1%, та позитивний кореляційний зв'язок (0,02-0,2%) між промірами будови тіла та показниками крові. Тому нехтування цими зв'язками може призвести до зниження роботоздатності коней. Також даний аналіз вказує, що чим вищі коні тим їхня роботоздатність знижується. Це можна пояснити тим, що коневі з високим зростом не можна підібрати правильну збрую. Також високий зріст призводить до проблем з кістяком, а отже унеможливлює досягнення коней хороших результатів у спорті.

Таблиця 3

Кореляційний зв'язок промірів будови тіла з роботоздатністю коней

Проміри будови тіла		Типи ВНД							
		сильний врівноважений рухливий		сильний врівноважений інертний		сильний неврівноважений		слабкий	
		доросле поголів'я (n=11)	молодняк (n=5)	доросле поголів'я (n= 9)	молодняк (n=2)	доросле поголів'я (n=22)	молодняк (n=15)	доросле поголів'я (n=4)	молодняк (n=9)
		робоча продуктивність	робоча продуктивність	робоча продуктивність	робоча продуктивність	робоча продуктивність	робоча продуктивність	робоча продуктивність	робоча продуктивність
висота в холці	r	-0,5	-0,5	0,4	-1	-0,2	-0,007	-0,07	-0,6
	m_r	0,23	0,34	0,28	0	0,20	0,26	0,50	0,21
	t_d	116,39	21,52	21,23	111	22,40	32,21	18,23	24,76
коса довжина тулуба	r	0,1	-1	0,2	-1	-0,2	-0,05	-0,3	-0,8
	m_r	0,3	0	0,32	0	0,20	0,26	0,46	0,12
	t_d	28,63	21,52	21,96	71,78	22,47	37,32	16,93	24,78
обхват грудей	r	-0,1	1	0,03	-1	0,09	0,1	-0,7	0,6
	m_r	0,3	0	0,33	0	0,21	0,25	0,26	0,21
	t_d	21,39	17,57	25,02	85,07	20,47	23,87	17,81	19,19
обхват п'ястка	r	-0,1	-1	-0,1	-1	0,1	0,008	-0,7	0,3
	m_r	0,3	0	0,33	0	0,21	0,26	0,26	0,30
	t_d	-19,33	-36,88	-8,95	-35,74	-8,61	-18,30	-6,03	-16,74

Список літератури:

1. Волков Д.А., Новиков А.А., Латка А.М. Краткая история, современное состояние и пути совершенствования украинской верховой породы лошадей / ГКПЛ Украинской верховой породы. Київ, 2001. Т. 5. С. 14–38.
2. Гопка Б.М., Павленко П.М., Калантар О.А., Клок В.М. Конярство. Київ : Урожай, 1991. 231 с.
3. Горбачев В. Больше выращивать жеребят. *Коневодство и конный спорт.* 1983. № 8. С. 11–12.
4. Добрынин В.П. Выращивание молодняка лошадей. Москва : Сельхозиздат, 1954. 146 с.
5. Дрейпер Д. Лошади и уход за ними. Минск : Белфаксиздатгруп, 1997. 245 с.
6. Клімасенко Т., Майборода С. Проблема конярства. *Тваринництво України.* 1998. № 2. С. 14–15.
7. Племінні ресурси України / за ред. М.В. Зубця і В.П. Бурката. Київ : Аграрна наука, 1998. С. 103–144.
8. Паршутин Г.В. Типы высшей нервной деятельности животных и методика их определения у лошадей и крупного рогатого скота. Москва, 1971. 33 с.
9. Плохинский Н.А. Руководство по биометрии. Москва : Колос, 1969. 256 с.
10. Эйдригевич Е.В. Интерьер сельскохозяйственных животных. Москва: Колос. 1978. 255 с.

References:

1. Volkov D.A., Novikov A.A., Latka A.M. (2001). Kratkaya istoriya, sovremennoe sostoyanie i puti sovershenstvovaniya ukrainskoy verkhovoy porody loshadey [A brief history, current state and ways to improve the Ukrainian horse breed]. GKPL Ukrainskoy verkhovoy porody. Kyiv, no. 5. pp. 14–38.
2. Gopka B.M., Pavlenko P.M., Kalantar O.A., Klok V.M. (1991). Konyarstvo [Horseman]. Kyiv : Urozhaj, 231 p.
3. Gorbachev V. (1983). Bol'she vyrashchivat' zherebyat [Grow foals more]. *Konevodstvo i konnyy sport,* vol. 8, pp. 11–12.
4. Dobrynin V.P. (1954). Vyrashchivanie molodnyaka loshadey [Rearing horses]. Moscow : Sel'khozizdat, 146 p.
5. Dreyper D. (1997). Loshadi i ukhod za nimi [Horses and care for them]. Minsk : Belfaksizdatgrup, 245 p.
6. Klimasenko T., Majboroda S. (1998). Problema konyarstva [The problem of horse breeding]. *Tvarynnytstvo Ukrainy,* vol. 2, pp. 14–15.
7. Zubcya M.V., Burkata V.P. (ed) (1998). Pleminni resursy Ukrayiny [Breeding resources of Ukraine]. Kyiv : Agrarna nauka, pp. 103–144.
8. Parshutin G.V. (1971). Tipy vysshey nervnoy deyatel'nosti zhivotnykh i metodika ikh opredeleniya u loshadey i krupnogo rogatogo skota [Types of higher nervous activity of animals and methods of their determination in horses and cattle]. Moscow, 33 p.
9. Plokhinskiy N.A. (1969). Rukovodstvo po biometrii [Biometrics Guide]. Moscow : Kolos, 256 p.
10. Eydrigevich E.V. (1978). Interer selskokhozyaystvennykh zhivotnykh. [Farm animals interior]. Moscow : Kolos, 255 p.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-69
УДК 633.15:632.51

Окрушко С.Є.
Вінницький національний аграрний університет

РЕГУЛЮВАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ БУР'ЯНІВ У ПОСІВАХ КУКУРУДЗИ

Анотація. Встановлено, що природна забур'яненість дослідних ділянок була високою. Рослини кукурудзи на ранніх етапах свого розвитку ростуть повільно і тому слабо конкурують з бур'яновою рослинністю. В посівах кукурудзи формувався змішаний тип забур'яненості, де переважали дводольні види бур'янів. Облік проведений після застосування ґрунтового препарату Харнес (1,5 л/га) показав, що його використання зменшило забур'яненість посівів кукурудзи на 90% порівняно із контролем. Але на цьому варіанті розвивалися багаторічні та пізні ярі бур'яни і створювали загрозу урожайності кукурудзи. Поєднання досходового застосування гербіциду Харнес (2,5 л/га) та післясходового застосування МайсТер Пауер (1,25 л/га) забезпечило якісний фітотоксичний вплив на основні види бур'янів в посівах кукурудзи. Зокрема, однодольні бур'яни знищувались на 99%, а дводольні – на 92-100%. Такий варіант забезпечив прибавку урожайності зерна кукурудзи за два роки досліджень на 4,2 та 4,5 т/га.

Ключові слова: кукурудза, агроценоз, технологія, бур'яни, гербіциди, урожайність.

Okrushko Svetlana
Vinnytsia National Agrarian University

ADJUSTMENT OF WEEDS IN CORN CROPS

Summary. Over the past 5 years, the area and yield of corn have sharply increased in Ukraine. The analysis of literary sources shows that the problem of bulb corn crops is very important. The main purpose of this work is to justify the use of Harnes soil and Master Power herbicides for control of weeds in corn crops to grains. It was found that the natural contamination of the experimental plots was high. The plants of corn on the early stages of the development grow slowly and that is why poorly compete with a weed vegetation. The creation of favorable starting conditions for the growth and development of plants plays such an important role in the formation of high corn yields. In the experiment, the maize hybrid of the firm "Pioneer" PR38D89 was grown. The soil cover of the experimental sites is represented by dark gray linden soils. Inbred accounting was performed quantitatively (30 and 60 days after corn sowing) and quantitative and weight method before harvesting the crop. In crops of corn, a mixed type of weed was formed, where dicotyledonous weed species prevailed. From the small-year-olds – Chenopodium album L., Amaranthus retroflexus L., Matricaria perforate Merat, and from years old – Cirsium arvense L. and yellow thistle Sonchus arvensis L. Among the dicotyledons 32% was occupied by a group of late spring weeds. Cereal species were presented: from perennials – Elytrigia repens L.); from small-year-olds – Setaria glauca L. and Echinochloa crus-galli L. An account is conducted after application of the ground preparation of Harnes (2,5 l/ha) rotined that his use had decreased the impurit of sowing of corn on 90% by comparison to control. But on this variant long-term and late fervent weeds developed and created a threat the productivity of corn. The combination before the emergence of gatherings the use of herbicides Harnes (1,5 l/ha) and after the occurrence of gatherings the use of herbicides Master Power (1,25 l/ha) provided a qualitative phytotoxic effect on the main types of weeds in corn crops. In particular, monocotyledonous weeds were destroyed by 99%, and cereal – by 92-100%. On average, over the two years of research, the protection of corn from weeds by soil herbicide Harnes (2.5 l/ha) yielded a 3,7 tons/ha increase in yields, and a consistent application of Harnes herbicides (1,5 l/ha) and MaitsTer Power (1,25 l/ha) – by 4,4 tons/ha. In our experiments, a significant increase in corn grain yield was obtained when the herbicides were introduced, as the conditions for the growth and development of this culture significantly improved as a result of the destruction and suppression of weeds. In the future, further studies are planned to continue the study of the effects of herbicides on control of the number of weeds in corn crops under different weather conditions and the level of moisture of the soil.

Keywords: corn, agrocenosis, technology, weeds, herbicides, yield.

Постановка проблеми. Україна входить в четвірку світових лідерів-експортерів кукурудзи. За останні 5 років в країні різко зросла площа та урожайність цієї культури. У структурі зернових кукурудза є другою за площею посіву сільськогосподарською культурою після пшениці. Але вона за врожайністю, поживністю, собівартістю має певні переваги над іншими культурами. У вирощуванні кукурудзи зацікавлені галузі харчової, переробної, медичної, мікробіологічної промисловості, а також і паливно-енергетичний сектор держави, оскільки вона є сировиною для виробництва біоетанолу та інших матеріалів.

Початковий період росту та розвитку кукурудзи характеризується тим, що молоді проростки, які розвиваються, живляться за рахунок пластичних речовин насінини. І лише після появи 3-4 листка рослина починає засвоювати поживні речовини з ґрунту. Саме тому створення сприятливих стартових умов для росту і розвитку рослин відіграє таке важливе значення у формуванні високих врожаїв кукурудзи.

На початку вегетаційного періоду рослини змагаються за площу, тобто йде конкуренція в горизонтальному напрямі. А згодом вона переходить у вертикальну площину і кожен вид визначається із ярусом в ценозі. Спостереження на ділянках без бур'янів виявили, що рослини кукурудзи розміщують листя переважно в бік міжрядь, намагаючись зайняти якомога більшу площу. Але якщо міжряддя зайняті бур'янами, то культурні рослини витягуються вгору, що веде до нерівномірності сходів за висотою та розвитком.

© Окрушко С.Є., 2019

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літературних джерел свідчить, що проблема забур'яненості посівів кукурудзи на зерно є досить важливою [3, с. 26; 5, с. 36]. В останні десятиліття контроль бур'янів в агрофітоценозах здійснюється переважно хімічним методом. Проте одним із негативних аспектів застосування гербіцидів є потенційна небезпека забруднення навколишнього середовища.

Крім того, гербіциди, як біологічно активні речовини, можуть бути небезпечними для культурних рослин та людини. Зокрема, за даними Хромих Н.О. та ін. [4, с. 23] результати досліджень показали, що ефекти застосування гербіцидів у посівах кукурудзи проявлялися змінами властивостей насіння. Грицаєнко З. та ін. зазначають, що внаслідок дії гербіцидів на кукурудзу «…порушується обмін речовин, послаблюється в рослинах синтез…органічних речовин» [1, с. 144].

Гербіциди ґрунтової дії здатні впливати на проростки рослин бур'янів лише за наявності достатньої кількості вологи у верхньому шарі ґрунту. Препарати, внесені на поверхню ґрунту, і навіть загорнуті у верхній шар ґрунту, своїх можливостей у повному обсязі не виявляють. Малі норми витрати гербіцидів істотно знижують фітонцидний ефект, який є дуже небезпечним і водночас й дуже ймовірним в умовах стресу культурних рослин за дефіциту вологи. До того ж, таке раннє застосування гербіцидів вигідне економічно [2, с. 46].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Потрібно вивчити та проаналізувати видову динаміку появи сходів бур'янів у посівах кукурудзи та дослідити вплив гербіцидів Харнес та МайсТер Пауер на бур'яновий компонент і урожайність зерна культури.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є обґрунтування доцільності використання ґрунтового і післясходового гербіцидів для контролю бур'янової рослинності в агрофітоценозах кукурудзи на зерно.

Виклад основного матеріалу. Фактичний видовий склад бур'янів в агрофітоценозах формується такими чинниками: ґрунтово-погодними умовами зони, біологічними особливостями певної культури та технологією її вирощування. Рослини кукурудзи на ранніх етапах свого розвитку ростуть повільно і тому слабо конкурують з бур'яновою рослинністю. Критичним періодом найбільшої шкодочинності бур'янів в посівах кукурудзи є перші 40 (для ранньостиглих гібридів) та 50 (для пізньостиглих гібридів) діб після появи її сходів.

Ґрунтовий покрив дослідних ділянок представлений темно-сірими опідзоленими ґрунтами. Розмір облікової ділянки 22 м^2, повторність чотириразова. Загалом погодні умови в роки досліджень були сприятливі для вирощування кукурудзи на зерно.

У досліді вирощувався гібрид кукурудзи фірми «Піонер» PR38D89 (ФАО 330). Довжина його вегетаційного періоду становить для зони Лісостепу – 122-128 днів. Вирізняється універсальністю використання (на зерно та силос). Гібрид толерантний до спеки та посухи. Технологія вирощування була загальноприйнята.

Облік забур'яненості проводили кількісним методом (через 30 та 60 днів після посіву кукурудзи) та кількісно-ваговим методом перед збиранням врожаю культури.

Схема досліду

Варіанти
1. Контроль (без обробки)
2. Харнес (к.е.) 2,5 л/га
3. Харнес (к.е.) 1,5 л/га + МайсТер Пауер (о.д.) 1,25 л/га

Поширення бур'янів та співвідношення їх видового складу у посівах сільськогосподарських культур визначається екологічними особливостями окремих видів, тобто їх відношенням до основних факторів середовища – тепла, вологи, світла, тощо. Як правило, серед видового складу банку бур'янів в ґрунті переважає насіння малорічних дводольних, яке складає 87-90 % від загальної кількості.

В результаті досліджень встановлено, що в посівах кукурудзи формувався змішаний тип забур'яненості.

Види бур'янів, присутні в нашому досліді відрізняються за біологічними та морфологічними особливостями, тому що належать до різних ботанічних родин та агробіологічних груп. В агрофітоценозах кукурудзи переважали дводольні види бур'янів. Із малорічних – лобода біла (Chenopodium album L.), щириця звичайна (Amaranthus retroflexus L.), триреберник непахучий (Matricaria perforate Merat), а з багаторічних – будяк польовий (Cirsium arvense L.) та осот жовтий (Sonchus arvensis L.). Серед дводольних 32% займала група пізніх ярих бур'янів. Злакові види були представлені: із багаторічних – пирієм повзучим (Elytrigia repens L.); із малорічних – мишієм сизим (Setaria glauca L.) та плоскухою звичайною (Echinochloa crus-galli L).

Таблиця 1

Структура забур'янення агроценозу кукурудзи на зерно (середнє за 2017-2018 рр.), шт./м^2

Дводольні бур'яни					Дводольні бур'яни								
Всього злакових	Пирій повзучий	Мишій сизий	Плоскуха звичайна	Тонконіг однорічний	Всього дводольних	Осот жовтий	Лобода біла	Триреберник непахучий	Будяк польовий	Види гірчаків	Галінсога дрібноквіткова	Щириця звичайна	інші
53	5	26	20	2	71	1	14	10	3	11	10	13	9
Всього	124												

Структура забур'янення агроценозу кукурудзи за роки досліджень була 43:57 (співвідношення однодольних до дводольних бур'янів) та 7:93 (співвідношення багаторічних до малорічних бур'янів).

Із ґрунтових гербіцидів ми досліджували дію препарату Харнес. Проведені нами дослідження показали його високу гербіцидну ефективність. Через 30 днів після внесення гербіциду Харнес в нормі витрати 2,5 л/га в посівах кукурудзи нараховувалось в середньому лише 11 шт./м^2 рослин бур'янів. Така кількість на 92% менша порівняно із забур'яненістю контрольного варіанту, де бур'яни не зазнавали впливу господарської діяльності. Ефективність знищення однорічних дводольних і злакових бур'янів через 60 днів після внесення Харнесу (2,5 л/га) становила 91% порівняно із контролем. Перед збиранням врожаю забур'яненість посівів кукурудзи становила 13 шт./м^2. Цей показник на 90% менший у порівнянні із забур'яненістю у контрольному варіанті, де на час збирання нараховували 124 шт./м^2 рослин бур'янів. Внесення гербіциду Харнес (2,5 л/га) сприяло зменшенню як однорічних злакових так і дводольних бур'янів в посівах кукурудзи. Але цей препарат не гарантує захисту культурних рослин від багаторічних бур'янів. Оскільки ступінь засміченості агрофітоценозів в досліді висока, а також були присутні багаторічні бур'яни, вирішено було застосовувати на третьому варіанті після ґрунтового гербіциду Харнес (1,5 л/га), також післясходовий гербіцид МайсТер Пауер (1,25 л/га) у фазі 4-5 листків у кукурудзи (табл. 2).

Група післясходових гербіцидів має певні переваги над ґрунтовими: ними обприскують посіви, коли вже видно ступінь забур'янення та видовий склад бур'янів і можна прийняти рішення про доцільність такої обробки; активність гербіцидів не залежить від характеристик ґрунту; можна поєднати їх внесення із використанням інших засобів захисту чи позакореневого підживлення.

Але недоліком застосування післясходових гербіцидів є те, що за несприятливих погодних умов (зокрема тривалі дощі чи вітряна погода), коли надземні обприскувачі використовувати неможливо, можна пропустити рекомендовані терміни застосування гербіцидів. Крім того, через випаровування відбуваються непродуктивні втрати препаратів, збільшується загроза забруднення атмосферного повітря, можливе поширення препаратів на сусідні поля.

Ефективність комбінованого застосування препаратів ґрунтової та післясходової дії в нашому досліді була досить високою (табл. 3).

Так, облік проведений після застосування ґрунтового препарату Харнес (1,5 л/га) показав, що його використання зменшило забур'яненість посівів кукурудзи на 90% порівняно із контролем. Але на цьому варіанті розвивалися багаторічні та пізні ярі бур'яни і створювали загрозу урожайності кукурудзи. Послідуюче застосування МайсТер Пауер (1,25 л/га) у фазу 4-5 листків у культури на третьому варіанті дозволило майже повністю їх позбутися: у посівах кукурудзи на час збирання врожаю було виявлено в середньому лише 3 шт./м^2 бур'янів, що на 98% менше порівняно із контролем.

Поєднання досходового та післясходового застосування досліджуваних препаратів мало найбільший фітотоксичний вплив на бур'яни в посівах кукурудзи у нашому досліді. Так, злакові бур'яни знищувались на 99%, щириця звичайна – на 92-94%, а лобода біла – на 93-100%.

Таблиця 2

Вплив гербіцидів на забур'яненість агроценозів кукурудзи на зерно (середнє 2017-2018 рр.)

Варіант досліду	Суха маса бур'янів, г/м^2	Облік	Показники забур'яненості	
			Кількість, шт./м^2	Зниження % до контролю
Контроль (без обробки)	1358	1 2 3	142 138 124	– – –
Харнес 2,5 л/га	423	1 2 3	11 12 13	92 91 90
Харнес 1,5 л/га + МайсТер Пауер 1,25 л/га	179	1 2 3	14 3 3	90 98 98

Таблиця 3

Дія гербіцидів основні види бур'янів в агроценозах кукурудзи на зерно (середнє 2017-2018 рр.)

Варіанти	Облік	Злакові бур'яни		Щириця звичайна		Лобода біла	
		шт./м^2	Зниження в % до контролю	шт./м^2	Зниження в % до контролю	шт./м^2	Зниження в % до контролю
1.	1. 2. 3.	79 78 56	– – –	18 17 13	– – –	18 17 14	– – –
2.	1. 2. 3.	4 6 6	95 92 89	2 2 2	89 88 85	3 2 3	83 88 79
3.	1. 2. 3.	5 1 1	94 99 99	3 1 1	83 94 92	3 – 1	83 100 93

Таблиця 4

Вплив гербіцидів на врожайність кукурудзи на зерно (середнє 2017-2018 рр.)

Варіанти досліду	Врожайність по роках, т/га		
	2017 р.	2018 р.	Середнє
Контроль (без обробки)	3,3	3,7	3,5
Харнес 2,5 л/га	7,0	7,4	7,2
Харнес 1,5 л/га + МайсТер Пауер 1,25 л/га	7,8	7,9	7,9
$НІР_{05}$, т/га 0,86 0,88			

В наших дослідах отримана істотна прибавка врожаю зерна кукурудзи при внесенні гербіцидів, тому що внаслідок знищення та пригнічення бур'янів значно покращилися умови для росту і розвитку даної культури.

В середньому за два роки досліджень захист кукурудзи від бур'янів ґрунтовим гербіцидом Харнес (2,5 л/га) забезпечило зростання урожайності на 3,7 т/га, а послідовне застосування гербіцидів Харнес (1,5 л/га) та МайсТер Пауер (1,25 л/га) – на 4,4 т/га (табл. 4).

Таким чином встановлено, що дослідні гербіциди, як ґрунтовий так і страховий, мають досить високі показники у знищенні бур'янової рослинності в агроценозах кукурудзи.

Висновки і пропозиції. На основі аналізу результатів проведених нами польових досліджень встановлено, що послідовне застосування гербіцидів Харнес (1,5 л/га до посіву кукурудзи) та МайсТер Пауер (1,25 л/га у фазу 4-5 листків у культури) забезпечило знищення бур'янів на 98% та зростання урожайності на 4,2 та 4,5 т/га.

В перспективі подальших досліджень планується продовжити вивчення впливу гербіцидів на контроль чисельності бур'янів в агроценозах кукурудзи на різних погодних умов та рівня зволоженості ґрунту.

Список літератури:

1. Грицаєнко З., Карпенко В., Івасик Ю., Пономаренко С. Технології, що знижують пестицидне навантаження на агроценози. *Зерно*. 2018. № 5. С. 144–147.
2. Сторчоус І. Поразка бур'янів на соєвому полі. *Агробізнес сьогодні.* 2012. № 12. С. 42–47.
3. Зуза В. С. Контроль бур'янів у посівах кукурудзи. *Захист рослин.* 1999. № 5. С. 26–28.
4. Хромих Н.О., Матюха В.Л., Лихолат Ю.В. та ін. Вплив гербіцидів на показники гібрида кукурудзи Оржиця 237 МВ. *Вісник аграрної науки.* № 4. 2018. С. 20–25.
5. Циков В.С., Матюха Л.П., Ткаліч Ю.І. Покращити захист посівів кукурудзи від бур'янів – першочергове завдання. *Агроном*. № 2. 2007. С. 36–39.

References:

1. Hrytsaienko Z., Karpenko V., Ivasyk Yu., Ponomarenko S. (2018). Tekhnolohii, shcho znyzhuiut pestytsydne navantazhennia na ahrotsenozy [Technologies that reduce the pesticide load on agrocenoses]. *Zerno*, no. 5, pp. 144–147.
2. Storchous I. (2012). Porazka bur'ianiv na soievomu poli [Defeat weeds on soy fields]. *Ahrobiznes sohodni*, no. 12, pp. 42–47.
3. Zuza V.S. (1999). Kontrol bur'ianiv u posivakh kukurudzy [Control of weeds in corn crops]. *Zakhyst roslyn,* no. 5, pp. 26–28.
4. Khromykh N.O., Matiukha V.L., Lykholat Yu.V. ta in. (2018). Vplyv herbitsydiv na pokaznyky hibryda kukurudzy Orzhytsia 237 MV [Influence of herbicides on the parameters of hybrid corn Orzhitsa 237 MB]. *Visnyk ahrarnoi nauky*, no. 4, pp. 20–25.
5. Tsykov V.S., Matiukha L.P., Tkalich Yu.I. (2007) Pokrashchyty zakhyst posiviv kukurudzy vid bur'ianiv – pershocherhove zavdannia [Improving the protection of corn crops from weeds is a top priority]. *Ahronom*, no. 2, pp. 36–39.

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-70
УДК 574.64:504.064

Кривицька І.А., Крайнюков А.О.
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ВСТАНОВЛЕННЯ МЕТРОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК МЕТОДИКИ БІОТЕСТУВАННЯ З ВИЗНАЧЕННЯ ГОСТРОЇ ЛЕТАЛЬНОЇ ТОКСИЧНОСТІ ВОДИ НА РАКОПОДІБНИХ CERIODAPHNIA AFFINIS LILLJEBORG

Анотація. Наведено результати експериментальних досліджень з встановлення метрологічних характеристик методики біотестування для визначення гострої токсичності води з використанням ракоподібних *Ceriodaphnia affinis Lilljeborg*. Біотестування проводили з використанням еталонної речовини двохромовокислого калію ($K_2Cr_2O_7$). Для методики біотестування з визначення гострої летальної токсичності води на ракоподібних церіодафніях встановлено наступні метрологічні характеристики: похибка результатів біотестування становить 0,65 мг/дм^3 (61%); відтворюваність результатів біотестування становить 0,33 мг/дм^3 (31%); норматив оперативного контролю відтворюваності результатів біотестування становить 0,91 мг/дм^3; діапазон реагування церіодафній становить 0,9-3,3 мг/дм^3.

Ключові слова: методика біотестування, гостра токсичність, метрологічні характеристики, еталонна речовина, похибка результатів, відтворюваність результатів, норматив оперативного контролю, діапазон реагування тест-об'єкта.

Kryvytska Ivetta, Krainiukov Andrii
V.N. Karazin Kharkiv National University

INSTALLATION OF METROLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE BIOTECHNOLOGY METHOD FOR DETERMINATION OF ACUTE LETTAL TOXICITY OF WATER ON ECONOMIC DEVELOPMENT CERIODAPHNIA AFFINIS LILLJEBORG

Summary. The use of bioanalysis to assess environmental pollution, in particular for aquatic ecosystems, has become relevant and has become widespread in recent decades. The standardization of the conditions of the bio test should be better defined to ensure applicability as an effective analytical tool. The results of experimental researches on the establishment of metrological characteristics of the biotesting technique for the determination of acute water toxicity using crustacean *Ceriodaphnia affinis Lilljeborg* are presented. Biotesting was performed using a reference substance of potassium bromochloride ($K_2Cr_2O_7$). The method of biotesting for the determination of acute lethal toxicity of water on crustacean *Ceriodaphnia affinis Lilljeborg* is based on the determination of the difference between the number of dead tseriodafni in tested water and the amount of water in it that does not contain toxic substances – control. The criterion for acute lethal toxicity is the death of 50% ceriodaphnia and more in the experiment compared with the control for 48 hours of bioassay. The following metrological characteristics are established for the method of biotesting to determine the acute lethal toxicity of water on crustacean ceriodophytes: the biotesting result is 0.65 mg/dm^3 (61%); Reproducibility of biotesting results is 0.33 mg/dm^3 (31%); the standard of operational control of the reproducibility of biotesting results is 0.91 mg/dm^3; The reaction range of the ceriodaphne is 0.9-3.3 mg/dm^3.

Keywords: biotesting technique, acute toxicity, metrological characteristics, reference substance, error of results, reproducibility of results, norm of operational control, test response range.

Постановка проблеми. Водним кодексом України (ВКУ), зокрема, статтею 34 «Стандартизація в галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів» до комплексу нормативних документів із стандартизації, поряд з іншими об'єктами віднесено, методи, методики і засоби визначення складу та властивостей вод, а також метрологічні норми і правила.

Згідно зі статтею 10 «Вимірювання та використання їх результатів» Закону України від 15.06.2004 р. № 1765-IV «Про метрологію та метрологічну діяльність», результати будь-яких видів вимірювань можуть бути використані лише за умови, якщо відомі відповідні характеристики похибок вимірювань, у зв'язку з чим методики виконання вимірювань повинні бути атестованими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використання біоаналізу для оцінки забруднення навколишнього середовища, зокрема, для водних екосистем, набуло актуальності та знайшло широке застосування протягом останніх десятиліть. Стандартизація умов біопроб має бути краще визначена, щоб забезпечити застосовність як ефективного аналітичного інструменту. У статті [1] розглянуто сучасну міжнародну ситуацію та специфіку практики культивування та використання тест-організмів для біоаналізу. Стандартизація біопроб вимагає використання відповідних джерел тест-культур і забезпечення відповідних умов культивування. У статті розглядаються рекомендації щодо вибору видів випробувань та їх культивування в контексті встановлених екотоксикологічних цілей та оцінки чутливості до різних токсичних речовин. Висвітлено значення якості води, що використовується для тест-культур. Проаналізовано вимоги до якості води та можливості

© Кривицька І.А., Крайнюков А.О., 2019

застосування синтетичних середовищ. У роботі [2] відтворюваність тесту на токсичність визначали з використанням 12 еталонних токсикантів. Коефіцієнт мінливості ЕК50 коливався від 6,95% до 55,37%, а варіабельність була порівнянна з такою, що спостерігалася для *D. magna* та інших моделей для випробувань водних середовищ. Дослідження показало необхідність включити ракоподібних в батарею біотестів для виявлення присутності небезпечних хімічних речовин у ґрунтах, шламах стічних вод, донних відкладах і водних системах.

Виклад основного матеріалу. Методика біотестування з визначення гострої летальної токсичності води на ракоподібних *Ceriodaphnia affinis Lilljeborg* (далі церіодафнії) ґрунтується на встановленні різниці між кількістю загиблих церіодафній у воді, що аналізується – дослід, та їх кількістю у воді, яка не містить токсичних речовин – контроль. Критерієм гострої летальної токсичності є загибель 50% церіодафній і більше у досліді порівняно з контролем за 48 годин біотестування.

При встановленні метрологічних характеристик методики біотестування з визначення гострої летальної токсичності води на ракоподібних використовувалась процедура, наведена у нормативних документах [3; 4].

Результати біотестування еталонної речовини двохромовокислого калію ($K_2Cr_2O_7$) з використанням методики на церіодафніях наведено у табл. 1.

На підставі підрахунку кількості живих церіодафній у контролі і досліді визначали їх середні арифметичні, які використовували для розрахунку кількості загиблих церіодафній у досліді відносно контролю за формулою:

$$A = \frac{\bar{X}_k - \bar{X}_d}{\bar{X}_k} \times 100\%, \quad (1),$$

де A – кількість загиблих церіодафній у досліді відносно контролю, %;

$\bar{X}_k$ – середнє арифметичне кількості живих церіодафній у контролі, екз.;

$\bar{X}_d$ – середнє арифметичне кількості живих церіодафній у досліді, екз.

На підставі отриманих результатів розраховували середню летальну концентрацію розчину $K_2Cr_2O_7$ за 48 годин біотестування ($ЛК_{50\text{-}48}$). Усі подальші розрахунки виконували згідно з [3,4]. Значення $ЛК_{50\text{-}48}$ перевіряли на наявність надмірної похибки за β-критерієм. Для цього обчислювали значення середнього результату ($\bar{X}_l$) за формулою (2), відповідного середньо квадратичного відхилення (СКВ) S_l за формулою (3) та число ступенів свободи за формулою (4):

$$X_i = \frac{\sum_{n=1}^{N1} X_{ln}}{N_i}, \quad (2)$$

$$S_i = \sqrt{\frac{\sum_{n=1}^{N_l} (X_{ln} - \bar{X}_l)^2}{N_l - 1}}, \quad (3)$$

$$f_l = N_l - 1, \quad (4)$$

де l – номер виконавця (серії);

n – номер досліду у серії, $n = 1,\ldots..,\ N_l$;

X_{ln} – результат досліду n в серії l;

f_l – число ступенів свободи, за якими обчислюють значення S_l.

Таблиця 1

Результати експериментальних досліджень

Номер досліду у серії, *ln*	Концентрація водного розчину $K_2Cr_2O_7$, мг/дм³			
	X_{ln}	$\bar{X}$	S_l	f_l
1	1,67	1,08	0,33	23
2	1,29			
3	1,55			
4	1,02			
5	1,17			
6	1,16			
7	1,00			
8	1,39			
9	1,31			
10	1,33			
11	1,31			
12	1,00			
13	1,35			
14	1,45			
15	0,93			
16	0,77			
17	0,74			
18	0,73			
19	0,75			
20	0,46			
21	0,54			
22	0,65			
23	0,96			
24	1,35			

Джерело: розроблено автором

Як видно із отриманих даних, найбільш підозрілим є результат № 20 (0,46), який найбільше відрізняється від середнього значення. Для його перевірки на наявність надмірної похибки складали і обчислювали відношення:

$$\beta = \frac{\left| X_{\ln} - \bar{X}_n \right|}{S_i} = 1,87,$$

де S_l – середнє квадратичне відхилення.

Обчислене значення β менше, ніж табличне $\beta_{табл.}$ для ступенів свободи f_1=23. $\beta_{табл.(23)}$=2,67, з чого витікає відсутність надмірної похибки.

Відтворюваність результатів біотестування $\sigma_{вл.в.}$ водного розчину $K_2Cr_2O_7$ розраховували за формулою:

$$\sigma_{вл.в.} = S_{вл.в.} * \gamma(f) = 0,33 * 1,013 = 0,33 мг / дм^3;$$
$$\sigma_{вл.в.}(\%) = \frac{S_{вл.в.} * \gamma(f)}{\bar{X}} * 100 = \frac{0,33}{1,08} * 100 = 31\%, \quad (5)$$

Значення відтворюваності перевірили на однорідність та отримали наступне значення $\sigma^*_{вл.в.}$ = 31%.

Похибку результатів біотестування обчислювали за формулами:

$$\Delta = 1,96 * \sigma_{вл.в.}, \quad (6)$$

$$\delta\ (\%) = 1,96 * \sigma_{вл.в.}\ (\%), \quad (7)$$

$$\Delta = 1,96 * 0,33 \text{ мг/дм}^3 = 0,65 \text{ мг/дм}^3;$$

$$\delta\ (\%) = 1,96 * 31\% = 61\%.$$

Отже, відтворюваність результатів біотестування розчину $K_2Cr_2O_7$ становить 0,33 мг/дм^3 (31%); похибка результатів біотестування становить 0,65 мг/дм^3 (61%).

На підставі отриманих результатів встановили норматив оперативного контролю відтворюваності результатів біотестування на ціріодафніях, який розраховували за формулою:

$$D = 2,77 * \sigma_{вл.в.}, \quad (8)$$

$$D = 2,77 * 0,33 = 0,91 \text{ (мг/дм}^3\text{)}.$$

Отже, норматив оперативного контролю відтворюваності результатів біотестування розчину $K_2Cr_2O_7$ становить 0,91 мг/дм^3.

Для встановлення діапазону реагування ціріодафній було використано критерій токсичності – загибель 50% і більше тест-об'єктів у досліді порівняно з контролем за 24 години біотестування.

В експериментах визначали концентрацію $K_2Cr_2O_7$, яка викликає загибель 50% і більше ціріодафній за 24 години ($ЛК_{50-24}$).

За результатами експериментів було отримано такі значення $ЛК_{50-24}$: 1,76; 1,75; 1,90; 2,39; 1,01; 2,52; 2,40; 2,34; 2,00; 2,60; 2,53; 2,46; 0,95; 2,70; 2,65; 1,59 мг/дм^3 $K_2Cr_2O_7$.

Середню арифметичну $ЛК_{50-24}$ розраховували за формулою (2):

$$\bar{X} = \frac{33,6}{16} = 2,1(мг / дм^3),$$

де X_{ln} – результат досліду;

n – номер досліду, n = 1,….., N_l.

Середнє квадратичне відхилення розраховували за формулою:

$$S_{вл.в} = \sqrt{\frac{\sum_{l=1}^{L}\sum_{n=1}^{N_l}(X_{\ln} - \bar{X})^2}{\sum_{l=1}^{L} N_l - 1}} = 0,6(мг / дм^3),$$

Далі перевіряли отримані результати експериментів за β-критерієм на наявність надмірних похибок. Із наведених вище концентрацій $K_2Cr_2O_7$ найбільш підозрілим є результат 0,95 мг/дм^3. Для нього обчислювали відношення:

$$\beta = \frac{X_{\ln} - \bar{X}}{S_l} = 1,92,$$

де S_l – середнє квадратичне відхилення.

За табличними даними [5] знаходили значення β-критерію для f=15, $\beta_{табл.}$ = 2,44, яке більше, ніж обчислене значення, що свідчить про відсутність у виборці результатів з надмірними похибками, та значення γ (f) для f = 15, яке становить 1,017.

$$\sigma_{вл.в.} = 1,017 * 0,6 = 0,61$$

Діапазон реагування ціріодафній обчислювали за формулою:

$$X - 1,96 * \sigma < X_к < X + 1,96 * \sigma, \quad (10),$$

де $X_к$ – концентрація, за якої досягається критерій токсичності;

$\sigma - \sigma_{вл.в.}$ у залежності від умов отримання результатів дослідів.

Діапазон реагування тест-об'єктів ціріодафній становить:

$$2,1 - 1,96 * 0,61 < ЛК_{50-24} < 2,1 + 1,96 * 0,61;$$

$$0,9 < ЛК50\text{-}24 < 3,3.$$

Висновки. Для методики біотестування з визначення гострої летальної токсичності води на ракоподібних ціріодафніях встановлено наступні метрологічні характеристики:

похибка результатів біотестування становить 0,65 мг/дм^3 (61%);

відтворюваність результатів біотестування становить 0,33 мг/дм^3 (31%);

норматив оперативного контролю відтворюваності результатів біотестування становить 0,91 мг/дм^3;

діапазон реагування ціріодафній становить 0,9-3,3 мг/дм^3.

Список літератури:

1. Terekhova Vera A., Kirit Wadhia, Fedoseeva Elena V., Uchanov Pavel V. 2018. Bioassay standardization issues in freshwater ecosystem assessment: test cultures and test conditions Knowledge and Management of Aquatic Ecosystems, EDP Sciences (France), 419(32): 32–41.
2. Khangarot B.S., Das S. (2009). Acute toxicity of metals and reference toxicants to a freshwater ostracod, Cypris subglobosa Sowerby, 1840 and correlation to EC50 values of other test models. J Hazard Mater, 172: 641–649.
3. ДСТУ 4173-2003. Якість води. Визначання гострої летальної токсичності на Daphnia magna Straus та Ceriodaphnia affinis Lilljeborg (Cladocera, Crustacea) (ISO 6341:1996, MOD).
4. КНД 211.1.4.055-97. Методика визначення гострої летальної токсичності води на ракоподібних Ceriodaphnia affinis Lilljeborg. Затв. наказом Мінприроди України від 21.05.97 № 68.
5. Большев Л.Н., Смирнов Н.В. Таблицы математической статистики. Москва : Наука, 1983. 416 с.

References:

1. Terekhova Vera A., Kirit Wadhia, Fedoseeva Elena V., Uchanov Pavel V. (2018) Bioassay standardization issues in freshwater ecosystem assessment:test cultures and test conditions Knowledge and Management of Aquatic Ecosystems, EDP Sciences (France), 419(32): 32–41.
2. Khangarot B.S., Das S. (2009). Acute toxicity of metals and reference toxicants to a freshwater ostracod, Cypris subglobosa Sowerby, 1840 and correlation to EC50 values of other test models. J Hazard Mater, 172: 641–649.
3. DSTU 4173-2003. Yakist vody. Vyznachannya hostroyi letalnoyi toksychnosti na Daphnia magna Straus ta Ceriodaphnia affinis Lilljeborg (Cladocera, Crustacea) (ISO 6341:1996, MOD).
4. KND 211.1.4.055-97. Metodyka vyznachennya hostroyi letalnoyi toksychnosti vody na rakopodibnykh Ceriodaphnia affinis Lilljeborg. Zatv. nakazom Minpryrody Ukrayiny vid 21.05.97. № 68.
5. Bolshev L.N., Smyrnov N.V. (1983). Tablytsy matematycheskoy statystyky. Moskva : Nauka, 416 p.

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-71
УДК 911.3

Воловик В.М.
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Хаєцький Г.С.
Вінницький національний аграрний університет
Бахновська О.С.
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ ШАРГОРОДА

Анотація. Проаналізовано особливості етнокультурних ландшафтів містечка Шаргород Шаргородського району Вінницької області. Виокремлено закономірності їх формування, етнокультурні ознаки та особливості користування. Визначено, що ознакою етнокультурних ландшафтів Шаргорода є поєднання селитебних ландшафтів за національною ознакою, а також просторове розташування сакрально-тафальних ландшафтів. Вплив культур є одним з проявів у формуванні етнокультурних ландшафтів регіону, що означено у структурі містечка, де значну площу займають єврейські та польські етнокультурні ландшафти. Сучасний стан ландшафтів Шаргорода вимагає проведення моніторингу, охорони та музеєфікації містечка з етнокультурними пам'ятками, виділення комплексних охоронних зон, формування історико-архітектурного заповідника «Старий Шаргород».

Ключові слова: Шаргород, містечко, етнокультурний ландшафт, євреї, поляки, українці.

Volovik Volodumyr
Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky
Khaetsky Hryhorii
Vinnytsia National Agrarian University
Bakhnovska Olena
Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky

ETHNOCULTURAL LANDSCAPES OF SHARGOROD

Summary. The peculiarities of ethnocultural landscapes of the small town of Shargorod in the Shargorod district of Vinnytsia region are analyzed. The patterns of their formation, ethnocultural features and features of use are singled out. It is determined that the sign of the ethnocultural landscapes of Shargorod is the interconnection of residential landscapes on a national basis, as well as the spatial arrangement of sacral and taphal landscapes. The influence of crops is one of the manifestations in the formation of ethnocultural landscapes of the region, which is indicated in the structure of the small town, where the Jewish and Polish ethno-cultural landscapes occupy a considerable area. The current state of the landscapes of Shargorod requires the monitoring, protection and museumization of the small town with ethno-cultural monuments, the allocation of complex security zones, the formation of the historic and architectural reserve "Old Shargorod".

Keywords: Shargorod, town, ethnocultural landscape, Jews, Poles, Ukrainians.

Постановка проблеми. Звична структура етнокультурних ландшафтів містечок Поділля сформована селитебними, сакрально-тафальними ландшафтними комплексами. Структурною ознакою таких ландшафтних комплексів є просторове розташування етнокультурних кварталів та з часом, відповідних історико-архітектурних артефактів. Шаргород підтверджує цю ознаку, маючи у своїй структурі значну площу ландшафтів поліетнічної ґенези. У XXI сторіччі виникла необхідність у збереженні автентичних єврейських та польських елементів кварталів, шляхом заповідання культурної спадщини, що відповідає сучасній правовій базі держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наприкінці XX – початку XXI сторіч вивченням етнокультурних ландшафтів містечок Поділля займались географи [4], а вивченням етнокультурної спадщини містечка Шаргород окрім географів [4; 23], також й історики, краєзнавці, архітектори [8; 13; 14; 15; 17].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проведені дослідження дадуть змогу здійснити оцінювання впливу етнокультурної спадщини на розвиток регіонального та загальнодержавного туризму. Це дасть змогу розробити практичні рекомендації щодо заповідання, регенерації й використання етнокультурної спадщини в сучасних економічних умовах, реалізації програм із залученням коштів країн ЄС (Польща) та Ізраїлю.

Мета статті. Головною метою дослідження є аналіз етнокультурних ландшафтів містечка Шаргород Шаргородського району Вінницької області та можливості використання в етнокультурному туризмі.

Результати дослідження. Містечко, розташоване на річці Мурашці, притоці Мурафи, при впадінні до неї річки Ковбасної, у межах Подільської височини. Поверхня – горбиста лесова рівнина, розчленована балками та ярами, з абсолютними висотами – 220 м (заплавна міс-

© Воловик В.М., Хаєцький Г.С., Бахновська О.С., 2019

цевість), 300 м (плакор). Пересічна температура січня –5,8°С, липня +19,6°С, опадів – 485 мм/рік. Площа зелених насаджень – 71 га [24, с. 440]. У ґрунтовому покриві переважають сірі та ясно-сірі лісові ґрунти.

Історико-етнологічний аналіз. Вперше згадується 5 травня 1383 року під назвою Княжа Лука, коли Великий литовський князь Вітовт видав грамоту В. Карачевському на володіння землею з прилеглими лісами, які власник повинен був «вирубати ліс і на сирому корені заснувати Княжу Луку» [18], альтернативний варіант – «Княжу криницю» [25, с. 359]. Але до XV сторіччя регіон був мало заселеним. До 1497 року цю місцевість називають Карачевою Пустинню (за ім'ям першого власника), якою пізніше володів Яків Голенищів [7, с. 115]. Нове поселення назвали Корчмарово, воно належало єпископам з Кам'янця [7, с. 115].

У 1579 році з'являється сучасна назва Шаргород, коли князь Замойський отримав грамоту на спорудження замку [9], для захисту південно-східного Поділля від набігів татар. У 1583 році замок збудовано у місці злиття річок Мурашка та Ковбасна. У 1585 році містечко назвали Шарий Городок [14, с. 399], який з 1588 року набуває статусу магдебурзького права, із правом щорічно проводити торги та три ярмарки. Наприкінці XVI сторіччя у Шаргороді оселяються перші євреї [9]. У 1589 році збудовано синагогу у псевдомавританському стилі, яка окрім сакральної, виконувала і белігеративну функцію, формуючи «ядро» каркасних ландшафтів містечка. Її розташування на південно-східній околиці зумовлене фронтирною функцією містечка. Шаргород розташований на перехресті важливих торговельних шляхів: на південь – до Могилева, на північний захід – до Бару, на схід – до містечок Брацлавського воєводства. Торгівля велася з молдаванами, турками, татарами. У 1596 році збудовано малий костел Святого Флоріана, який Ян Замойський забезпечив фундушем (села Плебанівка, Калинівка) [21, с. 731].

На початку XVII сторіччя містечко складалося з частин: Старого міста, обмеженого зі сходу стінами замку, з решти сторін – земляними укріпленнями з дерев'яними частоколами і ровом, наповненим водою; Нового міста, яке сформувалося навколо костелу, церкви та двох передмість (Гибалівки, Сеньківці) [14, с. 401]. Такий поділ у структурі чітко відображений на карті Гійома Боплана (рис. 1).

Єврейський штетл поширювався на північ від синагоги і представлений вулицями, які вели вгору по схилу плато, у напрямку до торговельного центру Старого міста. Не зважаючи на ремісничу спеціалізацію, місцеве населення інтенсивно займалося землеробством (огірки, кавуни, дині), що зумовлено родючістю угідь. Також вирощували тютюн, в садах – багато фруктів (яблука, груші, сливи, воно град) та овочів [14, с. 402].

У 1635 році у Шаргороді збудовано великий склад вин та меду, купцям було заборонено возити ці товари іншим шляхом [7, с. 115]. У 40-х роках XVII сторіччя єврейська громада містечка була однією з найбільших у Поділлі. Різні автори зазначають від 300 до 1000 будинків у штетлі, який займав компактну територію Старого міста. Окрім єврейської, на території містечка було ще

Рис. 1. Містечко Шаргород на карті Г. Боплана [10]

три християнських громади: католиків, православна та уніатська.

У 1671 році Шаргород описав французький дипломат Ульріх фон Вердум: «Це місто з замком також розташоване на високому горбі, оточеному з трьох сторін великими озерами та рікою. Замок захищений кам'яною стіною з чотирма дерев'яними вежами по кутах. З внутрішньої від міста сторони рів відсутній, зовнішні ж стіни, обернені до поля, захищені ровом з частоколом. Цей рів і вал прикривають замок, а разом з ним і місто, яке з іншого боку оточують ще й озера. У Шаргороді є кам'яна і три дерев'яних церкви, усі грецької релігії. Поблизу кам'яної стояла гарна дзвіниця, однак зараз все зруйновано. Католики також мали тут костел і монастир францисканців… Монастир повністю прийшов у занепад» [3].

Досить оригінальним у розвитку містечка був період панування Османської імперії з 1672 до 1699 року, коли Шаргород назвали «Кучук Стамбул» (Малий Стамбул). Турки провели реконструкцію міських кварталів та белігеративних споруд, а синагогу використовували як мечеть.

У XVIII сторіччі на ландшафтну структуру містечка знову впливає польська етнокультура. Дослідники (Моро де Бразе, Юст Юль), які відвідали його у цей період, зазначали тотальний занепад. Відновлення белігеративних об'єктів розпочали тільки у 1715 році, у 1717 році відновили костел [14, с. 408]. У 1720 році поруч з Шаргородом формується передмістя – Слобода Шаргородська, де переважали українці-землероби. Наприкінці XVIII сторіччя єврейський штетл займав значну частину центру від синагоги до костелу, за яким була розташована північна межа містечка. Костел був візуальною домінантою за рахунок підвищеного розташування. Навпроти нього, у 1782 році споруджено Миколаївський монастир. Ще північніше, за міською межею, на схилі річки Ковбасна розташовувалося єврейське кладовище, де вціліло кілька десятків надгробків. Наприкінці XVIII сторіччя на річці Мурашка була гребля та великий ставок, де розводили щук, окунів, карасів [13]. У 1799 році у зв'язку із закриттям старого кладовища на протилежному березі річки Ковбасна (на землях села Гибалівка) відкрито нове єврейське кладовище, яке функціонувало до початку XX сторіччя. Хоча синагога залишається найвизначнішою сакральною пам'яткою містечка, у 1829 році та території Миколаївського монастиря споруджено собор з куполом та дзвіницею, а у 1872 році поблизу

замку – православну церкву, що додало етнокультурної цінності містечку.

У першій половині XIX сторіччя формуються перші ядра промислових ландшафтів, представлених підприємствами кустарного типу. У 1825 році відкрито суконну мануфактуру, яка належала князеві Любомирському; з 1845 року – свічковий, тютюнний, цегельний заводи, два млини [9]. У 1850 році містечком володів князь Р. Сангушко. У 80-х роках XIX сторіччя функціонували гуральня, пивоварний завод, три млини, два шкіряних заводи. Ремісництвом і торгівлею займалося переважно єврейське населення.

Значне скорочення кількості єврейського населення припадає на злам XX сторіччя, коли розпочалася еміграція до Америки. На початку XX сторіччя у містечку, яке належало Ю.А. Браницькій, проживало 5720 осіб у 476 дворах; з етнокультурних об'єктів зазначимо православну церкву, монастир, католицький костел, 9 єврейських молитовних шкіл, паровий млин, медоварний та миловарний заводи [11, с. 480]. До передмість Шаргорода, які також належали Ю.А. Браницькій віднесено Шаргородську слободу (2340 осіб у 460 дворах), Шаргородську Юридику (316 осіб у 40 дворах), Маслівку, Ковбасну, Богачівку, Бараболівку; села: Козлівку, Шостаківку, Розкоші, Дерев'янки, Соснівку; хутори: Волошанівського, Добровольського, Боровського, Коропівні [21, с. 731]. На півдні, прилягаючим до містечка, було село Гибалівка.

У наступне десятиріччя єврейська громада збільшується до 5 тис. осіб (до 80-90% населення містечка [12, с. 270]), що зумовлено економічним зростанням у державі. Більшість промислових підприємств (медоварний завод, промислові і продовольчі склади) та млин на річці Мурашка належав євреям-орендарям. Скорочення єврейської громади припадає на 1919 рік, коли у містечку відбулися погроми. Вже у 1923 році у Шаргороді проживало тільки 2450 осіб, з яких 1918 – євреї [14, с. 430], у 1925 році – 3651 особа, з яких 420 євреїв [16, с. 61].

З середини 20-х років XX сторіччя функціонував єврейський колгосп «Червоний орач» [5], який забезпечував роботу 45,5% місцевого населення [6]. Спочатку, досить вдалий досвід використання сільськогосподарських угідь, через десять років призвів до негативного впливу як на структуру ландшафтів, так і незадовільний рівень обслуговування угідь. У 30-х роках XX сторіччя у містечку було чотири єврейських молитовних будинки, велика хоральна синагога [22].

Сучасний Шаргород є районним центром, у якому збереглася значна кількість культурних пам'яток у структурі етнокультурних кварталів.

Етнокультурні ландшафти містечка. Шаргород – єдине містечко на Поділлі, де до тепер зберігся комплекс житлової забудови єврейського штетлу. У структурі застосовано принцип протиставлення архітектурних домінант, у якості яких використані сакральні ландшафти і сформовано двополюсний тип містечка [4]. Південним «полюсом» була синагога, північним – костел святого Флоріана. Північна частина етнокультурного ландшафту Шаргорода, окрім костелу та прилягаючих урочищ, включає православний собор святого Миколая. У такому стані збереглася планувальна структура, характерна від кінця XVIII сторіччя (рис. 2).

Південна частина сформована *єврейським кварталом*, до складу якого ввійшли торговельні ряди. Вони розташовані між двома паралельними головними вулицями. Вулиці мають напрям від гребеня плакору і прямують до мостів через річки Мурашку та Ковбасну. Враховуючи особливості забудови штетлу, будинки розташовані досить щільно, з провулками шириною менше 1 м. Паралельно до головних вулиць проходять другорядні, забудовані переважно нерегулярно [14].

За рахунок значних перепадів висот від центральної частини до околиць, топографія штетлу дещо відрізнялася від містечок центральної та північної частини Вінницької області: будинки збудовані на глибоких багатокамерних підвалах, а провулки, які перпендикулярно перетинали центральні вулиці перетворювалися у «сходи». Поблизу мосту-греблі через річку Мурашка була ринкова площа, де ще й зараз можна побачити двоповерхову будівлю корчми, яка збереглася тільки з північного фасаду [15, с. 164].

Забудова периферійної частини містечка має дещо інший характер: будівлі досить вдало вписані у ландшафт, ефектно розвернуті по відношенню до вулиць, даючи при цьому оригінальні оглядові ракурси. Такі ландшафтні елементи не мають витягнутого характеру як на центральних вулицях, бо на околиці містечка ціна ділянки залежала від площі, а не її протяжності [20]. У Шаргороді, за свідченнями старожилів, збереглися підземні ходи, які використовувалися під складські приміщення та під час Другої світової війни – як сховище.

Велика синагога розташована на південь від мосту через Ковбасну, на дні улоговини. Представлена кам'яною прямокутною спорудою, у стінах є сходи, що ведуть на дах [19]. У минулому вона виконувала роль белігеративної споруди оборонного типу, за межами стін містечка і розташована окремо від перших укріплень. Синагога була у ролі «ядра» майбутнього штетлу, де у XVI сторіччі єврейська забудова оточувала сакральний ландшафт, а до початку XIX сторіччя майже усе Старе місто представлене єврейським етнокультурним кварталом.

Зараз синагога використовується не за призначенням – з 80-х рр. XX сторіччя – сокоморсовий завод. З початку XXI сторіччя у приміщенні синагоги розташовані магазин та мукомельний цех. В останні роки знову передано вірянам, де розпочато ремонт будівлі. Одноповерхова прибудова з південного флангу втрачена, на її місці – сучасна будівля [14].

Старе єврейське кладовище, відповідно до традицій, розташоване у диспозиції до штетлу, на північний схід від костелу, на покатому узбережжі річки Ковбасна. Загальна площа тафального ландшафту – 10 тис. м^2. Залишилося до 20 надгробків, вирізаних з вапнякових плит першої половини XVIII сторіччя. На новому єврейському кладовищі, розташованому на протилежному узбережжі річки Ковбасна – понад сотню надгробків XIX–XX сторіч як місцевих, так і румунських євреїв, які загинули під час Другої світової війни.

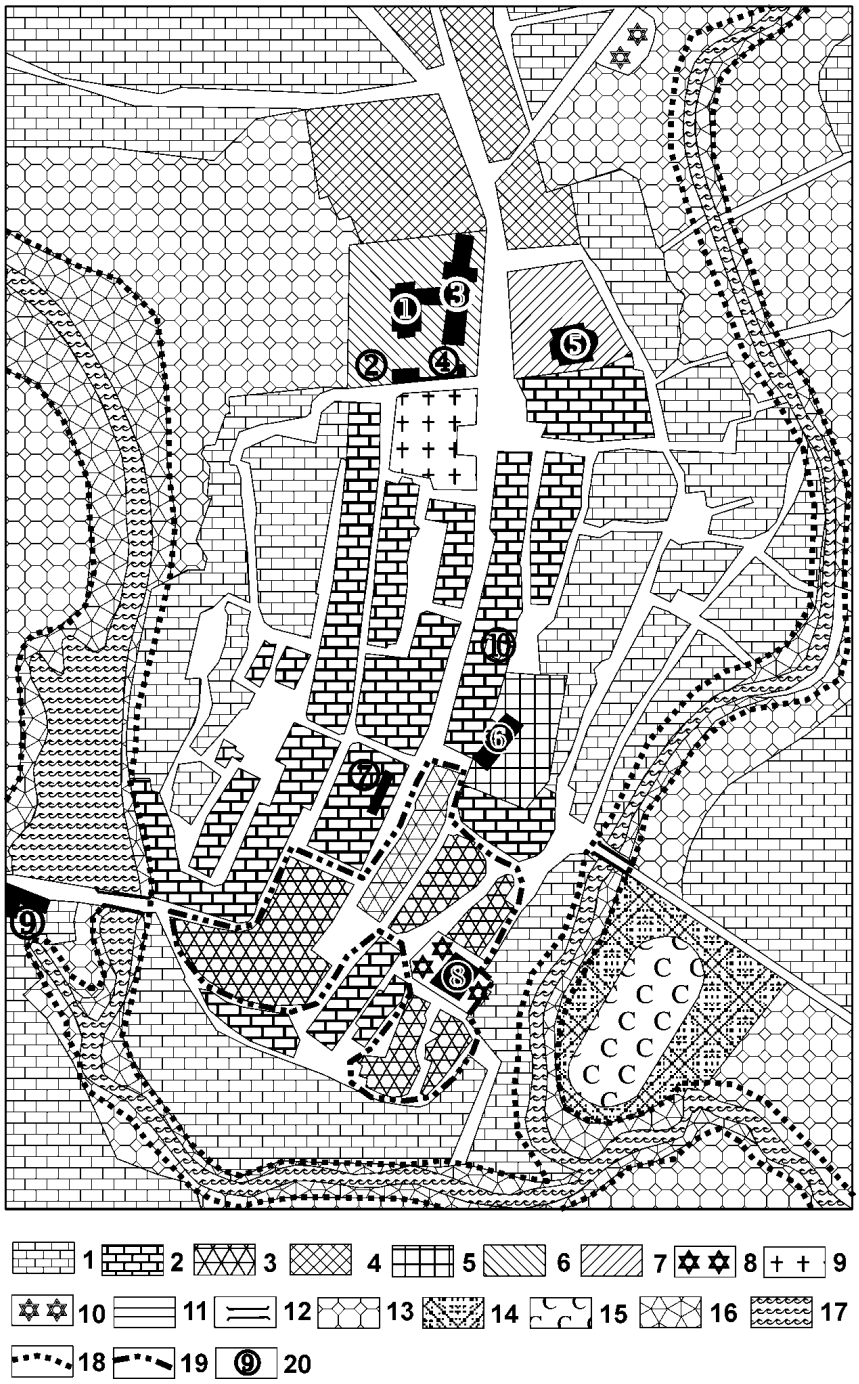

Рис. 2. Картосхема сучасних етнокультурних ландшафтів містечка Шаргород

Етнокультурні селитебні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 1 – дисперсний малоповерховий тип на дуже похилому (3-40) лесовому схилі, з присадибними ділянками, городами і садами (українські квартали); 2 – щільний малоповерховий тип на дуже похилому (3-40) лесовому схилі (історичний центр); 3 – щільний малоповерховий тип на похилому (5-60) лесовому схилі (єврейський штетл); 4 – сучасний малоповерховий тип на дуже похилому (30) лесовому схилі.

Белігеративні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 5 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з фортифікаційними комплексами замку.

Сакральні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 6 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з ансамблем Миколаївського православного монастиря; 7 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з костелом; 8 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з синагогою.

Тафальні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 9 – кладовище «Братська могила бійців Червоної армії» на дуже похилому лесовому схилі; 10 – старе єврейське кладовище XVIII – початку XIX сторіч на дуже похилому лесовому схилі.

Дорожні ландшафти. *Схиловий тип.* Ландшафтно-техногенні системи: 11 – дороги, вкриті асфальтом; 12 – міст.

Сільськогосподарські ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 13 – дуже похилий лесовий схил з окультуреними сірими опідзоленими ґрунтами під городами і сінокосами.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 14 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу під різнотравними асоціаціями; 15 – стадіон на дуже похилій вирівняній лесовій поверхні схилу. *Заплавно-руслови тип.* Урочища: 16 – висока поверхня заплави, вкрита вербою повислою, під випасом худоби; 17 – русло річок Мурашка і Ковбасна.

Межі: 18 – межа між заплавною і схиловою місцевостями; 19 – межа єврейського штетлу.

Інші позначки: 20 – номери етнокультурних артефактів (1 – Миколаївський собор 1719 року; 2 – приватний корпус з дзвіницею кінця XVIII сторіччя; 3 – Братський корпус з Михайлівською церквою XVIII сторіччя; 4 – кутова вежа зі стінами XVIII сторіччя; 5 – костел Святого Флоріана; 6 – кам'яниця замку кінця XVI сторіччя; 7 – кам'яні торгівельні ряди XVII–XVIII сторіч; 8 – синагога 1589 року; 9 – водяний млин кінця XIX сторіччя; 10 – втрачена церква Іоанна Хрестителя).

Північна та східна частина має відношення до впливу *польського* та *українського* етносів. У східній частині Шаргорода, при злитті річок Ковбасної та Мурашки, на високому мисі залишилися руїни замку з контрфорсами, над майже прямовисним берегом річки. Відносно непогано зберігся тільки триповерховий палац Замойського, збудований ще у 1585 році. Зі сходу та півдня оточений високою підпорною стіною з контрфорсами і кутовою двоярусною вежею [19]. У західній частині – двоповерхова замкова кам'яниця, в оточенні господарських прибудов. Знаходиться у занедбаному стані, є єдиною в Україні ренесансною замковою кам'яницею [8, с. 234].

Рештки бастіонної куртини представлені 6 контрфорсами, з'єднаних напівзруйнованим підмурком зруйнованого парапету. Мур, перериваючись, оточує подвір'я і замикає територію замку рештками ще одного приміщення, що нагадує перший ярус вежі або підмурка до старої огорожі.

Шаргородський замок є унікальним ландшафтним комплексом Східного Поділлі у збереженому середовищі подільського містечка і важливим зразком для історії містобудування та архітектурної спадщини та підлягає регенерації. О.В. Жукова пропонує замковий комплекс містечка віднести до так званого heritage-led regeneration [8, с. 233], що дозволить белігеративні ландшафти Шаргорода використати як інструмент капіталізації історико-культурного середовища.

Каркасними осередками є також сакральні ландшафти. Зокрема, костел святого Флоріана є пам'яткою архітектури і містобудування національного значення. Базиліка збудована у 1595 році. У XVII сторіччі храм знищили і перетворили на стайню. Відбудували його тільки у 1721 році. У 1844 році костел та прилягаючий до нього цвинтар обнесли високим муром. Закривався костел і з 1936 до 1942 року, де було обладнано зерносховище. Зовнішній ремонт завершено у 1995 році. Головний вхід на територію сакрального ландшафту оздоблено трипрольотною аркою, що завершується барочним фронтоном. Костел, разом з Хресною дорогою з 2016 року об'єднується у Санктуарій Страстей Господніх.

У 2008 році на схилах, які нагадують про подібність місцевості з єрусалимською, розпочато будівництво Хресної дороги завдовжки 3 км, з 14 каплицями і фігурами у натуральну величину. Вона подібна до Кальварії Зебжидовської (Польща, поблизу Кракова) і є першою в Україні. В одній з каплиць буде встановлено хрест з реліквіями з Єрусалиму; каміння з Гетсиманського саду вмонтують у святі Сходи та каплицю падіння Ісуса Христа [1]. Окрім каплиць, на Хресній дорозі розташований міст Ангелів та каплиця Витесда (Купелеве місце) [2].

Миколаївський монастир розташований навпроти костелу, у межах вирівняної ділянки похилого схилу, орієнтований з півдня на північ. У центрі монастирського подвір'я розташований собор св. Миколи Мирлікійського, збудований у 1829 році. Зі східної сторони прилягає до двоповерхової будівлі келій. У 1986 році відновлено роботу монастиря, який є діючим Свято-Миколаївським Шаргородським чоловічим монастирем. У 1992 році монастир передано Українській православній церкві.

Дерев'яна церква Різдва Богородиці збудована у 1750 році. У 1877 році до неї прибудовано ризницю, під церкву підведено мурований фундамент. У 1936 році проведено ремонт. Вимагає реставраційних робіт.

Етнокультурні ландшафти містечка надзвичайно насичені історичними артефактами, частина кварталів збереглася у мало зміненому вигляді. Було кілька спроб привернути увагу як місцевої громади, так і на загальнодержавному рівні до збереження та заповідання етнокультурних структур Шаргороду.

У 1995 році створено проект державного історико-архітектурного заповідника «Старий Шаргород» [17], до складу якого віднесено 67 об'єктів цінної і 93 об'єкти фонової забудови: історичне середньовічне ядро, де недоторканим є планування вулиць і домоволодінь (XVI–XVII сторіч); житлові будинки XVII – початку XX сторіч; православні (кінця XVIII – початку XIX ст.), католицькі і єврейські (кінця XVI ст.) сакральні ландшафти; укріплений палац (кінця XVI ст.). Крім цього, до історичного центру (Слободи Шаргородської) віднесено пам'ятку дерев'яну церкву XVIII сторіччя, а також у північній околиці – старі кладовища.

У 2007 році Вінницькою обласною радою з метою популяризації туристичних пам'яток проведено конкурс «Сім чудес Вінниччини». Одним з них був «Історико-культурний центр духовності і злагоди», розташований у досліджуваному містечку. До його складу запропонували віднести головні культові споруди: костел Святого Флоріана, Свято-Миколаївський чоловічий монастир, синагогу.

Висновки і пропозиції. Формування етнокультурних ландшафтів Шаргорода зумовлено особливостями природних умов, суспільно-історичних чинників, що призвело до формування єврейського етнокультурного кварталу та польських сакральних ландшафтів. Інтенсивні процеси формування етнокультурних ландшафтів містечка залежали від порубіжного геополітичного розташування, етнічна строкатість зумовлена історичними процесами XIV – початку XX сторіч та контрастними ландшафтними комплексами.

Єврейські та польські сакрально-тафальні, белігеративні ландшафти Шаргорода мають значний туристичний потенціал і можуть бути основою для виділення комплексних охоронних зон у районі межиріччя Мурашки та Ковбасної. Охоронні заходи у вигляді регенерації та музеєфікації сакрально-тафальних ландшафтних комплексів у містечку є найефективнішим методом збереження етнокультурної спадщини. Вони дозволять долучити історико-культурні пам'ятки до загальнодержавних, регіональних та локальних туристичних маршрутів. Роботи з регенерації об'єктів етнокультурної спадщини Шаргороду стимулюватимуть розвиток туризму в регіоні. Вони є пріоритетними, що пов'язано з комплексністю етнокультурних ландшафтів та їх можливості всебічно представити історико-культурний образ подільського містечка у вигляді ландшафтно-архітектурного заповідника.

Список літератури:

1. 10 фактів про санктуарій Страстей Господніх у Шаргороді. URL: http://credo.pro/2017/05/183223. – Назва з екрану.
2. Блажевич Ю.І. Хресна дорога Ісуса Христа в Шаргороді. *Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція* / Матеріали конференції. 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області. Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2014. С. 257–261.
3. Вердум У. фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через Королівство Польське. Жовтень. 1983. № 10. С. 89–105. Закінчення. Початок: № 9.
4. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля : монографія. Вінниця : ВНТУ, 2011. 270 с., іл.
5. Воловик В.М. Єврейські примістечкові господарства Поділля: просторово-часовий аналіз та аспекти природокористування. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія*. Вінниця, 2005. Вип. 8. С. 126–130.
6. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. Київ : Господарство України, 1930. 205 с.
7. Городскія поселенія въ Россійской имперіи. Томъ четвертый. – С.-Петербургъ : Въ типографіи К. Вульфа, 1864. 793 с.
8. Жукова О.В. Шаргородський замок як heritage-led regeneration в культурному житті регіону. *Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція* / Матеріали конференції. 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області. Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2014. С. 233–235.
9. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Вінницька область. Київ : УРЕ АН УРСР, 1972. 778 с.
10. Карта Боплана. URL: http://freemap.com.ua/maps/boplan/1-3.jpg. – Назва з екрану.
11. Крыловъ, А. Населенныя места Подольской губерніи / А. Крыловъ. – Каменец-Подольскъ : Тип. Подол. губерн. правленія, 1905. 563 с.
12. Купчишин М. Шаргородщина. Сторінки історії / Михайло Купчишин, Антон Мичак. Київ : Б.в., 2002. 320 с.
13. Легун Ю.В. Шаргород і передмістя у топографічному і камеральному описі 1799 року. *Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція* / Матеріали конференції. 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області. Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2014. С. 19–24.
14. Лукин В. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. Вып. 2. : Подолия. СПб. : Издатель А. Гершт, 2000. 704 с.
15. Нагребецкий А. Шаргород – еврейское местечко / Анатолий Нагребецкий. Винница : ГП «ГКФ», 2011. 264 с.
16. Національні меншості на Україні (реєстр селищ). Харків : Б.в., 1925. С. 63.
17. Обґрунтування створення і визначення меж державного історико-архітектурного заповідника «Старий Шаргород» в місті Шаргороді Вінницької області. Том 2. С.О. Царенко, Т.О. Трегубова, В.І. Курмакова. Вінниця, 1996. 62 с.
18. Орловскій М. Местечко Шаргородъ, Могилевскаго уезда, Подольской губернии. *Подольскія епархіальныя ведомости*. 1863. № 14. С. 549–559.
19. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог : В 4-х т. Т. 2. Винницкая, Волынская, Ворошиловградская, Днепропетровская, Донецкая, Житомирская, Закарпатская, Запорожская, Ивано-Франковская, Кировоградская, Крымская области. Київ : «Будівельник», 1985. 336 с.
20. Соколова А. Архитектура местечек Восточной Подолии (по результатам обмеров, выполненных в городах Шаргороде, Томашполе и Чернивцах летом 1993 г.). Труды по иудаике. Вып. 2: История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. СПб., 1994. С. 53–82.
21. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Под ред. Е. Сецинского. Вып. 9. Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск, 1901. 1064 с.
22. Фридкина И., Бурдынский Ю. Шаргород – живая память веков. «*Штетл» як феномен єврейської історії* : зб. наук. пр. за матеріалами IV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи», 30 серпня – 3 вересня 1998 р. Київ, 1999. С. 80–85.
23. Хаецький Г.С. Шаргород та його історичне місце на Поділлі. *Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція*. Матеріали конференції. 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області. Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2014. С. 45–48.
24. Шаргород / Географічна енциклопедія України : в 3-х т. / Ред. кол. : О.М. Маринич (відп. ред.) та ін. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1989-1993. Т. 3 : П-Я. С. 440.
25. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II. Ziemie ruskie Korony. Wrocław : Zaklad Narodowy im. Ossolinskich, 1996. Tom IX. Województwo podolskie. 428 s.

References:

1. 10 faktiv pro sanktuarii Strastei Hospodnikh u Sharhorodi. URL: http://credo.pro/2017/05/183223. – Nazva z ekranu.
2. Blazhevych Yu.I. Khresna doroha Isusa Khrysta v Sharhorodi. *Persha Sharhorodska naukova istoryko-kraieznavcha konferentsiia* / Materialy konferentsii. 17-18 zhovtnia 2014 r., m. Sharhorod Vinnytskoi oblasti. Vinnytsia : PP Baliuk I.B., 2014. S. 257–261.
3. Verdum U. fon. Shchodennyk podorozhi, yaku ya zdiisnyv u roky 1670, 1671, 1672... cherez Korolivstvo Polske. Zhovten. 1983. № 10. S. 89–105. Zakinchennia. Pochatok: № 9.
4. Volovyk V.M. Etnokulturni landshafty mistechok Podillia : monohrafiia. Vinnytsia : VNTU, 2011. 270 s., il.
5. Volovyk V.M. Yevreiski prymistechkovi hospodarstva Podillia: prostorovo-chasovyi analiz ta aspekty pryrodokorystuvannia. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia : Heohrafiia*. Vinnytsia, 2005. Vyp. 8. S. 126–130.
6. Volohodtsev Y.K. Osobennosty razvytyia horodov Ukraynы. Kyiv : Hospodarstvo Ukrainy, 1930. 205 s.
7. Городскія поселенія въ Россійской имперіи. Томъ четвертый. – С.-Петербургъ : Въ типографіи К. Вульфа, 1864. 793 с.
8. Zhukova O.V. Sharhorodskyi zamok yak heritage-led regeneration v kulturnomu zhytti rehionu. *Persha Sharhorodska naukova istoryko-kraieznavcha konferentsiia* / Materialy konferentsii. 17-18 zhovtnia 2014 r., m. Sharhorod Vinnytskoi oblasti. Vinnytsia : PP Baliuk I.B., 2014. S. 233–235.
9. Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. V 26 t. Vinnytska oblast. Kyiv : URE AN URSR, 1972. 778 s.
10. Karta Boplana. URL: http://freemap.com.ua/maps/boplan/1-3.jpg. – Nazva z ekranu.

11. Крыловъ А. Населенныя места Подольской губерніи / А. Крыловъ. – Каменец-Подольскъ : Тип. Подол. губерн. правленія, 1905. 563 с.
12. Kupchyshyn M. Sharhorodshchyna. Storinky istorii / Mykhailo Kupchyshyn, Anton Mychak. Kyiv : B.v., 2002. 320 s.
13. Lehun Yu.V. Sharhorod i peredmistia u topohrafichnomu i kameralnomu opysi 1799 roku. *Persha Sharhorodska naukova istoryko-kraieznavcha konferentsiia* / Materialy konferentsii. 17-18 zhovtnia 2014 r., m. Sharhorod Vinnytskoi oblasti. Vinnytsia : PP Baliuk I.B., 2014. S. 19–24.
14. Lukyn V. Sto evreiskykh mestechek Ukrayny. Ystorycheskyi putevodytel / V. Lukyn, A. Sokolova, B. Khaimovych. Vыp. 2. : Podolyia. SPb. : Yzdatel A. Hersht, 2000. 704 s.
15. Nahrebetskyi A. Sharhorod – evreiskoe mestechko / Anatolyi Nahrebetskyi. Vynnytsa : HP «HKF», 2011. 264 s.
16. Natsionalni menshosti na Ukraini (reiestr selyshch). Kharkiv : B.v., 1925. S. 63.
17. Obgruntuvannia stvorennia i vyznachennia mezh derzhavnoho istoryko-arkhitekturnoho zapovidnyka «Staryi Sharhorod» v misti Sharhorodi Vinnytskoi oblasti. Tom 2. S.O. Tsarenko, T.O. Trehubova, V.I. Kurmakova. Vinnytsia, 1996. 62 s.
18. Орловскій М. Местечко Шаргородъ, Могилевскаго уезда, Подольской губерніи. *Подольскія епархіальныя ведомости*. 1863. № 14. С. 549–559.
19. Pamiatnyky hradostroytelstva y arkhytektury Ukraynskoi SSR. Ylliustry-rovannyi spravochnyk-kataloh : V 4-kh t. T. 2. Vynnytskaia, Volynskaia, Voroshylovhradskaia, Dnepropetrovskaia, Donetskaia, Zhytomyrskaia, Zakarpatskaia, Zaporozhskaia, Ivano-Frankovskaia, Kyrovohradskaia, Krymskaia oblasty. Kyiv : «Budivelnyk», 1985. 336 s.
20. Sokolova A. Arkhytektura mestechek Vostochnoi Podolyy (po rezultatam ob-merov, vypolnennykh v horodakh Sharhorode, Tomashpole y Chernyvtsakh letom 1993 h.). Trudy po yudayke.Vyp. 2: Istoryia evreev na Ukrayne y v Belorussyy. Ekspedytsyy. Pamiatnyky. Nakhodky. SPb., 1994. S. 53–82.
21. Trudy Podolskoho eparkhyalnoho ystoryko-statystycheskoho komyteta. Pod red. E. Setsynskoho. Vyp. 9. Prykhody y tserkvy Podolskoi eparkhyy. Kamenets-Podolsk, 1901. 1064 s.
22. Frydkyna Y., Burdynskyi Yu. Sharhorod – zhyvaia pamiat vekav. «*Shtetl» yak fenomen yevreiskoi istorii* : zb. nauk. pr. za materialamy IV mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Ievreiska istoriia ta kultura v krainakh Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy», 30 serpnia – 3 veresnia 1998 r. Kyiv, 1999. S. 80–85.
23. Khaietskyi H.S. Sharhorod ta yoho istorychne mistse na Podilli. *Persha Sharho-rodska naukova istoryko-kraieznavcha konferentsiia*. Materialy konferentsii. 17-18 zhovtnia 2014 r., m. Sharhorod Vinnytskoi oblasti. Vinnytsia : PP Baliuk I.B., 2014. S. 45–48.
24. Sharhorod / Heohrafichna entsyklopediia Ukrainy : v 3-kh t. / Red. kol. : O.M. Marynych (vidp. red.) ta in. Kyiv : «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana, 1989-1993. T. 3 : P-Ya. S. 440.
25. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II. Ziemie ruskie Korony. Wrocław : Zaklad Narodowy im. Ossolinskich, 1996. Tom IX. Województwo podolskie. 428 s.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-72
УДК 504.61+502.51(477)

Кисельов Ю.О., Шутак К.В.
Уманський національний університет садівництва

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ЗАБРУДНЕННЯ ВОДНИХ ОБ'ЄКТІВ УКРАЇНИ

Анотація. Проблема техногенного забруднення гідросфери є однією з найактуальніших екологічних проблем України. Як поверхневі, так і підземні води зазнають суттєвого забруднення відходами різних видів господарської діяльності людини. За чинниками погіршення екологічного стану водних об'єктів вирізняється хімічне, біотичне, теплове та радіоактивне забруднення, за характером антропогенного впливу – забруднення, викликане промисловою, сільськогосподарською діяльністю, функціонуванням об'єктів житлово-комунальної сфери й транспорту. Особливої шкоди гідрооб'єктам України, розташованим у басейні середнього Дніпра, завдали наслідки Чорнобильської катастрофи, виражені в забрудненні вод радіонуклідами 137Cs і 90Sr.

Ключові слова: водні об'єкти, господарська діяльність, техногенне забруднення, гідроекологічні проблеми, Чорнобильська катастрофа.

Kyselov Iurii, Shutak Karyna
Uman National University of horticulture

THE ECONOMICAL ACTIVITY AS A FACTOR OF POLLUTION WATER OBJECTS OF UKRAINE

Summary. The problem of technology-related pollution of the hydrosphere, including surface and subsurface waters of dry land, is one of the most severe ecological problems in Ukraine. According to the factors, causing the degradation of ecological state of water objects, the distinction is made among chemical, biotical, thermal and radioactive types of pollution. Chemical pollution is caused by the discharge of different substances into the water, including production waste, residential sewage waters, which results in the general mineralization and concentration of macro-, and micro– components, the emergence of foreign mineral compounds, unpleasant smell, coloring and the increase of temperature. Biotical pollution is caused by the emergence of pathogenic microorganisms, mushroom spores, worms, etc. in waters from discharging of sewage waters. The main sources of biotical pollution are sewage waters of enterprises, in particular, in the woodworking industry, sugar refineries, meat-processing plants. Such pollution becomes evident by the emergence of pathogens in the water. Thermal pollution is caused by the discharging of high-temperature waters from power plants and other objects into the water. Warm water changes the thermal and biotic regime of water bodies and exerts a harmful effect on its inhabitants. Radioactive pollution is related to the increase of radioactive substances in the water. According to the character of technology-related influence, pollution can be caused by industrial, agricultural activities, the functioning of households and transport. Technology-related pollution of water objects can be direct (caused by the discharge of toxic substances from the sources of pollution) and indirect (through the runoff of waters from hills surface). Consequences of Chornobyl disaster inflicted serious harm to the water objects of Ukraine, especially in the river basin of the middle Dnipro, resulting in the pollution of waters by radioactive nuclides, especially by radioactive isotopes of cesium and strontium. The pollution of waters was caused by the direct release of radioactive substances as well as the result of the runoff of melt waters polluted with radionuclides.

Keywords: water objects, economical activity, technogenical pollution, hydroecological problems, Chornobyl disaster.

Постановка проблеми. Екологічна ситуація в Україні визначається як кризова та навіть катастрофічна. Різних видів і ступенів техногенного забруднення зазнали всі компоненти довкілля. Не є винятком гідросфера, представлена як акваторіями морів, так і водами суходолу, в тому числі поверхневими (переважно річками) та підземними водами. Річки, озера, водосховища та інші гідрооб'єкти потерпають від забруднення, викликаного практично всіма видами природокористування, включаючи найбільш «брудні» – гірничопромислове й енергетичне, та різноманітними чинниками – хімічним, біотичним, тепловим, радіоактивним. Особливо загострила проблему екологічного стану гідромережі України Чорнобильська катастрофа, внаслідок якої перелік речовин-полютантів водних об'єктів доповнився радіонуклідами.

Розв'язання гідроекологічних проблем неможливе без глибоких знань причин і характеру забруднення водних об'єктів, що ми й намагаємося висвітлити в цій статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам гідроекологічних проблем України присвячені праці І.П. Ковальчука [5; 6 та ін.], який досліджує техногенне забруднення водних об'єктів у контексті антропогенних змін напрямів речовинно-енергетичних потоків (одна зі складових еколого-геоморфологічного аналізу); М.Р. Забокрицької, В.К. Хільчевського, А.П. Манченка [3], які розглядають гідроекологічні проблеми Західного Бугу, Л.П. Курганевич [6], яка провадить дослідження на пограниччі екологічної геоморфології та гідроекології та ін.

Метою статті є узагальнена характеристика забруднення водних об'єктів України за видами та чинниками антропогенного впливу.

Завдання статті:

– систематизувати прояви забруднення водних об'єктів за видами та чинниками господарського впливу;

– проаналізувати шляхи й механізми забруднення гідрооб'єктів за різними видами;

© Кисельов Ю.О., Шутак К.В., 2019

– висвітлити особливості проявів забруднення водних об'єктів, викликаного підприємствами й виробництвами різних галузей промисловості, сільського господарства, житлово-комунальної сфери;

– окреслити загальні гідроекологічні наслідки Чорнобильської катастрофи.

Виклад основного матеріалу. До основних видів забруднення поверхневих та підземних вод належать хімічне, біотичне, теплове та радіоактивне.

Хімічне забруднення відбувається через потрапляння до води різних речовин, у тому числі відходів виробництв (нафтохімічних, целюлозно-паперових та ін.), а також комунально-побутових стоків, відходів тваринницьких ферм тощо), яке проявляється у збільшенні загальної мінералізації й концентрації макро- та мікро- компонентів, появі у водах невластивих їм мінеральних сполук, часто супроводжується появою запаху, забарвлення та підвищення температури.

Біотичне забруднення є наслідком потрапляння у водойми разом зі стічними водами різних хвороботвірних мікроорганізмів, спор грибів, хробаків тощо. Основними джерелами біотичних забруднень є комунально-побутові стічні води підприємств, зокрема деревообробної промисловості, цукрових заводів, м'ясокомбінатів. Таке забруднення проявляється в появі у воді патогенних організмів, зокрема бактерій групи кишкової палички. Бактерії живуть від 30 до 400 діб, тому таке забруднення локалізується на порівняно невеликій ділянці і є тимчасовим [7, с. 35].

Теплове забруднення відбувається внаслідок спускання у водойми підігрітих вод від теплових, атомних електростанцій та інших енергетичних об'єктів. Тепла вода змінює термічний і біотичний режими водойм та шкідливо впливає на їхніх мешканців. Найбільшу кількість теплої води скидають у водойми атомні електростанції. Забруднення виявляється в підвищенні температури води. Його супроводжує зміна хімічного складу води, зокрема зменшення кількості кисню, «цвітіння» води, збільшення вмісту в ній мікроорганізмів.

Радіоактивне забруднення пов'язане з підвищенням у воді вмісту радіоактивних речовин. Через те, що період напіврозпаду різних радіонуклідів триває від кількох годин до тисяч років, радіоактивне забруднення води є дуже стійким і може зберігатися тривалий час. Багато радіонуклідів сорбуються гірськими породами, а відтак – локалізуються. У відкритих водоймах вони осідають на дно.

Найбільшими забруднювачами поверхневих і підземних вод є електроенергетика – 43%, комунальне господарство – 19,5%, сільське господарство – 16,6%, чорна металургія – 9%, хімія і нафтохімія – 3%, інші джерела – 8,9% [10].

Потужним джерелом хімічного (як неорганічного, так і органічного) забруднення гідросфери є промислові підприємства. Рідкі неочищені або погано очищені промислові стоки підприємств забруднюють поверхневі, а відтак – і підземні води. Крім того, газопилові викиди промислових підприємств і теплоелектростанцій в атмосферу забруднюють дощову воду або осідають на ґрунтово-рослинному покриві й також стають причиною забруднення поверхневих і підземних вод. Забруднюються й води, що фільтруються крізь товщу промислових відходів. Щорічно при спалюванні вуглецевого палива в атмосферу надходить до 150 млн. т оксиду сірки (IV) [2]. Сполучаючись із водою атмосфери, ця сполука утворює сірчану кислоту й зумовлює появу кислотних дощів, які не лише згубно впливають на наземну рослинність, а й суттєво погіршують стан водоймищ і водотоків.

Інтенсивно забруднюються поверхневі й підземні води при розвідці та збагачуванні корисних копалин. Свердловини й гірничі виробки нерідко переривають суцільність водотривких шарів, а внаслідок цього порушується ізольованість водоносних горизонтів. Шахтні, рудничні води й супутні води нафтових і газових родовищ часто мають підвищену мінералізацію та містять великі кількості полютантів. Скидання таких вод на земну поверхню призводить до забруднення поверхневих, підґрунтових та близьких до поверхні міжпластових вод. Крім того, в свердловинах може відбуватися перетікання мінералізованих вод і нафти в горизонти з чистою питною водою. При розробці уранових родовищ, крім хімічного, відбувається радіоактивне забруднення навколишніх поверхневих і підземних вод. Джерелами радіоактивного забруднення води можуть виступати також атомні електростанції, чий небезпечний вплив проявляється при аваріях.

У місцях видобутку та збагачення корисних копалин часто накопичуються потужні відвали гірських порід, збагачених піднятими з надр Землі й шкідливими для живих організмів хімічними елементами та сполуками, які згодом розмиваються атмосферними опадами й потрапляють у поверхневі, а згодом – і у приповерхневі підземні води. Особливо небезпечними для людини є важкі метали.

До головних джерел хімічного та біотичного забруднення гідросфери належить також сучасне сільське господарство, в якому широко застосовуються отрутохімікати (пестициди) для боротьби зі шкідниками та мінеральні добрива. Особливо небезпечною виявляється хімізація сільського господарства при порушеннях технологічних норм зберігання та застосування хімічних речовин. Найпоширенішими групами отрутохімікатів є гербіциди, що вживаються для боротьби з бур'янами, інсектициди – препарати для знищення шкідливих комах у сільськогосподарських культурах та фунґіциди – засоби проти грибкових захворювань рослин. Ще більше надходить у ґрунт мінеральних добрив. При розмиванні дощовими водами шкідливі хімічні речовини інфільтруються у ґрунт і підґрунтя, забруднюють підґрунтові води, змиваються у поверхневі водоймища та водотоки. Деякі отрутохімікати дуже стійкі і зберігаються у ґрунті понад 10 років.

Забруднення отрутохімікатами й мінеральними добривами поверхневих вод відбувається кількома шляхами. Вони потрапляють у воду при змиві з ґрунтово-рослинного покриву, при обприскуванні й обпиленні ланів отрутохімікатами та при надходженні у водоймища забруднених підґрунтових вод. Забруднення вод добривами й отрутохімікатами особливо небезпечне своєю повсюдністю. Забруднення води отрутохі-

мікатами понад гранично допустимі норми особливо поширене в районах із постійним застосуванням зрошування.

Крім хімічного неорганічного забруднення природних вод, сільськогосподарська діяльність викликає їхнє біотичне забруднення. Збагачені органікою та хвороботвірними бактеріями тваринницькі стоки безперешкодно потрапляють у поверхневі й підземні води. Евтрофікація водоймищ, коли збільшення в них біогенних речовин, зокрема тих, що містять багато азоту й фосфору, порушує в них нормальний біологічний кругообіг, викликає загнивання їх, зменшення вмісту кисню і зрештою – загибель водних організмів. Бактеріальне забруднення поверхневих і підземних вод спричинює спалахи епідемій важких інфекційних хвороб.

Не менш небезпечними є побутові комунальні стоки, які в недостатньо очищеному або й зовсім неочищеному стані надходять із населених пунктів у річки, озера, моря та на поля фільтрації. Крім різноманітних хімічних шкідливих речовин, ці стоки містять збудники різноманітних небезпечних інфекційних захворювань, таких як паратиф, дизентерія, вірусний гепатит, туляремія тощо.

Останнім часом у побутові стоки все більше потрапляє дуже шкідливих синтетичних мийних речовин. Навіть незначна кількість їхніх домішок викликає неприємний смак і запах води, а утворення піни на поверхні відкритих водоймищ утруднює доступ атмосферного кисню й призводить до загибелі водних організмів.

Одним із суттєвих джерел забруднення гідросфери є водний (і частково наземний) транспорт. Велику небезпеку для річок становить сплав лісу розсипом, особливо заздалегідь обробленого сильнодіючими отрутохімікатами, що застосовуються в лісовій промисловості для обробки необкорованої деревини. Вода стає непридатною для споживання й життя в ній. Крім того, при сплаві розсипом багато деревини тоне й загниває на дні, що також призводить до пригнічення життєдіяльності й вимирання водних організмів [1; 8].

Катастрофа на четвертому енергоблоці Чорнобильської АЕС призвела до радіоактивного забруднення більш ніж 145 тис. км^2 території України, Білорусі та Росії. Щільність забруднення радіонуклідами 137Cs і 90Sr на цій території перевищує 37 кБк/м^2 [9]. Внаслідок Чорнобильської катастрофи постраждало майже 5 млн. осіб, забруднено радіонуклідами близько 5 тис. населених пунктів, у тому числі в Україні – 2293 міста й селища з населенням приблизно 2,6 млн. людей. За унікальністю структури поширення – просторовою, часовою, професійно-віковою, а також за поєднанням зовнішнього та внутрішнього опромінення, вона не має аналогів упродовж усієї історії техногенних катастроф.

Як наслідок Чорнобильської катастрофи, найбільшого радіонуклідного забруднення зазнали водні об'єкти басейну Дніпра, особливо суббасейну Середнього Дніпра. У перші дні після аварії радіонукліди потрапляли у водостоки у складі прямих скидів забруднених радіонуклідами водних мас атомної електростанції або атмосферними опадами з радіоактивних хмар. З часом надходження радіонуклідів у водотоки басейну Дніпра відбувалося внаслідок танення снігів та його змиву з водозбірних площ. Особливо активно процеси перенесення радіонуклідів відбувалися під час весняних повеней, коли посилювався змив із площі водозбору, перемішувалися донні відклади, і з ними у воду потрапляли радіонукліди. Кількість радіонуклідів, що надходили із забруднених територій, змінювалась і залежала від водності року, формування дощових паводків і особливостей процесу сніготанення на площі басейну [4].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Гідроекологічні проблеми України мають комплексний характер, оскільки водні об'єкти в межах її території зазнають практично всіх видів забруднення – хімічного, біотичного (переважно бактеріального), теплового (викликаного функціонуванням електростанцій) та радіоактивного (пов'язаного, передовсім, із наслідками Чорнобильської катастрофи). Відбувається як пряме забруднення природних вод через викиди відходів промислових підприємств і побутово-комунальних стоків, так і опосередковане забруднення внаслідок потрапляння до річок мінеральних добрив і отрутохімікатів із ґрунту. Особливо небезпечним є потрапляння до гідрооб'єктів радіонуклідів, що мало як прямий, так і опосередкований характер.

Подальші дослідження проблеми техногенного забруднення водних об'єктів України можуть полягати в детальнішому кількісному обрахуванні внесених у ці об'єкти речовин-полютантів окремо за кожним видом забруднення та здійсненні регіонального (із застосуванням басейнового підходу) аналізу причин і наслідків забруднення гідрооб'єктів із наступним удосконаленням схеми гідроекологічного районування території України.

Список літератури:

1. Васюкова Г.Т., Грошева О.І. Екологія. Київ : Кондор, 2009. 524 с.
2. Гузь О.І. Правові аспекти врегулювання хімічного забруднення ґрунтів. URL: https://repo.snau.edu.ua:8080/handle/123456789/5432
3. Забокрицька М.Р., Хільчевський В.К., Манченко А.П. Гідроекологічний стан басейну Західного Бугу на території України. Київ : Ніка-Центр, 2006. 184 с.
4. Іванов Є.А. Радіоекологічні дослідження. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. 149 с.
5. Ковальчук І.П. Реґіональний еколого-геоморфологічний аналіз. Львів : Вид-во Ін-ту українознавства, 1997. 440 с.
6. Ковальчук І.П., Курганевич Л.П. Гідроекологічний моніторинг. Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2010. 315 с.
7. Лобода Н.С. Гідроекологія підземних вод. Одеса : Одеський державний екологічний університет, 2012. 143 с.
8. Малимон С.С. Основи екології. Вінниця : Нова Книга, 2009. 239 с.
9. Полінкевич В.А., Катковський А.В., Саюк О.А. Радіологічна оцінка продукції лісу в межах північних районів Житомирської області. *Загальна екологія та радіоекологія*. 2009. № 1(47). Т. І. С. 19–27.
10. Типи забруднення поверхневих і підземних вод. URL: https://studopedia.org/13-95784.html

References:

1. Vasyukova H.T., Hrosheva O.I. (2009). Ekolohiya [Ecology]. Kyiv : Kondor. (in Ukrainian)
2. Huz O.I. Pravovi aspekty vrehulyuvannya khimichnoho zabrudnennya gruntiv [Juridical aspects of regulating chemical pollution of the soils]. URL: https://repo.snau.edu.ua:8080/handle/123456789/5432 (in Ukrainian)
3. Zabokrytska M.R., Khilchevskyi V.K., Manchenko A.P. (2006). Hidroekolohichnyi stan baseynu Zakhidnoho Buhu na terytoriyi Ukrayiny [The hydroecological stage of the Western Buh basin on the territory of Ukraine]. Kyiv : Nika-Tsentr. (in Ukrainian)
4. Ivanov Ye.A. (2004). Radioekolohichni doslidzhennya [Radioecological investigations]. Lviv : Ivan Franko University publishers. (in Ukrainian)
5. Kovalchuk I.P. (1997). Regionalnyi ekoloho-heomorfolohichnyi analiz [The regional ecological and geomorphologic analysis]. Lviv : Institute of Ukrainian studies publishers. (in Ukrainian)
6. Kovalchuk I.P., Kurhanevych L.P. (2010). Hidroekolohichnyi monitoryng [The hidroecological monitoring]. Lviv : Ivan Franko University publishers. (in Ukrainian)
7. Loboda N.S. (2012). Hidroekolohiya pidzemnykh vod [Hydroecology of the subterranean waters]. Odesa : Odesa State Ecological University. (in Ukrainian)
8. Malymon S.S. (2009). Osnovy ekolohiyi [Fundamentals of ecology]. Vinnytsya : Nova Knyha. (in Ukrainian)
9. Polinkevych V.A., Katkovskyi F.V., Sayuk O.A. (2009). Radioekolohichna otsinka produktsiyi lisu v mezhakh pivnichnykh rayoniv Zhytomyrskoyi oblasti [The radioecological evaluation of the forest production in the Northern districts of the Zhytomyr region]. *General ecology and radioecology*, vol. 1, no. 1(47), pp. 19–27. (in Ukrainian)
10. Typy zabrudnennya poverkhnevykh i pidzemnykh vod [Types of surface and subterranean waters pollution]. URL: https://studopedia.org/13-95784.html (in Ukrainian)

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА СПОРТ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-73
УДК [796+796.06]+057.8:378

Васькевич С.С.
Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ ВИТРИВАЛОСТІ СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ВНЗ

Анотація. Досліджено теоретичні питання щодо розвитку витривалості студентів на заняттях фізичного виховання ВНЗ. Внаслідок багатьох досліджень та опитувань вчені виявили, що спорт є основним чинником продуктивності розумової та фізичної діяльності людини. Ступінь розвитку витривалості визначають за низкою показників. Вибір їх залежить від особливостей тої діяльності, по відношенню до якої визначається витривалість, але одним із обов'язкових параметрів є час, у межах якого здійснюється діяльність. При цьому в одному випадку враховується час, протягом якого вдається здійснювати її без зниження заданого рівня ефективності. В узагальненому розумінні витривалість розглядається як «затягування часу», збереження людиною працездатності і підвищення опірності організму втомі при роботі або дії несприятливих чинників зовнішнього середовища».

Ключові слова: розвиток, витривалість, фізичне виховання.

Vaskevich Snezhana
Vinnitsa Trade and Economic Institute of
Kyiv National University of Trade and Economics

MODERN APPROACHES TO DEVELOPMENT OF ENDURANCE OF STUDENTS ON EMPLOYMENTS ON PHYSICAL EDUCATION OF UNIVERSITIES

Summary. Theoretical questions of development of endurance of students at physical education classes of universities are investigated. As a result of many studies and surveys, scientists have found that sport is a major factor in the productivity of mental and physical activity. The degree of development of endurance is determined by a number of indicators. Their choice depends on the characteristics of the activity in relation to which the endurance is determined, but one of the mandatory parameters is the time within which the activity is carried out. In one case, the time during which it is possible to perform it without reducing the specified level of efficiency is taken into account. In the generalized understanding of endurance is considered as" time delay", the preservation of human performance and increase the body's resistance to fatigue at work or the action of adverse environmental factors." An important place in the structure of the national education system is given to physical education, as an important factor in the formation of a healthy lifestyle and education of a healthy nation. Endurance-one of the main motor qualities is essential in human life. Physical activity aimed at the development of endurance, have a healing effect on the body of students, namely: prevention of cardiovascular diseases, there is a recovery of the heart and vascular reactions, improves the function of many organs, the body acquires an additional margin of safety, increases its resistance to certain external influences, improves the overall condition of the body. Development of endurance is important in the preparation of young men to work and protect the Ukrainian state. The notion of endurance aim to reflect the performance of the work for a long time. The question of the development of endurance remains relevant. It is the level of endurance indirectly with great accuracy indicates the General state of health and functionality of the respiratory and cardiovascular system.

Keywords: development, endurance, physical education.

Постановка проблеми. Сучасні студенти повинні вивчати, аналізувати чималий обсяг інформації та нових знань, що передбачено навчальними планами, вирішувати низку проблем, що постають перед ними, та вміти добре адаптуватися до різних життєвих ситуацій, тому постає питання, що допоможе молодій людині у цих завданнях. Внаслідок багатьох досліджень та опитувань вчені виявили, що спорт є основним чинником продуктивності розумової та фізичної діяльності людини [4].

Важливе місце в структурі національної системи освіти відводиться фізичному вихованню, як важливому чиннику формування здорового способу життя й виховання здорової нації.

Витривалість – як одна з основних рухових якостей має, найважливіше значення в життєдіяльності людини. Фізичні навантаження, спрямовані на розвиток витривалості, мають оздоровчий вплив на організм студентів, а саме: здійснюється профілактика серцево-судинних захворювань, відбувається оздоровлення роботи серця і реакцій судин, поліпшується функція багатьох органів, організм набуває додатковий запас міцності, підвищується стійкість його до тих чи інших зовнішніх впливів, поліпшується загальний стан організму [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток витривалості має важливе значення також у підготовці юнаків до праці і захисту Україн-

© Васькевич С.С., 2019

ської держави. В понятті витривалості прагнуть відобразити виконання роботи тривалий час. В узагальненому розумінні витривалість розглядається як «затягування часу», збереження людиною працездатності і підвищення опірності організму втомі при роботі або дії несприятливих чинників зовнішнього середовища». Проте, останнім часом серед фахівців відсутня єдність поглядів при розгляді поняття витривалості. На фоні цього слід зазначити, що практично в кожній роботі, де з'являються спроби фундаментально проаналізувати проблему витривалості, присутні власні визначення [4].

Ряд авторів [2; 3; 5; 6] разом із загальною і спеціальною витривалістю розрізняють як різновиди спеціальної витривалості: швидкісну, швидкісно-силову, силову, локальну, регіональну, глобальну, а в деяких випадках різносторонню, тривалу, короткочасну і витривалість до статичних зусиль.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Розвиток загальної витривалості в значній мірі обумовлений генетично. Щодо спеціальної витривалості можна сказати, що рівень її розвитку визначається характером тренувальних дій, особливо в період сенситивного розвитку. Інтерпретація поняття спеціальної витривалості заснована на визнанні необхідності обліку якісної сторони специфічної роботи студента протягом обмеженого часу. Ступінь розвитку витривалості визначають за низкою показників. Вибір їх залежить від особливостей тої діяльності, по відношенню до якої визначається витривалість, але одним із обов'язкових параметрів є час, у межах якого здійснюється діяльність. При цьому в одному випадку враховується час, протягом якого вдається здійснювати її без зниження заданого рівня ефективності (оцінка здійснюється за якісними і кількісними критеріями), в іншому – максимально можливий час виконання роботи «до відмови».

Основними засобами виховання загальної витривалості (аеробного і комплексного характеру):

– активне функціонування більшості або всіх великих ланок опорно-рухового апарату;

– переважно аеробне енергозабезпечення м'язової роботи;

– значна тривалість роботи (від декількох хвилин до декількох годин);

– помірна, велика і перемінна інтенсивність (відповідно і аналогічна фізіологічна потужність) роботи [1].

Найбільш поширеними в масовій практиці засобами виховання загальної витривалості є тривалий біг, пересування на лижах, велосипеді, плавання та інші циклічні локомоції помірної та перемінної інтенсивності.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз теоретичних питань щодо розвитку витривалості студентів на заняттях фізичного виховання ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи теоретичний вклад багатьох вчених щодо розвитку витривалості у студентів ВНЗ на заняттях фізичного виховання хочу виділити зокрема, ациклічні і змішані гімнастичні, легкоатлетичні та ігрові вправи, яким надається необхідна дієвість як засобам виховання загальної витривалості шляхом багаторазових повторень. Значну цінність у цьому відношенні має така організаційно-методична форма занять як «колове тренування».

Колове тренування має ряд методичних варіантів, що розраховані на комплексне виховання різних фізичних якостей, серед яких:

– колове тренування за методом тривалого безперервного вправляння (переважна спрямованість на виховання загальної витривалості);

– колове тренування за методом інтервального вправляння з жорсткими інтервалами відпочинку (переважна спрямованість на виховання силової і швидкісно-силової витривалості);

– колове тренування за методом інтервального вправляння з ординарними інтервалами відпочинку (переважна спрямованість на виховання силових та швидкісних здібностей у поєднанні з іншими компонентами фізичної працездатності) [6].

Для проведення занять за методом колового тренування необхідно попередньо ознайомити студентів зі інвентарем і технікою виконання вправ, виміряти і оцінити результати за показниками максимального тесту (МТ).

Вправи, що входять до складу комплексів, повинні бути простими, доступними, не потребувати страхування.

Вправи добираються таким чином, щоб забезпечити різноманітне й послідовне навантаження на різні групи м'язів – ніг, рук, пояса верхніх кінцівок, передньої черевної стінки, спини. Навантаження на основні групи м'язів змінюються на кожній «станції», тобто в той час, як одна група м'язів одержує імпульс для розвитку, інша – активно відпочиває [7].

В залежності від кількості вправ у комплексі групу ділять на підгрупи по 3-5 чоловік.

Перед заняттям розмічають місця (станції) для виконання вправ. Для більш чіткої організації занять біля кожної станції ставиться вказівник з графічним зображенням і стислим описом вправи, яку потрібно виконувати на цьому місці. Послідовність проходження станцій встановлюється по колу, прямокутнику або квадрату – в залежності від того, як більш раціонально використати площу залу і обладнання. Для кожної групи визначається перша станція і в якій послідовність буде здійснюватися перехід від станції до станції. Вправи на кожній станції повторюються багаторазово на визначену кількість разів або час. Індивідуальне навантаження визначається за допомогою так званого максимального тесту (МТ) – випробування на максимальне число повторень [3].

Час і місце колового тренування на занятті залежить від мети і теми. Якщо комплекс виконується один раз (одне коло) – визначається 10 хв, якщо повторюється двічі (два кола) – 20 хв, якщо тричі – 30 хв (три кола).

Вправи з дозуванням «одне коло» доцільно проводити в перші або останні 15 хв заняття; з дозуванням у «два кола» – в останні 20 хв; у «три кола» – в останні 30 хв заняття.

Якщо на занятті буде інтенсивна робота з розвитку рухових навичок, які вимагають підвищеного напруження фізичних і вольових зусиль, комплекс колового тренування проводиться на початку основної частини уроку і складається

в основному з вправ загально-розвиваючого характеру і має за мету підготувати організм студентів до наступної роботи.

Якщо ж ставиться мета розвинути фізичні якості, а саме витривалість студентів, коли організм ще не втомився і готовий виконати роботу у великому обсязі, на початку основної частини занятті проводиться комплекс вправ загально-розвиваючого характеру з силовою спрямованістю (з великою кількістю силових і швидкісно-силових вправ) [2].

До числа додаткових засобів виховання загальної витривалості належать і так звані дихальні вправи на постановку раціонального дихання.

Призначення дихальних вправ – удосконалення функцій дихальної системи. До них можна віднести: зміну частоти, глибини та ритму дихань; легеневу гіпервентиляцію і тимчасову (нормовану) затримку дихання; вибіркове використання дихання різного типу – ротового, грудного і черевного (діафрагмального); доцільну синхронізацію дихальних актів з фазами рухових дій [5].

Висновки та пропозиції. Актуальним залишається питання щодо розвитку витривалості. Саме рівень витривалості опосередковано з великою точністю свідчить про загальний стан здоров'я і функціональних можливостей дихальної та серцево-судинної системи. Тому робота з розвитку витривалості, як основа покращення працездатності та зміцнення здоров'я має бути пріоритетним напрямом роботи викладачів на заняттях з фізичного виховання.

Розвиток витривалості має важливе значення також у підготовці юнаків до праці і захисту Української держави.

Список літератури:

1. Захаров Є.Н., Карасьов О.В., Сафонов А.А. Енциклопедія фізичної підготовки (Методичні засади розвитку фізичних якостей) / за ред. А.В. Карасьова. Москва : «Лептос», 1994. 116 с.
2. Гогін О.В. Легка атлетика : Курс лекцій. Харків : «ОВС», 2001. 112 с.
3. Круцевич Т.Ю. Теорія і методика фізичного виховання. Київ : НУФВСУ «Олімпійська література», 2012. Т. 1. 391 с.
4. Мякишев В.А. Развитие выносливости у мальчиков школьного возраста под влиянием занятий бегом в медленном темпе : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.04. Москва, 1977. 24 с.
5. Іващенко О., Почерніна А. Особливості розвитку витривалості у школярів старших класів. *Теорія та методика фізичного виховання.* 2012. № 8. С. 39–42.
6. Худолій О.М. Загальні основи теорії та методики фізичного виховання : навч. посібник. Харків : «ОВС», 2007. 406 с.
7. Шиян Б.М. Теорія і методика фізичного виховання школярів. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004. Т. 2. 248 с.

References:

1. Zakharov Ye.N., Karasov O.V., Safonov A.A. (1994). Entsyklopediia fizychnoi pidhotovky (Metodychni zasady rozvytku fizychnykh yakostei) [Encyclopedia of physical training (Methodical principles of development of physical qualities)]. Moskva : «Leptos». (in Ukrainian)
2. Hohin O.V. (2001). Lehka atletyka : Kurs lektsii [Athletics]. Kharkiv : «OVS». (in Ukrainian)
3. Krutsevych T.Yu. (2012). Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia [Theory and methods of physical education]. Kyiv : NUFVSU «Olimpiiska literatura». (in Ukrainian)
4. Myakishev V.A. (1977). Razvitie vynoslivosti u mal'chikov shkol'nogo vozrasta pod vliyaniem zanyatiy begom v medlennom tempe [The development of endurance in boys of school age under the influence of jogging at a slow pace]. (PhD Thesis) Moskva.
5. Ivashchenko O., Pochernina A. (2012). Osoblyvosti rozvytku vytryvalosti u shkoliariv starshykh klasiv. *Teoriia ta metodyka fizychnoho vykhovannia* [Features of the development of endurance in high school students], no. 8, pp. 39–42.
6. Khudolii O.M. (2007). Zahalni osnovy teorii ta metodyky fizychnoho vykhovannia : navch. posibnyk [General principles of the theory and method of physical education]. Kharkiv : «OVS». 406 p.
7. Shyian B.M. (2004). Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia shkoliariv [Theory and method of physical education of schoolchildren]. Ternopil : Navchalna knyha – Bohdan, vol. 2, 248 p.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-74
УДК 796.015.62

Лісенчук Г.А., Славітяк О.С., Грохович О.М.
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

ВПЛИВ РІЗНОВИДІВ ТРЕНУВАЛЬНИХ ПРОГРАМ НА ДИНАМІКУ СИЛОВИХ ЗДІБНОСТЕЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ СИЛОВОГО ФІТНЕСУ

Анотація. У роботі відображені результати досліджень, показників тренувального навантаження студентів на тренувальних заняттях силовим фітнесом. Рівень силових можливостей організму учасників в заданих вправах визначали методом контрольного тестування. Контроль досліджуваних показників проводився на протязі 4-х місяців підготовки з інтервалом в один місяць. В результаті досліджень було встановлено, що величина параметрів показників силового навантаження і характер їх зміни, в умовах ідентичності рівня тренованості спортсменів і структури тренувального заняття, залежать від особливостей програм тренування (в даному дослідженні – від варіативної послідовності застосування базових і формуючих вправ). Виявлено, що застосування в процесі тренувальної діяльності саме експериментального комплексної програми з попеременним пріоритетним використанням базових і формуючих вправ на протязі не більше 2-х мікроциклів, надає найбільш істотний позитивний вплив на збільшення параметрів силових показників (в середньому на 26,5% $p<0,05$)) студентів на даному етапі підготовки.

Ключові слова: тренувальний процес, передчасна втома, попереднє стомлення, силовий фітнес, силові можливості, рівень тренованості.

Lisenchuk Gennadij, Slavitchak Oleg, Hrokhovych Oleksandr
V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University

THE INFLUENCE OF DIVERSITY OF TRAINING PROGRAMS ON THE DYNAMICS OF POWER FACILITIES OF STUDENTAL YOUTH BY POWERFITNESS

Summary. The research results are presented, the purpose of which is to study the peculiarities of the influence of various structures and directions of educational schemes on the level of development of power capabilities of student youth. The study was attended by 60 students aged 18-19 years old who were engaged in fitness for 2 years. The study of the training load indicators used by representatives of all three groups in the learning process was carried out by the method of determining the index of training load in power sports. At the same time, the level of power capabilities of participants in the given exercises was determined by the method of control testing. The control of the studied indicators was carried out during 4 months of training at intervals of one month. To achieve the goal of the study, three experimental groups of athletes were formed: the control group used a common training program (each muscle group was initially loaded with a series of approaches to basic exercises, and then a series of approaches to forming exercises); the first main group used a combined training program (during each mesocycle of the classes in the first two microcycles, each muscle group was initially loaded with a series of approaches to the basic exercise, and then – a series of approaches to the forming exercise, while, during the next two microcycles each month of training, the alternation of use basic and formative exercises changed on the contrary); the second main group used a non-standard training program for the specialized basic training (each muscle group was first loaded with a series of approaches to the forming exercise, followed by a series of approaches to the basic exercise). As a result of the study, it was found that the magnitude of the parameters of the strength indices and the nature of their changes, in terms of the level of students' preparedness and the structure of the training session, depend on the features of the curriculum (in this study – from the variational sequence of application of basic and formative exercises). It is established that application in the process of educational activity is an experimental complex program with the alternation of priority use of basic and insulating exercises for no more than 2 microcycles, which has the most significant positive influence on the increase of parameters of energy indices (an average of 26, 5% $p<0,05$)) of students at this stage of study.

Keywords: training process, premature fatigue, exhaustion, strength fitness, power capabilities, level of trenirovannosti.

Постановка проблеми. Незважаючи на досить широку популяризацію занять силовим фітнесом в світі, розробки фахівцями тисячі тренувальних програм різного характеру і спрямованості, проблема оптимізації тренувальних навантажень до сих пір є однією з найбільш пріоритетних у даному виді спорту [6; 10].

Необхідність вирішення даної проблеми, змушує тренерів, науковців, а також професійних спортсменів постійно вести пошук абсолютно нових, найбільш безпечних методик тренування, реалізація яких дозволить не тільки домагатися високих результатів за короткий період часу, але і зберігати досягнутий рівень тренованості протягом досить тривалий час періоду змагальної діяльності [12; 13]. Однак, більшість фахівців з силового фітнесу все таки намагаються дотримуватися загальноприйнятих методик підготовки використовуючи стандартні схеми поєднання принципів, методів і засобів, мотивуючи тим, що ефективність їх застосування доведена багатьма дослідниками [1; 3; 6].

У той же час, в сучасній науковій літературі [11; 12] досить широко представлені експериментальні методики підготовки в силовому фітнесі. Однак, аналіз спеціалізованої літератури [10; 12] свідчить про те, що в теорії і практиці силових видів спорту не досить глибоко розглядається проблема вдосконалення тренувального процесу за рахунок оптимізації навантажень для спортсменів які займаються силовою спрямованістю.

© Лісенчук Г.А., Славітяк О.С., Грохович О.М., 2019

У зв'язку з цим, виникає необхідність більш глибокого вивчення особливостей різних програм тренування, а також ефективності їх впливу на рівень тренованості спортсменів на даному етапі підготовки. Так само, недостатньо дослідженою залишається проблема необхідності і ефективності використання під час силової підготовки експериментальних комплексних і специфічних програм тренування, які суттєво за своєю структурою і показниками зовнішнього навантаження відрізняються від загальновизнаних у силовому фітнесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження які були висвітлені у публікаціях, мали одне з основних направлень оптимізації тренувального процесу спортсменів які займаються силовим фітнесом, бодибілденгом. Існуючі методичні прийоми – інтенсифікатори тренувального процесу (передчасна втома, негативні повторення, різновиди пірамід, дроп-сет, супер-сет та ін.), не завжди дають позитивну динаміку приросту м'язового поперечнику, силових здібностей спортсмені. Варіативність їх застосування, на певних етапах підготовки, використанням заданих цілей, завдань, стажу тренувань, дають можливість слідкувати за позитивним приростом результативності та за адаптаційними процесами організму спортсменів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Частиною загальної проблеми яка не була вирішена раніше, є пошук найбільш раціональних методик програм які дозволять знизити параметри обсягів тренувальних навантажень при цьому зберігаючи позитивну динаміку зростання результатів – є однією з основних завдань не тільки тренерів, але і дослідників в цій галузі. Вирішення цих питань, дасть змогу та можливість для наукового обґрунтування процесів планування, контролю, а найголовніше управління довготривалим тренувальним процесом в силовому фітнесі.

Мета: вивчення особливості впливу різних за структурою і спрямованості програм тренувань на рівень розвитку силових можливостей.

Матеріали і методи досліджень. У процесі досліджень брали участь 60 студентів віком 18-19 років займаються силовим фітнесом протягом 2-х років.

Реєструвалися параметри максимальних силових можливостей учасників в контрольних вправах (базова вправа – «жим лежачи», формуюча вправа – «кросовери»).

Матеріали досліджень піддавалися статистичній обробці з використанням пакета програм «SPSS Statistics». Були використані методи параметричної статистики визначають показники середнього арифметичного, статистичної похибки і рівня достовірності [8].

Виклад основного матеріалу. Для перевірки висунутої гіпотези з даного контингенту було сформовано одну контрольну та дві основних групи, спортсмени яких використовували достатньо різні за структурою програми тренувальної діяльності (табл. 1).

Контрольна група студентів використовувала у процесі чотирьох мезоциклів базової підготовки загальноприйняту програму тренувань.

Перша основна група студентів використовувала у процесі чотирьох мезоциклів занять комбіновану програму тренувань. Вона полягала у тому, що протягом кожного мезоциклу занять у перших двох мікроциклах кожна м'язова група спочатку навантажувалась серією підходів базового характеру, а потім – серією підходів формуючого характеру. При цьому протягом наступних двох мікроциклів кожного місяця тренувань, черговість застосування вправ базового

Таблиця 1

Програми тренувальних занять, що використовувалися спортсменами трьох груп під час проведення педагогічного дослідження

Компоненти тренувального навантаження	Програми тренувальної діяльності		
	Перший загальноприйнятий варіант	Другий варіант	Третій варіант
Черговість застосування базових та формуючих вправ	кожна м'язова група спочатку навантажується серією сетів базової вправи, а потім серією сетів формуючої вправи	у кожному мезоциклі у перших двох мікроциклах виконується серія базових вправ, а у наступних двох – формуючих вправ	кожна м'язова група спочатку навантажується серією вправ формуючого характеру, а потім серією вправ базового характеру
Темп виконання вправи	Помірний (2/4 – 2 с. у долаючій фазі, 4 с. у поступливій фазі	Помірний (2/4 – 2 с. у долаючій фазі, 4 с. у поступливій фазі	Помірний (2/4 – 2 с. у долаючій фазі, 4 с. у поступливій фазі
Кількість повторень в окремому сеті	6-8	6-8	6-8
Тривалість роботи в окремому сеті, (с)	36-48	36-48	36-48
Вага обтяження, % від максимальної	Базові вправи – 75% Формуючі вправи– 60-65%	1-й варіант: базові вправи – 75%, формуючі вправи – 60-65%; 2-й варіант: формуючі вправи – 70-72%, базові вправи – 60%.	Формуючі вправи – 70-72%, базові вправи– 60%.
Кількість сетів на одну вправу	4	4	4
Кількість вправ в одному тренувальному занятті	4	4	4

та формуючого характеру змінювалася навпаки (використовувався методичний прийом «передчасна втома»);

Друга основна група студентів використовувала у процесі досліджень нестандартну для етапу спеціалізованої базової підготовки програму тренувань, підґрунтям якої є застосовувався методичний прийом «передчасна втома», тобто кожна м'язова група спочатку навантажувалась серією підходів формуючого характеру, а потім серією підходів базового характеру.

Під час проведення серії комплексних досліджень щодо контролю за особливостями розвитку сили м'язів грудей студентів протягом чотирьох мезоциклів тренувань було отримано досить різноманітні результати, які вказують на їх зміну, залежно від структури та спрямованості запропонованих програм тренувальної діяльності студентів.

Нижче представлено темпи зростання показників сили м'язів грудей у студентів всіх трьох груп під час виконання вправи базового характеру – «жим лежачи» протягом чотирьох мезоциклів досліджень (рис. 1).

Встановлено, що найбільш суттєва позитивна динаміка досліджуваного показника (на 27,4%, $p<0,05$), порівняно із вихідними даними, спостерігається у студентів першої основної групи. Разом із цим, отримано також значно менше зростання показників сили грудних м'язів у студентів контрольної групи (на 22,9%, $p<0,05$) та другої основної групи (на 11,4%, $p<0,05$).

Таким чином, отримані результати дослідження свідчать про те, що використання студентами у процесі занять другий варіант програми тренування, підґрунтям якої є певна варіативність застосування вправ базового та формуючого характеру, дозволяє спортсменам досягти більш суттєвих результатів у зростанні м'язової сили, порівняно з першим варіантом загальноприйнятої програмою.

Результати досліджень щодо особливостей темпів зростання сили м'язів грудей студентів під час виконання вправи формуючого характеру – «кросовери» в умовах різних програм тренування протягом чотирьох мезоциклів тренувальних занять свідчать про досить різну за величиною позитивну динаміку зростання контрольного показника серед досліджуваних груп (рис. 2).

Аналіз даних, що представлені на (рис. 2) свідчить що, на початку досліджень представники трьох груп мали практично однакове значення контрольованого показника. Після чотирьох базових мезоциклів підготовки встановлено, що найбільш суттєве зростання м'язової сили (на 40,8%, $p<0,05$), під час виконання вправи формуючого характеру для м'язів грудей, порівняно з вихідними даними, зафіксовано у представників другої основної групи. При цьому удвічі менше зростання контрольованого показника (на 20,6%, $p<0,05$), порівняно з вихідними даними, отримано у студентів контрольної групи. Дана обставина свідчить про те, що пріоритетне використання у програмі занять методичного прийому «передчасна втома» дозволяє студентам практично у два рази збільшити рівень силових можливостей працюючих м'язових груп за допомогою використання вправ формуючого характеру, порівняно із результатами, що були отриманні у представників останніх груп, які використовували інші програми тренувальних занять.

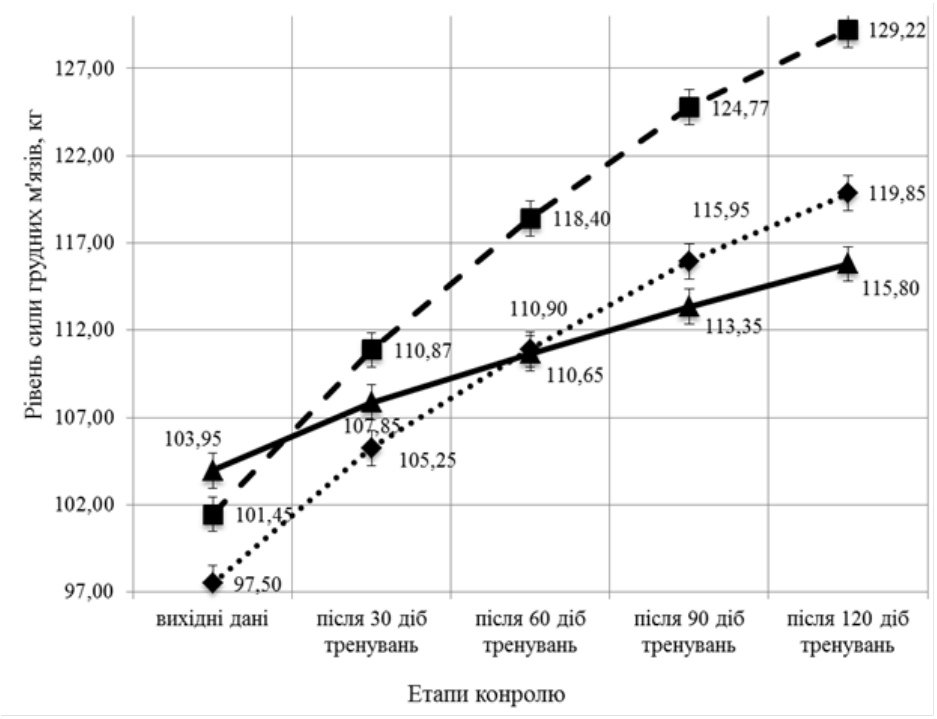

Рис. 1. Динаміка показників сили м'язів грудей у студентів під час виконання базової вправи «жим лежачи» в умовах застосування різних тренувальних програм (n=60):

××♦×× – контрольна група; —■ – перша основна група; —▲– друга основна група

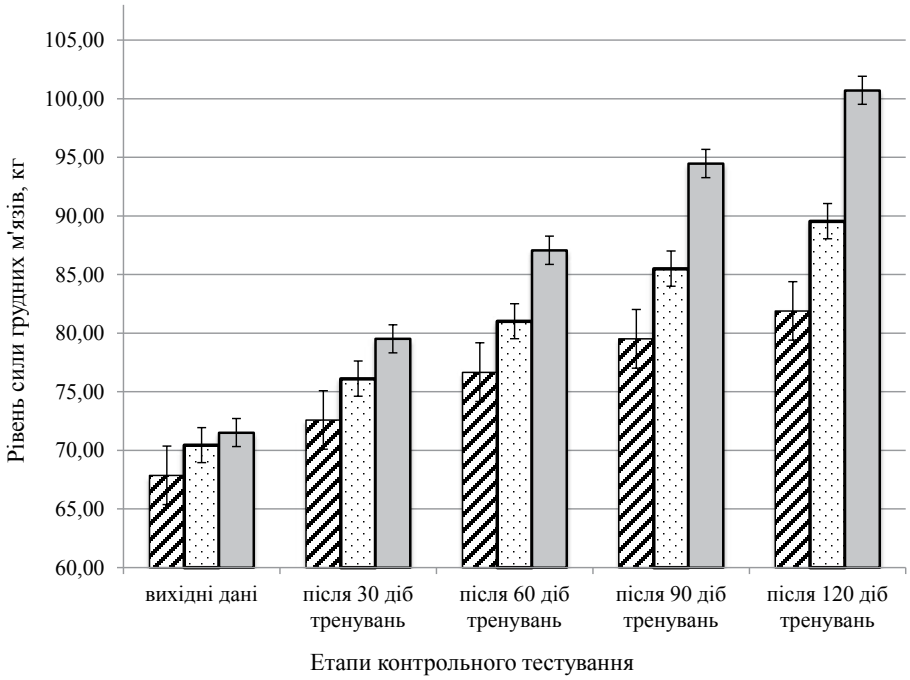

Рис. 2. Динаміка показників сили грудних м'язів студентів під час використання формуючої вправи «кросовери» в умовах використання різних програм тренування, (n=60):
– контрольна група; – перша основна група; – друга основна група

Таким чином, під час проведення досліджень встановлено, що застосування у процесі тренувальних занять саме другий варіант програми з поперемінним використанням вправ базового та формуючого характеру протягом не більше двох мікроциклів тренування, дозволяє отримати найбільш позитивне зростання сили м'язів грудей на даному етапі підготовки.

Таким чином, отримані нами дані свідчать про те, що пріоритетне використання у процесі тренувальних занять методичного прийому – «передчасна втома» дозволяє студентам практично у два рази підвищувати рівень силових можливостей груп м'язів, задіяних у вправах формуючого характеру, порівняно з результатами, які були зафіксовані у інших груп, які використовували інші програми тренувальних занять протягом чотирьох мезоциклів базової підготовки.

Таким чином, застосування у тренувальній діяльності студенти саме другий варіант програми з раціональним використанням вправ базового та формуючого характеру протягом не більше 2-х мікроциклів занять дозволяє отримати суттєве зростання максимальної м'язової сили. (табл. 2).

Звертаємо увагу на той факт, що мінімальне зростання показників максимальної сили (на 10,5%, $p<0,05$, порівняно із вихідними даними) під час виконання вправ базового характеру було отримано у студентів другої основної групи, в той же час, максимальне зростання показника у контрольній вправі (на 30,8%, $p<0,05$) також було зафіксовано у студентів даної групи.

Таблиця 2

Величина різниці між первинними та кінцевими показниками у рівні розвитку м'язової сили студентів під час педагогічного дослідження, % (n=60)

Етапи тестового контролю	Досліджувані групи		
	контрольна група	перша основна група	друга основна група
У результаті виконання вправ базового характеру			
Перший	7,31	8,42	3,19
Другий	5,87	7,02	2,75
Третій	4,76	5,2	2,31
Четвертий	3,57	3,94	2,24
За весь період дослідження	21,51	24,58	10,49
У результаті виконання вправ формуючого характеру			
Перший	7,81	7,76	10,14
Другий	6,23	6,47	8,53
Третій	4,49	5,38	6,84
Четвертий	3,41	4,21	5,35
За весь період дослідження	21,94	23,82	30,86

Даний факт свідчить про те, що використання запропонованих програм тренування, в основі яких лежить система обґрунтованої зміни вправ базового та формуючого характеру, дозволяє досить вагомо впливати на величину тренувального навантаження та їх динаміку в процесі тривалого підготовчого періоду особливо на етапі спеціалізованої базової підготовки.

Аналіз результатів дослідження дозволив встановити, що в умовах застосування комбінованої програми тренування, показники робочої маси обтяження демонструють найбільш істотну динаміку протягом усього періоду досліджень.

Подібна тенденція спостерігається під час зміни величини тренувального навантаження, незважаючи на те, що найбільш виражене збільшення даного показника у вправах формуючого характеру було зафіксовано в умовах застосування експериментальної програми тренувань, побудованої переважно із використанням методичного прийому «передчасна втома».

Використання програми тренувальних занять, в основі якої застосовується методичний прийом – «передчасна втома», дозволяє практично на 13,0% знизити величину робочої маси обтяжень у вправах базового характеру при збереженні високої інтенсивності навантаження, що має позитивний вплив на пошук нових шляхів зниження травматизму у студентів та продовження їхнього змагального довголіття.

Висновки. У процесі дослідження динаміки силових можливостей студентів отримані нами дані свідчать про те, що пріоритетне використання другого варіанту програми спостерігається суттєво підвищення силових показників у вправах як базового, так і формуючого характеру. Порівняльний аналіз показників силових можливостей студентів даних груп показує мінімальне зростання величин максимальної сили (на 10,5%, $p<0,05$, порівняно із вихідними даними) під час виконання вправ базового характеру у студентів другої основної групи. У той же час, максимальне зростання силових можливостей спостерігалося під час виконання вправ формуючого характеру (на 30,8%, $p<0,05$) у спортсменів даної групи.

Список літератури:

1. Вейдер Д. Система строительства тела. 1991. 112 с.
2. Бондарчук А.П. Управление тренировочным процессом спортсменов высокого класса. 2007. 272 с.
3. Воробьёв А.Н. Анатомия силы. 1980. 178 с.
4. Воробьёв А.Н. Тренировка, работоспособность, реабилитация. 1989. 272 с.
5. Матвеев Л.П. Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов. 1999. 320 с.
6. Олешко В.Г. Підготовка спортсменів у силових видах спорту. 2011. 443 с.
7. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. 2004. 808 с.
8. Реброва О.Ю. Статистический анализ медицинских данных. Применение пакета прикладных программ STATISTICA. 2002. 312 с.
9. Хартман Ю. Современная силовая тренировка. 1988. 335 с.
10. Chernozub A.A. Peculiarities of cortisol level changes in the blood of athletes and untrained boys in response to heavy power training loads. *European International Journal of Science and Technology*. 2013. Vol. 2, № 9, November. P. 52–57.
11. Hatfield F.C. Bodybuilding a scientific approach Chicago : Contemporary book, 1984. 272 p.
12. Hatfield F.C. Hardcore Bodybuilding. Scientific Approach : McGraw-Hill. 1993. 448 p.
13. Tesch P.A. Training for Bodybuilding. Strength and power in Sport. Blackwell Scientific Publications. 1991. P. 370–381.

References:

1. Veyder D. (1991). Sistema stroitelstva tela. 112 s.
2. Bondarchuk A.P. (2007). Upravlenie trenirovochnyim protsessom sportsmenov vyisokogo klassa. 272 s.
3. Vorobëv A.N. (1980). Anatomiya silyi. 178 s.
4. Vorobëv A.N. (1989). Trenirovka, rabotosposobnost, reabilitatsiya. 272 s.
5. Matveev L.P. (1999). Osnovyi obschey teorii sporta i sistemyi podgotovki sportsmenov. 320 s.
6. Oleshko V.G. (2011). Pidgotovka sportsmeniv u silovih vidah sportu. 443 s.
7. Platonov V.N. (2004). Sistema podgotovki sportsmenov v olimpiyskom sporte. 808 s.
8. Rebrova O.Yu. (2002). Statisticheskiy analiz meditsinskih dannyih. Primenenie paketa prikladnyih programm STATISTICA. 312 s.
9. Hartman Yu. (1988). Sovremennaya silovaya trenirovka. 335 s.
10. Chernozub A.A. Peculiarities of cortisol level changes in the blood of athletes and untrained boys in response to heavy power training loads. *European International Journal of Science and Technology*. 2013. Vol. 2, № 9, November. P. 52–57.
11. Hatfield F.C. Bodybuilding a scientific approach Chicago : Contemporary book. 1984. 272 p.
12. Hatfield F.C. Hardcore Bodybuilding. Scientific Approach : McGraw-Hill. 1993. 448 p.
13. Tesch P.A. Training for Bodybuilding. Strength and power in Sport. Blackwell Scientific Publications. 1991. P. 370–381.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-75
УДК 7967012.68

Петрушин Д.В., Анісімов Д.О., Пожидаєв М.Ю.
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

МЕТОДИКА РОЗВИТКУ СПЕЦІАЛЬНИХ ФІЗИЧНИХ ЯКОСТЕЙ КУРСАНТІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ З ВИКОРИСТАННЯМ СИСТЕМИ КРОСФІТ

Анотація. У науковій статті обґрунтовується використання методики розвитку спеціальних фізичних якостей курсантів закладів вищої освіти Національної поліції України з використанням системи кросфіт та визначення їх рівня фізичної підготовленості. Навчання курсантів у вузах Національної поліції України значно відрізняється від навчання в цивільних вузах. Курсанти, які зараховані на 1-й курс, стають діючими співробітниками поліції, вони отримують грошове забезпечення і протягом всього навчання поєднують навчальну та службову діяльність У зв'язку з високою службовою напруженістю курсанти не мають можливості регулярно займатися фізичною підготовкою та підвищувати свій фізичний рівень. Тому, постає питання, як гармонічно підтримувати високий рівень фізичної підготовленості курсантів, ураховуючи відсутність великих фізичних навантажень в повсякденній службовій діяльності курсантів, ураховуючи постійне службове навантаження.

Ключові слова: курсанти, спеціальна фізична підготовка, система кросфіт, професійна діяльність, майбутні поліцейські.

Petrushin Dmytro, Anisimov Dmytro, Pozhidaev Mykola
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

TECHNIQUE OF DEVELOPMENT OF SPECIAL PHYSICAL QUALITIES OF CADETS OF INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE USING THE CROSPHIT SYSTEM

Summary. The scientific article substantiates the use of the method of development of special physical qualities of cadets of institutions of higher education of the National Police of Ukraine using the system of crossfit and determination of their level of physical preparedness. The training of students in the National Police of Ukraine's universities differs significantly from that in civilian higher educational institutions. Cadets enrolled in the 1st year become active police officers, they receive financial support and combine educational and service activities throughout the training. Due to high level of service intensity, the students do not have the opportunity to regularly engage in physical training and increase their physical level. On the basis of analysis of the normative documents and conditions of studying and accommodation of students, the following factors are distinguished: when enrolling in an educational institution, entrants become cadets, they are assigned a special police title. They take an oath, they are provided with uniform clothes, receive a scholarship and money security; the educational and service activities of the cadets are organized in accordance with the requirements of the charter and subordinate relations; cadets are divided into training groups, where among young cadets younger commanders of educational groups are appointed; At the initial courses of study, students live in barracks, while in full state security; self-training is carried out in a group form under the control of course officers in coordination with the teaching staff; The second half of the day at the cadets is filled with planned educational and educational activities, which make a significant contribution to the development of the personality of students, the formation of their professional skills. Therefore, the question is how to harmoniously maintain a high level of physical preparedness of students, taking into account the lack of high physical activity in the daily work of cadets, taking into account the constant workload. The fact that cadets lack the time to acquire the necessary physical development, due to the occupational tension, gives us the opportunity to include crossfit complexes as highly intensive and multifunctional training in commonly accepted classes for special physical training. What can further improve the development of physical qualities in vocational education and training cadets. High level of physical preparedness, as components of professional preparedness, guarantees the efficiency of performing operational tasks, providing personal security to the police officer and his or her environment.

Keywords: cadets, special physical training, the system of krosfit, professional activities, future police officers.

Постановка проблеми. Навчання курсантів у вузах Національної поліції України значно відрізняється від навчання в цивільних вузах. Курсанти, які зараховані на 1-й курс, стають діючими співробітниками поліції, вони отримують грошове забезпечення і протягом всього навчання поєднують навчальну та службову діяльність [1, с. 111].

Відзначимо, що навчальний процес в ДДУВС жорстоко регламентується. Навчальна і службова діяльність курсантів підпорядкована вимогам статуту [2] та субординаційних відносин. Режим дня регулюється внутрішнім розпорядком [3]. Курсанти діляться на навчальні групи, з числа яких виокремлюють молодших командирів навчальних груп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі аналізу нормативних документів і умов навчання і проживання курсантів виділяють наступні фактори: при зарахуванні до навчального закладу, вступники становляться курсантами, їм присвоюється спеціальне звання поліції. Вони приймають присягу, забезпечуються форменим одягом, отримують стипендію і грошове забезпе-

© Петрушин Д.В., Анісімов Д.О., Пожидаєв М.Ю., 2019

чення; навчальна і службова діяльність курсантів організовується відповідно до вимог статуту і субординаційних відносин; курсанти розподіляються по навчальним групам, де з числа курсантів призначаються молодші командири навчальних груп; на початкових курсах навчання курсанти проживають в казармах, перебуваючи на повному державному забезпеченні; самопідготовка здійснюється в груповій формі під контролем курсових офіцерів в координації з професорсько-викладацьким складом; друга половина дня у курсантів заповнена плановими навчально-виховними заходами, які вносять істотний внесок в розвиток особистості учнів, формування їх професійної майстерності [1, с. 111].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Виходячи з вище викладеного, можемо зробити висновок, що у зв'язку з високою службовою напруженістю курсанти не мають можливості регулярно займатися фізичною підготовкою та підвищувати свій фізичний рівень.

Тому, постає питання, як гармонічно підтримувати високий рівень фізичної підготовленості курсантів, ураховуючи відсутність великих фізичних навантажень в повсякденній службовій діяльності курсантів, ураховуючи постійне службове навантаження.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є підвищення рівня розвитку спеціальних фізичних якостей курсантів закладів вищої освіти Національної поліції України

Виклад основного матеріалу. В США у 80-і рр. минулого століття американський гімнаст Грег Глассман виявив основні положення тренувальних методик високоінтенсивного багатофункціонального тренінгу, який отримав назву «CrossFit». По суті Кроссфіт – це система загальної фізичної підготовки. Сенс кроссфіта – в коротких високоінтенсивних тренуваннях. У систему тренувань входять високоінтенсивні кардіо-комплекси або гібридні тренування на інтенсивну роботу в змішаному режимі (кардіосилова) з максимальною потужністю. Ці комплекси вирішують завдання: виконати за мінімальний час зазначений обсяг роботи або за мінімальний час виконати максимальний обсяг роботи [4].

Систему тренування, яку розробив Г. Глассман на даний час привертає все більше і більше уваги, зокрема поліцейський та воєнних. На даний час, засоби масової інформації рекламують кросфіт, як однин із самих швидких поширюючих спортивних рухів на планеті [5–7].

Підвищення ефективності занять фізичною підготовкою і службово-прикладними фізичними вправами розглядалися в роботах В.А. Глубокого [8–10].

Та обставина, що у курсантів бракує часу на набуття необхідного фізичного розвитку, у зв'язку із службовою напруженістю, дає нам можливість включати комплекси кросфіту, як високоінтенсивного та багатофункціонального тренінгу в загально прийняті заняття із спеціальної фізичної підготовки. Що в подальшому може призвести до покращення розвитку фізичних якостей у курсантів ВЗО. Високий рівень фізичної підготовленості, як складових частин фахової підготовленості, гарантує ефективність виконання оперативно-службових завдань, забезпечення особистої безпеки працівника поліції та його оточення.

Ураховуючи зазначене, було прийнято рішення провести педагогічний експеримент з метою покращення фізичних якостей курсантів.

Дослідження проводилося підготовки протягом січня-червня 2018 року. До якого було залучено 56 курсантів (28 курсантів КГ та 28 курсантів ЕГ).

Усі практичні заняття, як для КГ, так і для ЕГ груп курсантів проводили згідно з Тематичним планом з фізичної підготовки кафедри «Спеціальної фізичної підготовки» («Спеціальна фізична підготовка» для фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» за напрямом «Правоохоронна діяльність»). Експериментальна група (ЕГ) тренувалася згідно з розробленою нами методичною програмою, яка була інтегрована в Тематичний план з фізичної підготовки кафедри «Спеціальної фізичної підготовки».

Для реалізації завдань дослідження було використано контрольні вправи спрямовані на визначення показників спеціальних фізичних якостей: швидкості – «біг 100 м»; сили – «підтягування на високій перекладині»; силової витривалості – «КСВ»; витривалості – «біг 1000 м».

За результатами тестування здійснювалася оцінка рівнів спеціальної фізичної підготовленості.

За результатами тестування здійснювалася оцінка рівнів спеціальної фізичної підготовленості. Так, результати вихідного тестування курсантів КГ та ЕГ засвідчують, що низький рівень спеціальної фізичної підготовленості показали: швидкості КГ – n = 12 (43%); ЕГ – n = 9 (32%); сили КГ – n = 2 (7%); ЕГ – n = 3 (11%); силової витривалості КГ – n = 18 (64%); ЕГ – n = 20 (71%); витривалості КГ – n = 7 (25%); ЕГ – n = 10 (36%).

Так, за результатами вихідного оцінювання рівнів розвитку спеціальної фізичної підготовленості (рис. 1) було встановлено, що більше 1/3 частини досліджуваних курсантів мали низький рівень за всіма тестами, що включені в комплекс дисципліни «СФП» курсантів першого курсу ДДУВС.

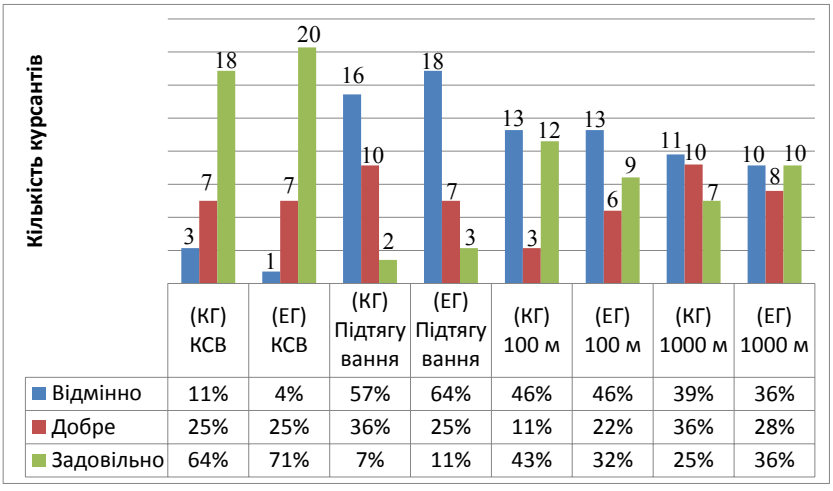

Рис. 1. Вихідні результати (констатувальний етап експерименту)

Таблиця 1

Побудова навантаження під час проведення навчальних занять

Перший варіант (без урахування часу)	Другий варіант (з виконанням за мінімально короткий проміжок часу)	Третій варіант (виконати найбільшу кількість раз за передбачений проміжок часу)
Завдання виконати всього: 30 підтягувань: на 16-12-9 і т.д., в залежності від фізичної підготовленості. Надалі треба прагнути до виконання вправ без дроблення, після чого можна збільшувати кількість разів або змінювати вправу.	Завдання виконати всього: 40 берпі, 40 сит-ап, 40 віджимань. За один раз можна виконати 10 берпі, 15 сит-ап і 20 віджимань. Далі спортсмен починає спочатку і так, поки не буде виконано загальну кількість вправ.	Завдання зробити якомога більшу кількість кіл. Коло складається з наступної черговості: біг – 100 м, підтягування – 8 разів, випади – 18 разів, віджимання – 12 разів. Таймер ставиться на 15 хвилин, за цей час потрібно зробити якомога більшу кількість пройдених кіл, виконуючи від початку до кінця кожну вправу в колі.

На підставі результатів педагогічного експерименту, а також аналізу та синтезу наукової та науково-методичної літератури, було розроблено методику розвитку спеціальних фізичних якостей курсантів. Під час розробки методики нами підбиралися такі вправи із арсеналу кросфіту, які могли б використовувалися в підготовчій, основній та заключній частині в якості: спеціальної розминки, підвідних вправ та покращення фізичних якостей.

Вправи підбиралися з урахуванням сформованості рухових навичок курсантів даного віку, а також з можливістю варіювання навантаження при їх виконанні в залежності від фізичних можливостей кожного слухача окремо.

Внесення елементів кросфіту (табл. 1) проводилося на практичних заняттях згідно із навчальним дисципліни «Спеціальна фізична підготовка». На кожному занятті приділялась увагу елементам кросфіту протягом 15-20 хвилин. Елементи було внесено в різні частини заняття у зв'язку із різними задачами тренування. Навчання по основній програмі нами було залишено без змін, тому повністю відповідало практичним заняттям, як проводились в контрольній групі.

Вправи із системи кросфіту, в зв'язку зі специфікою підготовки курсантів були спрямовані на покращення таких фізичних якостей, як швидкість, витривалість, сила та силова витривалість. Проводилися в основному в динамічному режимі, що відповідає системі кросфіту і передбачає всебічну фізичну підготовку, крім того, функціональний розвиток організму.

Основними методами виконання вправ виступили: метод кругового тренування; інтервальний та повторний метод. Дані методи включають інтенсивну роботу, спрямовану на розвиток досліджуваних нами фізичних якостей курсантів.

Дану методику нами було апробовано на одній із навчальних груп першого курсу ДДУВС. Під час педагогічного експерименту було виділено дві групи контрольна група (далі – КГ) та експериментальна група (далі – ЕГ). В кожній групі було по 28 курсантів чоловічої статі. КГ займалася по загально прийнятій методиці спеціальної фізичної підготовки, а ЕГ займалася по авторській методиці із елементами кросфіту.

Висновки і пропозиції. За результатом тестування, яке було проведено через пів року (січень-червень 2018 року) після початку педагогічного експерименту, нами було помічено, що ЕГ показала кращі результати зі всіма показниками в таких фізичних якостях, які сила, силова витривалість, швидкість та витривалість. Для перевірки фізичних якостей ми використовували, такі контрольні вправи, як: підтягування на високій перекладині; комплексно-силову вправу; біг на дистанцію 100 м та біг на дистанцію 1000 м. За кінцевими результатами оцінки рівнів розвитку фізичних якостей (швидкості, сили, силової витривалості, витривалості) в ЕГ відбулися суттєві зміни за рівнями в порівняння з КГ. Низький рівень спеціальної фізичної підготовленості показали: швидкість КГ – n = 8 (29%); ЕГ – n = 0 (0%); сила КГ – n = 2 (7%); ЕГ – n = 0 (0%); силова витривалість КГ – n = 13 (47%); ЕГ – n = 3 (11%); витривалість КГ – n = 3 (11%); ЕГ – n = 2 (7%). Різниця за високим рівнем між курсантами ЕГ та КГ склала: швидкість 18%, сила 25%, силова витривалість 11%, витривалість 20%.

Тому, виходячи з результатів проведеного нами дослідження, ми можемо рекомендувати включення системи кросфіту в підготовку курсантів ВЗО Національної поліції України в подальшому.

Список літератури:

1. Галимова А.Г., Кудрявцев М.Д., Глубокий В.А., Галимов Г.Я. Теоретическое обоснование методики высокоинтенсивного многофункционального тренинга кроссфит. Вестник БГУ. Педагогика, филология, философия. Улан-Удэ. 2017. Вып. 4. Педагогика. С. 110–115.
2. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України : Закон України від 22.02.2006 № 3460-IV. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3460-15 (дата звернення: 20.02.2019).
3. Про затвердження внутрішнього розпорядку ДДУВС : наказ Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ № 585 від 31.08.2017.
4. Глассман Г. Crossfit: руководство по тренировкам / пер. Е. Богачев, И. Карягин. URL: http://library.crossfit.com/free/pdf/CFJ_L1_Training_Guide_Russian.pdf (дата обращения: 20.02.2019).
5. Групповые направления : веб-сайт. URL: https://profit-club.ru/fitnes/group/ (дата звернення: 20.02.2019).
6. Сделай себе тюнинг : веб-сайт. URL: https://fitness-on.ru/news/89 (дата звернення: 20.02.2019).
7. Что такое кроссфит? – в чем его специфика : веб-сайт. URL: http://power-body.ru/chto-takoe-krossfit/ (дата звернення: 20.02.2019).
8. Глубокий В.А. Организация дополнительных занятий по физической подготовке в вузе МВД России с курсантами первого года обучения, имеющими недостаточную физическую подготовленность. Оптимизация

учебного процесса и современные тенденции развития российского образования : материалы науч.-метод. конф. Красноярск : Сибирский юридический институт МВД России, 2007. С. 20–23.
9. Глубокий В.А. Развитие силовых способностей у курсантов образовательных учреждений МВД России. *Боевое искусство планеты.* 2007. № 1. С. 74–76.
10. Глубокий В.А. Самостоятельная силовая подготовка курсантов и слушателей образовательных учреждений МВД России : учебно-методическое пособие. Красноярск : Сибирский юридический институт МВД России, 2007. 56 с.

References:

1. Galimova A.G., Kudryavtsev M.D., Glubokiy V.A., Galimov G.Ya. (2017). Theoretical substantiation of the method of high-intensity multifunctional training crossfit. Bulletin of the BSU. Pedagogy, Philology, Philosophy. Ulan-Ude. Issue 4. Pedagogy, pp. 110–115.
2. About the Disciplinary Statute of the Internal Affairs Institutions of Ukraine: Law of Ukraine dated February 22, 2006 No. 3460-IV. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3460-15 (accessed: 20.02.2019).
3. About the approval of the internal order of the DUUV: order of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs No. 585 dated August 31, 2017.
4. Glassman G. Crossfit: training manual / per. E. Bogachev, I. Karyagin. URL: http://library.crossfit.com/free/pdf/CFJ_L1_Training_Guide_Russian.pdf (revision date: 02.20.2019).
5. Group Directions: Website. URL: https://profit-club.ru/fitnes/group/ (accessed: 20.02.2019).
6. Make your own tuning: website. URL: https://fitness-on.ru/news/89 (accessed: 20.02.2019).
7. What is a crossfit? – what is its specificity: website. URL: http://power-body.ru/chto-takoe-krossfit/ (accessed: 20.02.2019).
8. Gluboky V.A. (2007). Organization of additional physical training classes at the Ministry of Internal Affairs of Russia with cadets of the first year of training with insufficient physical fitness. Optimization of the educational process and modern trends in the development of Russian education : materials scientific method. conf. Krasnoyarsk : Siberian Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, pp. 20–23.
9. Gluboky V.A. (2007). Development of power abilities at cadets of educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Russia. *The martial art of the planet,* no. 1, pp. 74–76.
10. Gluboky V.A. (2007). Independent power training of cadets and students of educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Russia : educational and methodical manual. Krasnoyarsk : Siberian Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 56 p.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-76
УДК 378.147:796.071.4

Пристинський В.М., Пристинська Т.М.
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
Фролова О.О., Ярхо І.С.
Маріупольський державний університет

ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГА ДО РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНИХ ФУНКЦІЙ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Анотація. Розглянуто проблему підготовки майбутнього вчителя фізичної культури до реалізації завдань виховної роботи з формування здорового способу життя. Визначено соціально-педагогічну значущість діяльності вчителя щодо реалізації знань, умінь і навичок по збереженню здоров'я школярів. На основі практичного досвіду доводиться високий освітній потенціал педагогічної практики в підвищенні якості професійної підготовки студентів. Впровадження елементів інноваційних технологій (особистісно орієнтованих програм школи сприяння здоров'я, інтерактивних проектів фізкультурно-оздоровчого й психолого-педагогічного спрямування тощо) сприяло розвиткові розуміння майбутнім педагогом необхідності формувати дбайливе ставлення до власного здоров'я й фізичної кондиційності, всебічно розвивати фізичні й психічні якості, творчому використанню засобів фізичної культури в здійсненні здорового способу життя.

Ключові слова: професійно-педагогічна підготовка, учитель фізичної культури, здоровий спосіб життя, інтерактивні технології, педагогічна практика.

Prystynskyi Volodymyr, Prystynska Tetiana
SHEI "Donbas State Pedagogical University"
Frolova Olga, Yarkho Illya
Mariupol State University

PREPARING THE PEDAGOGUE TO IMPLEMENT VOCATIONAL FUNCTIONS FOR PROVIDING HEALTHY LIFESTYLE

Summary. The problem of preparing the future teacher of physical training for implementing the tasks of educational work on forming a healthy lifestyle is considered. The socio-pedagogical significance of the teacher's activity when implementing knowledge, skills and abilities in preserving the health of schoolchildren is determined. Based on the practical experience high educational potential of pedagogical practice in improving the quality of vocational training of students is proved. Introducing the elements of innovative technologies (personality oriented programmes of school of health promotion, interactive projects of physical culture and health-improving as well as psychological and pedagogical direction, etc.) has contributed to the development of understanding by the future teacher of the need to form a careful attitude to his/her own health and physical conditionality, to develop comprehensively physical and mental qualities, to use creatively the means of physical culture in implementing the healthy lifestyle. Modern secondary comprehensive school needs the teacher with creative scientific and pedagogical thinking, high professional mobility, able to work efficiently not only in the classroom, but also outside the classroom, school (during physical-cultural-mass, health-improving, sports work), capable of independent innovation search. Passing from generation to generation social experience, the teacher not only performs vocational functions, but also acts as the object of social progress. The personality of the teacher is not only a key figure of the educational process, but also of the propaganda and assertion of the healthy lifestyle in the family upbringing of children. Competences concerning a healthy way of life should become the basis for the further formation of a Ukrainian citizen, since education and upbringing is the foundation of the development of every human being's personality, the key to worthy future of the country. To fulfil this important educational-upbringing mission, the future teacher of physical culture must be a highly educated, fully developed person, who consistently adheres to and implements the healthy lifestyle, and transfers specialized knowledge, skills and abilities to young people. An important condition for success is to stimulate the student's desire to create his/her own individual system of physical education for pupils of a particular school class. In this regard, increasing the effectiveness of the process of physical education should take place on the basis of the quality content and the organisation of educational work, which is determined by the pedagogical skills and high vocational level of the teacher himself/herself; the expediency of using the national and local traditions in practice, interactive and innovative forms and methods; taking into account the pedagogical and material-technical conditions, the interests of pupils and the possibilities of pedagogues. Implementing the technologies that form a healthy way of life and lifestyle contributes to an integrated approach to creating a valeorich educational and upbringing environment of an educational institution. For each future teacher it is necessary to know that the results of physical education of pupils depend not only on the teacher of physical culture, but also on orientation to the educational and upbringing health-preserving environment of the entire teaching staff of the school.

Keywords: vocational-pedagogical training, physical culture teacher, healthy lifestyle, interactive technologies, pedagogical practice.

© Пристинський В.М., Пристинська Т.М., Фролова О.О., Ярхо І.С., 2019

Постановка проблеми. Одним з пріоритетних завдань, визначених Національною доктриною розвитку освіти України в XXI столітті, Цільовою комплексною програмою «Фізичне виховання – здоров'я нації» є формування гармонійно розвиненої, морально й фізично здорової особистості, яка відповідально ставиться до власного здоров'я, здоров'я людини як найвищої особистісної й суспільної цінності.

В умовах складної соціально-економічної й духовної кризи, погіршення екологічної ситуації все більшу занепокоєність викликає стан здоров'я й фізичної підготовленості учнівської молоді. У зв'язку з цим підвищується освітньо-виховна значущість учителя фізичної культури, який має впливати на забезпечення фізичного, психічного й духовного здоров'я підростаючого покоління українців.

Фізичне виховання молоді має відображати нові підходи до формування особистості. Активність у фізкультурно-оздоровчій діяльності є важливою умовою гармонійного розвитку учнів. Фізичне виховання покликане формувати дбайливе ставлення до власного здоров'я й фізичної кондиційності, всебічно розвивати фізичні й психічні якості, сприяти активному й творчому використанню засобів фізичної культури в організації та здійсненні здорового способу життя.

Учитель виконує важливу соціальну функцію, яка полягає у здійсненні взаємодії духовного, розумового й фізичного розвитку; у вихованні особистості; у формуванні здорового способу життя учнів. Професійна діяльність учителя має бути спрямована не лише на організацію навчально-пізнавального процесу, а й позакласної фізкультурно-оздоровчої роботи, розв'язання завдань щодо формування активної життєвої позиції громадянина. Основні напрями модернізації загальноосвітніх закладів вимагають пошуку ефективних шляхів здійснення навчально-виховної діяльності, яка полягає не тільки в розвитку життєво важливих знань, рухових умінь і навичок, а й у вихованні культури здоров'я, пропаганді здорового способу життя; формуванні фізично, психічно й духовно розвинених громадян України.

Високий рівень освітньої підготовленості, особисте ставлення вчителя фізичної культури до проблем виховання, здорового способу життя, фізкультурно-оздоровчої, спортивної, туристсько-краєзнавчої діяльності проектується й на учнів, їх родини, має бути взірцем для наслідування.

Осмислення досвіду освітньої й виховної практики діяльності в загальноосвітньому закладі свідчить, що досить актуальною залишається проблема формування фізично активної і здорової особистості учня, здорового способу життя, подолання шкідливих звичок, обмеження обсягу рухової активності, протидії булінгу. Зазначені чинники зберігають стійку тенденцію, що обумовлюється протиріччям між декларативним і реальним ставленням до фізичної культури, відбивається на стані здоров'я, фізичному розвитку й руховій підготовленості учнів, їхніх ціннісних орієнтаціях, ставленні до власного фізичного, соціального й психічного благополуччя в майбутній життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кожний етап історичного розвитку України висуває певні вимоги до діяльності вчителя в сучасній системі освіти й виховання. Над вирішенням цієї проблеми працювали як видатні вчені-педагоги (К. Ушинський, В. Сухомлинський, А. Макаренко), так і сучасні фахівці в контексті модернізації змісту, форм і методів навчання, підготовки педагогічних кадрів (Ф. Гоноболін, В. Євдокимов, С. Золотухіна, І. Зязюн, М. Козяр, В. Лозова, Н. Кузьміна, Ю. Кулюткін, Н. Рідей, Г. Сухобська, В. Сластьонін, Л. Спірін, Г. Шевченко, О. Щербаков та ін.). Різні аспекти професійно-педагогічної підготовки вчителя фізичної культури розкриті в наукових дослідженнях О. Баклицької, В. Бартенєвої, В. Григоренка, О. Ємця, В. Пристинського, Є. Приступи, Л. Пундик, Р. Сірко, Л. Сущенко.

У сучасній педагогічній науці досить інтенсивно досліджується проблема формування здорового способу життя, яка є багатоаспектною та пов'язана з низкою проблем щодо гармонійного фізичного, психічного, культурного, духовного розвитку особистості; дотримання оптимальних для здоров'я режимів дня, навчання й відпочинку, харчування, особистої гігієни, рухової активності, загартовування, подолання шкідливих звичок, протидії булінгу (О. Балакірєва, Ю. Бойчук, Л. Гурман, Л. Жаліло, Н. Комарова, О. Яременко, О. Вакуленко, Є. Загуляєв, С. Закопайло, О. Жаборницька, В. Кузьменко, С. Омельченко, В. Оржеховська).

Однак, незважаючи на значну кількість захищених дисертацій, достатню наявність науково-методичної літератури, означена проблема ще не є вирішеною та потребує подальшого вивчення, узагальнення й обґрунтування.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. Цінність здоров'я не потребує особливих наукових доказів, але активна життєва позиція, спрямована на його зміцнення й збереження у багатьох молодих та й дорослих людей ще не відповідає сучасному розумінню цієї важливої проблеми.

Нажаль, сучасній молодій людині притаманна життєва позиція про те, що хтось інший, а не вона сама має турбуватись про її здоров'я – батьки, вчителі, суспільство тощо. У зв'язку з цим «…гостро постає завдання формування здорового способу життя як умови збереження української нації, перспективи справжнього духовного оновлення наступних поколінь, запоруки якісних перетворень у масштабах країни» [5, с. 9]. Актуальність означеної проблеми визначається також «необхідністю науково-технологічного забезпечення формування у студентів педагогічних університетів духовності як чинника оптимізації професійної підготовки майбутнього вчителя фізичної культури» [6, с. 125].

Отже, загострення суперечностей між наявним рівнем свідомого ставлення молоді до здоров'я, здорового способу життя і потребою суспільства у вчителі, який був би спроможний на високому професійному рівні здійснювати розв'язання даної проблеми, є надзвичайно актуальним завданням сучасних закладів вищої педагогічної освіти.

Мета статті. Метою даної роботи є обґрунтування соціально-педагогічної значущості діяльності майбутнього фахівця з фізичної культури до виховної роботи щодо реалізації завдань з формування здорового способу життя.

Виклад основного матеріалу. Сучасність формує новий тип культури особистості вчителя, який передбачає й опанування нових моделей поведінки й діяльності. У зв'язку з цим, важливо зробити так, щоб фізична культура посіла гідне місце в ієрархії життєвих цінностей молоді, результатом чого має стати зростання виховної ролі самого вчителя.

Маємо констатувати той факт, що в Україні збільшується кількість чинників, які негативно впливають на якість життя й здоров'я підростаючого покоління. Тому вважаємо, що одним з пріоритетних завдань держави, педагогів, медичних працівників має бути формування усвідомлення того, що здорова нація є показником цивілізованої країни. Адже якість освіти не зводиться лише до здобуття певних знань, умінь і навичок, а також пов'язана з категоріями здоров'я, комфортності життя, щастям, благополуччям, самореалізацією особистості.

Багатолітні педагогічні спостереження дають нам змогу зазначити, що фізичне виховання в сучасному загальноосвітньому закладі стикається з певними проблемами, які пов'язані з соціально-педагогічними умовами життєдіяльності сім'ї і школи, кризовими проявами в суспільстві. За останні роки зросла кількість раптових летальних випадків на уроках фізичної культури (і не тільки на уроках фізичної культури), що значно позначилося на відношенні учнів та їх батьків до фізичного виховання, до організації уроків, до діяльності вчителів.

Іноді безвідповідальне ставлення дорослих до визначення об'єктивного стану здоров'я дитини, а також реалії навчально-виховного процесу з фізичного виховання є наслідком цих трагічних випадків. Цілком закономірно, що й система медичного контролю та регулярних медичних оглядів школярів потребує радикального вдосконалення, а проблема формування здорового способу життя, зміцнення й збереження здоров'я дитини в умовах сімейного виховання набуває особливої актуальності.

За даними проведеного нами опитування однією з причин неефективної організації фізкультурно-оздоровчої роботи серед школярів та їх батьків є незадовільний стан спортивної матеріально-технічної бази загальноосвітніх закладів (7,7% – відсутні спортивні зали; 40,1% – спортивні зали не відповідають сучасним вимогам; 64,5% – відсутні футбольні поля та майданчики для інших спортивних ігор; 98,3% – відсутні басейни). Тобто, майже кожна десята школа в Україні не має належним чином обладнаної спортивної бази, а 40,7% діючих – не відповідають сучасним вимогам. Отже, лише 57,9% школярів України мають можливість повноцінно займатися фізичною культурою і спортом.

Зазначені факти, на нашу думку, позначаються й на якості організації процесу фізичного виховання в загальноосвітній школі, яка визначається також недостатнім медичним контролем за станом здоров'я школярів, недостатньою відповідальністю батьків за здоров'я своїх дітей, дотримання й здійснення здорового способу життя в сім'ї. Залишається низьким рівень поінформованості батьків і дітей про сучасні фізкультурно-оздоровчі технології, засоби зміцнення й збереження здоров'я, активного дозвілля, різноманітного використання засобів фізичної культури і спорту в сімейному й шкільному вихованні. Вважаємо, що держава, шкільні педагогічні колективи, учителі фізичної культури проводять ще недостатньо ефективну політику щодо формування здорового способу життя учнівської молоді.

У зв'язку з цим, сучасна загальноосвітня школа потребує вчителя з творчим науково-педагогічним мисленням, високою професійною мобільністю, здатного ефективно діяти не лише на уроці, а й поза межами класу, школи (під час проведення фізкультурно-масової, оздоровчої, спортивної роботи), здатного до самостійного інноваційного пошуку.

Вважаємо незаперечним той факт, що які б інновації, реформи чи модернізації не проводились у сфері освіти, які б науково обґрунтовані шляхи перебудови не намічалися, всі вони фокусуються на особистості вчителя. Це пов'язано з тим, що не існує «чудодійних» педагогічних систем, а існує вчитель, озброєний прогресивною технологією, сформований як соціально активна особистість, яка вміє творчо міркувати, професійно діяти, створювати суспільні цінності. На наше переконання школа є такою, якою є її вчитель. Передаючи із покоління в покоління соціальний досвід, учитель не лише виконує професійні функції, а й виступає об'єктом соціального прогресу.

Отже, зміцнення здоров'я української нації, виховання соціальної орієнтації на здоровий спосіб життя та профілактику захворювань – є одним з найважливіших завдань суспільства, а значить і школи, яке призваний реалізувати вчитель фізичної культури. Особистість учителя – це не тільки ключова фігура освітньо-виховного процесу, а ще й пропаганди та ствердження здорового способу життя в сімейному вихованні дітей.

У майбутньому, на що ми дуже сподіваємося, фахівці з фізичної культури (учителі загальноосвітніх закладів, інструктори з фізичної культури і спорту, тренери дитячо-юнацьких спортивних шкіл та клубів) будуть бажаними в кожній сім'ї. Ми переконані, що вони мають стати сімейними радниками, які професійно володіють інформацією щодо спадковості, генетики, здоров'я, рухової підготовленості кожного члена родини. Це допоможе розробити адекватну, особистісно орієнтовану програму укріплення здоров'я, загартовування, проведення фізкультурно-оздоровчого дозвілля; порекомендувати як найкраще організувати сімейні туристичні походи; яку обрати спортивну секцію; як правильно харчуватися тощо.

Важливим, на нашу думку, є те, щоб знання, вміння й навички про здоровий спосіб життя, які отримані від учителя стали підґрунтям для подальшого формування майбутнього громадянина України, оскільки саме освіта й виховання є фундаментом розвитку особистості кожної людини, запорукою достойного майбутнього країни.

Для виконання цієї важливої освітньо-виховної місії майбутній вчитель фізичної культури має бути високоосвіченою, всебічно розвиненою, здоровою людиною, яка неухильно дотримується й реалізовує здоровий спосіб життя, а свої фахові знання, вміння й навички передає молоді.

Необхідно визнати, що студентські роки в педагогічному університеті – це не лише час профе-

сійного становлення фахівця, а ще й період формування власного способу життя, усвідомлення значення впливу здоров'я на подальшу життєдіяльність. Успіх вирішення цього завдання залежить від рівня професійної майстерності викладачів закладу вищої освіти, їхнього уміння донести кожному студенту значущість здорового способу життя як складової гармонійного розвитку особистості. У зв'язку з цим, нормою життя кожного студента має стати зміцнення й збереження його здоров'я, загартовування, свідоме дотримання режиму дня, харчування, турбота й відповідальність про себе й своїх близьких завдяки набутих в університеті знань. Вважаємо, що на підставі саме цих чинників має розпочинатися підготовка майбутнього вчителя до процесу виховання дітей, до усвідомлення значущості здоров'я, здорового способу життя. Тільки тоді ми в змозі вести мову про успіх сучасного вчителя у вихованні здорової нації.

Ми спостерігали, що під час педагогічної практики студенти, на жаль, проявляють стандартний підхід до виконання обов'язків і завдань з виховної роботи. Було встановлено, що понад 40,3% студентів третього курсу мають труднощі під час проведення саме виховних заходів з учнями та їх батьками; 58,7% ще не вміють достатньо координувати спільні проекти, не розуміють як керувати «школою сприяння здоров'я», проводити конкурси, свята, диспути, пояснюючи це недостатністю педагогічних знань, умінь і навичок.

Проведене опитування свідчить, що 80,1% учнів 9-11 класів із різних регіонів Донецької області учителю фізичної культури надають передостаннє місце у рейтингу вчителів школи. До такого вчителя приходять на педагогічну практику й студенти педагогічного університету. Отже, маємо змогу стверджувати, що існуючий рівень професіоналізму вчителя фізичної культури, якість його професійно-педагогічної підготовки ще не відповідають сучасним вимогам суспільства.

На наше переконання, одним із чинників формування виховної компетентності майбутнього вчителя є конструктивна організація педагогічної практики студентів. У зв'язку з цим, розподіляючи студентів на педагогічну практику ми звертали увагу методистів на обрання такого загальноосвітнього закладу, де вчитель фізичної культури має змогу забезпечити сприятливі умови для розвитку не тільки професійно-педагогічних умінь, навичок і здібностей майбутнього колеги, а й його духовних, моральних якостей, креативності мислення, творчого пошуку.

Вважаємо, що важливою умовою успіху є стимулювання прагнення студента у створенні своєї індивідуальної системи фізичного виховання учнів конкретного класу школи. У зв'язку з цим, роз'яснювали студентам, що підвищення ефективності процесу фізичного виховання має відбуватися на засадах якісного змісту й організації виховної роботи, що визначається педагогічною майстерністю й високим професійним рівнем самого вчителя; доцільністю використання в практичній діяльності національних і місцевих традицій, інтерактивних й інноваційних форм і методів; врахуванням педагогічних і матеріально-технічних умов, інтересів учнів і можливостей педагогів.

На наше переконання, реалізації виховних технологій, які формують знання про здоровий спосіб життя, зберігають і зміцнюють здоров'я, сприяє комплексний підхід до створення валеонасиченого освітньо-виховного середовища навчального закладу. Кожному майбутньому вчителю варто знати, що результати фізичного виховання учнів залежать не тільки від учителя фізичної культури, а й орієнтації на освітньо-виховне здоров'язбережувальне середовище всього педагогічного колективу школи.

Отже, при організації педагогічної практики студентів ми намагаємося створити сприятливий для виховної діяльності соціум разом з педагогічним колективом школи. Так, розв'язання проблеми формування здоров'я учнів відбувається через активну співпрацю всіх ланок освіти. Педагогічні кроки вчителя фізичної культури, перш за все, спрямовані на учнів та їх батьків. Впровадження в реальне освітньо-виховне середовище навчального закладу «школи сприяння здоров'я», творчих програм, проектів фізкультурно-оздоровчого й психолого-педагогічного спрямування («Кроки до здоров'я», «Наповни амфору здоров'я», «Я і моє здоров'я», «Рухова активність та фізичні вправи для мене й моєї родини, «Уроки добрих знань», «Нетрадиційні методи та системи загартовування», «Спорт проти булігу», «Спорт заради розвитку» тощо) допомагають реалізації здорового способу життя школярів, їх батьків, друзів, однолітків.

Серед пріоритетних напрямів діяльності зі студентами в школі є також організація профілактичної роботи в сім'ї, співпраця з батьками, що робить процес формування здорового способу життя більш ефективним.

Позитивний результат у здійсненні ефективної педагогічної діяльності майбутнього вчителя ми пов'язуємо з організацією самостійної й індивідуальної науково-дослідної роботи, що забезпечує подальший розвиток професійної готовності до виховної роботи.

Висновки і пропозиції. Таким чином, маємо змогу зазначити, що підготовка майбутнього вчителя фізичної культури до виховної роботи з формування здорового способу життя учнів має високу соціально-педагогічну значущість. Особливого значення вона набуває в час соціально-економічної, духовної кризи суспільства, погіршення екологічної ситуації й здоров'я людей.

У зв'язку з цим, учитель фізичної культури має бути однією з провідних постатей школи з проблем формування здорового способу життя, виховання дбайливого ставлення учнів та їх батьків до здоров'я. Якісний розвиток та вдосконалення педагогічних знань, умінь і навичок студентів щодо реалізації завдань виховної роботи мають забезпечувати творчий підхід, різноманітність, інноваційність у виборі форм і методів навчання й виховання.

Перспективи подальших досліджень. Підготовка вчителя фізичної культури до виховної діяльності зі школярами справа державного масштабу, що потребує науково виважених дій в подальшому пошуку нових педагогічних шляхів її здійснення. Накопичений нами досвід спонукає до критичного аналізу та професійних роздумів щодо впровадження у навчально-виховний процес студентів інноваційних технологій, а також дослідження ефективності їх впливу на формування виховних функцій учителя.

Список літератури:

1. Бойчук Ю.Д. Компетентнісний підхід у сучасній вищій освіті. *Новий колегіум*. 2015. С. 38–44.
2. Бойчук Ю.Д. Оптимізація освітнього середовища як основа здоров'язбереження учасників освітнього процесу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2012. № 2. С. 137–145.
3. Данилко М. Упровадження педагогічних технологій фізичного виховання та спорту щодо методологічних основ формування готовності майбутнього вчителя фізичної культури. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. 2011. № 2(14). С. 26–31.
4. Омельченко С.О. Відкрита соціально-педагогічна система вищого навчального закладу як передумова створення валеонасиченого здоров'язбережувального простору. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Вип. 8(77). 2017. С. 205–216.
5. Педагогічні технології особистісно орієнтованого формування в учнів загальноосвітньої школи культури здоров'я : теорія та практика / за ред. В.Г. Григоренка, С.О. Омельченко. Слов'янськ, 2010. 347 с.
6. Пристинский В.Н., Осипцов А.В. Инновационность в разработке креативных педагогических технологий формирования здоровьесберегающего образовательного пространства университета. *Духовність особистості : методологія, теорія і практика*. Вип. 2(49). 2012. С. 124–133.
7. Пристинский В.Н. Интеграция современной науки и практики в формировании валеологического мировоззрения студентов высших учебных заведений. *Образование и наука : проблемы и перспективы развития*. 2014. С. 127–133.
8. Соціалізація дітей і підлітків засобами освітньо-виховної оздоровчої роботи / за ред. С.О. Омельченко, В.М. Пристинського. Слов'янськ, 2014. 208 с.

References:

1. Boichuk Yu. (2015). Kompetentnisnyi pidkhid u suchasnii vyshchii osviti [Competency approach in modern higher education]. *Novyi kolehium*, pp. 38–44.
2. Boichuk Yu. (2012). Optymizatsiia osvitnoho seredovyshcha yak osnova zdorov'iazberezhennia uchasnykiv osvitnoho protsesu [Optimization of the educational environment as a basis of healthcare of participants in the educational process]. *Pedahohichni nauky : teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, vol. 2, pp. 137–145.
3. Danylko M. (2011). Uprovadzhennia pedahohichnykh tekhnolohii fizychnoho vykhovannia ta sportu shchodo metodolohichnykh osnov formuvannia hotovnosti maibutnoho vchytelia fizychnoi kultury [Implementation of pedagogical technologies of physical education and sports on the methodological foundations for forming the readiness of the future teacher of physical culture]. *Fizychne vykhovannia, sport i kultura zdorov'ia u suchasnomu suspilstvi*, vol. 2, no. 14, pp. 26–31.
4. Omelchenko S.O. (2017). Vidkryta sotsialno-pedahohichna systema vyshchoho navchalnoho zakladu yak peredumova stvorennia valeonasychenoho zdorov'iazberezhuvalnoho prostoru [The socio-pedagogical system of higher educational institution is opened as a prerequisite for the creation of a vacant and healthy healthcare space]. *Dukhovnist osobystosti : metodolohiia, teoriia i praktyka*, vol. 8, no. 77, pp. 205–216.
5. Hryhorenko V.H., Omelchenko S.O. (2010). *Pedahohichni tekhnolohii osobystisno oriientovanoho formuvannia v uchniv zahalnoosvitnoi shkoly kultury zdorov'ia: teoriia ta praktyka* [Pedagogical technologies of personally oriented formation in students of a general education school of health culture]. Slov'iansk : DDPU (in Ukrainian).
6. Pristinskiy V.N., Osiptsov A.V. (2012). Innovatsionnost v razrabotke kreativnykh pedagogicheskikh tekhnologiy formirovaniya zdorovesberegayushchego obrazovatelnogo prostranstva universiteta [Innovation in the development of creative pedagogical technologies for the formation of the health-saving educational space of the university]. *Dukhovnist osobistosti: metodologiya, teoriya i praktika*, vol. 2, no. 49, pp. 124–133.
7. Pristinskiy V.N. (2014). Integratsiya sovremennoy nauki i praktiki v formirovanii valeologicheskogo mirovozzreniya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy [Integration of modern science and practice in the formation of the valeological worldview of students of higher educational institutions]. *Obrazovanie i nauka : problemy i perspektivy razvitiya*, pp. 127–133.
8. Omelchenko S.O., Pristinskiy V.M. (2014). *Sotsializatsiia ditei i pidlitkiv zasobamy osvitno-vykhovnoi ozdorovchoi roboty* [Socialization of children and adolescents by means of educational and educational health work]. Slov'iansk : DDPU. (in Ukrainian)

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-77
УДК 37.015.31:796

Пристинський В.М., Пристинська Т.М.
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
Лисецька О.Я., Сивук А.О.
Маріупольський державний університет

ФОРМУВАННЯ В УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ПОЗИТИВНОЇ МОТИВАЦІЇ ДО ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНОЮ КУЛЬТУРОЮ І СПОРТОМ НА ЗАСАДАХ ВПРОВАДЖЕННЯ ІДЕЇ ШКОЛИ СПРИЯННЯ ЗДОРОВ'Я

Анотація. Представлено ідею впровадження «школи сприяння здоров'я» як ефективного чинника управління пізнавальною діяльністю учнів загальноосвітніх шкіл по забезпеченню здорового способу життя, збереження і зміцнення здоров'я. Розглядаються чинники, котрі спонукають підвищення інтересу дітей і підлітків до фізичного самовдосконалення в процесі організованих і самостійних занять. Доведено, що формування мотивації до занять фізичною культурою і спортом має здійснюватись на підставі урахування індивідуальних і типологічних особливостей нервової системи школярів, соціально-економічних умов життя, новаторських освітніх технологій, організаційно-методичних умов забезпечення процесу шкільного фізичного виховання. Розв'язання цих питань сприятиме вдосконаленню організаційно-методичної основи фізичного виховання школярів, перетворить учня з об'єкта педагогічного процесу в суб'єкт, підвищить його активність і зацікавленість у досягненні високого рівня власного стану фізичного здоров'я.

Ключові слова: пізнавальні здібності, фізичні уміння і навички, школа «сприяння здоров'я», інтерес, учитель, юнацький вік, особистість, мотивація.

Prystyns'kyi Volodymyr, Prystyns'ka Tetyana
SHEI «Donbass State Pedagogical University»
Lysets'ka Olena, Sivuk Alina
Mariupol State University

FORMING POSITIVE MOTIVATION FOR CLASSES OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS ON BASES OF IMPLEMENTING THE IDEA OF SCHOOL OF HEALTH PROMOTION IN STUDENT YOUTH

Summary. It is introduced the idea of implementing the «school of health promotion» as an effective factor of managing the cognitive activity of pupils of secondary comprehensive school on providing a healthy lifestyle, preserving and strengthening health. The factors that encourage increasing the interest of children and adolescents in physical self-improvement in the process of organised and independent occupations are considered. It is proved that forming the motivation for physical education and sports should be carried out on the basis of taking into account the individual and typological features of the nervous system of schoolchildren, socio-economic conditions of life, innovative educational ideas, organisational and methodological conditions for ensuring the process of school physical education. The leading idea of this study is to identify physical culture and sports interests in senior school pupils of different types of educational institutions (a «school of health promotion» and a school of traditional type).In the course of studying the necessity-motivational characteristic of physical education of pupils of senior school age has been considered, motor activity and motivation for being occupied with physical exercises have been learnt. The activity of pupils to their manifestation of interest has been determined by such parameters as choosing a kind of sport, motivation for classes, regularity and number of classes per week, duration of one training, total time of classes per week, organisational forms of training (on their own, at home with parents, in the school sports section etc.), as well as the idea of the expediency of pursuing this or that sport. The result of functioning the technology of the «school of health promotion» should be of effective managing the cognitive activity. The interactive pedagogical techniques for introducing the cognitive learning, health-preserving technologies will ensure developing motivation for motor activity, and as a consequence, the need for a healthy lifestyle, preserving and strengthening health, which will improve the quality of education and upbringing. The attempt to resolve these issues will contribute to improving the organisational and methodological basis of physical education of pupils, will transform the pupil from the object of the pedagogical process into the subject, will increase her activity and interest in achieving a high level of his own state of physical health.

Keywords: cognitive abilities, physical abilities and skills, «school of health promotion», interest, teacher, adolescent age, personality, motivation.

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні спостерігається погіршення стану здоров'я і фізичної підготовленості дітей та учнівської молоді. Це пояснюється насамперед тим, що існуюча система фізичного виховання не відповідає сучасним вимогам і міжнародним стандартам. Серед основних причин цієї ситуації необхідно відзначити, насамперед, знецінення соціальної престижності фізичної культури і спорту у навчально-виховних закладах освіти та суспільстві, що зумовлює низький рівень позитивної мотивації учнів до систематичних занять, потреби ведення здорового способу життя.

Означені протиріччя між необхідністю вдосконалення фізкультурної освіти, зокрема, в контексті її індивідуалізації, і відсутність науково

© Пристинський В.М., Пристинська Т.М., Лисецька О.Я., Сивук А.О., 2019

обґрунтованих підходів щодо індивідуалізації і диференціації навчального процесу обумовили актуальність проведеного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема удосконалення освіти розглядається вченими на протязі всього періоду її становлення на сучасному етапі розвитку України. Різним аспектам оптимізації навчально-виховного процесу з фізичного виховання, особливостям організації фізкультурно-оздоровчої роботи з учнівською та студентською молоддю присвячені дослідження вчених [1; 2; 3; 4], в яких, ми нажаль, не знаходимо конкретних практичних рекомендацій і пропозицій щодо підвищення мотивації до занять з урахуванням індивідуальних можливостей і вподобань. Поряд з цим, проблема вдосконалення фізичного виховання учнівської та студентської молоді на основі обґрунтування його взаємозв'язку з іншими складовими навчально-виховного процесу завдяки діагностиці функціонального стану і здоров'я, особливостям їх реалізації при підготовці учителя фізичної культури залишається актуальною, якій присвячені наукові дослідження авторитетних український і зарубіжних вчених [5; 6; 7; 8].

Здійснений теоретичний аналіз даної проблеми дозволяє стверджувати, що процес фізичного виховання учнівської молоді, як правило, реалізується на типологічному рівні навчання руховим діям та розвитку фізичних якостей без урахування новаторських технологій формування мотивації школярів до занять фізичною культурою і спортом, ведення здорового способу життя.

Ми не випадково виділяємо ці аспекти, так як запропонований авторський підхід передбачає формування стійкої мотивації до занять фізичною культурою і спортом в умовах інтерактивної педагогічної технології «школи сприяння здоров'я».

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Вважаємо, що слушно було б переглянути існуючі підходи щодо реалізації високого виховного потенціалу фізичного виховання дітей та учнівської молоді на засадах формування духовно-морального і психічного здоров'я, свідомої потреби в особистій фізичній досконалості, розвитку позитивної мотивації до систематичних занять фізичною культурою і спортом, надбання знань й умінь ведення здорового способу життя. Розв'язання цих важливих соціальних завдань має складати засади відродження фізичного потенціалу народу України, зміцнення здоров'я і підвищення фізичної підготовленості дітей та учнівської молоді, наближення сфери фізичної культури і спорту до рівня світових стандартів.

Мета статті. Метою цієї роботи є обґрунтування впливу позитивної мотивації до занять фізичною культурою і спортом на формування рівня фізичного розвитку і рухової підготовленості учнів старшого шкільного віку на засадах впровадження ідеї «школи сприяння здоров'я».

Для вирішення поставлених завдань використовувалися наступні методи дослідження: теоретичний аналіз і узагальнення даних літературних джерел та інноваційного практичного досвіду, педагогічні спостереження, анкетування, контрольні випробування, методи математичної статистики.

Дослідження виконано за планом роботи науково-дослідної лабораторії взаємодії духовного й фізичного виховання дітей та учнівської молоді ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (Слов'янськ) з комплексної теми «Оптимізація навчально-виховного процесу з фізичного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів на засадах диференційно-інтегрального підходу» (В. Григоренко, 2005-2013).

У дослідженні брали участь старшокласники, що навчаються у школах традиційного типу (ШТТ) і «школах сприяння здоров'я» (ШСЗ) – міська гімназія № 1, педагогічний ліцей м. Слов'янська Донецької обл.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку знань з педагогіки, психології, теорії і методики фізичного виховання найважливішим завданням, на нашу думку, є реалізація принципів системного аналізу, що дозволяло би розкрити рухову діяльність в її взаємозв'язках, встановити її структуру і механізми регуляції.

Важливим у процесі навчання і виховання є участь дитини в активній діяльності, тобто вирішуються завдання розвитку особистості учня завдяки адекватним засобам і методам засвоєння навчального програмного матеріалу.

У процесі активної рухової діяльності в учня формуються нові механізми психічного, розумового, морального розвитку, так звані психічні новоутворення, якщо вона спрямована на формування мотивації до занять фізичною культурою і спортом. Проведені педагогічні спостереження дають змогу зазначити, що одних школярів більше вмотивовує сам процес пізнання в процесі навчання (занять) фізичною культурою і спортом, а інших – процес спілкування з однолітками.

Провідною ідеєю даного дослідження було виявлення фізкультурно-спортивних інтересів у старшокласників різних типів навчальних закладів («школа сприяння здоров'я» та школа традиційного типу).

У ході дослідження нами розглядалась потребнісно-мотиваційна характеристика фізичної культури учнів старшого шкільного віку, а також вивчалась рухова активність і мотивація до занять фізичними вправами. Активність учнів до прояву інтересу визначалась за такими параметрами, як обрання виду спорту, мотивація до занять, регулярність і кількість занять на тиждень, тривалість одного тренування, загальний час занять на тиждень, організаційні форми занять (самостійно, вдома з батьками, у шкільній спортивній секції тощо), а також думка про доцільність занять тим або іншим видом спорту.

Учням було запропоновано сформулювати власне ставлення щодо уроків фізичної культури, розуміння реалізації вчителем індивідуального й диференційованого підходу, значущість занять фізичними вправами, достатність обсягу й інтенсивності фізичного навантаження на протязі навчального тижня тощо. Характеристикою якісних показників щодо ставлення учнів до занять фізичною культурою і спортом були відповіді на запитання про найцікавіші види спорту, якими вони б хотіли займатися у позаурочний час, або вже займаються, а також визначення спонукальних мотивів до цих занять.

Так, про своє ставлення щодо корисності, доцільності та необхідності уроків фізичної культури кожного дня 80,8% респондентів відповіли позитивно; 15,8% опитаних сумніваються у їх корисності та доцільності, а 3,4% взагалі вважають такі заняття для себе марною витратою часу. Отже, значна кількість учнів усвідомлюють позитивність впливу фізичних вправ на організм, і зокрема на рівень здоров'я, фізичної підготовленості і фізичного розвитку. Тих, що сумніваються було 37 осіб (14,6%), що, на нашу думку, пов'язано з недостатніми знаннями про позитивний вплив рухової активності на організм, або деякими функціональними відхиленнями у фізичному розвитку дитини, її недостатній руховій підготовленості (зайва вага, невиконання нормативних тестів тощо).

Якісна складова уроку фізичної культури старшокласниками була оцінена досить високо. Так, понад 80,5% опитаних дуже подобаються і переважно подобаються уроки фізичної культури, що свідчить про високий емоційний і професійний рівень їх проведення, а тому вони здатні викликати стійкий інтерес в учнів, який позитивно впливає на відвідування занять. Учнів, які не відвідують уроки фізичної культури взагалі не встановлено; тих, що рідко відвідують було 13 осіб (5,4%), а учнів що відвідують усі заняття було 94,5% опитаних.

За результатами педагогічних спостережень було також встановлено, що режим навчальної діяльність учнів (особливо гімназії і ліцею) занадто інтенсивний, що примушує значну кількість старшокласників багато часу приділяти на підготовку домашнього завдання. Іншим чинником зниження зацікавленості учнів заняттями фізичною культурою і спортом є те, що переважна кількість спортивних секцій в місті є платними, і не всі батьки мають змогу сплатити за такі заняття.

У зв'язку з цим вважаємо, що одним з ефективних шляхів розв'язання даної проблеми є створення у навчально-виховному середовищі навчального закладу «шкіл, або класів сприяння здоров'я», що значно б активізувало уроки фізичної культури, а також позакласні форми фізкультурно-оздоровчої діяльності і спортивні заходи.

На нашу думку, провідною метою функціонування такої «школи сприяння здоров'я» має бути ефективне управління пізнавальною діяльністю. Інтерактивні педагогічні прийоми впровадження пізнавального навчання, здоров'язбережувальні технології забезпечуватимуть розвиток мотивації до рухової активності, а як наслідок, потреби до здорового способу життя, збереження і зміцнення здоров'я, що сприятиме підвищенню якості навчання і виховання.

Пріоритетними завданнями реалізації цієї мети є:

• попередження негативних наслідків надмірно інтенсивного навчального процесу, що викликає нервово-психічне перенапруження учнів;

• психолого-педагогічна підтримка механізмів пізнавальної діяльності учнів, які впливають на її ефективність;

• здійснення навчально-виховного процесу на засадах контролю, самоконтролю і моніторингу пізнавальної діяльності учнів, кола їх проблем (у взаємозв'язку з моральним, психічним і фізичним здоров'ям);

• впровадження інтерактивних педагогічних технологій розвитку пізнавальної активності учнів щодо забезпечення оптимальної рухової активності, здорового способу життя, збереження здоров'я;

• створення для кожного учня ситуації успіху в найбільш значущих видах діяльності, що надає можливість позитивного самоутвердження в обранні майбутнього фаху;

• здійснення адміністрацією, викладачами, психологами ситуації підтримки цікавих ініціатив щодо формування потреби у веденні здорового способу життя;

• визначення факторів надмірного нервово-психічного напруження учнів та розробка діагностично-інструментального моніторингу здоров'я у процесі пізнавальної діяльності.

Отже, створення безпечного освітньо-виховного середовища школи – це збереження і зміцнення здоров'я учнів, розвиток мотивації на здоровий спосіб життя і підвищення культури здоров'я, вдосконалення функціональних і фізичних можливостей організму, розвиток системи життєзабезпечення і виховання гармонійно розвиненої особистості.

Впровадження у навчально-виховний процес принципів «школи сприяння здоров'я» позитивно вплинуло на показники фізичного розвитку і фізичної підготовленості як юнаків, так і дівчат.

Так, було встановлено, що юнаки ШСЗ мали достовірну перевагу (в порівнянні з учнями ШТТ) за показниками стрибка у довжину з місця (3,3%, $p<0,05$), метання набивного м'яча (5,8%, $p<0,05$), 6-хвилинного бігу (7,8%, $p<0,05$), стрибків зі скакалкою (11,5%, $p<0,05$). У дівчат достовірна значуща перевага була встановлена в стрибках у довжину з місця (9,5%, $p<0,05$) та підтягуванні на низькій перекладині (23,7%, $p<0,05$).

У впровадженій технології «школи сприяння здоров'я» середній обсяг регламентованих занять з фізичної культури складав 4 години на тиждень: дві години – уроки фізичної культури, одна година – заняття плаванням, а також одна година – ігрові види (футбол, волейбол, баскетбол) тривалістю 60 хвилин. Отже, організована рухова активність учнів при реалізації всіх форм фізичного виховання займала в середньому 3-4 години на день, включаючи фізичну зарядку вранці та самостійні заняття вдома. Добова рухова активність щодня в середньому складала 14-16 тисяч кроків. Рухову активність поєднували з процедурами загартовування організму у формі фізкультурних занять на відкритому повітрі, відвідуванням сауни з контрастним душем та застосуванням комплексу фітотерапії один раз на тиждень.

Відмінності між початковими і кінцевими даними в експериментальній групі були достовірними при п'ятипроцентному рівні значущості у 9 випадках з 15, а в контрольній – лише в трьох, хоча на початку дослідження групи істотно не розрізнялися.

Слідуючи гігієнічним рекомендаціям при складанні розкладу навчальних занять (у понеділок і четвер – дні відносного зниження розумової працездатності) проведення занять з фізичної культури планували на другий або третій уроки. У ці дні також проводилися профілактично-оздоровчі заходи. У вівторок і середу – дні відносно

оптимальної розумової працездатності, акцент ставився на предметні уроки, а фізична культура (або плавання, спортивні ігри тощо) була на 4 або 5 уроках.

Лікарський контроль за станом здоров'я учнів «школи сприяння здоров'я» здійснювався щомісячно, а педагогічний (за фізичним і функціональним станом) – три рази на рік (вересень, січень, травень). Інформацію заносили до індивідуальної карти кожного учня і надавали учителю фізичної культури для здійснення диференційованої методики навчання (підготовки). На уроках фізичної культури проводилося також планове тестування рівня фізичної підготовленості учнів.

Висновки і пропозиції. Таким чином, на основі результатів дослідження необхідно зазначити, що недостатній рівень позитивної мотивації обумовлює у школярів старшої вікової групи і досить низькі показники фізичного розвитку, рухових здібностей, а отже і стану здоров'я. Це багато в чому пов'язано також з тим, що організація процесу фізичного виховання в школах з традиційним підходом здійснюється ще, нажаль, без використання сучасних технологій формування у школярів мотивації до систематичних занять фізичною культурою і спортом.

Під час дослідження було встановлено, що провідними мотивами до формування потреби у систематичних заняттях фізичною культурою і спортом є:

- удосконалювання конституції тіла, психофізичних можливостей, стану здоров'я;
- розвиток рухової і змагальної обдарованості;
- відмова від шкідливих звичок, здоровий спосіб життя, загартовування організму;
- досягнення впевненості у власних можливостях (в умовах змагань);
- активний відпочинок, відновлення психічних і фізичних можливостей.

Урахування визначених чинників сприятиме формуванню достатньо високого рівня рухової активності школярів, що підвищуватиме фізичну і розумову працездатність, а також умотивованість до фізичної культури і спорту, здорового способу життя, моди на здоров'я і здоровий стиль життя.

Перспективи подальших досліджень, на нашу думку, полягають у розповсюдженні досвіду концептуального розвитку «шкіл сприяння здоров'я» як оптимальної адаптивної моделі зміцнення здоров'я учнів шляхом створення безпечного і сприятливого для здоров'я фізичного, психологічного і соціального середовища, формування стійких стереотипів здорового способу життя.

Список літератури:

1. Гавришова Е.В., Горелов А.А. О регулировании двигательной активности студентов с учётом мотивации достижения успеха или избегания неудач. *Физическое воспитание студентов*. 2013. № 5. С. 18–24.
2. Гружевський В.О. Здоров'я як цінність у процесі формування особистісно орієнтованої мотивації студентів до фізичного виховання. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2014. № 2. С. 20–24.
3. Давидова Т.М. Формування культури здорового способу життя школярів як одна з ключових проблем сучасного загальноосвітнього навчального закладу. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2015. № 10. С. 18–23.
4. Ермаков С.С., Иващенко С.Н., Гузов В.В. Особенности мотивации студентов к применению индивидуальных программ физической самоподготовки. *Физическое воспитание студентов*. 2012. № 4. С. 59–61.
5. Носко М.О. Підвищення рівня рухової активності як чинник зміцнення здоров'я учнів та студентської молоді. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка*. 2009. № 69. С. 144–150.
6. Халайцан А.П. Формування основ культури здоров'я як педагогічна проблема. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2014. № 8. С. 22–27.
7. Druz V.A., Iermakov S.S., Nosko M.O., Shesterova L.Ye., Novitskaya N.A. The problems of students' physical training individualization. *Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports*, 2017; 21(2): 51–59.
8. Flora P.K., Faulkner G.E.J. Physical Activity. *Journal of Intergenerational Relationships.* 2007, vol. 4(4). 63–74.

References:

1. Gavrishova Ye.V., Gorelov A.A. (2013). O regulirovanii dvigatelnoy aktivnosti studentov s uchetom motivatsii dostizheni yauspekha ili izbeganiya neudach [On regulating the motor activity of students, taking into account the motivation to achieve success or avoid failures]. *Fizicheskoe vospitanie studentov,* vol. 5, pp. 18–24.
2. Hruzhevskyi V.O. (2014). Zdorov'ia yak tsinnist u protsesi formuvannia osobystisno oriientovanoi motyvatsii studentiv do fizychnoho vykhovannia [Health as a value in the process of forming a personally oriented motivation of students for physical education]. *Pedahohika, psykholohiia ta medyko-biolohichni problemy fizychnoho vykhovannia i sportu,* vol. 2, pp. 20–24.
3. Davydova T.M. (2015). Formuvannia kultury zdorovoho sposobu zhyttia shkoliariv yak odna z kliuchovykh problem suchasnoho zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu [Formation of a healthy lifestyle culture as one of the key issues in a modern educational institution]. *Pedahohika, psykholohiia ta medyko-biolohichni problemy fizychnoho vykhovannia i sportu*, vol. 10, pp. 18–23.
4. Yermakov S.S., Ivashchenko S.N., Guzov V.V. (2012). Osobennosti motivatsii studentov k primeneniyu individualnykh programm fizicheskoy samopodgotovki [Features of students' motivation to apply individual programs of physical self-training]. *Fizicheskoe vospitanie studentov*, vol. 4, pp. 59–61.
5. Nosko M.O. (2009). Pidvyshchennia rivnia rukhovoi aktyvnosti yak chynnyk zmitsnennia zdorov'ia uchniv ta studentskoi molodi [Increase in motor activity as a factor in health promotion of students and students]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho ped. un-tu im. T.H. Shevchenka*, vol. 69, pp. 144–150.
6. Khalaitsan A.P. (2014). Formuvannia osnov kultury zdorov'ia yak pedahohichna problema [Formation of the fundamentals of health culture as a pedagogical problem]. *Pedahohika, psykholohiia ta medyko-biolohichni problemy fizychnoho vykhovannia i sportu*, vol. 8, pp. 22–27.
7. Druz V.A., Iermakov S.S., Nosko M.O., Shesterova L.Ye., Novitskaya N.A. (2017). The problems of students' physical training individualization. *Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports,* vol. 21, no. 2, pp. 51–59.
8. Flora P.K., Faulkner G.E.J. (2007). Physical Activity. *Journal of Intergenerational Relationships*, vol. 4, no. 4, pp. 63–74.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-78
УДК 796.054-378.172

Рогаль І.В.
Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

ЗАСТОСУВАННЯ СУЧАСНИХ ЗАСОБІВ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТЕХНІКИ ВОЛЕЙБОЛІСТІВ У НЕПРОФІЛЬНИХ ЗВО

Анотація. Розглянуто сучасні підходи до успішної підготовки студентів волейболістів з метою ефективного розвитку їх технічної підготовленості. Проведено аналіз та узагальнення літературних джерел з метою дослідження сучасних засобів й методи розвитку й удосконалення спортивної майстерності студентів непрофільних закладів вищої освіти. Встановлено, що якісно новий рівень гри у волейбол залежить від раціонального використання в тренувальному процесі студентів інноваційних підходів до розвитку й удосконалення технічної підготовки. Ефективними вважаються засоби, основані на пропорційному застосування різних елементів техніки гри з урахуванням рівня фізичної підготовленості волейболістів, біомеханічних показників рухів, морфофункціонального та психоемоційного стану волейболістів на засадах індивідуалізації тренувального процесу.

Ключові слова: волейбол, студенти, технічна підготовленість, фізичні якості, фізичне виховання.

Rogal Iryna
Vinnytsia Trade and Economic Institute of
Kyiv National Trade and Economic University

APPLICATION OF MODERN EQUIPMENT FOR DEVELOPMENT OF TECHNOLOGY IN VOLLEYBALLS IN UNIVERSAL HIGHER EDUCATION

Summary. The modern approaches to the successful training of volleyball students in order to effectively develop their technical preparedness are considered. The analysis and generalization of literary sources with the purpose of research of modern means and methods of development and perfection of athletic skill of students of non-specialized institutions of higher education is carried out. To achieve improvement of sportsmanship of athletes is possible through introduction in the process of physical education in institutions of higher education of modern means and methods that will promote the development of physical, gaming, as well as technical and tactical readiness of students. The overwhelming majority of researchers point to the need for an integrated approach to the training process of sports teams in the game of sports. In particular, in order to improve the technical training of volleyball players, modern specialists and authoritative trainers are developing new training models. Scientists recommend the use of targeted training programs and the development of shock techniques in a holistic and dissected method based on the results of biomechanical research. Considerable attention is paid to the formation of shock skills, taking into account the anthropometric data of athletes, using visual means of training. It is established that a qualitatively new level of volleyball play depends on the rational use of innovative approaches in the training process of students to the development and improvement of technical training. Given the fact that there are work that indicates a direct proportional relationship between physical development, morphofunctional state of the organism and general physical preparedness, it can be argued about the possibility of influencing the technical training of volleyball players through the improvement of certain physical qualities in them. Effective means are considered based on the proportional application of various elements of the game technology, taking into account the level of physical fitness of volleyball players, biomechanical parameters of movements, morphofunctional and psycho-emotional state of volleyball on the basis of individualization of the training process.

Keywords: volleyball, technical preparedness, physical qualities, physical.

Актуальність дослідження. Аналіз протоколів різного рівня змагань серед молодіжних команд з ігрових видів спорту показав, що протягом останніх років спортивна майстерність студентів, які навчаються у непрофільних закладах вищої освіти, потребує удосконалення [2; 5; 6]. Досягти покращення спортивної майстерності спортсменів можливо через впровадження у процес фізичного виховання ЗВО сучасних засобів й методів, які сприятимуть розвитку фізичної, ігрової, а також техніко-тактичної підготовленості спортсменів.

Незважаючи на наявність досліджень з питань осучаснення і модернізації тренувального процесу волейболістів [2; 4; 6; 7], на даний час в науковій літературі недостатньо висвітлені питання щодо можливостей застосування наявних методів і засобів в умовах непрофільних закладів вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на те, що існують роботи, які вказують на прямий пропорційний зв'язок між фізичним розвитком, морфофункціональним станом організму та загальною фізичною підготовленістю можна стверджувати про можливість впливу на технічну підготовленість студентів, які займаються у спортивних секціях з волейболу, через удосконалення у них певних фізичних якостей.

З огляду на це, заслуговує на увагу технологія аквафітнесу ігрового спрямування на прикладі баскетболу, запропонована Базилюк Т.А. За даними авторки, використання такої програми у процесі фізичного виховання студенток вищих навчальних закладів забезпечує покращення їх психоемоційного стану, показників функціональної підготовленості, фізич-

© Рогаль І.В., 2019

них якостей – швидкості реакції та координації. Як стверджує дослідниця, застосування такої технології у процесі фізичного виховання студенток, сприяє також й навчанню техніки володіння м'ячем [1].

Чернов Л.Я. виділив основні технічні дії, необхідні для опанування гри у волейбол: подача, прийом, передача м'яча, атакуючий удар, блок та перекидання (технічний прийом захисту, коли атака неможлива). З метою розвитку необхідних для цієї спортивної гри фізичних якостей автор пропонує в тренувальному процесі застосовувати вправи, спрямовані на розвиток швидкості, спритності, гнучкості, сили, вибухової сили тощо [7].

Переважна більшість науковців сходяться на думці, що досягти належного рівня технічної підготовленості у студентів-волейболістів можливо лише за умови дотримання певних принципів спортивного тренування, а саме: послідовності, неперервності, систематичності, поступовості та індивідуалізації. Такий підхід забезпечить підвищення ефекту від тренувальних занять без шкоди для здоров'я студентів [2; 4; 8].

Мета дослідження: дослідити сучасний стан та можливості удосконалення технічної підготовки студентів, які займаються у спортивних секціях з волейболу засобами фізичного виховання у непрофільних ЗВО.

Методи дослідження: аналіз та узагальнення літературних джерел.

Виклад основного матеріалу. Переважна більшість дослідників вказують на необхідність комплексного підходу до тренувального процесу спортивних команд з ігрових видів спорту. Зокрема, з метою удосконалення технічної підготовки волейболістів сучасними фахівцями та авторитетними тренерами розробляються нові моделі тренувань. Популярними здебільшого є адаптовані до сучасного рівня гри схеми динаміки об'єму та інтенсивності навантажень в річному макроциклі тренувань. Науковці рекомендують використовувати цільові програми навчання і вдосконалення техніки ударних рухів цілісним та розчленованим методом, побудованих на результатах біомеханічних досліджень. Значну увагу при цьому приділяють формуванню навичок ударних рухів з урахуванням антропометричних даних спортсменів, використовуючи наочні засоби навчання. З цією метою в тренувальному процесі волейболістів, як правило, використовують різні види фізичних вправ: підвідні, імітаційні, змагальні, ігрові тощо. Водночас, враховуючи складнокоординаційну природу переважної більшості рухових дій волейболістів, у під час тренувальних занять з волейболу використовують вправи, спрямовані на розвиток координації, гнучкості, спритності [4; 6].

З метою підвищення рівня технічної підготовки на усіх етапах підготовки волейболістів провідні тренери застосовують такі моделі тренування, які забезпечують набуття навички застосовувати арсенал технічних прийомів і засобів в різних ігрових ситуаціях при активній протидії суперника [2].

Раціоналізація тренувального процесу та чітка градація дій учасників команди під час атаки чи нападу забезпечують покращення техніки у волейболі з одночасним удосконаленням швидкісної техніки. Слід указати, що у пошуках інноваційних підходів до тренувального процесу тренери часто схиляються до одночасного використання під час гри різних варіантів подач й атак, що, на думку практиків, є запорукою підвищення рівня гри, одночасно забезпечує дієву атаку та сильних захист. Іншою інноваційною складовою в технічній підготовці волейболістів є оптимальне застосування обманних рухів.

Як свідчить аналіз літературних джерел, перемоги на змаганнях високого рівня визначаються зрілістю тактичної майстерності волейболістів. Високий рівень тактичної підготовленості волейболістів залежить від ефективного використання технічних прийомів, варіативності тактичних дій [7].

Слід указати, що досягти гармонійного розвитку й удосконалення тактичної та технічної підготовки можливо лише за умови урізноманітнення застосованих у тренувальному процесі технічних прийомів. При цьому необхідно дотримуватися й іншої вимоги до тренування – багаторазового виконання індивідуальних, групових, командних дій в нападі та захисті [5; 7].

Всі інноваційні підходи в спортивному тренуванні спрямовані на досягнення максимально позитивного результату. Під час гри у нападі частіше використовується напад із задньої лінії, і не лише з першої зони, але й з п'ятої і, особливо, з шостої. Помітно частіше прослідковується підключення до нападу гравців задньої лінії, коли гравець, що пасує також знаходиться на задній лінії, тобто є четвертим нападаючим. При грі в захисті частіше команди страхують блокуючих гравцем передньої лінії, що не бере участь у блоці [5].

Взаємодія технічних прийомів, направлена на вдосконалення швидкості і сили займає провідну роль в досягненні високих результатів виконання технічних прийомів гри, зокрема нападаючого удару, дій в захисті [3; 7].

Технічні прийоми волейболу належать до складнокординаційних рухів і тому вимагають від тренера ретельної попередньої підготовки. Більшість тренерів у практичній роботі з волейболістами опираються на власний досвід, рекомендації провідних педагогів і тренерів, аналіз літературних джерел та інший потік науково-обґрунтованого інформаційного матеріалу. У спільній спортивній діяльності гравців та тренера особливу актуальність має змістовна частина цього виду спорту й специфічно важливі для волейболу психофізіологічні аспекти рухової діяльності [5; 6].

Висновки і пропозиції. Якісно новий рівень гри у волейбол залежить від раціонального використання в тренувальному процесі студентів інноваційних підходів до технічної підготовки. Ефективними вважаються засоби, основані на пропорційному застосування різних елементів техніки гри з урахуванням рівня фізичної підготовленості волейболістів, біомеханічних показників рухів, морфофункціонального та психоемоційного стану волейболістів.

Список літератури:

1. Базылюк Т.А. Инновационная технология аквафитнеса с элементами баскетбола в физическом воспитании студенток : дис. … канд. наук з фіз. виховання і спорту : 24.00.02. Киев, 2013. 216 с.
2. Гаркуша С.В. Педагогічні аспекти дослідження технічної підготовки гравців під час змагань з волейболу. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка*. 2001. № 7. С. 26–29.
3. Дорошенко Е.Ю., Мельничук Ю.В. Параметри ефективності техніко-тактичної діяльності кваліфікованих волейболістів. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2006. № 2. С. 116–121.
4. Костюкевич В.М., Драчук А.І., Зацерковна Л.М. Теорія і методика техніко-тактичної ігрової і загальної підготовки спортсменів ігровиків. Навчально-методичний посібник з теорії і методики обраного виду спорту для студентів з фізичного виховання і спорту. Вінниця : ВДПУ, 2004. 50 с.
5. Кудряшов Є.В., Шинкарьов С.І., Максимова Н.В. Вплив рівня технічної підготовленості на ефективність змагальної діяльності волейболісток різної кваліфікації. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2004. № 14. С. 17–24.
6. Осадчий О.В. Вплив спеціальних засобів навантаження на стан технічної майстерності волейболістів різних вікових груп [автореферат]. Харків : Харківська державна академія фізичної культури, 2007. 24 с.
7. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и ее практическое применение. Киев : Олимпийская литература, 2004. 808 с.
8. Чернов Л.Я. Волейбол как средство физического воспитания студентов специального учебного отделения ВУЗа [автореферат]. Москва : Всероссийский научно-исследовательский институт физической культуры и спорта, 2000. 28 с.

References:

1. Bazylyuk T.A. (2013). Innovatsionnaya tekhnologiya akvafitnesa s elementami basketbola v fizicheskom vospitanii studentok [Innovative Technology jf Aquafitness With the Elements of Basketboll in Education of Students (Girls)] (PhD Thesis). Kiev.
2. Harkusha S.V. (2001). Pedahohichni aspekty doslidzhennia tekhnichnoi pidhotovky hravtsiv pid chas zmahan z voleibolu [Pedagogical aspects of the study of technical training of players during volleyball competitions]. *Bulletin of the T.H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium"*, no. 7, pp. 26–29.
3. Doroshenko E.Iu., Melnychuk Yu.V. (2006). Parametry efektyvnosti tekhniko -taktychnoi diialnosti kvalifikovanykh voleibolistiv [Parameters of effectiveness of technical and tactical activity of qualified volleyball players]. *Theory and methods of physical education and sports*, no. 2, pp. 116–121.
4. Kostiukevych V.M., Drachuk A.I., Zatserkovna L.M. (2004). Teoriia i metodyka tekhniko-taktychnoi ihrovoi i zahalnoi pidhotovky sportsmeniv ihrovykiv. Navchalno-metodychnyi posibnyk z teorii i metodyky obranoho vydu sportu dlia studentiv z fizychnoho vykhovannia i sportu [Theory and methodology of technical and tactical play and general training of athletes of players]. Vinnytsia : VDPU. (in Ukrainian)
5. Kudriashov Ye.V., Shynkarov S.I., Maksymova N.V. (2004). Vplyv rivnia tekhnichnoi pidhotovlenosti na efektyvnist zmahalnoi diialnosti voleibolistok riznoi kvalifikatsii [Influence of the level of technical preparedness on the effectiveness of competitive activities of volleyball players of different qualifications]. *Pedagogics, Psychology, Medical-Biological Problems of Physical Training and Sports*, no. 14, pp. 17–24.
6. Osadchyi O.V. (2007). Vplyv spetsialnykh zasobiv navantazhennia na stan tekhnichnoi maisternosti voleibolistiv riznykh vikovykh *hrup* [avtoreferat] (PhD Thesis). Kharkiv : Kharkivska derzhavna akademiia fizychnoi kultury.
7. Platonov V.N. (2004). Sistema podgotovki sportsmenov v olimpiyskom sporte. Obshchaya teoriya i ee prakticheskoe primenenie. Kiev : Olimpiyskaya literatura. (in Russian)
8. Chernov L.Ya. (2000). Voleybol kak sredstvo fizicheskogo vospitaniya studentov spetsial'nogo uchebnogo otdeleniya VUZa [Volleyball as a means of physical education for students of a special university department] (PhD Thesis). Moskva.

МЕДИЧНІ НАУКИ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-79
УДК 617.55-089:616-008.9:611.018.2

Войтів Я.Ю.
Національна медична академія післядипломної освіти імені П.Л. Шупика

ФЕНОТИПІЧНІ ОЗНАКИ ДИСПЛАЗІЇ СПОЛУЧНОЇ ТКАНИНИ У ПАЦІЄНТІВ З ПІСЛЯОПЕРАЦІЙНИМИ ВЕНТРАЛЬНИМИ ГРИЖАМИ

Анотація. Обстежено 96 хворих з післяопераційними вентральними грижами, які лікувались у відділенні хірургії стравоходу, шлунка та кишечника ДУ «НІХТ ім. О.О. Шалімова» за 2016-2018 рр. Визначено частоту поширення фенотипічних синдромів патології сполучної тканини, на основі яких розроблена оцінювальна скринінг-шкала, яка дозволяє діагностувати та визначити ступінь вираженості недиференційованої дисплазії сполучної тканини (НДСТ), використовуючи загальнодоступні методи обстежень. Виявлено найбільш інформативні фенотипічні маркери НДСТ у хворих на післяопераційні вентральні грижі: вісцеральний (80,2%), судинний (75%), вертебральний (66,7%) синдроми. Розроблено спосіб діагностики НДСТ який оцінює найбільш інформаційні фенотипічні та вісцеральні ознаки патології сполучної тканини та може використовуватись для діагностики НДСТ у хворих з хірургічною патологією, що необхідно для вибору адекватної та ефективної тактики лікування.

Ключові слова: недиференційована дисплазія сполучної тканини, фенотипічні синдроми, критерії діагностики, післяопераційні вентральні грижі.

Voitiv Yaroslav
Shupyk National Medical Academy of Postgraduate Education

PHENOTYPIC CHARACTERISTICS OF CONNECTIVE TISSUE DYSPLASIA IN PATIENTS WITH POSTOPERATIVE VENTRAL HERNIA

Summary. The study involved 96 patients with ventral hernia, who were treated in the department of surgery of the esophagus, stomach and bowel "Shalimov National Institute of surgery and transplantology" for 2016-2018 years. Set the frequency distribution of phenotypic syndromes pathology of connective tissue on which the estimates developed screening scale that can diagnose and determine the severity of undifferentiated connective tissue dysplasia using routine diagnostic methods. In the patients we examined with postoperative ventral hernias, 77 (80.2%) patients were found to have signs of undifferentiated connective tissue dysplasia. The most informative phenotypic markers of undifferentiated connective tissue dysplasia were found in patients with postoperative ventral hernia: visceral (80,2%), vascular (75%), vertebral (66,7%) syndromes. Upon learning data of clinical material, we select the most informative indicators on which the estimates developed screening scale that allows accurately diagnose and determine the severity undifferentiated connective tissue dysplasia using routine methods, immediately on admission of the patient to the hospital. After evaluating the data we have acquired method of diagnosing undifferentiated connective tissue dysplasia (patent №120158 UA). The method evaluates the most informational phenotypic and visceral signs of connective tissue pathology and uses ultrasonography to analyze the width of the white abdominal line and evaluates the state of the abdominal and retroperitoneal regions by determining the presence of diastase of the abdominal muscles and splanchnoptosis. The method of diagnostic undifferentiated connective tissue dysplasia which evaluates the most information phenotypic and visceral signs of the pathology of connective tissue it is necessary to select adequate and effective treatment strategy of such patients.

Keywords: undifferentiated connective tissue dysplasia, diagnostic criteria, phenotypic syndromes, ventral hernia.

Постановка проблеми. Не дивлячись на численні методики хірургічного лікування гриж черевної стінки, проблема лікування та виникнення рецидивів післяопераційних вентральних гриж залишається актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Частота виникнення післяопераційних вентральних гриж досягає за даними різних авторів 4,0-18,1% [1, с. 2234]. Післяопераційні вентральні грижі, за поширеністю, займають друге місце після пахових гриж, складаючи 20-22% від загального числа гриж черевної стінки [2, с. 17].

Останнім часом в літературі є низка публікацій про роль патології обміну колагену у розвитку рецидивів гриж та післяопераційних ускладнень у деяких хворих [3, с. 18]. Визначено, що обмінні процеси у сполучній тканині, порушення синтезу колагену I типу та збільшення концентрації колагену III типу призводить до створення менш міцного післяопераційного рубця, що може викликати рецидиви гриж [4, с. 45].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Більшість з цих порушень можна охарактеризувати як дисплазію сполучної тканини, яка є вродженою особливістю конституції або патологією з різноманітними клінічними проявами [5, с. 19].

Дані про поширеність НДСТ суперечливі, що пов'язано з різними класифікаційними і діагностичними підходами. Низка авторів відзначає, що рівень поширеності дисплазії сполучної тканини співвідноситься з частотою основних соціально значимих неінфекційних захворювань та ста-

© Войтів Я.Ю., 2019

новить, за різними літературними даними, від 20 до 80% [5, с. 26].

Для діагностики НДСТ необхідний комплексний підхід з використанням клінічно-генеалогічних методів, ретельного збору анамнезу хвороби і життя пацієнта, обстеження пацієнта і членів його сім'ї з використанням лабораторно-інструментальних та молекулярно-генетичних методів діагностики. Проте, на початковому етапі діагностики, пацієнтів з патологією сполучної тканини можна виявити за зовнішніми фенотипічними ознаками [6; 7].

Мета статті. Покращення результатів лікування хворих з післяопераційними вентральними грижами шляхом оцінки поширеності та напрацювання інформативних критеріїв скринінг-діагностики недиференційованої дисплазії сполучної тканини у пацієнтів хірургічного стаціонару.

Виклад основного матеріалу. Об'єктом дослідження були 96 хворих з хірургічною патологією які лікувались у відділенні хірургії стравоходу, шлунка та кишечника ДУ «НІХТ імені О.О. Шалімова» за 2015-2017 рр. та 20 практично здорових людей (група порівняння). Із 96 хворих дослідної групи чоловіків було 39, жінок – 57. Вік хворих – від 28 до 74 р., середній вік – 56,3±7,43 р.

Статистична обробка результатів досліджень проводилась з використанням електронних таблиць Microsoft® Office Excel (2016) та програми для статистичної обробки Statgraphics Professional 16.0.03. Для перевірки гіпотези про рівність середніх використовували критерій Ст'юдента для нормально розподілених вибірок і критерій Уілкоксона–Манна–Уїтні для вибірок, розподіл яких відрізнявся від нормального. Довірчі інтервали визначали точним біноміальним методом.

НДСТ – це достатньо поширена патологія серед хворих з післяопераційними вентральними грижами, яка у одного пацієнта може проявлятися кількома фенотипічними синдромами [7, с. 30]: вісцеральним, судинним, торакодіафрагмальним, вертебральним та іншими, як правило, з переважанням проявів одного з них.

В обстежених нами пацієнтів з післяопераційними вентральними грижами ознаки НДСТ виявлені 77 (80,2%) пацієнтів. Найчастіше зустрічались наступні фенотипічні синдроми НДСТ:

1. Вісцеральний синдром (птоз органів травлення, органів малого тазу, нефроптоз, дискінезії порожнистих органів травлення, дуоденогастральний і гастроезофагеальний рефлюкси, недостатність сфінктерів, дивертикули стравоходу, грижі стравохідного отвору діафрагми, грижі передньої черевної стінки, випадіння прямої кишки; птоз, пролапси статевих органів у жінок) – 77 хворих (80,2%).

2. Судинний синдром (ураження артерій еластичного, м'язового і змішаного типів: аневризми, патологічна звивистість артерій; ураження вен: патологічна звивистість, варикозне розширення вен верхніх і нижніх кінцівок, гемороїдальних, стравохідних вен, варікоцеле; телеангіоектазії) – 72 хворих (75%).

3. Вертебральний синдром (остеохондроз хребта, нестабільність, міжхребцеві грижі, вертебробазилярна недостатність; спондилолістез) – 64 хворих (66,7%).

4. Синдром патології органу зору (міопія, астигматизм, страбізм, ністагм, відшарування сітківки) – 53 хворих (55,5%).

5. Дермальний синдром (тонка, легко ранима шкіра, атрофічні стрії, підвищена розтяжність шкіри, рубці у вигляді «папіросного паперу» або з утворенням грубої рубцевої тканини, келоїдні рубці) – 49 хворих (51,4%).

6. Синдром патології суглобів (гіпермобільність суглобів по P. Beighton, клишоногість, плоскостопість поздовжня, поперечна) – 47 хворих (49,2%).

7. Синдром неврологічних порушень (синдром вегетативної дисфункції) – 42 хворих (43,9%).

8. Аритмічний синдром (шлуночкова екстрасистолія різних градацій; передсердна екстрасистолія; пароксизмальні тахіаритмії; міграція водія ритму; атріовентрикулярна і внутрішньошлуночкові блокади; синдром подовження інтервалу QT) – 40 хворих (42%).

9. Бронхолегеневий синдром (трахеобронхіальна дискінезія, трахеобронхомегалії, вентиляційні порушення: обструктивні, рестриктивні, змішані) – 37 хворих (38,5%).

10. Синдром імунологічних порушень (алергічний синдром, синдром імунодефіциту, автоімунний синдром) – 34 хворих (35,4%).

11. Торакодіафрагмальний синдром (астенічна форма грудної клітини, деформації грудної клітки, деформації хребта, зміни стояння і екскурсії діафрагми) – 32 хворих (33,3%).

12. Серцевий клапанний синдром (ізольовані та комбіновані пролапси клапанів серця, міксоматозна дегенерація клапанів) – 32 хворих (33,3%).

Опрацювавши дані клінічного матеріалу, нами вибрані найбільш інформаційні показники, на основі яких розроблена оцінювальна скринінг-шкала, яка дозволяє чітко діагностувати та визначити ступінь вираженості НДСТ, використовуючи загальнодоступні методи обстежень, одразу при поступленні хворого в стаціонар.

Сума балів до 8 відповідає легкому ступеню тяжкості (незначна НДСТ); від 9 до 16 – середнього ступеня тяжкості (помірна); від 17 і більше – тяжкого ступеня (виражена НДСТ).

В оцінювальній скринінг-шкалі, основну увагу приділено ознакам, що характеризують вісцеральні прояви ДСТ, особливо функціонально-морфологічні зміни органів травлення, що вкрай важливо в абдомінальній хірургії. Лабораторне підтвердження факту порушення обміну сполучної тканини достатньо специфічне, вимагає спеціального обладнання і реактивів, перебування хворого на спеціальному режимі перед обстеженням. Крім того, зміна концентрації біохімічних маркерів сполучної тканини в сироватці крові або сечі спостерігається не тільки при дисплазії сполучної тканини, а й при хворобах ендокринної системи, пухлинах, при лікуванні деякими лікарськими препаратами.

Оцінивши отримані дані ми напрацювали спосіб діагностики недиференційованої дисплазії сполучної тканини (патент на корисну модель № 120158 UA), в якому оцінюється найбільш інформаційні фенотипічні та вісцеральні ознаки патології сполучної тканини та за допомогою ультрасонографії аналізуються ширина білої лінії

живота та стан органів черевної порожнини та заочеревинного простору, визначаючи наявність діастазу прямих м'язів живота та спланхноптозу.

При об'єктивному обстеженні пацієнта, одразу при поступленні хворого в стаціонар, оцінюється наявність фенотипічних та вісцеральних ознак патології сполучної тканини, які розділяють на малі (1 бал), середні (2 бали) та великі (3 бали). Отримані цифрові показники підставляються в оцінювальну скринінг-шкалу діагностики НДСТ. Додатково за допомогою ультрасонографії високочастотним лінійним датчиком (8МГц/42 мм) аналізують ширину білої лінії живота (середня ширина білої лінії 7 мм ± 5 в епігастральній ділянці, 13 мм ± 7,3 над пупком і 8 мм ± 6,2 під пупком за Coldron et al., 2007) та оцінюють стан органів черевної порожнини та заочеревинного простору конвексним датчиком (3,5 МГц/60°/60 мм). При наявності діастазу прямих м'язів живота та спланхноптозу діагностують дисплазію сполучної тканини.

Розроблений нами спосіб діагностики НДСТ апробований умовах відділення хірургії стравоходу, шлунка та кишечника ДУ «НІХТ імені О.О. Шалімова». Дослідження ефективності використання запропонованого способу діагностики НДСТ засвідчили, що спосіб може використовуватись для діагностики НДСТ у хворих з хірургічною патологією, що необхідно для вибору адекватної та ефективної тактики лікування таких хворих.

Висновки і пропозиції.

1. Найбільш інформативними фенотипічними маркерами НДСТ у хворих на післяопераційні вентральні грижі є: вісцеральний (80,2%), судинний (75%), вертебральний (66,7%) синдроми.

2. Напрацьований спосіб діагностики НДСТ передбачає точну і швидку кількісну характеристику фенотипічних ознак патології сполучної тканини з можливістю оцінки ступеня вираженості НДСТ, що спрощує скринінг-діагностику дисплазії сполучної тканини та передбачає можливість широкого використання в практичній медицині, зокрема в абдомінальній хірургії.

3. Вплив НДСТ на частоту виникнення ранніх, віддалених післяопераційних ускладнень, рецидивів вентральних гриж та якості життя обстежених пацієнтів потребує подальшого дослідження.

Список літератури:

1. Zhang Y., Zhou H., Chai Y. Laparoscopic versus open incisional and ventral hernia repair: systematic review and meta-analysis. *World J Surg.* 2014. Vol. 38(9), pp. 2233–2240. DOI: 10.1007/s00268-014-2578-z.
2. Charles N. Trujillo, Aaron Fowler, Al-Temimi M.H. Complex Ventral Hernias: A Review of Past to Present. *Perm J.* 2018. Vol. 22, pp. 17–015. DOI: 10.7812/TPP/17-015
3. Junge K., Klinge U., Rosch R., Schumpelick V. Decreased collagen type I/III ratio in patients with recurring hernia after implantation of alloplastic prostheses. *Langenbecks Arch. Surg.* Vol. 389, pp. 17–22.
4. Klinge U., Si Z.Y., Zheng H., Schumpelick V. Abnormal collagen I to III distribution in the skin of patients with incisional hernia. *Eur. Surg. Res.* Vol. 32(1), pp. 43–48.
5. Кадурина Т.И., Горбунова В.Н. Дисплазия соединительной ткани. Санкт Петербург : Елби, 2009. 714 с.
6. Usenko O.Y., Voytiv Y.Y. The rate and criteria of diagnosis of undifferentiated dysplasia of connective tissue in stationary patients. *Klinicheskaia Khirurgiia*, Vol. 10. pp. 5–7. DOI: 10.26779/2522-1396.2017.10.05
7. Нечаева Г.И., Мартынов А.И. Дисплазия соединительной ткани: современные подходы к диагностике и лечению. Ставрополь : МИА, 2017. 399 с.

References:

1. Zhang Y., Zhou H., Chai Y. (2014). Laparoscopic versus open incisional and ventral hernia repair: systematic review and meta-analysis. *World J Surg.* Vol. 38(9), pp. 2233–2240. DOI: 10.1007/s00268-014-2578-z
2. Charles N. Trujillo, Aaron Fowler, Al-Temimi M.H. (2018). Complex Ventral Hernias: A Review of Past to Present. *Perm J.* Vol. 22, pp. 17–015. DOI: 10.7812/TPP/17-015
3. Junge K., Klinge U., Rosch R., Schumpelick V. (2014). Decreased collagen type I/III ratio in patients with recurring hernia after implantation of alloplastic prostheses. *Langenbecks Arch. Surg.* Vol. 389, pp. 17–22.
4. Klinge U., Si Z.Y., Zheng H., Schumpelick V. (2010). Abnormal collagen I to III distribution in the skin of patients with incisional hernia. *Eur. Surg. Res.* Vol. 32(1), pp. 43–48.
5. Kaduryna T.Y., Horbunova V.N. (2014). Dysplazyia soedynytelnoi tkany [Connective tissue dysplasia]. SPb. : Elby. (in Russian)
6. Usenko O.Y., Voytiv, Y.Y. (2017). The rate and criteria of diagnosis of undifferentiated dysplasia of connective tissue in stationary patients. *Klinicheskaia Khirurgiia*, Vol. 10, pp. 5–7. DOI: 10.26779/2522-1396.2017.10.05
7. Nechaeva G.I., Martynov A.I. (2017). Displaziya soedinitel'noj tkani: sovremennye podhody k diagnostike i lecheniyu [Connective tissue dysplasia: modern approaches to diagnosis and treatment]. Stavropol' : MIA. (in Russian)

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-80
УДК 796:615.825

Дмітрієва Н.С.
Міжнародний науково-технічний університет
імені академіка Юрія Бугая

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ КІНЕЗОТЕРАПІЇ ЯК ЗАСОБУ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОФЕСІЙНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ У СПОРТСМЕНІВ З КУЛЬОВОЇ СТРІЛЬБИ

Анотація. У статті висвітлюється питання розробки методики використання форм кінезотерапії профілактики професійних захворювань опорно-рухового апарату у спортсменів з кульової стрільби. Мета дослідження була визначена, як необхідність розробки методики використання кінезотерапії, як засобу профілактики професійних захворювань опорно-рухового апарату у спортсменів з кульової стрільби. За результати дослідження найбільший відсоток серед захворювань опорно-рухового апарату у спортсменів по кульовій стрільбі складають хвороби суглобів, остеохондрози хребта, кісток та окістя. Для запобігання негативних впливів тренувальних навантажень необхідно використовувати сукупність профілактичних заходів. Встановлено, що для профілактики негативних впливів тренувальних навантажень на організм спортсменів з кульової стрільби необхідно у навчально-тренувальне заняття включати комплекси коригуючих вправ та після тренування проводити самостійні заняття спортсмена, використовуючи засоби загальної фізичної підготовки. Визначено, що кожне тренувальне заняття слід укладати насиченим комплексом профілактичних заходів. Рекомендуються заняття з гідрокінезотерапії.

Ключові слова: кульова стрільба, професійні захворювання спортсменів, захворювання опорно-рухового апарату, кінезотерапія, фізична терапія, фізична терапія в олімпійському спорті.

Dmitriieva Nikol
Academician Y. Bugay International Scientific and Technical University

METHOD OF USING KINESHOTERAPY, AS PROFILACTICY OF PROFESSIONAL DISEASES OF MUSCULOSKELETAL SYSTEM IN SHOOTING SPORTS ATLETES

Summary. The article deals with the development of a method for the use of forms of kinesitherapy for the prevention of occupational diseases of the musculoskeletal system in in shooting sports athletes. The purpose of the study was defined as the need to develop a method of using kinesitherapy as a means of preventing occupational diseases of the musculoskeletal system from in shooting sports athletes. According to the results of the study, the greatest percentage among diseases of the musculoskeletal system in in shooting sports athletes include joints, osteochondrosis of the spine, bones and glands. In order to prevent the negative effects of training loads, it is necessary to use a set of preventive measures. Prophylactic physical culture in shooting sports athletes should consist of three parts, in the first after warm-up should include corrective exercises, in the second – mobile games, in the third – walk in the woods or running at a slow pace. It was established that in order to prevent the negative effects of training loads on the body of shooting sports athletes it is necessary to include complex corrective exercises in the training session and, after training, to conduct independent classes of an athlete, using the means of general physical training. It is recommended during the training session to include periodic rest with the implementation of special corrective exercises. It is determined that each training session should be completed with a rich set of preventive measures. Significant role in preventing the occurrence of defects in the musculoskeletal system of athletes in shooting is played by general developmental exercises using exercises from other sports. Recommended courses on hydrokinesiotherapy, which should be conducted after the main training in the shooting range in the afternoon. Prophylactic shooting sports athletes should be conducted regularly throughout the training cycle. Here the role of morning hygienic gymnastics and water procedures, which should be an obligatory part of the athlete's regimen, is very important.

Keywords: shooting sports, occupational diseases of athletes, diseases of the musculoskeletal system, kinesitherapy, physical therapy, physical therapy in the Olympic sport.

Постановка проблеми. Спортивні тренування спортсменів з кульової стрільби пов'язані зі значними статичними навантаженнями. Утримання в процесі тренування день у день гвинтівки вагою 6-8 кг відображається на стані опорно-рухового апарату спортсмена. Проте такий вплив може не мати негативних наслідків, якщо вчасно вжити належних заходів профілактики.

Формування дефектів постави і стопи викликає в органах або тканинах порушення анатомічної цілісності та фізіологічних функцій. Відсутність належної уваги до фізичної підготовки, недолік рухової активності, поряд з прорахунками в проведенні різного роду профілактичних заходів, не тільки погіршують стан здоров'я спортсмена, а й можуть викликати різні патологічні явища, зміни у стані опорно-руховому апарату і внутрішніх органів [1]. При спеціальному обстеженні великої групи висококваліфікованих стрільців хороший стан було відзначено лише у 50% спортсменів. Однією з поширених форм захворювань є вегето-судинна дистонія – порушення тонусу судин, як наслідок високої емоційної напруженості тренувальної та змагальної діяльності на тлі невисокого рівня функціональної і фізичної підготовленості. Спостерігаються у спортсменів з кульової стрільби і деформуючий артроз і тугорухливість правого колінного сугло-

© Дмітрієва Н.С., 2019

ба (при стрільбі з гвинтівки), міозит м'язів спини, попереково-крижовий радикуліт, сколіоз грудного відділу хребта, та інше.

Практика показує, що якщо тренер знає механізми пошкодження опорно-рухового апарату і приймає ретельні запобіжні заходи, то в більшості випадків травми і захворювання можна попередити.

Порівняно часто у спортсменів з кульової стрільби реєструються хронічні захворювання опорно-рухового апарату, які, за даними літературних джерел, займають 53% їх патологій. Найбільший відсоток серед захворювань опорно-рухового апарату складають хвороби суглобово-зв'язкового апарату, остеохондроз хребта, кісток та окістя [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як показав аналіз науково-методичної літератури, у всіх спортсменів з кульової стрільби в більшій чи меншій мірі виражено порушення постави: викривлення хребта у фронтальній площині, асиметрія плечей, лопаток, кісток таза. Цей процес починається з самого початку занять кульовою стрільбою. Навіть після одноразового тренувального навантаження утримується залишкове викривлення хребта внаслідок асиметричного статичного напруження м'язів тулуба. Функціональні вигини хребта і тонічне напруження м'язів утримуються приблизно 1,5-2 години після стрільби. В результаті ж тривалих і одноманітних занять без застосування найпростіших коригуючих вправ відбувається фіксація неправильного положення хребетного стовпа. Особливо це відноситься до юних спортсменів, у яких ще слабкий м'язовий апарат і недостатньо сформований кістковий. Також у стрільців часто зустрічається плоскостопість – захворювання, що характеризує сплощення зводу стопи.

Цим та іншим захворюванням можна та необхідно запобігати. Дуже важливо не запустити процес і почати виконання профілактичних заходів одночасно з початком занять кульовою стрільбою.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сьогодні відсутня програма розвитку і зміцнення фізичної підготовки, а також рекомендацій по профілактиці негативного впливу для спортсменів з кульової стрільби. Особливо це актуально для сучасного покоління, оскільки аналіз науково-методичної літератури та проведене педагогічне спостереження свідчить про істотне зниження загального рівня фізичного розвитку підростаючого покоління.

Мета статті. Виходячи з виявленої проблеми, мета дослідження була визначена, як необхідність розробки методики використання кінезотерапії, як засобу профілактики професійних захворювань опорно-рухового апарату у спортсменів з кульової стрільби.

Методи дослідження. Проведено теоретичний аналіз і узагальнення науково-методичної літератури.

Виклад основного матеріалу. Найбільший відсоток серед захворювань опорно-рухового апарату у спортсменів по кульовій стрільбі складають хвороби суглобів, остеохондрози хребта, кісток та окістя. Для запобігання негативних впливів тренувальних навантажень необхідно використовувати сукупність профілактичних заходів, які можна розділити на чотири групи. За даними ряду авторів для запобігання негативних впливів тренувальних навантажень необхідно використовувати сукупність профілактичних заходів, які можна розділити на чотири групи:

I – комплекс коригуючих вправ, що включаються в навчально-тренувальне заняття;

II – комплекс вправ, що виконуються після тренування;

III – самостійні заняття;

IV – заняття суміжними видами спорту.

Фізична підготовка стрілка повинна проводитися регулярно протягом усього тренувального року. В цьому відношенні дуже важливі такі форми кінезотерапії, як ранкова гігієнічна гімнастика, ходьба, біг та гідрокінезотерапія.

Надзвичайно ефективним засобом профілактики і усунення викривлення хребта є різноманітні вправи у висі на перекладині або на гімнастичній стінці. Згідно зі спостереженнями окремих авторів, під впливом цих вправ в організмі спортсменів досить швидко відбуваються позитивні зміни і нормалізуються відповідні функції [1; 2].

Для профілактики негативних впливів тренувальних навантажень на організм спортсмена необхідно:

– у навчально-тренувальне заняття включати комплекси коригуючих вправ;

– після тренування проводити самостійні заняття спортсмена, використовуючи засоби загальної фізичної підготовки.

В ході навчально-тренувального заняття вкрай необхідне включення періодичного відпочинку з виконанням спеціальних коригуючих вправ. Рекомендуються ходьба в повільному темпі (звичайна і з високим підніманням стегна), стояння на носках (10-15 разів для профілактики плоскостопості та варикозного розширення вен), нахили в протилежні сторони, обертання тулуба, при можливості стійка на руках. Всі вправи потрібно виконувати в повільному темпі протягом 5 хв при цьому не слід допускати збільшення частоти серцевих скорочень. Крім того, в тренування необхідно включати вправи на утримання зброї в протилежній напоготівці (дзеркальній) позі протягом 2-3 хв 4-5 разів за тренування. Таким чином працюючі м'язи отримують активний відпочинок, а завантаження м'язів протилежного боку тулуба дозволить зменшити односторонню дію статичного навантаження на опорно-руховий апарат. В результаті досягається значний коригуючий ефект [2].

Кожне тренувальне заняття слід укладати насиченим комплексом профілактичних заходів. Він повинен включати в себе як різні загальнорозвиваючі вправи для рук, ніг, тулуба, так і спеціальні – для корекції постави. Ці вправи потрібно виконувати перед дзеркалом або стоячи біля стінки. У теплу пору року або будинку рекомендується ходьба босоніж по нерівній поверхні (це викликає захисний рефлекс, «щадний» зведення стопи і перешкоджає появі або розвитку плоскостопості), а також масаж м'язів стопи і гомілки.

Через кожні 3-4 загальнорозвиваючих та спеціальних вправ слід виконувати одну вправу на дихання. Якщо з яких-небудь причин відразу після тренувального заняття комплекс виконати неможливо, то за 5-10 хв до його закінчення слід виконати спеціальні асиметричні вправи, поєднуючи їх з дихальними, а після повернення додому – весь комплекс профілактичних заходів або

включити його в ранкову гігієнічну гімнастику. Фізичну підготовку стрільця необхідно проводити щоденно, протягом всього тренувального року.

Дуже важливе значення для стрільців набуває щоденне виконання ранкової гігієнічної гімнастики і водних процедур, які повинні стати обов'язковою частиною його режиму. У комплекс гімнастики слід включати як загально, так-і спеціальні коригуючі вправи.

Істотну роль у профілактиці появи дефектів опорно-рухового апарату спортсменів з кульової стрільби грають заняття загальною розвиваючими вправами (ЗРВ) з використанням вправ з інших видів спорту. Вони повинні бути спрямовані насамперед на зміцнення здоров'я та розвитку фізичних якостей: сили, швидкості, витривалості, спритності і гнучкості. У заняття ЗРВ включають вправи з великою амплітудою рухів, вправи зі скакалкою, набивними м'ячами, гантелями, рухливі ігри на повітрі. ЗРВ слід планувати так само, як і навчально-тренувальні заняття, за часом і змістом.

Інші види спорту використовуються в основному з метою профілактики різних захворювань і для загального зміцнення організму. Крім того, вони сприяють ліквідації наслідків статичних навантажень, підвищують обмінні процеси в організмі і вентиляцію легень. Дуже корисно використовувати циклічні види спорту (плавання, біг, лижі та ін.).

Заняття з гідрокінезотерапії рекомендується проводити після основного тренування на стрільбищі в другій половині дня. Доцільно проводити тренування 2 рази на тиждень з проміжком в 3-4 дня. Заняття триватимуть 45 хвилин. Комплекси рекомендується проводити в ті дні, коли навантаження при стрільбі «стоячи» на тренуванні максимальна. Основні заняття проводяться в період перед змаганнями на постійній основі. Ці заняття сприяють попередженню болів в хребетному відділі, зміцненню м'язового апарату, серцево-судинної і дихальної систем.

Профілактична фізична культура спортсменів з кульової стрільби повинна складатися з трьох частин, в першу після розминки слід включити коригуючі вправи, в другу – рухливі ігри, в третю – прогулянку в лісі або біг в повільному темпі.

Необхідно висувати наступні вимоги до специфіки фізичних вправ профілактичної спрямованості для спортсменів з кульової стрільби:

1. Зміцнення м'язів тулуба і кінцівок, створення природного «м'язового корсету».

2. Підвищення загальної силової витривалості.

3. Підвищення рухливості суглобів, зміцнення зв'язкового апарату і виховання гнучкості.

4. Поліпшення кровообігу і лімфообігу, обміну речовин в тканинах шкірного покриву.

5. Попередження або зменшення відчуття болю.

7. Сприяння оптимальному функціонуванню серцево-судинної і дихальної систем.

9. Профілактика та поліпшення психоемоційного стану спортсмена після монотонної, тривалої статичної тренувальної роботи на лінії стрільби зі зброєю.

Висновки і пропозиції.

1. Встановлено, що для профілактики негативних впливів тренувальних навантажень на організм спортсменів з кульової стрільби необхідно у навчально-тренувальне заняття включати комплекси коригуючих вправ та після тренування проводити самостійні заняття спортсмена, використовуючи засоби загальної фізичної підготовки.

2. Рекомендується в ході навчально-тренувального заняття включення періодичного відпочинку з виконанням спеціальних коригуючих вправ.

3. Визначено, що кожне тренувальне заняття слід укладати насиченим комплексом профілактичних заходів. Він повинен включати в себе як різні загальнорозвиваючі вправи для рук, ніг, тулуба, так і спеціальні – для корекції постави.

4. Визначено, що істотну роль у профілактиці появи дефектів опорно-рухового апарату спортсменів кульової стрільби грають заняття загальною розвиваючими вправами з використанням вправ з інших видів спорту.

5. Рекомендуються заняття з гідрокінезотерапії, які слід проводити після основного тренування на стрільбищі в другій половині дня. Доцільно проводити тренування 2 рази на тиждень з проміжком в 3-4 дня. Заняття триватимуть 45 хвилин.

6. Профілактичні заняття спортсмена з кульової стрільби повинна проводитися регулярно, протягом усього тренувального циклу. Тут дуже важлива роль ранкової гігієнічної гімнастики і водні процедури, які повинні бути обов'язковою частиною режиму спортсмена.

Перспективою подальших досліджень є розроблення та впровадження у тренувальний процес спортсменів з кульової стрільби спеціальної програми заходів з профілактики професійних захворювань опорно-рухового апарату.

Список літератури:

1. Кривцов А.С., Соколан И.В., Палехова Е.С. Профилактика нарушений осанки у студентов не физкультурных вузов, занимающихся пулевой стрельбой из винтовки. *Физическое воспитание студентов творческих специальностей.* 2008. № 4. С. 94–101.
2. Кульова стрільба. Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності та навчальних закладів спортивного профілю. Київ : НОК України, 2009. 63 с.

References:

1. Kryvtsov A.S., Sokolan Y.V., Palekhova A.S. (2008). Profylaktyka narushenyi osanky u studentov ne fyzkulturnыkh vuzov, zanymaiushchykhsia pulevoi strelboi yz vyntovky [Prevention of postural disorders in students of non-physical education institutions engaged in bullet shooting from a rifle]. *Physical education of students of creative specialties*, no. 4, pp. 94–101.
2. NOC of Ukraine (2009). Kulova strilba. Navchalna prohrama dlia dytiacho-iunatskykh sportyvnykh shkil, spetsializovanykh dytiacho-iunatskykh shkil olimpiiskoho rezervu, shkil vyshchoi sportyvnoi maisternosti ta navchalnykh zakladiv sportyvnoho profiliu. Kyiv : NOC of Ukraine.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-81
УДК 615.825.1:616.711-007.5:796

Дмітрієва Н.С.
Міжнародний науково-технічний університет
імені академіка Юрія Бугая

ФІЗИЧНА ТЕРАПІЯ ПРИ ЗАХВОРЮВАННЯХ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ У СПОРТСМЕНІВ З КУЛЬОВОЇ СТРІЛЬБИ

Анотація. Метою дослідження є розробити комплексну програму з фізичної терапії спортсменів з кульової стрільби на основі проведення аналізу частоти, локалізації, причин виникнення та наслідків основних, найбільш розповсюджених захворювань опорно-рухового апарату. Проведено дослідження стану опорно-рухового апарату серед спортсменів з кульової стрільби, які мають звання кандидата у майстри спорту, майстра спорту та майстра спорту міжнародного класу. Здійснено теоретичний аналіз і узагальнення науково-методичної літератури. За результатами захворювання опорно-рухового апарату у спортсменів з кульової стрільби супроводжуються раптовим припиненням тренувальних занять, що викликають порушення усталеного життєвого стереотипу, що тягне за собою хворобливу реакцію всього організму. У розроблену комплексну програму з фізичної терапії спортсменів з кульової стрільби при захворюваннях опорно-рухового апарату включені заняття з кінезотерапії, лікувального масажу, механотерапії та фізіотерапії. Встановлені принципові особливості фізичної терапії спортсменів з кульової стрільби при захворюваннях опорно-рухового апарату.

Ключові слова: фізична терапія, захворюваннях опорно-рухового апарату, кульова стрільба, спортивна фізична терапія, медична фізична терапія, медична реабілітація, спортивна реабілітація, фізична терапія спортсменів, професійні захворювання.

Dmitriieva Nikol
Academician Y. Bugay International Scientific and Technical University

PHYSICAL THERAPY IN DISEASES OF OF MUSCULOSKELETAL SYSTEM IN SHOOTING SPORTS ATLETES

Summary. The aim of the study is to develop a comprehensive physical therapy program and to provide recommendations on the physical therapy of shooting sports athletes, based on the analysis of frequency, localization, causes and consequences of major, most common diseases of the musculoskeletal system. The study of the state of the musculoskeletal system with the help of methods surveys, somatoscopy and anthropometry among athletes who have the title of a candidate for master of sports, master of sports and master of sports international class. The study involved 56 athletes aged 13-20 years. Theoretical analysis and generalization of scientific and methodical literature is carried out. According to the results of the disease of the musculoskeletal system, shooting sports athletes in connection with severe pain syndrome are accompanied by sudden suspension of training sessions, causing a disturbance of the established life stereotype, which entails a painful reaction of the whole organism. Reduces the functional capacity of the organism and all its systems, there is physical and mental irrigation. In the developed complex program on physical therapy of shooting sports athletes in diseases of the musculoskeletal system includes classes on kinesiotherapy, therapeutic massage, mechanotherapy and physiotherapy. On the basis of the study of the state of the musculoskeletal system of the shooting sports athletes, it has been determined that the common disease is osteochondrosis of the spine, scoliosis and flat stomatal. Principal features of physical therapy of shooting sports athletes in diseases of the musculoskeletal system are established. The complex program on physical therapy of shooting sports athletes at the diseases of the musculoskeletal system has been developed and recommendations on physical therapy have been given.

Keywords: physical therapy, diseases of the musculoskeletal system, shooting sports, sports physical therapy, medical physical therapy, medical rehabilitation, sports rehabilitation, physical therapy of athletes, occupational diseases.

Постановка проблеми. Безперервне зростання спортивних досягнень вимагає значного збільшення обсягу та інтенсивності тренувальних навантажень. Неправильно проведене і нераціонально дозоване фізичне навантаження може бути причиною виникнення різних передпатологічних змін, патологічних станів і привести до загострення наявних різних хронічних захворювань, або до розвитку перенапруги різних органів і систем організму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні та зарубіжні дослідження свідчать, що порівняно часто у спортсменів з кульової стрільби реєструються хронічні захворювання опорно-рухового апарату, які складають 53% їх патологій. Найбільший відсоток серед захворювань опорно-рухового апарату складають хвороби суглобо-зв'язкового апарату – 22,7%, остеохондроз хребта – 12,3%, кісток і окістя – 8% [5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сьогодні у наукових джерелах відсутня програма з фізичної терапії та рекомендації по фізичній терапії спортсменів з кульової стрільби.

Мета статті. Метою дослідження є розробити комплексну програму з фізичної терапії та надати рекомендації по фізичній терапії спортсменів з кульової стрільби на основі проведення аналізу частоти, локалізації, причин виникнення та на-

© Дмітрієва Н.С., 2019

слідків основних, найбільш розповсюджених захворювань опорно-рухового апарату.

Матеріал і методи дослідження. Проведено дослідження стану опорно-рухового апарату за допомогою методів опитування, соматоскопії та антропометрії серед спортсменів з кульової стрільби, які мають звання кандидата у майстри спорту, майстра спорту та майстра спорту міжнародного класу. У дослідження було залучено 56 спортсменів віком 13-20 років. Оцінка стану опорно-рухового апарату досліджуваних проводилася за допомогою методу антропометричних стандартів та методу кореляції. Здійснено теоретичний аналіз і узагальнення науково-методичної літератури з питання фізичної терапії при захворюваннях опорно-рухового апарату, виявлених під час дослідження у спортсменів з кульової стрільби. На основі отриманих результатів розроблено комплексну програму з фізичної терапії та надані рекомендації по фізичній терапії спортсменів з кульової стрільби.

Результати дослідження та їх обговорення. Розповсюдженим захворюванням опорно-рухового апарату (ОРА) у спортсменів з кульової стрільби є сколіоз. Найбільш характерним видом сколіозу для стрільців є S – образні сколіози 1 ступеня, а також лівобічний – у пістолетників і правобічний – у гвинтівочників.

Поряд з викривленням хребта так само у стрільців зустрічається (в 15% випадків у кандидатів у майстри спорту) один з видів порушень постави – сутулість. У багатьох випадках вона має тимчасовий характер. Розвивається так само, як і асиметрія поясу верхніх кінцівок за рахунок одноманітних рухів і положення тіла. Наступне захворювання – плоскостопість, що зустрічається у кандидатів у майстри спорту (КМС) –2,1%, у майстрів спорту (МС) – 16%, у майстрів спорту міжнародного класу (МСМК) – 67,1%. Основною причиною розвитку плоскостопості у стрільців є: тривале перебування на ногах, неправильно підібране стрілецьке взуття.

Найпоширенішим захворюванням у спортсменів з кульової стрільби є остеохондроз хребта. Це захворювання, при якому пошкоджуються переважно хрящові поверхні кісток всередині суглоба. В результаті дегенерації дисків розвиваються вторинні реактивні процеси у хребті, зв'язках, судинах, нервових корінцях: деформовані відростки тиснуть на хребтові нерви, судини і викликають болі і ряд патологічних синдромів. За даними науково-методичної літератури 60% пошкоджень у спортсменів з кульової стрільби припадає на поперековий, 30% – на грудній і 10% – на шийний відділи хребта. В основі остеохондрозу лежить дегенеративно-дистрофічні ураження міжхребцевих дисків. Ці зміни настають при великих фізичних навантаженнях, підйнятті важких предметів, хронічній травматизації дисків, порушеннях обміну речовин.

Професійні захворювання опорно-рухового апарату у стрільців проявляються у певній послідовності: першими проявляються кіфози – 2%, через 5-6 років – сколіози – 1%, плоскостопість – 2,1%, через 6-8 років занять стрільбою у спортсменів з'являються такі захворювання ОРА як лордоз – 17-31%, поперековий і грудний остеохондроз – 17-23,7%.

Захворювання опорно-рухового апарату у спортсменів з кульової стрільби у зв'язку з вираженим больовим синдромом супроводжуються раптовим припиненням тренувальних занять, що викликають порушення усталеного життєвого стереотипу, що тягне за собою хворобливу реакцію всього організму. Це веде до згасання і руйнування вироблених в результаті багаторічних систематичних тренувань умовно-рефлекторних зв'язків. Знижується функціональна здатність організму і всіх його систем, відбувається фізична і психічна детренованість [6, с. 183]. Негативні емоції, пов'язані з захворюванням, неможливість виступати на змаганнях, перспектива надовго втратити спортивну форму і працездатність негативно діють на психіку, що ще в більшій мірі підсилює процеси детренованості. Особливо несприятливо позначається відсторонення від тренувальних занять.

У зв'язку з цим важливим завданням фізичної терапії спортсменів з кульової стрільби є відновлення психосоматичного здоров'я, загальної і спеціальної працездатності після перенесених захворювань і травм. Зберігаючи багато рис, властивих відновленню не спортсменів та інвалідів, фізична терапія спортсменів з кульової стрільби відрізняється певною специфікою, перш за все в аспекті кінцевих цілей – необхідністю відновлення професійних рухових якостей і навичок, що вимагає інших форм організації, засобів і методів фізичної терапії.

У загальному вигляді особливостями фізичної терапії спортсменів з кульової стрільби є такі:

- максимально ранній початок заходів фізичної терапії;
- комплексність використовуваних методів і засобів відновлення;
- своєрідні етапи фізичної терапії;
- система довгострокового планування, включаючи прогноз;
- система точного дозування, оперативного контролю та корекції фізичного навантаження;
- експертна оцінка ступеня клініко-функціонального стану спортсмена і його можливості відновити нормальний тренувальний процес [6, с. 183–184].

Принциповими особливостями розробленої комплексної програми фізичної терапії спортсменів з кульової стрільби є виділення двох наступних етапів фізичної терапії:

- етап медичної фізичної терапії (далі МФТ);
- етап спортивної фізичної терапії (далі СФТ).

Кожен з цих етапів має певну мету, яка визначає відповідні завдання та підбір методів і засобів фізичної терапії.

Етап МФТ спортсмена з кульової стрільби проводять лише при тяжких порушеннях стану хребта чи при різних травмах. Він характеризується стиханням патологічного процесу, розвитком регенераторних і компенсаторних процесів. Завданнями цього етапу є прискорення адаптації спортсмена до побутових навантажень та підтримання загальної та спеціальної працездатності [4; 6].

Вказані завдання реалізують шляхом включення в комплекси лікувальної, гігієнічної гімнастики та самостійних занять загальнорозвиваючих, дихальних і спеціальних коригуючих

вправ; використання плавання, ходьби та бігу, спортивних ігор, ходьби на лижах та інших форм і засобів фізичної культури. Рекомендується щоденно займатися фізичними вправами вдома, застосовуючи профілактор Євмінова [4, с. 358].

Гімнастичні вправи виконують з вихідних положень стоячи, сидячи, в упорі стоячи на колінах, лежачи і у висі при різних положеннях голови, тулуба, рук та ніг. Вибір вихідного положення в кожному конкретному випадку визначається характером порушення постави, поставленими завданнями.

Весь цикл занять поділяється на 2 періоди – підготовчий і основний. У підготовчий період створюють уявлення про правильну поставу і утворюють фізіологічні передумови для її закріплення. В основний період ця робота завершується [1].

Основою нормалізації взаєморозташування частин тіла є зміцнення природного м'язового корсета. Найкращими вихідними положеннями для цього є такі, що забезпечують розвантаження хребта, – лежачи на спині та животі і, особливо, в упорі стоячи на колінах, що дає можливість цілеспрямовано діяти на окремі відділи хребта. Вправи, що виконуються з названих вихідних положень, мають бути симетричними, чергуватися з розслабленням м'язів і дихальними вправами.

Залежно від виду дефекту постави добирають відповідні вправи. При сутулості, збільшенні грудного кіфозу потрібно зміцнювати довгі м'язи спини. Застосовують розгинання корпусу із вихідних положень лежачи на животі, в упорі стоячи на колінах (колінах і долонях, колінах і передпліччях, колінах і витягнутих руках). Розгинання тулуба слід виконувати з різними положеннями рук, з предметами, з обтяженням.

При збільшенні поперекового лордозу слід зміцнювати м'язи живота, використовуючи рухи ногами лежачи на спині: «велосипед», підніманння прямих ніг, перехід в положення лежачи, в положення сидячи та ін.

У випадках зменшення фізіологічних викривлень хребта вправи мають бути спрямовані на зміцнення м'язів спини та живота, рекомендуються рухи з невеликим обтяженням (гантелями масою 0,5-1 кг).

Для усунення асиметричної постави використовують симетричні вправи, що врівноважують м'язовий тонус на опуклому і ввігнутому боці хребта. Колові рухи руками назад, згинання рук до потилиці і плечей є спеціальними вправами при крилоподібних лопатках [2; 4, с. 358].

Ефективність лікувальної гімнастики значно підвищується при застосуванні гідрокінезотерапії і плавання. Заняття проводять не менше ніж два рази на тиждень при температурі води не нижче 26°С і повітря 25-26°С. Тривалість заняття 40-55 хв, сюди входить 10-20 хв виконання імітаційних і підготовчих вправ на суші. У воді використовують різноманітні вправи для розвитку сили і витривалості м'язів, коригуючі і на виховання правильної постави. Застосовують гумові амортизатори, ласти, надувні круги, які фіксують на рівні таза, що не дозволяє прогинатися у поперековій ділянці і розвантажує хребет, а також надувні і пластмасові іграшки, м'ячі, дошки з пінопласту та інші підтримуючі засоби.

Вибір стилю плавання визначають характером дефекту. Для усунення сутулості, тотального кіфозу рекомендують плавати вільним стилем чи способом брас на спині, асиметричної постави – плавання на боці та способом брас на грудях чи спині. Останній стиль є основним при більшості порушень постави, оскільки складається з симетричних послідовних плавальних рухів руками, ногами і ковзання [4, с. 359].

Поряд з фізіотерапією, масажем, ортопедичними засобами та кінезотерапією використовують інтенсивні загально-розвиваючі вправи, а в ряді випадків спеціальні вправи тренувальної спрямованості. До кінця етапу МФТ спортсмен повинен бути повністю адаптований до побутових і нескладних професіональних навантажень.

Етап СФТ спортсмена з кульової стрільби характеризується окремими функціональними порушеннями, залишковими явищами перенесеної хвороби або травми (зниження функціональних показників кардіо-респіраторної системи, залишкова контрактура, порушення координації рухів та ін.). Завданнями етапу СФТ є повна ліквідація цих функціональних порушень, відновлення загальної і частково спеціальної працездатності спортсмена з кульової стрільби. Спеціальними засобами цього етапу служать фізичні вправи різної спрямованості [6, с. 190–195].

На початковому відрізку етапу СФТ спортсмена з кульової стрільби широко використовуються вправи, що розвивають фізичні якості. Вони повинні бути досить великі за обсягом і інтенсивністю, щоб викликати помітні зрушення в вегетативної сфері і стимулювати зростання загальної працездатності спортсмена з кульової стрільби. Максимальна частота пульсу на піку навантаження повинна бути не меншою за 150-180 уд/хв. Тривалість виконання фізичних вправ протягом дня повинна бути не менше 3-4 годин.

Другу групу вправ складають циклічні локомоції (ходьба, біг, плавання, біг на лижах, на ковзанках, веслування, їзда на велосипеді), робота на комп'ютеризованих елісферичних системах класу IMOOVE (200, 600, 700) та комп'ютеризованій системі HUBER Motion Lab.

Використання циклічних локомоцій дозволяє швидко відновити загальну працездатність спортсменів з кульової стрільби. Ці прості по координації вправи спочатку виконуються в помірному темпі, не вимагають значних м'язових зусиль. Універсальними видами циклічних локомоцій є плавання, ходьба, біг, вправи на велосипеді (велоергометрі). Робота на комп'ютеризованих елісферичних системах класу IMOOVE (200, 600, 700) та комп'ютеризованій системі HUBER Motion Lab сприяє підвищенню як загальної, так і спеціальної працездатності спортсменів з кульової стрільби [3, с. 425–459].

Третю групу складають силові вправи для м'язів зони пошкодження. Будь-яке захворювання ОРА супроводжується рефлекторним розвитком дистрофічних змін м'язової тканини, зменшенням її маси, зниженням силових можливостей. Крім того, м'язи є стабілізаторами хребетних рухових сегментів і суглобів кінцівок. Особливо велике значення м'язів-стабілізаторів при нестабільності суглобів. Все вищесказане змушує приділяти значну увагу відновленню м'язів.

При цьому використовується переважно аналітичний метод тренування м'язів, що дозволяє точно дозувати фізичне навантаження і уникати травм.

Четверту групу складають імітаційні вправи. Зберігаючи зовнішній малюнок змагальних вправ, вони в той же час виконуються без виражених зусиль і в помірному темпі, що робить їх нетравматичними. Виконуючи імітаційні вправи, спортсмен з кульової стрільби. набуває необхідну психічну стійкість, відновлює специфічні рухові навички, що особливо важливо для кульової стрільби. Імітаційні вправи виконуються не тільки в залі, але і в басейні. Найбільш складними є спеціально-підготовчі (спеціально-допоміжні) і спеціальні вправи. При їх освоєнні використовуються відомі в спортивній педагогіці прийоми: метод підвідних вправ, метод розчленованої вправи, прийоми полегшення при виконанні спеціальних вправ в повній координації [1; 2].

Складні по координації і зусиллям спеціальні вправи діляться на кілька простіших і розучуються спортсменом поступово. Лише при повному клініко-функціональному відновленні спеціальну вправу виконують в повній координації. При повному клініко-функціональному відновленні спортсмен виконує спеціальну вправ вже в повній координації. Складні по координації спеціальні вправи можуть виконуватися з полегшенням, наприклад, частковим зняттям важелів з гвинтівки.

Звичайні умови полегшення при виконанні спеціально-підготовчих і спеціальних вправ створюються в басейні завдяки особливим властивостям водного середовища. З одного боку, при достатньому ступені занурення в воду майже повністю знімається його маса і таким чином різко зменшується питоме навантаження на суглобові хрящі і міжхребцеві диски хребта, з іншого – різко знижується швидкість виконання стрибкових і ударних вправ, що робить їх нетравматичними .

Таким чином, протягом періоду СФТ співвідношення різних груп фізичних вправ істотно змінюється від загальнорозвиваючих і циклічних локомоцій на начальному відрізку до імітаційних, спеціально-підготовчим і спеціальним на заключному відрізку. Значення засобів МФТ в період СФТ, як правило, невелике [6, с. 193].

На МФТ та СФТ спортсменів з кульової стрільби поряд з кінезотерапією необхідне використання лікувального масажу та фізіотерапії.

Лікувальний масаж використовують для зміцнення розтягнутих та ослаблених м'язів і, навпаки, розслаблення і розтягнення напружених м'язів; підвищення загального тонусу. Застосовують почергово ручний і підводний душ-масаж. Масажують ослаблені довгі м'язи спини й міжлопаткової ділянки прийомами розминання, глибокого розтирання, постукування, інтенсивного погладжування. На м'язи передньої поверхні тулуба діють прийомами погладжування, розтирання і розминання [4, с. 361].

Фізіотерапія спрямована на загальне зміцнення організму, стимуляцію ослаблених м'язів, підвищення пристосувальних можливостей та неспецифічної опірності організму, загартування. Використовують сонячні та повітряні ванни, душ струменевий і циркулярний, обливання, обтирання, прісні і хвойні ванни; електростимуляцію ослаблених м'язів; кліматолікування [4, с. 361].

Рис. 1. Блок-схема комплексної програми фізичної терапії при захворюваннях опорно-рухового апарату у спортсменів з кульової стрільби

Джерело: розроблено автором

Послідовність використання засобів у комплексній програмі фізичної терапії при захворюваннях опорно-рухового апарату у спортсменів з кульової стрільби наведена у розробленій блок-схемі (рис. 1).

До кінця етапу СФТ вдається повністю ліквідувати залишкові функції порушення і підготувати спортсмена з кульової стрільби до початкових тренувальних навантажень. Повне відновлення спортивної працездатності завершується в рамках етапу СФТ, для чого при професійних захворюваннях ОРА спортсменів з кульової стрільби середньої та великої важкості потрібно, як правило, кілька тижнів. Весь цей період спортсмен повинен перебувати під контролем вже лікаря команди, тренування ж носить індивідуальний характер (крім тимчасового обмеження обсягу і інтенсивності фізичного навантаження можуть бути також тимчасово виключені окремі спеціальні вправи і, навпаки, включені спеціальні вправи з арсеналу етапу СФТ) [6, с. 194–193].

Висновки і пропозиції.

1. На основі проведеного дослідження стану опорно-рухового апарату спортсменів з кульової стрільби, визначено, що розповсюдженим захворюванням є остеохондроз хребта, сколіоз та плоскостопість.

2. Здійснивши теоретичний аналіз і узагальнення науково-методичної літератури з питання фізичної терапії при захворюваннях опорно-рухового апарату, виявлених під час дослідження у спортсменів з кульової стрільби, встановлено, що принциповими особливостями фізичної терапії спортсменів з кульової стрільби при захворюваннях опорно-рухового апарату є: максимально ранній початок заходів фізичної терапії, комплексність використовуваних методів і засобів відновлення, своєрідні етапи фізичної терапії, система довгострокового планування, включаючи прогноз, система точного дозування, оперативного контролю та корекції фізичного навантаження, експертна оцінка ступеня клініко-функціонального стану спортсмена і його можливості відновити нормальний тренувальний процес.

3. Розроблено комплексну програму з фізичної терапії спортсменів з кульової стрільби при захворюваннях опорно-рухового апарату та надані рекомендації по фізичній терапії, яка поділяється на два послідовні етапи: етап медичної фізичної терапії та етап спортивної фізичної терапії. У комплексну програму з фізичної терапії спортсменів з кульової стрільби при захворюваннях опорно-рухового апарату включені заняття з кінезотерапії, лікувального масажу, механотерапії та фізіотерапії. Використання всіх наведених засобів за наведеними у статті методиками сприяє підвищенню функціональної здатності організму спортсмена з кульової стрільби і всіх його систем, що були порушені внаслідок професійних захворювань опорно-рухового апарату.

Перспективи подальших досліджень. Здійснивши підведення підсумків з питання фізичної терапії спортсменів з кульової стрільби при захворюваннях опорно-рухового апарату, а також розповсюдженості цих захворювань, стає актуальним питання розроблення методик профілактики розвитку професійних захворювань опорно-рухового апарату у спортсменів з кульової стрільби засобами фізичної терапії.

Список літератури:

1. Дубровский В.И. Лечебная физическая культура (кинезотерапия) : учеб. для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., стер. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. 608 с.
2. Епифанов В.А. Лечебная физическая культура : учебное пособие. Москва : ГЭОТАР-Медиа, 2006. 568 с.
3. Кашуба В.О., Попадюха Ю.А. Біомеханіка просторової організації тіла людини: сучасні методи та засоби діагностики і відновлення порушень : монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 768 с.
4. Мухін В.М. Фізична реабілітація : підруч. для студ. ВНЗ фіз. виховання і спорту. Київ : Олімп. література, 2000. 424 с.
5. Синяков А.Ф. Хронические заболевания опорно-двигательного аппарата стрелков. URL: http://www.shooting-ua.com/books/book_143.htm (дата звернення: 28.01.2019).
6. Физическая реабилитация : учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по Государственному образовательному стандарту 022500 «Физическая культура для лиц с отклонениями в состоянии здоровья» (Адаптивная физическая культура) / под общ. ред. проф. С.Н. Попова. изд. 3-е. Ростов н/Д : Феникс, 2005. 608 с.

References:

1. Dubrovskyi V.Y. (2001). Lechebnaia fyzycheskaia kultura (kynezoterapyia): ucheb. dlia stud. vyssh. ucheb, zavedenyi [Therapeutic physical culture (kinesitherapy) : studies. for stud. higher studies, institutions]. 2-e yzd., ster. Humanyt. yzd. tsentr VLADOS, Moskva. (in Russian)
2. Epyfanov V.A. (2006). Lechebnaia fyzycheskaia kultura : uchebnoe posobye [Therapeutic physical culture: study guide], HEOTAR-Medya, Moskva. (in Russian)
3. Kashuba V.O., Popadiukha Yu.A. (2018). Biomekhanika prostorovoi orhanizatsii tila liudyny: suchasni metody ta zasoby diahnostyky i vidnovlennia porushen [Biomechanic of the open space organization of people of the people: modern methods of research and development], monohrafiia. Tsentr uchbovoi literatury, Kyiv. (in Ukrainian)
4. Mukhin V.M. (2000). Fizychna reabilitatsiia : pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh nachalnykh zakladiv fizychnoho vykhovannia i sportu [Physical reabilitation: training for students of primary schools in Olympic training and sports]. Olimpiiska literatura, Kyiv. (in Ukrainian)
5. Syniakov A.F. (2014). Chronic diseases of the musculoskeletal system. URL: http://www.shooting-ua.com/books/book_143.htm (accessed: 28.01.2019).
6. Fyzycheskaia reabylytatsyia : uchebnyk dlia studentov vysshykh uchebnykh zavedenyi, obuchaiushchykhsia po Hosudarstvennomu obrazovatelnomu standartu 022500 «Fyzycheskaia kultura dlia lyts s otklonenyiamy v sostoianyy zdorovia» (Adaptyvnaia fyzycheskaia kultura). [Physical rehabilitation: a textbook for university students enrolled in the State educational standard 022500 “Physical culture for persons with disabilities in the state of health” (Adaptive physical culture), Popov S.N., (2005), № 3, Fenyks, Rostov na Donu. (in Russian)

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-82
УДК 7.067+141.201

Малицька О.В.
Бердянський державний педагогічний університет

ГАРМОНІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена вивченню аспектів художньо-естетичної діяльності як специфічної форми активного ставлення людини до навколишнього світу. Висвітлено сучасні концепції художньо-естетичної діяльності як специфічного способу самореалізації та самовдосконалення особистості, вільного освоєння нею навколишнього. Проаналізовано потреби, інтереси та цінності як рушійні чинники художньо-естетичної діяльності. Акцентується увага на значенні художньо-естетичної діяльності в розвитку та гармонізації соціуму та особистості. Окреслено діапазон факторів, що забезпечують успішність гармонізації особистості засобами художньо-естетичної діяльності.

Ключові слова: особистість, суспільство, гармонія, гармонійне суспільство, гармонійна особистість, гармонізація, художньо-естетична діяльність, мистецтво.

Malitskaya Olena
Berdyansk State Pedagogical University

HARMONIZATION OF THE PERSONALITY BY MEANS OF ARTISTIC AND AESTHETIC ACTIVITIES

Summary. The article is devoted to the study of artistic and aesthetic activity aspects as a specific form of human activity. The article considers the modern concepts of artistic and aesthetic activity. It is shown that the needs, interests and values are the driving factors of artistic and aesthetic activity. The author analyses the main components of art and aesthetic activity and the peculiarities of its acquisition by the personality in terms of modern culture and human nature.

Keywords: personality, society, harmony, harmonious society, harmonious personality, harmonization, artistic and aesthetic activity, art.

Постановка проблеми. Модернізація сучасного суспільства пов'язується, як правило, із суто економічними процесами, рідше – соціальними. Проте світовий досвід показує, що гуманітарна складова є найважливішою і неодмінною умовою і фактором розвитку суспільства, а гармонійні процеси його трансформації невід'ємні від людського фактора.

Серед пріоритетів розвитку суспільства актуальними є ті, що пов'язані з визначенням шляхів гармонізації відносин людини з природою, суспільством і власним «Я». Технократичний підхід до усіх процесів, які мають місце в суспільстві XXI століття, потребує для людини своєрідної «гуманітарної компенсації». Серед пріоритетних стратегій подолання технократизації суспільства – гармонізація об'єктивно-суб'єктивних аспектів існування людини, відродження гуманітарного знання, оскільки воно завжди спрямоване до емоційної сфери особистості.

Гармонія є умовою виживання та прогресу сучасної людини. Оскільки однією з основних характеристик гармонії є домірність частин і цілого, то елементом гармонійного суспільства є гармонійна особистість: позитивна, творча, здатна до гармонізації процесів сприймання та перетворення навколишнього. А прагнення до виховання гармонійної особистості та створення відповідних для цього умов є ознакою прогресу суспільства. У зв'язку з цим проблема гармонізації особистості набуває не просто соціального значення, а й статусу фундаментальної в процесах його трансформації. Функція гармонізації, зокрема, як педагогічного процесу полягає в тому, що вона набуває статусу фактора конструктивної взаємодії особистості з оточуючим середовищем на основі системи духовних цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дефініцію поняття «гармонія» зроблено в працях О. Лосєва, В. Самохвалової, Є. Яковлєва тощо.

Гармонія як філософська категорія є сферою досліджень Б. Лихачова, В. Загвязиньського, В. Сластьоніна.

Проблему внутрішньої гармонії людини, її позитивного сприймання та конструктивної взаємодії з навколишнім висвітлено в дослідженнях М. Бердяєва, Г. Батищева, О. Больнова.

У працях Т. Адорно, М. Кагана, В. Шестакова, В. Лебедєва ця узгодженість, взаємодія, що охоплює поняття «гармонія», подається як гармонія природи і навіть більше – як гармонія Всесвіту.

Проблема гармонії висвітлюється через структуру соціуму, суспільні відносини в дослідженнях О. Конта, Г. Спенсера.

Педагогічні аспекти ідеї гармонізації особистості викладені в працях вітчизняних дослідників І. Беха, М. Євтуха, І. Прокопенка, О. Савченко, О. Сухомлинської, Б. Года.

Регуляторну функцію духовної активності людини у процесах гармонізації її особистості визначають І. Булах, Б. Братусь, Р. Павелків, С. Ставицька. Деяким аспектам художньо-естетичної діяльності як фактора гармонізації особистості та навколишнього середовища присвячені роботи О. Боднара, А. Бойчука, В. Даниленка, Ю. Легенького, О. Хмельовського, І. Рижової.

© Малицька О.В., 2019

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Ґрунтовному науковому опрацюванню зазначеної проблеми бракує такого концептуального підходу, який визнає гуманітарне знання та освіту, позитивний світогляд та суб'єктивне благополуччя кожної особистості як значущі фактори удосконалення суспільних відносин.

Мета статті. Метою цієї роботи є теоретичний аналіз проблеми гармонізації особистості засобами художньо-естетичної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Процес гармонізації визначається як досягнення узгодженості, домірності, взаємодії, впорядкованості складових в ціннісній основі існування людини [1]. Процеси внутрішньої гармонізації дозволяють урівноважити такі внутрішні змісти особистості, упорядковувати їх, подолати можливі конфлікти між ними. Отже, гармонізація особистості може розглядатися як процес, спрямований на розвиток якостей, що сприяють формуванню гармонійно розвиненої особистості.

Людина постійно зазнає деконструктивного впливу аспектів взаємодії з навколишнім світом. Сучасні дослідники визначають мистецтво як спосіб збереження внутрішнього світу суб'єкта та «особистих смислів» його буття у формі алгоритмів сприймання себе, оточуючого світу та цілей свого існування, які воно акумулює, зберігає і транслює з покоління в покоління. Отже, функція психічного відновлення – гармонізація, є однією з найважливіших функцій творчої діяльності.

Аналіз доробків художньої педагогіки (О. Рудницька, Г. Шевченко, Л. Масол, О. Щолокова, О. Хижна) дозволяє трактувати художньо-естетичну діяльність як спеціально організований процес, спрямований на створення умов, що сприяють формуванню досвіду емоційно-ціннісного й творчого відношення до дійсності, змістом якої є формоутворення, а метою – гармонізація себе та свого ставлення до навколишнього світу.

Синкретичність художньо-естетичної діяльності (М. Каган) обумовлює асимілювання в ній особливостей власної художньої творчості суб'єкта та аспектів емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього. Зміст і форма організації процесу художньо-естетичної діяльності є своєрідними утвореннями за умов специфічних якостей, властивих художній діяльності: образності, асоціативності, емоційності, діалогічності, суб'єктивності. Невід'ємними властивостями художньо-естетичної діяльності є образність, суб'єктивність, особливий емоційно-образний характер дій.

Художньо-естетична діяльність має структуру, властиву і будь-якій іншій діяльності, але зберігає при цьому своєрідність і специфіку, які зумовлені обов'язковістю художнього образу в будь-якому творі мистецтва. Така спільність дозволяє трактувати художньо-естетичну діяльність як один із видів діяльності, що входять в структуру педагогічної діяльності, але мають свою специфічну організацію.

Структура як художньої, так і педагогічної діяльності визначається через три елементи: суб'єкт, наділений активністю, що спрямовується на об'єкт; об'єкт, на який спрямована активність суб'єкта; активність, яка виражається в тому чи іншому способі оволодіння об'єкта суб'єктом. (М. Племенюк). Спільними аспектами зазначених видів активності також можна визначити такі: художньо-естетична та педагогічна діяльність є і духовно-практичними, і духовно-теоретичними видами діяльності, а також, одночасно, і продуктивними, і споживчими.

Найважливішою специфічною характеристикою художньо-естетичної діяльності є зв'язок творчості і мислення, що проявляється в осмисленні цілей творчого процесу, усвідомленні існуючих художніх закономірностей дійсності, вмінні реалізовувати завдання, спрямовані на досягнення певного результату. Дослідження, присвячені проблемам творчої активності людини свідчать, що особливостями художньо-естетичної діяльності є також синкретизм, емоційний фон, який є обов'язковим для цієї діяльності, особистісний тип відображення дійсності, художність, наявність спеціальних здібностей у суб'єкта. Є більш широкий погляд на специфіку художньої активності людини: ці автори відносять до її особливостей також можливість вибору мети в залежності від творчої ситуації та настрою, потенційність творчого фіаско, рефлективність, емпатія [7].

Синкретизм художньо-естетичної діяльності, як специфічний прояв, виявляється в органічному поєднанні пізнавального, ціннісно-орієнтаційного, перетворювального і комунікативного аспектів людської активності, які в даному випадку є її структурними компонентами. Ця особливість творчої активності зумовлюється її інтегративністю.

Безумовність емоційності та образності художньо-естетичної діяльності трактується як емерджентність, що означає виникнення у цілого, тобто в творі мистецтва, нових якостей, які відсутні в його складових. Ця властивість художньо-естетичної діяльності дозволяє створювати безліч варіантів творчого продукту з однакових вихідних елементів. Фактором, який впливає на результат акту художньої активності, виступають суб'єктивні аспекти творчого процесу. Це уможливлює різну інтерпретацію художнього образу на основі однакових складових навіть одним суб'єктом творчості.

Художність творчої діяльності визначається як прояв сутності мистецтва – художнього відображення існуючого різноманіття об'єктивної дійсності. Ця властивість художньо-естетичної діяльності є фундаментальним початком щодо її організації, форм, характеру, способів, технік та прийомів.

Художність припускає свободу вибору цілей, технологій, вільну інтерпретацію об'єктів реальності. Але не можна не відмітити такої властивості, як раціональність художньо-естетичної діяльності [7], яка дещо обмежує свободу митця. Вона являє собою логічно обґрунтовану сукупність певних, історично вироблених стандартів і еталонів щодо художніх цінностей, загальноприйнятих уявлень про художньо-естетичну діяльність. Раціональність художньо-естетичної діяльності проявляється у таких категоріях, як, наприклад, закони перспективи або закони колористики. Її сутність зводиться до свідомих адекватних дій для досягнення мети та отримання запланованого результату творчого процесу.

Раціональність художньо-естетичної діяльності визначено принципом взаємозв'язку естетичного та етичного в мистецтві. Відсутність цього фундаментального мистецького принципу можна спостерігати у діяльності сучасних митців. Сприйняття світу як хаосу – парадигма сучасної епохи постмодернізму – є її відображенням та визначальним фактором, який і зумовлює загальний характер сучасного мистецтва. Нехтування цього принципу призводить до того, що мистецтво постмодернізму характеризують як бездуховне, відчужене від реальності, художні образи якого досить часто не містять не тільки етичних компонентів, а й навіть естетичних. Такі твори можна трактувати як деконструктивні і в фізичному, і в психічному планах, а отже й нераціональні з ціннісної точки зору. Це знецінює виховний потенціал та гармонізуючий вплив художньо-естетичної діяльності. А отже важливим критерієм гармонізації особистості засобами художньо-естетичної діяльності є органічний синтез художності та раціональності або можливості свободи творчості та наявності спеціальних здібностей, знань, умінь та навичок. Здібності, як і мотиви суб'єкта творчої діяльності, що складають фундамент процесу цієї діяльності, слід віднести до внутрішніх передумов художньо-естетичної діяльності.

Відсутність раціональності в творчій діяльності призводить до порушення і іншого мистецького принципу – принципу естетичної універсальності, який полягає в тому, що естетична діяльність пронизує всі сфери діяльності людини та проявляється в кожній із них. Згідно з естетикою М. Дюфрена, тільки естетичний досвід породжує всі – як моральні, так і пізнавальні відносини [4]. Естетичний досвід гармонізує в людині протилежні інтенції, виявляючи сутнісні основи буття на глибинному рівні. Будь-який досвід є досвідом переживання, а у будь-якого переживання завжди є результат – вираження, отже всякий досвід – естетичний досвід [9]. Сучасне мистецтво перестало бути автономною сферою і набуло похідного характеру від технологій, що призвело до втрати його зв'язку з реальністю. Поряд із низкою інших, це стало одним із факторів технократизації та дисгармонії сучасного суспільства.

Оскільки в мистецтві будь-який твір має суто персоніфікований характер, то можна трактувати одну з провідних особливостей художньо-естетичної діяльності як особистісний тип відображення навколишньої дійсності. Ця особливість зумовлює абсолютну протилежність наукової та художньо-естетичної діяльності. В першому випадку емоції не є значущим компонентом наукового процесу та продукту. В художньо-естетичній діяльності емоційний момент є ключовою та імперативною характеристикою і суб'єкта, і об'єкта цієї діяльності. Творча діяльність передбачає можливість альтернативного жанру, сюжету, стилю створюваних художніх продуктів. Наукова діяльність, на противагу творчій, обмежена канонами та алгоритмами, просторовими та часовими рамками.

Серед особливостей художньо-естетичної діяльності в дослідженнях можна виділити таку, як «висока ступінь ризику невдачі» [7, с. 12]. Ця особливість властива суто професійній творчій діяльності та проявляється як нерозуміння або невизнання створеного митцем художнього образу. Таке непорозуміння пояснюється тим, що художній образ завжди є суб'єктивним і неконкретним за своєю природою, на відміну від результатів будь-якої наукової роботи. В педагогічному контексті ця особливість може проявлятися лише як невпевненість суб'єкта творчої діяльності у своїх можливостях, що найчастіше зумовлено суб'єктивними причинами: суто психологічними факторами або відсутністю достатнього комплексу спеціальних знань та практичних умінь.

Висновки і пропозиції. Аналіз сутності художньо-естетичної діяльності як суспільного явища, її особливостей, а також зіставлення її з педагогічною діяльністю дозволяють з'ясувати умови її впливу на становлення та гармонійний розвиток особистості.

Художньо-естетична діяльність, яка не має професійної спрямованості, і метою якої є гармонізація внутрішнього стану та ставлення до навколишнього світу буде ефективною при створенні низки умов: мотиваційних, конструктивних, організаційних, комунікативних. Мотиваційною умовою можна визначити усвідомлення суб'єктом появи нових можливостей для вирішення психологічних, а також комунікативних проблем. Використання форм і методів організації навчально-творчої діяльності, відповідних віковим, індивідуальним, психологічним можливостям суб'єкта є основною організаційною умовою гармонізуючої художньо-естетичної діяльності. Конструктивною умовою можна вважати озброєння суб'єкта інформацією про механізми та технології творчої діяльності. До комунікативних умов віднесемо високий рівень сформованості комунікативної культури педагога та використання діалогу як форми суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Список літератури:

1. Бернс Р. Развитие «Я» концепции и воспитание. Москва : Прогресс, 1986. 422 с.
2. Выготский Л.С. Психология искусства. Москва : Педагогика, 1987. 341 с. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/vygotsky_psihologiya-iskusstva_1987/ (дата звернення 20.01.2019).
3. Гершунский Б.С. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования. *Педагогика*. 2002. № 7. С. 3–13.
4. Золотухина-Аболина Е.В. Проблема воображения: читая Микеля Дюфрена. URL: http://www.hses-online.ru/2014/01/07.pdf (дата звернення 8.01.2019).
5. Колесникова И.А. Гуманитаризация непрерывного образования – одно из направлений модернизации общества. *Социально-гуманитарные знания*. 2004. № 1. С. 86–107.
6. Макарцева П.Н. Гармонические основы формирующейся парадигмы духовной жизни общества : автореф. дис. ... д-ра социол. наук : 22.00.06 / Ин-т социально-политич. исследов. РАН. Москва, 2000. 48 с.
7. Новиков А.М. Методология художественной деятельности. Москва : Эгвес, 2008. 72 с.
8. Отич О.М. Мистецтво у системі розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України. Київ, 2009. 459 с.

9. Психология. Полный энциклопедический справочник / ред. Б.Г. Мещерякова. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. 896 с.
10. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька : навч. посіб. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. 360 с.

References:

1. Berns R. Razvytye «Ia» kontseptsyy y vospytanye. Moskva : Prohress, 1986. 422 s.
2. Vyhotskyi L.S. Psykholohyia iskusstva. Moskva : Pedahohika, 1987. 341 s. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/vygotsky_psihologiya-iskusstva_1987/ (data zvernennia: 20.01.2019).
3. Hershunskyi B.S. Tolerantnost v systeme tsennostno-tselevykh pryoritetov obrazovanyia. Pedahohyka. 2002. № 7. S. 3–13.
4. Zolotukhyna-Abolyna E.V. Problema voobrazhenyia: chytaia Mykelia Diufrena. URL: http://www.hses-online.ru/2014/01/07.pdf (data zvernennia: 8.01.2019).
5. Kolesnykova Y.A. Humanytaryzatsyia nepreryvnoho obrazovanyia – odno yz napravlenyi modernyzatsyy obshchestva. Sotsyalno-humanytarnye znanyia. 2004. № 1. S. 86–107.
6. Makartseva P.N. Harmonycheskye osnovы formyruiushcheisia paradyhmy dukhovnoi zhyzny obshchestva : avtoref. dys. ... d-ra sotsyol. nauk : 22.00.06 / Yn-t sotsyalno-polytych. yssledov. RAN. Moskva, 2000. 48 s.
7. Novykov A.M. Metodolohyia khudozhestvennoi deiatelnosty. Moskva : Эhves, 2008. 72 s.
8. Otych O.M. Mystetstvo u systemi rozvytku tvorchoi indyvidualnosti maibutnoho pedahoha profesiinoho navchannia : dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.04 / Instytut pedahohichnoi osvity i osvity doroslykh APN Ukrainy. Kyiv, 2009. 459 s.
9. Psykholohyia. Polnyi entsyklopedycheskyi spravochnyk / red. B.H. Meshcheriakova. SPb. : Praim-EVROZNAK, 2007. 896 s.
10. Rudnytska O.P. Pedahohika: zahalna ta mystetska : navch. posib. Ternopil : Navchalna knyha – Bohdan, 2005. 360 s.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-83
УДК 37:737(477)

Альошина О.А.
Національний університет «Острозька академія»

ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕМІСНИЧОЇ ШКОЛИ ПРИ КАМ'ЯНЕЦЬКОМУ ПРАВОСЛАВНОМУ БРАТСТВІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XIX СТ.

Анотація. У статті проаналізовано специфіку організації та навчання у ремісничій школі, заснованій Кам'янецьким православним братством на території Подільської губернії. З'ясовано, що до братської школи братчики приймали в переважній більшості дітей із бідних сімей та дітей-сиріт, котрі жили в притулку і навчалися за рахунок братства та благодійників. Крім того, школу відвідували діти, що приходили на навчання з міста. Розкрито основні аспекти та особливості системи навчання у школі, що полягала у викладанні предметів згідно програми початкових шкіл. У позаурочний час відповідно до розподілу одна група хлопчиків навчалася столярній справі, інша – чоботярській, а дівчата займалися рукоділлям. В подальшому утримування школи вимагало значних матеріальних витрат і братство власними зусиллями не було спроможне утримувати більшу кількість вихованців. Відтак члени братства постійно зверталися із проханнями підтримки до чиновників і благодійників із різних міст і сіл Подільської губернії.

Ключові слова: православні братства, просвітницька діяльність, ремісниче школа, притулок, Подільська губернія.

Alyoshina Oksana
National University of Ostroh Academy

FUNCTIONING OF A CRAFT SCHOOL AT THE KAMYANETS ORTHODOX FRATERNITY EVENTS OF THE PODILLYA PROVINCE IN THE XIX CENTURY

Summary. The fall of the orthodox fraternities was charged with consumihg the authority of the Orthodox church. Realization in the life of the Russian politics in the orthodox fraternities are one of the tasks of the activity determined by the educational direction. The article analizes the specifics of organization and training in a craft school founded by a orthodox fraternity in the city of Kamyanets on the Podillya province. It was found out that in school members of the fraternity adopted in the vast majority of children from poor families and orphans children who lived in asylum and were trained at the expense of fraternity and philanthropists. In addition, the school was attended by children who came to study from the city. The main aspects and peculiarities of the system of study at the school, which consisted of teaching subjects in accordance with the curriculum of elementary schools, were revealed. In extra time, according to the distribution, one group of boys studied carpentry, the other – , and gils handicrafts. Having received such knowledge, poor children could secure themselves in the future. Each year, the number of people wishing to receive initial knowledge increased in this school grew, as well as to master a certain craft. Subsequently, school retention required significant material costs and the fraternity by their own efforts was not to hold a large number of pupils. As a resalt, members of the fraternity constantly applied to support the school for officials and philanthropists from different cities and villages of the Podolsk province. Dispite this, over the years, members of the fraternity managed to materially provide and worry about the pupils of this institution.

Keywords: orthodox fraternity, the elucational activity, craft school, shelter, the Podillya province.

Постановка проблеми. Заснування православних церковних братств у упродовж другої половини XIX ст. було обумовлене потребою утвердження засад православ'я та протистояння поширенню інших релігій на території Подільської губернії. З метою реалізації політики російського самодержавства на православні братства покладалося здійснення просвітницької діяльності, зокрема виховання дітей «в дусі православ'я». Напрями такої роботи братства впроваджували через відкриття парафіяльних шкіл, читалень та бібліотек, розповсюдження релігійної літератури. Одним із головних завдань, яке поставило для виконання Кам'янецьке православне братство, було заснування братської школи та притулку для навчання дітей із бідних родин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означена тема представлена у публікаціях вітчизняних науковців XX ст. Зокрема, Троїцький О. [12], Григорук О. [3], Опря І. [5] опублікували низку статей, присвячених культурно-просвітницькій діяльності та участі православних братств в культурному житті Поділля, в яких вони побіжно розкрили висвітлювали дане питання. На сьогодні відсутні публікації, які б повністю розкривали дану тему. Використання опублікованих матеріалів та періодичних видань дало можливість розкрити особливості діяльності ремісничої школи при Кам'янецькому православному братстві.

Мета наукової статті полягає у розкритті специфіки функціонування ремісничої школи при православному братстві міста Кам'янця Подільської губернії упродовж другої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Кам'янецьке Іоанно-Предтеченське братство виникло 1864 р. з метою сприяння розповсюдженню і процвітанню православної віри, заснування шкіл «в дусі право-

© Альошина О.А., 2019

славної віри, турботи і опіки про нужденних членів» православної церкви [13, арк. 2]. Виконуючи дане завдання у 1865 р. братство відкрило три школи, а саме одну в Кам'янці 24 січня, а дві в його передмісті – 31 січня на Російських Фільварках і 2 лютого на Польських Фільварках [4, с. 271].

До цих шкіл приймали дітей обох статей, в переважній більшості із бідних сімей та сиріт, незалежно від віросповідання. Частину дітей-сиріт утримували на кошти братства, інші навчалися за рахунок благодійників. Крім того, була частина дітей, що приходили з міста на вільне навчання. Навчальний рік розпочинався 8 січня і завершувався 20 грудня [11, с. 488–490].

Розширюючи свою діяльність братство було переконане, що шкільна освіта дає велику користь для вихованців. Проте братчики розуміли, що навчання лише одній грамотності, яким би чином «благотворно воно не впливало на міське населення, не може дати сиротам засобів» для безбідне існування в майбутньому, оскільки коли вони закінчать школу, то будуть «піддаватися усім жахіттям бідності, переносити які буде для них важко». Братчики констатували, що «грамотна сирота ще більше буде відчувати всі жахливі наслідки бідності, ніж та дитина, яка з самого дитинства, замість навчання грамоти, навчалась мистецтву випрошувати для себе шматок хліба» [1, с. 155]. Виходячи з цього покровитель братства єпископ Подільський і Брацлавський Леонтій вирішив заснувати при одній із братський шкіл притулок, в якому крім шкільної програми, навчали б дітей різним ремеслам, які «в свій час могли приносити чесний і безбідний кусок хліба як для них самих, так і для їх родин» [10, с. 156].

Представники братства були стурбовані тим фактом, що круглі сироти або діти, яких не могли забезпечити бідні батьки, залишалися напризволяще без усякого нагляду. Крім того, «шукаючи милостиню, вони стають жертвами розбрату або складають предмет співчуття ксьондзів, опікунства товариств польської благодійності, а іноді єврейського милосердя. З раннього віку їх виховують в дусі римо-католицької віри, насаджують в них почуття нетерпимості і відрази до всього православного» [2, с. 882].

Відтак з метою підняття рівня життя православних ремісників рада братства вирішила реорганізувати одну з братських шкіл у ремісничу школу і влаштувати при ній притулок. Братство мало на увазі, що майбутні ремісники, виховані в дусі суворого православ'я, добросовісними робітниками, корисними членами суспільства, які сумлінно будуть виконувати замовленні і передадуть свій досвід своїм дітям чи учням [10, с. 818].

Загалом завдяки допомозі інших благодійників було зібрало 700 крб. для початкових потреб майбутньої школи. Ремісничу школу заснували на основі однією з братських шкіл, а саме Польсько Фільварецької школи, а система навчання в ній здійснювалася за зразком Хотинського повітового училища.

3 лютого 1866 р. відбулося відкриття та освячення притулку для сиріт і бідних дітей. В ньому утримували круглих сиріт, котрі були позбавлені засобів для існування, забезпечували їх їжею та одягом за рахунок добровільних пожертв членів та благодійників братства. В школі вихованців навчали читати і писати, Закону Божому, «російській грамотності» і іншим предметам згідно програми навчання у початковій школі. Хлопчики ділилися на кілька груп, де одна частина хлопців навчалася столярній справі, а інша – чоботярській [1, с. 160].

Вихованці ремісничої школи при Іоанно-Предтеченському братстві навчалися ремеслу зранку – з 8 до 13 год., а з 15 до 18 год. – проводилися уроки у братській школі. У 1867 р. у вказаній ремісничій школі столярній справі навчалося 17 хлопчиків, а чоботарській – 24 [6, с. 824]. Крім того, школу вільно відвідували хлопчики, що приходили з міста, котрі до обіду займалися читанням і писанням, але при цьому вони за бажанням навчалися ремеслам. Після обіду з хлопчиками займалися учні-семінаристи, які з 14 лютого до завершення навчального року проводили заняття під наглядом наставника педагогіки А. Павловича. В певні пори року два семінаристи проживали у притулку у якості помічників вчителя і у визначений час навчали хлопчиків читання і писання [10, с. 822].

Для навчання ремеслам братство наймало кращих майстрів міста. Майстри отримували від братства платню та безкоштовне житло при школі [9, с. 68]. При майстрові знаходилося два підмайстри, що постійно працювали у школі. В залежності від замовлень, прийнятих школою, кількість підмайстрів могла змінюватися. Замовлення приймалися від жителів міста як для формування практичних навичок вихованців, так і для отримання прибутку. Окрім роботи на замовлення, вихованці самі виготовляли меблі для школи, а чоботарська майстерня повністю задовольняла попит братської школи [6, с. 823].

Упродовж 1868 р. діючі майстерні мали значні результати, у порівнянні з попередніми роками. Кожна майстерня із грошей, що отримували від продажу виготовлених речей, купувала інструменти, матеріали для виробів і мала можливість виплачувати платню майстрам і підмайстрам, які в переважній більшості часу знаходилися на утриманні братства. У чоботярній майстерні впродовж 1868 р. навчалося 24 хлопчики, які виготовляли чоботи для учнів семінарії і духовного училища, а також виконали 298 приватних замовлень на суму 1384 крб. 32 коп. Крім того, для власних потреб в майстерні виготовили 36 пар нових чоботів для хлопчиків і 10 – для дівчат. У столярній майстерні навчалося 12 хлопчиків. Під керівництвом майстра вони підготували 620 замовлених предметів. На отримані кошти братство закупило з запасом необхідні для роботи різні види дерева і допоміжний матеріал, відремонтували інструмент для роботи [7, с. 874–875].

Проте ситуація змінилася не в кращу сторону і братство вирішило змінити умови прийому майстрів на роботу. Витрачені гроші на матеріали для замовлення не давали хорошого прибутку, а іноді майстри витрачали більше матеріалу на виріб за необхідне. Крім того, частину розрахунку за виріб віддавали майстрам і в результаті отримували незначну вигоду. Таку систему вирішили змінити. Відтак майстри користувалися житлом, але не отримували платні [8, с. 887].

Приміщення, що винаймали, не були пристосовані для притулку і майстерень. Саме тому

братчики вирішили збудувати будинок на Польських Фільварках, адже володіючи приватною власністю вони могли укріпити функціонування притулку на наступні роки. Крім того, школу могли вільно відвідувати діти, які проживали в околицях і навчатися разом з вихованцями. У 1869 р. міська дума з дозволу Міністра внутрішніх справ виділила ділянку землі в м. Кам'янці у постійне користування, на якому братчики збудували двоповерховий будинок [7, с. 867].

В наступні роки рада братства констатувала, що коштів надходить все менше і менше, їх абсолютно не достатньо для більш-менш нормального харчування та одягу дітей. А в цей час з усіх куточків єпархії з'їжджалися зубожілі псаломщики й дяки з проханням прийняти їх синів до ремісничої школи, щоб ті в майбутньому могли заробляти на шматок хліба. Єпископ Леонтій дав розпорядження всім благочинним та настоятелям монастирів вступити 1872 року до братства, щороку вносити до його каси до 3 рублів, а також допомогти із зборами пожертвувань від підлеглого духівництва [3, с. 240].

Висновки. Кам'янецьке православне братство реалізовуючи просвітницьке завдання на території Подільської губернії заснувало ремісничу школу та притулок при ній. Даний заклад функціонував з благодійною метою для навчання дітей із бідних сімей та дітей-сиріт. Започаткована справа перевершила сподівання його членів, оскільки з кожним роком зростала кількість бажаючих навчатися в даній школі. Такий стан справ був зумовлений тією обставиною, що навчаючись в ремісничій школі вихованці могли отримати знання з початкової освіти, а також здобути навички і оволодіти певним ремеслом. В подальшому це давало вихованцям хороші перспективи для майбутнього заробітку. Однак обмежені матеріальні статки братства не дозволяли утримувати більшу кількість вихованців. Незважаючи на це, впродовж років членам братства вдавалося матеріально забезпечувати і турбуватися про вихованців школи.

Список літератури:

1. Братский ремесленный приют. *Подольские епархиальные ведомости*. 1867. № 5. Отдел второй. С. 155–162.
2. Годовщина Свято-Иоанно Предтеченского православного братства. *Подольские епархиальные ведомости*. 1866. № 24. Отдел второй. С. 870–889.
3. Григорук О. До історії православних церковних братств Поділля (За матеріалами «Подольских епархиальных ведомостей»). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2008. Т. 16. С. 234–242.
4. Об открытии трех школ Каменецким Иоанно-Предтеченским братством. *Подольские епархиальные ведомости*. 1865. № 6. Часть неофициальная. С. 271–272.
5. Опря І. Місіонерська діяльність православних братств у Правобережній Україні у 60-ті роки XIX – на початку XX ст. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2012. Випуск 65. С. 44–47.
6. Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1867-1868 гг. *Подольские епархиальные ведомости*. 1868. № 24. Часть официальная. С. 817–844.
7. Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1868-1869 гг. *Подольские епархиальные ведомости*. 1869. № 24. Часть неофициальная. С. 866–885.
8. Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1870-1871 гг. *Подольские епархиальные ведомости*. 1871. № 24. Часть неофициальная. С. 885–899.
9. Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1875 год. *Подольские епархиальные ведомости*. 1876. № 3. Официальный отдел. С. 62–75.
10. Отчет Свято-Иоанно-Предтеченского братства. *Подольские епархиальные ведомости*. 1867. № 24. Отдел второй. С. 814–829.
11. Правила для училищ Каменецкого православного братства. *Подольские епархиальные ведомости*. 1865. № 11. Часть неофициальная. С. 488–495.
12. Троицкий П. О братствах в Подольской епархии. *Подольские епархиальные ведомости*. 1868. № 4. Часть неофициальная. С. 114–120.
13. Центральний державний історичний архів України. Ф. 127, оп. 674, спр. 52, 2 арк.

References:

1. Bratskiy remeslenniy priyut [Ftaternal craft shelter] (1867). *Podol'skiye yeparkhial'niye vedomosti,* № 5, otdel vtoroy, pp. 143–145. (in Russian)
2. Godovshchina Svyato-Ioanno Predtechenskogo pravoslavnogo bratstva [The anniversary of Saint-John the Baptist orthodox fraternity]. *Podol'skiye yeparkhial'niye vedomosti,* 1866, № 24, otdel vtoroy, pp. 143–145. (in Russian)
3. Grigoruk O. (2008). Do istoriyi pravoslavnykh tserkovnikh bratstv Podillya (Za materialamy «Podol'skykh yeparkhyal'ntkh vidomostey»). [In the history of orthodox church fraternities of Podillya (on the materials of the «Podolsky diocesan newsroom»)]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats'molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv, vol. 16, pp. 234–242. (in Ukrainian)
4. Ob otkritiye trekh shkol Kamenetsim Ioanno-Predtechenskim bratstvom [On the opening of the three schools of Kamenetz St.-John-fraternity] (1865). *Podol'skiye yeparkhial'niye vedomosti,* № 6, chast' neofitsial'naya, pp. 271–272. (in Russian)
5. Oprya I. (2012). Misioners'ka diyal'nist' pravoslavnykh bratstv u Pravoberezhniy Ukrayini u 60-ti roky XIX – pochatku XX st. [Missionary activity of the orthodox fraternity in the Right-Bank Ukraine in the 60s of the XIX and early XX century]. *Gileya: maukovyy visnyk. Zbirnyk maukovyh prats'*. Kyiv, vol. 65, pp. 44–47. (in Ukrainian)
6. Otchet Kamenetskogo Svyato-Ioanno-Predtechenskogo pravoslavnogo bratstva za 1867-1868 gg. [The charter of Kamenetsky Saint Ioanno-Predtechenskogo orthodox fraternity] (1868). *Podol'skiye yeparkhial'niye vedomosti,* № 24, chast' ofitsial'naya, pp. 817–844. (in Russian)
7. Otchet Kamenetskogo Svyato-Ioanno-Predtechenskogo pravoslavnogo bratstva za 1868-1869 gg. [The charter of Kamenetsky Saint Ioanno-Predtechenskogo orthodox fraternity] (1869). *Podol'skiye yeparkhial'niye vedomosti,* № 24, chast' neofitsial'naya, pp. 866–875. (in Russian)
8. Otchet Kamenetskogo Svyato-Ioanno-Predtechenskogo pravoslavnogo bratstva za 1870-1871 gg. [The charter of Kamenetsky Saint Ioanno-Predtechenskogo orthodox fraternity] (1871). *Podol'skiye yeparkhial'niye vedomosti,* № 24, chast' neofitsial'naya, pp. 885–899. (in Russian)

9. Otchet Kamenetskogo Svyato-Ioanno-Predtechenskogo pravoslavnogo bratstva za 1875 god [The charter of Kamenetsky Saint Ioanno-Predtechenskogo orthodox fraternity] (1876). *Podol'skiye yeparkhial'niye vedomosti,* № 24, otdel ofitsial'naya, pp. 62–75. (in Russian)
10. Otchet Svyato-Ioanno-Predtechenskogo pravoslavnogo bratstva [The charter of the Saint Ioanno-Predtechenskogo orthodox fraternity] (1867). *Podol'skiye yeparkhial'niye vedomosti,* № 24, otdel vtoroy, pp. 814–829. (in Russian)
11. Pravila dlya uchilish Kamenetskogo pravoslavnogo bratstva [The rules for Kamenets orthodox fraternity school]. (1865). *Podol'skiye yeparkhial'niye vedomosti,* № 11, chast' neofitsial'naya, pp. 488–495. (in Russian)
12. Troitskiy P. (1868). About fraternities in the Podillya diocese. *Podol'skiye yeparkhial'niye vedomosti,* № 4, chast' neofitsial'naya, pp. 114–120. (in Russian)
13. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi. [Central State Historical Archive of Ukraine], f. 127, op. 674, spf. 52, arch. 2. (in Russian)

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-84
УДК 930.24

Василенко С.В.
Національний заповідник «Хортиця»

ВИЗНАЧЕННЯ ПЕРСПЕКТИВ ОРГАНІЗАЦІЇ САДОВО-ПАРКОВИХ ЛАНДШАФТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ» З МЕТОЮ ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРИЧНИХ МІСЦЬ ТА ПРИРОДНИХ ОБ'ЄКТІВ НА ЇХНІЙ ТЕРИТОРІЇ

Анотація. Розглядається питання розвитку Національного заповідника «Хортиця», як історико-культурного заповідника, одним з фундаментальних завдань якого, зазначеного постановою про його створення (1965 рік), передбачалось закладення садово-декоративного парку на його території. Проектування парків на острові Хортиця проводилося з моменту оголошення заповідника (1965р) та вже у 1989 році майже весь острів планувалось зробити парковим комплексом. Досліджуються генеральні плани острова Хортиця 1965 та 1985 років, у яких запланований парк залишається, навіть не дивлячись на те, що 1973 року противники створення заповідника намагались видалити пункт закладки парку зі згаданої вище постанови про оголошення заповідника. Вперше проводиться спроба аналізу відсутності паркового спрямування у генеральному плані розвитку Національного заповідника «Хортиця», розробленого 2003 року в незалежній Україні як одного з імовірних проявів розриву історичної пам'яті розвитку заповідника, а також пропонується пошук можливих рішень.

Ключові слова. парк, острів Хортиця, історія парків, історичні місця, Хортицький лабіринт.

Vasylenko Serhii
Khortytsia National Reserve

DEFINING PROSPECTS OF THE ORGANIZATION OF GARDEN LANDSCAPES OF KHORTYTSIA NATIONAL RESERVE FOR COVERING HISTORICAL AND NATURAL SITES ON THEIR TERRITORY

Summary. The issue of development of the Khortytsia National Reserve as a historical and cultural one is considered, one of the fundamental tasks of which was stated by the decree on its declaration (1965) was the making a garden-decorative park in its territory. Developing parks on the island of Khortytsia was carried out from the declaration of the reserve (1965) till 1989. The entire island was planned to be a park complex. The general plans of the Khortytsia Island of 1965 and 1985 are being explored in which the planned park remains, even though in 1973 the opponents of the declaration of the reserve made an attempt to remove the item about park in Khortytsia Island from the aforementioned decree. For the first time an attempt is made to analyze the lack of a park direction in the general plan for the development of the Khortytsia National Reserve, developed in 2003 in the independent Ukraine as one of the likely manifestations of losing the historical memory of the development of the reserve. There are suggestions on the search for possible solutions to the issues. A scientific search for the territories of the Khortytsia Island, in which there are artificially-created wood-shrub plantations in the middle of the last century, is mentioned. Those were developed by outsourced land users separately from the general plans for the development of the reserve. Among such territories are Khortytskii labyrinth (its area is about 40 hectares), the central part of Khortytsia Island (its area is about 900 hectares), etc. The possibility of their "re-engineering" in the park areas, in the territory of which there are historical places is considered. The task about combination of park areas with historical sightseeing site is discussed. Implementation of which will result in a much greater motivation for perception, respect and cognition, etc. The use of such a combination on the territory of the Khortytsia National Reserve is also considered. The experience of organizing the former forestry strips into the picturesque alleys called Khortytskii labyrinth, and further positioning it as a sightseeing site is explained. Such experience may be applied in others territories of Khortytsia Island.

Keywords: park, Khortytsia Island, history of parks, sightseeing site, Khortytskii labyrinth.

Постановка проблеми. Поєднання природної складової з історичними місцями в історико-культурних заповідниках та територіях є досить актуальним явищем. Недарма, на законодавчому рівні вже передбачені об'єкти садово-паркового мистецтва як різновид культурної спадщини та навіть ландшафти – природні території, які мають історичну цінність. До речі, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва – категорія заповідних об'єктів, що визначається Законом України «Про природно-заповідний фонд України».

Природна складова, в тому числі у формі садово-паркового мистецтва як об'єкт ландшафтної архітектури, має неабиякий вплив на розвиток людини. А її застосування у поєднанні з історичними місцями призводитиме до значно більшої мотивації до сприйняття, поваги та пізнання тощо.

Тому використання такого поєднання здається виправданим на територіях історико-культурних заповідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературні джерела повідомляють про вже створені парки або паркові території з використанням садово-паркового мистецтва на території сучасних історико-культурних заповідників (зокрема, Національний історико-культурний заповідник «Качанівка»). В нашому випадку, проводиться науковий пошук територій о.Хортиця, які б могли реалізовувати вказану мету.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У випадку з Національним

© Василенко С.В., 2019

заповідником «Хортиця», маємо майже 25-річний період проектування паркових зон на території заповідника і жодного реалізованого проекту, який би відповідав пункту Постанови (про створення заповідника 1965) щодо закладки та впорядкування парку історії запорозького козацтва.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є спроба аналізу причин нереалізації проектів щодо парків на території Національного заповідника «Хортиця», а також надання пропозицій для започаткування паркового спрямування для презентації історичних місць на його території як одного з фундаментальних завдань його подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Національний заповідник «Хортиця», розташований у місті Запоріжжя, та має площу близько 2360 га (острів Хортиця близько 2330 га). Його особливістю є багатошаровість культурної спадщини: він охоплює не конкретний період нашої історії, він зберігає історію з первісних часів.

Цілком закономірним є те, що Постановою Ради Міністрів Української РСР «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних історією запорізького козацтва» від 18 вересня 1965 № 911 острів Хортиця з прилеглими скелями, островами та територіями був оголошений Державним історико-культурним заповідником, який у 1993 році першим отримав статус «Національний» з посиланням на збереження природного середовища острова Хортиці.

Саме тоді було покладено початок цілої програми з увічнення козацької слави на теренах республіки [1, с. 11].

При одночасному оголошенні Державного історико-культурного заповідника «Хортиця» ставилося питання закладки та впорядкування тематичного садово-декоративного парку історії запорізького козацтва [2]. Тобто, уже тоді ставилось завдання презентації визначних історичних місць у поєднанні з природою на острові Хортиця.

Наразі, об'єкти культурної спадщини на території Національного заповідника «Хортиця» здебільшого датуються ще за довго до появи козаків [3, с. 79]. І все ж таки заповідник був створений саме для увічнення пам'яті запорозького козацтва!

Те, що на Великій Хортиці ніколи не було Запорозької Січі, повідомив доктор історичних наук, професор В.О. Голобуцький своїм листом від 24.11.1964 року до Петра Тронька, заступника Голови Ради Міністрів України [4, с. 28]. Але, цей факт не зупинив останнього у прагненні створення козацького меморіалу саме на острові Хортиця та не позбавив його прагнення створити саме там державний історико-культурний заповідник «Хортиця», як історичну пам'ять українського народу.

Певною мірою даний «Гордіїв вузол перерубують» Віталій Отрощенко, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту-бронзової доби Інституту археології НАН України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки; Федір Турченко, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; Віктор Чабаненко, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри загального і слов'янського мовознавства Запорізького національного університету: «Ініціатори заповідання Хортиці, інтуїтивно відчували винятковість цього шматка суші, аби вилучити його із системи сільськогосподарського ґвалтування і домогтися охоронного статусу, не стали вникати в деталі, характеризуючи всебічну унікальність найбільшого острову на Дніпрі, а задля того, щоб тодішніми партфункціонерами мета заповідання сприймалася чітко і прозоро, висунули на перше місце тему Запорозького козацтва. Бо хоча офіційно цей рух тоді і не був у пошані, все ж у душах навіть найзапекліших компартійних ортодоксів козацтво сприймалося схвально. Стали б говорити про «якихось там» бродників, уличів, кіммерійців зі скіфами…» [5, с. 484–486].

У 1965 році з'являється перший генеральний план Державного історико-культурного заповідника «Хортиця» [6] з ескізним проектом [7] (рисунок 1, 2).

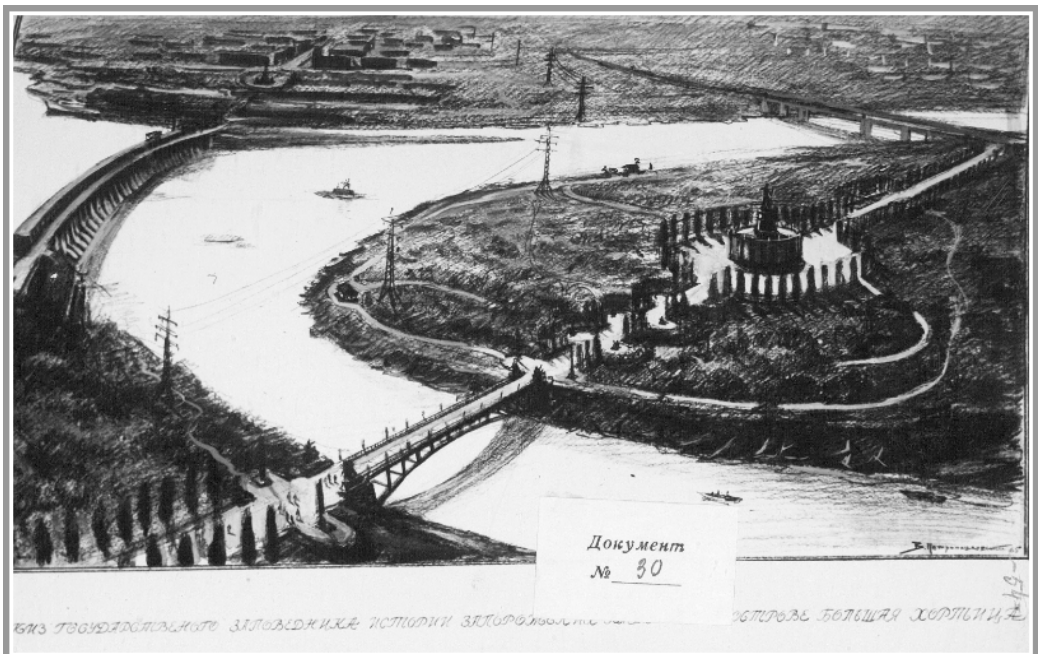

Рис. 1. Ескіз Державного заповідника історії запорізького козацтва на острові Велика Хортиця

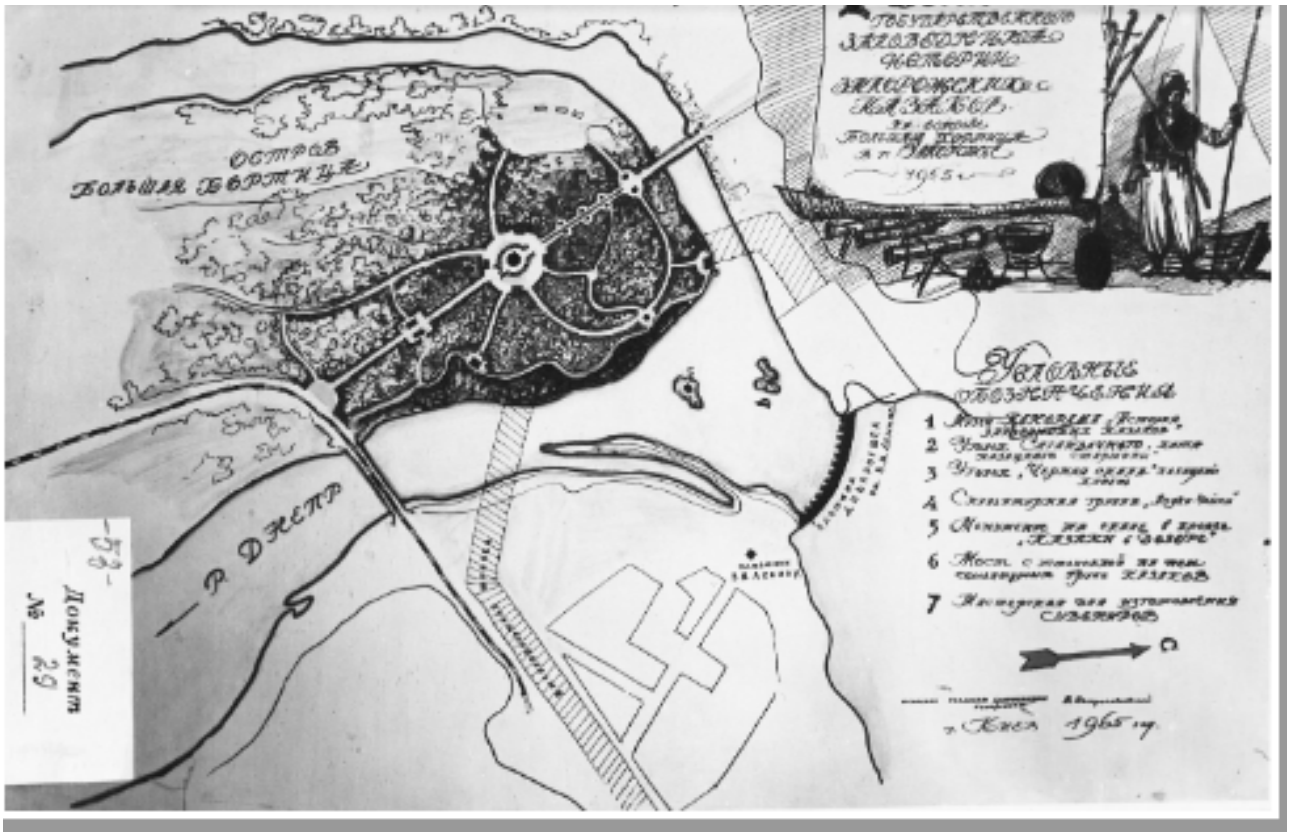

Рис. 2. Генеральний план Державного заповідника історії запорізького козацтва на острові Велика Хортиця в м. Запоріжжя (1965 рік)

Питання пошуку проектних рішень по спорудженню заповідника на о.Хортиця протягом перших п'яти років стояло дуже гостро, проте, в цілому, всі вони отримували критичні відгуки під час відкритого обговорення фахівцями різних галузей науки та мистецтва [1, с. 19].

Поступово острів Хортиця був виведений із містечкового контексту на республіканський рівень в процесі увічнення пам'яті козацтва, а ідея створення експозиції просто неба, у вигляді звезених споруд, реконструйованих об'єктів або новобудов – набула пріоритетного і науково-професійного орієнтування.

У 1969 році автори проекту Державного інституту проектування міст пропонували розмістити меморіальний парк у північній частині Хортиці до насипу залізниці, включаючи туди Малу Хортицю (о. Байди), тобто там, де зосереджені основні пам'ятні історичні місця(що не виключало можливості збереження існуючих пансіонатів, піонерських таборів і місць масового відпочинку) [4, с. 224]. На наш погляд, площа такого парку у північній частині о. Хортиця мала б бути більшою за 230 га.

Слід згадати і проект садово-паркової зони на о.Хортиця (рисунок 3), який створювався 1972 року (автори проекту: відомий ландшафтний архітектор д.б.н., професор Л.І. Рубцов, архітектори Ю.С. Полозкова, В.С. Ступаченко, Литвинчук, Шумейко, дендролог І.П. Зарва) [8]. У проекті були намічені рішення по центральній частині острова (площею близько 900 га).

Протягом всього етапу створення та становлення Державного істотко-культурного заповідника «Хортиця» спостерігалося піднесення національної свідомості [4, с. 183–185]. А тому, хвиля боротьби з націоналізмом в першій половині 70-х років поглинула кращі починання в національно-культурній сфері.

У 1973 році в проекті Постанови ЦК КПУ про хід виконання Постанов ЦК КПУ та Ради Міністрів Української РСР від 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва» пропонувалось відмінити пункт про закладку та впорядкування на о. Хортиця тематичного садово-декоративного парку історії запорізького козацтва [4, с. 350]. Але, навіть тоді цей пункт не стали викреслювати, хоча весь заповідник перепрофілювався у історико-культурний комплекс як філіал Запорізького краєзнавчого музею [4, с. 352].

1985 рік став роком затвердження основних положень генерального плану розвитку міста Запоріжжя та передбачав розвиток міського парку в центральній частині острова Хортиця зі збереженням історико-культурного заповідника та заказника «Дніпровські пороги» [9].

У 1989 році «Технико-экономическое обоснование острова Хортица» Державного інституту проектування міст «Діпромісто» передбачало впорядкування всього острова Хортиця (площею близько 2330 га), а не його частини (площею близько 230 га), як передбачали попередні проекти. При цьому, основними елементами були: меморіальний комплекс, садово-парковий комплекс, природний комплекс та наукове містечко.

Стає зрозумілим, що проектування парків на о. Хортиця проводилося з моменту оголошення

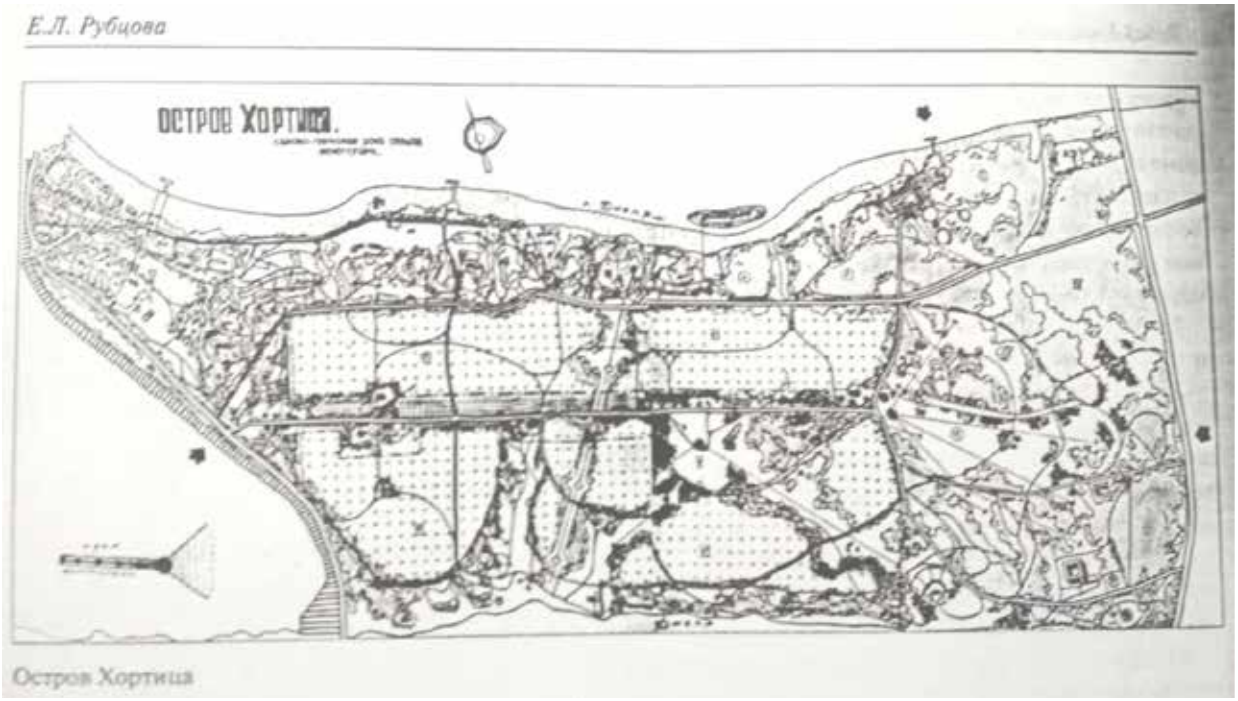

Рис. 3. Проект садово-паркової зони на о. Хортиця (1972 рік)

заповідника (1965 р.) та вже у 1989 році майже весь острів планувалось зробити парковим комплексом.

Проте втілити жоден з проектів по становленню парків так і не вдалося.

На жаль, перспективи реалізації проектів минулого століття щодо закладки декоративного парку наразі видаються нездійсненими (через наявність на запланованих під парк територіях сторонніх землекористувачів, таких як лісовий фонд, бази відпочинку тощо). Разом з цим, ідея створення парку, що передбачена у постанові про створення заповідника, є **невід'ємним фундаментальним завданням його подальшого розвитку** і тому висвітлення історичних місць на о. Хортиця у парковій складовій залишається актуальним і зараз, але в іншій концепції.

З 2003 року розроблявся Генеральний план розвитку Національного заповідника «Хортиця» та затвердженим Наказом Міністра культури у 2004 році та Рішенням сесії Запорізької міської ради від 09.06.2004, але на відміну від попередніх планів (1965 та 1985 років), в ньому взагалі не передбачений розвиток парків на о. Хортиці, що іде в розріз з Постановою про його створення.

Наразі, йде науковий пошук територій, які стали б підґрунтям для їх перепрофілювання у паркові зони. Однією з таких територій є об'єкт «Хортицький лабіринт» (площею 40 га), проект розроблений у 2017 році [10]. Його мета – висвітлення на північно-західній території острова історичних місць та природних об'єктів у поєднанні з мальовничими алеями, кожна з яких відрізнялась видовим складом дерев та чагарників. Для реалізації проекту проводився науковий пошук та впорядкування наявних паркових зон острову, на яких знаходяться історичні об'єкти, а також встановлення інформаційних аншлагів з описом найбільш визначних та цікавих об'єктів природи та історії в межах таких територій.

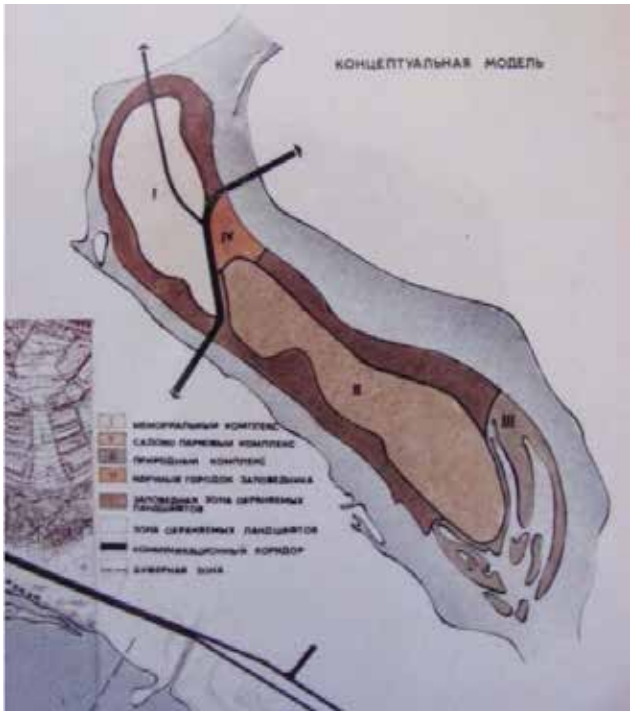

Рис. 4. «Технико-экономическое обоснование острова Хортица» (1989 р.) Державного інституту проектування міст «Діпроміcто»

Люди, які в минулому на власні очі бачили створення вказаних алей, повідомляють, що деякі дуби у «лабіринті» були висаджені з жолудів відомого Запорізького 700-річного дубу приблизно у середині XX століття.

«Лабіринт» приховує багато таємниць, і кожен, хто в ньому побуває обов'язково відкриє для себе щось нове.

І хоча територія «Хортицького лабіринту» входить до заказника «Дніпровські пороги», роботи

Рис. 5. Мапа-схема Хортицького лабіринту (північна частина о. Хортиця)

по розвитку саме такої штучно створеної паркової зони були погоджені Мінприроди, на підставі чого отриманий відповідний дозвіл на спеціальне використання природних ресурсів у «Лабіринті» з метою догляду за його територією.

Постійний догляд за зеленими насадженнями на території «Хортицького лабіринту»: обрізка гілок чагарників та дерев; складання, сортування гілок, подальше їх вивезення на туристичний пляж (єдине місце в межах заказника на острові Хортиця, де відвідувачам дозволено розводити багаття). Це найтриваліша та найважча частина проекту – зробити з непролазних джунглів дійсно мальовничі алеї. З результатом організаційних заходів по впорядкуванню частини території можна ознайомитися нижче. Цікаво, що волонтерські організації та громадськість також взяли участь у таких заходах, що свідчить про підтримку такого напрямку [11].

Слід зазначити, що ще до створення заповідника частина теперішнього «лабіринту» була запланована під ботанічний сад [12] (рисунок 7, 8).

Наявність пам'яток історії та археології на о. Хортиця створює передумови для розуміння історичного шляху становлення нашої держави та сприяє патріотичному вихованню. Оскільки зв'язок історії та природи о.Хортиця надзвичайно тісний, тому висвітлення історичних об'єктів на екскурсійних маршрутах необхідно проводити у природній складовій, в тому числі за допомогою існуючих алей «Хортицького лабіринту», які, імовірно, були створені як полезахисні смуги між абрикосовими, яблуневими, персиковими та іншими садами.

Сучасний стан цих пам'яток у північній частині о.Хортиця (фортифікаційні укріплення, кургани, кам'яні закладки скіфської доби, місця поховань 17-18 ст. тощо) потребує музеєфікації тобто приведення у стан, придатний для екскурсійного обслуговування, що також передбачено генеральним планом розвитку заповідника та не суперечить положенню про загальногеологічний заказник загальнодержавного значення «Дніпровські пороги», затвердженого наказом Мінприроди від 03.11.2008 № 564, одним з завдань якого передбачено створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності.

Однією з основних проблем є експансія нехарактерних видів дерев: робінія звичайна, клен ясенелистій, айлант найвищий на степові ділянки, їхня конкуренція з характерними видами дерев та кущів, що призводить до витіснення останніх; а також їхня окупація пам'яток археології та історії, що не дає можливості повного уявлення форми та структури останніх.

Подібно впорядкуванню «Хортицького лабіринту» центральна частина о. Хортиця (на місці якої був запланований проект садово-паркової зони на о. Хортиця як вказано на рисунку 3 та садово-паркового комплексу на рисунку 4) також має ознаки застосування садово-паркових прийомів, та необхідний для цього потенціал природних та історичних об'єктів.

Парк ім. Т.Г. Шевченка на о.Хортиця хоч і згадується у Генплані 2003 року як парк, закладений у 1964 році, але на його картографічних матеріалах він відсутній. Нам вдалося знайти матеріали лісовпорядкування острова Хортиця минулого століття (рисунок 9), де, як нам здається, можна розібрати план цього парку, але у сучасних матеріалах він вже відсутній (рисунок 10). Крім того, все ще тривають суперечки про місцезнаходження такого парку.

На наш погляд, проблема відсутності садово-паркового спрямування в Генеральному плані розвитку Національного заповідника «Хортиця» пов'язано з тим, що заповідник виступав як об'єкт, а не суб'єкт ініціативи по розробці проектів генеральних планів, що зумовило відсутність у його архівах відповідних документів. Подібна ситуація відбулася із загальногеологічним заказником загальнодержавного значення «Дніпровські пороги», межі якого й досі не винесені у натуру. До встановлення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду в натурі їх межі визначаються відповідно до проектів створення територій та об'єктів природно-запо-

Рис. 6. Світлини впорядкування алей Хортицького лабіринту 2017-2018 роки

Рис. 7. Генеральний план міста 1949 року.
Північна частина о. Хортиця – ботанічний сад (у балці Музичній)

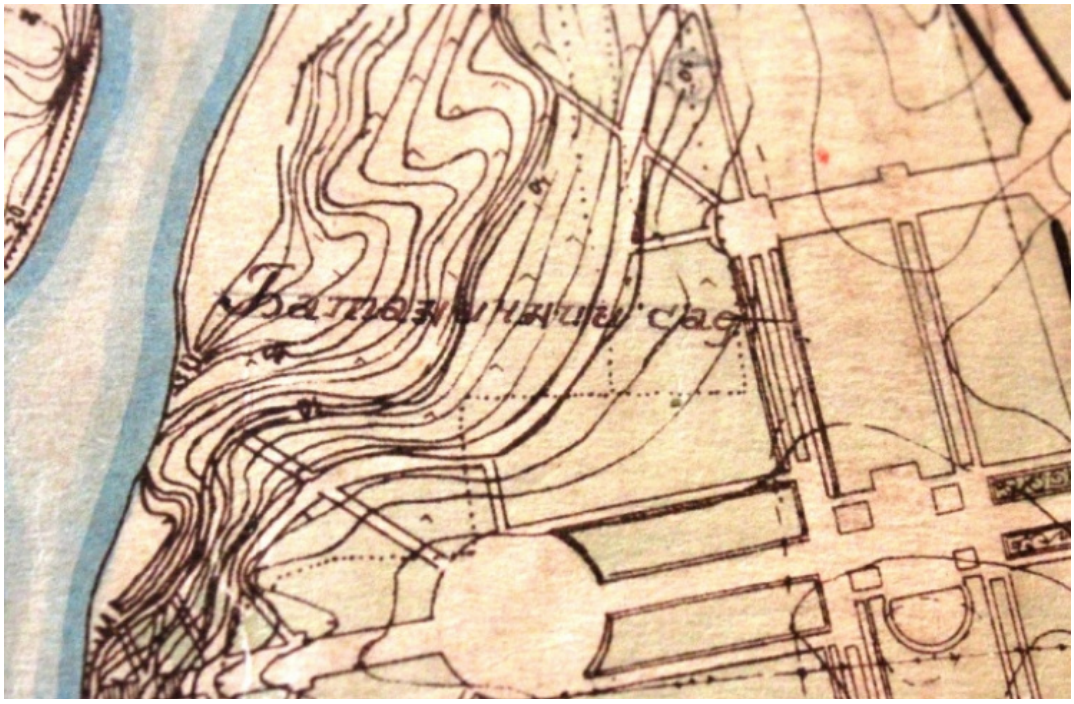

Рис. 8. Генеральний план міста 1949 року.
Збільшена північна частина о. Хортиця – ботанічний сад (у балці Музичній)

відного фонду. Але проекти створення вказаного заказника відсутні, що спонукало до вирішення питання про його функціонування навіть без таких проектів [13].

Висновки і пропозиції. 1. Провести інвентаризацію територій Національного заповідника «Хортиця», які в подальшому змогли б виконувати завдання паркових зон для презентації історичних місць в їх межах.

2. Передбачити у Генеральному плані розвитку Національного заповідника «Хортиця» розвиток паркової справи на вказаних територіях, а також визначитись з місцезнаходженням парку ім. Т.Г. Шевченка.

3. Розглянути доцільність створення наукового відділу ландшафтно-паркової архітектури у структурі Національного заповідника «Хортиця».

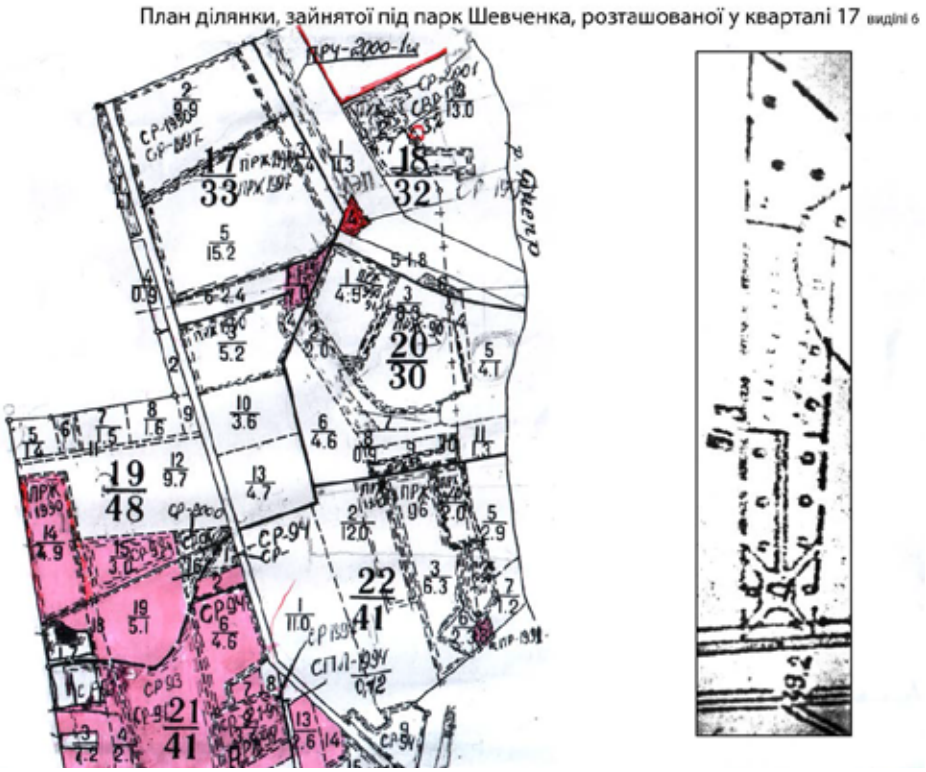

Рис. 9. План парку ім. Т.Г. Шевченка, передбачений у матеріалах лісовпорядкування острова Хортиця минулого століття

Рис. 10. Сучасні матеріали лісовпорядкування острова Хортиця

Список літератури:

1. Звіт про науково-дослідну роботу за 2016 рік Чергік Н.Ю. НА НЗХ. № 929. 119 с.
2. Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних історією запорізького козацтва: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 18 вересня 1965 № 911. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_заповідник_«Хортиця» (дата звернення: 28.02.2019).
3. Василенко С.В. До проблематики розвитку національного заповідника «Хортиця». *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи* : зб. Матеріалів XXI Міжнарод. наук. практ. інтернет-конф., 18 лютого 2019 р. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 21. 347 с.
4. Бажан О.Г. та ін. Збережемо тую славу: громад. рух за увічнення історії укр. козацтва в другій половині 50-80 х рр. XX ст. Зб. документів та матеріалів. Київ : Рідний край, 1997. 474 с.
5. Сушко К. Бентежна Хортиця. Дніпропетровськ : «ІМА-прес», 2008. 632 с.
6. Генеральний план Державного заповідника історії запорізького козацтва на острові Велика Хортиця в м. Запоріжжя. Запоріжжя, 1965 рік. URL: http://www.archivzp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=350&Itemid=49&lang=ru (дата звернення: 28.02.2019).

7. Ескіз Державного заповідника історії запорізького козацтва на острові Велика Хортиця. Запоріжжя, 1965 рік. URL: http://www.archivzp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=350&Itemid=49&lang=ru (дата звернення: 28.02.2019).
8. Рубцова Е.Л. Вклад доктора биологических наук, профессора Л.И. Рубцова в проектирование и строительство парков Украины. Інтродукція рослин. 2016. № 3(71). С. 64–74. URL: http://www.nbg.kiev.ua/upload/introd/Intr-N3-16.pdf (дата звернення: 28.02.2019).
9. Положення Генерального плану розвитку міста Запоріжжя : Постанова Ради Міністрів Української РСР від 30 травня 1985 р. № 224 / Рада Міністрів Української РСР. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/224-85-%D0%BF (дата звернення: 28.02.2019).
10. «Хортицький лабіринт» запорізьких краєзнавців – гідний претендент на отримання гранту. *Запорізька обласна організація Національної спілки краєзнавців.* URL: https://zoonsku.jimdo.com/2017/05/11/хортицький-лабіринт-запорізьких-краєзнавців-реальний-претендент-на-отримання-гранту/ (дата звернення: 28.02.2019).
11. Василенко С.В. Хортицький лабіринт. *Науково-популярний електронний часопис «Краєзнавство Запорожжя».* 2018. № 1(5). С. 22–35. URL: https://www.academia.edu/38493357/Хортицький_лабіринт (дата звернення: 28.02.2019).
12. 12 Андрющенко Е. Генплан-1949: Яким бачили Запоріжжя сталінські архітектори. *Інтернет видання Depo.ua.* 2017. 31 січня. URL: https://zp.depo.ua/rus/zp/genplan-1949-yakim-bachili-zaporizhzhya-stalinski-arhitektori-20170131510593 (дата звернення: 28.02.2019).
13. Василенко С.В. Питання функціонування загальногеологічного заказника «Дніпровські пороги» як природоохоронного об'єкту без встановлених у натуру меж на острові Хортиця. URL: https://www.academia.edu/36572103/Питання_функціонування_загальногеологічного_заказника_Дніпровські_пороги_як_природоохоронного_об_єкту_без_встановлених_у_натуру_меж_на_острові_Хортиця (дата звернення: 28.02.2019).

References:

1. Cherhik N.Yu. (2016). Zvit Pro Naukovo-Doslidnu Robotu [Report on Research Work]. Archive of Khortytsia National Reserve, № 929.
2. Wikipedia: Free Encyclopedia (2019). Pro Uvichnennia Pamiatnykh Mists Zviazanykh Istoriieiu Zaporizkoho Kozatstva Postanova Rady Ministriv Ukrainskoi RSR [About perpetuation of memorable places connected with the history of Zaporozhye Cossacks: Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR]. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_заповідник_«Хортиця» (accessed 28 February 2019).
3. Vasylenko S.V. (2019). Do problematyky rozvytku natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» [To the problems of development of the national reserve "Khortytsia"]. *Humanitarnyi prostir nauky dosvid ta perspektyvy*, no 21, pp. 79–84. Available at: https://www.academia.edu/38493389/До_проблематики_розвитку_національного_заповідника_Хортиця_стор._79-84_ (accessed 28 February 2019).
4. Bazhan O.H. and others(1997). Zberezhemo tuyu slavu: gromad. ruh za uvIchnennya IstorIYi ukr. kozatstva v drugIy polovinI 50-80 h rr. XX st. [Let's keep that glory: communities. movement for perpetuating the history of Ukrainian. Cossacks in the second half of the 50's and 80's of the twentieth century]. Kyiv : Ridnii krai. (in Ukrainian)
5. Sushko K. (2008). Bentezhna Khortytsia [Khortytsya restless]. Dnipro : IMA-pres. (in Ukrainian)
6. Generalniy plan Derzhavnogo zapovidnika istorii zaporizkogo kozatstva na ostrovi Velyka Khortitsya v m. Zaporizhzhia. Zaporizhzhia, 1965. Available at: http://www.archivzp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=350&Itemid=49&lang=ru (accessed 28 February 2019).
7. Eskiz Derzhavnogo zapovidnyka istorii zaporizkogo kozatstva na ostrovi Velyka Khortitsya. Zaporizhzhia, 1965. Available at: http://www.archivzp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=350&Itemid=49&lang=ru (accessed 28 February 2019).
8. Rubtsova E.L. (2016). Vklad doktora byolohycheskykh nauk, professora L.Y. Rubtsova v proektyrovanye y stroytelstvo parkov ukrayny [Contribution of the doctor of biological sciences, professor L.I. Rubtsov to the design and construction of parks of Ukraine]. *Plant introduction*, no 3, pp. 64–74. Available at: http://www.nbg.kiev.ua/upload/introd/Intr-N3-16.pdf (accessed 28 February 2019).
9. Polozhennia Heneralnoho Planu Rozvytku Mista Zaporizhzhia Postanova Rady Ministriv Ukrainskoi RSR in May 30, 1985 p. № 224 Available at: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/224-85-%D0%BF (accessed 28 February 2019).
10. Zaporizhzhya regional organization of the National Union of Local Lore (2017). «Khortytskyi Labirynt» Zaporizkykh Kraieznavtsiv – Hidnyi Pretendent Na Otrymannia Hrantu [Khortytskyi maze "of Zaporizhzhya regional ethnographers is a worthy applicant for a grant]. Available at: https://zoonsku.jimdo.com/2017/05/11/хортицький-лабіринт-запорізьких-краєзнавців-реальний-претендент-на-отримання-гранту/ (accessed 28 February 2019).
11. Vasylenko S.V. (2019). Khortytskyi Labirynt [Khortytsia labirynth]. *Naukovo-Populiarnyi Elektronnyi Chasopys «Kraieznavstvo Zaporozhzhia»*, no. 1, pp. 22–35. Available at: https://www.academia.edu/38493357/Хортицький_лабіринт (accessed 28 February 2019).
12. Andriushchenko E. (2017). Henplan-1949 Yakym Bachyly Zaporizhzhia Stalinski Arkhitektory [Master Plan-1949: As seen by Zaporozhye Stalin's architects]. Available at: https://zp.depo.ua/rus/zp/genplan-1949-yakim-bachili-zaporizhzhya-stalinski-arhitektori-20170131510593 (accessed 28 February 2019).
13. Vasylenko S.V. Pytannia funktsionuvannia zahalnoheolohichnoho zakaznyka «Dniprovski Porohy» yak pryrodookhoronnoho obiektu bez vstanovlenykh u naturu mezh na ostrovi khortytsia. Available at: https://www.academia.edu/36572103/Питання_функціонування_загальногеологічного_заказника_Дніпровські_пороги_як_природоохоронного_об_єкту_без_встановлених_у_натуру_меж_на_острові_Хортиця (accessed 28.02.2019).

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-85
УДК 94:315.362(477),«196/198»

Гуменюк О.В.
Рівненський державний гуманітарний університет

ДЕРЖАВА І СІМ'Я В СРСР: КОНТРОЛЬ І ОСОБИСТЕ

Анотація. У статті представлений аналіз особливого співіснування особистого у сімейному житті радянської людини з державною складовою. Досліджуються питання побуту української родини Автор виділяє праці радянських та вітчизняних істориків показуючи суспільно-політичні умови характерні історичній науці зазначених періодів. Охарактеризовано основні досягнення у вивченні проблеми і намічені питання, що потребують подальшого наукового пошуку. Окремою складовою статті є розгляд особливостей вивчення приватного життя як елементу історії повсякденності.

Ключові слова: повсякденне життя, радянська система, тоталітаризм, побут, пропаганда, сімейно-побутові традиції, соціально-побутова сфера.

Gumeniuk Oksana
Rivne State Humanitarian University

STATE AND FAMILY IN THE USSR: CONTROL AND PERSONALITY

Summary. The article presents an analysis of the special coexistence of a personality in the family life of a Soviet man with a state component. The issues of the life of the Ukrainian family are analyzed. The author distinguishes the works of Soviet and domestic historians by showing socio-political conditions characteristic of the historical science of these periods. The main achievements in the study of the problem and the planned issues that require further scientific research are described. A separate component of the article is the consideration of the particularities of studying private life as an element of the history of everyday life. The renewal of the economic and social structure of Soviet society, that is industrialization, urbanization, secularization of consciousness, emancipation of women and children, conditioned these changes. In addition, wars and social catastrophes have deeply deformed the already difficult and not always consistent process of modernizing the family with a lot of contradictions. Different groups and sections of the population of the USSR were at different stages of transition from the traditional type of family. The post-transition families of the urban population, especially the big cities, were very different, and the patriarchal peasant family was barely affected by changes (not to mention the remarkable regional difference). Between them there was a large number of intermediate, transitional models. One of the brightest indicators of the differences between them was the birth rate. True, he did not exist in isolation, but was in a rather close correlation with other qualitative and quantitative characteristics: the way of life, the type of intra-family relations, the composition and size of the family, the stability of marriage, etc.

Keywords: everyday life, the Soviet system, totalitarianism, life, propaganda, family and everyday traditions, social and everyday sphere.

Постановка проблеми. Оновлення економічної та соціальної структури радянського суспільства, тобто індустріалізація, урбанізація, секуляризація свідомості, емансипація жінок і дітей – обумовило ці зміни. Окрім того, війни і соціальні катаклізми досить дієво деформували й без того непростий і не завжди послідовний процес модернізації сім'ї з великою кількістю протиріч.

З одного боку, інститут сім'ї, як і все суспільство, піддався революційному оновленню. Це сприяло подоланню кризи патріархальної сім'ї та патріархальних сімейних стосунків, які явно відчувалися на початку століття. З іншого ж боку, через непослідовність та незавершеність змін, які відбувалися із сім'єю, вона зіткнулася з новими проблемами, значною мірою втратила здатність виконувати деякі життєво важливі для людини та суспільства функції. Подекуди відбувся затяжний розлад сім'ї як інституції з іншими суспільними інституціями і вона, по суті, опинилася на порозі нової кризи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасними дослідниками зроблено чимало щодо дослідження даної тематики як в контексті повсякденні так і окремішньо. Зокрема, О. Коляструк [12], М. Репіна [22], А. Гуревич [10], О. Удод [24], Н. Гогохія [7], Г. Мітрошенко [15], В. Лисак [13], В. Головко [8], Л. Рабжаєва [21], Н. Пушкарева [20] у своїх працях через повсякденність радянської людини досліджують загальноусталені норми, а інколи й аномалії даного періоду. При цьому радянська сімейна історія присутня не у всіх працях з вивчення особливостей радянської повсякденності.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є висвітлення складових української сім'ї в розрізі співжиття з ідеологічним чинником радянської держави.

Виклад основного матеріалу. Поява нових підходів і напрямків історіографії стала методологічною базою для наукових розробок, які стосувалися проблем приватного життя [Репіна-1, с. 20–30]. При багатьох існуючих відмінностях усі ці напрямки і підходи слугували об'єднавчим началом становлення історичної антропології. Як загальна глобальна концепція історії з усіма її новітніми досягненнями, – історична антропологія об'єднала вивчення менталітету, матеріального життя, повсякдення [10 с. 297]. Даний підхід представлений французькою історичною школою «Анналів», британською історичною антропологією і новою культурною історією, яка виникла у США. Із радянських дослідників сюди слід долучити О. Гуревича.

© Гуменюк О.В., 2019

Історична антропологія сприяла певному розширенню «території істориків», оскільки була результатом тісної міждисциплінарної взаємодії етнологів, психологів і лінгвістів. На відміну від марксистської радянської історіографії, між різними напрямками історичної антропології не було методологічної єдності. Проблематика досліджень охоплювала як різноманітні соціальні практики і манери поведінки, так і сприйняття життя і смерті; вікових періодів і хвороб; свята і будні; церемонії та ритуали; системи харчування і відпочинку; різноманітні соціальні страхи тощо. Різноманітні теми, які раніше не привертали увагу професійних істориків, почали досліджуватися як соціальні процеси з позицій безпосередніх їх учасників. Тому питання міжособистісних і міжгрупових взаємодій знайшли своє висвітлення в історичних дослідженнях.

Визріло питання щодо переосмислення і періодичних змін усіх елементів взаємопов'язаної системи поведінкових стереотипів, оскільки історикам вдалося показати, що у різні часи по різному тлумачилися такі прояви цієї системи, як любов, ненависть, дружба, внутрішньо сімейні стосунки [2, с. 12].

Деякі дослідники не розрізняють приватного життя та історію повсякдення, оскільки вони надто тісно пов'язані; а тому під повсякденням розуміють головним чином сферу приватного життя щодо питань сім'ї, домашнього побуту, виховання дітей, відпочинку, дружніх зв'язків і кола спілкування [25, с. 7].

Більшість дослідників усе ж вважає, що не варто історію повсякдення звужувати до приватного й сімейного життя і трудової діяльності та суспільних церемоній. Вона охоплює ширше коло питань, й приватне життя людини завжди вбудовувалося у її повсякдення і значною мірою залежало від неї [23, с. 81].

Відомо, що сфери повсякденного і приватного життя безліч разів пересікаються, але повністю не співпадають. Тому історики приватного життя вивчають лише одну із сфер повсякденного життя, яка залежить тільки від приватних, індивідуальних рішень. Тоді як повсякдення не можна звести лише до сфери приватного, оскільки окремі його сторони належать публічному життю [20, с. 98, 100].

Поряд з історією приватного життя досить близько перебуває таке наукове направлення, як мікроісторія. Вона дозволяє роздивитися певні процеси у подробицях, звертаючи увагу не на визначні історичні постаті, а на долю звичайних людей або невеликих соціальних груп. Вивчаючи такі життєві історії, локалізовані у межах визначеного історичного часу, мікроісторія дозволяє осмислити простір можливостей, ступенів свободи чи несвободи індивіда у заданих політичних, соціально-економічних і етнокультурних обставинах [14, с. 193]. Описуючи мотиви вчинків конкретних людей, історія приватного життя виходить на рівень мікроісторії як методу досліджень історії повсякдення і основного способу розуміння минулого, надаючи нових якостей обговоренню загальноісторичних проблем [14, с. 200].

Під впливом фемінізму складалася своєрідна «історія жінок», яка колись була викреслена з так званої «чоловічої» історіографії та покликана була «повернути жінкам історію» [3, с. 172]. Ключовою категорією аналізу досліджень у рамках історії жіноцтва (особливо у 1980-х роках) став «гендер». Предметом гендерних досліджень слугують стосунки між чоловіками та жінками і пошук нового змісту в цих стосунках; внутрішній світ людини; специфічні статуси і ролі у стосунках. Такий напрямок гендерної історії (як самостійної дослідницької методології) слугує і напрямком для історії приватного життя.

У середині 1970-х років працями європейських авторів було підняте широке коло питань, які стосувалися структури сімей, прав і обов'язків їх членів та внутрішньосімейних стосунків [22, с. 39] Уряд СРСР, прагнучи якнайшвидше розпрощатися з царським минулим, повів рішучу боротьбу за розвал основ старого суспільства. Однією з таких основ слугувала і сім'я. Як відомо, радянські партійні функціонери, сповідуючи марксистську доктрину, виступали за зникнення сім'ї, у якій жінка та діти є предметами володіння чоловіка-рабовласника. 1917 року відмінялися всілякі обмеження, пов'язані з укладанням шлюбу, тобто, і релігійні, і національні, і соціальні, і расові. Встановлювалася моногамія і проголошувалася рівність майнових і особистих прав чоловіка та жінки. Повністю витіснялася із даної сфери церква. Хоча церковний шлюб і не заборонявся, та юридичну силу мав лише громадянський шлюб, зареєстрований у загсі.

За взаємною згодою подружжя була також введена свобода розлучень. Якщо виникали суперечності, то їх вирішення розглядалося судом, як і проблема з передачею дітей на виховання, з виплатами грошового забезпечення тощо. Урівнювалися в правах діти, народжені як у шлюбі, так і поза ним. Надавалася можливість в судовому порядку встановлювати батьківство [11].

Документом, який закріпив норми перших декретів радянської влади, був прийнятий у 1918 р. спеціальний Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне та опікунське право. Цим Кодексом подружжя повністю урівнювалося в правах щодо питань сімейного життя і вибору місця проживання, щодо обрання прізвища; закріплювався шлюбний вік (для чоловіків – 18 р., для жінок – 16 р.); відмінявся принцип спільності сімейного майна; встановлювалась роздільність майна батьків і дітей.

Результати впровадження нового Кодексу виявилися зовсім не такими, як очікувані. Адже відбулося обмеження інтересів жінок і дітей, оскільки в той період абсолютна більшість радянських жінок, особливо з дітьми, не працювала і не мала власності. А отже і при розлученні вони разом із дітьми позбавлялися права на власність чоловіка і батька, не маючи при цьому власних доходів. Даний Кодекс забороняв усиновлення; виховання дітей проголошувалося суспільним обов'язком батьків, а не їхньою приватною справою. За заявою матері стосовно позашлюбних дітей вводилася процедура визнання батьківства. Працездатні родичі мали аліментні зобов'язання щодо своїх непрацездатних онуків, братів, сестер, бабусь, дідів [11].

Ліберальним тенденціям відповідала і прийнята у 1920 р. спеціальна постанова наркоматів та юстиції, яка дозволяла штучне переривання вагітності в медичних закладах. Це було перше

у світі офіційне рішення щодо легалізації абортів; і воно стало своєрідним благом для більшості радянських жінок, які проживали у нужді та побутових стражданнях.

У 1926 році був прийнятий новий Кодекс законів про шлюб, сім'ю та опіку. Цим документом офіційно прирівнювалося фактичне співпроживання до зареєстрованого шлюбу, а позашлюбні діти – до народжених у шлюбі. Реєстрація шлюбу перестала вважатися обов'язковою. Доказом шлюбних стосунків був факт спільного проживання, спільного господарства, виховання дітей тощо. Шлюби, укладені до 1917 року за релігійними обрядами, прирівнювалися до зареєстрованих. Реєстраційний порядок встановлення батьківства був передбачений як судом, так і за заявою матері. Дозволялася лише одношлюбність; шлюбний вік встановлювався єдиним – 18 років; заборонялися ранні та примусові шлюби. Встановлювалася спільність майна і відновлювалося усиновлення дітей. Спростилася процедура розлучення.

Деякі дослідники пояснюють завершення «політики сексуальних свобод» з намаганнями керівництва країни наприкінці 1920-х років придушити справжній розгул насилля і сексуальної розгнузданості. У 1926 році були заборонені аборти для жінок, які завагітніли вперше або перенесли цю операцію менш ніж півроку тому. Трохи згодом ввели платню за аборти, як ще один крок на шляху їх обмеження [21, с. 92]

Прийнята 27 червня 1936 р. Постанова ЦВК і РНК СРСР «О запрещении абортов, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многосемейным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовного наказания за неплатеж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах» стала своєрідним укріпленням сім'ї в радянському законодавстві. Збільшувалися розміри державної допомоги на придбання необхідних предметів для новонароджених і матері на годування дитини. Багатодітні матері, які мали 6 дітей, при народженні кожної наступної дитини отримували державну допомогу в розмірі 2 тис. рублів щорічно упродовж п'яти років. Жінки, у яких було 10 дітей, отримували по 5 тис. рублів на кожну наступну дитину і з другого року життя дитини – щорічну допомогу по 3 тис. рублів упродовж чотирьох років.

Ускладнилася процедура розлучення, оскільки потрібна була згода і присутність обох із подружжя; ставилася спеціальна відмітка у паспортах; стягувалося мито, яке зростало в геометричній прогресії з кожним новим розлученням. Після розлучення на утримання дітей стягувалися аліменти, за ухиляння від сплати яких передбачалася кримінальна відповідальність. Узаконювалося положення про заборону абортів, за винятком медичних протипоказів, засвідчених комісією лікарів.

Конституцією 1936 року юридично було закріплено рівноправ'я жінки і чоловіка та соціальні гарантії щодо його реалізації. Це досить вдало вписувалося у загальну стратегію сталінської модернізації країни.

Висновки і пропозиції. Періодичні зміни в правовій базі шлюбно-сімейних відносин СРСР (з ідентичністю і в УРСР) носили чітко регламентований характер взаємодії ідеологічної і партійної доктрини формування соціалістичної сім'ї і побуту, а також процесу розвитку сімейно-побутових відносин. Ми спостерігаємо своєрідні подвійні стандарти радянської сімейної системи. З одного боку радянська система контролю за приватним життям населення, в тому числі і сімейним, призвела до своєрідного відчуття повернення до «старих добрих дідівських часів» з моралізаторськими правилами, які супроводжувалися забороною абортів (до періоду «відлиги»), обмеженням розлучень, невизнанням незареєстрованих шлюбів, підвищенням уваги до «морального обличчя радянського громадянина» при призначенні на «відповідальні» посади, втручанням громадськості у сімейні справи та багато іншого, що вписувалося у загальну лінію уявлень про «порядну радянську сім'ю».

Список літератури:

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 304 с.
2. Бессмертный Ю.Л. Частная жизнь: стереотипное и индивидуальное. В поисках новых решений. Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени. Москва, 1996. С. 12.
3. Бок Г. История, история женщин, история полов. THESIS. 1994. Вып. 6. С. 172.
4. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности. Социологос. Москва, 1991. Вып. 1. С. 39–51.
5. Васильчук Г.М. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження. Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. Вип. 11. Київ : НУ НАНУ, 2007. С. 102–111.
6. Витрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР. Київ : Наукова думка, 1986. 180 с.
7. Гогохія Н.Т. Якісні методи дослідження у вивченні радянської повсякденності 1920-30-х рр. *Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка*. 2007. № 23. С. 109–114.
8. Головко В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. пр. Вип. 17. Київ : НУ НАНУ. 2007. С. 97–101.
9. Гордон Л.А., Клопов Э.В., Оников Л.А. Общий характер перемен в содержании бытовых занятий и функций быта. Социалистический калейдоскоп. Москва, 2003.
10. Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа Анналов. Москва, 1993. 297 с.
11. Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве. Принят на сессии ВЦИК 16 сентября 1918 г.
12. Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 174–184.
13. Лисак В.Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності 1950-1960-х рр. XX ст. Маріуполь, 2013. 323 с.

14. Медик Х. Микроистория. THESIS. 1994. Вып. 4. С. 193.
15. Мітрошенко Г.А. Соціальний конфлікт у побуті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». О., 2007. 19 с.
16. Неклюдова М.С. История частной жизни: генеалогия одного издательского проекта. *Вестник РГГУ. Серия «Культурология. Искусствоведение. Музеология».* 2008. № 10.
17. Олейниченко Я.Г. Дом в котором мы живем. К.: Политиздат Украины, 1988. 120 с.
18. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії : в 2-х т. / гол. ред. В. Смолій, В. Горобець, Н. Білоус, В. Зема, О. Романова. Київ, 2012. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. 328 с.
19. Поленина С.В. Советская женщина в обществе и семье. Роль женщины в современном обществе (К итогам Х-летия женщины ООН). Сб. статей. Ч. II. Москва, 1985. С. 203–218.
20. Пушкарёва Н.Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий. Социальная история. Ежегодник. 2004. Москва, 2005. С. 98, 100.
21. Рабжаева М.В. Историко-социальный анализ семейной политики в России. Москва, 292 с.
22. Репина Л.П. Выделение сферы частной жизни как историографическая и методологическая проблема. Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени. Москва, 1998. С. 23–28.
23. Стоит ли копаться в «грязном белье»… Родина. 1996. № 12. С. 81–88.
24. Удод О.А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства. Історія в школах України. Київ, 2005. № 4. С. 40–45.
25. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: пер. с англ. Москва, 2001. 326 с.

References:

1. Baran V.K., Danylenko V.M. Ukrayina v umovax systemnoyi kryzy (1946-1980-i rr.). Kyiv : Vydavnychyj dim "Alternatyvy". 1999. 304 s.
2. Bessmertnyy Yu.L. Chastnaya zhizn': stereotipnoe i individual'noe. V poiskakh novykh resheniy. Chelovek v krugu sem'i. Ocherki po istorii chastnoy zhizni v Evrope do nachala Novogo vremeni. Moskva, 1996. S. 12.
3. Bok G. Istoriya, istoriya zhenshchin, istoriya polov. THESIS. 1994. Vyp. 6. S. 172.
4. Val'denfel's B. Povsednevnost' kak plavil'nyy tigl' ratsional'nosti. Sotsiologos. Moskva, 1991. Vyp. 1. S. 39–51.
5. Vasylchuk G.M. Vyvchennya «radyanskoyi povsyakdennosti» 20-30-x rokiv suchasnymy rosijskymy istorykamy: problemy teoriyi ta metodologiyi doslidzhennya. Ukrayina XX st.: kultura, ideologiya, polityka. Zb. st. Vyp. 11. Kyiv : NU NANU, 2007. S. 102–111.
6. Vitruk L.D. Uluchshenie sotsial'no-bytovykh usloviy zhizni trudyashchikhsya USSR. Kyiv : Naukova dumka, 1986. 180 s.
7. Gogoxiya N.T. Yakisni metody doslidzhennya u vyvchenni radyanskoyi povsyakdennosti 1920-30-x rr. *Visnyk Luganskogo nacionalnogo pedagogichnogo universytetu im. T.G. Shevchenka.* 2007. № 23. S. 109–114.
8. Golovko V. «Ryba ta m'yaso» istoriyi povsyakdennosti: teoretychni zasady napryamu. Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky. Mizhvidomchyj zbirnyk nauk. pr. Vyp. 17. Kyiv : NU NANU. 2007. S. 97–101.
9. Gordon L.A., Klopov E.V., Onikov L.A. Obshchiy kharakter peremen v soderzhanii bytovykh zanyatiy i funktsiy byta. Sotsialisticheskiy kaleydoskop. Moskva, 2003.
10. Gurevich A.Ya. Istoricheskiy sintez i shkola Annalov. Moskva, 1993. 297 s.
11. Kodeks zakonov ob aktakh grazhdanskogo sostoyaniya, brachnom, semeynom i opekunskom prave. Prinyat na sessii VTsIK 16 sentyabrya 1918 g.
12. Kolyastruk O.A. Predmet istoriyi povsyakdennosti: istoriografichnyj oglyad jogo stanovlennya u zarubizhnij ta vitchyznyanij istorychnij nauci. *Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal.* 2007. № 1. S. 174–184.
13. Lysak V.F. Povsyakdennist ukrayinskyx selyan v umovax radyanskoyi dijsnosti 1950-1960-x rr. XX st. Mariupol, 2013. 323 s.
14. Medik Kh. Mikroistoriya. THESIS. 1994. Vyp. 4. S. 193.
15. Mitroshenko G.A. Socialnyj konflikt u pobuti : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filos. nauk : specz. 09.00.03 «Socialna filosofiya ta filosofiya istoriyi» O., 2007. 19 s.
16. Neklyudova M.S. Istoriya chastnoy zhizni: genealogiya odnogo izdatel'skogo proekta. *Vestnik RGGU. Seriya «Kul'turologiya. Iskusstvovedenie. Muzeologiya».* 2008. № 10.
17. Oleynichenko Ya.G. Dom v kotorom my zhivem. Kyiv : Politizdat Ukrainy, 1988. 120 s.
18. Povsyakdennya rannomodernoyi Ukrayiny. Istorychni studiyi: v 2-x t. / gol. red. V. Smolij, V. Gorobecz, N. Bilous, V. Zema, O. Romanova. K., 2012. T. 1 : Praktyky, kazusy ta deviaciyi povsyakdennya. 328 s.
19. Polenina S.V. Sovetskaya zhenshchina v obshchestve i sem'e.Rol' zhenshchiny v sovremennom obshchestve (K itogam Kh-letiya zhenshchiny OON). Sb. statey. Ch. II. Moskva, 1985. S. 203–218.
20. Pushkareva N.L. «Istoriya povsednevnosti» i «istoriya chastnoy zhizni»: soderzhanie i sootnoshenie ponyatiy. Sotsial'naya istoriya. Ezhegodnik. 2004. Moskva, 2005. S. 98, 100.
21. Rabzhaeva M.V. Istoriko-sotsial'nyy analiz semeynoy politiki v Rossii. Moskva, 292 s.
22. Repina L.P. Vydelenie sfery chastnoy zhizni kak istoriograficheskaya i metodologicheskaya problema. Chelovek v krugu sem'i. Ocherki po istorii chastnoy zhizni v Evrope do nachala Novogo vremeni. Moskva, 1998. S. 23–28.
23. Stoit li kopat'sya v «gryaznom bel'e»… Rodina. 1996. № 12. S. 81–88.
24. Udod O.A. Istoriya povsyakdennosti: problemy metodologiyi ta dzhereloznavstva Istoriya v shkolax Ukrayiny. Kyiv, 2005. № 4. S. 40–45.
25. Fitspatrik Sh. Povsednevnyy stalinizm. Sotsial'naya istoriya Sovetskoy Rossii v 30-e gody: per. s angl. Moskva, 2001. 326 s.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-86
УДК 94(4/9)

Єремєєва І.А., Миропольский В.В.
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАННЯ ПРАВЕДНИКАМИ НАРОДІВ СВІТУ (НА ПРИКЛАДІ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО)

Анотація. У статті аналізується проблема відмови Державою Ізраїль у наданні греко-католицькому митрополиту Андрею Шептицькому звання Праведника народів світу із врахуванням історико-політичних та морально-етичних аспектів питань Голокосту та Другої світової війни в цілому. Визначені критерії визначення та особливості юридичного статусу Праведника народів світу відповідно до законодавства Держави Ізраїль. Надається оцінка ставлення митрополита Андрея Шептицького до комуністичного та нацистського тоталітарних режимів. Досліджена діяльність Андрея Шептицького щодо спасіння єврейського населення від нацистського переслідування та проаналізовані причини його невизнання Праведником народів світу.

Ключові слова: Голокост, Праведник народів світу, Андрей Шептицький, нацизм, геноцид.

Yeremieieva Iryna, Myropolskyi Veniamin
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

PROBLEMS OF RECOGNITION AS RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS (THE CASE OF METROPOLITAN ANDREI SHEPTYTSKYI)

Summary. The article is devoted to analysis the refusal by the State of Israel to grant Andrei Sheptytsky the title the Righteous among the nations, taking into account the historical, political and ethical aspects of the Holocaust and the Second World War. The criteria for determining and peculiarities of the legal status of the Righteous Among the Peoples of the World are determined in accordance with the laws of the State of Israel. An estimation of the attitude of Andrey Sheptytsky to the communist and Nazi totalitarian regimes is given. The work of Andrei Sheptytsky concerning the rescue of the Jewish population from the Nazi persecution has been explored and the reasons for his non-recognition as the Righteous among the nations has been analyzed. The analysis of the criteria for granting the status of the Righteous Among the Peoples of the World suggests that the activities of Metropolitan Andrey Sheptytsky correspond to the above norms. The reason for Yad Vashem's refusal to grant Andrei Sheptytsky the title of the Righteous among the nations is cooperation with the occupation of the Nazi regime, the greetings of the Hitler Army in Lviv, contacts with the German leadership. Sheptytsky's person can not be considered beyond the historical context. The reasons for Sheptytsky's sympathy with the German authorities are anti-Ukrainian and the repression of Soviet power and the desire to minimize the devastating consequences of occupation for Ukrainians. Metropolitan's views survived the evolution from a favorable attitude to the Nazi regime until the complete rejection of its antihuman nature, which resulted in concrete actions to counter the Holocaust. The treatment of Andrei Sheptytsky's person is based on the Soviet myth, which contributes to stereotyping the image of the metropolitan in the world as a guide to the Nazi regime. Thus, the reasons for refusal to grant the Scheptytsky title of the Righteous among the nations are of a political nature. Andrei Sheptytsky and his attitude toward the Jews are a symbol of the complex ethical dilemma, the dynamics of the views and responsibilities for their mistakes.

Keywords: Holocaust, the Righteous among the nations, Andrei Sheptytsky, nazism, genocide.

Постановка проблеми. Дослідження проблем Голокосту неможливо без аналізу феномену Праведників народів світу – почесного звання, що присуджується Державою Ізраїль людям, які в роки Другої світової війни в окупованих нацистами країнах Європи рятували євреїв від знищення. Процедура надання звання Праведника може ускладнюватися через існуючі стереотипні уявлення щодо неоднозначної діяльності окремих осіб у роки Другої світової війни та виявляє значні ідеологічні та морально-етичні суперечності сучасного життя. Прикладом такої упередженості є справа греко-католицького митрополита Андрея Шептицького. Розбіг в оцінках постаті Андрея Шептицького актуалізує необхідність неупередженого докладного вивчення його ролі в спасінні євреїв під час Другої світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблеми Голокосту, як наймасштабнішого злочину проти людяності в XX ст. традиційно є предметом наукового аналізу. Інтерес до українців, що рятували євреїв під час Голокосту, зокрема постаті Андрея Шептицького підтверджується значним масивом публікацій, серед яких роботи І. Щупака [7; 8], Редліха Шимона [4], Сугацької Н.В. [5], Сурмач О.І. [6]. Оцінюючи ступінь наукової розробки явища Праведників народів світу слід зазначити, що існуючі роботи часто мають описовий характер, зосереджуючись на біографічних подробицях осіб, що отримали почесне звання, при цьому з поля зору дослідників випускаються аспекти суперечності трактовки критеріїв надання статусу Праведників народів світу. У зв'язку з цим набуває актуальності необхідність детального вивчення причин подібного явища, що дозволить осягнути проблему ідеологічної стереотипізації історичних постатей, що діяли в неоднозначних умовах воєнного часу.

Метою даної статті є об'єктивне висвітлення діяльності Андрея Шептицького під час Голокосту та дослідження проблеми невизнання його Праведником народів світу.

© Єремєєва І.А., Миропольский В.В., 2019

Виклад основного матеріалу. Поняття Праведник народів світу (Хасідей Уммот Хаолам) є рабіністичним терміном, яким позначають представників відмінних від іудаїзму релігій, що дотримуються основних біблейських заповідей, включаючи заборону на кровопролиття. У сучасному світі це визначення також відноситися до представників інших національностей, які в роки Другої світової війни «ризикували своїм життям заради порятунку євреїв» [3], рятуючи їх від Голокосту. Відповідно до ст. 9 закону Держави Ізраїль «Про увічнення пам'яті мучеників та героїв», звання Праведника народів світу присуджується Меморіалом Яд Вашем, на підставі наступних критеріїв: активна участь у порятунку євреїв від небезпеки негайного знищення або депортацію в табори смерті; реальна небезпека для рятівника і його близьких; дії рятівника не передбачали винагороди; факт порятунку підтверджується свідченнями тих, хто вижив або наявністю відповідних документів [9]. Перераховані критерії засвідчують неупереджений та свідомий характер дій тих, хто рятував євреїв під час Голокосту. Звання Праведника народів світу надано вихідцям із 44 країн світу, об'єднує яких, за визначенням Яд Вашем, «людяність, мужність, прагнення в жорстких умовах терору зберегти кращі моральні якості» [3].

Доповненням до наведених вище критеріїв є перелік дій, здійснення яких під час Голокосту є підставою для отримання звання Праведника народів світу: надання таємного притулку; допомога в приховуванні належності до єврейської нації; участь в організації втечі із гетто або концтабору з подальшим приховуванням; сприяння в переході через кордон до нейтральних країн або на більш небезпечну територію; участь у порятунку єврейських дітей у випадках неминучого розставання з батьками [9]. Такий детальний перелік вимог свідчить про увагу, що приділяється сучасною єврейською спільнотою до проблем Голокосту та повазі до представників інших національностей, які в роки Другої світової війни кинули виклик ідеології нацизму та відновлювали принципи гуманізму, рятуючи євреїв.

Поряд з критеріями, що надають підставу присвоїти звання Праведник народів світу існують такі, що накладають обмеження на присудження цього почесного звання. Зокрема, звання Праведник народів світу не надають у наступних випадках: отримання грошової або іншої винагороди; прагнення навернути єврея, якого рятують в іншу віру; порятунок, що став результатом партизансько-підпільної діяльності, яка не ставила своїм завданням порятунок євреїв; співучасть рятівника у масових вбивствах, інших військових злочинах, пов'язаних з нанесенням шкоди людям, навіть якщо одночасно з цими діями було врятовано одного або декількох євреїв [3].

Проблема невизнання Праведником народів світу має не тільки об'єктивний, але і суб'єктивний характер, зокрема історії відомі особи, які не отримали звання Праведника, хоча з огляду на їх дії під час Другої світової війни заслуговують на нього. До таких належить Андрей Шептицький – релігійний діяч, відомий в Україні гуманіст. Андрей Шептицький був митрополитом української греко-католицької церкви протягом 1901-1944 рр. Значущість постаті митрополита для українців демонструють епітети, якими нагородив його народ: Український Мойсей, Духовний будівничий, Провідник української нації, Великий митрополит. За період каденції митрополита Шептицького територія Західної України неодноразово змінювала державну належність: перебуваючи офіційно у складі Австро-Угорщини, протягом Першої світової війни зазнала російської окупації; короткий період державності ЗУНР завершився іноземною колонізацією, в якій Галичина стала частиною Польщі; радянська окупація 1939-1941 рр. змінилася німецькою. Традиційно, політика цих держав мала антиукраїнську спрямованість, внаслідок чого українці головною задачею вважали збереження національної ідентичності, що стало основою діяльності Андрея Шептицького – він завжди стояв на позиціях захисту українських національних інтересів, незважаючи на політичний статус українських земель. В період своєї каденції митрополит Шептицький зміцнює позиції греко-католицької церкви, яка остаточно перетворюється на потужну проукраїнську інституцію. Будучи одним із найбагатших людей Галичини він виступав меценатом, фінансуючи українські культурно-просвітницькі товариства, лікарню, в 1905 році заснував Національний музей у Львові. Підтримував економічні проекти українців, зокрема кооперативний рух. Шептицький виступав з офіційними вимогами щодо надання українцям рівних прав з іншими народами Австро-Угорщини, включаючи право участі у виборах, здобуває дозвіл австрійської влади на будівництво українського університету у Львові (проект не реалізований через Першу світову війну). Андрію Шептицькому належить авторство меморандуму про майбутній устрій України, який він збирався подати австро-угорському уряду. В період російської, а потім і польської окупації митрополит Шептицький активно обстоював ідею незалежності та соборності України та засуджував ліквідацію української державності. Наведене вище дозволяє нам зробити висновок, що митрополит Шептицький був не тільки релігійним діячем, а й науковцем та політиком, що демонструє багатогранність цієї історичної постаті. В межах даної статті доцільним буде детальніше зупинитися на висвітленні еволюції поглядів та діяльності Андрея Шептицького в 1933-1944 рр., що дозволить сформувати ставлення до проблеми ненадання статусу Праведника народів світу митрополиту.

В українсько-єврейських відносинах є складні періоди непорозуміння, спричинені відмінністю соціально-економічних та правових статусів періоду Речі Посполитої, нездатністю української влади періоду УНР завадити єврейським погромам. Аналіз цих епізодів не є метою даної статті, але вони засвідчують існування основи для антисемітських настроїв в суспільстві, що активно підігрівалися як німецькими нацистами, так і радянською владою. Трагічним для євреїв був прихід нацистів до влади у Німеччині, що поклало початок бойкоту єврейських магазинів, етнічним чисткам, погромам тощо. Ставлення до євреїв з боку радянської влади не мало такої відкритої агресії, але, незважаючи на політику ко-

ренізації в СРСР 20-х рр., заяви про національну рівність у 30-х рр. становище євреїв погіршувалось. Початок Другої світової війни ускладнив ситуацію, німці перейшли до відкритого переслідування та знищення євреїв, будувалися концтабори, на окупованих Німеччиною територіях розпускалися чутки про «жидобільшовизм», що поширювало антисемітизм.

Митрополит Андрей Шептицький підтримував тісні зв'язки з єврейським народом, здійснював регулярні канонічні зустрічі з єврейською общиною та її лідерами. Відомо, що митрополит володів івритом, що у християнських колах вважалось неправильним. Шептицького звинувачували у симпатіях до євреїв, або, навіть, належністю до єврейської нації, у відповідь на ці закиди він пояснював мету своїх зустрічей «поширенням Святого Писання серед іновірців» [4, с. 88].

В той же час, незважаючи на гуманний характер цих зустрічей та намірів Андрея Шептицького за твердженням Ш. Редліха «у 1920 р., коли на Галичині була зроблена спроба створити радянську республіку, Шептицький виступив її критиком і стверджував, що вона організується «євреєм-диктатором»» [4, с. 90], подібне висловлювання можна розцінювати як прояв антисемітизму або як спосіб привернення прихожан до церкви під впливом антисемітизму. Близький до Шептицького єпископ Іван Бучко стверджував, що він є противником антисемітизму та публічно його засуджує, як і митрополит Шептицький. В той же час митрополит писав кардиналу Тиссерану «про появу значної кількості біженців євреїв», які «значно ускладнюють життя». Митрополит стверджує, що «євреї у непомірній кількості проникли в економіку і надали діяльності радянської влади характер брудної наживи, що притаманна дрібним торгівцям». В листі до Ватикану він писав, що «в нас велике опасіння за школярів, оскільки начальство у цих школах частіше або євреї, або атеїсти» [4, с. 92], такий хід думок може свідчити про дві речі: або це є свідченням антисемітизму, або переживання Шептицького з приводу того, що християнська церква втрачає свої позиції та непримиримість до радянської влади в цілому.

Митрополит Шептицький був опонентом радянської влади, засуджуючи її злочини. Так, у 1933 р. він звернувся з посланням «Україна в передсмертних судорогах», в якому засуджував штучний голод, організований більшовиками в Україні. Своє негативне ставлення до комуністичної ідеології в цілому, Андрей Шептицький висловив в Пастирському посланні «Пересторога перед небезпекою комунізму» (1933 р.). Антибільшовизм митрополита вплинув на його ставлення до німецької окупаційної влади, після вторгнення до Львова нацистських військ, саме цей момент, на думку багатьох дослідників, положив початок тих процесів через які Шептицький не отримав звання Праведника народів світу. Шептицький вітав німецькі війська, як визволителів від радянської влади.

Однак вже з початку 1942 р. ставлення митрополита Шептицького до німецького окупаційного режиму кардинально змінилося. Серед причин переосмислення Андреєм Шептицьким нацистської політики виділимо посилення переслідування євреїв німцями: масові депортації євреїв, створення таборів смерті та гетто у Львові. Реагуючи на злочини проти людяності, що здійснювали нацисти, у лютому 1942 р. Шептицький пише листа рейхсканцлеру Гіммлеру, в якому висловлює протест щодо знищення єврейського населення та використання українських допоміжних загонів у каральних операціях. 21 листопада 1942 року було видано пастирський лист митрополита Андрея Шептицького «Не убий», в якому він закликав до примирення політичних сил українського суспільства, засуджував політичні вбивства і попереджував про відлучення від церкви організаторів і виконавців таких злочинів. Намагаючись залучити якомога більше політичних сил до вирішення проблеми злочинів нацистів митрополит Шептицький пише листа до Ватикану, в якому повідомляє про усі звірства німецьких окупантів, нацистський режим називає «системою брехні, обману, несправедливості, грабунків» та використовує, характеризуючи переслідування євреїв, такі емоційні визначення як «скажені вовки, що накинулися на цей бідний народ» та «чудовиська» [1, с. 87].

У цей складний для євреїв період Андрей Шептицький як гуманіст приймає рішення щодо вжиття конкретних заходів з порятунку представників єврейського народу, адже, як зазначає Ігор Щупак «Шептицький у першу чергу є духовним лідером народу і усі його дії спрямовані на врятування та благополуччя його людей», а помилкові рішення щодо підтримки німецької окупації прийняті, на думку науковця, через недостатню інформованість митрополита [7, с. 11].

Завдяки діям митрополита Шептицького, його брата Климентія (архімандрит Унівської Свято-успенської Лаври), близьких друзів, священників греко-католицької церкви в умовах німецької окупації було врятовано близько 200 євреїв, серед яких переважали діти. Їм давали фальшиві довідки про хрещення, українські імена, а потім розподіляли по жіночих та чоловічих монастирях та дитячих будинках. Деяким дітям студитські монахи допомагали перетинати румунський та угорський кордони [8]. Частина євреїв змогли втекти із львівського гетто та трудового табору, тим самим врятувавши своє життя. На Міжнародні науковій конференції центру «Ткума» «Митрополит Андрей Шептицький: дилема гуманістичного вибору в умовах тоталітарного режиму» свідок Геноциду Лілі Польман-Штерн характеризувала Андрея Шептицького та його дії наступним чином: «свята та шляхетна людина в найбільш негуманні часи історії, з ризиком для свого життя і для життя багатьох монахинь, монахів та священників, наважилася надати притулок євреям, яких переслідували, не тільки у своєму монастирі Св. Юра, а й за його рекомендацією, в стінах монастирів та притулків Унії та Студитського Уставу. Він відправляв листи священикам, наказуючи зачитувати їх перед паствою всіх церков. В цих листах він попереджував свій народ: «будь-хто з тих, хто допомагає нацистам переслідувати євреїв – приречений на вічне прокляття» [2, с. 76].

Наведені вище факти про діяльність Андрея Шептицького в роки Другої світової війни та його ставлення до переслідування євреїв засвідчують

моральну значущість постаті Шептицького – людини, яка, незважаючи на небезпеку переслідувань та, навіть, страти, довела своє звання гуманіста та морального авторитета, врятувавши життя багатьох євреїв. Прикрим фактом є невизнання Яд Вашем митрополита Андрея Шептицького Праведником народів світу. Аналіз можливих причин цього явища викладений у висновках до наукової статті.

Висновки. Проблема надання звання Праведника народів світу має як історико-політичне, так і морально-етичне значення. Прецедент ненадання звання Праведника народів світу фактично ставить під сумнів моральні якості людини, що у випадку з греко-католицьким митрополитом Андреєм Шептицьким ставить під сумнів сам статус митрополита як Духовного будівничого та національного лідера українського народу.

Наведені в статті факти біографії митрополита Андрея Шептицького засвідчують досить суперечливі дії та погляди щодо певних політичних подій. Характеризуючи постать Шептицького Роберт Маґочі писав про нього: «…український національний герой, якого підозрювали поляки і прославляли українці, екуменіст, якого знали і поважали західні релігійні кола та з пересторогою ставився Ватикан, гуманіст, що говорив про варварства нацистів і рятував євреїв, зрадник в очах радянської влади, бо співпрацював з нацистами, святий для українських католиків» [9].

Аналіз критеріїв надання статусу Праведника народів світу дозволяє стверджувати, що діяльність митрополита Андрея Шептицького відповідає наведеним нормам. Певні зауваження може викликати пункт щодо неможливого надання звання Праведника народів світу у випадку прагнення навернути єврея, якого рятують в іншу віру. Як було зазначено вище єврейським дітям надавали фальшиві довідки про хрещення та переховували в християнських монастирях, що дає певні підстави говорити про прозелітичний характер порятунку євреїв під час Голокосту. Але відсутня інформація щодо хрещення євреїв, яких рятували.

Причиною відмови Яд Вашем у наданні митрополиту Андрею Шептицькому звання Праведника народів світу є співпраця з окупаційним нацистським режимом, привітання гітлерівської армії у Львові, контакти з німецькими високопосадовцями. Постать митрополита Шептицького не можна розглядати поза історичним контекстом, адже антиукраїнський характер та репресії радянської влади (був розстріляний з родиною навіть брат Андрея Шептицького – Лев) стали причиною прихильного ставлення митрополита до німецької влади, прихід якої на українські землі сприймався як звільнення від більшовизму. Іншою причиною лояльного ставлення до нацистської окупації було прагнення Андрея Шептицького мінімізувати її руйнівні наслідки для українців. Відомо, що митрополит наставляв своїх підлеглих утримувати українців від антинімецької діяльності, оскільки це може мати «жахливі наслідки» і поставити українців у ті ж умови, що і поляків [14, с. 94]. За вини Андрея Шептицького не загинула жодна людина в період окупації і погляди митрополита пережили еволюцію від прихильного ставлення до нацистського режиму до повного неприйняття його антигуманної сутності, наслідком чого і стали конкретні дії протидії Голокосту. На нашу думку, саме здатність Андрея Шептицького визнати свої помилки та виправити їх допомогою тим, хто був у небезпеці, розуміючи можливі трагічні наслідки і надає йому право мати почесне звання Праведника народів світу.

Клеймо колаборациоіста на Андрея Шептицького було накладено радянською владою, метою якої було знищити греко-католицьку церкву, як активну проукраїнську інституцію що мала значний вплив на світогляд населення Західної України. Трактування постаті Андрея Шептицького сучасною російською владою будується на радянському міфі, що сприяє стеретипізації образу митрополита у світі, як посібника нацистському режиму. Зважаючи на це, одна із ключових причин ненадання Яд Вашем Андрею Шептицькому звання Праведника народів світу має політичний характер та пов'язана з небажанням Держави Ізраїль отримати зайвий привід для конфронтації з Росією, особливо в умовах загострення ситуації навколо Сирії. Крім цього, є внутрішньополітичні причини ігнорування Яд Вашем проблеми митрополита Андрея Шептицького – значна кількість громадян Ізраїлю є вихідцями із СРСР, які частково продовжують вірити в радянські історичні міфи та негативно сприймають Андрея Шептицького, тому можливе надання митрополиту звання Праведника народів світу може стати причиною певного зменшення рейтингів політичних сил, які будуть позитивно реагувати на відновлення історичної справедливості.

Наприкінці, треба зазначити, що постать митрополита Андрея Шептицького та його позиція щодо євреїв є символом складної дилеми етичного вибору, динаміки у поглядах та відповідальності за свої помилки.

Список літератури:

1. Боляновський А. Особливості українсько-єврейських взаємин у Західній Україні у роки нацистської окупації. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* «Історична пам'ять про війну та Голокост». Київ, 2012. С. 66–90.
2. Польман-Штерн Л. Шана Великій Людині. *Проблеми історії Голокосту*. Вип. 4. Дніпропетровськ : Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. С. 76–80.
3. Праведники народов мира. URL: https://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp (дата звернення: 04.02.2019).
4. Редлих Шимон. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Хлокоста и Второй мировой войны. *Проблеми історії Голокосту*. Вип. 3. 2006. Дніпропетровськ : Пороги, 2006. С. 86–94.
5. Сугацкая Н.В. «Праведники народов мира» в Украине / Н.В. Сугацкая. URL: http://kpolisa.com/KP21/kp21-IV-2-SugatskayaNataliaVasilyevna.pdf (дата звернення: 02.02.2019).
6. Сурмач О.І. Діяльність митрополита А. Шептицького в роки німецької окупації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 132–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2015_42_28 (дата звернення: 04.02.2019).

7. Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту. Праведники народів світу : Довідник. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 8–15.
8. Щупак Ігор. Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2017. Вип. 27. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2017_27_16 (дата звернення: 02.02.2019).
9. Электронная еврейская энциклопедия. URL: https://eleven.co.il/jewish-history/holocaust/14461/ (дата звернення: 03.02.2019).

References:

1. Bolianovskyi A. (2012). Osoblyvosti ukrainsko-ievreiskykh vzaiemyn u Zakhidnii Ukraini u roky natsystskoi okupatsii [Features of Ukrainian-Jewish relations in Western Ukraine during the Nazi occupation]. *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* «Istorychna pamiat pro viinu ta Holokost». Kyiv, S. 66–90.
2. Polman-Shtern L. Shana Velykii Liudyni [Honor to a great man]. *Problemy istorii Holokostu: Naukovyi zhurnal*. Vyp. 4. Dnipropetrovsk : Tsentr «Tkuma», PP Lira LTD, 2007. S. 76–80.
3. Pravednyky narodov myra [The Righteous among the nations]. URL: https://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp (data zvernennia: 04.02.2019).
4. Redlikh Shimon. Moralnyye printsipy v povsednevnoy deystvitelnosti: mitropolit Andrey Sheptitskiy i evrei v period Khlokosta i Vtoroy mirovoy voyny [Moral Principles in Everyday Reality: Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Jews in the period of Khlokosta and the Second World War]. *Problemi istorii Golokostu*. Vip. № 3. 2006. Dnipropetrovsk : Porogi. 2006. S. 86–94.
5. Sugatskaya N.V. «Pravedniki narodov mira» v Ukraine [The Righteous among the nations in Ukraine]. URL: http://kpolisa.com/KP21/kp21-IV-2-SugatskayaNataliaVasilyevna.pdf (data zvernennya: 02.02.2019).
6. Surmach O.I. (2015). Diialnist mytropolyta A. Sheptytskoho v roky nimetskoi okupatsii [Activities of Metropolitan A. Sheptytsky during the German occupation]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu.* Vyp. 42. S. 132–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2015_42_28 (data zvernennia: 04.02.2019).
7. Shchupak I. (2016). Ukrainski riativnyky yevreiv pid chas Holokostu [Ukrainian Rescuers of Jews during the Holocaust]. Pravednyky narodiv svitu : Dovidnyk. Dnipro : Ukrainskyi instytut vyvchennia Holokostu «Tkuma», S. 8–15.
8. Shchupak I. (2017). Ukrainski riativnyky yevreiv pid chas Holokostu: pytannia istoriohrafii [Ukrainian Rescuers of Jews during the Holocaust: Issues of Historiography]. *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Vyp. 27. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2017_27_16 (data zverennia: 02.02.2019).
9. Elektronnaya evreyskaya entsiklopediya. URL: https://eleven.co.il/jewish-history/holocaust/14461/ (data zvernennya: 03.02.2019).

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-87
УДК 94(477.63)«18/19»:316.4.063.3-0.54.57

Маргулов А.Х., Мороз Т.А.
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ У МІСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ М. КАТЕРИНОСЛАВ У XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Анотація. Питання перебування національної меншини у урбанізованому середовище є актуальнім аспектом сучасних мультидисциплінарних досліджень. Визначення рівня впливу асиміляційних факторів та функції меншості до самозахисту презентує нам практики національного згуртування. Досвід перебування єврейської громади у містах Російської імперії допомагає нам зробити глибинний аналіз таких практик. Єврейська меншина у місті Катеринослав у XIX – початку XX ст. надає можливості дослідникам проаналізувати увесь спектр соціально-економічних та політичних практик природньої інтеграції національної меншини у міське середовище. Єврейська громада змогла інтегруватися у систему міського самоуправління, налагодити міцні економічні зв'язки. Практики її повсякденного існування завжди розвивались у контексті національних традицій та звичаїв, що робить її прикладом для позиціонування національної ідентичності.

Ключові слова: євреї, національна меншина, історія Катеринослава, динаміка чисельності, благодійні товариства.

Margulov Arthur, Moroz Tanya
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

SOCIO-EKONOMIC INTEGRATION INTO THE URBAN INVIRONMENT OF THE JEWISH COMMUNITY OF YEKATERINOSLAV IN THE XIX – EARLY XX CENTURIES

Summary. The question of the presence of a national minority in an urbanized environment is an urgent aspect of modern multidisciplinary research. Determining the level of influence of assimilation factors and the minority's function of self-defense brings us to the practice of national unification. The experience of finding a Jewish community in the cities of the Russian Empire helps us to make a profound analysis of such practices. Jewish minority in the city of Ekaterinoslav in the XIX – early XX centuries. Provides researchers with the opportunity to analyze the whole spectrum of socio-economic and political practices of the natural integration of the national minority into the urban environment. Being in an ethnically and inno-confessional environment, the Jewish community of the city was able to turn a temporary cell into a permanent residence. Jews, along with representatives of other nationalities, took an active part in the development of the region. It was in the Novorossiisk province that streams of Jewish immigrants from Poland, Byelorussia, Lithuania and Western Ukraine flooded after the separatism of the Commonwealth in 1772, 1793 and 1795. Indeed, the impetus for the active resettlement of Jews is the order of the Emperor of December 23, 1791 "On the Granting of Citizenship Jews in the Yekaterinoslav Territory and the Tavricheskaya Oblast". The positive dynamics of the increase in the number of the Jewish population consisted of both the resettlement contingent and the natural population growth. The material examined by us testifies to the ability of the Jewish community to self-regulation and self-management by socio-economic processes. Relying on wealthy representatives and quantitative indicators, the community was able to reach the level of representation in local authorities. Positive also it is possible to note the fact that most of the socio-economic issues the community resolved alone. The presented argumentation shows that the Jewish national minority in Ekaterinoslav at the turn of the 19th – 20th centuries had positive indicators of integration into the urban environment. Such integration did not violate the patriarchal structure of the community.

Keywords: Jews, national minority, history of Yekaterinoslav, number dynamics, charity societies.

Постановка проблеми. Україна у контексті сучасного європейського розвитку має власну характерну ознаку – поліетнічність. Історичне перебування на території держави великої кількості національних меншин сформувало специфічні ознаки внутрішньої політики. Виклики багатонаціонального середовища мали потужній вплив на регіональні соціально-економічні та демографічні процеси. Визначення особливостей цих процесів є, на наш погляд, актуальним питання сучасних наукових студій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія перебування єврейської громади на території м. Катеринослав ставало об'єктом як комплексних досліджень, так й окремих. Класифікуючи історіографію можна зазначити, що у досліджуваний період ця проблематика стає об'єктом статистичних досліджень [2; 4; 9; 10]. В цих працях визначаються кількісні характеристики громади у контексті демографічних та соціально-економічних показників. В цей період з'являються й перші етнографічні праці. Дана проблематика не змогла знайти широкої реалізації за радянських часів. Та лише у сучасних умовах ми побачили велику кількість праць [1; 3; 5–7]. Проблематикою наукових студій стають питання етнічної історії, соціально-економічної адаптації, політичної активності єврейської громади то що. Варіативним є й характер праць. Нам зустрічались наукові статті, енциклопедичні видання, монографії, краєзнавчі публікації у Інтернет-пабліках.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Комплекс розглянутих нами бібліографічних праць свідчить про об'ємність та глибину наукових пошуків контексту визначеної проблематики. Потрібно зазначити, що більшість сучасних дослідників висвітлює

© Маргулов А.Х., Мороз Т.А., 2019

питання у контексті історичного або етнографічного ракурсу. Ми схиляємось до необхідності комплексного аналізу даної проблематики з урахуванням політичної складової, краєзнавчих студій та соціально-економічної історії розвитку даної території. Такий підхід надасть дослідженню обґрунтованості та іншого вектору пошуків.

Мета статті. Метою статті є комплексний аналіз історичних чинників формування місцевої національної громади та її рівень соціально-економічної та громадсько-політичної адаптації у суспільстві. Зазначена проблематика розглядається на прикладі єврейської громади міста Катеринослава у XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Результатом порушення умов Березневих статей з боку російського царства, а згодом й Російською імперією, стає активна політика заселення території України. Пік цього, припадає на XVII–XVIII століття, плодючі ґрунти, водні артерії, вдале економічне розташування, наявність ресурсної бази, паралельно з відсутністю економічного розвитку регіону, приводять до посилених темпів його освоєння. Колонізація цих земель Російською імперією, утворює сприятливі умови для переселення сюди прийшлих етносів: угорців, молдаван, німців, поляків, росіян, та інших. Євреї наряду з представниками інших національностей, взяли активну участь у розбудові регіону. Саме в Новоросійську губернію хлинули потоки єврейських переселенців з Польщі, Білорусії, Литви та Західної України після поділів Речі Посполитої 1772, 1793 та 1795 років. По справжньому, поштовхом до активного переселення євреїв стає наказ імператора від 23 грудня 1791 «О предоставлении евреям гражданства в Екатеринославском наместничестве и Таврической области» [10]. Дозвільні накази, насправді, готували умови громадянських обмежень для євреїв та поклали початок для утворення «смуги осілості» – законодавчого обмеження їх розселення по території імперії та регламентації економічної зайнятості. Законодавча база економіко-громадянських обмежень для євреїв протягом XVIII–XIX ст. лише посилювалась. На початку XX ст. євреям дозволено було селитись лише у 15 губерніях (8 – українських). Мета цієї політики – зосередження єврейського населення в західних регіонах імперії, зокрема в Україні, з одного боку, а з іншого – запобігання проникненню євреїв у російські губернії. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв була спрямована на заборону селитися у селах; обмеження у праві повсюдного проживання та пересування по країні вплинули на характер життєдіяльності євреїв Лівобережної України.

Катеринославська губернія у другій половині XIX століття переживала активну фазу промислового піднесення. Тут сконцентрувались великі металургійні, залізно-рудні, вугільні та інші промислові підприємства. Цей факт позитивно впливав на зростання чисельності населення.

У 1781 році населення Катеринослава мало наступний статистичний вигляд – 270 купців, 874 міщан і цехових (ремісників), 1050 – різного звання людей, загальна чисельність складала 2194 чоловік [6]. У 1796-1803 роках чисельність єврейської громади міста складала понад 380 осіб. У губернії в 1803 році – 28 єврейських купців та міщан – 590 осіб [2, с. 68].

У місті було 4 церкви – дві православні, для росіян, українців і греків, одна католицька й один вірменська. Найменування церков указує на національний склад міського населення. До початку перекладу міста в 1784 році на правий берег Дніпра в ньому вже числилося 3575 жителів [4].

Починаючи з XVIII століття, чисельність єврейського населення міста постійно зростає. В 1793 році в місті перебувала 682 особи, з 1793-1803 рік, до них приєдналося ще 300 осіб. У 1850 році їх вже налічувалося 1700 осіб, що складало 19% всього населення міста. Перший всеросійський перепис населення якій відбувся в 1897 році, зафіксував 42 тисячі особи, або 37% всього населення міста. На початку XX століття, в Катеринославі проживало 69 тисяч євреїв – понад 40% мешканців. Позитивна динаміка збільшення кількості єврейського населення складалася як з переселенського контингенту, так й з природнього приросту населення. Пріоритети у виборі місця проживання громади, схилявся до самого міста Катеринослав. Відсоток населення який перебував у сільській місцевості був достатньо низький.

Позитивно на цей процес вплинув наказ Олександра I про заснування Комітету по благоустрою євреїв та впорядкування законодавства що до них (1802 р.). Сфера застосування цього акту дозволяв євреям відкривати фабрики, займатись сільським господарством та отримати доступ до навчальних закладів.

Розуміння кількості єврейського населення можемо сформувати з даних Всеросійського перепису населення (1897 р.) За конфесіональною приналежністю. Тут ми бачимо, що у місті Катеринославі станом на 1897 рік проживало 36,3% іудеїв, у той час як православна громада складала 57,8%, римські католики – 3,5%, лютерани – 1,1% [9, с. 93–108].

Характерними показниками громади було те, що більшість населення розмовляла на ідиш та визнавала його за рідну мову. Мовна однорідність, чисельна кількість та високий рівень релігійності євреїв, вплинув на появу понад 40 синагог та будинків для молитви. У 1852 році була побудована хоральна синагога.

Динаміка чисельності єврейського населення зберігалась й на початку XX ст. Економічна сфера життєдіяльності громади була цілком відповідною її кількісним показникам. Євреї були власниками значної кількості приватних підприємств у місті. Станом на 1897 рік з понад 812 промислових підприємств у місті їм належали – 201 (24,8%) у переважній більшості дрібних. Головною сферою зайнятості стало торгівля (11,3%), кравецька справа (7,4%), приватна служба (4,3%), судова справа та адвокатура, медицина (майже всі аптеки Катеринослава утримували євреї) [1, с. 175].

До кількості підприємств входить також 18 цегляних заводів, 11 маслоробень, 6 винокурень, 2 тютюнові фабрики, 8 миловарних заводів. З 39 заводів, які виготовляли сіль господарські машини, 12 належало євреям [2, с. 88].

З переліку зазначених у щорічному довіднику Катеринослава підприємців можна побачити наступні прізвища євреїв. Брати Лещавер власники чавуноливарного заводу та заводу земле-

робських машин. Власника фабрики металевих виробів та сталевих лопат Шабада та Коган. Інший чавуноливарний завод належав Кропману, цинковий завод та лудильний завод – Немировському. Шварцману належали дві великі типографії. Так вони були власниками й інших промислових об'єктів міста. Потрібно зазначити, що продукція цих підприємств не одноразово отримувала винагороди та відзначення на різноманітних виставках [8].

Негативно позначилось на єврейській громаді місто погроми на етнічному ґрунті. Така ворожа до громади діяльність призвела до високого рівня міграційних настроїв серед її членів. Піком еміграції вважається 1906-1907 роки, цей рух охопив усю територію Російської імперії. В період з 1882-1914 роки Східну Європу покинуло біля 2,5 мільйонів євреїв, в тому числі з Російської імперії – 1,3 мільйон. З Катеринославської губернії – 27 тисяч осіб [7, с. 46].

Незважаючи на таку політику єврейська громада залишалась у привілейованому положенні у місті. У 1910 році єврейське населення міста складало 27,3% загальної чисельності населення. Інтереси громади в міській думі захищали такі представники як: купці Єль Мойсей, Йосип Штромберг, Ізраїль Грановський, юрист Яков Березовський, почесний громадянин Маркус Тавровський.

Актуальним питанням для єврейської громади було отримання освіти її членами. Станом на 1841 рік в міністерських освітніх закладах Російської імперії навчалось лише 238 єврея (в Катеринославській губернії – 39 осіб). Вже у 1850 році в Катеринославі було відкрито єврейське училище 1-го розряду, в 1855 році воно налічувало 40 слухачів. У 1857 році було відкрито Талмуд-Тора. А вже у 1864 році у місті функціонувало одне єврейське училище, одна Талмуд-Тора, 15 хедерів.

Вир подій початку XX століття захопило й Катеринослав. Перша світова війна, революції та громадянська війна якісно вплинула на соціально-економічну, політичну та демографічну ситуацію у регіоні. Як що, напередодні війни на території імперії проживало 2750 тисяч євреїв, то в результаті зазначених подій ця, цифра скоротилась на 500 тисяч. У 1920 році населення міста складало 162965 осіб, з яких євреї – 72900 осіб (44,7%) [8]. Загальна розруха народного господарства призвела до того, що 75% єврейської молоді у містечках була безробітною. У 1921 році відбувається злиття єврейської партії Бунд з Комуністичною партією (більшовиків).

Кількісний склад єврейської громади міста призвів до появи її представників у всіляких прорадянське налаштованих організаціях та установах. В 1922 році було зорганізоване єврейське буро в склад якого входили 4 особи. Після місцевих виборів 1922-1923 років до складу губвиконкому увійшло 25 співробітників, 4 – євреї. Така ситуація була характерна й для губернії в цілому. В 1924 році в губернії працювало 6 єврейських сільради, 26 шкіл з 4350 учнями, 5 дитячих будинків та 2 бібліотеки, 2 судові камери з діловодством на єврейській мові [8]. Радянський міжвоєнний період неоднозначно відзначився на життя громади. За переписом станом на 1939 рік у місті проживало 100000 осіб (20% населення міста). К початку Другої світової війни у місті функціонувало 2 синагоги. Євреї опинились по різні вектори радянської політики. Так були жертви сталінських репресій (справа «антирадянське клерикальне підпілля» та інші), так само й партійні функціонери – директор заводу ім. Леніна Ямпольський А., заступник голови міськради – Фельдман та інші.

Революційна ситуація, яка склалась у Російській імперії у кінці XIX – початку XX століть, спровокувало різні форми національного піднесення. На хвилі революційних зрушень стали можливі формати самоорганізації національних меншин. Така тенденція прослідковувалась у більшості національних меншин, які мешкали на території Російської імперії. Мотиваційної складовою такої активності можна визначитись як престижність соціальної поведінки, необхідність подолання наслідків негативних соціально-економічних тенденцій, бажання до самоорганізації представників національних меншин.

У січні 1869 р. Комітетом міністрів був виданий документ «Про надання Міністерству внутрішніх справ права затвердження статутів громадських і благодійних установ». У той же час документ зобов'язував на колишніх підставах доводити до відома імператора дані про пожертвування приватних осіб та заснування благодійних закладів, що повинно було стимулювати благодійну діяльність на місцях. У 90-х роках XIX ст. почали видаватись статути для певних груп громадських організацій. У 1891 році було вирішено створити універсальний зразок, «Зразковий статут», який засновники повинні були брати за основу свого проекту.

Соціально-економічні обставини поширення капіталістичних формацій у патріархально-феодальному суспільстві спричинило появу великої кількості нужденних. Так відбулось майнове розшарування у етнічному єврейському середовище.

У 1898 році в місті по допомогу до громади звернулися 2 565 родин на свято Песах, а в 1900 р. отримали допомогу 20% євреїв від загальної кількості населення. Усього губернія нараховувала: 33 єврейські доброчинні установи, 6 спілок допомоги бідним, 8 благодійних громад загального характеру, 5 позикових кас і 2 дешеві їдальні.

Доброчинність серед населення здійснювалася в різний спосіб. Для прикладу наведемо один запис із журналу засідань Катеринославської міської думи в лютому 1903 р.: «Катеринославські купці Меєр, Абрам, Вульф, Герш Добруськіни внесли до каси міської управи 2 закладні білети з виграшем Державного Дворянського Земельного Банку, прохали Міську управу прийняти зазначені папери на довічне зберігання, відсотки ж по купонах видавати щорічно Катеринославському громадському рабину для передачі їх на користь бідних учнів місцевої Талмуд-Тори» [1, с. 78]. На іншому засіданні міської думи обговорювалося питання про розподіл відписаних на благодійність місту коштів Розенберга у розмірі 5 500 крб.

Однією з численних громадських установ було «Товариство опіки про дітей євреїв», яке було засновано у грудні 1908 року. Це товариство займалось опікувалось питаннями функціонування навчальних закладів, питаннями медичної допомоги, відпочинку дітей. До складу товариства входило понад 200 осіб. Грошовий баланс

за 1911рік складав 9533 руб. Внески складались з пожертв – 2222 руб. та грошей зі збору коробочного збору – 9533 руб. Витрати складались із зарплатні штату педагогів, прислузі. Пожертви від приватних осіб могли бути речами, вугіллям, будівельним матеріалом. Були й інші, так, наприклад, трубопрокатний завод подарував 12 листів оцинкованого заліза, пані Кисин – 5 фунтів цукру. «Товариство» утримувало ремісничу школу.

В 1902 році було відкрито Товариство допомоги бідним учням вечірніх класів. Його вечірні заняття відвідували 80 дівчат віком від 14 років, які до того ще отримували одяг та взуття. Благодійна діяльність охоплювала й вчительській корпус. Вчителям євреям міста видавалась допомога та суди [5].

Загальна державна тенденція стала у за снуванні товариств допомоги бідним євреям. Такі товариства були засновані у м. Одеса «Товариства допомоги бідним «Бікур-Холім», Товариство допомоги бідним євреям, засновано у 1903 р. в селі Гола Пристань Херсонської губернії, товариство допомоги бідним євреям м. Чернігова. Формати допомоги були різноманітними від харчування до комплексного лікування.

«Товариство сприяння бідним євреям м. Катеринослава» було засновано у 1898 році, його очолював М. Левін мало схожі завдання. Тут запрацювала система дільничних опікунів, за якою місто було розподілено на 62 дільниці, в кожній – по 1-2 опікуна. Так, в 1899 році було витрачено 42869 крб. 91 коп., поступили ж кошти на загальну суму 50352 крб. 47 коп. Допомогу отримали 2263 сімейства [5]. В 1914 році було відкрито дві громадські їдальні із безкоштовним харчуванням, утримувався будинок для безпритульних дітей. Іншим напрямом роботи було сприяння бідним євреям в можливості отримати професію шляхом навчання на курсах.

Інша організація – Товариство охорони здоров'я євреїв, також мала загальнодержавний масштаб. Воно було засновано в серпні 1912 року в Петербурзі. Передбачалося створення єдиної загальноросійської єврейської медичної служби. У місті Катеринославі воно функціонувало по вулиці Олександрійський № 24. Товариство також здійснювало допомогу біженцям внаслідок Першої світової війни.

В місті функціонувала лікарня широкого профілю з наданням безкоштовних послуг для представників громади. До закладів соціально профілю можна віднести – «Богадільню ім. М.Ю. Карпаса для бідних жінок-єврейок», «Притулку для старців», «Дитяча їдальня товариства сприяння бідним євреям м. Катеринослава», дитячий сирітській будинок. На тлі загального типу закладі можна констатувати про наявність й вузькопрофільних напрямів соціальної допомоги: товариство допомоги бідним нареченим, дешеві кухні, лікарні, безвідсоткові каси то що.

Станом на 1919 рік єврейська громада за власний кошт утримувала два дитячих садочка, двадцять шкіл з 5000 учнів, дитячий притулку, комітету по наданні допомоги бідним грошами, паливом, каса видачі позик трудящім, гостинний будинок для приїжджих, дитяча їдальня, пологовий будинок, лікарня, притулок для безпритульних дітей та євреїв похилого віку. Нажаль така самоорганізація громади із встановленням радянської влади була припинена.

Висновки і пропозиції. На підставі аналізу етапів заселення міста Катеринослав представниками єврейської громади, можна стверджувати про його пріоритетне положення. Починаючи із заснування місто притягувало до себе єврейських переселенців. Факторів цього можна виділити наступні: 1) законодавче регулювання переміщення євреїв по території Російської імперії; 2) динаміка економічного розвитку регіону; 3) лояльність місцевої влади та громади. Переживаючи періоди свого лояльного існування та часи переслідувань громада реагувала на це зміною своїх чисельних показників. Кожне факт масових утисків змушував представників єврейської громади міста опікуватись питаннями еміграції. Міграційна тенденція докорінно не зіграла на соціально-економічне та правове положення громади. За часів царату та радянської влади вона була чисельною із власним представництвом як у бізнес структурах, так й у органах самоврядування, державного управління.

Наведений нами матеріал свідчить про здатність єврейської громади до саморегулювання та самоуправлінню соціально-економічними процесами. Представники заможних етнічних прошарків опікувались потребами більш нужденних співвітчизників. Утворена мережа соціальних закладів та освітніх установ давали можливості кожному члену єврейської громади доступу до задоволення першочергових потреб. Про рівень активної позитивної адаптації у міському соціумі може свідчити факт перебування представників громади у органах місцевого самоврядування.

Нам вважається, що визначений нами напрям дослідження єврейської національної громади заслуговує подальшого пошуку. Цілком вдала перспектива дослідження регіональної громади у контексті загальнонаціонального єврейського руху.

Список літератури:

1. Быстряков А. Евреи Екатеринослава – Днепропетровска (XVIII – нач. XX вв.). Дніпропетровськ : АРТ-Пресс, 2001. С. 245.
2. Екатеринославская губерния. Еврейская энциклопедия в 16 томах. Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. С.-Петербург, 1993. Т. 7. 497 с.
3. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха. Дніпропетровськ : Грані, 2006. 579 с.
4. Катеринославська міська статистика. Катеринослав, 1918. Випуск 1. 27 червня 1918 р. С. 7.
5. Моісеєнко Лариса. Єврейські благодійні організації в Катеринославській губернії (кінець XIX – початок XX ст.). *Наука. Релігія. Суспільство.* 2011. № 4. С. 51–56.
6. Мурзакевич Н. Опис міст колишньої Азовської губернії. *Літопис Катеринославської Ученої архівної комісії.* 1904. Випуск 1. С. 22–28.
7. Найман О. Скорботний шлях Українського єврейства. Київ, 2004. 224 с.

8. Офіційний сайт. URL: http://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.ph
9. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния. [Спб.] Изд. Центрального статистического комитета МВД. Под ред. Н.А. Тройницкого. 1904. 234 с.
10. Полное собрание законов Российской империи. 1-е изд. Т. XXIII. № 17006.

References:

1. Bustryakov A. (2001). Evrey Ekaterynoslava – Dnepropetrovska (XVIII – nach. XX vv.). Dnipropetrovs'k : ART-Press, s. 245.
2. Ekaterynoslavskaya hubernyya. Evreyskaya entsyklopedyya v 16 tomakh. Yzd. F.A. Brokhauz, Y.A. Efron. S.-Peterburh, 1993. T. 7. 497 s.
3. Istoriya mista Dnipropetrovs'ka / Za nauk. red. A.H. Bolebrukha. Dnipropertovsk : Hrani, 2006. 579 s.
4. Katerynoslavs'ka mis'ka statystyka. Katerynoslav, 1918. Vypusk 1. 27 chervnya 1918. S. 7.
5. Moisyeyenko L. (2011). Yevreys'ki blahodiyni orhanizatsiyi v Katerynoslavs'kiy huberniyi (kinets' XIX – pochatok XX st.). *Nauka. Relihiya. Suspil'stvo.* № 4. S. 51–56.
6. Murzakevych N. (1904). Opys mist kolyshn'oyi Azovs'koyi huberniyi. *Litopys Katerynoslavs'koyi Uchenoyi arkhivnoyi komisiyi.* Vypusk 1. S. 22–28.
7. Nayman O. (2004). Skorbotnyy shlyakh Ukrayins'koho yevreystva. Kyiv, 224 s.
8. Ofitsiynyy sayt. URL: http://berkovich-zametki.tsom/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.ph
9. Pervaya vseobshchaya perepys' naselenyya Rossyyskoy Ymperyy, 1897 h. XIII. Ekaterynoslavskaya hubernyya. [Spb.] Yzd. Tsentral'noho statystycheskoho komyteta MVD. Pod red. N.A.Troynytskoho. 1904. 234 s.
10. Polnoe sobranye zakonov Rossyyskoy ymperyy. 1-e yzd. T. XXIII. 17006.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-88
УДК [81'272]:32:39-044.967(477)«2010/2014»

Новородовський В.В.
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса
Національної академії наук України

МОВНИЙ ЧИННИК ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ (2010-2014 РР.)

Анотація. Розглядається вплив мовної політики в Україні на етнополітичну ситуацію. Висвітлено ключові заходи керівництва країни упродовж 2010-2014 рр., які зумовлювали поширення русифікаторських тенденцій та формування підґрунтя для концепту «русского мира». Шляхом комплексного аналізу законодавчих актів, наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, розкрито проблему впливу мовного чинника на дезінтеграцію в суспільстві. Наголошено на відсутності реальних механізмів захисту української мови, як державної. Зазначено особливості білінгвінізму в Україні, а також його наслідки на сучасному етапі (анексія Криму, антиукраїнська інформаційна кампанія, російсько-українська війна на сході України).

Ключові слова: мова, русифікація, дестабілізація, національні меншини, законодавство, «русский мир», національна безпека, суспільство.

Novorodovskyi Valerii
I.F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Research of the
National Academy of Sciences of Ukraine

THE LANGUAGE FACTOR OF ETHNOPOLITICAL DESTABILIZATION IN UKRAINE (2010-2014)

Summary. The influence language policy of Ukraine to the ethnopolitical situation is considered. The main measures of the state governance in 2010-2014 that have caused dissemination of the rusification trends and formation of the «russian world» concept basis are elucidated. Through a comprehensive analysis of legislative acts, scientific works of domestic and foreign researchers, the problem of the influence of the language factor on disintegration in society is revealed. It is emphasized on the absence of the real security mechanisms of Ukrainian language as a state one. The features of bilingualism in Ukraine and also its consequence sat the modern stage (annexing of Crimea, anti-Ukrainian information campaign, Russian-Ukrainian war in the east of Ukraine) are indicated. The problems of legislative regulation of the linguistic issue are determined. The views of European experts regarding changes in language legislation are highlighted. The reaction of the population of Ukraine, international and domestic experts, scientists on the adoption of the Law of Ukraine «On the Principles of the State Language Policy» is revealed. Particular attention is paid to the highlighted reactions of public organizations of national minorities of Ukraine to changes in linguistic legislation. The process of Russification in the south-eastern regions in 2010-2014 is considered, as well as the influence of these processes on the deployment of Crimean annexation and military actions in the east of Ukraine. An analysis of the changes in linguistic and cultural policies in Ukraine has shown a number of problems in the field of ethno-national security, as well as deepening ethnopolitical destabilization in certain regions.

Keywords: language, rusification, destabilization, national minorities, legislation, «russian world», national security, society.

Одним із ключових чинників національної безпеки та етнополітичної стабільності є вирішення проблеми статусу державної мови та мов меншин. Після проголошення незалежності мовне питання в Україні мало стати одним із основних у формуванні майбутньої концепції державної етнонаціональної політики, що безумовно слугувало б інтеграційним процесам в українському суспільстві. Втім українська політична еліта не приділяла значної уваги мовному питанню від початку періоду незалежності, про що свідчить використання мовного законодавства 1989 р. упродовж більше 20 років. З іншої сторони російські спецслужби у 1990-х рр. використовували мовне питання, зокрема штучно розкручуючи проблему утисків російськомовного населення та «насильницької українізації» для дестабілізації ситуації на території Донбасу та недопущення розпаду Радянського союзу. Незважаючи на провал на початковому етапі, російські спецслужби, керуючи низкою проросійських організацій, готували підґрунтя для подальшої мовно-культурної експансії на території України. Особливого впливу на мовну ситуацію Україна зазнала після 2010 р., з приходом до влади проросійських сил (президентство В.Ф. Януковича, коаліція «Партії регіонів України» та «Комуністичної партії України»), утвердженням урядом РФ федеральної цільової програми «Російська мова» у 2011 р. та появою стабільного фінансування ідей концепту «руський мир» після повернення до президентського крісла Росії В.В. Путіна.

Актуалізують мовну проблему в Україні й історичні особливості співіснування української та російської мови, а також спроби насильницької русифікації, шляхом знищення, дискредитації чи асиміляції української мови. Враховуючи це, керівництво країни повинно було ще на початку 1990-х рр. сформувати систему заходів захисту та поширення державної мови, її популяризації, при цьому не забуваючи надавати можливості для розвитку мов національних меншин, особливо тих, які під загрозою зникнення (кримчацька, караїмська тощо), що унеможливило б створення деструктивних умов упродовж 2010-2014 рр.

© Новородовський В.В., 2019

Метою цього дослідження є комплексний аналіз мовної проблеми в Україні, зокрема проблеми двомовності, а також наслідків державної політики та втручання іноземних країн у вирішенні цієї проблеми упродовж 2010-2014 рр.

Аналіз останніх публікацій. Упродовж незалежності питання стосовно мови зазнавало чимало дискусій зі сторони низки науковців. В умовах російської агресії та необхідності посилення заходів з національної безпеки та консолідації нації – мовна проблема актуалізується. Відзначимо, що найбільш авторитетним дослідником цього питання лишається В. Кулик, який у своїх працях досліджував особливості державної мовної політики, проблему білінгвінізму та регіональне сприйняття мовного питання [6–7]. Розкриваючи особливості мовної політики, дослідники М. Лукінюк [22], О. Матета, О. Доскач [23], Н. Терес [27] звертали увагу політизацію цього питання. Зокрема, М. Лукінюк намагався розвінчати міфи навколо «двомовності» в Україні, а також визначав власний антиукраїнський підтекст мовного закону «Колісніченка-Ківалова» [22]. Натомість Н. Терес відмічала той факт, що прийняття цього закону співпадало з початком виборчої кампанії до парламенту в 2012 р. [27]. Окремо слід відзначити іноземних дослідників, які не оминули увагою це питання, зокрема Білла Боврінга [2], Іштвана Чеснічко, Цсіли Федінець [3], Тадеуша Ольшанського [11] та ін., які розкривали особливості мовної політики та мовного законодавства в Україні.

Виклад основного матеріалу. Мовне питання, починаючи з 1991 р. стало одним із засобів політичної мобілізації населення та фактично зумовило конфлікт між двома найбільшими етносами країни. Це пов'язано з тим, що державна політика серед національних меншин (значна частина яких була російськомовною) не могла задовольнити їхні права в повному обсязі, у той час як значну частину українського населення більше хвилювало питання статусу, захисту та майбутнє державної мови [5]. Держава мала б використати мову як чинник консолідації України, втім досить часто вона ставала інструментом політичного впливу на електорат, що викликало напруженість в українському суспільстві [18]. У свою чергу це стало джерелом поділу між людьми та регіонами [1]. Росія, маючи свої важелі впливу в Україні на етнополітичну ситуацію та використовуючи концепцію «русского мира», намагалася утримувати під контролем країну, а у разі початку руху в євроінтеграційному напрямі – піднімала питання федералізацією, а також впливала на розгортання сепаратизму, застосовуючи апробовані сценарії у Грузії чи Придністров'ї.

Процес формування національної, суверенної та незалежної України тісно взаємопов'язаний з розвитком української мови як державної. Будь-які спроби створення підґрунтя для розвитку російської мови, як регіональної, лише посилюють загрозу для національної безпеки України та поширення агресивних ідей «русского мира». Збереження територіальної цілісності також залежить від захисту української мови, а відсутність цього аспекту – стає чинником для дезінтеграції суспільства та загрозі суверенітету, свідченням чого стала російська агресія на проросійському сході та в Криму.

На думку Катерини Гандзюк мовна проблема завжди визначала політику. У 2000-х рр. розгорнулися процеси, які визначалися використанням з історії південно-східного регіону всього українського, що здійснювалося й за підтримки місцевих чиновників. Згодом стає зрозумілим, що це був етап формування підґрунтя для інформаційної війни та поширення ідей «русского мира» [4, с. 7]. Мова ставала не лише політичним засобом мобілізації електорату, зокрема національних меншин, але й фактично зброєю, спрямованою на дестабілізацію ситуації в країні. Відсутність адекватних законних механізмів та програм утвердження української мови як державної, захисту мов національних меншин та міноритарних мов (ті які під загрозою зникнення), а також спекуляції політиків з цього питання, лише поглиблювало кризу суспільних відносин в країні.

Скасування Конституційним Судом скандального Закону України «Про засади державної мовної політики» або відомого широкому колу людей під назвою закон «Колісніченка-Ківалова» викликало неоднозначну реакцію серед української політичної та наукової еліти: одні повністю погоджуються з неконституційністю цього закону, а отже підтримують його скасування, інші, прихильники проросійського напряму розвитку, вважають, що це лише привід для поділу населення на «патріотів» та «інших». Втім ця теза є абсурдною, зважаючи на те, що маніпуляціями мовного питання, зокрема у плані статусу російської, зазвичай займалися проросійські сили. Прийняття у першому читані законопроект № 5670-д «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 4 жовтня 2018 р. лише поглибило дискусії експертів і водночас сформувало поле для спекуляцій окремими політичними силами з метою мобілізації електорату на вибори.

Засилля російської мови в інформаційному просторі зумовлювало зниження популярності української, що також впливало на світоглядні уявлення громадян України. У 2010 р. група українських бібліотекарів, які відвідали Іллінойський університет в Урбана-Шампейн, скаржилися на обсяги видавництва українською мовою [8, с. 167]. Звісно ринок російськомовної продукції був домінуючим на території України, а після зменшення квот на україномовну аудіовізуальну продукцію згідно зі змінами до Закону України «Про телебачення та радіомовлення», відбулося тотальне засилля російськомовного аудіо та кіно контенту [27, с. 180], що зумовило його повне домінування в інформаційному полі України. Безумовно підтримка українських видавців зі сторони державних та недержавних, а також міжнародних організацій лише б підвищувала престиж української мови серед населення [8, с. 167]. Втім, політика «Партії регіонів України» та її лідера В.Ф. Януковича, які у програмних документах задекларували шлях до створення умов для надання статусу другої державної для російської мови лише поглиблювала протиріччя між українським населення сходу та заходу.

З приходом до влади В.Ф. Януковича відбулися зміни не лише вектору зовнішньої політики,

але й внутрішньої. Незважаючи на звернення Президента України щодо необхідності утвердження етнонаціональної злагоди в країні на принципах демократії на всебічного розвитку кожної особи чи етнічної спільноти [24, с. 71], як гарантії національної безпеки і суспільної єдності, він, у зв'язку з адміністративною реформою ліквідував Державний комітет у справах національностей та релігій та Раду з питань етнонаціональної політики при Президентові України. Водночас, зазначаючи про недосконаліть законодавчої бази у доповіді наголошувалося про необхідність «подолання високих темпів мовної та культурної асиміляції переважної більшості національних спільнот у бік російських мовних та культурних зразків» [24, с. 72]. Тобто, фактично декларувався курс на припинення русифікації серед нацменшин України, зокрема в освітній сфері. Втім, відзначимо, що ця теза містила більше декларативний характер, оскільки подальша внутрішня політика В.Ф. Януковича, його «Партії регіонів України», супроводжувалася тотальним насадженням російських історичних та мовно-культурних традицій, що у свою чергу поглиблювало цивілізаційний розкол України на схід-захід, який сформувався після 2004 р.

Відзначимо, що з 2010 р. відбувалися зміни у сфері національної безпеки. Відмова від вступу до НАТО, декларування позаблоковості в новій редакції Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», узгоджуючи згідно з нормами Конституції України, також не оминуло проблеми національних меншин. Серед ключових принципів у гуманітарній сфері гарантувався захист та вільний розвиток російської мови, а також інших мов національних меншин [15, с. 117–118]. Відкритим лишалося питання створення нового мовного закону. Відповідно, починаючи з 2010 р. було прийнято низку різних законодавчих актів, постанов, які фактично розширювали права використання російської та інших мов меншин на території України [27, с. 180]. Де-факто, це лише закріплювало позиції російської мови в інформаційному просторі та у суспільно-політичному житті українців.

Мовна проблема є одним із засобів мобілізації електорату в південно-східному регіоні України для таких політичних сил як «Партія регіонів України» та «Комуністична партія України». Виступаючи відкрито з підтримкою російської мови, вони намагалися прирівняти її до статусу державної [12]. Окремі політичні групи використовували тезу про мовну рівність як засіб для отримання статусу-кво в регіонах, представляючи українську мову виключно як частину «більшої російської культури» [8, с. 162]. Маючи підґрунтя для цього в південно-східному регіоні країни, на Закарпатті, представники цих політичних сил, прикриваючись необхідністю захисту мовних прав національних меншин взялися за розробку нового мовного законодавства.

Спроби змінити мовне законодавство відбулося у вересні 2010 р. з метою узгодити положення національного законодавства з Європейською хартією регіональних мов або мов меншин. Ініціаторами цього проекту стали народні депутати від «Партії регіонів України», «Комуністичної партії України», «Блоку Литвина». Відзначимо, що положення проекту фактично затверджували двомовність в Україні, зокрема у статтях 7 і 8. Відзначимо, що саме у статті 7 зазначалося, що російська мова потребує особливого захисту, оскільки, на думку авторів документу, є потужним чинником консолідації українського народу [26]. Народний депутат України від «Партії регіонів» Вадим Колесніченко зазначав, що цей проект закону відповідає ключовим вимогам Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, а також визначає ключові заходи для реалізації статусу регіональних мов. Фактично він скасовував обмеження на вживання російської мови у всіх сферах суспільного життя, що у свою чергу спричиняло її засилля в інформаційному просторі та повсякденному житті українців. В'ячеслав Кириленко зазначив, що у разі прийняття подібного законопроекту Україна буде розділена, а українська мова поступово зазнаватиме утисків. Опозиційно до цього документу віднеслися й наукові та освітні установи, зокрема Національна академія наук України та Києво-Могилянська академія [2].

Венеціанська Комісія розкритикувала цей проект, оскільки вважала, що він сформований для захисту російської мови, натомість у ньому відсутні положення гарантії належного захисту української мови як державної [11, с. 47]. Верховний комісар ОБСЄ з питань національних меншин Кнут Воллебек також піддав критиці проект цього закону, за що отримав негативну реакцію від лідерів окремих російських, румунських, угорських, єврейських організацій національних меншин та звинувачення від В. Колісніченка у «подвійних стандартах» [2]. Втім, подальші події довели, що російська мова стала дезінтегруючим фактором, а виокремлення її серед мов інших національних меншин, лише провокувало напругу у суспільстві.

Формування російського світогляду, шляхом тотальної русифікації південно-східних регіонів зумовлювало лише поширення антиукраїнських настроїв та відчуження від усього національного. Очевидно, що російська мова була знаряддям окремих українських політиків для геополітичного зближення з Росією та подальшою експансією інформаційного простору російською мовою. У зв'язку з цим законопроект розкритикований суспільством, науковцями та блогерами, які зауважували, цей документ фактично узаконював русифікацію. Ймовірно, у зв'язку з не сприйняттям українською спільнотою цього законопроекту, а також відсутністю підтримки серед експертного кола, його було відкликано у лютому 2011 р. Втім, мовне питання лишалося відкритим, а проблема двомовності, яка підігрівалася як зі сторони Росії, так і зі сторони українських політиків, впливала на дезінтеграційні процеси та національну безпеку в Україні.

Проросійська більшість в парламенті у 2010 р. обґрунтовувала необхідність модернізації мовного законодавства для узгодження з ключовими положеннями Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Маніпулюючи окремими положеннями хартії, представники «КПУ» та «Партії регіонів України», а також місцева політична та бізнес еліта на Донбасі та Криму зазначали, що російська мова, яка є поширеною у окремих

регіонах України має право на статус не лише регіональної, але й другої державної. Відзначимо, що ратифікація Хартії спричинила низку проблем юридичного, політичного та економічного характеру, пов'язаних з неправильним офіційним перекладом тексту цього документа українською мовою та хибним розумінням його мети та об'єкта. Тобто згідно з цим актом під захист потрапляють регіональні або міноритарні мови, але не мови меншин. Хартія, як акт міжнародного права статусу регіональних чи міноритарних мов містить перелік цілей і принципів, які кожна сторона зобов'язується використовувати у мовній політиці. Зважаючи на це, російська мова не потрапляє під визначення регіональної чи міноритарної мови, оскільки вона поширена у багатьох сферах на значній території країни, а отже не потребує додаткового захисту через загрозу свого зникнення [17, с. 302–303]. Ксенія Максімовтсова підтверджує цю тезу, зазначаючи, що російська мова в Україні не потребує особливого статусу [9, с. 38]. Тим не менш, окремі політики та представники громадських організацій національних меншин України, спираючись на цей документ, намагалися маніпулювати його положеннями, особливо під час виборчих кампаній, що стало певною закономірністю в українському суспільстві. Незважаючи на це, застосування всіх положень Хартії спрямоване на утвердження української мови як державної у всіх сферах суспільного життя на всій території України [20], а отже втілення цієї політики не створює загрози для інших мов. Основоположною філософією Хартії є захист культурного і мовного різноманіття. На думку Білла Боврінга вона розроблена для таких країн як Франція та Туреччина, які не визнають поняття «меншина» на їхній території [2]. Приєднання України до Хартії окремими дослідниками оцінюється як політична помилка з однієї сторони України, а з іншої – Ради Європи.

У липні 2012 р. було прийнято резонансний Закон України «Про засади державної мовної політики», який був розкритикований не лише суспільством, науковцями, політологами, але й західними експертами. По-перше, документ ухвалено з численними порушеннями, а по-друге, закон фактично нівелював сприйняття української мови як державної, шляхом надання мовам меншин статусу регіональної. Крім того, закон базувався на положеннях проекту закону «Про мови в Україні» 2010 р., який на думку Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) був незбалансований і фактично зумовлював зміцнення позицій російської мови [18]. Блогери назвали прийняття цього документу «злочином проти мови та подарунком Кремлю» [21]. Більше того, у мережі досить негативно оцінювали діяльність авторів мовних законопроектів 2010 та 2012 років, а прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики» називали засобом для русифікації України [25]. Свідченням цього є дискусії у парламенті, у яких обговорювалися не проблеми захисту мов меншин, а поширення російської мови у всіх сферах суспільного життя. Тобто це ліберальне законодавство, яке закріплювало принцип плюралізму мов, згідно з яким держава гарантувала кожному члену суспільства можливість розмовляти рідною мовою, фактично зумовлювало русифікацію [11, с. 50].

Відзначимо, що прийняття відповідного законопроекту відповідало закономірності використання мовного питання як засобу мобілізації населення, громадських організацій під час виборів. Безумовно, цей закон, який майже повністю відтворював положення проекту 2010 р., прийнято за кілька місяців до парламентських виборів з метою активізувати проросійський електорат на сході. Ця закономірність підтверджується і у висновку Венеціанської комісії, яка зазначала, що мовне питання «стає одним із головних під час виборчих кампаній та продовжує бути предметом для дебатів» [18].

Закон не лише не сприяв поширенню української мови як державної, але й створював всі умови для дестабілізації етнополітичної ситуації. Враховуючи регіональні особливості України, надання широких можливостей для застосування у державному діловодстві мов національних меншин лише сприяло поглибленню кризи діалогу між центром та регіонами. Зважаючи на статтю 7 цього закону, існує десятивідсотковий поріг, для отримання статусу регіональної мови. Враховуючи етнополітичні та регіональні особливості України у низці областей на цей статус претендували російська, кримськотатарська, угорська, болгарська, молдовська, румунська, гагаузька та ін. мови. Дія закону фактично поширювалася на 18 мов меншин. Найбільше етномовне різноманіття спостерігалося на Закарпатті, де угорська, румунська, ромська, російська, русинська, словацька та інші мали змогу отримати статус місцевої чи регіональної згідно з цим законом [3, с. 574]. Суперечливість цього документу також полягала не лише в наданні мовам окремих меншин статусу регіональної в окремих областях, де їхня концентрація становить 10 % чи вище, але й в неоднозначному трактуванні поняття «рідна мова» [23, с. 118]. Згідно із цим документом «рідна мова – перша мова якою особа оволоділа в ранньому дитинстві». З іншої сторони у частині 1 статті 3 цього ж закону зазначається, що кожен сам має право визначити мову, яка є для нього рідною [19].

Крім того, новий «мовний закон» посилював суперечності в суспільстві. Зокрема, як відзначає В.М. Кулик, на заході різко негативно сприймали надання статусу регіональної мови для російської. Натомість на сході, більшість підтримували ідею вживання в офіційному діловодстві російської мови поряд з українською чи замість неї [6]. Проблема русифікації в діловодстві окремих регіонах (південно-східній Україні, АР Крим), яка зумовлювалася Законом України «Про засади державної мовної політики», була не єдиною. Нове мовне законодавство посилювало децентралістські настрої національних меншин, не лише росіян, але й угорців та румун, що у свою чергу несе загрозу сепаратизму. У випадку з АР Крим та окремими регіонами Донецької та Луганської області, русифікація зумовила окупацію та початок російсько-української війни.

Ще на стадії законопроекту документ було розкритиковано Венеціанською комісією та низкою іноземних експертів, які вважали, що це лише знизить значення української мови як

державної. Відзначимо, що на думку експертів комісії, введення в дію цього закону негативно вплинуло б на значення української мови як консолідуючого фактору української нації. Більше того, критиці піддано текст проекту, де російська мова, серед інших мов меншин, виділяється окремо [18]. Головою Відділу демократичних інститутів і фундаментальних прав Венеціанської Комісії Артеміді-Тетяні Кісці довелося публічно пояснити рішення стосовно «мовного закону». Вона відзначала, що окремі положення документу мали позитивні оцінки, однак він не гарантував достатнє забезпечення використання та захисту української мови як державної [22, с. 163]. На думку Верховного Комісара ОБСЄ в справах національних меншин Кнута Воллебека прийняття цього закону лише посилить мовний поділ усередині країни [13].

Прийняття закону «Колесніченка-Ківалова» викликало обурення серед українців, які відразу ж виступили з протестами. Низка місцевих органів самоврядування, зокрема у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській, Хмельницькій областях, виступили із засудженням мовного закону та прийняли резолюцію, що цей документ не матиме дії на їхній території [3, с. 576]. Критику цьому закону висловили Застанівська, Садгірська, Вижницька, Кицманська Районні ради Чернівецької області, а Вінницька, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Рівненська обласні ради, Луцька, Мукачівська, Рівненська, Сумська, Хмельницька та інші міські ради направили звернення до Президента України, у якому просили проведення експертизи та громадського обговорення цього документу, зазначаючи при цьому, що українська мова – єдина державна [27, с. 182]. Не підтримали цей документ 69 громадських організацій, які закликали спікера Верховної Ради України В. Литвина не підписувати закон. Низка наукових та освітніх інституцій висловилися проти введення в дію Закону України «Про засади державної мовної політики», а саме: Інститут мовознавства, Інститут української мови, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Інститут держави і права, філологічний факультет Київського національного університету та ін. [27, с. 182].

Виправдання закону її авторами з точки зору захисту інтересів представників етнічних спільнот України не відповідало дійсності. Реальне становище змінилося лише для російської, угорської, румунської та молдовської мов у прикордонних регіонах [16, с. 146]. Польський дослідник Тадеуш А. Ольшанський відзначав, що документ лише сприяв розширенню присутності російської мови в публічній сфері [11, с. 50]. Відповідно низка організацій нацменшин також виступили проти мовного закону «Колісніченка Ківалова». Серед них відзначимо Конгрес національних громад, до яких входять болгарська, естонська, єврейська, литовська, німецька, польська, румунська, ромська, угорська, кримськотатарська, татарська та вірменська спільноти, «Союз гагаузів України», Асоціація єврейських громад та общин України, організація російської культури «Русь» та ін. [27, с. 182]. Це свідчить про те, що закон не захищав мовні інтереси національних меншин та України загалом. Голова Асоціації єврейських організацій і громад (ВААД) Йосип Зісельс відзначив, що прийняття цього закону поглиблювало не лише політичні, але й економічні проблеми. Зокрема, на його думку Україна не мала змоги осилити все, що запропоновано законом у найближчі роки. Крім того, Йосип Зісельс наголосив, що незважаючи на те, що він є представником єврейської меншини, він перш за все громадянин України, а отже на його думку українська мова – єдина, яка повинна мати статус державної заради захисту національних інтересів. Незважаючи на проголошені тези політиків щодо захисту міноритарних мов, на думку голови ВААД привілеї отримає лише російська, а також мови національних меншин, які мають місця компактного проживання (угорці, румуни, молдавани) [22, с. 166–167]. Дія закону «Колісніченка-Ківалова» лише поглиблювала дезінтеграційні процеси в українському суспільстві через загрозу відмови від української мови як державної в окремих регіонах. Йосип Зісельс з цього приводу зазначив: «Його (*закону – ред. В. Новородовський*) загроза в тому, що він загальмує становлення української мови. Регіони, в яких російська мова стане офіційною, відмовляться від української» [22, с. 168]. Отже, етнічні спільноти України, незважаючи на розписані можливості у мовному законі, розуміли основний русифікаційний підтекст.

Відзначимо, що після введення в дію закону «Колісніченка-Ківалова» відбулася зміна відношення і використання української та російської мови в побуті, на роботі чи під час звернень до посадових осіб. Згідно з дослідженнями Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) у 2014 р. переважна більшість населення південного-сходу в офіційному спілкуванні з чиновниками, у родині, на роботі та в мережі використовували російську мову; на заході переважна більшість спілкувалася виключно українською у всіх сферах суспільного життя; центр – 1/3 звернень до чиновників відбувалася російською мовою, що в принципі порушувало вимоги закону «Про засади державної мовної політики». Втім, якщо на офіційному рівні українська мова мала певні переваги, то в навчальних закладах чи на роботі істотно переважала російська. У центральному регіоні загалом спостерігалася двомовність, а в південно-східному та Донбасі переважала російська мова. Зважаючи на те, що значна частина населення цих макрорегіонів вживає українську мову в кращому випадку на рівні з російською свідчить про те, що державна мова не має пріоритету над регіональною. Втім така ситуація спостерігалася і до 2012 р., коли російська мала статус мови національної меншини [16, с. 148–150]. Отже, незважаючи на домінування російської мови в окремих регіонах, зокрема в державних установах, автори закону «Про засади державної мовної політики» наполягали на додатковому захисті регіональних мов (мова йдеться більше про російську).

Закон України «Про засади державної мовної політики» став результатом підтримки попиту надання правового статусу російської мови окремими політичними силами. З приходом В.Ф. Януковича відбулося повернення соціокультурного розвитку України від українізації,

започаткованої В.А. Ющенком, до поступового просування російської мови. У свою чергу це спричинювало нарощування невдоволення зокрема серед молоді. Дослідник В.М. Кулик відзначав, що молодь протистояла політиці «повернення до російської», натомість люди похилого сприймало її позитивно [7]. Таким чином, прийняття відповідного закону, як засобу не лише політичної маніпуляції суспільством, але й технологією мобілізації електорату України. Тим не менш ці дії лише поглиблювали цивілізаційний поділ України, а також провокували етнополітичну нестабільність.

Важливе значення мовне питання займало під час проведення освітньої реформи упродовж 2011-2012 рр. Освіта і мова навчання відігравала важливу роль у процесі визначення ідентичності. У мережі, під час дискусії з приводу реформ у сфері освіти, відбувалося протистояння двох ключових проблем: захист російської мови в освіті та загроза для української мови. Відповідно відбувалося розмежування на тих, хто підтримував русифікацію в освіті (реформи Д. Табачника) та хто був проти надмірних заходів із поширення російської мови [10]. На думку Р. Бортника, Україна мала б використовувати досвід Фінляндії, яка надавала можливості для національних меншин здобувати освіту рідною для них мовою, зазначаючи, що це є поширеною європейською практикою [14]. Втім, враховуючи українські реалії, надмірні заходи щодо захисту російської мови лише зумовлювали поглиблення кризи та становили загрозу для української як державної, про що зазначали європейські експерти. Після прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики», мовне питання в освіті регулювалося статтею 20 цього документу. Відповідно, у загальноосвітніх навчальних закладах забезпечувалося вивчення державної мови та однієї з регіональних мов чи мов меншин [19].

Прийняття закону «Колісніченка Ківалова», мовно-культурна політика Партії Регіонів, КПУ хоч і викликала обурення не лише в українців, але й окремих представників національних меншин, втім не спричинила масові протести. Незважаючи на це, мовне питання стало однією з причин які зумовили початок Майдану [4, с. 7]. Отже, враховуючи процес наступу на національну самосвідомість українців, який супроводжувався низьким рівнем життя та економічного розвитку, корупцією, відбувалося посилення протестних настроїв, які у 2013-2014 рр. зумовили Революцію Гідності.

Таким чином, мовна політика правлячої «Партії Регіонів України» та її союзника «КПУ», яка спрямовувалася на посилення русифікації та поступового витіснення української мови зі сфер державної діяльності, лише поглиблювала цивілізаційний розкол України та провокувала етнополітичну нестабільність. Сформовані на законодавчому рівні умови для розвитку мов національних меншин як регіональних лише спонукали до розвитку ідей сепаратизму, а відсутність адекватних механізмів захисту єдиної державної мови – загрожували національній безпеці. Прикриваючись необхідністю захисту мовно-культурних прав національних меншин, автори закону «Колісніченка-Ківалова» фактично узаконювали русифікацію. Незважаючи на це, європейські експерти, українська інтелігенція, представники окремих національних організацій нацменшин та громадських організацій виступили з критикою цього закону, зазначаючи, що він шкодить розвитку української мови та утвердженню української модерної нації. З огляду на сучасні події, пов'язані з російською агресією та інформаційною війною, приводом якої став так званий «захист російськомовного населення», стає очевидним той факт, що мовна політика «регіоналів» лише стала підґрунтям для цих явищ.

Список літератури:

1. Audley A. Ukraine or Ukraines? Understanding nationhood, identity, and the European question in post 1991 Ukraine. URL: https://www.academia.edu/10090682/Ukraine_or_Ukraines_Understanding_nationhood_identity_and_the_European_question_in_post_1991_Ukraine
2. Bowring B. The Russian Language in Ukraine: Complicit in Genocide, or Victim of State-building? URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1981913
3. Csernicsko I., Fedinec Cs. Four Language Laws of Ukraine. International Journal on Minority and Group Rights. 2016. № 23. P. 560–582.
4. Handziuk K. The Ukrainian language as a protest. The Ukrainian week. November, 2018. № 11(129). P. 7.
5. István Csernicskó, Réka Máté Bilingualism in Ukraine: value or challenge? URL: https://content.sciendo.com/view/journals/sm/10/1/article-p14.xml
6. Kulyk V. Language Policy in Ukraine: What People Want the State to Do. URL: https://www.academia.edu/4419731/Language_Policy_in_Ukraine_What_People_Want_the_State_to_Do
7. Kulyk V. The age factor in language practices and attitudes: continuity and change in Ukraine's bilingualism. National papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. 2014. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00905992.2014.971725
8. Lakhtionova A. Understanding Passive Bilingualism in Eastern Ukraine. Critical Multilingualism Studies. 2017. Vol 5. No 1. P. 144–173.
9. Maksimovtsova K. Contemporary Debates over Language Policy regarding Ethnic Minorities in Latvia and Ukraine: The Discourse of Russian-Language Press. Bielefeld / St. Petersburg, 2013. 132 p.
10. Maksimovtsova K. Language Policy in Education in Contemporary Ukraine: A Continuous Discussion of Contested National Identity. URL: http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2017/Maksimovtsova.pdf
11. Tadeush A. Olszanski The language issue in Ukraine: an attempt at a new perspective. Centre of Eastern Studies. Warshaw, 2012. 60 p.
12. Ukraine or Ukraines? Understanding nationhood, identity, and the European question in post 1991 Ukraine. URL: https://www.academia.edu/10090682/Ukraine_or_Ukraines_Understanding_nationhood_identity_and_the_European_question_in_post_1991_Ukraine
13. Аврамчук К. Чи всю правду сказав Колесніченко щодо закону про мови? URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2012/05/18/6964776/

14. Бортник Р. Аспекты мультилингвального образования в мире: опыт для Украины. URL: https://from-ua.com/articles/231038-aspekti-multilingvalnogo-obrazovaniya-v-mire-opit-dlya-ukraini.html
15. Гай-Нижник П.П. Росія проти України (1990-2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ : МП «Леся», 2017. 332 с.
16. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. О. Рафальський, В. Войналович, Л. Нагорна. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.
17. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: [Монографія] / Панчук М., Євтух В., Войналович В. та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с.
18. Європейська комісія за демократію через право. Висновок щодо проекту закону «Про засади державної мовної політики». URL: https://constituanta.blogspot.com/2012/07/2011_11.html
19. Закон України «Про засади державної мовної політики». URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17
20. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15
21. Костенко Ю. Подарунок Кремлю. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/kostenko/4f67843421849/
22. Лукінюк М. Руйнуємо міфи! Полемічні нотатки до українсько-російської історії з окремими фрагментами дискусій автора в Інтернеті [Текст]. Серія «Історичні студії». Київ : Український пріоритет, 2014. 576 с.
23. Матета О., Доскач О. Мовна політика в Україні: національна консолідація чи політичний ризик. *Історико-політичні студії.* 2013. № 1. С. 113-121.
24. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу (з Експертною доповіддю НІСД «Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації») / укладач А.В. Єрмолаєв. Київ : НІСД, 2010. 128 с.
25. Про мовну ситуацію в Україні: політичні актори і мова в інтернет-комунікації (на матеріалі блогів «Української Правди» за 2007-2017 рр. та Zaxid.Net за 2008-2017 рр.). URL: http://philology.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/%D0%A8%D0%B8%D1%84%D1%80_%D0%91%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B5%D1%80_%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0.pdf
26. Проект Закону України «Про мови в Україні» від 07.09.2010. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF0S703A.html
27. Терес Н. Мовна політика в Україні в умовах парламентських виборів 2012 року. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska*. 2014. С. 173–186.

Reference:

1. Audley A. Ukraine or Ukraines? Understanding nationhood, identity, and the European question in post 1991 Ukraine. URL: https://www.academia.edu/10090682/Ukraine_or_Ukraines_Understanding_nationhood_identity_and_the_European_question_in_post_1991_Ukraine
2. Bowring B. The Russian Language in Ukraine: Complicit in Genocide, or Victim of State-building? URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1981913
3. Csernicsko I., Fedinec Cs. (2016). Four Language Laws of Ukraine. International Journal on Minority and Group Rights. № 23. P. 560–582.
4. Handziuk K. (2018). The Ukrainian language as a protest. The Ukrainian week. November. № 11(129). P. 7.
5. István Csernicskó, Réka Máté Bilingualism in Ukraine: value or challenge? URL: https://content.sciendo.com/view/journals/sm/10/1/article-p14.xml
6. Kulyk V. Language Policy in Ukraine: What People Want the State to Do. URL: https://www.academia.edu/4419731/Language_Policy_in_Ukraine_What_People_Want_the_State_to_Do
7. Kulyk V. The age factor in language practices and attitudes: continuity and change in Ukraine's bilingualism. National papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. 2014. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00905992.2014.971725
8. Lakhtionova A. (2017). Understanding Passive Bilingualism in Eastern Ukraine. Critical Multilingualism Studies. Vol 5. No 1. P. 144–173.
9. Maksimovtsova K. (2013). Contemporary Debates over Language Policy regarding Ethnic Minorities in Latvia and Ukraine: The Discourse of Russian-Language Press. Bielefeld / St. Petersburg, 132 p.
10. Maksimovtsova K. Language Policy in Education in Contemporary Ukraine: A Continuous Discussion of Contested National Identity. URL: http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2017/Maksimovtsova.pdf
11. Tadeush A. Olszanski (2012). The language issue in Ukraine: an attempt at a new perspective. Centre of Eastern Studies. Warshaw, 60 p.
12. Ukraine or Ukraines? Understanding nationhood, identity, and the European question in post 1991 Ukraine. URL: https://www.academia.edu/10090682/Ukraine_or_Ukraines_Understanding_nationhood_identity_and_the_European_question_in_post_1991_Ukraine
13. Avramchuk K. Chy vsiu pravdu skazav Kolesnichenko shchodo zakonu pro movy? [Did Kolisnichenko tell all true about the law of languages]. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2012/05/18/6964776/
14. Bortnyk R. Aspekty multylynhvalnoho obrazovanyia v myre: opyt dlia Ukrayny. [Aspects of multilingual education in the world: experience for Ukraine]. URL: https://from-ua.com/articles/231038-aspekti-multilingvalnogo-obrazovaniya-v-mire-opit-dlya-ukraini.html
15. Hai-Nyzhnyk P.P. (2017). Rosiia proty Ukrainy (1990-2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymusu do viiny na pohlynannia ta sproby znyshchennia [Russia against Ukraine (1990-2016): from the policy of coercion to the war of absorption and attempts to destroy it]. Kyiv: MP «Lesia». 332 s.
16. Etnopolitychnyi kontekst sotsiokulturnykh transformatsii u suchasnii Ukraini (2017) [Ethno political context of the social-culture transformation in the modern Ukraine] / red. kol. O. Rafalskyi, V. Voinalovych, L. Nahorna. Kyiv : IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 512 s.
17. Etnopolitychni protsesy v Ukraini: rehionalni osoblyvosti [Ethno political processes in Ukraine: regional specifics] : [Monohrafiia] (2011) / Panchuk M., Yevtukh V., Voinalovych V. ta in. Kyiv: IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 396 s.
18. Yevropeiska komisiia za demokratiiu cherez pravo. Vysnovok shchodo proektu zakonu «Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky». [European Commission for Democracy through Law. Conclution on the draft law «On the principles of state language policy»]. URL: https://constituanta.blogspot.com/2012/07/2011_11.html

19. Zakon Ukrainy «Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky» [Law of Ukraine «On the principles of state language policy»]. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17
20. Zakon Ukrainy «Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi khartii rehionalnykh mov abo mov menshyn» [Law of Ukraine «On ratification of the European Charter for Regional or Minority Languages»]. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15
21. Kostenko Yu. Podarunok Kremliu [A gift to the Kremlin]. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/kostenko/4f67843421849/
22. Lukiniuk M. (2014) Ruinuiemo mify! Polemichni notatky do ukrainsko-rosiiskoi istorii z okremymy frahmentamy dyskusii avtora v Interneti [Tekst] [Destroying myths! Polemical notes to the Ukrainian-Russian history with separate fragments of author's discussion on the Internet] / M.V. Lukiniuk: Seriia «Istorychni studii». Kyiv : Ukrainskyi priorytet, 576 s.
23. Mateta O., Doskach O. (2013). Movna polityka v Ukraini: natsionalna konsolidatsiia chy politychnyi ryzyk [Language policy in Ukraine: national consolidation or political risk]. *Istoryko-politychni studii.* № 1. S. 113–121.
24. Poslannia Prezydenta Ukrainy Viktora Yanukovycha do Ukrainskoho narodu (z Ekspertnoiu dopoviddiu NISD «Ukraina XXI stolittia. Stratehiia reform i suspilnoi konsolidatsii») (2010). [The message of the President of Ukraine to the Ukrainian People (with the expert report NISR «Ukraine in 21th century. Strategy of reforms and social consolidation»)] / ukladach A.V. Yermolaiev. Kyiv : NISD. 128 s.
25. Pro movnu sytuatsiiu v Ukraini: politychni aktory i mova v internet-komunikatsii (na materiali blohiv «Ukrainskoi Pravdy» za 2007-2017 rr. ta Zaxid.Net za 2008-2017 rr.). [On the language situation in Ukraine: political actors and language in the internet communication (on the material of «Ukrainian True» and Zaxid.Net for 2008-2017)]. URL: http://philology.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/%D0%A8%D0%B8%D1%84%D1%80_%D0%91%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B5%D1%80_%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0.pdf
26. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro movy v Ukraini» vid 7.09.2010. [Draft law of Ukraine «On the languages in Ukraine» from 07.09.2010]. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF0S703A.html
27. Teres N. (2014). Movna polityka v Ukraini v umovakh parlamentskykh vyboriv 2012 roku [Language policy in Ukraine in the context of the parliamentary elections 2012]. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska.* 2014. S. 173–186.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-89
УДК 7.03;7:001.12

Филиппова О.Н.
Ассоциация искусствоведов (г. Москва)

М.Ю. ЛЕРМОНТОВ – ХУДОЖНИК И ПОЭТ (1814-1841 ГГ.)

Аннотация. В начале XIX века почти в каждой культурной дворянской семье хранился семейный альбом, который знакомые обязаны были заполнять стихами и рисунками. Историко-художественная ценность этих альбомов, как правило, невелика. Правда, подчас здесь встречаются вещи, отмеченные подлинным талантом и незаурядным мастерством, как, например, бытовые зарисовки Я.П. де Бальмена (1813-1845), сюита превосходных портретов Э.А. Дмитриева-Мамонова (1824-1883), замечательные альбомы П.И. Челищева (1804-1859), полные бытовых сценок и карикатур. Венцом этого дилетантского занятия живописью является творчество Г.Г. Гагарина (1810-1893), акварели и картины, которого, давно уже по праву занимают почетное место среди эскизов и полотен художников-профессионалов в наших музеях. Занимались живописью и многие выдающиеся писатели прошлого (А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Т.Г. Шевченко, В.В. Маяковский и др.). Картины и акварели М.Ю. Лермонтова имеют совершенно самостоятельное значение. Большинство его рисунков или набросков местностей, в которых побывал поэт, – это именно рисунки «на случай» [1, с.56].

Ключевые слова: М.Ю. Лермонтов-художник, поэт, акварельные зарисовки, домашнее рисование, юнкерские тетради, рисунок сепией, отдельные листы, альбомы, карикатуры, автошарж, автолитография, автопортрет.

Filippova Olga
Association of Art Critics (Moscow)

M.Y. LERMONTOV AS AN ARTIST AND POET (1814-1841)

Summary. At the beginning of the XIX century, almost every cultural noble family kept a family album, which friends were required to fill with poems and drawings. The historical and artistic value of these albums is usually low. However, sometimes there are things that are marked by genuine talent and outstanding skill, such as, for example, household sketches by J.P. de Balmain (1813-1845), a Suite of excellent portraits by E.A. Dmitriev-Mamonov (1824-1883), wonderful albums by P.I. Chelishchev (1804-1859), full of everyday scenes and caricatures. The crown of this Amateur painting classes is the work of G.G. Gagarin (1810-1893), watercolors and paintings, which has long been rightfully occupy an honorable place among the sketches and paintings of professional artists in our museums. Engaged in painting and many outstanding writers of the past. Picturesque and graphic experiments are kept in the heritage of almost each of them. Some of these experiments were small, random, were quite "amateur" character and did not deserve special attention from the historians of literature. These are drawings N.I. Gogol, who although attended drawing classes of the Academy of arts, but did not find not only the most elementary skill, but also a simple skill. These are the sketches and cartoons of I.S. Turgenev or L.N. Tolstoy, conclusively prove the lack of and that and the other the predilection for the fine arts. Other writers drew a lot and willingly, displaying not only an innate talent, but also outstanding technical skills; such as V.A. Zhukovsky, J.P. Polonsky. However, the pictorial and graphic experiences of these writers, as a rule, have nothing to do with their literary work. They give sometimes useful material for a biographer, but for a literary historian they are of little importance. The most interesting is the picturesque and graphic heritage of those writers who have been closely and organically engaged in painting and graphics were associated with their creativity in the field of artistic words, such as A.S. Pushkin, M.Y. Lermontov, T.G. Shevchenko and V.V. Mayakovsky. Paintings and watercolors of M.Y. Lermontov have a completely independent value. Most of his drawings or sketches of the areas in which the poet visited-these are drawings «in case».

Keywords: M.Y. Lermontov as an artist, poet, watercolor sketches, home drawing, cadet notebook, Sepia pattern, separate sheet, albums, caricatures, autoshare, autolithography, selfportrait.

Постановка проблемы. Творческая индивидуальность Михаила Юрьевича Лермонтова не ограничивается поэтическим гением. Интерес к изобразительному искусству, проявившись очень рано, как бы сопутствует его литературным замыслам и образам. Несомненно, что М.Ю. Лермонтову было свойственно именно живописное видение мира. Его поэтической системе присущи такие эпитеты и сравнения, которые помогают создать впечатление живописной картины с определенной красочной гаммой и светотеневыми контрастами. В своих литературных произведениях он нередко прибегает к законам композиции пространственных искусств. Эта особенность ярче всего сказывается в тех случаях, когда М.Ю. Лермонтов вводит в повествование пейзаж.

Анализ последних исследований и публикаций. Так сложилось, что среди великих русских писателей М.Ю. Лермонтов долгое время оставался наименее изученным. В 1906 году А.А. Блок говорил о загадках его поэзии, о его «нищенской» биографии и призывал искать «лермонтовский клад» [3, с. 3]. В то время к серьезному изучению живописного наследия М.Ю. Лермонтова исследователи по-существу не приступали.

© Филиппова О.Н., 2019

Хотя о художественных занятиях поэта было известно давно и круг знакомых М.Ю. Лермонтова видел его работы, а некоторые из них воспроизводились в изданиях его сочинений, связь между поэтическим даром и художественными склонностями М.Ю. Лермонтова не привлекала внимания. М.Ю. Лермонтов – поэт воспринимался сам по себе, картины же и рисунки представлялись чем-то отдельным. Между тем, глубокая, хотя подчас и скрытая связь дарования М.Ю. Лермонтова-поэта и М.Ю. Лермонтова-художника все же существует. Впервые на это было обращено внимание только в предреволюционные годы, в последнем пятом томе первого академического издания сочинений М.Ю. Лермонтова [5]. В период с начала 1930-х годов по 1970-е годы положение решительно переменилось.

М.Ю. Лермонтовым стали заниматься упорно, изучали его разносторонне. Определилось его место и роль в русской и мировой литературе. И все же «лермонтовский клад» до сих пор до конца не раскрыт [3, с. 3]. Цель данной публикации – это раскрыть живописное и графическое наследие М.Ю. Лермонтова и показать, как оно было неразрывно связано с его поэтическим творчеством.

Илл. 1. М.Ю. Лермонтов. «Пейзаж с озером». 1825 г. Бумага, акварель, 9,2 × 15,5 см // Ф.429. Лермонтов М.Ю. Д.41. Л.65. (Акварель из альбома М.А. Шан-Гирей) // Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург)

Илл. 2. М.Ю. Лермонтов. «Морской вид с парусной лодкой». 1828-1831 гг. Бумага, акварель, 9,2 × 15,5 см // Ф.429. Лермонтов М.Ю. Д.41. Л.24. (Акварель из альбома М.А. Шан-Гирей) // Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург)

Любовь к рисованию проявилась у М.Ю. Лермонтова очень рано. По рассказам российского писателя С.А. Раевского (1808-1876), пол в детской будущего поэта в Тарханах был покрыт сукном, и величайшим удовольствием ребенка было ползать по нему и чертить мелом. Любопытно, что на самом раннем портрете, очевидно, заказанном бабушкой неизвестным художником, М.Ю. Лермонтов изображен в возрасте 4-5 лет с мелком в правой руке. Несколько позднее М.Ю. Лермонтов начинает лепить из воска, выполняя, по свидетельствам современников, сложные композиции на исторические темы. Первым учителем поэта стал малоизвестный художник А.С. Солоницкий. Будучи выпускником Императорской Академии художеств, он преподавал тем же методом, которым учился сам. В основе его было копирование произведений известных художников. Сохранились ученические программные копии М.Ю. Лермонтова: с картины А.П. Лосенко – «Андрей Первозванный», «Младенец, тянущийся к матери» и «Мадонна с младенцем» [2, с. 7]. От копирования переходили к рисованию с «бюстов», гипсовых слепков античных скульптур [2, с. 7]. Наиболее ранние акварели поэта, выполненные им совершенно самостоятельно, без помощи учителя, относятся ко времени путешествия на Кавказ, куда его возила бабушка Елизавета Алексеевна Арсеньева (1773-1845). Она надеялась поправить здоровье внука целебными водами и чистым горным воздухом Горячеводска, где было имение их близких родственников. Горы Кавказа, его природа и люди произвели на одиннадцатилетнего мальчика неизгладимое впечатление, которое отразилось и в поэзии, и в его акварельных зарисовках. Одна из ранних акварелей – это «Пейзаж с озером» (1825) [2, с. 8] (илл. 1).

Этот набросок, выполненный на желтоватой тонированной бумаге в золотисто-голубой цветовой гамме, еще по-детски наивен, но в нем уже чувствуется умение автора передать свежесть новых впечатлений. К раннему периоду относится также его «Морской вид с парусной лодкой» [2, с. 8] (илл. 2).

Позднее мотив прозвучит в поэтическом творчестве М.Ю. Лермонтова, в том числе в широко известном стихотворении 1832 года «Белеет парус одинокий...» [2, с. 8]. Романтическим мировосприятием отмечен и «Пейзаж с двумя березами», выполненный, очевидно, в Тарханах: здесь чувствуется рука начинающего, но способного рисовальщика [2, с. 8]. «Чета берез» позднее будет упомянута в стихотворении 1841 года «Родина» [2, с. 8]. «Домашнее рисование» обычно имело продолжение в любом учебном заведении [2, с. 8]. Для М.Ю. Лермонтова это был Московский университетский пансион, где рисование входило в число обязательных предметов. Если подобное обучение и не давало достаточно профессионального уровня, то, во всяком случае, у воспитанников появлялось умение с легкостью делать беглые наброски: они, что называется, «набивали руку» [2, с. 8].

Именно этим отличаются рисунки М.Ю. Лермонтова в так называемых «юнкерских тетрадях», относящихся к раннему петербургскому периоду, когда он поступил в Школу гвардейских подпрапорщиков и кавалерийских юнкеров

[2, с. 8]. Скучая на занятиях, поэт набрасывал пером или карандашом то портреты товарищей, то сценки из жизни юнкеров. Подобные наброски были интересны окружающим, они в них легко угадывали себя и товарищей по полку. На одном из рисунков представлен урок верховой езды в манеже. На первом плане спиной к зрителю изображен военный с хлыстом в руке: хотя он показан со спины, современники узнавали в нем эскадронного командира А.С. Стунеева. В юнкере, гарцующем на коне у окна манежа, видели приятеля М.Ю. Лермонтова – В.А. Вонлярлярского, а в персонажах, изображенных возле барьера, – Н.И. Поливанова и унтер-офицера Жолмира. Особенно выразителен набросок в 22-й тетради: здесь изображен молодой человек, задумчиво смотрящий в окно. Юношеский профиль, вписанный в прямоугольник оконного стекла, лаконично очерченный силуэт фигуры в наброшенной на плечи юнкерской шинели – все пронизано ощущением томительного одиночества. Воспитанники Школы нередко вспоминали о родном доме, друзьях и близких, оставленных за стенами учебного заведения.

Однако, долго предаваться воспоминаниям они не могли: постоянные учения, занятия в манеже, маневры заполняли все дни напролет. Отголосок этого мы находим в рисунке сепией «Маневры в Красном Селе» [2, с. 9] (илл. 3).

Здесь на дощатом мостике, перекинутом через проток, гарцуют на конях офицеры, в одном из которых юнкера узнавали генерала К.А. Шлиппенбаха. Своих полковых товарищей М.Ю. Лермонтов рисовал не только в юнкерских тетрадях, но и на отдельных листах, в альбомах. Акварель «Бивуак лейб-гвардии Гусарского полка под Красным Селом» (1835) изображает группу офицеров, расположившихся среди невысоких деревьев и кустарников [2, с. 9] (илл. 4).

Все представленные здесь лица хорошо были известны благодаря надписи на раме: это корнет князь Н.С. Вяземский, ротмистры Г. Витт, А.Г. Ломоносов и другие. Акварель представляет собой не только ценный документ, она свидетельствует о художественных предпочтениях поэта этого периода. Продуманная постановка отдельных групп офицеров, лица, имеющие черты портретного сходства, изображение лошадей в движении и сильном ракурсе – все это требовало определенных навыков. Карикатуры в юнкерских тетрадях хотя и составили М.Ю. Лермонтову известность в среде товарищей, однако далеко не всегда были безобидными. Страницы альбомов 1830-х годов были заполнены шаржированными зарисовками не только военных, но и представителей светского общества. Это батальные сюжеты, бытовые сценки и профили портретного характера, граничащие с карикатурой. Каждая из зарисовок связана с конкретной ситуацией, за каждой стоят реальные персонажи, известные в обществе, и реальные ситуации, характеризующие их отнюдь не лестно. Подобными беглыми набросками был заполнен и альбом А.М. Верещагиной (1810-1873), друга юности поэта. В альбоме изображено немало занятных лиц: штаб-офицер, затянутый в мундир, барышня в бальном платье, присевшая отдохнуть после быстрого танца, кавалер, склонившийся перед ней

Илл. 3. М.Ю. Лермонтов. «Маневры в Красном Селе». 1833-1834 гг. Бумага, сепия, 16,4 × 21,0 см // Произведение было утрачено в 1941 году; воспроизводится с сохранившегося негатива

Илл. 4. М.Ю. Лермонтов. «Бивуак лейб-гвардии Гусарского полка под Красным Селом». 1835 г. Бумага, акварель, 16,8 × 21,4 см // Российская государственная библиотека (Москва)

в почтительном поклоне, сановный чиновник в длинном плаще. Нередко зарисовки дополнялись имитированными репликами персонажей, в этом случае их сатирическая направленность усиливалась. На одном из альбомных листов встречаем молодого офицера в вицмундире, с кавалерийской саблей и шляпой, украшенной плюмажем. Офицер показан со спины, в нем исследователи склонны видеть автошарж поэта.

Легким шаржированием отмечен также рисунок, изображающий молодого человека во фраке. Персонаж маленького роста, с вьющимися волосами и вздернутым носом: в нем усматривают сходство с композитором А.С. Даргомыжским (1813-1869). Молодой человек склонился перед сидящей в кресле женщиной, предположительно, Е.А. Сушковой (1812-1868). Образ кареглазой брюнетки с высокой прической, в бальном платье не раз появляется в зарисовках и стихотворениях поэта. Другой альбом, также принадлежавший А.М. Верещагиной, хранит стихи и рисунки М.Ю. Лермонтова 1830-1836 годов, среди них преобладают акварели. На одной из них изображена Варвара Александровна Лопухина (1815-1851) (илл. 5).

Илл. 5. М.Ю. Лермонтов. «Вера – героиня романа «Княгиня Лиговская». 1835-1836 гг. Бумага, акварель, 14,0 × 15,0 см // Пушкинский дом (ИРЛИ РАН, Санкт-Петербург)

Илл. 6. М.Ю. Лермонтов. «Портрет В.А. Лопухиной». 1835-1838 (?). Бумага, акварель, тушь (?), 19,7 × 16,2 см // Пушкинский дом (Литературный музей ИРЛИ РАН, Санкт-Петербург)

Они были знакомы еще с юности: в Москве, на Молчановке, дом бабушки М.Ю. Лермонтова располагался напротив дома Лопухиных. Поэт был дружен с братом Вареньки, знаком со всем ближайшим окружением, они вместе проводили лето в Середникове. Увлечение В.А. Лопухиной относится к последним годам учебы в Московском университете. Названная акварель относится к концу декабря 1835 года, когда, отправившись в Тарханы, М.Ю. Лермонтов остановился в Москве. Здесь он вновь встретил Вареньку, только теперь она была замужем за Н.Ф. Бахметьевым,

Илл. 7. М.Ю. Лермонтов. «Эмилия – героиня драмы М.Ю. Лермонтова «Испанцы»». 1830-1831 гг. Бумага, акварель, белила, 14,3 × 11,3 см (в свету), рама 15,8 × 12,9 см // Государственный Литературный музей (Москва)

человеком почти на двадцать лет старше ее. Поэт изобразил изящную молодую женщину в синем атласном капоте и блондовом чепце. Завернувшись в шаль и подперев голову рукой, она уютно устроилась в глубоком кресле.

Ее лицо с правильными чертами и огромными темными глазами несет печать грустных раздумий. Эта встреча и образ, который глубоко поразил поэта, были описаны им в незавершенном романе «Княгиня Лиговская», где В.А. Лопухина стала прототипом Веры Дмитриевны [2, с. 11]. Поэту принадлежит и другой погрудный портрет В.А. Лопухиной (илл. 6).

Это также акварель на тонированной желтоватой бумаге. Мы вновь видим лицо с огромными глазами, матовая бледность его подчеркнута темным цветом густых, стянутых на затылке, волос. Правильные черты в сочетании с аттической прической придают образу внутреннюю сдержанность. Портрет Вареньки, данный в стихотворении 1832 года «Она не гордой красотою», гармонирует с живописным изображением [2, с. 11]. Существует еще один портрет Варвары Александровны, выполненный М.Ю. Лермонтовым (илл. 7).

На нем она представлена в виде испанской монахини. Это один из самых обаятельных и тонких женских образов в художественном наследии поэта. Его создание относится ко времени работы над драмой: «Испанцы» (1830) и соответствует ремарке в третьем действии пьесы: «Эмилия входит бледная в черном платье, в черном покрывале и с крестиком на груди своей» [2, с. 12]. Печальному лицу молодой женщины М.Ю. Лермонтов сообщил черты В.А. Лопухиной. Потупленный взор больших черных глаз, скорбное выражение и матовая бледность придают образу особое драматическое звучание.

Судьба распорядилась, таким образом, что кроме Тархан, Москвы и Петербурга большую роль в жизни поэта сыграл Кавказ. Он был там ребенком, вместе с бабушкой. Затем, буду-

Илл. 8. М.Ю. Лермонтов. «Нападение». 1829 г. Бумага, акварель, 9,2 × 15,5 см // Ф.429. Лермонтов М.Ю. Д.41. Л.84. (Акварель из альбома М.А. Шан-Гирей) // Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург)

чи молодым опальным офицером, должен был уехать в ссылку. Кавказ всегда производил на М.Ю. Лермонтова неизгладимое впечатление, а тема кавказской войны прошла через все его творчество. Еще в детстве он был покорен природой и самобытностью неведомого ему края. Все эти яркие впечатления отразились в стихах и рисунках юного поэта. На одном из них, «Нападении» 1829 года, изображен коварный черкес, останавливающий на скаку конного русского солдата и вонзающий ему в грудь кинжал [2, с. 12] (илл. 8).

Акварель, выполненная четырнадцатилетним автором, несмотря на наивный романтизм, удачно передает стремительность движений горца и создает впечатление внезапности нападения. Тема войны прозвучала и в рисунках начала 1830-х годов, и в экспрессивных иллюстрациях к «Кавказскому пленнику» и повести А.А. Бестужева-Марлинского «Аммалат-Бек» (1832) [2, с. 12]. Позднее, во время первой кавказской ссылки, куда М.Ю. Лермонтов был отправлен в 1837 году за стихотворение «Смерть поэта», эта тема получила дальнейшее развитие [2, с. 12]. Она отразилась в серии рисунков и живописных картин, передающих удивительную природу неведомого «дикого края» [2, с. 12]. Одним из удачных рисунков является «Мельница Волобуева» (1837) [2, с. 13] (илл. 9).

Несколькими динамичными мазками кисти намечен общий фон, на котором показана старая мельница, стоящая на холме над стремительным водным потоком. Сочетание коричневато-охристой туши с желтоватой тонированной бумагой помогает передать романтическое ощущение южной ночи. Рисунок сопровождается надписью, сделанной рукой М.Ю. Лермонтова: «21 Мая после прогулки на мельницу Волобуева» [2, с. 13]. В дороге поэт заболел, и после лечения в ставропольском госпитале его направили в Пятигорск. Он поселился в небольшом мазанковом домике. С подножия горы Машук открывался прекрасный вид на город. Именно отсюда и зарисовал его М.Ю. Лермонтов, сделав небольшой набросок. Позднее он написал большую живописную картину, на которой представлена панорама Пятигорска (илл. 10).

Илл. 9. М.Ю. Лермонтов. «Мельница Волобуева». 1837 г. Бумага, тушь, 33,2 × 22,0 см // Собрание И.С. Зильберштейна (Музей изобразительных искусств имени А.С. Пушкина, Москва)

Илл. 10. М.Ю. Лермонтов. «Пятигорск». 1837-1838 гг. Картон, масло, 26,6 × 34,4 см // Государственный Литературный музей (Москва)

Здесь на первом плане изображена извилистая тропинка, ведущая по склону, поросшему невысоким кустарником. По ней, не торопясь, взбирается одинокий путник, который направляется к скалистому гроту, местной достопримечательности. Большой придорожный камень у правого нижнего края картины и зеленый кустарник слева, словно кулисы, приоткрывают вид на каменистую площадку. За ней, на пологих склонах горы раскинулся город с его небольшими выбеленными домиками и бульваром. Вдали видны долина реки Подкумок, горы Юца и Джуца, а на горизонте снежные вершины Эльбруса. Продуманная композиция следует строгим академическим правилам: мы видим

четкое деление на пространственные планы, верное цветовое решение. Все это говорит о профессиональном подходе. Здесь сказались и уроки художника П.Е. Заболотского, и знание основ создания пейзажных композиций.

Это уже не дилетантские упражнения, а подлинно профессиональное произведение, которое могло бы сделать честь любому выпускнику

Илл. 11. М.Ю. Лермонтов. «Бештау близ Железноводска». 1837 г. Бумага, итальянский карандаш, 17,6 × 27,3 см // Государственный Литературный музей (Москва)

Илл. 12. М.Ю. Лермонтов. «Тамань». 1837 г. Бумага, карандаш, 20,7 × 30,5 см // Пушкинский дом (Литературный музей ИРЛИ РАН, Санкт-Петербург)

Илл. 13. М.Ю. Лермонтов. «Дарьял». 1837 г. (?). Бумага, графитный карандаш, 22,3 × 31,3 см // Пушкинский дом (Литературный музей ИРЛИ РАН, Санкт-Петербург)

Академии художеств. Скорее всего, картина написана позже, чем сделан карандашный набросок: видимо, когда у М.Ю. Лермонтова появилась возможность спокойно предаться занятиям живописью. Передвигаясь на перекладных по почтовому тракту, не имея ни времени, ни условий для работы масляными красками, он вынужден был довольствоваться беглыми зарисовками небольшого формата. Русский писатель И.Л. Андроников считает, что «Пятигорск», как и другие живописные полотна, был написан М.Ю. Лермонтовым после его возвращения из ссылки в Петербург [2, с. 14]. С описанием Пятигорска были связаны строки и из «Героя нашего времени» (1837-1841) [2, с. 14]. Недалеко от Пятигорска находится Железноводск, также славящийся своими целебными источниками. Никто из «водяного общества» не миновал его, в том числе и М.Ю. Лермонтов [2, с. 14]. Здесь он принимал целебные ванны, здесь же побывал в день роковой дуэли. Неслучайно, появилась и его карандашная зарисовка «Бештау близ Железноводска» (1837) [2, с. 14] (илл. 11).

На рисунке М.Ю. Лермонтова изображены два конных офицера, скачущие вдоль улицы в сторону Бештау. В разработке пространственных планов, в серебристой дымке, покрывающей вершины гор и переданной легкой карандашной штриховкой, – во всем этом чувствуется своеобразный почерк художника. Далеко не все наброски этого периода отмечены безмятежностью. Тревожное настроение передано в рисунке «Тамань» (1837) [2, с. 14] (илл. 12).

Историю его создания описал в своих воспоминаниях российский художник М.И. Цейдлер (1816-1892). Следуя тем же почтовым трактом, что и М.Ю. Лермонтов, он видел маленький домик и его обитателей, а девушкой, редкой красоты, не на шутку увлекся. Беленая мазанка над крутым обрывом, парусник и лодки на море, очертания гор на горизонте – все это в рисунке поэта перекликается с текстом повести М.Ю. Лермонтова. Разница лишь в том, что рисунок сделан при дневном свете. В «Тамани» же мы встречаем ночной пейзаж [2, с. 15]. Направляясь к месту ссылки, в Нижегородский драгунский полк, М.Ю. Лермонтов пересек весь Кавказ. Пейзажные зарисовки, которые он делал по пути, составили целую серию. Одним из них был вид на Дарьяльское ущелье (1837). Этих знаменитых «врат Кавказа» не миновал никто из людей, следовавших по Военно-Грузинской дороге [2, с. 15]. На рисунке изображены две высокие отвесные скалы, нависшие над ущельем, по которому извилистой лентой течет Терек. В «Демоне» (1838) мы находим близкое описание этого места [2, с. 15]. Вновь М.Ю. Лермонтов использует характерный для академического пейзажа прием «кулис», обрамляющих общий вид: по дороге, вдоль русла реки, медленно движется арба, которую тянет пара волов [2, с. 15]. Совсем иной Терек, бурный и пенистый, изображен поэтом в рисунке «Дарьял» (1837) [2, с. 15] (илл. 13).

Здесь дается вид на то же ущелье, но, с другой стороны. Стиснутый отвесными скалами поток, через который перекинут шаткий мостик, извилистая тропа с гор и высоко, на вершине неприступного утеса, замок царицы. Аналогию данного

описания мы найдем в стихотворении «Тамара» (1841) [2, с. 16]. Не менее величественный горный пейзаж – это «Вид Крестовой горы» (1837-1838) [2, с. 16] (илл. 14).

Снежная вершина, увенчанная поклонным крестом, поднимается над глубоким мрачным ущельем, по дну, которого, между отвесных скал, стремительно несется бурный поток. У подножия горы, по узкой тропе, идущей по краю пропасти, едет кибитка, запряженная парой лошадей. Белоснежные вершины и ясное небо, коричневато-серые отроги скал, пенистый водный поток – все это пронизано тонкими цветовыми рефлексами, окутано световоздушной дымкой, которая передает ощущение необъятного пространства. И вновь невольно здесь напрашивается сравнение с текстом М.Ю. Лермонтова, но теперь уже «Бэлы», которая к 1839 году была опубликована [2, с. 16]. «Вид Крестовой горы из ущелья близ Коби» (1837-1838) – так М.Ю. Лермонтов подписал автолитографию, которую сделал со второй картины, вернувшись в Петербург [2, с. 16] (илл. 15).

На крутом утесе, отроги которого почти отвесно спускаются к Тереку, возвышаются древняя башня, храм Сиони и стоит небольшое селение. Старые сторожевые башни в неприступных горах Грузии издавна служили людям, предупреждали их об опасности. Они ставились на самых высоких местах: при появлении врагов зажигали сигнальные огни, которые были видны издалека. От башни к башне, от селения к селению шла тревожная весть, передаваемая «огненной эстафетой» [2, с. 16]. В поэме «Демон» мы можем встретить подобные башни замков на скалах [2, с. 16]. Долго этого места найти не удавалось, пока не выяснилось, что это не Крестовая гора, а гора Кабарджина, вопреки мнению М.Ю. Лермонтова, который считал, что перед ним обратный склон Крестовой (близ селения Оби). Вдобавок ко всему изображение было перевернуто. Приехав в Петербург, М.Ю. Лермонтов сам перевел свою зарисовку на литографский камень, забыв, что при этом изображение следует перевернуть. Поэтому перевернутым получилось изображение на литографском оттиске. Пришлось немало поездить вокруг селения Сиони, покуда не пришла догадка – поглядеть на литографию в зеркало. И сразу зарисованное место нашлось [2, с. 17]. Два таких оттиска раскрашены акварелью: очевидно, поэт дарил их друзьям и близким. Башня, которая показана на автолитографии, есть и на другой картине М.Ю. Лермонтова, она носит название «Кавказский вид возле селения Сиони» (1837-1838) [2, с. 17] (илл. 16).

Каменистые отроги, на которые падает последний луч заходящего солнца, нагромождение мрачных, с зеленоватым оттенком, скал, снежные вершины на горизонте и серебристо-серая туча, словно отдыхающая в глубокой расщелине утеса, – все это создает подлинно романтический пейзаж. Можно провести явную параллель между изображенным на картине и в стихотворных строчках «Утеса» (1841) [2, с. 17]. Яркие впечатления от живописных пейзажей Кавказа, поэтические легенды, непосредственно связанные с местами, которые посещал М.Ю. Лермонтов, отразились в его живописном и литературном творчестве.

Илл. 14. М.Ю. Лермонтов. «Вид Крестовой горы». 1837-1838 гг. Картон, масло, 33,0 × 40,00 см // Государственный музей-заповедник им. М.Ю. Лермонтова (Пятигорск)

Илл. 15. М.Ю. Лермонтов. «Вид Крестовой горы из ущелья близ Коби». 1837-1838 гг. Бумага, автолитография, акварель, 15,2 × 22,3 см // Пушкинский дом (ИРЛИ РАН, Санкт-Петербург)

Илл. 16. М.Ю. Лермонтов. «Кавказский вид возле селения Сиони». 1837-1838 гг. Х., м., 64,0 × 79,0 см // Государственный Лермонтовский музей-заповедник «Тарханы»

Один из примеров – это «Кавказский вид с саклей (Военно-Грузинская дорога близ Мцхеты)» (1837-1838) [2, с. 18] (илл. 17).

М.Ю. Лермонтов сумел здесь передать глубокую пространственную перспективу горной гряды, уходящей к горизонту и замыкающейся вершиной Казбека. Многоплановость композиции усиливается разнообразием цветового решения: темно-зеленый кустарник сменяется желтовато-коричневым каменистым плато, над которым поднимаются поросшие лесом склоны. Золотистые лучи заходящего солнца освещают стены башни и древнего храма, а сиреневая дымка окутывает далекие горы. Подобный пейзаж мы можем увидеть в поэме «Демон» [2, с. 19]. Порой поэт вносит в пейзаж элемент бытового жанра, и тогда тот воспринимается, как сюжетная композиция, повествующая о тревожных буднях кавказцев. Такова его картина «Сцена из кавказской жизни» (Нападение)» (1838) [2, с. 20] (илл. 18).

Илл. 17. М.Ю. Лермонтов. «Кавказский вид с саклей (Военно-Грузинская дорога близ Мцхеты)». 1837-1838 гг. Картон, масло, 36,0 × 43,5 см // Пушкинский дом (Литературный музей ИРЛИ РАН, Санкт-Петербург)

Илл. 18. М.Ю. Лермонтов. «Сцена из кавказской жизни (Нападение)». 1838 г. Дерево, масло, 39,5 × 48,8 см // Государственный Литературный музей (Москва)

Это уже не горный пейзаж, а долина, которыми богата Кахетия. Проезжая дорога петляет между песчаными склонами, поросшими густым кустарником. В его зарослях притаились два конных чеченца, вооруженных ружьями. Не замечая их, по дороге, спускаясь к мелководной речке, движется арба, запряженная волами. Возница, поглощенный беседой с молодой грузинкой, не замечает опасности. Несмотря на то, что картина не подписана, все выдает живописную манеру поэта. Передача световоздушной среды, голубоватые горы на горизонте, серебристые облака, окутавшие их вершины, вода в реке, деревья и кустарник – во всем этом видна манера М.Ю. Лермонтова. Жанровая сцена включена и в другой пейзаж, который называется «Кавказский вид с верблюдами» (1837-1838) [2, с. 20] (илл. 19).

М.Ю. Лермонтов изображает, нагруженных товаром верблюдов, которые медленно идут вдоль каменистой дороги. Их сопровождают горцы в высоких папахах, чохах и бурках. При взгляде на пейзаж мы вспоминаем строки из «Демона», в которых дается описание каравана жениха Тамары [2, с. 20]. М.Ю. Лермонтов посещал Тифлис в октябре-декабре 1837 года. Он жил в доме родственника Е.Ф. Ахвердова на Садовой улице, но часто навещал знакомых в офицерских казармах и на частных квартирах, которые находились в предместье Тифлиса – Авлабаре, расположенном на высоком берегу Куры. Поэта впечатлила, открывшаяся оттуда панорама города, которую он изобразил в картине «Тифлис» (1837), соотносящуюся с описанием, данным в стихотворении М.Ю. Лермонтова «Свидание» (1841) [2, с. 21] (илл. 20).

Простотой и жизненной правдой проникнута зарисовка поэтом грузинского танца – это «Грузинки на крыше сакли (Лезгинка)» (1837) [2, с. 21] (илл. 21).

Не только один поэт был пленен этой идиллической картиной, столь характерной для

Илл. 19. М.Ю. Лермонтов. «Кавказский вид с верблюдами». 1837-1838 гг. Х., м., 62,0 × 71,0 см // Пушкинский дом (Литературный музей ИРЛИ РАН, Санкт-Петербург)

Илл. 20. М.Ю. Лермонтов. «Тифлис». 1837 г. Картон, масло, 32,2 × 39,5 см // Государственный Литературный музей (Москва)

Илл. 21. М.Ю. Лермонтов. «Грузинки на крыше сакли (Лезгинка)». 1837 г. (?). Бумага, графитный карандаш, 21,5 × 31,5 см // Пушкинский дом (Литературный музей ИРЛИ РАН, Санкт-Петербург)

вечернего Тифлиса. Известны также акварели Г.Г. Гагарина, неоднократно изображавшего танец на крышах. И вновь здесь возникают знакомые строки М.Ю. Лермонтова из поэмы «Демон» [2, с. 21]. К рассматриваемому периоду относится и акварельный автопортрет поэта 1837-1838 годов, где он изобразил себя на фоне Кавказских гор в мундире Нижегородского драгунского полка: с красным воротником, в короткой бурке и газырями (патронами) на груди (илл. 22).

Дополняет экзотический костюм черкесская шашка на кабардинском ремне. Овальная форма произведения, манера накладывать кистью небольшие мазки, сама техника – все это тяготеет к традиции русского акварельного портрета 1830-х годов. Этот автопортрет, пожалуй, одно из лучших изображений М.Ю. Лермонтова. В нем приоткрывается «душа» поэта: недаром он подарил его Вареньке Лопухиной (Бахметьевой), глубокое чувство к которой пронес через всю жизнь [2, с. 22].

Таким образом, ценность живописных полотен и рисунков М.Ю. Лермонтова заключается не только в их «документальности» [2, с. 19]. Стремление к точности воспроизведения пейзажа не заслоняет в них образное начало. Это отнюдь не бесстрастная топографическая фиксация той или иной местности, а подлинно исторические пейзажи. В них отразилась и история Грузии, и культура страны, и редкой красоты природа, и самобытность народов. Работы поэта отличает та достоверность и непосредственность в передаче окружающего мира, которые свойственны лишь творческому человеку. Позднее русский художник Н.К. Рерих скажет о таких местах: «Везде что-то было» [2, с. 20]. М.Ю. Лермонтов умел передать это ощущение и в живописных, и в литературных произведениях.

Илл. 22. М.Ю. Лермонтов. «Автопортрет». 1837-1838 гг. Бумага, акварель, белила, лак, 10,2 × 9,4 см (овал) // Государственный Литературный музей (Москва)

Список литературы:

1. Живописное наследство Лермонтова. Исследование Н. Пахомова. Лермонтов-художник / Литературное наследство. Т. 45–46. Кн. II. М.Ю. Лермонтов. Москва : Изд-во АН СССР, 1948. С. 55–222.
2. Корнилова А.В. «...Лермонтов мыслил образами, как художник» / Лермонтов-художник. К 200-летию со дня рождения М.Ю. Лермонтова. 2-е изд. испр. и доп. Государственный Лермонтовский музей-заповедник «Тарханы», 2015. С. 7–29.
3. Лермонтов. Картины. Акварели. Рисунки / Вступит. ст. И.Л. Андроникова. Москва : Изд-во: «Изобразительное искусство», 1980. 247 с.
4. Михаил Юрьевич Лермонтов. Картины и рисунки поэта. Иллюстрации к его произведениям / Сост. и авт. вступит. ст. Е.А. Ковалевская. М.-Л. : Изд-во: «Советский художник», 1964. 127 с.

5. Полное собрание сочинений М.Ю. Лермонтова: в 5 томах / под ред. и с примеч. Д.И. Абрамовича. СПб.: «Разряд изящной словесности Имп. Акад. наук», 1910-1913 (Академическая библиотека русских писателей. Вып. 2–6). Т. 5: Произведения, не вошедшие в предыдущие тома ; Библиография ; Вводные объяснительные статьи. 1913.

References:

1. Zhivopisnoe nasledstvo Lermontova. Issledovanie N. Pahomova. Lermontov-hudozhnik / Literaturnoe nasledstvo. T. 45–46. Kn. II. M.Ju. Lermontov. Moskva : Izd-vo AN SSSR, 1948. S. 55–222.
2. Kornilova A.V. «...Lermontov myslil obrazami, kak hudozhnik» // Lermontov-hudozhnik. K 200-letiju so dnja rozhdenija M.Ju. Lermontova. 2-e izd. ispr. i dop. Gosudarstvennyj Lermontovskij muzej-zapovednik «Tarhany», 2015. S. 7–29.
3. Lermontov. Kartiny. Akvareli. Risunki / Vstupit. st. I.L. Andronikova. Moskva : Izd-vo: «Izobrazitel'noe iskusstvo», 1980. 247 s.
4. Mihail Jur'evich Lermontov. Kartiny i risunki po`eta. Illjustratsii k ego proizvedenijam / Sost. i avt. vstupit. st. E.A. Kovalevskaja. M.-L. : Izd-vo: «Sovetskij hudozhnik», 1964. 127 s.
5. Polnoe sobranie sochinenij M.Ju. Lermontova: v 5 tomah / pod red. i s primech. D.I. Abramovicha. SPb.: «Razrjad izjaschnoj slovesnosti Imp. Akad. nauk», 1910-1913 (Akademicheskaja biblioteka russkih pisatelej. Vyp. 2–6). T. 5: Proizvedenija, ne voshedshie v predyduschie toma; Bibliografija; Vvodnye ob"jasnitel'nye stat'i. 1913.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-90
УДК 811.111'25'367.623:791

Береговенко Н.С., Зізінська А.П.
Білоцерківський національний аграрний університет

СЕМАНТИЧНІ ВІДМІННОСТІ ТА СПОСОБИ ПЕРЕКЛАДУ АНГЛІЙСЬКИХ ПАРАМЕТРИЧНИХ ПРИКМЕТНИКІВ HUGE ТА GREAT (НА МАТЕРІАЛІ ФІЛЬМІВ КАНАЛУ BBC «THE BLUE PLANET» ТА «LIFE»)

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей вживання англійських параметричних прикметників *huge* та *great* та способів їх перекладу на матеріалі фільмів каналу BBC «The Blue Planet» та «Life». Визначається розбіжність в структурах концептуального простору англійських параметричних прикметників *huge* та *great*. Встановлюються основні стилістичні та семантичні відмінності між параметричними прикметниками, що відносяться до одного і того ж мікрополя. Визначаються основні способи та прийоми перекладу параметричних прикметників *huge* та *great* з англійської на українську та російську мови. Описуються лексико-семантичні та граматичні трансформації, які вживаються при перекладі англійських параметричних прикметників *huge* та *great*, а саме: лексична заміна, додавання слова, заміна слова однієї частини мови на слово іншої. Ключові слова: параметр, синонім, семантика, мікрополе, переклад, фільм.

Beregovenko Nataliia, Zizinska Anna
Bila Tserkva National Agrarian University

ENGLISH ADJECTIVES OF DIMENSION HUGE AND GREAT: SEMANTIC DIFFERENCES AND TRANSLATION METHODS (BASED ON THE BBC'S DOCUMENTARIES «THE BLUE PLANET» AND «LIFE»)

Summary. The article investigates English adjectives of dimension and their semantic differences and methods of translation based on the BBC's documentaries «The Blue Planet» and «Life». Adjectives of dimension are the part of the lexical and semantic group in which they enter in synonymic and antonymic relations. The lexical and semantic group consists of the core (main body) and periphery words. The last ones identify with the main words semantically and form within the lexical and semantic group of dimension microfields of: 1) the general large / small size; 2) height: large / small; 3) thickness: large / small; 4) width: large / small; 5) length; 6) depth. English adjectives of dimension *huge* and *great* belong to the microfield of general large / small size. The discrepancy in the structures of the conceptual space of the English adjectives of dimension is determined in this research paper. In our investigation we have found out that, the adjective *great* is used more often with abstract and collective nouns, the adjective *huge* – only with collective nouns. In addition, *great* is used mostly when it emphasizes the extremely large size of an object that causes different emotions or feelings such as fear, surprise, joy, etc. *Huge*, as a rule, is used to designate voluminous objects, and is also combined with nouns that mean extensive objects, collective and abstract concepts. Besides this, the basic stylistic and semantic differences between English adjectives of dimension that belong to the same micro field are established. The main methods and translation techniques of the adjectives of dimension *huge* and *great* are determined. As a rule, adjectives of dimension are translated in an appropriate way. When there is no adequate analog, the translator uses transformations, the most widespread of which are: replacements of parts of speech, additions and lexical replacement.

Keywords: adjective, dimension, synonym, semantics, microfield, translation, film.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку лінгвістики характеризується посиленою увагою до системного аналізу та структурування лексичного складу мови, зокрема назв розміру. Незважаючи на значні досягнення вітчизняної та зарубіжної лінгвістики у вивченні параметричних прикметників та неослабний інтерес вчених до них, не розв'язаним й досі залишається ряд проблем. Так, проблема польової семантики прикметників з їх широким діапазоном лексичної сполучуваності належить до недостатньо вивчених, хоча вони досить багаті своєю семантикою і активно вступають в синонімічні та антонімічні зв'язки та відношення. Недостатньо вивченою залишається проблема їхнього перекладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Параметричним прикметникам присвячена низка праць у вітчизняних мовознавчих студіях. Дослідження прикметників розміру здійснювалося не тільки на матеріалі різних мов (української, російської, англійської, німецької, давньогрецької та інших), але й в різних аспектах, як-от: 1) їх структурно-семантичних особливостей (Архелюк В.В., Гумовська Г.Н., Дзеньдзюра Н.І., Жукова В.В., Кривченко Е.Л., Любкін В.В., Маргалітадзе Т.Д., Рудик Т.З., Соколова В.М., Соловйова О.В., Стальмашевська Е.В., Хавкіна О.М., Шрамм А.Н., Щебликіна Т.А., Givon T.); 2) їх парадигматичних особливостей (Архелюк В.В.); 3) синтагматичних особливостей (Архелюк В.В., Левицький В В.,

© Береговенко Н.С., Зізінська А.П., 2019

Сергеева Е.Н., Beard R., Bolinger D.) та інших. Під поняттям «параметричні прикметники» ми розуміємо прикметники, які означають великий чи малий розмір предметів та об'єктів навколишнього світу.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність нашого дослідження визначається спрямуванням сучасних лінгвістичних студій до вирішення проблем, пов'язаних з семантичними та стилістичними відмінностями прикметників розміру, які входять до одного лексико-семантичного мікрополя.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дистрибутивний аналіз особливостей вживання параметричних прикметників, опис їх синонімічних та стилістичних особливостей та способів їх перекладу на матеріалі фільмів каналу BBC *«The Blue Planet»* та *«Life»*.

Виклад основного матеріалу. Параметричні прикметники входять до складу лексико-семантичної групи розміру. Всередині цієї групи прикметники вступають у синонімічні та антонімічні відношення. Прикметники розміру в англійській мові становлять відкриту лексичну мікросистему, основні принципи якої відповідають тому типу лексичних парадигм, що в семасіології прийнято вважати дводомінантними лексико-семантичними групами, тобто такими, що складаються з двох підгруп чи мікрополів – прикметників на позначення великого та малого розміру [4, с. 10]. Мікрополе (за О. Бондарко) – мінімальний елемент макрополя, що є самостійним, у плані змісту й у плані вираження. Функціонально-семантичні мікрополя тісно пов'язані одне з одним й утворюють певну систему. Вони пов'язані одне з одним відношеннями тотожності й відмінності [2, с. 13].

Згідно до класифікації Т. Линник, параметричні прикметники *huge та great* відносяться до мікрополя на позначення великого загального розміру. Прикметник *great* (8,9%) вживався ще у давньоанглійській мові у значенні *big, coarse, stout*. У свою чергу він належить до західно-германського мовного ареалу *grautaz*. Сучасне значення *«big in size, coarse»* зв'явилося в середньоанглійський період. *Great* може реалізувати низку значень: *1) великий за кількістю чи ступенем; 2) відмінний, прекрасний; 3) великодушний, благородний, добрий; 4) надзвичайно талановитий* [1, с. 6]. Нас перш за все цікавить перше значення цього прикметника. У матеріалі прикметник *great* здебільшого вживається зі словами на означення *віку – great age* (1). В обох варіантах перекладу, як в українському, так і в російському відбувається лексична заміна, оскільки подається еквівалент – *неймовірного віку* (1б) та *невероятного возраста* (1в). Крім цього, *great* тяжіє до вживання із словами на означення *протяжності (відстані)* як-от: *great distances* (Life, V, 10:47), *greater lengths* (Life, IV, 07:52), які отримують адекватне відтворення при перекладі: *величезні відстані* (Життя, V, 10:47) та *огромные расстояния* (Жизнь, IV, 07:52) та слів на означення *сили* на зразок: *great power* (Life, V, 13:12), *great strength* (Life, VI, 31:40) – *«дуже (надзвичайно) сильні»* (Життя, V, 13:12), *«огромную силу»* (Жизнь, V, 13:12).

(1а) *These trees live life at such a slow pace, they can reach* ***great age*** (Life, IX, 42:08).

(1б) *Ці дерева ростуть дуже повільно і досягають* ***неймовірного віку*** (Життя, IX, 42:08).

(1в) *Это дерево растет так медленно и достигает* ***невероятного возраста*** (Жизнь, IX, 42:08).

Параметричний прикметник *great* часто інтерпретується науковцями як слово переважно з абстрактною семантикою, на відміну від *large* та *big*, які часто вживаються при позначенні розміру конкретних фізичних об'єкті, як-от: *greater challenge* (Life, II, 33:16), *great influence* (BP, I, 23:44), *great innovation* (Life, VI, 33:15), *greatest talent* (Life, VII, 22:19), *greater extremes* (Life, V, 21:35), *great speed* (BP, III, 34:48), *greater dangers* (BP, V, 10:20).

Хоча, дослідники зазначають, що при позначенні великого загального розміру конкретних предметів *great,* наприклад, вживається частіше ніж його синоніми із значенням «величезний» – *huge, enormous* та інші [3, с. 15]. Також досліджуваний прикметник має відмінність семантичного та функціонального характеру, вживаючись здебільшого тоді, коли підкреслюється надзвичайно великий розмір предмета. Це викликає різного роду емоції – страх, захоплення, здивування і т. д. Подібно до прикметника *large*, досліджувана одиниця часто вживається зі збірними іменниками, як-от: *swarm* (BP, VII, 44:54), *gathering* (Life, II, 27:26), *schools* (BP, I, 46:04), *column* (Life, IV, 44:28), *numbers* (BP, III, 30:18), *quantity* (Life, VIII, 10:26), *shoals* (Life, IV, 43:13), *colony* (Life, V, 29:34). При перекладі найпоширенішими еквівалентами є: *величезні зграї* (Планета, I, 46:04) та *огромными стаями* (Планета, I, 46:04). Інколи застосовується лексична заміна, як у прикладі (2а), де *«greatest gathering» – «найчисленніше скупчення»*, натомість в російському варіанті бачимо адекватне відтворення. Напр.:

(2а) *It's, in numbers,* ***the greatest gathering*** *of reptiles in the world* (Life, II, 27:26).

(2б) *Це –* ***найчисленніше*** *в світі* ***скупчення*** *плазунів* (Життя, II, 27:26).

(2в) *Это –* ***самое большое*** *в мире* ***скопление*** *рептилий* (Жизнь, II, 27:26).

Відтворення прикметника *great* вирізняється багатьма перекладацькими рішеннями, реалізованих трансформаціями, такими як: додавання слова: *great power* (Life, V, 13:12) – *«напрочуд (надзвичайно) сильні»* (Життя, V, 13:12), тобто додається прислівник *напрочуд (надзвичайно)*. У більшості випадків засвідчена заміна слова однієї частини мови на слово іншої – номіналізація: *great communicators* (Life, I, 24:59) – *«майстри спілкування»* (Життя, I, 24:59), *«мастера общения»* (Жизнь, I, 24:59); вербалізація: *bring great comfort* (3а) – *«зігріває»* (3б), *«согревает»* (3в); та адвербалізація: *a great age* (Life, I, 09:11) – *«дуже довго»* (Бойко), *«очень долго»* (Жизнь, I, 09:11). Напр.:

(3а) *The same underground forces that prevent this river from freezing bring* ***great comfort*** *to others* (Life, X, 10:16).

(3б) *Те ж тепло, що перешкоджає замерзанню річки,* ***зігріває*** *групку мавп* (Життя, X, 10:16).

(3в) *Тоже самое тепло, что предохраняет реку от замерзання,* ***согревает*** *группку обезьян* (Жизнь, X, 10:16).

Прикметник на означення розміру *huge* (9%) вживається доволі часто і бере своє походження від давньофранцузького *ahuge* – *extremely large*, перший раз слово з'явилося в англійській мові у середині XII століття. Воно може реалізувати значення: *1) надзвичайно великий за розміром, кількістю чи ступенем* [5, с. 34]. У матеріалі засвідчено ряд еквівалентів, які застосовуються при перекладі *huge*. Відповідники варіюються залежно від оточення *huge*. Наприклад, якщо йдеться про розмір тварини чи частин її тіла або органів, то зазвичай використовуються відповідники типу: *великий, величезний, крупний* в українській та *большой, огромный, крупный* в російській мовах. Так, *the huge four metre long blue fin tuna* (BP, III, 15:09) перекладається як *великий, завдовжки чотири метри синій тунець* (Планета, III, 15:09), *большой четырёхметровый синий тунец* (Планета, III,15:09); *huge eagle* (BP, VIII, 21:13) – *«величезний орел»* (Планета, VIII, 21:13) та *«огромный орёл»* (Планета, VIII, 21:13). Коли йдеться про відстань, шлях використовуються еквіваленти типу *великий, величезний, огромный*: *huge distances* (Life, VI, 14:04) – *«величезні відстані»* (Життя, VI, 14:04), *«огромные расстояния»* (Жизнь, VI, 14:04). Відповідник *«великий»* в українській та *«громадный»* в російській зазвичай використовується коли йде мова про площу, розмір площі. Напр.:

(4а) *These flooded forests cover* ***huge areas*** *of the coastal shallows* (BP, VII, 37:24).

(4б) *Затоплені* ***великі прибережні території*** *лісів* (Планета, VII, 37:24).

(4в) *Эти затопленные леса покрывают* ***громадные площади*** *прибережных отмелей* (Планета, VII, 37:24).

Huge, як правило, вживається при позначенні об'емних предметів [5, с. 37]. Також *huge* поєднується із іменниками, які означають конкретні об'єкти як об'емної, так і пласкої характеристики, а також збірні і абстрактні поняття. Крім цього *huge* часто поєднується з іменниками, що позначають явища природи (лексико-семантичний варіант «сильний» використовується) та частини тіла тварин (у цьому випадку використовується ЛСВ «міцний, мощный») [5, с. 35]. Загалом всі прикметники даного ряду синонімічного ряду на позначення великого загального розміру – *enormous, huge, vast, immense, massive* мають виразну експресивність на противагу нейтральнішим у цьому відношенні *great, big and large*.

Коли йдеться про природні явища, стихію (*storms*), перевага надається відповідникам типу: *сильний (потужний)* в українській мові, *сильный* – в російській, як-от: *huge storms* (BP, I, 19:01) – *«потужні шторми»* (Планета, I, 19:01), *«сильные штормовые волнения»* (Планета, I, 19:01). Еквівалент *міцний* та *мощный* використовується у випадку, коли мова йде про частини тіла тварин: *huge canines* (Life, X, 36:25) – *«міцні щелепи»* (Життя, X, 36:25), *«мощные клыки»* (Жизнь, X, 36:25); *huge claws* (BP, VIII, 02:52) – *«міцні пазурі»* (Планета, VIII, 02:52), *«мощным когтям»* (Планета, VIII, 02:52).

Відповідники *розлогий* (укр.), *раскидистый* (рос.) використовуються, коли йдеться про крону дерева. Напр.:

(5а) *The tree's* ***huge****, densely – packed* ***crown*** *acts as a parasol* (Life, IX, 34:58).

(5б) *Щільна й* ***розлога крона дерева*** *служить дереву як накриття* (Життя, IX, 34:58).

(5в) ***Раскидистая****, плотная* ***крона дерева*** *работает как зонт* (Жизнь, IX, 34:58).

Huge демонструє тенденцію щодо вживання із збірними іменниками типу: *numbers* (BP, I, 25:05), *shoals* (Life, IV, 41:16), *flocks* (BP, I, 33:55), *plumes* (Life, III, 44:15), *herds* (BP, III, 40:42), у всіх випадках переклад адекватний:

(6а) *Further out in the bay,* ***huge flocks*** *of ducks have gathered* (BP, I, 33:55).

(6б) ***Великі зграї*** *качок скупчуються в долині затоки* (Планета, I, 33:55)

(6в) *Дальше в заливе, собираются* ***огромные стаи*** *уток* (Планета, I, 33:55).

У матеріалі трапляються непоодинокі випадки перекладацьких трансформацій: заміна слова однієї частини мови на слово іншої. В нашому випадку замінюється прикметник *huge* на прислівник (адвербалізація) як-от: *huge effort* (Life, I, 16:19) – *«багато зусиль»* (Життя, I, 16:19) та *«немало сил»* (Жизнь, I, 16:19). Зустрічалися випадки лексичної заміни, як у прикладі (38). Заміна відбувається у російському варіанті перекладу, натомість в українському варіанті застосовується адекватна одиниця. Пор. напр.:

(7а) *A whale would be a* ***huge prize*** *for any meat-eating hunter* (BP, IV, 05:47).

(7б) *Для будь-якого хижака кит стане* ***великим подарунком*** (Планета, IV, 05:47).

(7в) *Кит может оказаться* ***настоящим подарком*** *для любого плотоядного охотника* (Планета, IV, 05:47).

Висновки та пропозиції. Отже, прикметники *great* та *huge* при перекладі відтворюється адекватно, але із застосуванням низки лексико-граматичних трансформацій, а саме: лексичної заміни, додавання слова, заміни слова однієї частини мови на слово іншої (номіналізації, вербалізації, адвербалізації). *Great* вживається частіше з абстрактними та збірними іменниками, а *huge* – з іменниками збірності. Також *great* вживається здебільшого тоді, коли підкреслюється надзвичайно великий розмір предмета, який викликає у мовця різноманітні емоції – страх, здивування, радість і т. д. *Huge*, як правило, використовується задля позначення об'емних предметів, а також поєднується із іменниками, які означають конкретні об'єкти як об'ємної, так і пласкої характеристики, збірні та абстрактні поняття.

Перспективним вбачається виявлення особливостей вживання інших параметричних прикметників, які залучаються для опису як живих, так і неживих істот, а також дослідження особливостей вживання та способів перекладу лексичних одиниць усіх мовних рівнів поля параметричності.

Список літератури:

1. Андреева Т.В. Роль прилагательных в пополнении словарного состава современного английского языка : автореф. дисс. … канд. филол. наук : 10.02.04. Москва, 1981. 16 с.
2. Андрусь А.Ф. Концептуальний простір англійських прикметників big та large : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.04. Чернівці, 2009. 20 с.
3. Бондарко А.В. Понятия «семантическая категория», «функционально-семантическое поле» и «категориальная ситуация» в аспекте сопоставительных исследований / Методы сопоставительного изучения языков. Москва : Наука, 1988. С. 13–19.
4. Дзеньдзюра Н.І. Словотвірні гнізда параметричних прикметників: автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Л., 2010. 16 с.
5. Линник Т.Г. Семантична структура лексики на позначення розміру в українській та англійській мовах. *Мовознавство*. 1974. № 5. С. 31–38.
6. A BBC / Discovery Channel : Blue Planet (series 1 – 8) : Co-production series producer Alastair Fothergill, producer Alastair Fothergill, Andy Byatt, Martha Holmes, editor Martin Elsbury, cameraman Rick Rosenthal, narrated by David Attenborough, music composed by George Fenton, music performed by BBC concert orchestra, titles music sung by Magdalen College Choir, 2001.
7. BBC: Блакитна планета (серії 1–8): Продюсер серії Алістер Фотергіл, продюсери Алістер Фотергіл, Енді Біатт, Марта Холмс, оператор Рік Розенталь, музика Джордж Фентон, ведучий Девід Аттенборо.
8. BBC: Голубая планета (серии 1–8) : Продюсер серии Алистер Фотергилл, продюсеры Алистер Фотергилл, Энди Биатт, Марта Холмс, оператор Рик Розенталь, музыка Джордж Фентон, ведущий Дэвид Аттенборо, 2001.
9. A BBC / Discovery Channel : Life (series 1–10) : Co-production series producer Martha Holmes, producer Michel Hanton, producer Rupert Barrington, Adam Chapman, Martha Holmes, Neil Lucas, Patrick Morris, Ted Oakes, narrated by David Attenborough, music composed by George Fenton, 2009.
10. BBC: Життя (серії 1–10): Продюсер серії Марта Холмс, виконавчий продюсер Майкл Гантон, продюсери: Руперт Баррінгтон, Адам Чепмен, Марта Холмс, Нейл Лукас, Патрік Морріс, Тед Оейкс, ведучий Девід Аттенборо, композитор Джордж Фентон, 2009.
11. BBC: Загадки природы: Жизнь (серии 1–10): Продюсер серии Марта Холмс, исполнительный продюсер Майкл Гантон, продюсеры: Руперт Баррингтон, Адам Чэпмен, Марта Холмс, Нейл Лукас, Патрик Моррис, Тед Оэйкс, ведущий Дэвид Аттенборо, композитор Джордж Фентон, 2009.

References:

1. Andreeva T.V. (1981). Rol prylahatelnykh v popolnenyy slovarnoho sostava sovremennoho anhlyiskoho yazyka [The role of adjectives in the vocabulary of modern English] (PhD Thesis), Moscow. 16 p.
2. Andrus A.F. (2009). Kontseptualnyi prostir anhliiskykh prykmetnykiv big ta large [Conceptual space of English adjectives big and large] (PhD Thesis), Chernivtsi. 20 p.
3. Bondarko A.V. (1988). Poniatyia «semantycheskaia katehoryia», «funktsyonalno-semantycheskoe pole» y «katehoryalnaia sytuatsyia» v aspekte sopostavytelnыkh yssledovanyi [The concepts of "semantic category", "functional and semantic field" and "categorical situation" in the aspect of comparative studies] / Metody sopostavytelnoho yzuchenyia yazykov. Moscow : Nauka, pp. 12–19.
4. Dzendziura N.I. (2010). Slovotvirni hnizda parametrychnykh prykmetnykiv [Adjectives of dimension and their family of words] (PhD Thesis), Lviv. 16 p.
5. Lynnyk T.H. (1974). Semantychna struktura leksyky na poznachennia rozmiru v ukrainskii ta anhliiskii movakh [The semantic structure of the vocabulary to designate the size in Ukrainian and English languages]. *Movoznavstvo*, vol. 5, pp. 31–38.
6. A BBC / Discovery Channel : Blue Planet (series 1–8): Co-production series producer Alastair Fothergill, producer Alastair Fothergill, Andy Byatt, Martha Holmes, editor Martin Elsbury, cameraman Rick Rosenthal, narrated by David Attenborough, music composed by George Fenton, music performed by BBC concert orchestra, titles music sung by Magdalen College Choir, 2001.
7. BBC: Blakytna planeta (serii 1–8): Prodiuser serii Alister Foterhil, prodiusery Alister Foterhil, Endi Biatt, Marta Kholms, operator Rik Rozental, muzyka Dzhordzh Fenton, veduchyi Devid Attenboro.
8. BBC: Holubaia planeta (seryy 1–8): Prodiuser seryy Alyster Foterhyll, prodiusery Alyster Foterhyll, Endy Byatt, Marta Kholms, operator Ryk Rozental, muzyka Dzhordzh Fenton, vedushchyi Devyd Attenboro, 2001.
9. A BBC / Discovery Channel: Life (series 1–10): Co-production series producer Martha Holmes, producer Michel Hanton, producer Rupert Barrington, Adam Chapman, Martha Holmes, Neil Lucas, Patrick Morris, Ted Oakes, narrated by David Attenborough, music composed by G eorge Fenton, 2009.
10. BBC: Zhyttia (serii 1–10): Prodiuser serii Marta Kholms, vykonavchyi prodiuser Maikl Hanton, prodiusery: Rupert Barrinhton, Adam Chepmen, Marta Kholms, Neil Lukas, Patrik Morris, Ted Oeiks, veduchyi Devid Attenboro, kompozytor Dzhordzh Fenton, 2009.
11. BBC: Zahadky pryrody: Zhyzn (seryy 1–10): Prodiuser seryy Marta Kholms, yspolnytelnyi prodiuser Maikl Hanton, prodiusery: Rupert Barrynhton, Adam Chepmen, Marta Kholms, Neil Lukas, Patryk Morrys, Ted Oeiks, vedushchyi Devyd Attenboro, kompozytor Dzhordzh Fenton, 2009.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-91
УДК 81`42

Головня А.В., Панасовська А.О.
Національний авіаційний університет

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖАНРУ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРИЛЕР (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ПОЛИ ГУКІНЗ «ГЛИБОКО ПІД ВОДОЮ»)

Анотація. Стаття присвячена дослідженню лінгвостилістичних особливостей психологічного трилеру як літературного твору. На основі порівняльного аналізу фактичного матеріалу, а саме роману П. Гоукінз «Глибоко під водою» та його перекладу українською, було виявлено використання низки лінгвостилістичних засобів: епітетів, експресивно-забарвленої лексики, метонімії, гіперболи, порівняння та ін. Основною причиною використання зазначених засобів є потреба впливу на читача, створення відчуття максимального заглиблення у сюжет твору. Потреба в адреналіні, емоційній напрузі – це людський фактор, який властивий кожному читачу, котрій відкриває психологічний роман. Через призму психологічного трилеру автор може донести будь-що, розповісти те, про що читач міг лише здогадуватися, відкрити очі на, здавалося б, прості і відомі істини.

Ключові слова: психологічний трилер, лінгвостилістичні особливості, переклад, жанрово-стилістичні особливості, психолінгвістика, лінгвостилістичний аналіз, гіпербола, метафора, епітет, метонімія.

Golovnia Alla, Panasovska Anastasia
National Aviation University

LINGUISTIC STYLISTIC PECULIARITIES OF PSYCHOLOGICAL THRILLER (BASED ON PAULA HOWKINS'S NOVEL "INTO THE WATER")

Summary. The article is devoted to the study of linguostylistic peculiarities of the psychological thriller, as a product of literature. The article identifies: the place of the psychological thriller in modern literature, the main features of the thriller as a genre of literature, In the process of comparative analyses of the actual material, namely the novel "Into the Water" by Paula Hawkins and its translation into Ukrainian, such linguistic-stylistic means as epithets, expressive-colored vocabulary, metonymy, hyperbole, comparison, etc. were identified. Linguistic features of modern psychological thrillers differ in comparison with those that are implemented in the classical texts of thrillers. So that, the main reason for using the mentioned methods is the need to influence a reader, create the feeling of the maximum diving into the novel's plot. The need of adrenaline, emotional stress – is a human factor that is inherent in every reader, who opens a psychological novel. Through the prism of a psychological thriller, the author can convey anything, open his eyes to seemingly simple and known truths. In addition, the article comprises such information, that corresponds to the issues of popularizing the psychological thriller in modern times. Partly the article is aimed at attracting scientists and translators to the problems of reproduction of linguistic stylistic means in new genres, especially in the psychological thriller. The article contains examples that vividly depict the diversity of linguistic-stylistic means used by the authors of thrillers. The usage of linguistic stylistic means in the modern English language is provided. The author of the article draws attention to the methodological aspect of learning of linguistic stylistic means, which assists in their easier memorizing and using in our own language.

Keywords: psychological thriller, linguistic stylistic means, translation, genre-and-stylistic peculiarities, psycholingustics, linguistic analysis, hyperbole, metaphor, epithet, metonymy.

Постановка проблеми, її актуальність та зв'язок із науковими завданнями. У сучасних умовах бурхливого розвитку культури та літератури виникає проблема появи нових жанрів. Вони різняться від класичних літературних стилів тим, що іноді комбінують в собі особливості декількох споріднених, і досліджуваний нами жанр якраз і виступає найяскравішим прикладом. Саме тому проблема полягає скоріше в недостатній кількості наукових розробок, присвячених особливостям перекладу трилерів, психологічних трилерів, зокрема. І якщо в зарубіжному літературознавстві критичні праці, пов'язані з жанром літератури трилерів, почали з'являтися досить давно, то як об'єкт вітчизняних літературознавчих та філологічних студій цей жанр утвердився лише протягом останнього десятка років. Переважна більшість досліджень спрямована на жанр трилерів лише дотично, добре вивчені тільки його джерела, передусім канон готичної, детективної прози.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проектуючи жанрову специфіку психологічного трилеру у площину перекладу, зауважимо, що стаття насамперед пов'язана з жанровими теоріями перекладу (В. Комісаров, М. Новикова, Н. Романюга, Р. Ситар); лінгвостилістичними особливостями перекладу (А. Гудманян, Р. Зорівчак, В. Карабан, Л. Коломієць, В. Коптілов, О. Чередниченко); критикою перекладу (Т. Некряч, В. Радчук). Натомість безпосереднє відтворення жанрових особливостей англомовної літератури жахів українською мовою є новим, а тому недостатньо дослідженим аспектом у перекладознавстві. Оцінюючи психологічний трилер з точки зору впливу на читача, варто взяти до уваги праці, пов'язані з психолінгвістикою (Р.Дж. Герріг, Р. Датта-Фландерс).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Серед невирішених на цей час проблем слід зазначити місце психологічного трилеру

© Головня А.В., Панасовська А.О., 2019

у сучасній літературі, основні риси трилеру як жанру літератури, проблеми, з якими стикається перекладач при відтворенні лінгвостилістичних засобів творів, які належать до жанру психологічного трилеру.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати специфіку піджанру психологічного трилеру, а саме відтворення його лінгвостилістичних особливостей при перекладі.

Виклад основного матеріалу. Масова культура та література є невід'ємними складовими сучасного життя. Вони мають достатньо давню історію, власні традиції форми і жанри. Один з таких жанрів – психологічний трилер – відгалуження детективної літератури, сюжети творів якого «розповідають про психологію його персонажів і їх нестабільні емоційні стани» [8].

На думку Дейва Кера, трилер є, переважно, жанром американським, оскільки йому «властиві безпосередність і сила впливу, які рідко зустрічаються в європейському (мистецтві), дослідження фізичних і емоційних меж життя, захоплення небезпекою, усвідомлення її фатальної сили, що притягує» [3]. Психологічні трилери часто включають елементи таємниці, драматизму, дії та жаху, особливо страху, що діє на нашу свідомість та підсвідомість.

Психологічний трилер – це протиріччя, самопогоджений жанр з центральною діалектикою: ми маємо змогу осягнути розум, ми не можемо зрозуміти свідомість. В обох випадках розум виявляє себе майже невиразним, таким, що визначається просто і в той же час незбагненно. У нашому досліджені ми вирішили виокремлювати жанрово-стилістичні особливості трилеру наступними характерними рисами:

1. Серійні вбивці, психотичні протагоністи, психотичні антагоністи, що переслідують головного героя і які часто є недоступними закону (або принаймні здаються такими) – характер яких чітко виражений через застосування лінгвостилістичних засобів при описі поведінки подібного героя, а іноді характеристика персонажу чітко передана з вуст іншого героя.

2. Очевидна паранормальна небезпека і/або паранормальні дари, наявність яких викликає додаткові емоції, приносить відчуття присутності містичного, а іноді змушує задуматися про злам «п'ятої стіни».

3. Наявність акта помсти, критичних сцен, що зображають психологічні катування, плутаючи свідомість розповіді. При цьому події темного, негативного характеру мають бути висвітлені у всіх властивих їм барвах задля того, щоб читач мало не відчув це на собі.

4. Ненадійні оповідачі (що зазвичай є наслідком психозу), сумнівність слів яких може бути показана не лише через попередньо отриману психічну, психологічну травму, а й методом використання, наприклад, інверсії у репліках подібного героя.

5. Психотичні батьки/подружжя/очевидні невинні люди, які здавалися добрими, діти в небезпеці.

6. Нав'язливі дослідження (зазвичай з невирішених випадків), тяжке психологічне захворювання, травма або втрата пам'яті у героя.

Вагома частина нещодавно виданих психологічних трилерів ілюструють, включають більше ніж одну з вище згаданих рис, або, так званих, мотивів. Ці мотиви в основному передаються з допомогою використання специфічної мови, лексичних стилетворчих засобів, як наприклад, термінів, абревіатур, антропонімів, топонімів, реалій, звукозображальної лексики та іншомовних вкраплень.

Лінгвістичний і стилістичний аналіз тексту є однією з найважливіших частин в сучасному лінгвістичному дослідженні. Саспенс (ефект відчуття невизначеності) – найбільш задіяний стилістичний засіб у кримінальній літературі і детективних історіях, з яких, власне, і витікає піджанр психологічний трилер. Тексти жанру психологічний трилер оцінюються за їх психологічним впливом на читача. У ХХ сторіччі набула популярності психолінгвістика, вивчення процесів, які допомагають людям використовувати мову. Психолінгвістика вперше була представлена публікацією Вільгельма Вундта "Die Sprache" («Мова») у 1900 році. У публікації йшлося про продовження вивчення лінгвістичних особливостей літературних текстів і їх комунікативного аспекту.

Читач, який захоплений детективною, містичною або кримінальною історією, часто переживає певний спектр емоцій, які К.Л. Уолтон (1978) називає «квазі-страхом». Читаючи психологічний трилер, те, що відчувають читачі, Р.Дж. Герріг називає «аномальним відчуттям невизначеності» [5]. До останнього рядка твору «Глибоко під водою» читач не розуміє, хто скоїв вбивство Нел Еббот, чи, можливо, це була випадковість. Винним може виявитися кожен і в той же момент ніхто. Читачі фізично стають пов'язаними з книгою і відчувають занепокоєння, прискорене серцебиття і переходять у стан емоційної напруги. Зазвичай, невідомість – це стан, в якому нам не вистачає знань про якийсь доволі важливий цільовий результат [2, с. 248].

Тим не менш, як продемонстрував Р.Дж. Герріг [5] у серії експериментів, коли людина читає пригодницькі історії, вона або він часто відчувають напруження, навіть осмисливши фінал. Читачі можуть визнати наявність обох світів вигаданого, викликаного історією, яку вони читають, паралельно світу, в якому вони живуть. Читачі відчувають кожен момент абстрактного в історії, особливо ті, що зосереджені навколо ефекту відчуття невизначеності. Автори замикають читачів в їх уявному світі, використовуючи уявні атрибути, такі як пряма цитата і фон історії [2, с. 249]. Наприклад, у романі Поли Гоукінз сестра головної героїні пише книгу про жінок, які загинули в Затоні Утоплениць. Історії кожної з них оповиті таємницею і стоять на межі з містичним. Введенням історії про дівчинку, Ліббі, яку було вбито за часів полювання на відьом, автор змушує нас задуматись про те, що можливо лиха слава Затону тягнеться з часів, коли чоловіки вершили безпідставні правосуддя над жінками, а тепер жителі Бекфорду розплачуються за це.

Кембриджський словник терміну «невизначеність» дає таку дефініцію, як «відчуття хвилювання або нервозності, яке виникає у вас, коли ви чекаєте, що щось відбудеться, і не впевнені в тому, що буде» [1]. Більшість трилерів покладаються на невизначеність, аби змусити читача продовжити читати історію інтенсивніше і пов-

ністю проникнути в світ, який зображено. Невизначеність – це побудова послідовного введення в низку проблем, які вирішуються протягом всієї історії. Зазвичай такий стилістичний прийом використовується, аби управляти темпом історії.

Лінгвістичні особливості сучасних психологічних трилерів значно змінилися в порівнянні з тими, що були реалізованими в класичних трилерах. Як літературний, так і лінгвістичний методи аналізу мають бути поєднані в дослідженні відчуття невизначеності в кримінальних історіях.

Використання методів критичної лінгвістики, аналіз дискурсу і функціональної граматики показує, що напруження в сюжетних історіях вводиться методом нелінійного причинного представлення розповіді. Решмі Датта-Фландерс, лінгвіст Кентського університету, досліджує як маніпулювати послідовністю сюжетів, щоб гарантувати, що читач не матиме змогу визначити порядок подій до кінця історії. Вона пропонує використовувати «дискурсивний» рамковий аналіз для дослідження структури сюжету кримінальних історій в мікро-сюжетах та формуванні сценаріїв, зазначаючи, що ці засоби створюють невизначеність в детективних історіях і трилерах [4, с. 6].

Центральний конфлікт в епізоді з ефектом відчуття невизначеності зазвичай зображують доволі стисло, без складних описів, які, в свою чергу, притаманні іншим епізодам. Структура речення і його забарвлення також сприяють напруженій атмосфері в сюжеті історії. Розглядаючи аспект зображувальних засобів, номінативні речення використовуються переважно на додаток до перерахування, вставних слів і емфатичних конструкцій. Використання окличних, питальних та неповних речень, часто з великої літери, передає емоційний стан того чи іншого персонажу. Наприклад, *"What the fuck do you think you're doing?!", "I said get OUT, Julia! Fat cow!"* [6, с. 10] – наведені вище два приклади демонструють манеру спілкування підлітків шістнадцяти-сімнадцяти років. У такій реакції племінниці Джулс відчутний юнацький максималізм та негативне ставлення до «нової доглядачки», яка ніколи не замінить їй матір і не знайде до неї підхід. Таким чином, автор встановлює тісний контакт з персонажем, і читач відчуває занепокоєння і хвилювання водночас з головним героєм.

Стилістичні прийоми також сприяють створенню емоційної напруги в психологічних трилерах. Автори вводять опис персонажа або природи, використовуючи різноманітні епітети, щоб дати читачу відчути напруження і емоційне забарвлення розвитку історії безпосередньо. Для створення цілісного психологічного антуражу трилера, який вплине на свідомість і торкнеться таємних страхів та секретів читача, використовуються різноманітні лінгвостилістичні засоби, наприклад, епітети – *"I went downstairs* ***really quietly*** *because usually what happens is she turns on the TV and watches those* ***really boring adverts*** *about machines that help you lose weight or clean the floor or chop vegetables in lots of different ways and then she falls asleep."* [6, с. 5] – для збільшення експресивності використовуються деякі інтенсифікатори (*all, ever, even, quite, really, absolutely, so*). У цьому випадку потреба збільшення експресивності з'явилася задля того, щоб читач зрозумів чим різниться описана ситуація від повсякденного звичного плину життя героїв. Метонімія – "*So beautiful, everyone remarked upon the view, but they didn't really see. They never opened the window and leaned out, they* ***never looked down at the wheel, rotting where it stood****, they* ***never looked past the sunlight playing on the water's surface****, they* ***never saw what the water really was, greenish-black and filled with living things and dying things***." [6, с. 8] – один з різновидів метонімії, синекдоха – це засіб заміни одиничного явища, в нашому випадку «місця», через його частину. У цьому прикладі ми позиціонуємо вид з «вікна» і «вікно», безпосередньо, як частину самого «місця», яке викликає певні спогади і емоції у головної героїні. Використовуючи цей засіб і такий опис, автор показує думку героїні, що жоден з тих, хто відвідував будинок і говорив про красу виду, не відчував справжньої картини. Цей авторський хід можна також сприймати як алегорію, адже далі, за сюжетом, так і виходить, жителі міста не звертали уваги на те, що дійсно відбувається там, і які таємниці приховує місто Бекфорд. Порівняння – *"I felt that same sickness this afternoon,* ***hunched up over the steering wheel like an old woman…"*** [6, с. 6] – від фантомної нудоти головну героїню скрутило так, що вона мало не втиснувшись в саму себе, рухалась до місця призначення, *"The nearer I got to Beckford, the more undeniable it became,* ***the past shooting out at me like sparrows from the hedgerow,*** *startling and inescapable."* [6, с. 6] – «минуле», у вигляді спогадів, занадто стрімко заполоняє усі думки Джулс Еббот та інші.

Окрім того, щоб зробити ефект очікування більш емоційно-зарядженим, часто використовуються епітети з позитивною і негативною конотацією водночас. Наприклад, *"There were tears running down her face and she hugged me hard. When I pulled away from her* ***she was still crying****, but* ***she was smiling****, too.", "I can still feel what* ***I felt that night, the terror and the fascination****."* [6, с. 6–7].

Гіпербола та метафора також поширені стилістичні засоби в психологічних трилерах. Такі стилістичні прийоми мають, як правило, явне і приховане значення, і вони використовуються, щоб гіперболізувати події і риси характеру героїв. Задля того, щоб наштовхнути читача на свої власні висновки із тривалого сюжету, автор іноді опускає власну думку. Автори, як правило, використовують їх разом в одному реченні або абзаці, на додаток, подібні речення можуть включати і епітети, і порівняння, і навіть рефрени. Такі стилістичні прийоми мають, як правило, явне і приховане значення, і вони використовуються, щоб гіперболізувати значення події. Прикладом, який включає усі вище згадані прийоми, є такий – *"Opposite the entrance, images of the Drowning Pool.* ***Over and over and over****, from* ***every conceivable angle, every vantage point: pale and icy in winter, the cliff black and stark, or sparkling in the summer, an oasis, lush and green, or dull flinty-grey with storm clouds overhead, over and over and over****. The images blurred into one;* ***a dizzying assault on the eye****. I felt as though I were there, in that place, as though I were standing at the top of the cliff*

looking down into the water, feeling that ***terrible thrill, the temptation of oblivion****."* [6, с. 8]. У наведеному вище прикладі ілюструється використання рефренів *"over and over and over, from every conceivable angle…"* та *"…clouds overhead, over and over and over",* епітетів у поєднанні з метонімією – *"…from every conceivable angle, every vantage point: pale and icy in winter, the cliff black and stark, or sparkling in the summer, an oasis, lush and green, or dull flinty-grey with storm clouds overhead…",* метафори – *"…a dizzying assault on the eye."* та*"…down into the water, feeling that terrible thrill, the temptation of oblivion."*

Темп розвитку сюжету також займає важливу нішу в розповіді та впливає на читацький досвід людини. Ефективне використання темпу може і змусити читача відчути максимальне напруження, і дати перепочинок доти поки розв'язка сюжету не буде зрозумілою. Найбільш цікаві історії містять послідовність викладу подій, розвиток яких відбувається з різною швидкістю, таким чином, читач постійно втягнутий в процес і може бути повторно залученим навіть після обговорення сторонніх сюжетних твістів [7]. Наприклад, «Глибоко під водою» Поли Гоукінз написано у форматі розповіді-щоденника, сюжет розгортається планомірно, але в той же час другорядні персонажі не вплетені у потік свідомості головних героїв, і тим самим кожен них розповідає свою історію. Звідси переказані авторкою історії, наприклад, уривки із «книжки» Нелл Еббот про смерть кожної із жінок Затону звучать в кількох варіаціях, тож що насправді сталося в більшості випадків читач дізнається тільки наприкінці роману.

У **висновках даного дослідження** можна зазначити, що лінгвостилістичний аналіз тексту є одним з найважливіших питань сучасної лінгвістики. Мовні засоби набувають форми лінгвостилістичних засобів у тому випадку, коли вони впливають на формування стильової структури тексту, яка досліджується як сукупність рис стилю. Стилістичні прийоми сприяють створенню емоційної напруги в психологічних трилерах. Автори вводять опис персонажа або природи, використовуючи низку різних стилістичних засобів, щоб дати читачу відчути напруження і емоційне забарвлення розвитку історії безпосередньо. Іноді задля того, щоб наштовхнути читача на свої власні висновки із тривалого сюжету, автор навіть опускає власну думку.

Список літератури:

1. Clark, H.H., Van Der Wege, M.M. Psycholingustics / H.H. Clark, M.M. Van Der Wege. – Stanford University, USA, 2002, p. 248–250.
2. Dave, Kehr. When Movies Mattered: Reviews from a Transformative Decade. University of Chicago Press, 2011.
3. Dutta-Flanders, R. The Language of Suspense in Crime Fiction: A Linguistic Stylistic Approach / R. Dutta-Flanders. University of Kent, UK, 2017, p. 5–20.
4. Cambridge Online Dictionary. URL: https://dictionary.cambridge.org/ru/sus pense
5. Gerrig, R.J. (1989a). Suspense in the absence of uncertainty. Journal of Memory and Language, 28(6), p. 633–648. URL: https://psycnet.apa.org/record /1990-09011-001
6. Hawkins P. Into The Water: A Novel / Paula Hawkins. – London : Doubleday, 2017. 368 p. URL: https://english-films.com/books/5701-v-tihom-omute-into-the-water-hawkins-2017-kniga-na-ang liyskom.html
7. Naillon B. What Is Narrative Pace? URL: http://penandthepad. com/narrative-pace-3907.html
8. "What is the difference between psychological and horror genres? Is the psychological genre a subset of horror or are they different altogether?" URL: https://www.quora.com/What-is-the-difference-between-psychological-and-horror-genres-Is-the-psychological-genre-a-subset-of-horror-or-are-they-different-altogether

References:

1. Cambridge Online Dictionary. Available at: https://dictionary.cambridge. org/ru/suspense
2. Clark, H.H., Van Der Wege, M.M. (2002). Psycholingustics. Stanford University, USA, pp. 248–250.
3. Dave, Kehr (2011). When Movies Mattered: Reviews from a Transformative Decade. University of Chicago Press.
4. Dutta-Flanders, R. (2017). The Language of Suspense in Crime Fiction: A Linguistic Stylistic Approach. University of Kent, UK, pp. 5–20.
5. Gerrig, R.J. (1989a). Suspense in the absence of uncertainty. Journal of Memory and Language, 28(6), p. 633–648. Available at: https://psycnet.apa. org/record/1990-09011-001
6. Hawkins P. (2017). Into The Water: A Novel / Paula Hawkins. – London : Doubleday, 368 p. Available at: https://english-films.com/books/5701-v-tihom-omute-into-the-water-hawkins-2017-kniga-na-angliyskom.html
7. Naillon B. What Is Narrative Pace? Available at: http://penandthepad. com/narrative-pace-3907.html
8. "What is the difference between psychological and horror genres? Is the psychological genre a subset of horror or are they different altogether?" Available at: https://www.quora.com/What-is-the-difference-between-psychological-and-horror-genres-Is-the-psychological-genre-a-subset-of-horror-or-are-they-different-altogether

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-92
УДК 81-11['373.612.2:32]:808.51-057.177.1(477)

Добош О.С., Сабан О.В.
Національний університет «Львівська політехніка»

АРТЕФАКТНА ТА СОЦІАЛЬНА МЕТАФОРИ В ПРОМОВАХ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ПЕТРА ПОРОШЕНКА

Анотація. У статті розглянуто поняття артефактної та соціальної метафор у межах політичного дискурсу, покладених в основу метафоричного представлення сучасного життя та прагнень українців. Проаналізовано політичні промови президента України Петра Порошенка, в яких вжито вище згадані типи концептуальної метафори. На їх основі проілюстровано особливості вживання об'єкта дослідження з урахуванням умов сучасного суспільно-політичного життя України. Розглянуто ряд продуктивних метафоричних субмоделей та специфіку їх використання. Встановлено, що у своїх промовах президент активно вживає транспорту та архітектурну метафори, а також метафори війни, злочину та спорту. Окреслено перспективи подальшого дослідження.

Ключові слова: артефактна метафора, соціальна метафора, політичний дискурс, політична промова, субмодель.

Dobosh Oksana, Saban Olesia
Lviv Plytechnic National University

ARTEFACT AND SOCIAL METAPHORS IN THE SPEECHES OF THE PRESIDENT OF UKRAINE PETRO POROSHENKO

Summary. The present paper aims to examine the notions of artefact and social metaphors which are the basis for the metaphorical representation of the modern life and aspirations of the Ukrainian people within the boundaries of the political discourse. The background of the study is predetermined by the importance to observe the process of search for the new means of the facilitation of communication between the politicians and the people in the modern world as the language is constantly changing with the flow of time and it is hugely influenced by other languages with the English language as the global one being the most powerful. The object of the study is the above mentioned types of the conceptual metaphor. Specific features of the use of the object of investigation are illustrated taking into account the conditions of modern social and political life in Ukraine. A number of productive metaphoric submodels are studied and the features of their use are analysed. As a result of thorough examination of the collected data it is revealed that transport and architectural metaphors, as well as metaphors of war, crime and sport are actively used by the president in his speeches predominantly in the context of military conflict in Ukraine. Special attention is given to the interpretation of the findings which show that the metaphorical transference is based on the issues which are either the most popular with the people or the most delicate ones. The findings highlight the fact that the phenomenon of linguistic creativity is extremely popular in the sphere of political speeches and makes them even more powerful. Further analysis of the use of conceptual metaphors in political context will make it possible to better understand the processes of transformation of the modern Ukrainian language.

Keywords: artefact metaphor, social metaphor, political discourse, political speech, sub model.

Постановка проблеми. Метафори, які уже побутують і ті, які тільки формуються в політичному житті суспільства, спонукають фахівців з'ясовувати причини та спосіб їх творення, відображення ними соціальної психології, політичних процесів та особистих якостей їх учасників. Вживання метафор часто є влучним способом непомітно коригувати настрої у суспільстві, викладати нові ідеї і по своєму інтерпретувати уже існуючі твердження. Загалом, під час подібних аналітичних досліджень варто замислитися над тим, що в комунікації між владою і народом ми починаємо помічати «вичерпаність старої мови, якою розмовляли раніше і намагання знайти нову мову, нові слова для спілкування» [29, с. 198].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формуванню сучасних уявлень про поняття «метафора» як, зокрема, невід'ємного та потужного інструменту промови політичних діячів сприяли праці таких учених як Н. Арутюнова, А. Баранов, Й. Бартошек, Е. Будаєв, В. Вовк, Х. Дацишин, Ю. Караулов, А. Чудінов тощо. Артефактна та соціальна метафори були об'єктом наукової розвідки О. Андрейченко, Х. Дацишин, Г. Добровольської, Р. Керимова, А. Чудінова тощо.

Мета і завдання статті. Мета нашого дослідження – з'ясувати особливості вживання концептуальної метафори, а саме артефактної та соціальної, покладених в основу метафоричного представлення сучасного життя та прагнень українців, в політичному дискурсі чинного Президента України Петра Порошенка.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування дослідження. Впродовж багатьох років політичні лідери свідомо використовували та продовжують використовувати метафори для того, щоб переконувати своїх прихильників, маніпулювати їх думками чи спонукати до сприйняття тих чи інших реалій у світлі, вигідному для них. На даному етапі політична комунікація послуговується однією з найбільш продуктивних метафор сучасності, тобто артефактною метафорою [1]. Метафора зі сферою-джерелом "Artefact" концептуалізує різноманітні соціально-політичні явища й процеси, шляхом звернення до ар-

© Добош О.С., Сабан О.В., 2019

тефактів, тобто предметів та об'єктів, створених людиною [23]. Людина, що реалізує себе у створених нею артефактах, моделює й політичну сферу, уявляючи її як "Machinery", "Buildings", "Tools and Instruments" тощо [33].

Артефактні метафори представлені двома концептуальними сферами – транспортними (механічними) й архітектурними [19]. Політичні реалії семантично перехрещуються із номінаціями, пов'язаними з транспортом. Концепт держави наповнюється висловами, основою метафоричної транспозиції яких є назви транспортних засобів, їх частин, видів руху, пов'язаних із транспортом, назви територій і доріг, якими здійснюють рух [18, с. 108]. Оскільки, транспортні метафори передбачають перехрещення політичних явищ з транспортом або описуються вони як його частини, механізми та види руху, то їх вважають динамічними. Саме нестійкість політичної ситуації, імперативність об'єднання для досягнення мети, які подаються через такі метафори, виражають чітку вказівку на те, що в державі всі елементи є тісно пов'язаними між собою.

Продуктивною в текстах політичних дискусій є узагальнена субмодель «Держава – це машина» [1], але чомусь не їде наша державна машина. Можливо, тому, що замість «сучасного автомобіля з бортовим комп'ютером, де чітко закріплено функції забезпечення безпечного і безперебійного руху державної машини, ми опинилися в горбатому «Запорожці» [4], до керма якого рвуться самовпевнені і недисципліновані та невмілі водії-порушники, які лиш гальмують рух: «*Настав час відзначити, що зловживання правом вето – це* ***гальмо****, яке заважає нашій Організації діяти в повну силу*» [5]. Ця метафора має негативний характер, прагматичний потенціал якої спрямований на зображення негативної сторони політичної системи. На думку аналітиків причиною такого стану є загальмованість посткомуністичного етапу інституційної трансформації, який, замість завершитись стадією консолідованої демократії, переріс в олігархічний етап розвитку і завершився утвердженням олігархічного авторитаризму, не здатного до ефективного антикризового менеджменту. Системний характер кризи, коли в занепаді опинилися і економіка, і політична сфера, і духовність, потребує не часткових реформ, спрямованих на «латання дір» і не поверхневої «модернізації» з невизначеним змістом, а глибокої «тотальної трансформації» на основі аналізу теперішнього стану та формулювання певних проектів «перебудови» [16].

У період перебудови особливою популяризацією відзначалась і надалі залишається актуальною метафора «Корабель» (човен, як корабель перебудови) [3, с. 26]. Президент Порошенко на спільній сесії Конгресу Сполучених Штатів Америки заявив: «*Україна завжди мала особливі зв'язки з США. Сьогодні Україна стає серйозним партнером США в регіоні. І це партнерство не є ситуативним. Воно не з'явилось через те, що ми опинилися в одному* ***човні***» [12]. Метафора «Човен» подає образну характеристику команди – у човні всі «свої», тому відхід від нього може мати негативні наслідки для політичного опонента: його можуть потопити, як ворога, тобто «чужого».

Прагматика метафори «Човен» надає динаміки політичним подіям і явищам, показує міру наближеності до декларованої мети, оскільки в основі такої метафори лежать семи руху, змін [17, с. 306]. І це прекрасно розуміє нинішній гарант, який під час виступу з нагоди 27-ї річниці незалежності України зазначає, що усвідомлює, як «головний стерновий», який курс треба тримати: «*Відтоді, як ви довірили мені посаду Президента України, державний* ***компас*** *впевнено показує на Захід – у бік, протилежний імперії. Його стрілка жодного разу не здригнулася. І запевняю вас, не здригнеться, доки цей* ***компас*** *знаходиться в моїх руках*» [8].

Сучасні зміни політичних систем відбуваються у більшій чи меншій відповідності до концепції «хвиль демократизації» С. Хантінгтона, кожна з яких має періоди піднесення і спаду, переважання демократичних або авторитарних тенденцій. Для побудови нових відносин потрібна єдність революціонерів як щодо цінностей, так і щодо майбутнього суспільно-політичного ладу [31]. Хто ж розхитає той «човен революції»? Розхитати кожен – мастак, а от стернувати не вміють, бо коли дориваються до влади починається, так званий, пост-революційний синдром, який руйнує єдність команди і здобуті переваги. Це позначається на «зниженні, й так не надто високих, обертів владного двигуна, який штовхає український човен від радянського берега до європейського узбережжя...» [20]. Інколи цей процес супроводжується таким явищем як «маховик насильства», внаслідок чого встановлюється ще жорстокіший лад. Таким чином, «вихід у вільне плавання» можна здійснити шляхом об'єднання суспільства навколо певного плану постреволюційних дій, і означатиме інституційну революцію. Потрібна не тільки готовність захищати цей план, а й наявність команди, здатної його виконати. За словами президента, ідеї європейської і євроатлантичної інтеграції мають широку підтримку в українському суспільстві: «*Більше того, в моїй команді ми зараз обговорюємо пропозицію «****заякорити****» в Конституції європейську та євроатлантичну інтеграцію*» [13].

Політична система, зазвичай, образно представляється як своєрідний технічний процес [1]. Показовими для відтворення сучасних політичних реалій, характеристики дій політиків є вторинні номінації закручування гайок, затискання в лещатах, застосовування важелів тощо: «***Закручувати гайки*** *підприємцям уже нема куди*» [21]. Про це заявив, ще тоді, міністр економічного розвитку і торгівлі Петро Порошенко.

Архітектурні метафори об'єднують архітектуру (будинки, адміністративні будівлі та ін.) та елементи архітектурних будівель із об'єктами мовлення. Метафора архітектури пов'язана, насамперед, із процесами будівництва, частинами споруд і будівельними матеріалами. Вони асоціюються з затишком, міцністю, впевненістю, захищеністю і довірою до політичного діяча [19]. Для політичного дискурсу характерним є використання артефактів із сфери-джерела «Архітектурний об'єкт», до складу якого входять назви будівель, споруд, об'єктів комунального господарства [1]. Суспільство, на думку Н.Д. Арутюнової, – це певна будівля і ця метафора дозволяє виокремити в суспільстві базис (фундамент), різноманітні структури (інфраструктури, надбудови) [2, с. 14–15].

Починаючи з 1989 року у засобах масової комунікації продуктивною є метафора загальноєвропейський дім [24].Так, у зверненні П. Порошенка з нагоди Дня Європи актуалізується метафора Європа як дім: «*Європа – це наш спільний* ***дім****, і місце України – в об'єднаній Європі*» [28]. Будівля, дім – один із найважливіших концептів у людській свідомості. Складовими частинами будівлі є фундамент, дах, двері, вікна: «*Це саме те, чого ми зараз потребуємо. Це унікальне* ***вікно*** *можливостей для того, щоб м'яка сила показала свою міць*» [15], «*Щойно Coreper – Рада Євросоюзу на рівні послів прийняла історичне рішення про надання Україні безвізового режиму.* ***Двері*** *Європи для України відкриті*» [30]. Інші компоненти також зазнають переосмислення в політичному дискурсі, формуючи при цьому важливі номінації. Наприклад, концепт «фундамент» репрезентує уявлення про міцний дім, твердиню. «*Сьогоднішній візит Спадкоємного Принца Алоїза заклав потужний* ***фундамент*** *у розвиток подальшої співпраці між нашими країнами*», – сказав Глава держави під час спілкування з журналістами. Петро Порошенко також відзначив, що цей візит має дуже плідний, дружній і ефективний характер [25].

Дах і стіни – це з одного боку перепона на шляху до виходу у світ, а з іншого – вони можуть стати захистом від зовнішніх загроз. Президент Петро Порошенко активно використовує ці метафори, щоб задекларувати подальше зміцнення відносин із партнерами України у світі, або ж наголосити на негативних наслідках окупації території нашої держави ворогом, що може мати довготривалі наслідки. Це чітко прослідковується у таких висловлюваннях глави держави, як: «*Перші два човни класу Island стануть ще однією* ***цеглиною*** *в зміцненні військово-морського альянсу між українським та американським народами*» [32]; «*Розгортання миротворчої операції ООН має скоріше відновити справедливість, ніж заморозити конфлікт і* ***зацементувати*** *окупацію*» [6]; «*І останнє за рахунком, але не за значенням – тримайте відчиненими* ***двері*** *для України, будь-то в ЄС чи НАТО*» [11]. Проте і ЄС, і НАТО добре розуміють, що «не можна тримати двері відчиненим» надто довго, оскільки це спровокує «перетяг». Євросоюз уже давно озвучив свої вимоги і, щоб «прорубати вікно» в Європу, український уряд повинен їх прийняти та виконати якнайшвидше. Але всі ми, українці, розуміємо, що через двері, котрі ЄС відчинив для України, усе одно віє лише холодний вітер з Кремля, від якого мешканцям стає холодно.

Соціальна метафора є невід'ємною частиною політичного дискурсу, а джерелом метафоризації є лексичні одиниці, що належать до таких груп як війна, злочин, спортивна гри, тощо. «*А* ***війна*** *повторно прийшла з тієї сторони горизонту, з якої її, за звичкою, не чекали; Війна взагалі не наша ініціатива. Вона нав'язана нам ззовні*» [7]. До соціальної метафори відносять також метафору спорту, яка виражена спортивними термінами в політичному мовленні. «Найчастотнішими перенесеннями таких термінів у політичний дискурс є вживання метафор, пов'язаних із бігом і рухом» [19], як-от у цих прикладах: «*Отже нічого ми в Путіна питати не будемо, ми* ***рухаємося*** *вперед в Європу. Ми нікому не дамо, щоб хтось погрожував Україні, включно з Азовським морем*» [27], «*Ми повернемо світ на вірний* ***шлях***» [14].

Метафора злочину є також доволі продуктивною і простежується в таких словах президента: «*І лише членство в Європейському Союзі та НАТО остаточно й безповоротно зніме загрозу нашого повернення до «****тюрми*** *народів», якою колись абсолютно справедливо назвали Російську імперію*» [22], «*Ці ідеї ширилися світом, їх не могла спинити жодна «****залізна завіса****», яку того часу побудував Кремль*» [10] чи «*Ми розриваємо всі* ***кайдани****, які пов'язують нас з Російською імперією, з Радянським Союзом*» [26], – сказав глава держави. Порошенко підкреслив, що основне завдання влади і нинішнього покоління – зробити незалежність незворотною, перетворити Україну на велику і сильну країну. «*Ми розриваємо всі* ***пута****, які пов'язують нас з Російською імперією та Радянським Союзом*» [9], – сказав Петро Порошенко, виступаючи на урочистому Параді військ «Марш нової армії» з нагоди 27-ої річниці Незалежності України, додавши: «*Не може бути вільним тіло, коли душа – в* ***полоні****. Нехай сьогодні нас почують у Константинополі, в Москві та Ватикані. Ми маємо твердий намір розрубати останній* ***вузол****, яким імперія відчайдушно намагається нас прив'язати до себе*» [9].

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, артефактна та соціальна метафори в промовах президента України П. Порошенка передусім вжита в контексті агресії Російської Федерації по відношенню до України та прагнень нашої держави до інтеграції із найбільш розвиненими та цивілізованими країнами світу. У перспективі подальших пошуків – виявлення особливостей метафорики українського політичного дискурсу у порівнянні з іншими дискурсами.

Список літератури:

1. Андрейченко О. Артефактна метафора в сучасному політичному дискурсі: когнітивний аспект. URL: http://litmisto.org.ua/?p=9117 (дата звернення: 20.01.2019).
2. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. *Теория метафоры : сборник* / общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журинской. Москва : Прогресс, 1990. С. 5–32.
3. Баранов А.Н. Что нас убеждает? (Речевое воздействие и общественное сознание). Москва : Знание, 1990. 64 с.
4. Ведернікова І. Чому не їде державна машина? URL: https://dt.ua/internal/chomu-ne-yide-derzhavna-mashina.html/?action=sort&sort=last&slice=0&limit=20 (дата звернення: 03.02.2019).
5. Виступ Порошенка на Генасамблеї ООН: повний текст. URL: https://ukr.segodnya.ua/politics/vystuplenie-poroshenko-na-genassamblee-oon-polnyy-tekst-1174436.html (дата звернення: 04.02.2019).
6. Виступ Порошенка на Радбезі ООН: повний текст. URL: https://ukr.segodnya.ua/politics/vystuplenie-poroshenko-na-sovbeze-oon-polnyy-tekst-1057407.html (дата звернення: 04.02.2019).
7. Виступ Президента 24.08.2014 на честь 23-ї річниці Незалежності України. URL: https://indonesia.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/27068-vistup-prezidenta-24082014-na-chesty-23-ji-richnici-nezalezhnosti-ukrajini (дата звернення: 04.02.2019).

8. Виступ Президента з нагоди 27-ї річниці Незалежності України. URL: https://glavcom.ua/columns/poroshenko/vistup-prezidenta-z-nagodi-27-ji-richnici-nezalezhnosti-ukrajini-522570.html (дата звернення: 04.02.2019).
9. Виступ Президента на урочистому Параді військ «Марш нової армії» з нагоди 27-ої річниці Незалежності України.URL:https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-na-urochistomu-paradi-vijsk-marsh-novoyi-a-49138 (дата звернення: 04.02.2019).
10. Виступ Президента на Форумі «70 років Загальній декларації прав людини: порядок денний для України». URL: https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-na-forumi-70-rokiv-zagalnij-deklaraciyi-pr-51646 (дата звернення: 04.02.2019).
11. Виступ Президента України на 54-ій Мюнхенській безпековій конференції, 16 лютого 2018 року. URL:https://chicago.mfa.gov.ua/ua/news/consular-news/63056-vistup-prezidenta-ukrajini-na-54-j-myunkhensykij-bezpekovij-konferenciji-16-lyutogo-2018-roku (дата звернення: 04.02.2019).
12. Виступ Президента України на спільній сесії Конгресу Сполучених Штатів Америки. URL: https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-spilnij-sesiy-33718 (дата звернення: 04.02.2019).
13. Виступ Президента Україна Петра Порошенка на прес-конференції на тему: «Виклики – 2018».
14. URL: https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-pres-konferen-46030 (дата звернення: 04.02.2019).
15. Виступ Президента України під час 53-ї Мюнхенської конференції з питань безпеки. URL: https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-pid-chas-53-yi-myunhenskoyi-konfe-40074 (дата звернення: 04.02.2019).
16. Виступ Президента України під час 53-ї Мюнхенської конференції з питань безпеки. URL: https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/54841-vistup-prezidenta-ukrajini-pid-chas-53-ji-myunkhensykoji-konferenciji-z-pitany-bezpeki (дата звернення: 04.02.2019).
17. Гаврилишин Б. Україна потребує трансформації тотальної. Радіо «Свобода». 27.08.2012 . URL: http://1-12.org.ua/2012/08/27/893 (дата звернення: 03.02.2019).
18. Дацишин Х. Метафорична інтерпретація політичних реалій і проблема впливу на формування громадської думки. *Пам'ять століть, відтворена у слові.* Київ : Планета, 2004. С. 302–307.
19. Дацишин Х. Транспортна метафора в українському політичному дискурсі: конотативний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*. 2003. Вип. 23. С. 108–116.
20. Добровольська Г. Метафора в ритуальних жанрах українського політичного дискурсу. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/10723/1/50-54.pdf (дата звернення: 20.01.2019).
21. Друзенко Г. Анатомія української невизначеності. Думки в голос. URL: https://dt.ua/POLITICS/anatomiya_ukrayinskoyi_neviznachenosti_dumki_vgolos.html (дата звернення: 20.01.2019).
22. «Закручувати гайки» підприємцям уже нікуди, – Порошенко. URL: https://ubr.ua/business-practice/own-business/zakruchuvati-gaiki-pdprimciam-uje-nkudi-poroshenko-131147 (дата звернення: 03.02.2019).
23. Звернення Президента України до 27-ї річниці референдуму за Незалежність України. URL: https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-do-27-yi-richnici-referendumu-51598 (дата звернення: 03.02.2019).
24. Ковальська Н., Парахневич А. Метафорична експансія та її сфери-джерела у політичній комунікації. URL: http://www.kamts1.kpi.ua/sites/default/files/files/parakhnevych_metaforychna.pdf (дата звернення: 22.01.2019).
25. Кравченко В. Базові метафоричні моделі з концептом Європа у політичному дискурсі. *Семантика мови і тексту. Збірник статей VIII Міжнародної конференції*. Івано-Франківськ : Плай, 2003. С. 27–273.
26. Ми заклали потужний фундамент у розвиток подальшої співпраці між нашими країнами – Президент України про візит Спадкоємного Принца Князівства Ліхтенштейн. URL: https://www.president.gov.ua/news/mi-zaklali-potuzhnij-fundament-u-rozvitok-podalshoyi-spivpra-48030 (дата звернення: 03.02.2019).
27. Ми розриваємо всі кайдани, які пов'язують нас з Російською імперією. URL: https://ukr.segodnya.ua/ukraine/poroshenko-my-razryvaem-vse-okovy-svyazyvayushchie-nas-s-rossiyskoy-imperiey-1165285.html (дата звернення: 04.02.2019).
28. Порошенко: Ми не будемо питати дозволу Путіна на інтеграцію в НАТО. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/8/7191483/ (дата звернення: 04.02.2019).
29. Порошенко П.О. Європа – це наш спільний дім, і місце України – в об'єднаній Європі // Twitter. URL: https://twitter.com/poroshenko/status/997801707647262721 (дата звернення: 04.02.2019).
30. Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіакомунікації: монографія. Київ : Спадщина, 2014. 464 с.
31. Рада ЄС на рівні послів ухвалила історичне рішення про надання Україні безвізу. URL: https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/56748-rada-jes-na-rivni-posliv-uhvalila-istorichne-rishennya-pro-nadannya-ukrajini-bezvizu--prezident (дата звернення: 04.02.2019)
32. С. Хантінгтон про хвилі демократизації, їхню сутність та періодизацію. URL: http://www.info-library.com.ua/books-text-7561.html (дата звернення: 22.01.2019).
33. США передали українським ВМС патрульні катери берегової охорони класу Island. *Народна армія: газета*. 2018. 4 жовтня. № 40. С. 2.
34. Чудинов А.П. Политическая лингвистика: Учеб. пособие. Москва : Флинта : Наука, 2007. 2-е изд., испр. 256 с.

References:

1. Andreichenko O. Artefaktna metafora v suchasnomu politychnomu dyskursi: kohnityvnyi aspect [Artefact metaphor in modern political discourse: cognitive aspect]. Available at: http://litmisto.org.ua/?p=9117 (accessed 20.01.2019)
2. Arutyunova N.D. (1990). Metafora i diskurs [Metaphor and discourse]. *Teoriya metafor y: sbornik* [The theory of metaphor: Collection of scientific papers] / edited by N. . Arutyunova and M.A. Zhurinskaya. Moskva : Progress, Pp. 5-32.
3. Baranov A.N. Chto nas ubezhdaet? (Rechevoe vozdeystvie i obshchestvennoe soznanie) [What can convince us? (Speech influence and collective consciousness)]. Moskva : Znanie, 1990. 64 p.
4. Vedernikova I. Chomu ne yide derzhavna mashyna? [Why isn't the state machine in motion?] Available at: https://dt.ua/internal/chomu-ne-yide-derzhavna-mashina.html/?action=sort&sort=last&slice=0&limit=20 (accessed 03.02.2019).

5. Vystup Poroshenka na Henasamblei OON: povnyi tekst [Poroshenko's speech at the UN General assembly: whole text]. Available at: https://ukr.segodnya.ua/politics/vystuplenie-poroshenko-na-genassamblee-oon-polnyy-tekst-1174436.html (accessed 04.02.2019).
6. Vystup Poroshenka na Henasamblei OON: povnyi tekst [Poroshenko's speech at the The UN Security Council: whole text]. Available at: https://ukr.segodnya.ua/politics/vystuplenie-poroshenko-na-sovbeze-oon-polnyy-tekst-1057407.html (accessed 04.02.2019).
7. Vystup Prezydenta 24.08.2014 na chest 23-i richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy [The President's speech on 24.08.2014 in honour of the 23d anniversary of the independence of Ukraine]. Available at: https://indonesia.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/27068-vistup-prezidenta-24082014-na-chesty-23-ji-richnici-nezalezhnosti-ukrajini (accessed 04.02.2019).
8. Vystup Prezydenta z nahody 27-i richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy [The President's speech on the occasion of the 27th anniversary of the independence of Ukraine]. Available at: https://glavcom.ua/columns/poroshenko/vistup-prezidenta-z-nagodi-27-ji-richnici-nezalezhnosti-ukrajini-522570.html (accessed 04.02.2019).
9. Vystup Prezydenta na urochystomu parade viisk "Marsh novoi armii" z nahody 27-i richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy [The President's speech at the Grand military parade "The March of a New Army" on the occasion of the 27th anniversary of the independence of Ukraine]. Available at: https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-na-urochistomu-paradi-vijsk-marsh-novoyi-a-49138 (accessed 04.02.2019).
10. Vystup Prezydenta na Forumi "70 rokiv Zahalnii deklaratsii prav liudyyny: poriadok dennyi dlia Ukrainy" [The President's speech at the Forum "70th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights: the agenda for Ukraine"]. Available at: https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-na-forumi-70-rokiv-zagalnij-deklaraciyi-pr-51646 (accessed 04.02.2019).
11. Vystup Prezydenta Ukrainy na 54-ii Miunkhenskii bezpekovii konferentsii, 16 liutoho 2018 roku [The speech of the president of Ukraine at the 54th Munich Security Conference, on February 16, 2018]. Available at: https://chicago.mfa.gov.ua/ua/news/consular-news/63056-vistup-prezidenta-ukrajini-na-54-j-myunkhensykij-bezpekovij-konferenciji-16-lyutogo-2018-roku (accessed 04.02.2019).
12. Vystup Prezydenta Ukrainy na spilnii sesii Konhresu Spoluchenykh Shtativ Ameryky [The speech of the president of Ukraine at the joint session of the United States Congress]. Available at: https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-spilnij-sesiy-33718 (accessed 04.02.2019).
13. Vystup Prezydenta Ukrainy Petra Poroshenka nap res-konferentsii na temu: "Vyklyky – 2018" [The speech of the president of Ukraine Petro Poroshenko at the press conference entitled "Challenges – 2018"]. Available at: https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-pres-konferen-46030 (accessed 04.02.2019).
14. Vystup Prezydenta Ukrainy pid chas 53-i Miunkhenskoi konferentsii z pytan bezpeky [The speech of the president of Ukraine at the 53d Munich Security Conference]. Available at: https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-pid-chas-53-yi-myunhenskoyi-konfe-40074 (accessed 04.02.2019).
15. Vystup Prezydenta Ukrainy pid chas 53-i Miunkhenskoi konferentsii z pytan bezpeky [The speech of the president of Ukraine at the 53d Munich Security Conference]. Available at: https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/54841-vistup-prezidenta-ukrajini-pid-chas-53-ji-myunkhensykoji-konferenciji-z-pitany-bezpeki (accessed 04.02.2019).
16. Havrylyshyn B. Ukraina potrebuie transformatsii totalnoi [Ukraine needs to be totally transformed]. *Radio Svoboda.* 27.08.2012. Available at: http://1-12.org.ua/2012/08/27/893 (accessed 03.02.2019).
17. Datsyshyn Kh. (2004). Metaforychna interpretatsiia politychnykh realii I problema vplyvu na formuvannia hromadskoi dumky [Metaphorical interpretation of the political realia and the problem of influencing the public opinion formation process]. *Pamiat stolit, vidtvorena u slovi* [The memory of the centuries, recreated in words]. Kyiv : Planeta. P. 302–307.
18. Datsyshyn Kh. (2003). Transportma metafora v ukrainskomu politychnomy dyskursi: konotatyvnyi aspect [Transport metaphor in Ukrainian political discourse: connotative aspect]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia zhurnalistyka.* [*Lviv university bulletin. Journalism*]. 23d Edition. Pp. 108–116.
19. Dobrovolska H. Metafora v rytualnykh zhanrakh ukrainskoho politychnoho dyskursu [Metaphor in the ritual genres of the Ukrainian political discourse]. Available at: http://dspace.onu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/10723/1/50-54.pdf (accessed 20.01.2019).
20. Druzenko H. Anatomiia ukrainskoi nevyznachenosti, Dumky v holos [The anatomy of the independence of Ukraine. Thoughts aloud]. Available at: https://dt.ua/POLITICS/anatomiya_ukrayinskoyi_neviznachenosti_dumki_vgolos.html (accessed 20.01.2019)
21. "Zakruchuvaty haiky" pidpryiemtsiam uzhe nikudy, – Poroshenko ["You cannot "tighten the screws" on the entrepreneurs any more", said Poroshenko]. Available at: https://ubr.ua/business-practice/own-business/zakruchuvati-gaiki-pdprimciam-uje-nkudi-poroshenko-131147 (accessed 03.02.2019).
22. Zvernennia Presydenta Ukrainy do 27-i richnytsi referendum za Nezalezhnist Ukrainy [The President's address on the occasion of the 27th anniversary of the referendum for the independence of Ukraine]. Available at: https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-do-27-yi-richnici-referendumu-51598 (accessed 03.02.2019).
23. Kovalska N., Parakhnevych A. Metaforychna ekspansiia ta ii sfery-dzherela u politychnii komunikatsii [Metaphorical expansion and its sources in political communication]. Available at: http://www.kamts1.kpi.ua/sites/default/files/files/parakhnevych_metaforychna.pdf (accessed 22.01.2019).
24. Kravchenko V. (2003). Bazovi metaforychni modeli z kontseptom Yevropy u politychnomu dyskursi [Basic metaphorical models with a concept of Europe in political discourse]. *Semantyka movy i tekstu. Zbirnyk statei VIII Mizhnarodnoi konferentsii.* [Language and text semantics. A collection of articles of the VIIIth International conference]. Ivano-Frankivsk : Plai, Pp. 27–273.
25. My zaklaly potuzhnyi fundament u rozvytok podalshoi spivpratsi mizh nashymy krainamy – Prezydent Ukrainy pro visyt Spadkoiemnoho Pryntsa Kniazivstva Likhtenshtein [We have laid a powerful basis for the development of further cooperation between our countries – the comments of the President of Ukraine on the visit of the Hereditary Prince of the Principality of Liechtenstein]. Available at: https://www.president.gov.ua/news/mi-zaklali-potuzhnij-fundament-u-rozvitok-podalshoyi-spivpra-48030 (accessed 03.02.2019).
26. My rozryvaiemo vsi kaidany, yaki poviazuuit nas z Rosiiskoui imperieiui [We are throwing off the shackles which connect us with the Russian Empire]. Available at: https://ukr.segodnya.ua/ukraine/poroshenko-my-razryvaem-vse-okovy-svyazyvayushchie-nas-s-rossiyskoy-imperiey-1165285.html (accessed 04.02.2019).

27. Poroshenko: My ne budemo pytaty dozvolu Putina na intehratsiui v NATO [Poroshenko: We are not going to ask Putin to give us permission to integrate with NATO]. Available at: https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/8/7191483/ (accessed 04.02.2019).
28. Poroshenko P.O. Yevropa – tse nash spilnyi dim, I mistse Ukrayiny – v obyednanii Yevropi [Europe is our common home and Ukraine belongs to the united Europe] // Twitter. Available at: https://twitter.com/poroshenko/status/997801707647262721 (accessed 04.02.2019).
29. Pocheptsov H. (2014). Vid Facebook'u i hlamuru do Wikileaks: mediakomunikatsii: monohrafiia [From Facebook and glamour to Wikileaks: media communications: monograph]. Kyiv : Spadshchyna, 464 p.
30. Rada YeS na rivni posliv ukhvalyla istorychne rishennia pro nadannia Ukraini bezvizu [The Council of the European Union made a historic decision to grant a visa-free regime for Ukraine at the ambassadorial level]. Available at: https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/56748-rada-jes-na-rivni-posliv-uhvalila-istorichne-rishennya-pro-nadannya-ukrajini-bezvizu--prezident (accessed 04.02.2019).
31. S. Huntington pro khvyli demokratyzatsii, yikhniu sutnist ta periodyzatsiui [S. Huntington on the waves of democratization, their essence and repetitive operation]. Available at: http://www.info-library.com.ua/books-text-7561.html (accessed 22.01.2019).
32. SShA peredaly ukrainskym VMS patrulni katery berehovoi okhorony klasu Island [The USA gave Island-class patrol boats to the Ukrainian Naval Forces]. *Narodna armiia: hazeta*. [Narodna Armiia: newspaper]. 2018. October 8. No. 40. P. 2.
33. Chudinov A.P. (2007). Politicheskaya lingvistika : Ucheb. Posobie [Political Linguistics : Text book]. Moskva : Flinta : Nauka, 2nd ed., revised. 256 p.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-93
УДК 811.11-112

Зізінська А.П., Береговенко Н.С.
Білоцерківський національний аграрний університет

ДІЄСЛОВО *PRAY* ЯК РЕКВЕСТИВНИЙ МАРКЕР В ІСТОРІЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу реквестивних мовленнєвих актів з маркером *pray* в середньоанглійський та ранньоновоанглійський періоди (12–17 ст.). Здійснено аналіз одиниць та окреслено особливості їх утворення. Досліджено структурні та прагматичні властивості *pray*-конструкцій та особливості їх розвитку в історії англійської мови. Діахронічна розвідка дозволила виокремити найбільш поширені форми реквестиву з *pray* та дослідити його будову та функцію. Були опрацьовані літературні пам'ятки середньоанглійської та ранньоновоанглійської мов з 12 по 17 ст., що дозволило зробити ґрунтовний аналіз *pray*-конструкцій та особливості їх вживання.

Ключові слова: *pray*, реквестив, імператив, мовленнєвий акт, директив, діахронія.

Zizinska Anna, Berehovenko Natalia
Bila Tserkva National Agrarian University

THE VERB PRAY AS A REQUEST MARKER IN THE HISTORY OF ENGLISH

Summary. The aim of this paper is to discuss the development of the verb *pray* as a speech acts of requests from the twelfth century to the seventeenth century. Our task is to examine its pragmatic and structural features. The diachronic study helped to establish the most common forms of *pray*-requests and to analyze their structure and function in the sentence. The analysis of these units shows structural and pragmatic features of *pray*-constructions throughout the history of English language. The results regarding the diachronic development of the verb *pray* show that its first appearance in English happened not earlier than the thirteenth century. The Old English *bidd* was gradually replaced by Old French *preier* which had the same meaning i.e. *ask earnestly, to beg.* From the fifteenth century to the seventeenth century the form *I pray you* was reduced to *I pray* or *prithee* and ultimately to *pray*. According to the results of our study there were seven most common types of constructions with the verb *pray* which differed in their structure. One of the most distinctive characteristics is the free word order and the inversion of the constituents. The request sentence had the imperative main verb and a simple sentence *I pray you.* Our researched showed that most common type of the sentence with the verb *pray* had the direct word order. Originality of this article is defined by the fact that this study covers large-scale periods in the history of English showing the evolution of the verb pray as a request maker. The data was selected in diachronic perspective out of Middle English and Early Modern English texts from twelfth to the seventeenth centuries. Our study contributes to general theory of speech acts and may also be the used as the basis for further investigations concerning structural as well as pragmatic features pray-requests.

Key words: pray, speech act, request, directive, Middle English, Early Modern English, diachrony.

Постановка проблеми. Мовленнєві акти (далі – МА) є об'єктом численних розвідок в сучасній лінгвістиці, а саме в історичній прагматиці. МА є невід'ємною частиною людського спілкування та постійно вживаються в повсякденному житті. Дослідження МА на сучасному етапі відбувається в межах різних підходів: структурно-синтаксичного, функціонально-семантичного, прагматичного, когнітивного та ін.. В центрі нашої розвідки знаходиться один з видів директивних МА, а саме – реквестив, тобто МА в основі якого лежить прохання, які, разом з наказами, порадами, запрошеннями, рекомендаціями, відносять до директивного типу, який характеризується спонуканням мовця до скоєння вказаного ним дії. Разом з тим, прохання займають проміжне місце між наказами, вимогами, розпорядженнями, вказівками, з одного боку, і порадами, рекомендаціями, запрошеннями, з іншого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. М. Укаджі (1978) досліджував форми *I pray you*, *I beseech you* та *I command you* в ранньоновоанглійському періоді, особливо в працях Шекспіра, аналізуючи їхню імперативну структуру. Базуючись на дослідженні Дж. Росса (1970), М. Укаджі говорить про те, що імперативне значення вищенаведених форм походить з головного дієслова в реченні, *(I) pray* є одним з них [19, с. 54–55].

Р. Браун та А. Гілман (1989) досліджували способи мовного вираження ввічливості, відносячи *I pray you, pray you* та *prithee* до непрямих прохань. Ч. Барбер (1997) у своїх працях також досліджує вираження ввічливості за допомогою фраз *I prethe* та *I prey thee* [2, с. 34].

Р. Копитько (1995) аналізує п'єси Шекспіра основуючись на позитивних та негативних стратегіях ввічливості П. Браун та С. Левінсон (1987), показуючи розвиток та перехід від домінуючої позитивної ввічливості до сучасної негативної ввічливості [10, с. 532].

Актуальність цієї роботи полягає в тому, що численні дослідження в діахронічних студіях потребують доповнення вже існуючих напрацювань. Тому, залучення діахронічного аналізу допоможе пояснити проблему реалізацію *pray* конструкцій в реченні та охарактеризувати їх структурні особливості. Наше дослідження має на **меті** проаналізувати поведінку маркера ввічливості *pray* в середньоанглійській та ранньоновоанглійській мовах. **Завдання** цієї розвідки передбачають спробу з'ясувати прагматичні та структурні особливості еволюції *pray* конструкцій.

Методологія дослідження мовленнєвих актів в діахронічних студіях стикається з певними труднощами. Головними проблемами є неможливість охопити весь обсяг матеріалу з

© Зізінська А.П., Береговенко Н.С., 2019

реалізацією МА в історії мови, а також складність диференціації МА, оскільки їх поведінка протягом історії може змінюватись. Наприклад, при дослідженні реквестивів неможливо знати всі способи їх реалізації протягом всіх періодів в історії англійської мови. Тому, дослідникам доводиться робити еклетичний аналіз "типових" форм вираження, які, на їхню думку, найчастіше зустрічаються в історичному корпусі. Але навіть невелика кількість формул, яку традиційно асоціюються з реквестивами чи обіцянками, може мати непередбачені, тобто нетрадиційні, способи реалізації, через відсутність стандартизації в ранні періоди англійської мови.

Застосування електронних корпусів при дослідженні МА є проблематичним, оскільки такий аналіз базується на формі, що робить не можливим систематично, чи автоматично виділити мовленнєвий акт. Тому на нашу думку метод суцільної вибірки є найбільш надійним для такого виду дослідження, хоча не завжди доцільний, оскільки займає довгий час для обробки матеріалу. Тому вченим доводиться шукати альтернативні способи для розвідок. І. Тавітсенн та А. Джукер (I. Taavitsainen and A.H. Jucker, 2007) [17] розглядають МА через дієслово мовленнєвого акту. Таким чином полегшується робота з пошуком МА в корпусі. За допомогою цього підходу можна дослідити всі літературні пам'ятки, наявні в корпусі, та отримати чітку картину про використання відповідних МА. Але в цьому підході є теж недоліки, оскільки він не дає змогу дослідити всі способи реалізації певного МА в історичному корпусі.

Наша розвідка дозволяє нам застосувати обидва зазначені способи, оскільки досліджувана одиниця складається з маркера *pray*, який робить можливим пошук в курпусах. В своєму дослідженні ми застосовуємо метод суцільної вибірки. Нами були опрацьовані літературні пам'ятки середньоанглійської та ранньоновоанглійської мов, що дозволило нам проаналізувати структуру *pray* конструкцій та особливості їх вживання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Словник Вебстер дає визначення дієслову ***pray*** як "висловлювати прохання". Етимологічний словник зазначає, що слово з'явилось в англійській мові в ранній середньоанглійський період, а саме на початку XII ст., та означало "*ask earnestly, to beg*". Походить з давньофранцузького *preier* (просити, молитись), яке в середньоанглійський період витіснило давнеанглійське *bidd* (просити, благати). Вираз *I pray you* (ModE. *please, if you will*) скоротився до *I pray* або *prithee* в XVI ст. – на початку XVII ст.. Згідно з Оксфордським словником, форма ***prithee*** (скорочено від *pray thee*) з'являється в 1577 році та припиняє своє вживання в 1875 р. Найбільша частотність вживання даної фрази припадає на XVII ст. та є формою непрямого реквестиву [12].

Р. Браун та А. Гілман схиляються до думки, що реквестиви, після яких слідує займенник другої особи, такі як *Go you, Wende thee, Take thou* є більш ввічливими. В сучасній англійській мові при вживанні реквестивів часто використовується маркер ввічливості *please*, що надає реквестиву менш категоричної тональності. В досліджуваний період це слово ще не існувало, тому вживалися його відповідники, такі як *pray*, *prithee*, *beseech* та ін.

Звернення до текстів середньоанглійської та ранньоновоанглійської писемності дало можливість виокремити, окрім просто вживання дієслова *pray* як реквестивних мовленевий акт (далі – РМА), структурні особливості вживання такого реквестиву. В ході дослідження нами було виділено наступні різновиди РМА:

1. Модель *I pray you / thee.* При дослідження нами було засвідчено, що ця модель була найбільш поширеної протягом досліджуваного періоду та виявилась діахронічно стійкою, про що свідчить наявність її в текстах, починаючи з 13 ст. по 17 ст. В досліджуваних нами пам'ятках писемності початку 12 ст. не було зафіксовано вживання РМА з даним типом маркування. Це можна пояснити появою та розвитком самого слова *pray,* яке, як вже зазначалось вище, з'явилось на початку 12 ст. Однак, широкого використання в текстах це слово набуло починаючи з 13 ст. До цього ж використовувався тогочасний відповідник – *bidd* (просити, благати). Пор.:

(1) *Mid heom ich wepe swiþe sore, / an for heom* ***bidde*** *Cristis ore…* (The Owl and the Nightingale, 1567-1568) – "*I weep bitterly with them, and pray for Christ's mercy on them…"*

(2) *What have they don?* ***I pray yow****, telle me that.* (The Assembly of Ladies, 149). – "Що вони зробили? Я прошу тебе, скажи мені".

Варто зазначити, що позиція цієї моделі в реченні варіювалась. Маркер міг розташовуватись, як в препозиції до імперативного дієслова (*I pray you / thee* + Verb + [Obj]) (2), так і в постпозиції (Verb + Subj / Obj + *I pray you / thee*).

(3) *Bewar with errour here,* ***I preye thee***; (The Cloud of Unknowing, 1275)

2. Модель *I you / thee pray* присутня переважно в текстах періодів з 13–16 ст. Дана модель має інверсований порядок слів SOV та вживалась рідше від попередньо розглянутої моделі з прямим порядком слів. Розташування в реченні по відношенню до імперативної клаузи відбувалось так, як і реквестива з прямим порядком слів – пре- та постпозиція. Пор.:

(4) *Tell me,* ***y the pray!*** (Amis and Amiloun, 794) – "Скажи мені, благаю!".

3. Модель *pray* засвідчена нами переважно в таких періодах з 14-15 ст. та в 17ст.. Останній період має найбільшу частотність вживання. Напр.:

(5) ***Pray****, sir, be patient.* (King Lear, 1;4;43) – "Благаю, пане, будьте терплячим.".

4. Модель *pray + [OBJ]* була поширеною в періоди з 13 по 15 ст. Маркер *pray* вживався в значенні "просити". Напр.:

(6) *Fair child, ga to my father deir, / And* ***pray*** *him cum to speik with me alone.* (The Testament of Cresseid, 365) "Дитино, йди до мого любого батька, / Та проси його прийти і побалакати зі мною.".

5. *pray you.* Модель за своєю структурою є лише різновидом попередньої, але на нашу думку варто виділити її як окрему через високу частотність її вживання.

(7) *Pray you, trust my ear then.* (A New Way to Pay Old Depts, 250; 62) – "Прошу тебе, довіряй моїм вухам."

6. Модель з маркером *prithee* була характерна для ранньоновоанглійського пероіду та є особливістю мови В. Шекспіра.

(8) ***Prithee**, be not angry*. (A New Way to Pay Old Depts, 13; 73) – "Благаю, не сердься.";

7. Модель *pray I thee / thee I pray*. Цей тип інверсованого маркування вживався дуже рідко, але на нашу думку все ж варто виділити його як окрему модель.

(9) *Robyn, nowe **pray** I the, / Smythe of mijn hede rather to-morowe, / And I forgyve it the.* (A Gest of Robyn Hode, 798–800) – "Робін, зараз я прошу тебе / Відтяти мені голову завтра, / І я пробачу тобі це".

Найбільш поширеною та діахронічно стійкою була структура *I pray you*. Вона наявна протягом всього досліджуваного періоду і характеризується високою частотою вживання. Говорячи про структуру цього виду РМА, то синтаксична деривaційна модель теж мала свої особливості. Стосовно розташування в реченні, то *pray* та *prithee* стояли або в ініціальній, або в пост-позиції до підмета і присудка: ***Pray + the/ you / thee / yow***.

З наведених вище прикладів видно, що реквестивне речення складалось з імперативного дієслова та простого речення *I pray you,* яке мало прямий чи інверсований порядок слів. Нами було помічено, що за частотністю переважав саме прямий порядок слів цього виразу.

Висновки дослідження. Ми відслідкували розвиток дієслова *pray* в англійській мові з 12 по 17 ст. У ході дослідження нами було виявлено, що РМА з маркером ввічливості *pray* демонструють частоту вживання та варіативність структури. Особливістю структури є нефіксоване розміщення конституентів та інверсія членів головного речення. Нами було виділено 7 моделей цього РМА, відповідно до яких змінювалась і синтаксична структура самого речення. Вибірка свідчить, що вживання реквестиву з маркером *pray* почалось з 13 ст. і було відсутнє, як на початку середньоанглійського періоду, так і в давньоанглійський період. Показовим є їх вживання в період з 17 ст., а саме в творах В. Шекспіра.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо у дослідженні взаємозалежності структурних та прагматичних властивостей реквестивів з маркером *pray* в історичному аспекті, що дозволить доповнити існуючі наукові дослідження з теорії мовленнєвих актів.

References:

1. Austin John L. *How to Do Things with Words*. Oxford : Oxford University Press, 1962.
2. Barber C. *Early Modern English*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
3. Brinton Laurel J. *Pragmatic markers in English: Grammaticalization and discourse functions*. [Topics in English Linguistics 19]. Berlin : Mouton de Gruyter, 1996
4. Brinton L.J. *Pragmatic Markers in English*. Berlin/New York : Mouton de Gruyter, 1996.
5. Brown P. and Levinson S.C. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge : Cambridge University Press, 1987.
6. Brown R. and Gilman A. "Polite theory and Shakespeare's four major tragedies". *Language in Society* 18: 1989. P. 159–212.
7. Crystal D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 4th edition. Oxford : Blackwell Publishers, 1997.
8. Halliday M.A.K. *Language as Social Semiotic*. London : Arnold, 1978.
9. Hopper P. "On some principles of grammaticization". In *Approaches to Grammaticalization*, E.C. Traugott and B. Heine (eds), Amsterdam : John Benjamins, 1991. P. 17–35.
10. Kopytko R. "Linguistic politeness strategies in Shakespeare's plays". In *Historical Pragmatics*, A.H. Jucker (ed.). Amsterdam : John Benjamins, 1995. P. 515–540
11. Leech G. *Principles of Pragmatics*. London : Longman, 1983.
12. Merriam-Webster Dictionary. URL: https://www.merriam-webster.com/dictionary/pray
13. Mey J.L. *Pragmatics: An Introduction*. Oxford : Blackwell, 1993.
14. Middle English Text Series. URL: https://d.lib.rochester.edu/teams/text-online
15. Quirk R., Greenbaum S., Leech G. and Svartvik J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London : Longman, 1985.
16. Ross J.R. "On declarative sentences". In *Readings in English Transformational Grammar*, J.A. Roderick and P. Rosenbaum (eds), Waltham, Mass.: Ginn and Company, 1970. P. 222–272.
17. Taavitsainen I., Jucker A.H. Speech acts verbs and speech acts in the history of English. *Methods in Historical Pragmatics*. Berlin-New York : Mouton de Gruyter, 2007. P. 107–138.
18. Ukaji M. *Imperative Sentences in Early Modern English*. Tokyo : Kaitakusha, 1978.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-94
УДК 811.11

Коломийська І.А.
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ВПЛИВ ГЕНДЕРНОГО ЧИННИКА НА ВИКОРИСТАННЯ ЦИТАТНО-АФОРИСТИЧНИХ ЗВОРОТІВ У НІМЕЦЬКОМОВНОМУ ГАЗЕТНОМУ ТЕКСТІ

Анотація. Досліджено вплив гендерного чинника на вживання цитатно-афористичних зворотів у німецькомовному газетному тексті. Здійснено поділ матеріалу дослідження на «одно-» та «різногендерну» комунікацію, що дає змогу порівняти, як відрізняються особливості вживання цитатно-афористичних зворотів чоловіками та жінками в різних типах мовлення. Схарактеризовано кількісні особливості вживання виразів цитатно-афористичного характеру в німецькомовних газетних статтях. Проаналізовано відмінності та подібності у використанні цитатно-афористичних зворотів із застосуванням статистичних методів. У результаті дослідження виявлено, що для «одногендерного» газетного мовлення чоловіків характерним є вживання цитат, для жінок – гасел та закликів. Щодо «різногендерної» комунікації, то чоловіки надають тут перевагу афоризмам.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, цитатно-афористичний зворот, гендер, газетний текст, «одногендерна» комунікація, «різногендерна» комунікація.

Kolomyis'ka Ivanna
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

INFLUENCE OF GENDER FACTOR ON USAGE OF CITATION-APHORISTIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN GERMAN NEWSPAPER TEXT

Summary. The article is devoted to a comprehensive study of peculiarities of usage of citation-aphoristic phraseological units in German newspaper text depending on gender factor. Theoretical background of phraseology and gender investigations has been outlined; theoretical and methodological basis for the study of gender peculiarities of usage of citation-aphoristic phraseological units in German newspaper text has been defined. Special attention has been paid to the analysis of quantitative characteristics of usage of citation-aphoristic phraseological units depending on gender factor. With the help of linguistic statistic methods (criterion $\chi 2$ and Chuprov's contingency coefficient K) statistically significant differences in the usage of citation-aphoristic phraseological units by both sexes have been determined. The material of investigation has been divided into «one-gender» and «two-gender» speech that makes it possible to compare how peculiarities of usage of citation-aphoristic phraseological units by different sexes differ from each other in different types of speech. The results of analysis conducted on the material of the Internet-versions of two most popular German newspapers «Die Zeit» and «Süddeutsche Zeitung» have revealed quantitative differences in the usage of citation-aphoristic phraseological units by the two sexes mainly in «one-gender» speech. In «two-gender» speech the tendency to relative equality of communicators of both sexes has been observed. «One-gender» newspaper speech of men is characterized by the usage of citations, while that of women – by slogans and appeals. In «two-gender» communication men show preference for aphorisms. The directions for further research are seen in comparative study of gender factor influence on the usage of phraseological units of different types in general and on the usage of citation-aphoristic phraseological units on the material of texts of different functional styles (colloquial, belles-lettres, publicistic) that will help to investigate different peculiarities of manifestation of speech differentiation depending on gender factor deeper and more thoroughly.

Keywords: phraseological unit, citation-aphoristic phraseological unit, gender, newspaper text, «one-gender» communication, «two-gender» communication.

Постановка проблеми. Стійкі сполуки слів (фразеологічні одиниці, до складу яких і входять цитатно-афористичні звороти), у яких відображені звичаї, побут, культура, менталітет, світогляд кожного народу, були і залишаються об'єктом дослідження багатьох лінгвістів [напр., 1; 2]. Починаючи з XX ст., науковці вивчають широке коло питань, пов'язаних із семантикою, структурою, лексичним складом фразеологічних одиниць (далі ФО), особливостями їхнього функціонування у творах різних стилів тощо. Утім, багато питань у фразеології й досі не розв'язані остаточно й потребують подальших наукових пошуків. Серед них і вплив гендерного чинника на використання ФО загалом і цитатно-афористичних зворотів (далі – ЦАЗ) зокрема в різностильових текстах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цитатно-афористичні звороти перебувають на периферії фразеологічної науки, не всі класифікації ідентифікують їх як ФО, проте в нашому дослідженні такі мовні звороти розглядаємо як частину фразеологічного фонду, оскільки вони відтворюються в мові автоматично, володіють певним ступенем переосмислення, закріпившись у мові певного народу, експлікують його національно-ціннісні пріоритети, отримують статус прецедентних феноменів [12]. Ми розглядаємо фразеологію у широкому розумінні і, відповідно, зараховуємо до її складу і ці звороти.

Зазначимо, що категорія гендеру привертає постійну увагу широкого кола лінгвістів, які досліджують гендерну ідентичність мовця на різних мовних рівнях: фонетичному [10], лексико-семантичному [4], синтаксичному [9] і т.д. та в різних лінгвістичних напрямах: політичному [8], сімейному [16], художньому [3], публіцистичному [7], рекламному [5] дискурсах та ін.

© Коломийська І.А., 2019

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На фразеологічному рівні велику увагу приділено дослідженню гендерномаркованих ФО, які характеризують якості, моделі поведінки і т.п. різних гендерів, описують ставлення суспільства до представників різної статі. Власне, лінгвістичні дослідження гендеру в мовознавстві стосуються двох проблем:

1) мови та відображення в ній статі (опис та пояснення того, як знаходить своє відображення в мові сприйняття людей різної статі, які оцінки приписують чоловікам і жінкам і в яких семантичних областях вони найбільш помітно / чітко виражені);

2) мовленнєвого підходу і комунікативної поведінки представників різної статі загалом (виокремлюють типові стратегії і тактики мовлення, гендерноспецифічний вибір одиниць лексикону, способи досягнення успіху в комунікації, переваги у виборі лексичних засобів, синтаксичних конструкцій тощо, тобто вивчають специфіку чоловічого та жіночого мовлення).

Варто зауважити, що більшість досліджень у галузі фразеології (німецької, зокрема) стосуються першої групи наукових проблем [напр., 11].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розгляд особливостей вживання (предмет дослідження) чоловіками і жінками ЦАЗ (об'єкт дослідження), зафіксованих в «одно-» та «різногендерних» газетних статтях інтернет-версій німецьких періодичних видань «Die Zeit» та «Süddeutsche Zeitung» (2013-2015 рр.) (матеріал дослідження) [6; 15; 17; 18], а також аналіз загальних тенденцій у вживанні ЦАЗ представниками різних гендерів у сучасному німецькомовному газетному тексті.

Досягнення мети передбачає виконання таких завдань:

– відібрати методом суцільної вибірки ЦАЗ із газетних статей і відокремити їх від інших ФО;

– здійснити поділ проаналізованого матеріалу на «одно-» та «різногендерне» газетне мовлення;

– схарактеризувати кількісні особливості вживання виразів цитатно-афористичного характеру представника протилежної статі в «одно-» та «різногендерній» газетній комунікації;

– провести порівняльний аналіз відмінностей чи подібностей між використанням ЦАЗ чоловіками та жінками, використовуючи статистичні методи (критерій хі-квадрат (χ^2) та коефіцієнт взаємної спряженості (К)).

Виклад основного матеріалу. Виходячи з матеріалу дослідження та для детальнішого аналізу особливостей використання ЦАЗ чоловіками та жінками у комунікації між собою та з представниками протилежної статі, вважаємо доречним здійснити поділ газетних статей на «одно-» та «різногендерні», який випливає з відношення «автор – автор», «автор – комунікант»: а) так, якщо автором статті є тільки чоловік або авторський колектив, що складається з представників чоловічої статі і комуніканти в такій статті також чоловіки, то вналежнюємо таку статтю до «одногендерних чоловічих»; б) якщо автор чи група авторів є жінками й участь у розмові з ними беруть також жінки, то така стаття, на наш погляд, належить до «одногендерних жіночих»; в) «різногендерне» мовлення представлене статтями, де авторами є як чоловіки, так і жінки, причому їхнє мовлення чітко розмежоване з референцією на автора (наприклад, колективні статті, статті, де репрезентовано погляди авторського колективу на певну подію) або статтями, де автор є представником однієї статі, а комунікант – протилежної (сюди належать переважно інтерв'ю, опитування, а також статті, у яких є пряма мова представників протилежної статі).

Серед мовних зворотів з цитатно-афористичним характером виділяють паремії (прислів'я та приказки), афоризми, цитати та ептоніми (крилаті вислови).

Так, паремії є стійкими, відтворюваними, культурно маркованими одиницями, які входять не лише до фразеологічного фонду мови, а й до фольклорного. Це продукт загальнонародної мудрості (напр., «*Jedermann ist seines Glückes Schmied», «Neue Besen kehren gut*»).

Афоризми, на противагу паремія, є короткими, влучними висловами, узагальненнями глибоких думок, виражених дуже лаконічно, іноді й парадоксально [13]. У них часто застосовуються різні стилістичні фігури (метафори, хіазм, парадокс та ін.), зазвичай маловідомі та розглядаються як самостійний літературно-філософський жанр [14] (напр., «*Das Leben ist kurz, die Kunst ist lang», «Es gibt Leute, die haben Verstand, und es gibt welche, die darüber reden*»).

Цитати – дослівна передача мовлення особистості, як правило прецедентної, для надання висловленню зрозумілості, переконливості, обґрунтованості (напр., «*Leben, das ist das Allerseltenste in der Welt – die meisten Menschen existieren noch*» (O. Wilde), «*Zeit ist das, was man an der Uhr abliest*» (A. Einstein)).

Ептоніми (крилаті вислови) – різноструктурні, культурно марковані, стійкі одиниці, що мають афористичний характер. Від паремій їх відрізняє наявність автора, від цитат і афоризмів – ширша вживаність, вищий ступінь відомості («*Veni vidi vici» («Ich kam, ich sah, ich siegte*») (Caesar), «*Das beste Monument des Menschen ist der Mensch*» (J.W. Goethe)).

Зважаючи на отримані результати, до зворотів із цитатно-афористичним характером вналежнюємо також гасла та заклики, адже вони володіють певним ступенем емоційності, можуть відтворюватися в мовленні автоматично і повторюватися у мовленні кількох різних комунікантів.

Результати кількісного аналізу відображено в таблиці 1 (див. табл. 1).

Отже, з наведеної таблиці 1 видно, що найбільш популярним типом у чоловіків виявилися цитати та вислови прецедентних осіб (наприклад, «*In der Religion gibt es keinen Zwang*» (der Koran), «*Willst du den Charakter eines Menschen erkennen, so gib ihm Macht*» (Abraham Lincoln), «*Politiker und Bürger sind nicht zweierlei. Politiker sind Bürger*» (Joachim Gauk), «*Einer muss ja doch man schließlich damit anfangen*» (Sophie Scholl)), далі йдуть вирази, що мають афористичний характер (напр., «*Macher hat ein trautes Heim – Mancher traut sich nicht heim*» (Manfred Schmidt), «*Es ist ja schon ein halber Tod, wenn man als Mensch degradiert wird*» (Artur Brauner), «*Was der Münchner ned kennt, mag er ned*» (Karl Forster), «*Die Toten sind nicht tot,*

Таблиця 1

Вживання цитатно-афористичних зворотів в «одногендерному» мовленні

ЦАЗ	«Die Zeit»		«Süddeutsche Zeitung»		Разом	
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
Цитати	66 (59%)	7 (19%)	36 (72%)	6 (43%)	102 (63%)	13 (25%)
Афоризми	34 (31%)	5 (14%)	8 (16%)	3 (21%)	42 (26%)	8 (16%)
Паремії	6 (5%)	–	3 (6%)	–	9 (6%)	–
Гасла та заклики	5 (5%)	25 (67%)	3 (6%)	5 (36%)	8 (5%)	30 (59%)
Всього	111	37	50	14	161	51

sie sind nur nicht mehr sichtbar» (Florian Fuchs)), а паремії та гасла не є притаманними чоловічій «одногендерній» комунікації.

У комунікації жінок переважають гасла (наприклад, «*Wir sind das Volk*» (im Herbst 1989 die Demonstranten auf Leipzigs Ring, причому таке гасло «червоною ниткою» проходить у конкретній статті (вживається 24 рази), «*Walk in. Dance out*» (der Slogan des Hauses)), менш популярними є цитати (наприклад, «*Everything is potential. – Alles ist möglich*» (Rineke Dijktra), «*Gimme, gimme, gimme» oder «Mamma mia*» (ABBA)) та афоризми (наприклад, «*Das Paradies ist sehr irdisch und sehr regional*» (Marlene Streeruwitz), «*Wir sind wie der Wind, unsere Existenz schnurrt letztlich zusammen auf: nichts*» (Aude de Tocqueville)). Утім, треба зазначити, що у виданні «Süddeutsche Zeitung» як серед жінок, так і серед чоловіків загалом популярними виявилися цитування відомих осіб (наприклад, «*Gott ist da, wo man ihn einlässt*» (Schwester Elija), «*Denn das Leben geht weiter. Nicole Rinder würde sagen: aber anders*» (Viktoria Grossmann)), далі йдуть гасла (наприклад, «*Starke Schultern schultern mehr als schwache*» (Motto), «*Humor vor Hirn*» (Motto)), дещо рідше вживаними є афоризми (наприклад, «*Der Euro ist wie der Schaum überflüssig und vergänglich*» (Susi Wimmer)).

Отже, в «одногендерній» комунікації помітна тенденція до частішого вживання чоловіками цитат, а жінками – закликів та гасел, пов'язане з прагненням жінок знайти своє місце та однодумців у суспільно-політичному житті, що знаходить своє відображення і у мовленні. На відміну від чоловіків, жінки не цитують у своїй комунікації народну творчість (не виявлено вживання паремій).

В «одногендерних» газетних статтях видання «Die Zeit» чоловіки використали 111 цитатно-афористичних виразів (далі ЦАВ) (1 ЦАВ на 32 ФВ), жінки – 37 (1 ЦАВ на 23 ФВ), а у «Süddeutsche Zeitung» чоловіки вжили 50 ЦАВ (1 ЦАВ на 60 ФВ), жінки – 14 (1 ЦАВ на 65 ФВ), що показує дещо частіше вживання ЦАВ жінками у «Die Zeit» та чоловіками у «Süddeutsche Zeitung».

Результати аналізу особливостей вживання ЦАВ представниками різної статі в «різногендерних» статтях представлено в таблиці 2 (див. табл. 2).

У «різногендерній» комунікації «Die Zeit» зафіксовано 101 ЦАВ, ужиту чоловіками (частота вживання складає 1 ЦАВ на 12 ФВ), та 20 ЦАВ – жінками (1 ЦАВ на 73 ФВ).

Типовим як для чоловіків, так і для жінок виявилося цитування відомих особистостей (чоловіки: наприклад, «*Gib niemals auf*» (Kirk Douglas), «*ohne Macht ist man mehr Mensch*» (Ron Sommer), жінки: «*Nichts brauche der Mensch mehr als den Menschen*» (Otto Rehhagel), «*Das Wenige, was du tun kannst, ist viel*» (Albert Schweitzer)).

Рідше вживаними виявилися афоризми (чоловіки: наприклад, «*Bildung sollte Menschen dazu befähigen, Autoren ihres Lebens zu sein*» (Julian Nida-Ruemelin), «*Das Leben ist ein ewiger Wechsel von Aufstieg und Fall. Du steigst auf, und dann fällst du. Und wenn du gefallen bist, beginnt der mühsame Aufstieg von vorn*» (Rami Be'er), жінки: наприклад, «*Verständnis öffnet Wege*» (Hans-Joachim Fuchtel), «*Wenn jemand hungert, gib ihm keinen Fisch, sondern ein Netz*» (Hans-Joachim Fuchtel)), паремії (чоловіки: наприклад, «*There is no free luch*» (wir alle wissen), жінки: «*Wenn ein Volk in Not sei, dann werde ihm geholfen*» (die Geschichte lehre)) та гасла (чоловіки: наприклад, «*Free, free Palestine*! *One, two, three, Palestine will be free*» (der Slogan), жінки: «*Wo es rollen muss, muss es rollen*» (Motto)).

У статтях газети «Süddeutsche Zeitung» чоловіки використали 41 ЦАВ (1 ЦАВ на 28 ФВ), жінки – 29 (1 ЦАВ на 49 ФВ). Найчастіше вживаними як у чоловіків, так і у жінок є цитати відомих особистостей (чоловіки: наприклад, «*Zum Erfolg gibt es keinen Lift*» (Johannes Sommerer), «*Wo es Menschen gibt, da menschelt es*» (Peter Steiniger), жінки: «*Ein Tropfen reicht aus, um das Fass zum Überlaufen zu bringen*» (Gabriele Schleuning), «*Für Kleinkunst ist diese Hürde viel zu hoch*» (Assunta Tammelleo)), рідше використовуються афоризми (чоловіки: наприклад, «*Ich trauere nicht um Dich, sondern um mich ohne Dich*» (der hagere Mann), «*Heute ist im-*

Таблиця 2

Особливості використання цитатно-афористичних зворотів у «різногендерному» мовленні

ЦАЗ	«Die Zeit»		«Süddeutsche Zeitung»		Разом	
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
Цитати	54 (53%)	12 (63%)	32 (78%)	17 (58%)	86 (61%)	29 (59%)
Афоризми	45 (45%)	4 (21%)	5 (12%)	6 (21%)	50 (35%)	10 (21%)
Паремії	1 (1%)	2 (11%)	1 (3%)	2 (7%)	2 (1%)	4 (8%)
Гасла та заклики	1 (1%)	2 (5%)	3 (7%)	4 (14%)	4 (3%)	6 (12%)
Всього	101	20	41	29	142	49

Таблиця 3

Статистичні характеристики вживання зворотів цитатно-афористичного характеру газетних текстах залежно від гендерного фактору

	Цитати	Афоризми	Паремії	Гасла та заклики
Ч (ОГ)	χ^2=4,32, К=0,1	–	χ^2=2,61	–
Ж (ОГ)	–	–	–	χ^2=122,48, К=0,55
Ч (РГ)	χ^2=1,09	χ^2=6,92,		
К=0,13	–	–		
Ж (РГ)	χ^2=0,10	–	–	χ^2=0,01

mer gestern» (Thierry Backes), жінки: наприклад, «*Wer betrügt, der fliegt*» (Melanie Staudinger), «*Es gab keine Lawine, es gab nur die Angst in den Köpfen, überall ist sie das Bindemittel im Zement der Macht*» (Rita Baedeker)), гасла (чоловіки: наприклад, «*Bauen, brauen, sauen*» (Wahlspruch), жінки: наприклад, «*Die Show muss weiter gehen, die Vorstellung darf nicht ausfallen*» (Motto)) та паремії (чоловіки: наприклад, «*Schwäne bleiben einander ein Leben lang treu*» (Volksweisheit), жінки: «*Leben wie Gott in Frankreich*» (Spruch)).

Отже, у «різногендерній» комунікації чоловіки та жінки приблизно однаково часто вживають у своєму мовленні цитати, тобто знову в «різногендерній» комунікації відмінностей не виявлено. Можна стверджувати, що жінки «забувають» про гасла, які вони використовують в «одногендерній» комунікації і надають, як і чоловіки, перевагу цитатам.

У таблиці 3 відображено результати статистичного аналізу вживання ЦАЗ (див. табл. 3).

Наявність критерію χ^2 та коефіцієнта К статистично підтвердили значущість вживання цитат чоловіками в «одногендерній» та афоризмів у «різногендерній» комунікації, а жінками – гасел та закликів у «одногендерних» статтях.

Висновки і пропозиції. Отже, в «одногендерних» статтях чоловікам притаманне використання цитат, у «різногендерних» – афоризмів, що може засвідчувати прагнення чоловіків довести свою правоту, шляхом посилання на висловлювання прецедентних осіб, а жінкам властиве використання гасел та закликів в «одногендерній» комунікації, що, ймовірно, пов'язано з бажанням жінок знайти своє місце та однодумців у суспільному житті та подолати історично сформований стереотип свого підвладного становища.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в аналізі загальних тенденцій вживання усіх фразеологічних одиниць представниками різної статті в газетних текстах, а також зіставних дослідженнях впливу гендерного чинника на використання цитатно-афористичних зворотів на матеріалі текстів різних функційних стилів (розмовного, художнього, публіцистичного).

Список літератури:

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків, 1987. 136 с.
2. Баран Я.А. Основні питання загальної та німецької фразеології. Львів, 1980. 156 с.
3. Борисенко Н.Д. Гендерний аспект репрезентації персонажного мовлення в англійських драматичних творах кінця XX століття : дис. … канд. філол. наук : 10.02.04. Київ, 2003. 231 с.
4. Буяр І.Є. Лексико-семантичне поле оцінки в англійській мові: лінгвокультурний і гендерний аспекти : дис. … канд. філол. наук : 10.02.04. Чернівці, 2013. 244 с.
5. Велика І.О. Гендерні стереотипи у німецькомовному рекламному дискурсі : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови»; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. 19 с.
6. Гаврись В.І., Пророченко О.П. Німецько-український фразеологічний словник. Київ : Рад. школа, 1981. Т. 1. А–К. 416 с. Т. 2. L–Z. 384 с.
7. Дудоладова А.В., Дудоладова О.В. Ідіоматичність як засіб впливу на масову свідомість у сучасному публіцистичному дискурсі. *Функциональная лингвистика*. 2012. № 3. С. 169–171.
8. Дудченок О.С. Мовленнєва реалізація гендеру в політичному дискурсі (на матеріалі текстів політичних програм атлантичної лінгвокультурної традиції) : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови»; Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2012. 20 с.
9. Есперсен О. Философия грамматики. Москва, 1958. 404 с.
10. Задоріжна Н.І. Просодичні маркери гендерної варіативності мовлення (експериментально-фонетичне дослідження на матеріалі англомовного дискурсу радіореклами) : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови»; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2009. 20 с.
11. Капак Ю.М. Актуалізація гендерного компонента семантики фразеологічних одиниць у німецькому публіцистичному тексті : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.04. Львів, 2015. 20 с.
12. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград, 2002. 477 с.
13. Огуй О.Д., Гоян А.І., Тимощук Н.П., Шкварчук С.В., Угринюк Р.В. Німецька фразеологія у мові, мовленні та мовній діяльності: системно-квантитативні аспекти. Чернівці, 2014. 352 с.
14. Федоренко Л.О. Модифікації структурного і семантичного складу фразеологізмів сучасної німецької мови. *Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка.* 2007. Вип. 34. С. 193–197.
15. Duden. Deutsches Universalwörterbuch / Hrsg. Von G. Drosdowski [6. Aufl.]. Mannheim; Wien; Zürich, 2006. 1816 s.
16. Holmes J. The Handbook of Language and Gender. Oxford, 2003. 721 p.
17. SZ – Süddeutsche Zeitung [Elektronische Ressource]. München, 2013-2015. URL: http://www.sueddeutsche.de/archiv (дата звернення: 15.01.2018).
18. ZEIT – Die Zeit [Elektronische Ressource]. Hamburg, 2013-2015. URL: http://www.zeit.de (дата звернення: 15.01.2018).

References:

1. Alefirenko M.F. (1987). Teoretychni pytannia frazeolohii [Theoretical issues of phraseology]. Kharkiv : Vyshcha shkola. (in Ukrainian)
2. Baran Ya.A. (1980). Osnovni pytannia zahalnoi ta nimetskoi frazeolohii [The main problems of general and German phraseology]. Lviv : Vyshcha shkola. (in Ukrainian)
3. Borysenko N.D. (2003). Hendernyi aspekt reprezentatsii personazhnoho movlennia v anhliiskykh dramatychnykh tvorakh kintsia XX stolittia [Gender aspect of representation of character's speech in English dramatic works of the end of XXth century] (PhD Thesis), Kyiv : Kyiv National Linguistic University.
4. Buiar I.Ye. (2013). Leksyko-semantychne pole otsinky v anhliiskii movi: linhvokulturnyi i hendernyi aspekty [Lexical-semantic field of assessment in English: linguistic cultural and gender aspect] (PhD Thesis), Chernivtsi : Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.
5. Velyka I.O. (2012). Henderni stereotypy u nimetskomovnomu reklamnomu dyskursi [Gender stereotypes in German advertising discourse] (PhD Thesis), Kyiv : Taras Shevchenko National University of Kyiv.
6. Havrys V.I., Prorochenko O P. (1981). Nimetsko-ukrainskyi frazeolohichnyi slovnyk [German-Ukrainian phraseological dictionary]. Kyiv : Radianska shkola. (in German, in Ukrainian)
7. Dudoladova A.V., Dudoladova O.V. (2012) Idiomatychnist yak zasib vplyvu na masovu svidomist u suchasnomu publitsystychnomu dyskursi [Idiomatic as a mean of influence on general consciousness in modern publicistic discourse]. *Functional Linguistics,* no 3, pp. 169–171.
8. Dudchenok O.S. (2012). Movlennieva realizatsiia henderu v politychnomu dyskursi (na materiali tekstiv politychnykh prohram atlantychnoi linhvokulturnoi tradytsii) [Speech realization of gender in political discourse: on the material of political programs' texts of atlantic linguistic cultural tradition] (PhD Thesis), Kherson : Kherson State University.
9. Espersen O. (1958). Filosofiya grammatiki [Philosophy of grammar]. Moscow : Izdatel'stvo inostrannoy literatury. (in Russian)
10. Zadorizhna N.I. (2009). Prosodychni markery hendernoi variatyvnosti movlennia (eksperymentalno-fonetychne doslidzhennia na materiali anhlomovnoho dyskursu radioreklamy) [Prosodic markers of gender variability of speech (experimental-phonetic research on the material of English radio advertising] (PhD Thesis), Kyiv : Taras Shevchenko National University of Kyiv.
11. Kapak Yu.M. (2015). Aktualizatsiia hendernoho komponenta semantyky frazeolohichnykh odynyts u nimetskomu publitsystychnomu teksti [Actualization of gender component of phraseological units' semantic in German publicistic text] (PhD Thesis), Lviv : Ivan Franko National University of Lviv.
12. Karasik V.I. (2002). Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]. Volgograd : Peremena. (in Russian)
13. Ohui O.D., Hoian A.I., Tymoshchuk N.P., Shkvarchuk S.V., Uhryniuk R.V. (2014). Nimetska frazeolohiia u movi, movlenni ta movnii diialnosti: systemno-kvantytatyvni aspekty [German phraseology in language, speech and language activities: systemic-quantitative aspects]. Chernivtsi : Vydavnychyi dim «RODOVID». (in Ukrainian)
14. Fedorenko L.O. (2007). Modyfikatsii strukturnoho i semantychnoho skladu frazeolohizmiv suchasnoi nimetskoi movy [Modifications of structural and semantic of construction of phraseological units in modern German]. *Visnyk Zhytomyrsjkogho derzhavnogho universytetu imeni Ivana Franka,* no 34, pp. 193–197.
15. Drosdovski G. (2006). Duden [German universal dictionary], Mannheim, Vienna, Zurich : Dudenverlag. (in German)
16. Holmes J. (2003). The Handbook of Language and Gender. Oxford: Blackwell Publishing. (in English)
17. SZ (2013-2015). South German newspaper. Munich. URL: http://www.sueddeutsche.de/archiv
18. ZEIT (2013-2015). The Time. Hamburg. URL: http://www.zeit.de

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-95
УДК 81`37

Кравченко К.О.
Національний університет «Острозька Академія»

ЛЕКСИЧНІ ТА СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АМЕРИКАНСЬКИХ САЙТІВ ТУРИСТИЧНИХ АГЕНЦІЙ

Анотація. Стаття присвячена аналізу лексичних та стилістичних особливостей туристичного дискурсу на американських сайтах туристичних агенцій. У статті наведені докази того, що туристичний дискурс активно розвивається у глобальній соціокультурній мережі. Для залучення більшої кількості клієнтів, тексти, розміщені на сайтах, адаптуються відповідно до соціально-культурних особливостей потенційного клієнта, його національної специфіки. Таким чином, у статті проаналізовано яким саме має бути інформаційний текст, що розміщується на сайтах. Основну увагу приділено аналізу лексики та її класифікації на групи відповідно до сфер вживання. Крім того, розглянуто експресивні стилістичні засоби, такі як анафора, порівняння, окличні та запитальні речення, їхні особливості. Було виявлено основні лінгвопрагматичні та соціокультурні характеристики туристичного дискурсу.

Ключові слова: туристичний дискурс, Інтернет-сторінка, Інтернет-комунікація, експресивні засоби, лінгвопрагматичні характеристики.

Kravchenko Kateryna
National University of Ostroh Academy

LEXICAL AND STYLISTIC FEATURES OF THE AMERICAN SITES OF TOURIST AGENCIES

Summary. The article is devoted to the analysis of lexical and stylistic features of tourism discourse on American travel agency websites. The modern tourism product becomes more flexible and individual, more attractive and accessible to the consumer by presenting it in a new information environment. Almost all organizations tend to focus on the distribution of information about their activities, and on the promotion of services through the global Internet network in one way or another. One of the main features of the Internet is the lack of territorial boundaries and formalities. Due to this, the development of the website provides the opportunity to enter new, including foreign markets. The paper provides evidence that tourism discourse is actively developing in the global socio-cultural network. This article puts forward that in order to attract more customers, texts, which are placed on the sites, should be adapted according to the socio-cultural features of potential customers, their national specificity. Thus, we analyzed and came to the conclusion what information text should be placed on the websites of travel agencies The main attention is paid to the analysis of vocabulary and its classification into groups according to the fields of application. We have allocated stylistically-neutral words, scientific terms, architectural, historical, art terms, stylistically-colored words, borrowings, technical terms, and introduced the examples of them. In this study we indicated that the terminology used when writing articles on the websites of travel agencies is aimed to attract the attention of the reader. Complex terms are provided immediately with the definition. The list of unknown terms can be seen. The present paper also aims to clarify that stylistic devices of information and comparative texts include lexical, syntactic, and mixed groups of linguistic resources. As a rule, the text includes a set of devices that can effectively influence the consumer's opinion. We investigated such expressive stylistic devices as anaphora, comparison, exclamatory and interrogative sentences. The basic socio-cultural characteristics of tourism discourse were revealed.

Keywords: Tourist discourse, Internet page, Internet communication, expressive means, linguopragmatic characteristics.

Постановка проблеми. Туристичне підприємство взаємодіє з клієнтами, банками, страховими компаніями, виробниками туристичних послуг, контактними аудиторіями. Своєчасне реагування підприємств на нові технологічні зміни в різних областях діяльності, суміжних з туризмом, здатність до створення нових методів роботи та вдосконалення результатів діяльності є необхідними умовами виживання компаній.

Розвиток інформаційних та комп'ютерних технологій якісно змінює характер маркетингової діяльності практично кожної фірми соціально-культурної сфери. Завдання підприємства полягає у формуванні та підтримці в очах громадськості, наявної та потенційної клієнтури, не тільки образу пропонованої продукції, але й власного образу як конкурентоспроможної організації в цілому [1].

Сьогодні очевидним стає той факт, що поняття «конкурентоспроможність» у сфері туризму нерозривно пов'язане з поняттям «компетентність» і «професіоналізм». Професіоналізм же передбачає мовну компетентність. Навички володіння жанрами як усного, так і письмового ділового мовлення входять в число найважливіших професійних навичок. Актуальність дослідження полягає в тому, що метою Інтернет-сайтів туристичних агенцій є реалізація зовнішніх зв'язків організації з потенційними і існуючими клієнтами. Уміння грамотно скласти текст сайту, зі знанням стильових норм, правил ділового етикету, багато в чому визначає ефективність роботи організації в цілому, створює уявлення про її імідж і культуру, а також тягне за собою підвищення серйозності ставлення до сприйняття інформації з боку клієнтів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання лексичних та стилістичних особливостей сайтів туристичних агенцій є майже не дослідженим. Аналізом туристичних сайтів займалися такі вчені, як Я.С. Баранова «Многоязычные интернет-сайты германських компаний: проблемы перевода

© Кравченко К.О., 2019

и локализации» та К.С. Бутакова «Лингвистический аспект интернет-комментария в туристическом дискурсе», але їхня увага була більше спрямована на переклад та локалізацію.

Мета статті полягає у тому, щоб провести лексичне та стилістичне дослідження американських сайтів туристичних агенцій. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання: 1) визначити особливості текстів на сайтах американських туристичних агенцій; 2) проаналізувати лексику та виокремити основні типи; 3) з'ясувати які стилістичні прийоми вживаються для розширення клієнтської бази.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогоднішній день є цілий ряд факторів, які не можна не враховувати укладачам Інтернет-сайтів: специфіка слововживання, характерні синтаксичні конструкції, стилістичний підбір слів. Основне завдання сайтів туристичний агенцій полягає в тому, щоб привернути увагу клієнта і змусити його захотіти скористатися послугами компанії. Основні загальні ознаки Інтернет-сайтів розглянутої нами сфери діяльності, – високий ступінь використання стандартних лексичних і синтаксичних конструкцій, вироблення певних форм і прийомів побудови мови, закріплення усталених засобів мовного вираження.

Однією з важливих особливостей, характерних для текстів інформаційних сайтів, виступає об'єднання у них елементів інформаційного повідомлення та емотивного впливу. Мовна експресивність використовується як засіб залучення уваги потенційного клієнта, висловлення відношення до переданої інформації, розстановки оцінних актів; присутні оціночні епітети, прямі звернення до читача з питанням або стимуляцією.

До лінгвопрагматичних особливостей, що формують унікальні характеристики текстів, представлених на інформаційних сайтах, відносяться наступні:

1. Лексику в текстах можна розділити на такі основні групи:

– загальновживані стилістично не забарвлені слова (*attraction, entertainment, leisure, lifestyle*);

– лексика наукового стилю (*market segmentation, focus group, break even point*);

– архітектурні, історичні, мистецтвознавчі терміни (*stained glass, gothic, Middle Ages*);

– стилістично забарвлена лексика (*hit the road, travel light, long-winded*);

– запозичені та іноземні слова, які привертають увагу читача (*geisha, bacaro-shopping, asado, samurai*);

– використання оригінальних назв (*"Lazy Decks and Coastal Treks", "Romance of the Ryokan"*);

– технічні терміни (*blackout dates, bleisure traveler, booking fee*).

2. Позитивна оцінка об'єктів формується за допомогою:

– кліше (*a rich heritage, something for everyone, hidden gem*);

– відносних прикметників, якісних прикметників в найвищому ступні (*spectacular land, bespoke itinerary, stunning views, fast-paced bustle, the cleanest*);

– емоційно-експресивного синтаксису (*"Inspire me!", "Go wild holidays"*);

– еліптичних конструкцій (*"Ready?", "When a youth, why not do it?"*);

– повторень на рівні синтаксичної організації речення (*"Extraordinary travel made extraordinarily easy"*);

– антитез (*"overtourism – responsible tourism", inbound tourism – outbound tourism*);

– риторичних питань (*"There's no point, is there?", "Can birds fly?", "Do you want to be a success in this world?"*).

У текстах, що надають інформацію про туристичний об'єкт або службу, раціональна стратегія реалізується за допомогою методів апеляції до кількісних даних об'єкта. Ця інформація дозволяє клієнтам оцінити масштабність, вартість пропонованих послуг, що грає позитивну роль при виборі об'єкта подорожей потенційним клієнтом.

Таким чином, дослідження інформаційних Інтернет-сайтів як гібридного жанру туристичного Інтернет-дискурсу дозволило виявити основні лінгвопрагматичні та соціокультурні характеристики.

Незважаючи на те, що інформативні тексти агенцій більшою мірою є стандартними, їх ефективність досягається в основному завдяки використанню експресивних стилістичних засобів мови в заголовку. До стилістичних особливостей інформаційних текстів туристичних агенцій ми можемо віднести наступні відмінні риси:

– граматичне твердження;

– використання запозичених та іноземних слів;

– еліптичні речення;

– низький рівень виразності, в основному представлений каламбурами, метафорами, антитезою та риторичними питаннями.

Стилістичні особливості порівняльних текстів, спрямовані, в першу чергу, на виділення переваг певного продукту порівняно з конкуруючим. Це порівняння може бути явним, коли переваги туру або місця призначення очевидні, або приховані, коли автор тексту створює ілюзію переваги. У зв'язку з цим автори часто використовують гіперболу при створенні таких текстів. Ще одним ефективним засобом є використання антитези.

Показовим є використання в ролі посилання анафори: анафора – сукупність текстових засобів щодо віднесення повідомлення до раніше сказаного. Інтерес до анафори виник з моменту становлення лінгвістики тексту і обумовлений вивченням мовної реалізації однієї з фундаментальних характеристик тексту – зв'язності.

Використання анафори підсилює ефективність тексту завдяки структурній організації. Внутрішні посилання на раніше опубліковані матеріали можна назвати анафоричними. Анафоричні відносини демонструють локальну зв'язність елементів лінійного тексту. У просторі гіпертексту можливості анафори розширюються завдяки гіперпосиланням, які виступають основним засобом вираження когезії.

Іншою спільною рисою такого типу рекламного тексту є використання порівняння. Використання запитань є типовим для порівняльного типу тексту, що створює враження, наче рекламодавець ініціює діалог зі споживачем. Запитання швидко привертає увагу читача, але водночас не створює враження примусу до придбання тої чи іншої путівки, і підкреслює свободу вибору клієнта.

Іншим типом речень, які роблять звучання сильним та динамічним, є окличні реченнями, які дають споживачеві впевненість у необхідності певної покупки. Як зазначалося раніше, метою порівняння може бути як створення індивідуального іміджу товарів, так і порівняння продукту зі своїми конкурентами, щоб підкреслити переваги продукту серед аналогічних. Такі порівняння досить часто використовуються. Якщо елемент не має чіткої переваги перед іншими в групі або не має унікальних відмінних функцій, порівняння допомагає йому ефективно виділятися.

Таким чином, порівняльні тексти туристичних сайтів суттєво відрізняються від інформативних повідомлень через великий набір експресивних засобів, які включають гіперболу, антитезу, анафору, епіфору, еліпсис, риторичне запитання, окличні висловлювання та співставлення. В результаті дослідження ми дійшли висновку, що стилістичні пристрої інформаційних та порівняльних текстів включають лексичні, синтаксичні та змішані групи мовних ресурсів. Як правило, текст включає набір пристроїв, які дозволяють ефективно впливати на думку споживача.

Висновки з даного дослідження. Отже, завдяки дослідженню інформаційних американських туристичних Інтернет-сайтів як жанру туристичного Інтернет-дискурсу ми дійшли до таких висновків:

1) Тексти на сайтах американських туристичних агентств поєднують у собі інформаційне повідомлення та емотивний вплив на користувача. Саме цей вплив розрахований на приваблення великої кількості клієнтів і реалізується він за допомогою присутніх оціночних епітетів, прямих звернень до читача з питанням або стимуляцією.

2) Були з'ясовані основні експресивні засоби, які вживаються для виокремлення унікальності послуг, що надаються. До них відносять: гіперболу, антитезу, анафору, епіфору, еліпсис, риторичне запитання, окличні висловлювання та співставлення, порівняння.

3) Дослідження інформаційних Інтернет-сайтів як гібридного жанру туристичного Інтернет-дискурсу дозволило виявити основні лінгвопрагматичні та соціокультурні характеристики. Результати дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення даної теми, розробки навчальних курсів з порівняльної лексикології та стилістики. Ця стаття допоможе власникам туристичних агентств досягти компетентності та професіоналізму у своїй сфері.

Список літератури:

1. Баранова Я.С. Многоязычные интернет-сайты германських компаний: проблемы перевода и локализации. *Вестник Волгоградского государственного университета.* Серия 9, Исследования молодых ученых. 2015. Вып. 13. С. 175–177.
2. Биржаков М.Б. Большой Глоссарий терминов международного туризма. 2002. С. 704.
3. Бутакова К.С. Лингвистический аспект интернет-комментария в туристическом дискурсе. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 9, Исследования молодых ученых.* 2015. Вып. 13. С. 190–192.
4. Загнітко А.П. Основи дискурсології: науково-навчальне видання. 2008. С. 194.
5. Иванова Е.В. Лингвистические особенности электронного текста. URL: http://www.conference.kemsu.ru/conf/aprel2007/
6. Карасик В.И. Язык социального статуса. 2002. С. 333.
7. Караулов Ю.Н. Структура лексико-семантического поля *Филологические науки.* 1972. № 1. С. 267.
8. Косицкая Ф.Л. Жанровая палитра французского туристического дискурса. *Вестник Томского педагогического университета.* 2013. Вып. 3(131). С. 192–195.
9. Масленникова О.Н. Туризм и культура: фигуры тождества. *Известия высших учебных заведений.* Серия «Гуманитарные науки». 2010. Том 1. Вып. 1. С. 38–43.
10. Мошняга Е.В. Концептуальное пространство межкультурной коммуникации в системе международного туризма: дис. … док. философ. наук. 2011. С. 35.
11. Пуцентейло П.Р. Економіка і організація туристично-готельного підприємництва. 2007. С. 344.
12. Сакаева Л.Р. Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2014. № 6. С. 159–161.

References:

1. Baranova Ya.S. (2015). Mnogoyazyichnyie internet-saytyi germanskih kompaniy: problemyi perevoda i lokalizatsii. [Multilingual internet sites of German companies: translation and localization problems]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 9, Issledovaniya molodyih uchenyih,* vol. 13, pp. 175–177.
2. Birzhakov M.B. (2002). Bolshoy Glossariy terminov mezhdunarodnogo turizma. [Great Glossary of International Tourism Terms], p. 704.
3. Butakova K.S. (2015). Lingvisticheskiy aspekt internet-kommentariya v turisticheskom diskurse.[Linguistic aspect of Internet commentary in tourist discourse]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 9, Issledovaniya molodyih uchenyih,* vol. 13, pp. 190–192.
4. Zagnitko A.P. (2008). Osnovi diskursologiyi: naukovo-navchalne vidannya.[Fundamentals of discourse: scientific and educational edition], p. 194.
5. Ivanova E.V. Lingvisticheskie osobennosti elektronnogo teksta. [Linguistic features of electronic text]. (Electronic resource). Available at: http://www.conference.kemsu.ru/conf/aprel2007/ (accessed 1 September 2018).
6. Karasik V.I. (2002). Yazyik sotsialnogo statusa. [The language of social status], p. 333.
7. Karaulov Yu.N. (1972). Struktura leksiko-semanticheskogo polya. Filologicheskie nauki. [The structure of the lexical-semantic field Philological sciences], vol. 1, p. 267.
8. Kositskaya F.L. (2013). Zhanrovaya palitra frantsuzskogo turisticheskogo diskursa. [The genre palette of French tourist discourse]. *Vestnik Tomskogo pedagogicheskogo universiteta,* vol. 3, pp. 192–195.
9. Maslennikova O.N. (2010). Turizm i kultura: figuryi tozhdestva.[Tourism and culture: figures of identity]. *Izvestiya vyisshih uchebnyih zavedeniy. Seriya «Gumanitarnyie nauki»,* vol. 1, no. 1, pp. 38–43.
10. Moshnyaga E.V. (2011). Kontseptualnoe prostranstvo mezhkulturnoy kommunikatsii v sisteme mezhdunarodnogo turizma. [Conceptual space of intercultural communication in the system of international tourism], p. 35.
11. Putcenteylo P.R. (2007). Ekonomika i organizatsiya turystychno-gotelnogo pidpryemnytstva. [Economy and organization of tourism and hotel business], p. 344.
12. Sakayeva L.R. (2014). Filologicheskie nauki. Voprosyi teorii i praktiki. [Philological sciences. Questions of theory and practice], no. 6, pp. 159–161.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-96
УДК 81.42

Кук Г.І.
Національний університет «Острозька академія»

МЕТАФОРИ ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ ТА ПЕРЕКОНАННЯ В АНГЛОМОВНІЙ ПРОМОВІ ПЕТРА ПОРОШЕНКА

Анотація. Стаття присвячена аналізу метафор як дискурсивного засобу впливу та переконання в англомовному виступі Президента України Петра Порошенка на загальних дебатах 71-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. У статті описано теоретичні засади дослідження політичного дискурсу і його функціональної особливості. Виділено та описано основні завдання та цілі, що ставлять перед собою політичні діячі у політичних промовах. У статті здійснено лексичний аналіз виокремлених лексичних одиниць шляхом їхньої класифікації за тематичною спрямованістю на військові терміни, політичні терміни, метафори, географічні назви та економічні терміни. Основну увагу в роботі акцентовано на аналізі метафор, використаних політичним лідером, а також подано один з варіантів їх поділу на такі тематичні групи як суспільно-політичне життя – море; транспорт; природа (тварини); війна; будівництво, дім; образотворче мистецтво та антропоцентричні метафори (людина).

Ключові слова: політичний дискурс, політична промова, вплив, лексична одиниця, класифікація, метафори.

Kuk Hanna
National University of Ostroh Academy

METAPHORS AS A MEANS OF INFLUENCE AND PERSUASION IN THE ENGLISH SPEECH OF PETRO POROSHENKO

Summary. The article is devoted to the analysis of the metaphors as means of influence and persuasion in a political speech entitled «Statement by the President of Ukraine during the General Debate of the 71st session of the United Nations General Assembly». The article deals with the description of the theoretical foundations of the political discourse and its functional peculiarities. The main tasks and goals put forward by politicians in their political speeches are highlighted and described. The article focuses on the lexical analysis of the selected lexical units. Considering their thematic classification we have investigated military and political terms, metaphors, geographical names and economic terms, and have presented the complex percentage data of used terms in the table. Despite the fact that the political speech of Petro Poroshenko has a considerable number of military terms, this paper examines the metaphors used by the political leader. The present paper also aims to investigate the theoretical aspects of the metaphors usage in a political discourse including their functions and to analyze the metaphors from the practical point of view. In this study we have divided these lexical units into such thematic groups as socio-political life - the sea; transport; nature (animals); war; construction, home; fine arts and anthropocentric metaphors (man). This article puts forward one of the possible variants of division of metaphors, which further could be extended and described with more details. Moreover, we introduce the examples of the metaphors usage from the source text and provide our own explanation, regarding their thematic group, which they belong to. In this context we examined and proved that metaphors as expressive means of communication are aimed at drawing attention and persuading the audience.

Keywords: political discourse, political speech, influence, lexical unit, classification, metaphors.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Мова з давніх-давен була наймогутнішою зброєю у суспільстві, що «веде за собою сотні тисяч, мільйони людей…». Протягом багатьох років політичний дискурс вважався одним із найпотужніших інструментів впливу на суспільну свідомість. Більшість політичних діячів звертаються саме до політичних промов для досягнення поставлених цілей. Важливим моментом у визначенні іміджу країни є презентація цієї держави політичними лідерами. Проблема вибору лексичного наповнення політичних промов потребує глибокого вивчення, оскільки політична інформація спричиняє ідеологічний вплив на сучасне суспільство. Розуміння лексики, яку вживає політик та прийомів впливу на свідомість аудиторії дає можливість привернути увагу до проблем, глибше зрозуміти сказане або уникнути нав'язування певних переконань, не піддаватись впливу гучних слів. Англомовна промова П. Порошенка на загальних дебатах 71-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН акцентує увагу на актуальних проблемах в Україні в умовах війни саме за допомогою правильного добору лексичних одиниць – метафор.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тексти політичного характеру досліджували такі вчені та науковці: Л.О. Максимчук «Політичний дискурс: особливості та функції» [5], К. Серажим «Дискурс як соціолінгвістичне явище: методологія, архітектоніка, варіативність» [8], А.О. Худолій «Функціональні зміни у мові американської публіцистики кінця XX – початку XXI століття» [10], В. Лук'янець «Філософія дискурсу» [4], Э. Аронсон «Современные технологии влияния и убеждения. Эпоха пропаганды» [1], Л.С. Павлюк «Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація» [7].

Метою нашої статті є дослідження політичної промови Президента України Петра Порошенка на загальних дебатах 71-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, шляхом поділу мовних одиниць на окремі групи, детальна характеристика та аналіз метафор.

© Кук Г.І., 2019

Виклад основного матеріалу. За визначенням К. Серажим, політичний дискурс – це втілена у мові політична воля, обговорення та обґрунтування будь-яких тем, які мають значення для громадян; це характеристика мовної комунікації в демократичному суспільстві. Політичний дискурс – це дискурс політиків. Він формується в контексті функціонування політичних інститутів і є політичним, якщо супроводжує політичний акт у відповідній інституційній атмосфері [8, с. 202].

Політичний дискурс – складне явище, основою якого є комунікація і має певний контекст, повідомляє про учасників комунікації та про зміст розмови. Протягом останніх років політичний дискурс став активно досліджуватись лінгвістами. У зв'язку з глобалізацією соціальних змін, технологізацією політичного дискурсу, соціологи, лінгвісти та інші спеціалісти доходять висновку, що мова – це влада [2, с. 122].

Поняття «дискурс» має досить багато значень. «Дискурс» походить від латинського слова discursus, що означало «біг у різних напрямках». Згодом термін набуває різних значень. У перекладі з англійської discourse означає «мова, міркування, розмова, бесіда», у французькій мові «діалогічна мова, публічний виступ», а прикметник дискурсивний набуває стійкого значення «розумовий, логічний, опосередкований». У словнику німецької мови 1860 р. Якоба і Вільгельма Грімма, це слово має два значення: «1) діалог, бесіда; 2) мова, лекція» [5, с. 2].

У 1952 р. американський дослідник З. Харріс вжив „дискурс" як самостійний термін. Приблизно у цей же час поняття «дискурс» використовував Ю. Хабермас. Під дискурсом він розумів комунікацію особливого виду, специфічний діалог, мета якого – неупереджений аналіз реальності, позбавлений суб'єктивізму дослідника. Учасники мовної комунікації (дискурсу) аналізують реальність, відмовляючись від існуючих у свідомості і закріплених у мові стереотипів. Тут під дискурсом розуміється, скоріше, спосіб одержання істинного наукового знання. У такій інтерпретації дискурс виступає як інструмент пізнання реальності [9, с. 28].

Таким чином, основне завдання політичного дискурсу є насадження та пропаганда певних думок та поглядів, з метою реалізації політичних завдань, пов'язаних з установленням влади. Для політичного дискурсу характерні такі ознаки: відносини домінування та підкорення; вплив на почуття слухачів (промова мовця певною мірою впливає на емоційний стан); основне завдання політичного дискурсу – встановлення влади та авторитету; комунікація.

Кожне поняття виконує певні функції, які визначають сфери впливу та діяльність предмету. Політичний дискурс є багатофункціональне поняття, через що розглядається у різних аспектах. Проаналізувавши функціональні особливості політичного дискурсу, можна зробити висновок, що базується на дослідженнях відомого науковця В. Павлуцької. Вона зазначає, що саме функції переконання та політичної пропаганди є основними у політичному дискурсі: «Головною цільовою установкою політичного дискурсу є формування у соціумі тих думок та оцінок, які є необхідними для автора дискурсу» [6, с. 221].

Отже, можемо сказати, що політичний дискурс – це складне явище, в основі якого лежить комунікація між політиком та аудиторією. Основними ознаками політичного дискурсу є певна ідея, здебільшого це власне суб'єктивне бачення світу, змін, подій, яку політик намагається донести слухачам та змінити хід їхніх думок. Політичний дискурс має певні функціональні особливості, а саме виконує такі основні функції як інформаційну комунікаційну, прогностичну, інструментальну, переконання та пропаганди. Оскільки, це явище несе масовий суспільний характер, то донесення інформації та вплив власною інтерпретацією подій є ключовими. Політична промова як важливий компонент політичного дискурсу – є потужним інструментом маніпуляції та впливу на аудиторію, зокрема на свідомість електорату з метою популяризувати власні політичні погляди. Аргументація та наведення прикладів займають вагоме місце у промові, бо саме вони підтверджують достовірність інформації та впливають на емоційний стан об'єкта цього виду комунікації.

Під час дослідження англомовної промови Президента України Петра Порошенка на загальних дебатах 71-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 21 вересня 2016 року [11], було виявлено та проаналізовано лексику, яку політичний діяч використовує найчастіше, поділено її на такі тематичні групи: військові терміни, політичні терміни, метафори, географічні назви та економічні терміни. Загальна кількість проаналізованих лексичних одиниць складає 204. При аналізі промови важливим є частота використання лексичних одиниць. Ми визначили цю частотність, її відсоткове відношення та відобразили це все у таблиці, поданій нижче.

Таблиця 1

Частотність використання лексичних одиниць

№ з/п	Групи термінів	Кількість термінів	Відсоткове співвідношення
1.	Військові терміни	75	36,8
2.	Політичні терміни	67	32,8
3.	Метафори	30	14,7
4.	Географічні назви	26	12,7
5.	Економічні терміни	6	3
	Всього	204	100%

Політична промова має воєнну спрямованість через воєнні дії на території України, що відображається у кількості вжитих військових та політичних термінів. Проте, відповідно до таблиці третю сходинку посідають метафори, що є невід'ємним і яскравим елементом системи технологій впливу на свідомість реципієнта в мові політиків.

Основною метою політичних промов є переконання електорату у власних ідеях, створення нової картини світу. Для того, щоб закріпити у свідомості слухача певну інформацію політики найчастіше звертаються до метафор. В. Дубик вважає: «Політики використовують ті метафори, які є культурно, досвідно й ментально близькими реципієнту, оскільки в такому разі ці метафори залишають у його свідомості значний відбиток або стають частиною його ментального світу, уна-

слідок чого відбувається повна або часткова переконцептуалізація свідомості реципієнта» [3, с. 2].

За словами дослідниці Л. Павлюк: «Метафора відзначається унікальною властивістю у сенсі ефекту переконування – на неї важко дати спростування, вона схиляє до обов'язкового прийняття. Промова, що містить метафори, є зрозумілішою, ближчою та переконливішою для аудиторії та водночас ефективнішою для мовця» [7, с. 95].

Метафори у промові П. Порошенка становлять 14,7% усіх виокремлених лексичних одиниць, які політичний діяч використовує як один із засобів впливу та переконання. Варто зазначити, що промова стає виразнішою і привертає увагу слухачів до ключових моментів. У ході аналізу промови ми об'єднали метафори у такі групи (див. табл. 2) [10]:

Суспільно-політичне життя – море. Море є очевидною та прихованою метафорою у різних ситуаціях. Ми переносимо певні властивості моря, води та частин суходолу, створюючи нові образи.

We must not allow plunging the world into a new nuclear arms race ('Statement by the President of Ukraine during the General Debate of the 71st session of the United Nations General Assembly' New York, September 21, 2016). Метафоричний образ занурення у воду асоціюється з можливою небезпекою. Політичний діяч розуміє, що не можна ставити під загрозу безпеку інших держав і наражати їх на нову гонку озброєнь.

Суспільно-політичне життя – транспорт. Будь-які зміни уособлюють рух, цілі є певними пунктами призначення, а види транспорту – це способи досягнення мети. Тому розглянемо речення, у якому образ поїздки набуває зовсім іншого значення:

Where has the drive to isolate oneself on an "island" come from? ('Statement by the President of Ukraine during the General Debate of the 71st session of the United Nations General Assembly' New York, September 21, 2016). Під метафоричним виразом *the drive to* розуміється стремління, сильне бажання, непоборний потяг до чогось.

Антропоцентричні метафори (людина). Суспільство та суспільний лад асоціюються з людиною і також з внутрішніми органами та їх первинними функціями. Найчастіше вживаються у метафорах такі частини тіла як руки, ноги, голова, обличчя, очі, вуха; органи: серце, нервова система. Досить часто використовується не просто метафора, а її вид персоніфікація. Це вираз, що дає уявлення про яке-небудь поняття шляхом наділення його властивостями живої особи. Нижче наведемо приклади:

The total death toll of this war in the heart of Europe inflicted on us has amounted to 2,500 military and 7,430 civilian ('Statement by the President of Ukraine during the General Debate of the 71st session of the United Nations General Assembly' New York, September 21, 2016). Оскільки серце є центральним за розташуванням органом, так випливає значення метафори *in the heart of Europe* у цьому реченні – у центрі Європи.

Moreover, Russia uses temporarily occupied Crimea for projecting its aggressive policies not only in Ukraine but also in other corners of the world, including in Syria where these policies go hand in hand with war crimes and crimes against humanity ('Statement by the President of Ukraine during the General Debate of the 71st session of the United Nations General Assembly' New York, September 21, 2016). Речення багате на дві метафори, але зупинимося на значенні *go hand in hand with.* В уяві вимальовується картинка двох рук, що тримаються, тому ця метафора означає одночасно, знаходитись у тісному зв'язку.

Суспільно-політичне життя – природа (тварини). Існує тенденція до використання образів дикої природи, тварин, рослин як основи для метафоричних переносів. Тварини можуть уособлювати могутність, силу, страх, боязнь, хитрість і відданість. Також не варто забувати про особливості кожної тварини, будову її тіла та функції, що певні органи виконують. Розглянемо приклад речення з метафорою:

The tentacles of terrorism are wrapping more countries and continents ('Statement by the President of Ukraine during the General Debate of the 71st session of the United Nations General Assembly' New York, September 21, 2016). Дослівно можна перекласти, що щупальця або ж тенета тероризму захоплюють все більше країн та континентів у значенні, що терористичні дії розповсюджуються і кількість країн, що стали жертвами таких атак, невпинно зростає.

Суспільно-політичне життя – війна. Політична боротьба часто концептуалізується в термінах

Таблиця 2

Суспільно-політичне життя – море	*no man is an island, to plunge the world into nuclear arms race;*
Суспільно-політичне життя – транспорт	*the drive to isolate oneself, the world has been driven, to go into this issue;*
Антропоцентричні метафори (людина)	*we entered the third millennium, biggest threat facing humanity, turn a blind eye to, face disappointment, to bring those responsible to justice, the practice has only spread, in view of, world lost its first battle, security challenges demand, orders killed 298 innocent people, be armed to the teeth, in the heart of Europe, to shift responsibility, outrageous practice is now back in service, aggressive policies go hand in hand with war crimes, this will lay into the hands of the aggressor;*
Суспільно-політичне життя – природа (тварини)	*the tentacles of terrorism are wrapping more countries;*
Суспільно-політичне життя – війна	*to withdraw weapons;*
Суспільно-політичне життя – будівництво, дім	*rock-solid rule, testing ground for new methods, on a daily basis; key issues, corners of the world;*
Суспільно-політичне життя – образотворче мистецтво	*draw attention, the Cold War.*

військової метафори. Активно формуються переносні значення слів та словосполучень взятих з військової термінології. Наведемо приклад:

Set the captives free, stop shooting, withdraw weapons, let the OSCE carry out its mandate and watch over the Ukrainian-Russian border without hindrance…('Statement by the President of Ukraine during the General Debate of the 71st session of the United Nations General Assembly' New York, September 21, 2016). Первинні значення слова *withdraw* це забирати, знімати, відсувати, але у контексті *withdraw weapons* буде перекладатись як відвести озброєння, або забрати зброю та артилерію з місця, де ведуться бойові дії, відступити.

Суспільно-політичне життя – будівництво, дім. Людина, окрім природи створеної Богом, живе посеред артефактів, створюючи речі та споруджуючи будинки. Образ будівництва та дому асоціюється з процесом покращення чогось, динамікою, планами на майбутнє. Важливою складовою будівельного процесу є наявність матеріалів, чиї функціональні особливості беруться до уваги при перенесенні цих якостей. Ми виокремили у промові таке речення для ілюстрації вищесказаного:

The suspension of the use of veto in cases of mass atrocities, as well as in cases when a UN Security Council member state is a party to a dispute, should become a rock-solid rule without exceptions ('Statement by the President of Ukraine during the General Debate of the 71st session of the United Nations General Assembly' New York, September 21, 2016). Такий матеріал як каміння асоціюються з міцністю, твердістю та непорушністю. Проаналізувавши власні спостереження, можна з впевненістю розтлумачити значення метафори *a rock-solid rule* – залізне (тверде) правило. Тобто йдеться про точність і непохитність у дотриманні певних принципів, норм поведінки.

Суспільно-політичне життя – образотворче мистецтво. Суспільно-політичне життя знаходить своє втілення в метафорах образотворчого мистецтва. Наше життя тісно пов'язане з творчістю, пам'ятками культури, з процесом створення мистецтва загалом. Наведемо приклад використання у реченні такої метафори:

As President of the state, which has become a testing ground for new methods of hybrid warfare, I already drew international attention to this threat at the last session of the General Assembly ('Statement by the President of Ukraine during the General Debate of the 71st session of the United Nations General Assembly' New York, September 21, 2016). Дієслово *to draw* асоціюється з малюнками, що кидаються в очі. Тому таке значення переноситься і разом *to draw attention* – привернути увагу.

Метафори збагачують словниковий склад мови публіцистичних текстів і дають змогу подати нову інформацію у короткій і доступній для адресата формі. Тому промова українського політика містить багато метафор, що підсилили офіційність виступу і стали яскравими засобами вираження досвіду.

Усі наведені вище приклади політик використовує з метою впливу на свідомість цільової аудиторії. Президент України аналізує останні події на сході країни, що спричинені незаконними діями з боку Російської Федерації; наводить достатньо прикладів, для доведення неправомірності у діяльності уряду Кремля. Порошенко закликає членів Генеральної Асамблеї ООН вжити заходів, аби уникнути глобальної катастрофи. Гарант зазначає, що Україна дотримується статуту ООН і готова врегулювати конфлікт лише мирним шляхом.

Висновки. На основі аналізу теоретичних матеріалів було визначено, що політичний дискурс – це визначений певним культурним середовищем вид комунікації, основним завданням якого є насадження та пропаганда певних думок та поглядів, з метою реалізації політичних завдань, пов'язаних з установленням влади. Політична промова як компонент політичного дискурсу, є публічним виступом, який є ефективним засобом для підтримки та утвердження лідерства. Політична промова є найпотужнішим способом інформування та переконання значної кількості людей.

Було проаналізовано лексичне наповнення промови, зокрема виокремлено 204 лексичні одиниці. З них було виокремлено – 75 військових термінів, що становить – 36,8% від загальної кількості; 67 політичних термінів, 32,8%; 26 географічних назв, 12,7%; було виокремлено 30 метафор, відсоткове відношення яких становить 14,7%; 6 економічних термінів, 3% від загальної кількості. Основну увагу в статті зосереджено на аналізі метафор як ефективного стилістичного засобу впливу та переконання. Лексична наповненість промов відіграє важливе значення як для промовця, так і для слухачів. Промова, що містить метафори, є зрозумілішою, ближчою та переконливішою для аудиторії та водночас ефективнішою для мовця.

Обрана нами промова, а саме її тематика, є актуальною на сьогоднішній час, коли на сході України ведеться неофіційна, неоголошена війна. Генеральна Асамблея ООН має на меті зберегти мир та спокій у світі, тому на загальних дебатах 71-ї сесії Петро Порошенко звертається до метафор, чим намагається привернути увагу та переконати, що війна жорстока і наслідки її жахливі, як і для цивільного населення, так і для держави. Політик згадує пережиті війни та називає втрати від них. Він занепокоєний проблемою війни та терактів, що простежується у різних кутках світу все частіше і частіше. Тому, задля покращення ситуації, Петро Порошенко пропонує сумлінно дотримуватися Статуту ООН та виважено і тверезо рухатися вперед, не претендуючи на інші землі та скарби, не прагнучи свавільно контролювати думки інших людей. Глава нашої держави переконаний, що саме такий підхід є потужним орієнтиром для нас усіх, єдиним способом зберегти наш світ від катастрофи глобальної війни.

Метафори стали досить популярним явищем в сучасних масмедіа та широко використовуються політиками у промовах. Це зумовлює широкий інтерес до вивчення феномену метафори в політичному дискурсі. Викладений матеріал, безперечно, не вичерпує усіх аспектів означеної проблеми. У цілому політична дискурсологія відкрита для наукового обговорення питань, пов'язаних з особливостями її предметного змісту.

Перспективи подальшого розвитку у даному напрямі. Перспективи подальших досліджень політичного дискурсу стосуються детального аналізу комунікативних стратегій, функціональної спрямованості лексичних і стилістичних засобів.

Список літератури:

1. Аронсон Э., Пратканис Э. Современные технологии влияния и убеждения. Эпоха пропаганды. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. 540 с.
2. Ван Дейк Т.А. Анализ новостей как дискурса / Язык. Познание. Коммуникация. Москва : Прогресс, 1989. С. 111–160.
3. Дубик В.В. Концептуальна метафора масмедійного дискурсу Франції на тлі польсько-українських досліджень. Луцьк, 2012. URL: htpp://www.ukrpolnauka.wordpress.com (дата звернення 16.01.2019).
4. Лук'янець В.С. Філософія дискурсу. *Вісник НАН України*. 2002. Вип. 12. С. 22–28.
5. Максимчук О.Л. Політичний дискурс: особливості та функції. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Мова і культура*. 2010. С. 75.
6. Павлуцька В.О. Політичний дискурс: особливості та функції. *Вісник Житомирського державного університету (науковий журнал). Серія «Філологічні науки»*. 2010. Вип. 39. С. 218–221.
7. Павлюк Л.С. Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація. Львів : ПАІС, 2007. 168 с.
8. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність : монографія / за ред. В. Різуна. Київ : Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2002. 392 с.
9. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне: Двенадцать лекций / пер. с нем. М.М. Беляева, К.В. Костина, Е.Л. Петренко. Москва : Весь мир, 2008. 416 с.
10. Худолій А.О. Функціональні зміни у мові американської публіцистики кінця XX – початку XXI століття: монографія. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. 384 с.
11. Petro Poroshenko. Full transcript. Statement by the President of Ukraine during the General Debate of the 71st session of the United Nations General Assembly (electronic resource). Available at: http://www.president.gov.ua/en/news/vistup-prezidenta-ukrayini petra poroshenka-na-zagalnih-deba-38237 (accessed 17 May 2018).

References:

1. Aronson E., Pratkanis E. (2008). Sovremennye tekhnologii vliyaniya i ubezhdeniya. Epokha propagandy [Modern technologies of influence and persuasion. Age of propaganda]. Saint-Petersburg : Praym-Eurosign, pp. 540.
2. Van Deyk T.A. (1989). Analiz novostey kak diskursa / Yazyk. Poznanie. Kommunikatsiya [Analysis of the news as a discourse / Language. Cognition. Communication]. Moscow : Progress, pp. 111–160.
3. Dubyk V.V. (2012). Kontseptualna metafora masmediinoho dyskursu Frantsii na tli polsko-ukrainskykh doslidzhen Dubyk [Conceptual metaphor of the mass media discourse of France on the Polish-Ukrainian context]. Available at: htpp://www.ukrpolnauka.wordpress.com (accessed 16.01.2019).
4. Lukianets V.S. (2002). Filosofiia dyskursu [The philosophy of discourse]. *Visnyk NAN Ukrajiny*, no. 12. pp. 22–28.
5. Maksymchuk O.L. (2010). Politychnyi dyskurs: osoblyvosti ta funktsii [Political discourse: peculiarities and functions]. *Taras Shevchenko National University of Kyiv. Language and Culture*, pp. 75.
6. Pavlutska V.O. (2010). Politychnyi dyskurs: osoblyvosti ta funktsii [Political discourse: peculiarities and functions]. *Zhytomyr Ivan Franko State University, vol. «Philology»,* no. 39. pp. 218–221.
7. Pavliuk L.S. (2007). Rytoryka, ideolohiia, persuazyvna komunikatsiia [The study of ideology, rhetoric and persuasive communication]. Lviv : Pais, pp. 168.
8. Serazhym K. (2002). Dyskurs yak sotsiolinhvalne yavyshche: metodolohiia, arkhitektonika, variatyvnist (ed. V. Rizuna) [Discourse as a sociolinguistic notion: methodology, architectonics, variability]. Taras Shevchenko National University of Kyiv, pp. 392.
9. Khabermas Yu. (2008). Fylosofskyi dyskurs o moderne: Dvenadtsat lektsyi (trs. M.M. Beliaeva, K.V. Kostyna, E.L. Petrenko) [The Philosophical Discourse of Modernity]. Moscow : Whole World, pp. 416.
10. Khudolii A.O. (2006). Funktsionalni zminy u movi amerykanskoi publitsystyky kintsia XX – pochatku XXI stolittia [The functional changes in the language of American political journalism of late XX – early XXI century]. Ostroh : The National University of Ostroh Academy, pp. 384.
11. Petro Poroshenko. Full transcript. Statement by the President of Ukraine during the General Debate of the 71st session of the United Nations General Assembly (electronic resource). Available at: http://www.president.gov.ua/en/news/vistup-prezidenta-ukrayini petra poroshenka-na-zagalnih-deba-38237 (accessed 17 May 2018).

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-97
УДК 811.161.2'37:(477):828.161.2.09

Павлушенко О.А.
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

КОНЦЕПТ «УКРАЇНА» В ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКИХ КАРТИНАХ СВІТУ Т. ШЕВЧЕНКА Й В. СТУСА

Анотація. У статті викладено результати аналізу вербальної експлікації концепту Україна в індивідуально-авторських картинах світу Т. Шевченка й В. Стуса. Аналізуючи мовне вираження текстового концепту *Україна*, зроблено спробу проникнути в художні картини світу Т. Шевченка та В. Стуса, щоб розкрити світоглядні позиції поетів, віднайти в них спільні емоційно-психологічні складові. Попри належність Т. Шевченка і В. Стуса до різних суспільних формацій, зміст концепту Україна в індивідуально-авторських картинах світу обох поетів визначають спільні емоційно-образні й оцінні ознаки цього ключового для них мовно-ментального конструкту. Об'єднує обох поетів-мислителів висока оцінка історії національно-визвольних змагань й поетизація героїки звитяжної боротьби у минулому, віра в духовне й патріотичне відродження нації, упевненість в історичній місії українців постати з руїн могутньою державою й відновити свою історичну славу. Т. Шевченко й В. Стус підкреслювали, що одвічними цінностями українців є миролюбність і прагнення до волі, й не полишали надії, що сила духу переможе й спонукає народ на повстання, були переконані в його успіху, що приведе до визволення та культурного розвою України на етнічній основі.

Ключові слова: концепт, концептуальна картина світу, мовна картина світу, індивідуально-авторська картина світу, вербальна експлікація концепту.

Pavlushenko Olha
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

THE CONCEPT «UKRAINE» IN T. SHEVCHENKO'S AND V. STUS'S INDIVIDUAL AUTHORS' WORLD VIEWS

Summary. The article represents the results of analysis of verbal explication of the concept *Ukraine* in T. Shevchenko's and V. Stus's individual authors' world views. The language world view of certain society is created by collective consciousness, which includes a worldview of each member of this society. The researches of key for collective consciousness of ethnic community linguistic and cogitative constructions in individual world views of significant in national history persons are acquiring particular importance. During the analysis of linguistic expression of the text concept Ukraine it was made an attempt to enter in art world views of T. Shevchenko and V. Stus for opening poets' worldview positions and finding in them common emotional and psychological components. Despite the belonging of T. Shevchenko and V. Stus to various social formations, a context of the concept Ukraine in their individual authors' world views was determined with common emotionally shaped and evaluative features of this key for them linguistic-mental construct. From the figurative conceptual characteristics, it is emphasized such as: Ukraine is mother, the association of Ukraine with rural landscapes, peasant hut as a symbol of native land, the hard experience of forced separation with the Motherland. The evaluative conceptual features are mainly focused on understanding the reasons for the absence of statehood and national enslavement of the Ukrainian people by the Russian monarchy and Russian Bolshevism: civil passivity, lack of national consciousness in a significant part of Ukrainians, excessive kindness. The high estimation of the history of national liberation struggles and the poetization of the hero of the victorious struggle in the past, faith in the spiritual and patriotic revival of the nation, confidence in the historic mission of Ukrainians to appear from ruins by a powerful state and to restore their historical glory are that things, which unite both poets and thinkers. T. Shevchenko and V. Stus emphasized that the eternal values of Ukrainians are peacefulness and desire for freedom, and they never abandon the hope that the power of spirit would win and encourage people to rise up, they were convinced of its success, which would lead to the liberation and cultural development of Ukraine on ethnic basis.

Keywords: concept, conceptual world view, language world view, the individual author world view, verbal explication of concept.

Постановка проблеми. За останні десятиріччя у вітчизняному мовознавстві потужного розвитку набули такі аспекти дослідження мови, як когнітивний та культурологічний. Об'єднавчою ідеєю обох цих напрямків є антропоцентризм, зокрема вивчення мови в її зв'язку з мислительними процесами у свідомості людини та формуванням етноментального й лінгвокультурного простору соціуму. Антропоцентричний підхід до досліджень лінгвальних одиниць реалізується через призму мовної картини світу, створеної певною спільнотою, зокрема етнічною, або окремим індивідом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Учення про мовну картину світу бере свій початок у працях В. фон Гумбольдта, О. Потебні. Ще тоді, у XIX столітті, науковці вбачали тісний взаємозв'язок між мовою й психологією всього народу та окремих його представників, оскільки через мову соціум передає індивіду свій віковий колективний досвід [1, с. 278; 4, с. 92]. Цілісну наукову теорію мовної картини світу розробив німецький дослідник Л. Вайсгербер. Певний час ці ідеї видатних мовознавців залишалися в тіні інших лінгвістичних концепцій, і тільки наприкінці XX століття світова наука про мову повер-

© Павлушенко О.А., 2019

нулася до вивчення національної мовної картини світу як універсального ключа до духовних таїн нації, її ментальних глибин, етнокультурних підвалин.

Сьогоднішні лінгвістичні уявлення про мовну картину світу збагатили своїми дослідженнями науковці багатьох країн: американці Лакоф, Філмор, Лангакер; французи Рост'є, Клейбер, поляки Р. Токарський, Є. Бартмінський, А. Пайдзінська, Т. Радзієвська та ін. У східнослов'янському мовознавстві деякі аспекти розвитку мовної картини світу описані в працях Ю. Апресяна, Р. Брутяна, Н. Арутюнової, Т. Булигіної, Т. Жаботинської, Ю. Караулова, О. Кубрякової, Н. Лобур, Л. Лисиченко, В. Маслової, В. Постовалової, Є. Рахіліної, Б. Серебреннікова, Ж. Соколовської, Н. Сукаленко, В. Телії, О. Урисон, Н. Шведової.

Традиційно розмежовують мовну й концептуальну картини світу, хоч існує й інша думка, що, підводячи під мовну модель когнітивну базу (при цьому не ототожнюючи мову й мислення), треба говорити про мовленнєво-мисленнєву єдність [5, с. 407]. Концептуальна картина світу, створена емпіричним і чуттєвим досвідом носіїв мови, обов'язково вербалізується ними. Людина намагається всім об'єктам (реальним чи створеним її уявою) дати назви. Ці назви у процесі комунікації (якщо комунікатори користуються однією лінгвальною системою) спроможні викликати в слухача не тільки образи позначуваних ними денотатів, а й їхню оцінку, почуття, пов'язані з ними, ставлення до них. Когнітивно-емоційна інтерпретація індивідом певного фрагменту реальної дійсності, а також його вербальний знак, створений національною мовою, породжують у свідомості людини певний мовленнєво-мисленнєвий конструкт – концепт, який виступає репрезентантом фрагменту об'єктивно існуючого світу. Система відображень цього світу одержала назву концептуальна картина світу, а її вербальна об'єктивація – мовна картина світу. Обидві картини світу тісно взаємодіють і не існують окремо одна від одної. Концепти є засобами членування та інтерпретування через людське сприйняття й пізнання реальної дійсності, а лінгвальні одиниці виступають матеріальними знаками, які їх експлікують, робилять доступними для передавання від одного члена соціуму до іншого, сприйняття й засвоєння свідомістю індивіда.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Мовна картина світу певного соціуму створюється колективною свідомістю, яка вби-рає в себе світобачення кожного члена спільноти. Тому лінгвоконцептологи не повинні залишати поза увагою індивідуально-авторські картини світу, які є одночасно продуктом індивідуального й суспільного мислення. Особливої ваги набувають дослідження в індивідуальних картинах світу знакових в історії нації особистостей тих мовно-мисленнєвих конструктів, які є ключовими для суспільної свідомості цієї етноспільноти.

У пропонованій студії викладено результати аналізу вербальної експлікації концепту *Україна* в індивідуально-авторських картинах світу Т. Шевченка й В. Стуса.

Серед дослідників у царині лінгвоконцептології існують різні розуміння концепту. У своєму дослідженні ми будемо опиратися на запропоноване В.Л. Іващенко розуміння концепту з позицій логіки, філософії, психолінгвістики, лінгвокультурології. Тому розмежовуватимемо «ментально-мовну структуру концепту» та «змістову (ціннісно-смислову) структуру концепту». За визначенням В. Л. Іващенко, мовно-ментальна структура концепту «інтегрує в собі не лише словесно-логічне, а й наочно-образне мислення, сенсорний, моторний, емоційний досвід»; змістова структура – «фрагментарна цілісність елементарних смислів, що їх породжують ті чи інші ментально – мовні образи» [2, с. 269].

Сучасна лінгвістика тексту й когнітивна поетика розробляє поняття текстового концепту, що «характеризує авторський вибір концептуальних пріоритетів і формує індивідуально-авторську картину світу в художньому творі, яка визначається естетичними домінантами письменника» [3, с. 30]. Більшість текстових концептів є ідіоконцептами, тобто ментальними сутностями, створеними художньо-образною свідомістю автора. До вивчення текстових концептів (індивідуальних і колективних) зверталися В. Ніконова, О. Цапок, Е. Мінаєва, О. Скідан, В. Ніколаєва, Ю. Дем'янова, О. Маслій, Т. Монахова, І. Рогальська, С. Радзієвська, Г. Каратаєва, О. Троць, О. Задорожна, Л. Ткаченко, А. Піколова, В. Яковлєва та ін.

Формулювання цілей статті. Ми поставили собі за мету, аналізуючи мовне вираження текстового концепту *Україна*, проникнути в художні картини світу Т. Шевченка та В. Стуса, щоб розкрити світоглядні позиції поетів, віднайти в них спільні емоційно-психологічні складові.

Як основний метод дослідження обирали описовий, за допомогою якого представили мовні експлікатори концептуального змісту. Для визначення ознак концепту *Україна* в мовно-мисленнєвому просторі Т. Шевченка й В. Стуса скористалися методом компонентного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тарас Шевченко й Василь Стус – два лицарі духу. Життя кожного з них є взірцем подвигу поета, громадянина, патріота. У часовому просторі між ними більше ста літ, але їхні серця об'єднала одна свята любов і один пекучий біль – Україна.

Т. Шевченко й В. Стус писали свої твори на відстані у сто двадцять чотири роки, майже у два людських життя, проте концепт *Україна* в їхніх мовно-концептуальних картинах світу має багато спільних емоційно-образних й оцінних ознак.

Т. Шевченко жив у XIX столітті в царській Росії, самодержавній імперії, яка заперечувала саме існування українців як нації та української мови. В. Стус народився у XX столітті громадянином країни, яка проголосила себе першою в історії людства державою трудового народу, але так само, щоправда більш витончено, нищила все, що звалося українським. Поетів об'єднала боротьба з ідеологіями двох диктатур, різних за своєю природою й походженням, але однакових за кінцевою метою – імперським володарюванням не тільки над географічними просторами, а насамперед над думками й душами людей. Т. Шевченко й В. Стус мріяли бачити свою Батьківщину вільною від духовного, національного, культурного поневолення.

Обидва поети – селянські сини. Вони щиро захоплювалися красою рідної землі, образ якої зберегли у своїх серцях і взяли з собою в чужі краї як талісман. У поезіях Тараса Шевченка Україна постає в ніжно-пастельних пейзажних замальовках краєвидів її центральної частини: *Сонце гріє, вітер віє з поля на долину, над водою гне з вербою Червону калину; На калині одиноке Гніздечко гойдає…* (Т. Шевченко «На вічну пам'ять Котляревському»). *Дивлюся, аж світає, Край неба палає, Соловейко в темнім гаї Сонце зустрічає. Тихесенько вітер віє, Степи, лани мріють, Меж ярами над ставами Верби зеленіють…. І все то те, вся країна, Повита красою, Зеленіє, вмивається Дрібною росою…* (Т. Шевченко «Сон» (У всякого своя доля…). *Із хмари тихо виступають Обрив високий, гай, байрак; Хатки біленькі виглядають, Мов діти в білих сорочках У піжмурки в яру гуляють, а долі сивий наш козак Дніпро з лугами виграває…* (Т. Шевченко «Сон» (Гори мої високії…). *І місяць з зорями сіяв, І соловейко на калині То затихав, то щебетав, святого Бога вихваляв; І все то, все то в Україні!* (Т. Шевченко, Там само). *Здається – кращого нема Нічого в Бога, як Дніпро Та наша славная країна...* (Т. Шевченко «І виріс я на чужині…»).

У спогадах Василя Стуса рідний край асоціюється з розлогим донецьким степом, над яким безкрає небо стікає в зелені хвилі ковили: *Те безбереге небо степове, пропахле полином і чебрецями, і маків червінню й суріпок медом, і ковилевим шурхотом століть, мене малого вчило* (В. Стус «Те безбереге небо степове...»). *Отой ковил, та репана земля, ті приярки і переліг і взгір'я, моє дитинство, мій донецький степ...* (В. Стус «І глянув я – і ось кінь білий...»). *Коли благословлялося на світ мені, малому, коли найперші кроки – від призьби до воріт – робив несміло, з причілка квітли рожі, поранкове зернистими туманами омите вставало сонце, вуличка курна мені всміхалась, і гуділи дзвони* (В. Стус «Коли благословлялося на світ…»). *Зелені села, білі городи і синь ріка і голуба долина і золота, як мрія, Україна – ще не зникайте!* (В. Стус «На тихі води і на ясні зорі...»). *Неосяжна осонцена днина, і собором дзвінким Україна написалась на мурах тюрми* (В. Стус «На колимському морозі калина...»). *Земле моя! Красо моя! Вкраїно!* (В. Стус «Я чую – враз зірвуся…»). *Яка ж ти, земле, гарна…* (В. Стус «Отож мені наснилася вода»).

І Т. Шевченку, і В. Стусу до душі українське село – осередок й оберіг прадавньої етнокультури українців: *І верби, і тополі, і вітряки на полі, І долом геть собі село Понад водою простяглось* (Т. Шевченко «Княжна»). *Опойняла задума, замела, що приберіг гойдучий обрій рідного села і свій поріг* (В. Стус «Прощаю вас, лихі кати мої...»).

Обидві імперії – як царська, так і більшовицька – в однаковий спосіб виявили свій панічний страх перед правдивими словами поетів, заславши непокірних у безлюдні краї. Закинуті в пустищі, Т. Шевченко й В. Стус з болем переживали розлуку з Україною: *І ніби сам перелечу Хоч на годину на Вкраїну, На неї гляну, подивлюсь, І, мов добро кому зроблю, Так любо серце одпочине. А все-таки її люблю, Мою Україну широку…* (Т. Шевченко «Хіба самому написать…»). *Україно, тебе вже не видно – ні тополь твоїх, ні дубів. За Михайлівським хутором, рідна, я надовго тебе загубив* (В. Стус «Глухо сосни скриплять на світанні..»).

Лицарську вірність Україні, синівську любов до Батьківщини – матері у світобаченні як Т. Шевченка, так і В. Стуса не заступило розуміння її слабкості, безпорадності: *Я так її, я так люблю Мою Україну убогу…* (Т. Шевченко «Сон» (Гори мої високії). *І даленіє дальня Україна – ошукана, оспала, навісна* (В. Стус «Неначе стріли, випущені в безліт...»).

Болючою раною на серці і Т. Шевченка, і В. Стуса ятриться усвідомлення відсутності в української нації держави, національного рабства українців – нащадків історичної звитяги тих славних часів, коли *«Шаблюкою вороноваою, виплеканою вогнем, Україна тягнулась кронами до неба»* (В. Стус «Шаблюкою вороноваою»). Про це суспільне лихо – відсутність держави на національній основі – поети говорять повсякчас, зокрема вдаючись до лаконічних, проте надзвичайно змістовних фраз, побудованих на антитезі: *«На нашій славній Україні, На нашій – не своїй землі»* (Т. Шевченко «Мені однаково, чи буду…»). *«Що чуже – то наше. А що наше – нам же й чуже»* (В. Стус «Але хто поверне»).

Причину історичної трагедії української нації Т. Шевченко вбачав у громадянській пасивності українців та відсутності національної самосвідості: *Всі оглухли – похилились В кайданах… байдуже…* (Т. Шевченко «Гоголю»); *Доборолась Україна До самого краю. Гірше ляха свої діти Її розпинають…* (Т. Шевченко «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнее посланіє»). *А меж ними і землячки Де-не-де проглядають. По-московськи так і ріжуть, Сміються та лають Батьків своїх…. Україно! Україно! Оце твої, Твої квіти молодії, Чорнилом политі, Московською блекотою В німецьких теплицях Заглушені! Плач, Україно! Бездітна вдовице!* (Т. Шевченко «Сон» (У всякого своя доля). В. Стус пов'язував суспільно-історичні біди українського народу з його надмірною добротою: *Ми, добротою хорі, до неба возмоглись, там наша Україна, котра не знає ґрат, а притиску, а кпини, а помсти – й востократ...* (В. Стус «Отак і вікувати...»). Однак тут же поет цілком справедливо зауважує про одвічні людські цінності, сповідувані українцями: *воля – «не знає ґрат», миролюбність – «не знає... помсти»*.

В. Стус неодноразово підкреслює багатовіковий поступ українців, позначений розвитком, духовним та культурним зростанням. Образ неба символізує потяг до вищого, кращого і є переконливим свідченням довготривалої боротьби за самоствердження, державність, визначення суверенності серед великих націй світу. Крім того, поет, опираючись, на історичне минуле, наголошує на надзвичайно важливій деталі – усвідомленні українцями свого становища. Ідея сили нації знаходить свій подальший розвиток у рядках *поезії «Внизу Україна, немов водовир...»*. Цей вислів якнайкраще характеризує суспільне становище українського народу в радянській державі – внизу, під більшовицькою владою. Порівнюючи простий люд з водовиром, В. Стус надає цьому слову символічного змісту. У ментальності українців вода – це творець усього сущого, одна

з основних стихій, що утворила Всесвіт. Гадаємо, що В. Стус переконливо вважав справжньою силою тільки народ, який через власну довірливість та необа-чність дозволив витворитися тоталітаризму, але силою свого духу він зможе знищити цей ненависний режим. Народний наступ, немов справжній вир, затягне в себе катів України, припинить антилюдську сутність комуністичної диктатури. Час *«як понесе з України У синє море Кров ворожу»* (Т. Шевченко «Заповіт»). *«І повіє огонь новий З Холодного Яру»* (Т. Шевченко «Холодний Яр») передбачав і Т. Шевченко.

Свій поетичний образ України В. Стус збагачує акцентами на духовному й патріотичному зростанні, самоудосконаленні нації: *Та виростають з личаків, із шаровар, з курної хати, раби зростають до синів своєї України – матері...* (В. Стус «Сто років, як сконала Січ...»). Асоціація образу України з образом матері підкреслює цінність отчого краю, про суверенність якого повинен дбати кожен українець. Використовуючи пари слів *«раби – сини»* та *«хата – Україна»*, В. Стус звертає увагу на еволюцію мислення українців. Саме вчорашні раби сьогодні усвідомлюють себе синами свого народу, а колишня хата, як символ отчого краю, уособлює Батьківщину. Ідея переможного завершення багатовікової боротьби з національним поневоленням звучить і в поезіях Т. Шевченка: *І повіє огонь новий З Холодного Яру* (Т. Шевченко «Холодний яр»). *І оживе добра слава, Слава України* (Т. Шевченко «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнее посланіе»).

Поети-борці вірили в історичну місію України постати з руїн могутньою державою. Ця віра надзвичайно потужно звучить у поезіях Т. Шевченка: *Не смійтеся, чужі люде! Церков-домовина Розвалиться і з-під неї Встане Україна. І розвіє тьму неволі, Світ правди засвітить, І помоляться на волі Невольничі діти!..* (Т. Шевченко «Стоїть в селі Суботові…»). *Колись Бог нам верне волю, Розіб'є неволю* (Т. Шевченко «Псалми Давидові»).

В. Стус не настільки радикальний у своїх прогнозах, хоч і переконаний у тому, що *«Та є ще люлька і шаблюка, ще є пістоль і довгий спис»* (В. Стус «Сиджу надвечір – при багатті...»). *І тільки Україна, ставши тінню, ще творить всесвіт з вікових руїн* (В. Стус «Синочок спить, порозметавши ручки»). *Моя Україна не вщухла од прагнення жить* (В. Стус «Моя Україна забула»). Невід'ємний фактор майбутнього національного звільнення України Великий Кобзар бачив у здобутті державності: *…а в степах України – О Боже мій милий – блисне булава* (Т. Шевченко «Гайдамаки»).

Попри досить сумну свою сучасність, у майбутнє поети дивилися з оптимізмом, з доброю надією й упевненістю, що рідний народ відновить історичну славу, здобуде національне та соціальне звільнення й закликали його до активних дій: *Наша дума. Наша пісня Не вмре, не загине… От де, люде. Наша слава, Слава України!* (Т. Шевченко «До Основ'яненка»). *…вставайте, Кайдани порвіте І вражою злою кров'ю Волю окропіте* (Т. Шевченко «Заповіт»). *Україно! Прорвися устами, прорвися чолом і руками, очима прорвися!* (В. Стус «Передсвітання»).

Висновки й перспективи. Попри належність Т. Шевченка і В. Стуса до різних суспільних формацій, зміст концепту Україна в індивідуально-авторських картинах світу обох поетів визначають спільні емоційно-образні й оцінні ознаки цього ключового для них мовно-ментального конструкту. Серед образних концептуальних ознак помітно виділяються такі: Україна-мати, асоціювання України сільськими пейзажами, селянська хата як символ рідного краю, важке переживання вимушеної розлуки з Батьківщиною. Оцінні концептуальні ознаки переважно зосереджені на осмисленні причин відсутності державності й національному поневоленні українського народу російською монархією і російським більшовизмом: громадянська пасивність, відсутність національної самосвідомості у значної частини українців, надмірна доброта. Об'єднує обох поетів-мислителів висока оцінка історії національно-визвольних змагань й поетизація героїки звитяжної боротьби у минулому, віра в духовне й патріотичне відродження нації, упевненість в історичній місії українців постати з руїн могутньою державою й відновити свою історичну славу. Т. Шевченко й В. Стус підкреслювали, що одвічними цінностями українців є миролюбність і прагнення до волі, й не полишали надії, що сила духу переможе й спонукає народ на повстання, були переконані в його успіху, що приведе до визволення та культурного розвою України на етнічній основі.

Подальше вивчення й осмислення цілісної концептосфери художньої картини світу як Т. Шевченка, так і В. Стуса сприятиме формуванню національної ідеї у ментальному просторі сучасних українців і тому є перспективним і надзвичайно важливим.

Список літератури:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем; под ред. и с предисл. Г.В. Рамишвили. Москва : Прогресс, 1984. 396 с.
2. Іващенко В. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : Монографія. Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. 328 с.
3. Никонова В.Г. Проблема интерпретации художественного текста: поэтико-когнитивный аналіз. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* № 838. Серія : «Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов». Харків, 2009. Вип. 57. С. 28–33.
4. Потебня А.А. Мысль и язык. Київ : СИНТО, 1993. 192 с.
5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми [підручн.]. Полтава : Довкілля, 2008. 712 с.
6. Стус В. Вибрані твори. Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 352 с.
7. Шевченко Т. Кобзар. Київ : Дніпро, 1974. 622 с.

References:

1. Gumbol'dt V. (1984). Izbrannyye trudy po yazykoznaniyu [Selected Works on Linguistics]. (G.V. Ramishvili Trans., Ed.). Moskva : Progress. (in Russian)
2. Ivashchenko V.L. (2006). Kontseptual′na reprezentatsiya frahmentiv znannya v naukovo-mystets′kiy kartyni svitu (na materia li ukrayins′koyi mystetstvoznavchoyi terminolohiyi) Monohrafiya. [Conceptual representation of the fragments of knowledge in the scientific-artistic world picture (on the material of Ukrainian art terminology) Monograph.]. Kyiv : Vydavnychyy Dim Dmytra Buraho. (in Ukrainian)
3. Nikonova V.G. (2009). Problema interpretatsii khudozhestvennogo teksta: poetiko-kognitivnyy analiz [The problem of the interpretation of a literary text: poetic-nogic analysis]. *Visnyk Kharkiv National University Imeni V.N. Karazina. Seria: «Romano-German philology. The technique of "earth moving».* Kharkiv, vol. 57, no. 838, pp. 28–33.
4. Potebnya A.A. (1993). Mysl' i yazyk.[Thought and language]. Kyiv : SINTO. (in Ukrainian)
5. Selivanova O.O. (2008). Suchasna linhvistyka: napryamy ta problemy [pidruchn.]. [Modern Linguistics: Directions and Problems [book.]]. Poltava : Dovkillya. (in Ukrainian)
6. Stus V. (2008). Vybrani tvory [Selected Works]. Donets′k : TOV VKF «BAO». (in Ukrainian)
7. Shevchenko T. (1974). Kobzar [Kobzar]. Kyiv : Dnipro. (in Ukrainian)

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-98
УДК 811.111

Храбан Т.Є.
Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації

ВІЗУАЛЬНА МЕТАФОРА У КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Аннотация. Зосереджено увагу на когнітивній або концептуальній природі метафори. Акцентовано прагматичні функції візуальної метафори, які дозволяють використовувати її як потужний лінгвістичний інструмент досягнення чисто прикладних цілей в управлінні інформаційними потоками під час інформаційно-психологічного протистояння, що розгорнулось в інтернет-просторі. Доведено, що загальновідомий концепт війни виявляється *специфічним* при спробі позначення подій на території України. Особливість концептуалізації сучасної війни полягає в тому, що головною метою метафоричного переносу часто стає або маніфестація внутрішнього стану людини, або те факти, які стосуються особистості персонально (негоди бойових умов). Домінуючим при формуванні концептуальних схем стає підхід, заснований на особистісному досвіді, і спрямованість на «Я» як орієнтир створення концепції. Тобто, концептуалізація сучасної війни є особистісно-центрованою.

Ключеві слова: візуальна метафора, інтернет-меми, концептуальні схеми, соціальні мережі, стратегічний наратив.

Khraban Tetayna
Military Institute of Telecommunications and Informatization

VISUAL METAPHERA IN CURRENT RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT CONCEPTUALIZATION

Summary. In the presented article attention focuses on the cognitive or conceptual nature of the metaphor. The research was carried out on the social network Facebook. Internet memes posted on the Ukrainian social networking sector sites served as the study material. An interpretation of the sign system from the standpoint of semiotic analysis was applied to accomplish the study. During the information-psychological confrontation unfolding in the Internet space the pragmatic functions of the visual metaphor are updated. They enable to use visual metaphor as a powerful linguistic tool for the achievement of purely applied goals in the information flow management. At the same time a message that is based on a visual metaphor and uses it as the central element of its structure becomes the bearer of a certain idea, concept. Having been part of the image system used to propagate certain ideas the metaphor begins to function at the level of constructing the symbolic space of society, becomes a material for the formation of collective ideas and ideological doctrines. It has been proved in this article that Internet memes' visual metaphors play an important role in the current Russian-Ukrainian conflict conceptualization. When we try to describe events in Ukraine the well-known concept *WAR* turns out *specific*. The peculiarity of current warfare conceptualization lies in the fact that the main goal of metaphorical transfer is often either the manifestation of person's inner life or facts relating to a personality (for example, hardship of combat conditions). Consequently an approach based on personal experience and an «I»-orientation as a guideline for creating a concept has become the dominant factor in concept shaping. That is, the conceptualization of current war is personally centered. This fact is proved by the actualization in the interpretative component of the Russia-Ukrainian conflict such cognitive schemes: WAR – CHORE, WAR – SELF-SACRIFICINGNESS, WAR – HOMESICKNESS, WAR – TRANSFORMATION. We explain this fact by the conditions in which the Ukrainians' psychology and mentality have been formed: dynamism, fluidity, divergence of political orientations of the subjects of power and various social forces, ambiguity and incomprehensibility of events in the course of which plain man has always been, have formed Ukrainian's position of searching stability and truth not so much in these events as in himself, in his inner life and feelings.

Keywords: visual metaphor, internet memes, conceptual schemas, social networks, strategic narrative.

Постановка проблеми. У сучасному соціокультурному просторі, яким постає перед нами інтернет, йде процес поєднання і взаємодоповнення чисельних вербальних і візуальних кодів, режимів бачення, технік і практик візуальності, «при цьому вербальне сприйняття сенсу в значній мірі втрачає своє значення, поступаючись місцем візуальному світосприйняттю» [1, с. 11]. Органічне залучення зображень в систему культурних кодів, ревалентність і різноманіття символічної наповненості свідчать про інформативну цінність візуальних образів, їх значний евристичний потенціал, що «в значній мірі пов'язано з провідною роллю зорового сприйняття в системі чуттєвого освоєння людиною навколишньої дійсності, з тим, що людина вибудовує «синтаксис буття» за допомогою досвіду, маючий в своїй основі візуальні форми» [2, с. 194]. Оскільки в основі створення візуального образу лежить знаково-культурне освоєння світу, «предмет, який має реальні ознаки величини, кольору, якості, призначення, в візуальному образі крім цих об'єктивних ознак наділяється іншими рисами. Тобто не ознаки предмета, а його насиченість особливими смислами – семантика – грає основну роль у створенні візуального образу. В образі розкривається дещо інше, що об'єктивно в ньому не існує, але пов'язане зі значенням. Отже, образ завжди несе в собі особливий надпредметний світ сенсу» [3, с. 224]. У такій ситуації найбільш затребуваною стає *візуальна метафора*, яка «вибудовується через співвіднесення двох зорових образів, які виступають в якості іконічних знаків, що безпосередньо ототожнюються з тими чи

© Храбан Т.Є., 2019

іншими об'єктами репрезентації» [4]. Під час інформаційно-психологічного протистояння, що розгорнулось в інтернет-просторі, актуалізуються прагматичні функції візуальної метафори, які дозволяють використовувати її як потужний лінгвістичний інструмент досягнення чисто прикладних цілей в управлінні інформаційними потоками, а саме: трансформації соціальних ідеалів і цінностей, нав'язування свого світогляду, насадження патернов для сприйняття реальності з якоїсь певної позиції. При цьому повідомлення, яке спирається на візуальну метафору і використовує її в якості центрального елемента своєї структури, «стає носієм певної ідеї, концепту або «одкровення» незалежно від тієї форми, яке воно приймає, перетворюючись в певний message – ідеологічне послання» [4]. Маніпуляційно-сугестивний потенціал метафори базується на генеруванні нових смислів і побудові нової реальності. Завдяки монтажному механізму метафори при одночасній реалізації першого і другого планів змісту метафори виникає третій план, тобто нова реальність. Саме використання принципу монтажу, завдяки якому може поєднуватися буквально «все з усім», робить метафору ефективним механізмом побудови концепцій і створення ідеології, оскільки, спираючись на емоційно-афективні переживання і чуттєві компоненти сприйняття, вона не вимагає детального роз'яснення і логічного обґрунтування [5]. Включаючись в систему образів, використаних для пропаганди тих чи інших ідей, метафора починає функціонувати на рівні конструювання символічного простору соціуму, стає матеріалом формування колективних уявлень і ідеологічних доктрин [4]. Таким чином, візуальна метафора в складі стратегічного наративу набуває суттєвого значення для розуміння інтерпретаційної складової гібридної війни, або когнітивного виміру ведення гібридних воєнних дій. Дослідження візуальних метафор стає вкрай актуальним і відповідає напрямам розвитку національних інтересів України в інформаційній сфері, визначених Доктриною інформаційної безпеки України.

Аналіз досліджень. Дослідження візуальних форм комунікації вписано в контекст міждисциплінарних досліджень, в якому розглядається широкий спектр лінгвістичних, соціальних, філософських і психологічних параметрів. Для підготовки цієї статті значущими є наукові праці Л. Большакової (досліджено когнітивний механізм створення візуальної метафори на матеріалі англомовних музичних відеокліпів) [5], Л. Мардієвої (розглянуто візуальну метафору як об'єкт і інструмент дослідження семиотически ускладнених політичних текстів) [6], М. Ворошилової (розглянуто класифікація образної системи сучасної політичної карикатури як один з найважливіших знарядь її аналізу) [7], О. Попової (розглянуто особливості механізму створення візуальної метафори в образотворчому мистецтві) [8], P. Hanks (зосереджено увагу на когнітивній або концептуальній природі метафори і метонімії) [9] тощо.

Мета статті – визначити роль і місце візуальної метафори в концептуалізації сучасного російсько-українського конфлікту.

Матеріал і методи дослідження. Дослідження проводилося в соціальній мережі Facebook. Матеріалом дослідження послужили інтернет-меми, що були опубліковані на сторінках груп українського сектора соціальних мереж. Для досягнення поставленої мети в дослідженні здійснюється інтерпретація систем знаків, які служать для вираження певного змісту, з позиції семіотичного аналізу.

Виклад основного матеріалу. В представленій статті увагу зосереджено на когнітивній або концептуальній природі метафори. Ми будемо використовувати термін *концептуальна метафора*, що обумовлено концепцією Дж. Лакофф і М. Джонсона, в якій метафорі відводиться центральна роль в розумінні і структуруванні дійсності. Концептуальна метафора в статті розглядається як «концептуальний механізм мислення, що базується на встановленні асоціативних зв'язків, подібностей і відмінностей між явищами світу і створює на цій основі нові особистісні смисли, які представляють суб'єктивне ставлення індивіда до світу, його бачення, його трактування певного фрагмента дійсності. Будучи феноменом мислення і мовним явищем, концептуальна метафора має особливий гносеологічний статус, оскільки включається в процес пізнання і відображення дійсності» [10]. Оскільки механізми створення метафор відмінні, слід звернути увагу на підходи до дослідження метафор. Так, особливість візуальної метафори полягає в тому, що її можна вербалізувати шляхом з'єднання зорових образів і навіть звести її до якогось закінченого певного вислову. Цим, на думку О. Попової, метафора відрізняється від символу в творах візуального мистецтва: «символ має можливість необмеженого числа інтерпретацій і динамічний характер існування – різні значення символу можуть актуалізуватися в залежності від контексту, в ситуаціях їх комунікативної актуальності» [8, с. 198]. Ряд вчених (Л. Большакова, О. Попова, M. Peterson, I. Negro, D. Serig, G. Steen, E. Šorm та інші) відзначають, що евристика візуальної метафори пов'язана з її наочністю, яка виникає за допомогою синтезу раціонального і образного мислення, роблячи імпліцитне експліцитним. В основі механізму візуальної метафоризації – злиття двох різних областей досвіду, що утворюють нові смислові поля [8, с. 196] шляхом встановлення «далеких» зв'язків, тобто зв'язків між образами, які засновані на суб'єктивному досвіді автора і значною мірою довільні, що пояснюється творчим характером візуальної метафори [5]. О. Сарна, оперуючи поняттям *візуальна метафора* в рамках постструктуралістського підходу, фокусує увагу на сучасних соціальних і політичних практиках: «...сенс, що виникає, трактується вже як символ або алегорія такого явища, яке безпосередньо може бути і не пов'язане з кожним з представлених образів. І тоді з'єднання двох образів, які сприймаються візуально, створює ефект виникнення вже не просто загального уявлення про будь-яке явище чи подію, але певного «концепту» – *ідеологеми*, що виявляє чітко фіксовану світоглядну позицію» [4]. Саме такий підхід дає можливість схарактеризувати концептуалізацію сучасного російсько-українського конфлікту і сприяє опису базових стратегічних наративів, які створюються в українському секторі соціальних мереж.

Рис. 1. Метафора випробування і жертовності

Найбільш поширеними в соціальних мережах візуальними образами, які стають основою для створення концептуальної метафори, є зображення руки. В інтернет-мемах зображення руки виступає як певний багатозначний і багатовимірний символ, що володіє «майже бездонною смисловою глибиною, яку практично неможливо вичерпати будь-якої одніеї жорстко фіксованою інтерпретацією; значною мірою вона залежить від мінливого культурного контексту» [11, с. 171].

Метафору випробування і жертовності створює візуальний образ огрубілої руки людини у військовій формі (рис. 1).

Мозолі, садна, бруд, кров, варена картопля, автомат – елементи, які складають джерело або образ метафори. Метою або темою цієї метафори є та ціна, яку платить людина, щоб відстояти право свого народу на самовизначення, свободу і незалежність. Скромна їжа на ходу у вигляді вареної картоплини і яблука символізує труднощі, відмову від звичного комфорту, аскетизм; зброя і кров – почуття небезпеки; мозолі і бруд – важку працю. Інтерпретація світоглядної складової даного образу дозволяє розмірковувати про ідеї жертовності, духовної мужності, що кладуться в основу мотивації вчинків, орієнтованих на виконання своїх обов'язків. Однак, на відміну від релігійної жертовності в ім'я Христа, візуальний образ передбачає не знеособлену, а цілком конкретну ситуацію – російсько-український конфлікт. Отже, жертовність асоціюється з боротьбою, метою якої є самостійний вибір своєю країною шляху розвитку. Жертовність передбачає захоплення, шанування, її носій претендує на статус героя. Природно, що герой повинен володіти моральною винятковістю. Образ (джерело) метафори імплікує такі моральні характеристики, які збігаються з християнськими чеснотами: аскетизм, вірне виконання свого обов'язку, самовідречення. Завдяки такій сакральної забарвленості метафори створюються ідейні стереотипи соціальної жертовності. Головною ідеєю стає служіння Батьківщині, готовності прийняти страждання за свої переконання і свій народ. Таким образом, формуються таки концептуальні схеми ВІЙНА – ЦЕ ВАЖКА ПРАЦЯ, ВІЙНА – ЦЕ ЖЕРТОВНІСТЬ.

Метафору емоцій і почуттів створює візуальний образ обіймів (рис. 2).

У метафорах емоцій і почуттів виділяється одна або кілька емоцій, які знаходяться в фокусі уваги інтернет-мема. Обійми є невід'ємною частиною нашого щоденного спілкування. Однак в справжні обійми укладають тільки тих, кому довіряють і кого дійсно люблять. Обійми – це одне з найпростіших дій, яким ми можемо висловити теплі почуття іншій людині, нагадати, як вона важлива. Мертва хватка обіймів як джерело метафори сигналізує про страх втратити близьку людину – в емоційному пориві солдат притягує до себе так сильно, наскільки це можливо. Такі обійми свідчать про сильний емоційний зв'язок і небажання бути нарізно. Обіймаючи так, людина ніби боїться, що розімкнути обійми – значить втратити назавжди. Обійми домашніх улюбленців демонструють, як сильно солдат сумує за своєю домівкою, кіт або собака стають для нього сполучною ланкою з його колишнім мирним життям. Таким чином, актуалізація емоцій і почуттів, коли всі інші характеристики війни при цьому стають вторинними, формує концептуальну схему ВІЙНА – ЦЕ ТУГА.

Для розуміння шляхів інтерпретації війни, на наш погляд, слід також розглянути метафору, джерелом якої є зображення руки, що одночасно тримає сигарету і чашку кави на фоні автомата, який лежить поруч. Ця комбінація образів створюють атмосферу роздумів, метафора набуває філософський характер: вплив стихії війни на систему поглядів, оцінок і образних уявлень людини про світ і місце в ньому, її переконання, ідеали, ціннісні орієнтації. Війна змінює людей. Саме на війні особливо помітні внутрішні трансформації – «тому солдати воюють не тільки із зовнішнім ворогом, але і з собою. Бійці на передовій аналізують своє життя, переосмислюють, по-новому розставляють пріоритети – хтось почав більше цінувати сім'ю, спілкуватися з родичами, хтось повірив у Бога. Здається, що війна – це найстрашніше, що може трапитися, бо там кров, вбивства, смерть, але вона в той же час очищує людину.

Рис. 2. Метафора емоцій і почуттів

Рис. 3. Метафори віри в майбутній мир

Бо на війні, як на долоні, видно все. Як ти вчиниш – врятуєш друга, ризикуючи життям, або сховаєшся, щоб залишитися живим? І кожен робить свій вибір» (http://1tv.com.ua/news/channel/66125). Осмисливши когнітивну структуру візуальної метафори, ми можемо вербалізувати зоровий образ: ВІЙНА – ЦЕ ТРАНСФОРМАЦІЯ.

Аналіз інтернет-мемів довів, що когнітивні схеми ВІЙНА – ЦЕ ШЛЯХ ДО МИРУ, ВІЙНА – ЦЕ ВІРА В МАЙБУТНЕ реалізуються через низку візуальних образів (рис. 3).

Показовим в плані розкриття теми віри в майбутній мир за допомогою візуальної метафори є інтернет-мем з зображенням військового, який як би простягає нам каску з лежачим в ньому немовлям, що обрамляють дві розкриті долоні – символ підтримки. З одного боку, немовля символізує безпорадність, вразливість, крихкість перед обличчям ворожого світу, але він знаходиться в надійних руках солдата. З іншого боку, розвиваючи ідею, ми бачимо, що дитина поступово набирає силу, зміцнює свої позиції і в якійсь мірі виступає невразливим для будь-якого негативного впливу. Таким чином, образ немовля – це втілення потенційних можливостей. Метафоричний перенос виступає у вигляді схеми: солдат – українська армія, немовля – Україна. В зоровому образі візуалізується метафоричне вираження «армія – захисник майбутнього країни». Проаналізуємо ще один метафоричний образ із представленого ряду: солдат з піднятою вгору рукою на фоні квітучих соняшників. Візуальний образ піднятої руки створює атмосферу незалежності, могутності, віри в перемогу і віри в майбутнє. Соняшники в свідомості українського етносу нерозривно пов'язані з символікою Батьківщини. Метафоричний перенос вимальовується у вигляді схеми: *піднята рука – віра в перемогу, квітучі соняшники – мир, країна, що процвітає.*

Висновки. Таким чином, візуальні метафори інтернет-мемів грають важливу роль у концептуалізації сучасного російсько-українського конфлікту. Загальновідомий концепт війни виявляється *специфічним* при спробі позначення подій на території України. Особливість концептуалізації сучасної війни полягає в тому, що головною метою метафоричного переносу часто стає або маніфестація внутрішнього стану людини, або те факти, які стосуються особистості персонально (негоди бойових умов). Отже, домінуючим при формуванні концептуальних схем стає підхід, заснований на особистісному досвіді, і спрямованість на «Я» як орієнтир створення концепції. Тобто, концептуалізація сучасної війни є особистісно-центрованою. Це доводить актуалізація у інтерпретаційній складовій російсько-українського конфлікту таких когнітивних схем: ВІЙНА – ЦЕ ВАЖКА ПРАЦЯ, ВІЙНА – ЦЕ ЖЕРТОВНІСТЬ, ВІЙНА – ЦЕ ТУГА, ВІЙНА – ЦЕ ТРАНСФОРМАЦІЯ. Ми пояснює цей факт умовами, в яких сформуватися психологія, і ментальність у цілому, народу України: «Динамічність, плинність, розбіжність політичних орієнтацій суб'єктів влади і різних соціальних сил, багатозначність й незрозумілість подій, у вирі яких постійно знаходилась (і знаходиться зараз) проста людина, виробляє у неї позицію пошуку стійкості й істини не скільки в цих подіях, скільки в самій собі, у своєму внутрішнім житті й почуттях. Погляд на себе як на людську бездонність, як на «внутрішню людину», яка породжується із себе і визначає собою «поверхню» своєї психіки, своє соціальне і природне буття як «зовнішньої людини», індивідуалізм, який випливають звідси, та прагнення до "волі" у різних розуміннях цього слова, з одного боку, як активність більш психічна ніж зовнішня, з іншого, – деякі риси українського національного характеру та світовідчуття» [12].

Список літератури:

1. Жигарева А.А. Визуализация социального пространства современного общества: социально-философский анализ : дисс. ... кандидата философ. наук : 09.00.11. Москва : Воен. ун-т. 2011. 189 с.
2. Стризое А.Л., Храпова В.А. Вербальное и визуальное в культуре: иерархия или дополнительность? *Вопросы философии*. 2018. № 6. С. 194.
3. Кухта М.С. Инвариантность семантики в модели создания визуального образа дизайна. *Известия Томского политехнического университета*. 2013. № 6. Т. 323. С. 223–226.
4. Сарна А.Я. Образ и медиум: визуальный текст в массовой коммуникации : сборник статей. Минск : Издательство «Четыре четверти», 2012. 208 с. URL: https://helpiks.org/1-14175.html (дата звернення: 01.02.2019).
5. Большакова Л.С. Когнитивный механизм создания визуальной метафоры (на материале англоязычных музыкальных видеоклипов). *Современные проблемы науки и образования*. 2008. № 2. С. 119–123.
6. Мардиева Л.А. Визуальная метафора как объект и инструмент исследования семиотически осложненных политических текстов. *Политическая лингвистика*. 2013. № 4(46). С. 274–276.
7. Ворошилова М.Б. Политический креолизованный текст: ключи к прочтению. Екатеринбург, 2013. 194 с.
8. Попова О.В. Метафора как когнитивное средство создания визуальной образности. *Научные ведомости БелГУ. Сер. Гуманитарные науки*. 2017. № 7(256), вып. 33. С. 194–198.

9. Hanks P. Metaphoricity in Gradable. *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Berlin, N.Y., 2006. P. 17–35.
10. Гурова Н.В. Концептуальная метафора в моделировании картины мира. URL: https://www.pglu.ru/upload/iblock/64c/uch_2009_ii_00038.pdf (дата звернення: 01.02.2019).
11. Альбедиль М.Ф. «Ты держишь мир в простертой длани»: символика руки. *Теория моды*. Москва : Новое литературное обозрение. 2013. № 27. С. 155–172.
12. Бондаренко О.В. Пріоритети української ментальності: індивідуалізм чи колективізм? Історичні аспекти вирішення проблеми. 2001. URL: eir.zntu.edu.ua/.../Bondarenko_Priorities_Ukrainian_mentalit… (дата звернення: 01.02.2019).

References:

1. Zhigareva A.A. (2011). Vizualizaciya social'nogo prostranstva sovremennogo obshchestva [Visualization of the modern society's social space]: social'no-filosofskij analiz : diss. ... kandidata filosof. nauk : 09.00.11. Moskva : Voen. un-t. (in Russian)
2. Strizoe A.L., Hrapova V.A. (2018). Verbal'noe i vizual'noe v kul'ture: ierarhiya ili dopolnitel'nost'? [Verbal and visual in culture: hierarchy or complementarity?]. *Voprosy filosofii,* 6, 194. (in Russian)
3. Kuhta M.S. (2013). Invariantnost' semantiki v modeli sozdaniya vizual'nogo obraza dizajna [Invariance of semantics in the model of creating a visual image of design]. *Izvestiya Tomskogo politekhnicheskogo universiteta,* 6, 223–226. (in Russian)
4. Sarna A.Ya. (2012). Obraz i medium: vizual'nyj tekst v massovoj kommunikacii: sbornik statej [Image and medium: visual text in mass communication: a collection of articles]. Minsk: Izdatel'stvo «Chetyre chetverti». URL: https://helpiks.org/1-14175.html (in Russian)
5. Bol'shakova L.S. (2008). Kognitivnyj mekhanizm sozdaniya vizual'noj metafory (na materiale angloyazychnyh muzykal'nyh videoklipov) [Cognitive mechanism for creating a visual metaphor (on the material of English-language music video clips)]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya,* 2, 119–123. (in Russian)
6. Mardieva L.A. (2013). Vizual'naya metafora kak ob"ekt i instrument issledovaniya semioticheski oslozhnennyh politicheskih tekstov [Visual metaphor as an object and tool for the study of semiotically complicated political texts]. *Politicheskaya lingvistika,* 4 (46), 274–276. (in Russian)
7. Voroshilova M.B. (2013). Politicheskij kreolizovannyj tekst: klyuchi k prochteniyu [Political creolized text: keys to understanding]. Ekaterinburg. (in Russian)
8. Popova O.V. (2017). Metafora kak kognitivnoe sredstvo sozdaniya vizual'noj obraznosti [Metaphor as a cognitive means of creating visual imagery]. *Nauchnye vedomosti BelGU. Ser. Gumanitarnye nauki,* 7 (256), 194–198. (in Russian)
9. Hanks P. (2006). Metaphoricity in Gradable. *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*, 17–35. (in English)
10. Gurova N.V. (2009). Konceptual'naya metafora v modelirovanii kartiny mira [Conceptual metaphor in modeling the picture of the world]. URL: https://www.pglu.ru/upload/iblock/64c/uch_2009_ii_ 00038.pdf (in Russian)
11. Al'bedil' M.F. (2013). «Ty derzhish' mir v prostertoj dlani»: simvolika ruki [«You keep the world in stretched hand»: hand symbolism]. *Teoriya mody.* Moskva : Novoe literaturnoe obozrenie, 27, 155–172. (in Russian)
12. Bondarenko O.V. (2001). Priory`tety` ukrayins`koyi mental`nosti: indy`vidualizm chy` kolekty`vizm? Istory`chni aspekty` vy`rishennya problemy` [Priorities of the Ukrainian Mentality: Individualism or Collectivism? Historical aspects of problem solving]. URL: eir.zntu.edu.ua/.../Bondarenko_ Priorities_Ukrainian_mentalit (in Ukrainian)

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-99
УДК 374.013

Бабич А.А., Яндола К.О.
Харківський національний університет Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК САМООСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНИХ ФАХІВЦІВ

Анотація. Стаття присвячена питанню розвитку самоосвіти як ключового фактору набуття професійних знань, вмінь та навичок фахівців різних галузей народного господарства. Самоосвіта визначається як певний вид освітньої діяльності, в якому людина отримує знання відповідної галузі; цілеспрямована систематична пізнавальна діяльність, яка контролюється самою особистістю та спрямована на вдосконалення її освіти; певний вид діяльності особистості, що характеризується її вільним вибором, спрямований на задоволення потреб у соціалізації, самореалізації, підвищення культурного, освітнього, професійного та наукового рівнів. Автори вважають, що при здійсненні самоосвіти найбільш значними є такі складові: здатність до самоосвіти та готовність до самоосвіти. Попередньо ці фактори можна продіагностувати за допомогою психологічних тестів. В статті запропоновано застосування матриці розподілу за рівнем здатності та готовності до самоосвіти з метою самоконтролю та самоаналізу. Для підвищення рівня готовності та здатності до самоосвіти виокремленні певні методи (організаційні, соціально-психологічні, педагогічні) з урахуванням особливостей кожного квадратну матриці.

Ключові слова: самоосвіта, самоаналіз, самоконтроль, здатність, готовність.

Babich Andriy, Yandola Krystyna
Ivan Kozhedub Kharkiv National University of Air Forces

FORMATION AND DEVELOPMENT OF SELF-EDUCATION ACTIVITIES OF CONTEMPORARY SPECIALISTS

Summary. The article is devoted to the issue of development of self-education as a key factor in acquiring professional knowledge, skills and skills of specialists in various sectors of the national economy. Self-education is defined as a kind of educational activity in which a person acquires knowledge of the relevant field; purposeful systematic cognitive activity, which is controlled by the person himself and aimed at improving his education; a certain type of personality activity, characterized by its free choice, which is aimed at satisfying the needs for socialization, self-realization, enhancement of cultural, educational, professional and scientific levels. There are a lot of factors that influence to the ability to carry out self-education. But the authors believe that the most significant components in the implementation of self-education are following: the ability to self-education and readiness for self-education. The ability is considered as the property of an individual to carry out, perform, do something, behave in a certain way; including the mental and physical condition of the individual, in which he is able to perform a certain type of productive activity. The readiness for self-education is defined as a synthesis of internal conditions that guarantee the fundamental implementation of this process. These factors can be diagnosed by the psychological tests. The testing of cadets of Ivan Kozhedub Kharkiv National University of Air Force confirmed the assumption that ability and readiness for self-development increases with age and gaining experience. However, the problem remains with the motivation to implement self-education. The authors propose using the matrix of distribution according to the level of ability and readiness for self-education in order to self-control and self-examination. There are different methods (organizational, social-psychological, pedagogical), which can be used to improve the level of readiness and self-education ability. The characteristics of each square of matrix help to choose the certain method. The formulation of psychological and pedagogical conditions that ensure the development of self-education are required the further development. In addition, further researches should be devoted to determine the other factors that influence the readiness for self-education, the development of technology of self-education and the construction of a model of self-education.

Keywords: self-education, self-analyses, self-control, ability, readiness.

Постановка проблеми. В сьогоденних умовах глобалізації формується нове бачення ролі освіти у житті кожної людини. Сучасне суспільство характеризується мінливістю технологій, ускладненням службових функцій, наявністю значних масивів інформації, з якими необхідно працювати, інтенсивним розвитком духовної сфери життя, розширенням творчого змісту праці, швидким старінням знань тощо. Все це висуває принципово нові вимоги до сучасних фахівців будь-якої сфери.

В сучасних умовах формування професійної компетентності не обмежується навчанням у закладах вищої освіти. Відповідно до концепції безперервного навчання людина повинна набути здатності самостійно здобувати, опрацьовувати й використовувати інформацію з багатьох галузей наукового знання і суспільної практики. Це обумовлює необхідність свідомої самоосвітньої діяльності особистості впродовж життя та професійної діяльності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Актуальність даної проблеми підкреслюється чисельними науковими дослідженнями, які охоплюють різні аспекти самоосвітньої діяльності.

© Бабич А.А., Яндола К.О., 2019

Так, наприклад, А. Айзенберг, С. Архангельський, А. Громцева, М. Заборщиков, Г. Наливайко, В. Сластьонін досліджували загальнотеоретичні погляди в самоосвіті. Розробка структури самоосвіти представлена в роботах А. Громцевої, О. Кочетової, Є. Тонконогої, Я. Турбовського та ін. Такі вчені як А. Алексюк, Ю. Бабанський, О. Дубасенюк, А. Іванченко, Н. Мойсеюк, Н. Сидорчук та інші систематизували методи самоосвітньої діяльності.

Крім того, заслуговують на увагу роботи В. Вергасова, Л. Герасименко, С. Заскалєти, І. Первіна, в яких досліджуються способи активізації навчально-пізнавальних інтересів як шлях удосконалення самоосвітньої діяльності. Л. Головко, М. Касьяненко, В. Козаков, Л. Онучак, М. Солдатенко наголошують також, що успіх самоосвітньої діяльності обумовлений самостійністю й креативністю майбутнього фахівця. Цікавими є й дослідження М. Дьяченко, Л. Кандибовича, Ю. Сенько, А. Смирнова щодо готовності до самоосвітньої діяльності.

Викладення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень щодо питань самоосвіти та їх різноплановість, пошуки найбільш ефективних та оптимальних методів, форм самоосвіти, шляхів підвищення рівня готовності та мотивації до здійснення самоосвітньої діяльності продовжуються. Їх актуальність визначається формуванням у майбутніх фахівців здатності до самоосвітньої діяльності саме в освітньому процесі і обумовлена низкою суперечностей між: об'єктивною значущістю використання різнопланової інформації і знань у професійній діяльності та неспроможністю або неготовністю до неперервного професійного розвитку; зростаючими суспільними вимогами щодо рівня знань сучасних фахівців і реальною спроможністю особистості до здійснення ефективної самоосвіти і самовдосконалення.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та аналіз сутності самоосвіти та факторів, що впливають на її реалізацію.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: дослідити сутність поняття «самоосвіта», обґрунтувати її роль в процесі самовдосконалення та саморозвитку особистості, визначити роль здатності та готовності в процесі здійснення самоосвіти; обґрунтувати шляхи підвищення рівня готовності до здійснення самоосвіти.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, розглянемо сутність поняття «самоосвіта». Аналізуючи наукову літературу, можна знайти такі визначення. цілеспрямована систематична пізнавальна діяльність, керівництво якою здійснюється самою особистістю А. Айзенберг [1]; спеціально організована, самостійна, систематична пізнавальна діяльність Г. Коджаспірова [3]; цілеспрямована робота людини над самовдосконалення в інтелектуально-духовному, морально-вольовому, естетичному та фізичному напрямах… необхідна у зв'язку з науково-технічним прогресом П. Підкасистий [4].

Отже, сутність терміну «самоосвіта» визначається через такі категорії як: освіта, цілеспрямована систематична діяльність, самостійна робота, пізнавальна активність. Вважаємо, що в загальному виді самоосвіта – це певний вид освітньої діяльності, в якому людина отримує знання відповідної галузі.

Самоосвіта – це цілеспрямована систематична пізнавальна діяльність, керована самою особистістю, що спрямована на вдосконалення її освіти. Вона є неперервним продовженням загальної та професійної освіти, завдяки якій актуалізуються і розширюються знання, поповнюються прогалини в духовному розвитку людини. Також самоосвіту можна розглядати як певний вид вільної діяльності особистості, що характеризується її вільним вибором і спрямований на задоволення потреб у соціалізації, самореалізації, підвищення культурного, освітнього, професійного та наукового рівнів. Самоосвіта – це дуже складний вид освітньої діяльності, оскільки пов'язаний з процедурами саморефлексії, самоаналізу і розробкою умінь і навичок самостійно отримувати актуальні знання і перетворювати їх у життєву діяльність.

Проаналізувавши наукові джерела систему самоосвітньої діяльності можна представити наступним чином (рис. 1).

Як бачимо з рис. 1, обов'язковими елементами самоосвіти є: усвідомлення розриву між наявними знаннями та тим рівнем знань, яких вимагає сучасність; планування самоосвітньої діяльності; добір найбільш ефективних форм і засобів засвоєння та накопичення знань та навичок; поступове опанування методів дослідницької та експериментальної діяльності; здійснення самоконтролю та саморефлексії.

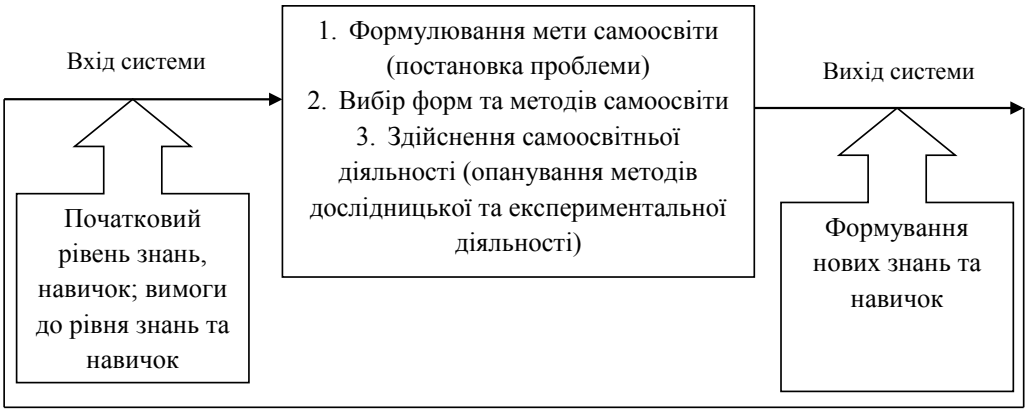

Рис. 1. Елементи системи самоосвіти

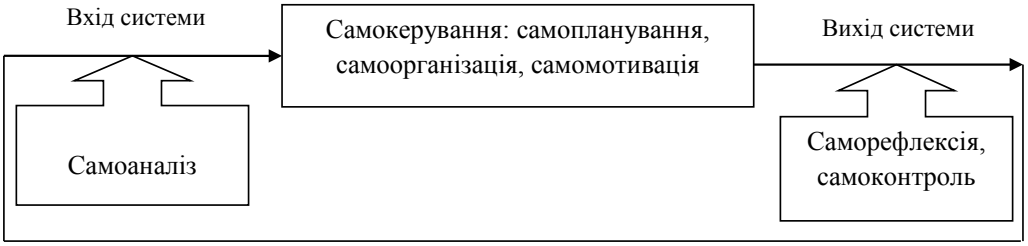

Рис. 2. Основні категорії системи самоосвіти

Говорячи категоріями, які відображають сутність самоосвіти, цю систему можна представити наступним чином (рис. 2).

Вважаємо, що при здійсненні самоосвіти найбільш впливовими є такі фактори: здатність до самоосвіти та готовність до самоосвіти.

В літературі здатність розглядається як «властивість індивіда здійснювати, виконувати, робити що-небудь, поводити себе певним чином; в тому числі психічний та фізичний стан індивіда, в якому він спроможний виконувати певний вид продуктивної діяльності» [5].

На наш погляд безперечним є той факт, що здатність до самоосвіти зростає із віком. Підтвердженням цього є проведене дослідження серед курсантів ХНУПС ім. І. Кожедуба (загальна вибірка 51 курсант). Тестування проводилося за допомогою психологічного тесту «Самооцінка здатності до самоосвіти й саморозвитку особистості». На рис. 3, 4 та 5 представлені дані тестування за такими віковими групами: 17-20 років, 21-24 роки, 25-29 років.

Як бачимо на рис. 3, у віці 17-20 років найбільша чисельність курсантів має рівень здатності до самоосвіти трохи вище за середнє – 45%. Дані за іншими рівнями мають однакові значення і лише незначна частка курсантів цього віку має дуже високий рівень здатності до самоосвіти.

На рис. 4 бачимо, що рівень здатності до самоосвіти серед представників вікової групи 21-24 років, можна охарактеризувати як вищий за середній.

Ще більш позитивну картину продемонстровано на рис. 5. Значна питома вага – це курсанти з високим рівнем здатності до самоосвіти – 67%, а 22% – мають дуже високий рівень.

Ще одним важливим фактором здійснення самоосвіти, який визначається в літературі є готовність до здійснення самоосвітньої діяльності. Готовність до самоосвіти в науковій літературі визначається як синтез внутрішніх умов, що гарантують принципове здійснення цього процесу [2].

В. Буряк виділив чотири важливі елементи готовності до самоосвіти [2]: цілісний емоційно-особистісний апарат (внутрішня потреба в самовдосконаленні, особистісні цінності, загальні розумові здібності тощо); система знань, умінь, навичок із самоосвіти, яку засвоює особистість (повнота і глибина сформованості наукових понять, взаємозв'язків між ними, уміння співвідносити наукові поняття з об'єктивною реальністю тощо); уміння та навички грамотно працювати з основними джерелами соціальної інформації, бібліографічними системами, автоматизованими інформаційно-пошуковими засобами, радіо, телебаченням, спеціалізованими лекторіями; система організаційно-управлінських умінь і навичок (ставити й виконувати завдання самоосвіти, планувати свою роботу, вміло розподіляючи час на різноманітні обов'язки, створювати сприятливі умови для діяльності, здійснювати самоконтроль, самоаналіз результатів і характеру самодіяльності тощо).

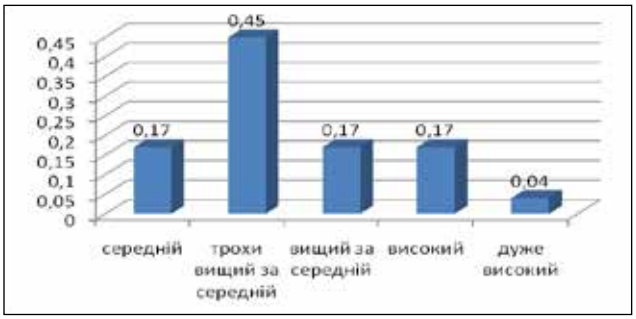

Рис. 3. Розподіл питомої ваги курсантів 17-20 років у відповідності до шкали здатностей до самоосвіти та саморозвитку

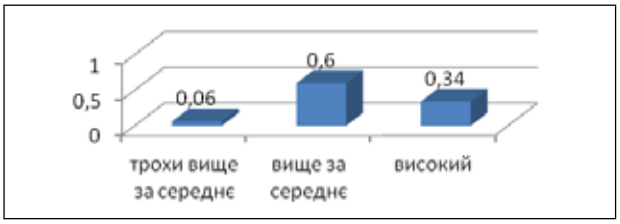

Рис. 4. Розподіл питомої ваги курсантів 21-24 років у відповідності до шкали здатностей до самоосвіти та саморозвитку

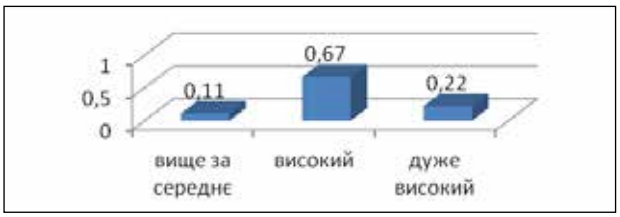

Рис. 5. Розподіл питомої ваги курсантів 25-29 років у відповідності до шкали здатностей до самоосвіти та саморозвитку

Отже, готовність до вирішення різного роду завдань вимагає від особистості наявності у неї прагнення до самовдосконалення, прояву самостійних дій в мінливій обстановці, здатності до систематичного самостійного освоєння матеріалів навчання. Для оцінки готовності рівня готовності до самоосвіти може бути застосована, наприклад, методика Ю. Орлова «Шкала оцінки потреби в досягненні успіху».

Рис. 6. Матриця розподілу за рівнем здатності та готовності до самоосвіти

На наш погляд, аналізувати здатність та готовність до самоосвітньої діяльності із подальшим пошуком шляхів її розвитку, можна за допомогою наступної матриці (рис. 6).

В даному випадку показники «можу – не можу» – це результати визначення рівня здатності до здійснення самоосвіти, «хочу – не хочу» – результати визначення рівня готовності.

Зазначеною матрицею при формулюванні рекомендацій щодо розвитку рівня готовності та здатності до самоосвіти, пропонуємо коритуватися наступним чином.

Об'єкти навчання, які потрапили у другий квадрант матриці є найбільш ініціативними та активними. Вони із задоволенням та легкістю займаються самоосвітою. Їм достатньо анонсувати пріоритетні напрями розвитку і вони будь самі шукати варіанти навчання й намагатися залучати інших. Для них можливість самоосвіти є значним стимулом, тому впливати на них найбільш ефективно за допомогою педагогічних методів – залучення до участі у науково-практичних конференціях, тренінгах, семінарах тощо.

Для тих, хто потрапили у четвертий квадрант важливим є надання допомоги в процесі навчання. Якщо для виконання завдання їх об'єднати у групи з представниками попереднього квадранту, то можна отримати високий результат. В даному випадку значну роль відіграють такі форми навчання як наставництво та коучинг. Вважаємо, що спонукання їх до самоосвіти повинно здійснюватися на основі соціально-психологічних методів (моральне стимулювання, методи впливу на основі використання традицій військового колективу, створення нормального психологічного клімату в колективі тощо) та педагогічних методів.

Більш складною категорією є ті, які опинилися у першому квадранті. Як правило, це ті, хто вважає, що мають значний досвід, багато чого знають і можуть навчати інших, а не навчатися самі. Вони самі себе заохочувати до самоосвіти будь навряд чи. Для спонукання до самонавчання таких об'єктів навчання слід застосовувати організаційні методи, а саме систему організаційних і розпорядчих впливів: інструктаж, розпорядчі акти тощо.

Самою складною групою є ті, що потрапили у третій квадрант. Якщо їх необхідно залучити до процесу навчання, то слід застосовувати жорсткі організаційні методи управління.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, вимірювання рівня здатності та готовності до здійснення самоосвіти за допомогою низки психологічних тестів дає змогу як проводити самоаналіз та самоконтроль, так і здійснювати зовнішню оцінку тих, хто навчається за запропонованою матрицею з метою формування та розвитку самоосвітньої компетентності.

Подальшої розробки вимагає формулювання психолого-педагогічних умов, які забезпечують розвиток самоосвіти. Крім того, подальшого дослідження вимагають інші фактори, які визначають готовність до самоосвіти, розробка технології самоосвіти та побудова моделі самоосвітньої діяльності тих, хто навчається.

Список літератури:

1. Айзенберг А.Я. Самообразование: история, теория и современные проблемы. Москва, 2006. 126 с.
2. Буряк В.К. Умови та засоби самоосвіти студентів. *Вища школа*, 2002. № 6. С. 18–29.
3. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь. Москва, 2005. 240 с.
4. Підкасистий П.І. Психологія и педагогіка. URL: http://stud.com.ua/38772/psihologiya/psihologiya_i_pedagogika (дата звернення: 10.02.2019).
5. Український юридичний термінологічний словник. URL: http://www.mazm.org.ua/document/termin/index (дата звернення: 05.02.2019).

References:

1. Aizenberg A.Y. (2006). Samoobrazovanie: istoriya, teoriya i sovremenniye problem [Self-education: history, theory and contemporary problems], Moscow: High school. (in Russian)
2. Buryak V.K. (2002). Umovy ta zasoby samoosvity studentiv [Condieions and tools of students' self-education]. *High school*. Kyiv, no 6, pp. 18–29.
3. Kodjaspirova G.M., Kodjaspirov A.U. (2005). Pedagogicheskiy slovar [Pedagogical vocabulary], Moscow : Academy. (in Russian)
4. Pidkasystyy P.I. Pshyholofiya i pedagogika [Phycology and pedagogy]. Available at: http://stud.com.ua/38772/psihologiya/psihologiya_i_pedagogika (accessed 10 of February 2019).
5. Ukrainskiy yurydychnyy slovnyk [Ukrainian juristic vocabulary]. Available at: http://www.mazm.org.ua/document/termin/index (accessed 5 of February 2019).

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-100
УДК 811.111

Дичка Н.І., Михайленко А.В.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНОГО АНГЛОМОВНОГО ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ІТ-СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Анотація. У статті розглядаються принципи навчання студентів ІТ-спеціальностей професійно орієнтованого писемного мовлення, зокрема написання англомовної специфікації вимог до програмного забезпечення. Виділено дидактичні та методичні принципи навчання англійської мови майбутніх фахівців у галузі програмної інженерії. Серед дидактичних принципів описані – принципи міжпредметних зв'язків, автономії студента. Розглянуті методичні принципи – інтерактивності, інтегрованості навчання писемного мовлення з іншими видами мовленнєвої діяльності, варіативності, самоконтролю та взаємоконтролю навчання; спеціальний методичний принцип – врахування професійного інтелекту студентів. Також наведено приклади вправ із розробленої методики, які демонструють застосування описаних принципів навчання.

Ключові слова: принципи навчання, специфікації вимог до програмного забезпечення, професійно орієнтоване писемне мовлення, студенти ІТ-спеціальностей, комп'ютерна вправа.

Dychka Nataliia, Mykhailenko Alla
National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

PRINCIPLES IN TEACHING ENGLISH WRITING FOR SPECIFIC PURPOSES STUDENTS OF IT-SPECIALTIES

Summary. The article deals with the principles of teaching IT students English writing for specific purposes, in particular – writing software requirements specification (SRS) in English. The didactic and methodological principles of teaching English writing for specific purposes future specialists in software engineering are highlighted. Among the didactic principles the principles of interdisciplinary relations, autonomy of the student are described. The methodical principles of interactivity, integration of teaching writing with other types of activities, variability, self-control and control of learning are considered. Special methodological principle of taking into account the professional intelligence of students is also presented. The principle of interdisciplinary connections is one of the leading in the teaching of foreign language in technical universities, since it allows the students to expand their knowledge of the professional industry, to integrate a particular project or research. The presented principle of autonomy is realized in all exercises in the developed subsystem of exercises, since for the implementation of each exercise, a computer is used which enables the students to process the theoretical material independently and use it practically while performing exercises in the virtual environment. The principle of interactivity involves the systematic interaction of participants in the educational activities. The principle of teaching writing with other types of activities involves the close connection of foreign language with reading, speaking and listening. The principle of variability involves the involvement of various types, forms, modes, methods of work. The principle of self-control and control of learning involves the availability of mechanisms for engaging students in metacognitive strategies, in particular, control and adjustment strategies, in which the professional features of IT specialties students are manifested. The special methodological principle of taking into account the professional intelligence of students is realized in that the teaching method includes the component of intellectual saturation of labor processes. Also the examples of exercises from the created methodology are provided, which demonstrate the application of the described principles in teaching.

Keywords: teaching principles, software requirements specification, English writing for specific purposes, students of IT-specialties, computer exercises.

Постановка проблеми. Для створення ефективної методики навчання англомовного професійно орієнтованого писемного мовлення (ПМ) студентів ІТ-спеціальностей необхідно особливо виділити серед дидактичних та методичних принципів навчання ті, які будуть відповідати індивідуально-психологічним особливостям саме фахівців галузі ІТ, як особистостей в процесі їх професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Навчання іноземної мови (ІМ) ґрунтується на принципах навчання, сформульованих науковцями М.В. Ляховицьким [2], С.Ю. Ніколаєвою [3], О.Б. Тарнопольським [5], Е.С. Полат [4], А.В. Конишевою [1], С.В. Тітовою [6] та іншими. Беручи до уваги роботи науковців, ураховуючи особливості студентів ІТ-спеціальностей та вимоги до їх навчання, окреслимо принципи у запропонованій методиці та наведемо приклади їх реалізації.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Не дивлячись на чималий науковий доробок у сфері аналізу особливостей англомовної технічної документації, питання досягнення успіху у написанні англомовного технічного документу студентами ІТ-спеціальностей залишається недостатньо дослідженим. Тому одним з надзвичайно важливих аспектів вирішення цієї загальної проблеми є відбір принципів навчання професійно орієнтованого англомовного писемного мовлення у технічних ВНЗ.

© Дичка Н.І., Михайленко А.В., 2019

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначити дидактичні та методичні принципи навчання професійно орієнтованого англомовного писемного мовлення студентів ІТ-спеціальностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки дидактичні принципи набувають певної специфіки, зумовленої особливостями дисципліни «Іноземна мова професійного спрямування», а також особливостями студентів, до найактуальніших для студентів ІТ-спеціальностей у навчанні ПМ відносимо дидактичні принципи міжпредметних зв'язків та автономії студента. Розглянемо кожен принцип окремо. Реалізацію цих принципів у навчанні будемо наводити на прикладі розробленої підсистеми вправ «Software Requirements Specification (SRS) Development» для написання такого надзвичайно важливого технічного документу як англомовна специфікація вимог до програмного забезпечення (ПЗ) до бакалаврського проекту.

Принцип міжпредметних зв'язків є одним з провідних при навчанні ІМ у технічних ВНЗ. Для студентів ІТ-спеціальностей старших курсів пріоритетними є професійно орієнтовані дисципліни, пов'язані з програмуванням. Навчальна дисципліна англійської мови інтегрується у професійно орієнтовані дисципліни, оскільки він дозволяє студенту розширити знання з професійної галузі, цілісно представити певний проект чи дослідження, описати практичний і теоретичний досвід як вітчизняних, так і зарубіжних науковців з першоджерел, а також здійснювати спілкування з іноземцями з приводу певного питання за допомогою набутих знань, навичок та вмінь іншомовної мовленнєвої діяльності. ІМ для майбутніх фахівців з ІТ є джерелом інформації для пізнання професії. Таким чином, створення будь-якого англомовного технічного документу неможливе без знань у сфері комп'ютерної інженерії та без знань ІМ.

Наприклад, у одній із вправ студенти отримують таке завдання: *Use these headings of input data to fill in the gaps in the table. Then create the table of input data for your own SRS.*

Виконання цієї вправи вимагає від студента володіння знаннями з фахової дисципліни створювати вхідні дані до специфікації і володіння англомовними термінами, лексичними еквівалентами україномовних варіантів слів. Також виконання цієї вправи вимагає консультації з керівником бакалаврського проекту щодо професійних питань та з викладачем ІМ щодо лексичного наповнення.

Принцип міжпредметних зв'язків націлює на формулювання завдань для студентів, орієнтованих на синтез знань та вмінь, пов'язаних з професійними дисциплінами, та з ІМ. В цілому у методиці навчання англомовного професійно орієнтованого ПМ студенти спочатку усвідомлюють правила, вимоги до написання специфікації, тренуються в написанні її окремих частин, набувають певних сталих навичок та вмінь, встановлюють логічні причинно-наслідкові зв'язки між відомим і невідомим матеріалом, консультуються з керівником бакалаврського проекту з фахових питань, що дає їм можливість успішно написати власну англомовну специфікацію вимог до ПЗ у рамках бакалаврського проекту. В результаті міжпредметних зв'язків відбувається інтеграція знань різних дисциплін, відбувається синтез знань, досягається систематичність і послідовність навчального процесу.

Принцип автономії також є актуальним для сучасної концепції навчання ІМ у немовному ВНЗ. Цей принцип реалізується у всіх вправах у розробленій підсистемі вправ, оскільки для виконання кожної вправи використовується комп'ютер, що надає можливість студенту автономно опрацьовувати теоретичний матеріал та практично використовувати його під час виконання вправ у віртуальному середовищі. У підсистемі вправ "SRS Development" студент самостійно відшукує інформацію та на її основі моделює навчальне іншомовне середовище, виходячи із особистісних потреб, а викладач ІМ виконує роль консультанта, помічника у формуванні вмінь у англомовному ПМ.

Наприклад, вправа: *Instruction: The purpose of the SRS is taken from the real SRS but the sentences of this subsection are mixed. Reorder the sentences below to form logically sequenced purpose of the SRS* вимагає від студента автономного виконання завдання, оскільки він повинен зосередити увагу на змісті, меті написання ПЗ, яка складається з 5-ти речень, розміщених в довільному порядку, і розташувати їх правильно. Студент має три спроби зробити це завдання, які перевіряє комп'ютер. Тобто, студент самостійно контролює свій процес виконання вправи та результат і помилки з метою покращення результату.

До найактуальніших методичних принципів навчання професійно орієнтованого ПМ студентів ІТ-спеціальностей включаємо принципи інтерактивності та інтегрованості навчання ПМ з іншими видами мовленнєвої діяльності, варіативності, само- та взаємоконтролю навчання.

Принцип інтерактивності передбачає систематичну взаємодію учасників навчальної діяльності – студент ↔ комп'ютер, студент ↔ викладач, студент ↔ студент(и), а також взаємоємодію з викладачами професійних дисциплін, що уможливлює аналіз інформації, її структурування, створення специфікації вимог до ПЗ і спілкування з професійно орієнтованої тематики. Під час спілкування та в інструкціях до вправ комуніканти виконують різні ролі: замовник, користувач, редактор, розробник специфікації, експерт з англійської мови, порадник. Наприклад, вправа: *You are a software developer. You have to look at the titles of the SRS and pay attention to using capitalization. Find the correct titles.* В цій вправі студенти виконують роль розробника специфікації, виступають експертами і вибирають орфографічно правильно оформлені назви специфікацій ПЗ. Перевіряє вправу комп'ютер. Тобто відбувається зв'язок студент ↔ комп'ютер. Викладач також бачить на екрані результати виконання вправи студентами і може усно чи письмово скоригувати їхні відповіді. Взаємозв'язок самостійності і колективної взаємодії у навчанні створює умови для вдосконалення як знань і вмінь англомовного ПМ, так і професійно орієнтованих знань студентів ІТ-спеціальностей. Принцип інтерактивності навчання передбачає моделювання професійних ситуацій, спільне розв'язання

проблем, пов'язаних з навчанням створення англомовної специфікації вимог до ПЗ.

Принцип інтегрованості навчання ПМ з іншими видами мовленнєвої діяльності передбачає тісний зв'язок ПМ з читанням, говорінням та аудіюванням. Прикладом цього є завдання: *The co-workers of the corporation "Softline" have placed one of their best SRSs on the Internet: "Web Accessible Alumni Database". Now you have an opportunity to read, exchange your notes with your group-mates and discuss it in the Forum.* Читаючи тексти-приклади специфікацій, студент набуває знань особливостей структури, стилю, лексики, граматики, синтаксису тексту технічного документу, визначає тему власної спицифікації, яка є темою його бакалаврського проекту, відбирає необхідні стандарти, робить нотатки, структурує матеріал тощо. Студенти мають можливість обговорити це як в усному, так і письмовому вигляді, тобто, крім письма та читання, задіяні говоріння й аудіювання.

Принцип варіативності передбачає залучення різноманітних видів, форм, режимів, прийомів роботи. Пропонується як під час аудиторних, так і позааудиторних занять комбінувати роботу в індивідуальному, парному, та груповому режимах, організовувати спілкування у реальному та віртуальному середовищі.

Принцип самоконтролю та взаємоконтролю навчання передбачає наявність механізмів здійснення студентами самоконтролю та взаємоконтролю, коли це передбачено у вправі. Тобто студентами задіюються метакогнітивні стратегії, а саме стратегії контролю та коригування, під час яких проявляються професійні риси студентів ІТ-спеціальностей, такі як: здатність аналізувати та виправляти власні професійні помилки, уважність, самостійність, індивідуальна відповідальність, здатність модифікувати текст, речення. Самоконтроль у навчанні професійно орієнтованого ПМ здійснюється на кожному занятті студентом, оскільки він контролює свої власні дії, свою взаємодію з комп'ютерною програмою на аудиторному та позааудиторному заняттях під час виконання різноманітних вправ підсистеми "SRS Development".

У більшості комп'ютерних вправ студент має три спроби виконання вправи. Виконавши правильно перший раз вправу, про що сповіщає комп'ютер, студент має можливість проаналізувати та усвідомити свої помилки, повернутись до певних правил та скоригувати відповіді з другої або третьої спроби. Студенти також мають доступ до своїх оцінок та коментарів викладача в електронному вигляді. Таким чином, відбувається самоконтроль навчання студентами.

Взаємоконтроль відбувається між студентами тоді, коли у вправі вказане завдання щось обговорити, або перевірити письмовий текст один у одного. Такі завдання сприяють тому, що студенти обмінюються досвідом, взаємонавчаються, краще запам'ятовують навчальний матеріал, демонструють свою здатність до самостійного вирішення проблем діяльності і навчання. Наприклад, на післятекстовому етапі написання специфікації вимог до ПЗ студенти виконують вправу: *Exchange SRSs with your group-mate. Edit the text of the SRS developed by your group-mate. Discuss it.* Від студентів вимагається здійснити взаємоконтроль специфікації і обговорення знайдених помилок. Принцип самоконтролю та взаємоконтролю значно підвищує вмотивованість студентів, стимулює залучення метакогнітивних стратегій, викликає впевненість у навчанні, формує відчуття успіху та формує доброзичливі стосунки між студентами.

Зважаючи також на психологічні та професійні якості студентів вважаємо за доцільне додати спеціальний методичний принцип урахування професійного інтелекту студентів. Цей принцип реалізується в тому, що методика навчання включає компонент інтелектуального насичення трудових процесів – самостійної постановки й розв'язання професійних задач, власного створення специфікації вимог до своєї програмної розробки. Це дає можливість студентам представити власне бачення проектованого програмного продукту, продемонструвати свої творчі здібності не лише з лінгвістичного, а й професійного боку.

Висновки і пропозиції. Таким чином, ми розглянули дидактичні принципи – міжпредметних зв'язків, автономії студента; методичні принципи – інтерактивності, інтегрованості навчання писемного мовлення з іншими видами мовленнєвої діяльності, варіативності, самоконтролю та взаємоконтролю навчання; спеціальний методичний принцип – врахування професійного інтелекту студентів.

Визначені передумови є теоретичним підґрунтям для розроблення методики та створення моделі організації навчання англомовного професійно орієнтованого писемного мовлення студентів ІТ-спеціальностей на матеріалі специфікацій вимог до програмного забезпечення.

Список літератури:

1. Конышева А.В. Современные методы обучения английскому язику. Изд. 2-е, стереотип. Мінськ : Тетра-Системс, 2004. 176 с.
2. Ляховицкий М.В. Методика преподавания иностранных языков : учеб. пособие для филол. фак. вузов. Москва : Высш. школа, 1981. 159 с.
3. Ніколаєва С.Ю. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах : підручник. Вид. 2-е, випр. і перероб. Київ : Ленвіт, 2002. 328 с.
4. Полат Е.С. Организация дистанционного обучения иностранному языку на базе компьютерных телекоммуникаций. URL: http://www.e-joe.ru/sod/98/1_98/st007.html
5. Тарнопольський О.Б. Методичні засади та принципи навчання академічного письма англійською мовою у вищому мовному навчальному закладі : зб. матеріалів першої міжнар. наук.-методич. конф. «Навчання англомовної академічної комунікації в Україні : проблеми та перспективи». Львів, 24-25 жовт. 2008 р.) / М-во освіти і науки України, Львівськ. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. С. 15–16.
6. Титова С.В. Теоретические основы компьютерно-информационной модели обучения иностранным языкам : дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.02. Москва, 2004. 512 с.

References:

1. Konysheva A.V. (2004). Sovremennye metody obuchenyya anhlyyskomu yazyku [Modern teaching methods of English language]. Tetra Systems, vol. 2, stereotype, 176 p.
2. Lyakhovytskyy M.V. (1981). Metodyka prepodavanyya ynostrannykh yazykov : ucheb. posobye dlya fylol. fak. vuzov [Methods of teaching foreign languages: study. manual for philol. fact. high schools]. Minsk, Vyssha. shkola, 159 p.
3. Nikolayeva S.Yu. (2002). Metodyka vykladannya inozemnykh mov u serednikh navchal′nykh zakladakh [Methods of teaching foreign languages in secondary schools], a textbook. Vol. 2, Kyiv, Lenvit, 328 p.
4. Polat E.S. Orhanyzatsyya dystantsyonnoho obuchenyya ynostrannomu yazyku na baze kompyuternykh telekommunykatsyy [Organization of distance learning for a foreign language based on computer telecommunications]. Available at: http://www.e-joe.ru/sod/98/1_98/st007.html.
5. Tarnopol′s′kyy O.B. (2008). Metodychni zasady ta pryntsypy navchannya akademichnoho pys′ma anhliys′koyu movoyu u vyshchomu movnomu navchal′nomu zakladi [Methodical principles and principles of teaching academic writing in English at a higher linguistic educational institution], materials of the first intern. scientist conf. ["Learning English Academic Communication in Ukraine: Problems and Prospects"], Lviv, October 24-25, Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv. nats Untitled I. Franko. pp. 15–16.
6. Tytova S.V. (2004). Teoretycheskye osnovy komp′yuterno-ynformatsyonnoy modely obuchenyya ynostrannym yazykam [Theoretical bases of the computer-information model of teaching foreign languages] (Doctor of Science Theses), Moscow, 512 p.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-101
УДК 811.161.2+811.111]'25:004

Івашкевич Л.С.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ПОТЕНЦІАЛ ОПАНУВАННЯ CAT-ІНСТРУМЕНТІВ У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ СУЧАСНИХ ПЕРЕКЛАДАЧІВ

Анотація. Статтю присвячено питанню доцільності впровадження CAT-інструментів для перекладу у програму підготовки майбутніх перекладачів. Розглянуто переваги, пов'язані із опануванням перекладацьких програм, серед яких істотне розширення діапазону форматів та тематик текстів для перекладу, профорієнтація та мотивація студентів, їх готовність до майбутньої професії, можливості участі у реальних перекладацьких проектах, підвищення їх комп'ютерної грамотності та засвоєння комп'ютерного вокабуляру іноземною мовою. Також надано поради для викладачів, з чого почати навчання CAT-системам та показано, як впровадження таких програм змінює перекладацькі підходи та організацію роботи в навчальних курсах перекладу.

Ключові слова: CAT-програми, переваги впровадження CAT-систем у підготовку перекладачів, профорієнтація студентів-перекладачів, участь у перекладацьких проектах, зміни у викладанні перекладу.

Ivashkevych Lesia
National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

THE POTENTIAL OF WORKING WITH CAT-TOOLS IN THE TRANSLATORS' TRAINING

Summary. The article deals with the question of the advantages of the work with CAT-Tools in the translation classroom. Except for the fact, that CAT-Tools are a need in the translation industry and learning to work with them helps to prepare for the future work, there are also further benefits for their implementation into the translators' training courses. Working with CAT-Tools allows to widen the range of the texts for translation as far as in the CAT-Tools also websites, subtitles, and other specific text types can be translated, which are regularly not available for translation in a traditional way. Besides, working with CAT-Tools students can take part in real translation projects. That increases their motivation and gives the possibility to learn effective search strategies and to get to know how the translation process is organized. Students can not only be translators in such projects but also editors and managers. A very important aspect of participation in real translation projects is that students learn to think about the pragmatic issues of the translation. Moreover, working with CAT-Tools often results in the students' interest in the translator's career. They start thinking of the translator's work like their real future occupation field and start inquiring about different translation companies. All this helps the students to understand better, whether they would like to work in the translation industry. An essential part of working with CAT-Tools is that the students advance their computer competence while learning a lot of new concepts as well as substantially widen their foreign language vocabulary in the computer field. It is shown in the article how working with CAT-Tools changes the translation teaching approaches. Also, the practical advises are given, how to start teaching CAT-Tools.

Keywords: CAT-Tools, advantages of working with CAT-Tools in a translation classroom, participation in the translation projects, changes in the translators' training, raising of the students' motivation.

Постановка проблеми. Сучасний світ письмового перекладу неможливо уявити без спеціалізованого програмного забезпечення – CAT-інструментів (CAT – скорочення від "Computer Assisted Translation"). Так, платформа Єврокомісії з питань мовних сервісів LIND-Web оприлюднила звіт, у якому зазначено, що серед країн Європи (до країн, у яких проводилося дослідження, входить і Україна) лише 1% перекладацьких компаній не використовують CAT-інструменти [7, с. 17]. Тому А. Ольховська справедливо вказує, що володіння CAT-програмами на сьогодні вже стало необхідним для ефективної роботи в сфері перекладу [2, с. 76]. Причини цього зрозумілі. Основні з них:

1) використання CAT-інструментів допомагає виконувати перекладацькі замовлення значно швидше;

2) CAT-програми забезпечують консистентність текстів цільової мови, оскільки в них можуть бути інтегровані потрібні термінологічні бази;

3) CAT-технології уможливлюють збереження результатів перекладу для подальшого використання завдяки так званим Translation Memories (TM) [8, с. 119–120].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання впровадження CAT-технологій у підготовку майбутніх перекладачів піднімалися як у зарубіжному, так і в українському науковому та освітньому просторах. Так, професорка Дублінського університету Дороті Кенні у своїй статті розглядає зміни в академічній підготовці перекладачів, пов'язані з введенням CAT-інструментів [6], професор Інсбруцького університету Петер Сандріні аналізує доцільність використання комерційного та вільного перекладацького програмного забезпечення (ПЗ) [9], А. Ольховська детально описує механізм дії Translation Memories, види TM-програм, переваги такої технології для перекладацької сфери та труднощі, пов'язані з їх використанням; також А. Ольховська розглядає передумови для введен-

© Івашкевич Л.С., 2019

ня навчального курсу автоматизованого перекладу [2, с. 77–78; 3; 4], С. Амеліна та Р. Тарасенко висвітлюють сучасний стан впровадження інформаційних технологій, серед яких, зокрема, CAT-систем, у підготовку перекладачів у Польщі, Чехії, Литві [1]. Як показують автори, перекладацьке програмне забезпечення (ПЗ) широко ввійшло в систему підготовки перекладачів цих країн: якщо не в офіційних програмах відповідних відділень вузів, то у вигляді спеціальних майстерень та додаткових курсів. Роботи зарубіжних аторів показують, що в країнах Західної Європи курси CAT-систем почали входити до програм підготовки перекладачів ще з середини 90-х років [6; 9].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, в українському освітньому просторі ще не піднімалося питання про те, які переваги несе з собою впровадження CAT-систем у практичні курси викладання перекладу окрім власне кращої підготовки студентів до сучасного ринку праці. На нашу думку, потенціал можливостей та позитивних зрушень у підготовці перекладчів, пов'язаних з переходом до перекладу з допомогою програм, на які вказує у своїй роботі Д. Кенні [6], описано невичерпно, і щонайменше для українських реалій його варто доповнити кількома важливими аспектами.

Формулювання цілей статті. Без володіння CAT-програмами працювати перекладачем письмових текстів на сьогодні вже фактично неможливо (за вийнятком перекладачів художньої літератури), а тому гостро постає питання про необхідність опанування студентами перекладацьким програмним забезпеченням ще під час навчання. Однак, **метою** статті є показати, що впровадження CAT-технологій у навчання перекладачів має додаткові переваги для навчального процесу та формування сучасних професійних та особистісних компетентностей студентів. На нашу думку, введення курсів з CAT-технологій у навчання перекладачів в українських вузах цілком можливе та мало б цілу низку переваг крім власне кращої підготовки до ринку праці. Розглянемо їх детальніше.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звісно, очевидним плюсом вивчення CAT-систем ще у вузі є наближення випускників до вимог перекладацьких компаній та, відповідно, зростання шансів працевлаштування за фахом. Однак, це не єдина перевага. Практика вдалого проходження сертифікації оволодіння CAT-програмою SDL Trados Studio з двома групами студентів 3-го курсу показує, що робота з перекладацьким програмним забезпеченням дає такі додаткові позитивні зрушення:

1. Розширює спектр текстів, з якими безпосередньо працює навчальна група. Це стосується, по-перше, форматів текстів. На разі в перекладацькій сфері вже не фігурують паперові документи: перекладаються електронні формати текстів, причому формати самих перекладацьких програм, тобто, перекладач практично ніколи не бачить тексту у самому його первісному вигляді, завжди має справу з тими чи іншими електронними файлами перекладу. Тому перехід до CAT-систем перекладу ще під час навчання, з одного боку, робить сам процес навчання сучаснішим та більш наближеним до реального світу перекладу, по-друге, уможливлює роботу з типами текстів, які просто недоступні у форматі текстового редактора, наприклад, з веб-сайтами чи інтерфейсом користувача.

До того ж, навіть працюючи із такими більш поширеними у загальному користуванні форматами документів як *.docx, .pptx, .xlsx, .pdf, .html*, студенти в CAT-програмі вчаться бачити ці формати "зсередини" і знайомляться з тегами – метаданими для текстових фрагментів (які позначають, наприклад, графічне форматування тексту чи гіперпосилання), наявними у практично будь-яких перекладацьких файлах. Як показує практика, саме теги складають значні труднощі для студентів, адже абсолютна більшість з них знайомляться з тегами вперше і не розуміють принципів роботи з ними, у той час як професійний перекладач постійно має справу з ними у своїй практиці. Крім цього, працюючи з CAT-системами, студенти вчаться звертати увагу на технічні "дрібниці" як-то зайві пробіли, зайві крапки та коми, м'який перенос рядка та інші, які грають неабияку роль для перекладацьких компаній при оцінці роботи перекладача, адже свідчать про уважність перекладача та його ретельність у роботі.

По-друге, користування CAT-системами також сприяє розширенню діапазону тематики текстів для перекладу та наближенню її до реального світу перекладу. Як вже зазначено вище, у CAT-інструментах зручно перекладати контент, який фактично недоступний для роздруковування – наприклад, веб-сайти, інтерфейси комп'ютерних програм та додатків, субтитри до відеозаписів. Таким чином, введення CAT-програм у курс викладання перекладу дає можливість працювати з сучасним контентом, що, звісно, позитивно відображується і на мотивації студентів.

2. Чи не найбільш вагомим позитивним фактором звернення до CAT-програм вважаємо їх профорієнтаційну роль. Так, ознайомлюючись із програмним забезпеченням для перекладу, студенти починають задаватися питаннями про те, з чим пов'язана та чи інша функціональність CAT-системи (наприклад, для чого потрібно окремим способом маркувати 100%-ві збіги з ТМ, які були відредаговані перекладачем), у них виникає бажання дізнатися про те, як загалом організований перекладацький процес у компаніях, вони починають бачити себе на місці перекладача, задумуватися про те, який спосіб життя веде перекладач, що у цій професії цікаве, що – складне, наскільки вона перспективна, чи відповідає вона їх особистим схильностям та інтересам. Якщо вчасно "підхопити" цей інтерес студентів та організувати спілкування з представниками перекладацької індустрії, більшість студентів відкриває для себе сферу перекладу як реально можливу сферу майбутньої професійної діяльності, багато з них дивується, наскільки світ перекладу багатосторонній та сучасний, наскільки тісно він пов'язаний з нашим повсякденним життям (користування додатками, інтернетом, інструкціями, товарами), з одного боку, та з комп'ютерними технологіями (велика кількість спеціалізованих програм, штучний інтелект у вигляді машинного перекладу, близь-

кість до корпусної та комп'ютерної лінгвістики), з іншого. Через ближче знайомство з індустрією перекладу студенти розширюють своє бачення сучасної лінгвістики як сфери працевлаштування, дізнаються про різноманітні лінгвістичні сервіси, дотичні до розвитку електронних пристроїв та напрямку комп'ютероної обробки природної мови. Тож звернення до CAT-інструментів у практичному курсі вивчення перекладу – це не лише перехід до іншого інструменту, це і своєрідне введення студентів у реальний світ перекладу зокрема та лінгвістичних сервісів загалом.

3. Робота в CAT-програмах відкриває можливості участі студентів у реальних, суспільно значимих, використовуваних проектах. Так, приміром, в рамках проектної роботи в курсі опанування CAT-інструментів студенти 3-го курсу переклали українською мовою веб-сайт та інструкцію користувача для відкритого перекладацького ПЗ OmegaT: http://omegat.org/uk/, субтитри до 16-хвилинного документального фільму про машинний переклад. Перекладати можна для платформ TED, Coursera, для Вікіпедії. Переваги таких проектів очевидні. По-перше, перекладаючи для реальних людей, студенти бачать перед собою справжню ціль, задаються питаннями про функціональність та прагматичні фактори свого перекладу, прагнуть виконати його якомога краще, стикаються з реальними, а не дидактично підготовленими труднощами та вчаться їх долати, а не ігнорувати як у випадках, якщо знають наперед, що ніхто крім викладача не читатиме їх переклади. Під час проектної роботи студенти вчаться бачити переклад як щось більше, ніж просто роботу над текстом – як комунікативне замовлення, необхідне для задоволення певних потреб реальних людей, і саме ці потреби цільової групи стають визначальними у багатьох спірних моментах. По-друге, у проекті надзичайно важливими стають завдання не лише власне перекладача, але і редактора та менеджера, так що у студентів є можливість спробувати свої сили іншою ланкою перекладацького процесу, відчути різницю між різними його сторонами, зрозуміти, наскільки важливим є у процесі перекладу правильно організоване спілкування. Переклад у проекті – це командна робота, у якій студенти вчаться відповідальності та згуртованості.

Також участь у реальних проектах може бути використана студентами при створенні свого особистого перекладацького портфоліо та зіграти позитивну роль у процесі працевлашутвання.

4. Неабияке значення має, крім того, на нашу думку, той факт, що робота у перекладацькій програмі піднімає загальну комп'ютерну грамотність студентів.

По-перше, переклад у CAT-програмі покращує їх розуміння процесів в інформаційних технологіях: студенти знайомляться з великою кількістю нових явищ та понять, вчаться логічно організовувати свої власні документи, працювати з різними форматами файлів. Так, дослідження, проведене О. Бондаренко [5, с. 32] показує, що індустрія перекладу потребує кращих вмінь випускників не лише у володінні CAT-інструментами, але і в загальних комп'ютерних питаннях, як-то, приміром, конвертування файлів з одного формату в інший.

По-друге, використання CATів сприяє засвоенню студентами комп'ютерного вокабуляру іноземною мовою. Так, наприклад, у курсі опанування CAT-системами німецькою мовою студенти звикають оперувати такими поняттями як: *die Datei, der Ordner, tippen, das Dialogfeld, der Übersetzungsspeicher, der Speicherort, die Namenserweiterung, die Registerkarte, die Ansicht, die Schalfläche, das Alignment, die Drop-down-Liste, zurücksetzen, der Zeilenumbruch, die Qualitätssicherung, das Anwendungssymbol, das Tastaturkürzel, der Vollbildmodus, vordefiniert* та багатьма іншими. І оперують вони ними не лише на рівні терміна, а на рівні поняття – студенти реально знайомляться із всіма цими речами, пізнають їх «зсередини».

Крім цього, студенти вчаться долати технічні труднощі та страх перед новими для них технологіями, і, як показує практика, сертифікація з CAT-систем стає для них часто першим досвідом опанування серйозного програмного забезпечення.

Цікаве коло питань піднімає у своїй статті "CAT Tools in an Academic Environment. What Are They Good For?" Дороті Кенні з Дублінського університету [6]. Одне з них – про зміни, які використання CAT-програм несуть із собою для організації перекладацького процесу та власне перекладацьких підходів – і, які, відповідно, могли б інтегруватися вже у навчання майбутніх перекладачів, роблячи його дійсно сучасним та помічним у подальшому професійному житті. Це зміни, пов'язані з фіксацією термінів у термінологічних базах CAT-інструментів та використанням перекладацьких пам'ятей. Д. Кенні показує, що технічні аспекти організації CAT-програм безпосередньо відображуються на звичних для перекладачів практиках власне формулювання перекладів, веденні термінологічної роботи. Залишаючись осторонь від CAT-систем, вузи пропонують студентам застарілі методи практичної перекладацької роботи, які, на жаль, доведеться змінювати на робочому місці. З першим питанням пов'язане також і друге – про нові сфери перекладацьких та лінгвістичних досліджень, пов'язаних з CAT-технологіями. Так, зміни у перекладацьких підходах та способі ведення перекладацької документації потрібно відстежувати, досліджувати і враховувати у практиці викладання перекладу. Такі зміни могли б стати темою як студентських розвідок, так і досліджень викладачів перекладу, а їх результати – доповнювати як практичні курси викладання перекладу, так і курси перекладацької теорії.

Також Д. Кенні вказує на організаційні зміни у власне навчальному процесі, які диктує впровадження CAT-технологій [6, с. 76]. Це передусім збільшення ролі індивідуалнього підходу, адже у студентів під час опанування інструментів часто виникають особливі, індивідуальні труднощі, нерідко пов'язані із станом комп'ютерів, на яких встановлене перекладацьке ПЗ, і які вимагають особистої уваги викладача. Також дуже важливою стає перевірка не лише "звучання" виконаного кожним студентом перекладу, а і реального цільового файлу з текстом перекладу: потрібно перевірити, чи файл надано у потрібному форматі, звернути увагу на такі формальні критерії як зайві пробіли та відступи, пунктуацію, нуме-

рацію, списки, зноски, посилання, використання наведеної у термінологічних базах термінології, консистентність термінології, відповідність форматування цільового файлу форматуванню оригіналу або ж перекладацькому замовленню.

Водночас, звісно, важливим залишається і власне правильний переклад змісту тексту та його здатність задовільнити перекладацьке замовлення. Тому перехід до CAT-інструментів, на нашу думку, означає певні зміни у компетенціях викладача: звісно, він повинен сам уміти працювати з CAT-системами та допомагати студентам вирішувати технічні труднощі, але важливо, щоб викладач не обмежувався навчанням окремих функцій програми, а був знайомий із ширшим контекстом використання CATів у перекладацькій індустрії і міг не замінити CAT-програмою навчання перекладу, а доповнити його, через CAT-технології якомога ширше та ближче до реальності показати сферу перекладу.

Перед багатьма викладачами постає питання: як почати працювати із CAT-системами з огляду на їх комерційність? У нашій країні є два шляхи впровадження CATів у викладання перекладу: долучитися до академічної програми CATforGrad (http://catforgrad.com), у рамках якої є можливість отримувати для комп'ютерних класів вишів ліцензії комерційних перекладацьких програм безкоштовно, або ж користуватися вільним перекладацьким ПЗ, як-то OmegaT. Кожен із шляхів має свої переваги: у першому випадку це знайомство студентів із актуальними на ринку програмами, з якими вони власне і працюватимуть у компаніях, у другому – незалежність від ліцензій та від тестів з сертифікації, доступність ПЗ, яке студенти можуть починати використовувати для власних перекладів, в тому числі і поза навчальним процесом, у будь-який момент. Плюси використання вільного ПЗ для навчання перекладу детально описані у статті Петера Сандріні [9].

На наш погляд, доцільно, навіть вивчаючи із студентами роботу у комерційних перекладацьких програмах, спочатку ознайомити їх із CAT-інструментами вільного доступу, наприклад, із програмою OmegaT. Вільні ПЗ мають простіший інтерфейс, тому легші у навчанні, і, опановуючи їх, нескладно зрозуміти головні принципи та базові компоненти перекладацького інструменту, що значно полегшить опанування оснащених багатьма функціями комерційних програм.

Висновки з даного дослідження. Отже, підсумовуючи, наголосимо: використання CAT-програм ще у курсах навчання перекладу наближує навчальні курси до умов реальної перекладацької індустрії, профорієнтує студентів, відкриває можливості роботи з сучасним контентом та сучасними форматами текстів, розширює бачення студентів сучасного ринку лінгвістичних сервісів та зв'язок лінгвістики із комп'ютерними технологіями, сприяє покращенню рівня загальної ком'ютерної грамотності студентів та їх участі у реальних перекладацьких проектах. У багатьох країнах, в тому числі близького зарубіжжя, CAT-технології вже ввійшли до академічних програм навчання перекладу. Таким чином, CAT-програми видаються нам більше ніж просто факультативними інструментами у навчанні перекладу, і ми вважаємо за доцільне їх впровадження в українську систему підготовки майбутніх перекладачів. Подальшої розробки потребує питання детального планування та методично-дидактичного забезпечення курсів CAT-технологій для кожного конкретного вишу, що випускає майбутніх перекладачів.

Список літератури:

1. Амеліна С.М., Тарасенко Р.О. Шляхи формування програм підготовки перекладачів в університетах східної Європи щодо вивчення сучасного інструментарію. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Педагогіка, психологія, філософія. 2016. Вип. 253. С. 11–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnau_ped_2016_253_3
2. Ольховська А.С. CAT-програми у структурі навчання майбутніх перекладачів. Педагогічні науки. 2015. № 63. С. 75–81.
3. Ольховська А.С. Теоретичні і методичні засади розвитку фахової компетентності магістрів-перекладачів засобами інформаційно-комунікаційних технологій : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Хмельницький, 2018. 500 с.
4. Ольховська А.С. Теоретичні передумови розробки курсу «Сучасні перекладацькі технології. Системи автоматизації перекладу». Вісник Вінницького політехнічного інституту. 2016. № 4. С. 108–114.
5. Bondarenko O. Academia expectations versus industry reality. Multilingual. December 2015, pp. 31–34.
6. Kenny D. CAT Tools in an academic environment: What are they good for? TARGET (PRINT). 1999. Vol. 11, pp. 65–82.
7. Language Industry Survey – Expectations and Concerns of the European Language Industry. The LIND Expert Group. European Comission, the Directorate-General for Translation. 2018, 31 p.
8. O'Brien Sh. Practical Experience of Computer-Aided Translation Tools in the Software Localization Industry. Unity in diversity?
9. Sandrini P. Translationstechnologie im Curriculum der Übersetzerausbildung. Sprachenvielfalt in der EU und Translation. Translationstheorie trifft Translationspraxis Studia Translatorica 3. Wrocław – Dresden: Neisse, 2012, s. 107–120.
10. Seewald-Heeg U. Der Einsatz von Translation-Memory-Systemen am Übersetzerarbeitsplatz. Aufbau, Funktionsweise und allgemeine Kaufkriterien. URL: http://www.metatexis.org/reviews/TM-Vergleich_Version_300805.pdf

References:

1. Amelina S.M. & Tarasenko R.O. (2016). Shliakhy formuvannia prohram pidhotovky perekladachiv v universytetakh skhidnoi Yevropy shchodo vyvchennia suchasnoho instrumentariiu [Ways of formation training programs for study of modern translator's tools in east european universities]. Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy. Seriia: Pedahohika, psykholohiia, filosofiia, 253. Retrieved 28 February, 2019, from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnau_ped_2016_253_3
2. Olkhovska A.S. (2015). CAT-prohramy u strukturi navchannia maibutnikh perekladachiv [CAT tools in the structure of translators' training]. Pedahohichni nauky, 63, pp. 75–81.

3. Olkhovska A.S. (2018). Teoretychni i metodychni zasady rozvytku fakhovoi kompetentnosti mahistriv-perekladachiv zasobamy informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii [Theoretical and Methodical Foundations of Developing Professional Competence of MA Students Majoring in Translation and Interpretingby Means of Information and Communication Technologies] (PhD Thesis). Khmelnytskyi : Kharkivskyi natsionalnyi universytet imeni V.N. Karazina.
4. Olkhovska A.S. (2016). Teoretychni peredumovy rozrobky kursu "Suchasni perekladatski tekhnolohii. Systemy avtomatyzatsii perekladu" [Theoretical basis for developing the course «Modern translation technologies. Computer-aided tools»]. Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu, 4, pp. 108–114.
5. Bondarenko O. (December 2015). Academia expectations versus industry reality. Multilingual, pp. 31–34.
6. Kenny D. (1999). CAT Tools in an academic environment: What are they good for?TARGET (PRINT), 11, pp. 65–82.
7. The Lind Expert Group European Comission, the Directorate-General for Translation (2018). Language Industry Survey – Expectations and Concerns of the European Language Industr.y Retrieved 28 February, 2019, from: https://ec.europa.eu/info/departments/translation/language-industry-platform-lind_en
8. O'brien Sh. (1996). Practical Experience of Computer-Aided Translation Tools in the Software Localization Industry. Unity in diversity?
9. Sandrini P. (2012). Translationstechnologie im Curriculum der Übersetzerausbildung [Translation technology in the translators' training]. Sprachenvielfalt in der EU und Translation Translationstheorie trifft Translationspraxis Studia Translatorica, 3, pp. 107–120.
10. Seewald-Heeg U. (2005). Der Einsatz von Translation-Memory-Systemen am Übersetzerarbeitsplatz Aufbau, Funktionsweise und allgemeine Kaufkriterien. Mitteilungen für Dolmetscher und Übersetzer, 4 (5), pp. 8–38. Retrieved 28 February, 2019, from: http://www.metatexis.org/reviews/TM-Vergleich_Version_300805.pdf

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-102
UDC 37.013

Kovalenko Oksana
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

COMMUNICATION IN THE PROCESS OF EDUCATION

Summary. Communication in the educational process ia regarded as a description of person and a total peculiarities, capacities and the quality of the student conditioned by the cooperation of characters of the communication. The process of somebody`s personal development is creatied within limits of the communication. One of the biggest challenges of everything involving teaching is, beyond doubt, reaching out to students and getting them involved in the learning process. In the following we will analyze the relationship between teacher and student, the mechanism of educational communication, implications of affectivity in the trainer-trainee relation, the phases of didactic communication and its psycho-pedagogical implications, as well as the managerial communication. Although the modern man feels the absence of real communication because it seems to address everyone, in modern times we find the culmination of communication.

Keywords: teaching, education6 communication, learning processes, teacher student relationship.

Коваленко О.Ю.
Харківский національний економічний університет
імені Семена Кузнеца

КОМУНІКАЦІЇ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Анотація. Комунікаціями пронизані всі сфери людського життя, у тому числі й освітня діяльність. У статті розкрито особливості смислового наповнення поняття «комунікація» відповідно до наявних соціального, гуманістичного підходів. Описано основні характеристики комунікативних процесів на ринку освітніх послуг. Комунікації в освітньому процесі розглядається як характеристика особи, сукупність особливостей, здібностей і якостей особи, обумовлених взаємодією суб'єктів інтерактивної комунікації, у рамках якої моделюється процес його особового розвитку. Розвиток комунікативних здібностей проявляється на основі стійко використовуваних способів рішення завдань і внутрішніх процесів самозвеличання. Оптимальним варіантом професійної комунікації є зв'язок студент-викладач. Це залежить не лише від наукових можливостей лідера наукової школи, а і його здатності безпосередньо спілкуватися зі своїми студентами. Чим тіснішими є комунікаційні зв'язки між усіма фігурантами наукового і навчально-виховного процесу, тим збільшується рівень його результативності. Звісно, комунікаційний зв'язок студент-викладач не обмежується лише науковою і навчально-виховною діяльністю, він зумовлений характером особистості як викладача, соціальною самопрезентацією. В арсеналі сучасного викладача існують багатоканальні способи комунікаційного зв'язку зі студентами. У разі необхідності він може успішно скористатися для спілкування зі своїми студентами всією системою комунікаційних каналів, засобів і способів або надати перевагу одному з них. рівня розвитку закладів освіти. Розвиток комунікацій створює умови для передачі інформації до споживачів освітніх послуг, що є дуже важливим для сучасного освітнього процесу. Процес комунікацій достатньо складний й багатогранний.

Ключові слова: навчання, освіта, комунікація, навчальні процеси, взаємодія студент-викладач.

Introduction. Communшcation is the process of transmission from one individual to another and from one group to another social group, meaning, in fact, life and the possibility of people's coexistence.

Novelity. In the modern pedagogy, the relationship between the teacher and the student is conceived as a complex complex relation, involving the permanent dialogue between the factors involved in the educational process, a mutual communication that engages the personalities of their personality. The teacher activates and maintains the investigative activism of the student, creates favorable conditions for the student to discover, to put problems and tasks of knowledge. The age in which the teacher merely proposed the content, gave lessons and formed tasks had long gone.

Presentation of the main research material. University is an institution that plays a significant role in a student's life. Being an active employee in this institution, a teacher should be democratic, tender, patient, reliable and humorous to his/her students during the interaction and communication processes so that the teaching and learning processes are affected positively. It is important to create a common living space in the classroom for students that have different family, economic, cultural and living backgrounds in order to achieve better motivation and learning. In the common living space in the classroom, the teacher creates a common living space with the students while the students do the same thing among themselves and accordingly a common synergy is created.

The most important component of education is a student. Teachers' interactions, ways of communication and verbal-nonverbal behaviors, class management and activities affect not only students' behaviors but also teaching system directly [6]. It is inevitable for teachers who are responsible for the education industry to have a policy and behavior. A teacher who always interacts with students is responsible for planning activities of teaching and application. Being a qualified teacher plays an important role in providing sit's quality disposed behavior [6].

Interaction simplifies the process of communication between teachers and students and provides them with the formation of a shared common area. During the enlargement of distracters can be easily

© Kovalenko Oksana, 2019

destroyed though communication. Communication is the key of education, teaching and learning and it affects the life of an individual throughout his/her whole life.

As communication is an important concept related to all sciences (communication is a multi-disciplined concept) it has lots of definitions. Education and learning is a part of life. In this process, communication helps determining negative changes in behaviors and expressing ideas and thoughts in mind as well as affecting others. Today, the importance of communication increasingly rises because it is the fundamental tool of information transfer. That is why this era is called Information era. Individuals can form shared common areas through knowledge, technology and interaction. When the concepts of education, teaching and teacher are of concern, forming shared common areas is compulsory.

This study is a descriptive study which includes interaction, communication and shored common life areas. It is a theoretical study concerning shared common life areas inside the classroom.

Interaction and Communication. Everyone must communicate. But teachers need communication more than anyone. It is an obligation. The only to communication is through interaction. Teachers should affect students are in order to interact; they should be democratic, tolerant, smiling, lovable, patient and reliable. If they want to teach in an effective way in the process of learning and teaching, they should interact properly. However, teachers can make use of communication as long as they learn communication factors.

The reliability of the source is the most important factor in the process of communication. When people receive messages from the source and then send the feedback, they in fact, complete the process of interaction even without other supportive messages. If the sources, is reliable, communication grocers will, of course be completes more easily [7; 10]. So, teachers should be balanced for a better interaction and communication. If not, there is no reed to talk about trustworthiness. Besides it will bring about new problems.

Moreover the source should present objective approaches. Any kind of behavior which damages objectivity should be prevented to stop communication conflicts.

Teachers who want to communicate effectively should predict the behaviors of students. As they are the ones who contact, and always speak in front of big groups, they are the pioneers of social behaviors. So they should cope with feelings and conflicts. When they cope with such difficulties, they use non-verbal tools to support verbal expressions most of the time. For example, if teachers speak in a proper voice during the presentation of knowledge students, of course, will be more motivated in the classroom. So teachers should use their voices up and down and, thereby, take attention to important points. During classes, it plays an important role in combination with walking and takes the attention of students in the classroom.

In order to make positive connections, teachers should control their behaviors and understand the body language of their student. Body posture, gesture and mimics, in short non-verbal communication is important in the process of teaching and learning [10].

Teachers should also see the stases from the distance in the right position and stare at a student or a group of student in a dense manner and should contract with the whole class. Long rooks should be evaluated for the teaching job, which means being dominant and threatening. It makes a person aggressive and enables teachers to tesk what students are more dominant.

Distance is also an important component in personal relationships. From a distance students should feel motivated in order to study, but they should not feel themselves trapped in the classroom.

In order to be understood by others, body language and signals should be known [6]. The way to communicate effectively in the process of education depends on the element which is going to provide communication. So, in order to interact and communicate in the classroom, the criteria below should be considered:

The teacher must use an explicit language and should abstain from language.

Teachers should analyze students' thoughts from their body reactions, control their own body reactions and use body language consciously.

Teachers should annihilate the distracters which decrease the concern of student.

Teachers should have enough knowledge of method and techniques. They should teach all subjects and units.

Teachers should know the properties of tools and materials well and use them in a professional manner.

Teachers should conduct classes like a game in order to facilitate and motivate learning. Because children learn about life through games.

Teachers should choose tools and equipment that motivate students most.

Teachers should use the feedback mechanism in effective ways and should evaluate feedbacks instantly.

Other stimulants (lovely odours, wearing different clothes, etc.) should be applied.

Teachers should always come and leave the class on time.

During learning activities, if the shared common life area is wide, there will be an increase in success. The teacher in the classrooms is responsible for conducting the message. So, he/she should know the attributes of receivers and make the environment rich by using several channels [10].

One of the most components elements of communication is that communication is based on cultural sources. So family environment where individuals are brought up should also be considered in the process of communication.

Teachers should have sufficient knowledge about valves which will enable them to communicate with students. They should be well equipped about what ways to use to communicate with students and about the valves they acquire in the daily life; as a result they will use it to increase their communication skills [7].

As each individual has a different family back ground, he/she will differ in his/her belief system and economical and social statuses. Thus, it is normal for him/her to perceive his/her cultural environment differently compared to others. What teachers have to do is that they should consider those

differences during the communication process. One of the most important components teacher should figure out is to from shared common areas between themselves and students, because, students from different family backgrounds relate with their peers and teachers in the process of interaction and communication. So, if a shared common life area is large between two individuals, there will be more communication opportunities between them [2]. In short, for an effective communication among individuals, teacher should consider the culture concept in the process of communication [4]. Besides, it should be noted that students from different social economical and cultural backgrounds also from shared common life areas among in the process of interaction and communication in the classroom. The figure below shows this situation.

Cultural harmony plays an important role in forming positive relationships between teachers and students. If individuals have backgrounds, they can communicate more easily [8]. If teachers and students have less shared common areas, it can be difficult to communicate effectively and some conflicts may occur.

Teachers should consider the cultural attributes of students in the communication otherwise; the authority of teachers can be weakened as a result of the resistance of some children. So, teachers should be balanced in their approaches and behave according to students' cultural environments [9].

Teachers who know how to interact and communicate are able to analyze students, bring a shared common area out of different cultures and make the teaching learning process more active and enjoyable.

Conclusion. In order to provide interaction with his/her students, a teacher should be democratic, lovable, patient, and reliable and have a sense of humors. If he/she not have those attributes, he/she cannot interact with his/her students. So, oral and writing examination should be applied in order to evaluate teachers' interaction and communication performances before recruiting them.

All people should communicate but teachers are of concern, communication when becomes more and more important. Because an effective learning-teaching process cannot work without communicating. In order to communicate effectively, teachers should be balanced, reliable and have the ability to use different channels. As a result, in order to provide teachers with better interaction and communication, we should support the area of interaction and communication.

Teachers, who affect the learning-teaching process, should from shared common life areas with the students who come from different social, economical and cultural backgrounds. The more a teacher forms a shored common life area, the more he/she forms an effective learning-teaching process. So, he/she should try to know what students come from different backgrounds. Furthermore, pedagogy courses for teachers to be should give added valve to cultural differences in their curriculum

Teachers, finally, should not only interact with students who come from different backgrounds but also let them from a shared common area in the classroom. This will also support universal culture.

Nothing exists outside communication. As in any field, it is extremely important in education to master all means of communication, both to succeed in creating students with a harmoniously developed personality with sound knowledge in different fields and with welldefined skills and abilities to help them to become as complex as possible.

In modern pedagogy, communication has an increasingly important place, perhaps the most important. Managers, teachers, students who understand this have found the recipe that can guarantee success at the end of the study period.

References:

1. Baker C. (2011). Foundations of Bilingual Education and Bilingualism, Clevedon : Multilingual Matters, (4th edition).
2. Merzliakova O. (2008). Uchyteli y uchni; mystetstvo dialohu: seminar ta treninhovi zaniattia psykholoha z pedahohamy [Teachers and students; art of dialogue: workshop and psychological training sessions with teachers]. Shk. svit, Kyiv, p. 352.
3. Mesch G.S. (2009). The Internet and Youth Culture, The Hedgehog Review (online). Available at: http://www.iasc-culture.org/THR/archives/YouthCulture/Mesch.pdf. Spring (accessed 1 February 2019).
4. McCrindle M. (2015). Education & learning styles, Generation Z. (online). Available at: http://generationz.com.au/ (accessed 1 February 2019).
5. Savenkova L.O. (1998). Komunikatyvnist uchytelia. *Pochatkova shkola*, vol. 8, pp. 49–51.
6. Savenkova L.O. (1998). Komunikatyvna ataka» u formuvanni navychok pedahohichnoho spilkuvannia. *Pedahohika i psykholohiia*, vol. 4, pp. 100–106.
7. Singla R.K. (2011). Communication: Nature, Process and Network. Business organisation and management. Delhi : J.N. Printers.
8. Universal Declaration on Cultural Diversity Accessed 9 January 2011, 2011 (online). Available at: http: //unesdoc.unesco.org/images/0012/001271/ 127160m.pdf (accessed 20 February 2019).
9. Zabrotskyi M.M. (2009). Komunikatyvna kompetentnist vchytelia: ekopsykholohichnyi vymir. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*, vol. 6, pp. 1–4.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-103
УДК 377.366:63

Ковальчук В.І., Фатєєв М.С.
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

ОНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ В АГРАРНИХ КОЛЕДЖАХ ЗАСОБАМИ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Анотація. Узагальнено теоретичні відомості щодо проблем професійної підготовки студентів в аграрних коледжах. З'ясовано причини незадоволеності роботодавців практичними навичками випускників закладів освіти. Одним із основних критеріїв якості професійної підготовки фахівців є професійні навички фахівців, що визначають їх конкурентоспроможність і можливість працевлаштування у європейському економічному просторі. Виокремлено найбільш затребувані на ринку праці навички. Обґрунтовано необхідність впровадження в освітній процес інноваційних технологій навчання. Під педагогічними інноваційними технологіями розуміється якісна нова сукупність форм, методів і засобів навчання, підготовки та управління, що приводить до істотних змін у результатах педагогічного процесу. Найбільш ефективними технологіями є особистісно-орієнтовані, інформаційно-комунікаційні, тренінгові, проблемного навчання, ігрові, кейс-технології.

Ключові слова: професійна підготовка, професійна освіта, ринок праці, педагогічні технології, інноваційні технології, технології навчання.

Kovalchuk Vasyl, Fatieiev Mykhailo
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

UPGRADING STUDENTS' VOCATIONAL TRAINING CONTENT IN AGRARIAN COLLEGES BY MEANS OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES

Summary. Theoretical knowledge concerning the problems of professional training of students at agrarian colleges is substantiated. The reasons for dissatisfaction with practical skills demonstrated by educational establishments' graduates are found out. One of the main qualitative criteria for specialists' professional training is considered to be specialists' professional skills which make them competitive and promote their employment in the European economic space. The most required skills at the present-day labour market are elicited. The employers are dissatisfied with the level of graduates' practical skills and think that "soft skills" which increase labour efficiency have to be paid more attention. The most required are communicative skills, skills to assign responsibilities, skills to keep «work-life balance» and problem-solving skills. The skills to learn quickly are also required as well as emotional intelligence which enables employees to understand and manage own emotions. EQ is important in stressful environments as it influences not only personal effectiveness but the team effectiveness as well. Flexibility, creativity and ability to adapt quickly are also very important. Employees who react quickly to different changes, demonstrate skills mentioned above, know what they want, are ready to learn and able to cooperate with others are interesting to prospective employers. The necessity to implement innovative technologies into educational process is substantiated. Pedagogical innovative technologies are regarded as a new combination of forms, methods and means of instruction, training and management which leads to essential changes in the outcomes of educational process. The most efficient technologies are person-oriented, information and communicative, training, problem-based, gaming and case-study. The important constituent of improving agrarian sphere specialists' professional training includes the professional development of teaching staff, their in-training at different enterprises and establishing cooperation with employers in order to bring the training to the real conditions of the labour market.

Keywords: professional training, professional education, labour market, pedagogical technologies, innovative technologies, learning technologies.

Постановка проблеми. Соціально-економічні перетворення, які відбуваються в Україні впродовж останніх років потребують модернізації професійної підготовки фахівців аграрної галузі, яка відповідала б актуальним вимогам як професійної, так і суспільної діяльності. В Україні спостерігається розрив між освітою та ринком праці. Роботодавці все частіше незадоволені рівнем підготовки та компетентністю випускників закладів освіти. В студентів спостерігається низька мотивація до навчання й подальшого працевлаштування за фахом. Зазначене вимагає пошуку ефективних моделей професійної підготовки орієнтованої на особистісний розвиток суб'єктів освітнього процесу й з урахуванням інтеграційних процесів, регіональних особливостей та співпраці з роботодавцями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ефективної взаємодії вищої професійної освіти і ринку праці досліджувалися й широко висвітлені у працях В. Андрущенко, О. Аніщенко, М. Афанасьєва, В. Ковальчука, В. Лугового, Л. Лук'янової, С. Ніколаєнка, Н. Ничкало, В. Радкевич, Л. Сергеєвої, О. Щербак, Т. Іщенко та ін.

Розробці теоретичних основ педагогічних технологій присвячені праці Н. Арістової, Ю. Бабанського, В. Беспалько, Г. Ігнатенко, Н. Журавської, В. Ковальчука, М. Кларина, Н. Кузьміної, О. Малихіна, В. Сластьоніна, С. Смірнова, С. Сисоєвої, А. Сущенка, Н. Тализіної, Ю. Татур та ін.

Проблемам упровадження й ефективного застосування інформаційно-телекомунікаційних (ІТКТ) і мультимедійних технологій в освіті присвячені праці В. Бикова, А. Верланя, І. Во-

© Ковальчук В.І., Фатєєв М.С., 2019

ротнікової, Н. Морзе, А. Кочаряна, Р. Тарасенка, Н. Тверезовської, Дж. Хартлі та інших педагогів-дослідників.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. При значній кількості досліджень присвячених проблемам професійної підготовки, мало дослідженою залишається проблема впровадженню інноваційних технологій в освітньому процесі аграрних коледжів, які формуватимуть в студентів актуальні для ринку праці навички.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є узагальнити теоретичні відомості щодо проблем професійної підготовки студентів в аграрних коледжах та виокремити шляхи удосконалення освітнього процесу відповідно до потреб ринку праці.

Виклад основного матеріалу. Досягнення мети реформ вищої освіти – суттєвого покращення її якості задля підвищення ефективності участі фахівців з вищою освітою, самої вищої школи в модернізації соціально-економічної системи держави, підвищення її конкурентоспроможності потребує термінової розробки реалістичної стратегії розвитку національної системи вищої освіти з урахуванням середньо- та довгострокових перспектив. Формування та реалізація зазначеної стратегії неможливі без аналізу реального стану справу системі вищої освіти України, виявлення наявних та майбутніх проблем, постійного моніторингу оцінювання її реалізації, а також проблем, які виникнуть у процесі реформування [1].

Соціально-економічні трансформації в Україні привели до потреби у модернізації професійної підготовки фахівців аграрної галузі, яка відповідала б актуальним вимогам як професійної, так і суспільної діяльності.

Проявами незадовільного стану є:

– зростання дефіциту робітничих кадрів на ринку праці України та низька соціально-економічна мотивація суспільства до здобуття професійних кваліфікацій;

– тенденція до погіршення показників України у міжнародних обстеженнях конкурентоспроможності та інноваційної привабливості, що впливає на економічний розвиток України;

– збільшення частки молоді, яка намагається здобувати вищу освіту, у тому числі – за кордоном;

– втрата привабливості та престижності професійної освіти;

– зниження соціального статусу педагога професійної освіти [11].

Одним із основних критеріїв якості професійної підготовки фахівців є професійні навички фахівців, що визначають їх конкурентоспроможність і можливість працевлаштування у європейському економічному просторі.

Виклики сьогодення потребують іншого комплексу навичок, ніж 25 років тому. Це точно уже не ті уміння, на які орієнтувалася радянська освіта. У результаті, за рівнем підготовки кадрів Україна посіла 83-є місце у глобальному рейтингу конкурентоздатності [2] зі 140 в рейтингу. Про це йдеться в звіті Global Competitiveness Index, випущеним Всесвітнім економічним форумом спільно з Євразійським інститутом конкурентоспроможності та консалтинговою компанією Strategy Partners.

Індекс глобальної конкурентоспроможності вимірює готовність країн до четвертої промислової революції. Він має 12 складових. Це якість інститутів, стан інфраструктури, проникнення IT і сучасних комунікацій, макроекономічна стабільність, споживчий ринок, ринок праці, фінансова система, розмір внутрішнього ринку, здоров'я, освіту і навички, динаміка бізнес-розвитку, здатність до інновацій. Згідно з цим рейтингом Україна посідає такі місця: здатність до інновацій – 58 місце, за рівнем адаптації технологій – 77 місце, рівень освіти – 46 місце. При тому, що частка ВВП, яка витрачається на освіту, – одна з найвищих у світі.

Працедавці найбільш незадоволені рівнем практичних навичок. Вони вимагають розвинутих «м'яких» навичок (так званих «soft skills»), які суттєво підвищують ефективність праці. Саме про них, здавалося б і не чула класична пострадянська освіта. Хоча у світі цьому питанню присвячують регулярні масштабні моніторинги, наприклад, те ж дослідження Світового Банку [3].

До «м'яких» навичок відносяться певні особистісні характеристики, які пов'язані з ефективною взаємодією з іншими людьми, це – людські якості. До них переважно відносяться комунікативні та управлінські вміння. Наприклад, знаходити підхід до людей, переконувати, зберігати позитивне ставлення, гнучкість, робочу етику, вміти вирішувати проблеми, працювати під тиском, встановлювати взаємовідносини, працювати в команді, слухати й розуміти співрозмовника, проводити переговори, презентації, вести дискусії тощо. «М'які» навички дозволяють бути успішним незалежно від специфіки діяльності та напряму, в якому працює людина [4].

На думку експертів найбільш затребуваними є: комунікаційні навички; самопрезентація, самоорганізація, «self-management», уміння розподіляти свої задачі, делегувати, а також, що дуже важливо, тримати «work-life balance». Досить проблематично є ситуація з умінням брати на себе відповідальність та нестачею так званих problem solving skills – умінням швидко розібратися у ситуації та самостійно знайти шляхи вирішення проблеми. Вкрай необхідними є навички швидко вчитися. Важливою тенденцією останніх років є таке поняття, як емоційний інтелект, EQ – уміння розпізнавати та управляти своїми емоціями. «Розвинутий EQ вкрай необхідний в стресових умовах сьогодення, оскільки впливає не лише на власну ефективність, а й команди загалом» Важливими також є гнучкість, уміння швидко адаптуватися, а також креативність – важлива навичка, яку можна з часом розвинути [5]

Роботодавці не тільки дивляться на працівників, які добре думають, але і на тих, хто демонструє соціально-емоційні навички, які допомагають керувати своїми емоціями і поведінкою (наприклад, самоврядування, стійкість, етика), постановка цілей і готовність до навчання (мотивація досягнення), вміння працювати з іншими (колективна робота).

В Концепції реалізації державної політики у сфері професійної освіти «Сучасна професійна освіта» на період до 2027 року зазначено, що за експертними оцінками, найбільш успішними на ринку праці в найближчій перспективі будуть

фахівці, які вміють навчатися впродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися в багатокультурному середовищі та володіти іншими сучасними вміннями.

Отже, потрібна реформа професійної освіти, що зупинить негативні тенденції, перетворить здобуття професійних кваліфікацій на важіль економічного розвитку і конкурентоспроможності України. Одним із шляхів є модернізація освітнього середовища, що забезпечує інноваційність, доступність, прозорість, гнучкість і відкритість освітнього процесу [11].

Виходячи з вище сказаного в закладах вищої освіти необхідно впроваджувати сучасні педагогічні технології та технології навчання, які допоможуть сформувати в студентства необхідні для ринку праці навички.

Педагогічна технологія – сукупність психолого-педагогічних установок, що визначають спеціальний набір і компонування форм, методів, способів, прийомів навчання, виховних засобів; вона є організаційно-методичний інструментарій педагогічного процесу (Б. Лихачов) [6].

Педагогічна технологія, як вважає Г. Селевко, є змістовним узагальненням трьох її аспектів: наукового, коли педагогічні технології є частиною педагогічної науки, що вивчає і розробляє мету, зміст і методи навчання і проектує педагогічні процеси; процесуально-описового, коли запропоновано опис (алгоритм) процесу, сукупність цілей, змісту, методів і засобів для досягнення планованих результатів навчання; процесуально-діючого як здійснення технологічного (педагогічного) процесу і функціонування всіх особистісних, інструментальних та методологічних педагогічних засобів [7].

У документах ЮНЕСКО технологія навчання розглядається як системний метод створення, застосування і визначення всього процесу викладання і засвоєння знань з засвоєння знань з урахуванням технічних і людських ресурсів і їх взаємодії, що ставить своїм завданням оптимізацію форм освіти [8].

Технологію навчання часто трактують як галузь застосування системи наукових принципів до програмування процесу навчання й використання їх у навчальній практиці з орієнтацією на детальні цілі навчання, які допускають їх оцінювання [9].

Інноваційний підхід до освітнього процесу має бути спрямованим на розвиток майбутніх фахівців. Їх здатність пристосовувати новий досвід на основі цілеспрямованого формування творчого та критичного мислення, рольового та імітаційного моделювання. Під педагогічними інноваційними технологіями розуміється якісна нова сукупність форм, методів і засобів навчання, підготовки та управління, що приводить до істотних змін у результатах педагогічного процесу.

Однією із педагогічних інновацій сьогодні вважаються особистісно орієнтовані технології навчання. Особистісний підхід передбачає допомогу студенту в усвідомленні себе особистістю, у виявленні, розкритті його можливостей, становленні самосвідомості, у здійсненні особистісно-значущих і суспільно-принятих самовизначень, самореалізації, самоутвердження. Мета особистісно-орієнтованого навчання є створення умов для повноцінного виявлення і розвитку особистісних функцій студента. Особистісно-орієнтоване навчання полягає в організації навчального процесу на засадах:

– зосередження на потребах студента;

– створення умов для фізичного і емоційного благополуччя;

– створення умов для співпраці і співтворчості між студентом і викладачем;

– створення ситуації вибору і відповідності;

– створення умов для досягнення кожним студентом реально можливого для нього в даний період рівня успішності, вихованості та розвитку;

– пристосування методики навчання до навчальних можливостей студентів, максимально можлива індивідуалізація;

– створення умов для самопізнання, саморозвитку, самонавчання, осмисленого визначення своїх можливостей та визначення цілей;

– діагностична основа навчання;

– формування студентом мети навчання, планування своєї навчальної діяльності, рефлексія;

– студент постає, як суб'єкт навчання.

Важливе значення в особистісно-орієнтованому навчанні має мотиваційний компонент, адже ефективність навчання залежить від ступеня зацікавленості студента в набутті знань. Стійку мотивацію до навчання визначає постійна проблема в удосконаленні. З цього випливає важливість ролі викладача у формуванні потреби до навчання через запровадження ситуативного підходу. Особистісно-орієнтоване навчання продукує психологічну свободу студента, а також виробляє іншу систему цінностей. При цьому створюється ситуація, коли студент може розраховувати свої сили і здібності, а також розвинути власні творчі ресурси [10, с. 18–19].

Стрімкий розвиток інформаційних технологій обумовлює використання інформаційно комунікаційних технологій в освітньому процесі закладів вищої освіти загалом і підготовці фахівців для певної галузі зокрема.

Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) – це сукупність методів, засобів і прийомів, що використовуються для добору, опрацювання, зберігання, подання, передавання різноманітних даних і матеріалів, необхідних для підвищення ефективності різних видів діяльності. ІКТ – це технології опрацювання інформації за допомогою комп'ютера та телекомунікаційних засобів. Впровадження ІКТ в освітній процес стимулює інтерес до навчальної діяльності, сприяє формуванню логічного та творчого мислення, сприяє розвитку студентів та формуванню інформаційної культури [12].

ІКТ здійснюють активний вплив на процес навчання і виховання студентів, оскільки змінюють схему передавання знань і методи навчання. Разом з тим, упровадження ІКТ у систему освіти не тільки впливає на освітні технології, а й уводить до процесу освіти нові. Вони пов'язані із застосуванням комп'ютерів і телекомунікацій, спеціального устаткування, програмних та апаратних засобів, систем обробки інформації. Вони пов'язані також зі створенням нових засобів навчання і збереження знань, до яких належать електронні підручники і мультимедіа; електронні бібліотеки й архіви, глобальні та локальні

освітні мережі; інформаційно-пошукові та інформаційно-довідкові системи [13].

У широкому розумінні термін «інформаційні технології» виокремлює із кола технологій ті, що базуються на застосуванні комп'ютерних, телекомунікаційних мережевих засобів [14, с. 178]. У сучасній довідковій літературі визначено, що інформаційні технології (в освіті) – «методи і засоби отримання, перетворення, передачі, збереження та використання інформації в навчально-виховному процесі» [15, с. 216]. Сучасні інформаційні технології, що дають змогу створювати, зберігати, переробляти інформацію та забезпечувати ефективні способи її представлення споживачу, є могутнім інструментом пришвидшення прогресу в усіх сферах суспільного розвитку, один із найсуттєвіших чинників, який визначає конкурентоздатність окремого навчального закладу.

Вибір раціональних й оптимальних рішень за інтеграції інформаційних та освітніх технологій з позицій компетентнісного підходу, у першу чергу, ґрунтується на аналізі ефективності навчання або освіти на базі нової інтегрованої технології, тобто на основі оцінки ефективності взаємодії викладача та студентів.

Інформаційні технології активно впливають на процес навчання, оскільки змінюють схему передачі знань і методи навчання. Разом з тим впровадження інформаційних технологій в систему вищої освіти не лише впливає на вже апробовані освітні технології, а й вводить у процес освіти нові. Вони пов'язані із застосуванням комп'ютерів і телекомунікацій, спеціального обладнання, програмних і апаратних засобів, систем обробки інформації, зі створенням нових засобів навчання та збереження знань, до яких відносяться електронні підручники й мультимедіа; електронні бібліотеки та архіви, глобальні та локальні освітні мережі; інформаційно-пошукові й інформаційно-довідкові системи і т.п. Різноманітні моделі інформаційних технологій у теперішній час розробляються, а частина з них успішно застосовується у структурі вищої освіти.

Один із провідних вітчизняних фахівців у царині комп'ютерних технологій В. Биков пише про те, що в діяльності навчальних закладів усіх типів і рівнів акредитації проблемам інформатизації має приділятись першочергова увага. Зокрема, значне місце повинні зайняти дослідження, пов'язані з вивченням педагогічних умов формування комп'ютерно орієнтованого навчального середовища, моделюванням його складу та структури, визначенням місця й ролі, яке займають і відіграють у ньому засоби навчання та інформаційні технології. Повинні знайти свого подальшого розвитку педагогічні технології, які принципово базуються на ІКТ, зокрема, мультимедійні технології, е-дистанційні технології навчання. Комп'ютерно орієнтовані засоби навчання мають стати базовими інструментами навчальної діяльності під час вивчення переважної більшості предметів. Учений наголошує, що поряд із традиційними підходами, необхідно постійно переглядати й осучаснювати зміст освіти й педагогічні технології, приводити їх у такий стан, який дозволив би забезпечити якісну освіту, підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації вчительських, професорсько-викладацьких кадрів, управлінського кадрового корпусу освіти для ефективного впровадження у практику освіти інноваційних технологій навчання, що базуються на інформаційних технологіях [16].

В практиці професійної підготовки фахівців різних галузей все активніше використовуються тренінгові технології навчання. Ряд дослідників і практиків, що займаються питанням професійної підготовки майбутніх фахівців, останнім часом успішно ввели різновиди тренінгових технологій і їх елементи в педагогічний процес вищої школи. Зростаюча популярність використання тренінгових технологій, з одного боку, і педагогічна невизначеність цього поняття, його сутності і місця серед інших інновацій вищої школи, з іншого, привели до значної кількості визначень поняття «тренінг». Зокрема, як:

– засіб психологічного впливу, спрямований на розвиток знань, умінь і досвіду;

– стандартну послідовність дій по формуванню нових навичок;

– метод ігрового моделювання ситуацій з метою розвитку компетенції, формування та вдосконалення професійної поведінки;

– навчання технологіям дій на основі певної концепції реальності в інтерактивній формі;

– інтенсивні навчальні заняття, спрямовані на створення, розвиток і систематизацію навичок, необхідних для виконання конкретних професійних завдань;

– систему інтенсивних тренувань, в яких моделюються елементи основних завдань професійної діяльності.

Таким чином, тренінгом називається запланований навчальний процес, призначений для надання знань, вдосконалення наявних навичок і отримання нових на основі особистого досвіду і знань.

Використання тренінгів обумовлено їх можливостями щодо формування навичок міжособистісної взаємодії, розвитку професійних здібностей, зміни стереотипів, що заважають особистості справлятися з нестандартними ситуаціями професійної діяльності, можливості самореалізації у майбутній професії та спілкуванні. Тренінг спрямований на допомогу студентам в усвідомленні власних недоліків у розвитку вербальних і невербальних умінь, виявленні та оцінці потенційних можливостей, реалізації отриманих знань на практиці.

Тренінг включає різні методи роботи: аналітичні вправи, психотренінги, експертну роботу, оцінку власної діяльності, стимулює бажання студентів до самовдосконалення. Цінність тренінгів для системи вищої освіти в тому, що вони дозволяють інтенсифікувати процес професійної підготовки, зберігаючи час і простір, зробити його більш ефективним за рахунок повної відповідності принципам особистісно орієнтованого навчання [17].

Одним із найперспективніших напрямів розвитку творчих здібностей особистості, необхідних сучасному фахівцю, є проблемне навчання. Таке навчання передбачає проблемне викладання, тобто створення системи послідовних проблемних ситуацій і управління процесом їх вирішення, а також проблемне учіння – особливу форму творчої навчальної діяльності студентів щодо за-

своєння знань і способів діяльності з наявністю аналізу проблемних ситуацій, формулювання проблем і їх розв'язання шляхом висунення припущень, обґрунтування і доведення гіпотез.

На думку А. Матюшкіна, проблемне навчання полягає в постійному створенні на заняттях проблемних ситуацій (проблемних завдань) і вирішенні їх при максимальній самостійності й під керівництвом викладача [18]. У процесі проблемного навчання викладач не повідомляє готові знання, а висуває проблему і шляхом пробудження інтересу до неї, викликає бажання в ході пошуків знайти спосіб її вирішення. Тобто проблемне навчання дозволяє особистості з урахуванням наявної інформації виробити свою власну позицію, точку зору.

Проблемне навчання характеризується такими особливостями: специфічною інтелектуальною діяльністю студента, спрямованою на засвоєння нових знань шляхом подолання навчальних проблем, що забезпечує усвідомлення, глибину, міцність знань і розвиток логіко-теоретичного та інтуїтивного мислення; ефективним формуванням світогляду, оскільки у процесі проблемного навчання розвивається критичне, творче, діалектичне мислення; закономірним зв'язком між теоретичними і практичними проблемами, дидактичним принципом зв'язку навчання з життям, який слугує найважливішим засобом створення проблемних ситуацій і критерієм оцінювання правильності розв'язання пізнавальних проблем; систематичним використанням педагогом у процесі навчання найефективнішого поєднання різноманітних типів і видів самостійної роботи студентів; дидактичним принципом індивідуального підходу, за якого індивідуалізація зумовлена наявністю пізнавальних проблем різної складності, що кожним студентом сприймається по-різному; динамічністю проблемного навчання, спричиненого динамічністю самої проблеми, в основі якої – суперечність, властива будь-якому явищу; високою емоційною активністю студентів, адже проблемна ситуація є джерелом її збудження, а активна розумова діяльність студентів нерозривно пов'язана з емоційною сферою психічної діяльності; новим співвідношенням репродуктивного і продуктивного мислення.

Проблемне навчання змінює мотивацію пізнавальної діяльності: провідними стають мотиви пізнавально-спонукальні (інтелектуальні). Проблема викликає внутрішню зацікавленість студента, що стає чинником активізації навчального процесу та ефективності навчання. Пізнавальна мотивація спонукає людину розвивати свої нахили і здібності, зумовлює перебудову сприйняття, пам'яті, мислення, переорієнтацію інтересів тощо [19].

Сучасні інноваційні тенденції в освіті відкривають перед викладачем широкий вибір філософії навчання та шляхів вирішення практичних завдань. Відбувається перехід від навчання фактів до опанування сенсом подій, розвитку світогляду, набуття навичок застосування у житті накопичених знань, що уможливлюється в умовах використання таких засобів інтерактивних технологій, як ігри.

Ігрове середовище спонукає студента до вияву «надситуативної активності», коли він виходить за межі того, що об'єктивно вимагає від нього певна роль, і на основі ініціативно-творчого підходу продукує нові ідеї, способи вирішення професійних завдань тощо. Застосування дидактичних ігор сприяє перетворенню студента з об'єкта навчання в суб'єкта професійно спрямованої праці, що викликає його цілеспрямовану діяльність та творчу участь у самостійному формуванні професійної компетентності.

Гра – це особлива діяльність, яка визначає, фізичний стан і соціальні установки людини на даний момент, відповідає життю групи або груп, членом яких студент. Саме в грі ми можемо спостерігати наступні процеси:

– змагання, конфлікти, співпраця, акомодація («пристосування до інших»);

– асиміляція («уподібнення іншим»);

– соціалізація («процес суспільного становлення особи»).

Серед цих процесів найбільш значимим, на нашу думку, є співпраця (як за місцем у грі, так і за впливом на студента). Інтеграція групи супроводжується свідомим і несвідомим засвоєнням групових ідеалів та ідей, набуваючи яких, студенти звикають один до одного, стають органічною частиною групи і одночасно соціалізуються, оскільки види гри й ідеали визначаються суспільством (формуванні особи, корисної суспільству та групової єдності).

Саме в грі відбувається самовираження особистості. Тому сенс гри має розглядатися, як можливість студента виразити себе в ній, добитися суспільного схвалення, задоволення від своїх можливостей, позбавитися від внутрішньої напруги.

Інтерес до гри як особливого виду діяльності абсолютно виправданий, оскільки вона забезпечує високу ефективність в будь-якій діяльності і в той же час сприяє гармонійному розвитку особи. Ігрова поведінка й ігрова взаємодія дозволяють сформувати механізми співпраці з партнером і змагання з противником, використовується для зняття психологічних стресів, для відпочинку і розрядки, для навчання й виховання [20, с. 4-6].

Ще однією технологією, що набуває поширення в професійній освіті є кейс-технологія. Їй притаманні широкі педагогічні можливості, реалізація яких дозволяє не лише створити умови для оволодіння студентами професійними знаннями, а й сприяє формуванню їх загальнолюдських та професійно-важливих якостей; активізує процес навчання, підвищує ефективність процесу формування методичної компетентності майбутніх викладачів закладів професійної освіти [21].

Кейс-метод (від англ. *Case method, case study* – метод кейсів,кейс-стаді, метод конкретних ситуацій, метод ситуаційного аналізу) – це метод проведення детального аналізу однієї конкретної ситуації, який використовується для досягнення певних цілей (навчання, дослідження) [22].

Використання кейс-метода в освітньому процесі дозволяє розвивати у студентів аналітичні, дослідницькі, комунікативні навички. Аналітичні навички передбачають вміння класифікувати, виокремлювати корисну та несуттєву інформацію, аналізувати її. Практичні навички дозволяють використовувати отримані знання на практиці. Творчі навички – можливість прийняття альтернативних, креативних та нестандартних рішень.

Комунікативні навички – вміння вести дискусію, використовувати наочний матеріал, мульті-медіа засоби, відстоювати власну точку зору.

Соціальні навички – оцінка поведінки людини, вміння слухати співрозмовника, підтримувати дискусію, аргументувати свою точку зору. Навички самоаналізу (аналіз моральних та етичних проблем спілкування).

Перевага кейс-метода відносно традиційних, що застосовуються у освітньому процесі, є незаперечною: кейс-метод дозволяє зацікавити студентів процесом навчання; формує сталий інтерес до конкретної навчальної дисципліни; сприяє активному засвоєнню знань та навичок [23].

Окрім упровадження сучасних технологій навчання актуальним залишається питання забезпечення освітнього процесу новим поколінням креативної навчально-методичної літератури. Як зазначають вітчизняні дослідники, збільшення часу у навчальних планах підготовки фахівців аграрної галузі на самостійну роботу та орієнтація сучасної освіти на самостійно-мотиваційне опанування студентами знань під консультаційним керівництвом викладача потребує спрямування роботи на створення багатовекторного методичного забезпечення, зорієнтованого не лише на викладача, а перш за все, на студента.

Важливим компонентом удосконалення професійної підготовки фахівців аграрної галузі є професійний розвиток педагогічних працівників, стажування їх безпосередньо на виробництві [24, с. 6–8].

Для вирішення проблеми невідповідності освіти потребам ринку є налагодження співпраці між бізнесом і закладом освіти, створення партнерських відносин. В Україні рівень співпраці підприємств ключових індустрій із закладами освіти залишається стабільно низьким та скоріш поодиноким. Певні компанії, зазвичай це великі міжнародні корпорації, намагаються побудувати діалог з університетами, які готують кадри у сфері економічних чи технічних наук. Ринок праці має активніше включитись і створенні освітніх стандартів, визначенні змісту навчання та забезпеченні практичної підготовки.

Висновки. Сьогодні існує розрив між ринком праці і системою освіти. Заклади вищої освіти повинні оперативно реагувати на вимоги ринку праці та зміни, які на ньому відбуваються. Актуальності набуває впровадження ефективних технологій навчання майбутніх фахівців, які сприятимуть їх гармонійному розвитку й зможуть задовольнити потреби ринку праці, сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності власне самого закладу вищої освіти, зумовлять більш високий рівень компетентнісно-кваліфікаційних якостей випускників. Тенденції професійної підготовки фахівців агарної галузі вимагають оновлення змісту навчання та постійного розвитку науково-педагогічних працівників.

Перспективами подальших досліджень є впровадження дистанційних форм навчання в закладах вищої освіти.

Список літератури:

1. Жиляєв І.Б., Ковтунець В.В., Сьомкін М.В. Вища освіта України: стан та проблеми. Київ : Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України, Інститут Вищої освіти Національної академії педагогічних наук України, 2015. 96 с.
2. Україна піднялася в рейтингу глобальної конкурентоспроможності. *Економічна правда*. 2018. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2018/10/17/641667/ (дата звернення: 26.12.2018).
3. Linking Education Policy to Labor Market Outcomes. URL: https://career.gov.ua/parlor/p-user/profile-view?user_id=5548 (дата звернення: 13.02.2019).
4. Балущак Г.Ф., Мар'енко Т.М., Хромей Г.В. Розвиток навичок для кар'єри: навчальний посібник / за наук. ред. В.Л. Нікітюка. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2015. 160 с.
5. Майструк С. Чому українська освіта не готує до потреб сучасного ринку праці. *Тиждень.ua*. 2016. URL: https://tyzhden.ua/Economics/173301 (дата звернення: 18.02.2019).
6. Лихачев Б.Т. Педагогика : курс лекцій. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрайт-М, 607 с.
7. Селевко Г.К. Современные образовательные технологи : учеб. пособие. Москва : Народное образование, 1998. 256 с.
8. Декларация организации объединенных наций по вопросам образования, науки и культуры от 09 октября 1998 г. № б/н «Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры».
9. Сисоєва С.О. Сучасні підходи до визначення педагогічних технологій. *Педагогічні технології у неперервній професійній освіті* : монографія / С.О. Сисоєва, А.М. Алексюк, П.М. Воловик та ін. Київ : ВІПОЛД, 2001. С. 13–53.
10. Ковальчук В.І. Методика викладання у вищих навчальних закладах: практикум. Київ : Міленімум, 2017. 428 с.
11. Проект Концепції реалізації державної політики у сфері професійної освіти «Сучасна професійна освіта» на період до 2027 року URL: https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proekt-koncepciyi-realizaciyi-derzhavnoyi-politiki-u-sferi-profesijnoyi-osviti-suchasna-profesijna-osvita-na-period-do-2027-roku (дата звернення: 18.02.2019).
12. Жук О. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у вивченні економіки. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Zhuk_PROCEEDING-IES-2016.pdf (дата звернення: 26.11.2018).
13. Ставицька І.В. Інформаційно-комунікаційні технології в освіті. URL: http://confesp.fl.kpi.ua/ru/node/1103 (дата звернення: 22.02.2019).
14. Щукин А. Лингводидактический словарь. Москва : Астрель, 2006. 750 с.
15. Рапацевич Е. Новейший психолого-педагогический словарь / ред. А. Астахов. Минск : Современная школа, 2010. 928 с.
16. Биков В.Ю. Сучасні завдання інформатизації освіти. 2010. № 1. С. 18–24. URL: http: //www.ime.edu-ua.net/em15/content (дата звернення: 26.11.2018).
17. Тренинговые технологии в вышей школе. 2016. URL: http://xn----7sbocflsoiiggghiq.xn--p1ai/treningovye-tekhnologii-vyshey-shkole/ (дата звернення: 16.02.2019).
18. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. Москва : Педагогика, 1972. 208 с.
19. Проблемне навчання у вищій школі. URL: http://pidruchniki.com/70161/pedagogika/problemne_navchannya_vischiy_shkoli (дата звернення: 16.02.2019).

20. Ковальчук В.І. Методичні рекомендації щодо застосування ігрових технологій в процесі викладання дисциплін соціально-гуманітарного циклу. Київ : Видавничо-редакційний відділ НУБіП України, 2017. 56 с.
21. Ігнатенко Г.В., Ігнатенко О.В. Роль кейс технології у формуванні методичної компетентності майбутніх викладачів закладів професійної освіти / Innovates and information technologies in education. Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts Katowice School of Technology Monograph 18. S. 276–287.
22. Стрекалова Н.Д., Беляков В.Г. Разработка и применение учебных кейсов: практическое руководство. Санкт-Петербургский филиал Нац. исслед. ун-та «Высшая школа экономики». Санкт-Петербург : Отдел оперативной полиграфии НИУ ВШЭ, 2013. 80 с.
23. Гладких И.В. Методические рекомендации по разработке учебных кейсов. Санкт-Петербург, 2004. С. 169–173.
24. Хоменко М.П., Ткачук О.М. Стан і прогностичні тенденції розвитку аграрної освіти в умовах модернізації вищої освіти та сучасних вимог ринку праці. *Проблеми освіти*. 2007. Вип. 53. С. 132.

References:

1. Zhyliaiev I.B., Kovtunets V.V., Somkin M.V. Vyshcha osvita Ukrainy: stan ta problemy. Kyiv : Naukovo-doslidnyi instytut informatyky i prava Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy, Instytut Vyshchoi osvity Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy, 2015. 96 s.
2. Ukraina pidnialasia v reitynhu hlobalnoi konkurentospromozhnosti. *Ekonomichna pravda*. 2018. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2018/10/17/641667/ (data zvernennya: 26.12.2018).
3. Linking Education Policy to Labor Market Outcomes. URL: https://career.gov.ua/parlor/p-user/profile-view?user_id=5548 (data zvernennya: 13.02.2019).
4. Balushchak H.F., Marienko T.M., Khromei H.V. Rozvytok navychok dlia kariery: navchalnyi posibnyk / za nauk. red. V L. Nikitiuka. Ivano-Frankivsk : «Lileia-NV», 2015. 160 s.
5. Majstruk S. Chomu ukrajinsjka osvita ne ghotuje do potreb suchasnogho rynku praci. *Tyzhdenj.ua*. 2016. URL: https://tyzhden.ua/Economics/173301 (data zvernennya: 18.02.2019).
6. Likhachev B.T. Pedagogika: kurs lektsiy. 4-e izd., pererab. i dop. Moskva : Yurayt-M, 607 s.
7. Selevko G.K. Sovremennye obrazovatelnye tekhnologii : ucheb. posobie. Moskva : Narodnoe obrazovanie, 1998. 256 s.
8. Deklaratsiya organizatsii obedinennykh natsiy po voprosam obrazovaniya, nauki i kultury ot 09 oktyabrya 1998 g. № b/n «Vsemirnaya deklaratsiya o vysshem obrazovanii dlya XXI veka: podkhody i prakticheskie mery».
9. Sysoieva S.O. Suchasni pidkhody do vyznachennia pedahohichnykh tekhnolohii. *Pedahohichni tekhnolohii u neperervnii profesiinii osviti* : monohrafiia / S.O. Sysoieva, A.M. Aleksiuk, P.M. Volovyk ta in. Kyiv : VIPOLD, 2001. S. 13–53.
10. Kovalchuk V.I. Metodyka vykladannia u vyshchykh navchalnykh zakladakh: praktykum. Kyiv : Milenimum, 2017. 428 s.
11. Proekt Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi profesiinoi osvity «Suchasna profesiina osvita» na period do 2027 roku. URL:https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proekt-koncepciyi-realizaciyi-derzhavnoyi-politiki-u-sferi-profesijnoyi-osviti-suchasna-profesijna-osvita-na-period-do-2027-roku (data zvernennya: 18.02.2019).
12. Zhuk O. Zastosuvannia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii u vyvchenni ekonomiky. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Zhuk_PROCEEDING-IES-2016.pdf (data zvernennya: 26.11.2018).
13. Stavytska I.V. Informatsiino-komunikatsiini tekhnolohii v osviti. URL: http://confesp.fl.kpi.ua/ru/node/1103 (data zvernennya: 22.02.2019).
14. Shchukin A. Lingvodidakticheskiy slovar. Moskva : Astrel, 2006. 750 s.
15. Rapatsevich Ye. Noveyshiy psikhologo-pedagogicheskiy slovar / red. A. Astakhov. Minsk : Sovremennaya shkola, 2010. 928 s.
16. Bykov V.Yu. Suchasni zavdannia informatyzatsii osvity. 2010. № 1. S. 18–24. URL: http: //www.ime.edu-ua.net/em15/content (data zvernennya: 26.11.2018).
17. Treningovye tekhnologii v vyshey shkole. 2016. URL: http://xn----7sbocflsoiiggghiq.xn--p1ai/treningovye-tekhnologii-vyshey-shkole/ (data zvernennya: 16.02.2019).
18. Matyushkin A.M. Problemnye situatsii v myshlenii i obuchenii. Moskva : Pedagogika, 1972. 208 s.
19. Problemne navchannia u vyshchii shkoli URL: http://pidruchniki.com/70161/pedagogika/problemne_navchannya_vischiy_shkoli (data zvernennya: 16.02.2019).
20. Kovalchuk V.I. Metodychni rekomendatsii shchodo zastosuvannia ihrovykh tekhnolohii v protsesi vykladannia dystsyplin sotsialno-humanitarnoho tsyklu. Kyiv : Vydavnycho-redaktsiinyi viddil NUBiP Ukrainy, 2017. 56 s.
21. Ihnatenko H.V., Ihnatenko O.V. Rol keis tekhnolohii u formuvanni metodychnoi kompetentnosti maibutnikh vykladachiv zakladiv profesiinoi osvity / Innovates and information technologies in education. Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts Katowice School of Technology Monograph 18. S. 276–287.
22. Strekalova N.D., Belyakov V.G. Razrabotka i primenenie uchebnykh keysov: prakticheskoe rukovodstvo. Sankt-Peterburgskiy filial Nats. issled. un-ta «Vysshaya shkola ekonomiki». Sankt-Peterburg : Otdel operativnoy poligrafii NIU VShE, 2013. 80 s.
23. Gladkikh I.V. Metodicheskie rekomendatsii po razrabotke uchebnykhkeysov. Sankt-Peterburg, 2004. S. 169–173.
24. Khomenko M.P. Tkachuk O.M. Stan i prohnostychni tendentsii rozvytku ahrarnoi osvity v umovakh modernizatsii vyshchoi osvity ta suchasnykh vymoh rynku pratsi. *Problemy osvity*. 2007. Vyp. 53. S. 132.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-104
УДК 37.015

Ковальчук І.В.
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

РЕЛІГІЙНА КУЛЬТУРА ЯК СКЛАДОВА ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті розглянуто релігійну культуру як складову громадянської культури. Відзначено позитивний момент їх взаємодоповнення та взаємопроникнення. Піднято питання запровадження релігійного змісту у освітній процес загальноосвітньої школи. Наведено нормативні документи, які окреслюють межі релігійного змісту в освітньому процесі. Підкреслено, що релігія притаманна українському характеру тому повністю відмовитися від релігійного змісту практично неможливо. Краще опанування змістом християнської етики забезпечить належна підготовка вчителя до викладання предмету. Значну допомогу у формуванні релігійної культури особистості може надати церква та позашкільні освітні установи, і безперечно родина, які провадять свою діяльність у позашкільний час. Спрятиме побудові моделі вивчення християнської етики у школах зарубіжний європейський досвід. Він ілюструє приклади і результати оптимального поєднання світського і зарубіжного у змісті освіти і виховання дітей і молоді.

Ключові слова: громадянська культура, релігійна культура, християнська етика, релігійна освіта, богословська освіта.

Kovalchuk Inna
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

RELIGIOUS CULTURE AS A COMPLEX OF CIVIL CULTURE OF PERSONALITY

Summary. The article deals with religious culture as a component of civil culture. The positive moment of their complementarity and interpenetration is noted. The issue of introducing religious content into the educational process of a secondary school is raised. The normative documents outlining the limits of religious content in the educational process are presented. It is stressed that religion is inherent in the Ukrainian character, therefore, it is almost impossible to completely abandon religious content. A nationally conscious person guides his life and activities to a universal human ideal that has its own Christian values in its structure. For Ukrainian religion, the faith in the ideal of a Christian person is characteristic: spiritually pure, merciful, generous, aimed at love for one's neighbor. High moral qualities are laid down in man from its creation "in the image and likeness of God". But, as convinced by the biblical story, man is constantly in the struggle between good and evil. To choose personality path of good - the main task of the teacher. The reasoning of classics and contemporaries of Ukrainian and world pedagogy concerning the problem of religious education is presented. However, it is advisable to systematize the content of the elective "Christian ethics". The understanding of the difference between religious education, theological education and Christian ethics as an optional subject will help him to get along properly. Better mastering the content of Christian ethics will ensure proper preparation of the teacher to teach the subject. The church and out-of-school educational institutions, and, of course, the family, which carry out their activities in extracurricular time, can provide significant help in shaping the religious culture of the individual. Hiding the construction of models for studying Christian ethics in schools, foreign European experience. He illustrates the examples and results of the optimal combination of secular and foreign in the content of education and upbringing of children and young people. Naturally, due to the interest in the issues of civil culture of the individual, in keeping with the recent events taking place in the religious field of Ukraine, the problem of the relationship between the religious and civil culture of the individual is affected.

Keywords: civic culture, religious culture, Christian ethics, religious education, theological education.

Постановка проблеми. Закономірно обумовлений інтерес до питань громадянської культури особистості, в руслі останніх подій, що відбуваються на релігійному полі України зачіпає проблему взаємозв'язку релігійної і громадянської культури особистості. Імпонує думка О. Сухомлинської про те, що, громадянська культура є основою для побудови міцної держави; поваги до історичних культурних і державотворчих традицій українського народу; свідомого піклування про батьківщину, екологію, моральну чистоту й культуру міжнаціональних відносин [9]. Формуванню громадянської культури особистості сприятиме виконання освітніми закладами низки завдань, що орієнтовані на визнання людини як гуманістичної цінності, відсутність будь-якого виду дискримінацій; формування людини в якій би гармоніювали ідеї індивідуальної свободи, прав людини та її громадянської відповідальності. Відповідно громадянськість доцільно розглядати як духовно-моральну цінність, світоглядно-психологічну характеристику людини, яка зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни.

Реалізація завдань духовно-морального формування особистості на практиці неможлива без урахування релігійності як якості характеру українців. Тим більше, що статистика переконує про суттєве зростання кількості віруючих людей в державі, і, більшість віруючих схиляються до думки про те, що виховання релігійності у дітей є важливим. Переконані, що такі міркування забезпечать наступність традицій українського народу, сприятимуть формуванню духовності молодого покоління. Адже, як підкреслює М. Пірен, для українського характеру здавна характерна глибока релігійність і духовність [6].

Аналіз останніх праць і публікацій. Аналіз праць класиків світової педагогіки: Я. Коменського, Дж. Локка, Й. Песталоцці, публікацій

© Ковальчук І.В., 2019

вітчизняних науковців В. Єленського, В. Бондаренка, М. Заковича, А. Колодного, Ю. Решетникова, І. Беха, О. Сухомлинської, В. Оржеховської, Л. Гузара, А. Затовського, а також зарубіжних авторів – І. Понкіна, О. Журавського, Ж. Бореро, Р. Дебре та інших засвідчує широке коло підходів до розуміння проблеми і, відповідно, до шляхів її вирішення. Роботи переконують у тому, що релігійна культура особистості є стрижнем формування громадянськості як інтегральної якості особистості.

Право на релігійну освіту людини закріплене міжнародними правовими актами – «Загальною Декларацією прав людини», «Міжнародним пактом про громадянські та політичні права», «Першим протоколом до Конвенції про захист прав і основних свобод людини», Декларацією «Про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань», які ратифіковані Україною. Відповідно до чинного законодавства, загальноосвітня школа як і навчально-виховні заклади згідно зі статей 35 Конституції України та Законом України відокремлені один від одного. У «Законі про освіту» зазначено, що «навчально-виховний процес у закладах освіти є вільним від втручання релігійних організацій, залучення учнів до участі в релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допускається». Але етновиховна система кожного народу ґрунтується на релігійних віруваннях та духовно-моральних ідеалах. Отже, говорити про повну відсутність релігії у школі означало б заперечувати саму сутність природи українців.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Зважаючи на актуальність проблеми у руслі побудови Єдиної Помісної Православної Української Церкви вважаємо за доцільне звернутися до дискусійного на сьогодні питання про роль релігійної культури у побудові громадянського суспільства та шляхи формування релігійної культури учнів.

Цілі статті: обгрунтувати позицію автора щодо шляхів формування релігійної культури учнів та її ролі у побудові громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Розмірковуючи про суть духовно розвивненрої особистоті погоджуємося з Ж. Юзвак про те, що основними ознаками духовно розвиненої особистості є: наявність у людини (дитини) активної потреби пізнавати світ, себе, реалізація цієї потреби в пізнавальній діяльності, активне прагнення сприймати та створювати красу, усвідомлення явища життя як вищої цінності, єдності себе та Всесвіту, екологоохоронний тип поведінки, позитивні якісні зміни в системі ціннісних орієнтацій, здатність до незалежності від негативних впливів соціального оточення завдяки вмінню відрізняти зло від добра, духовне від бездуховного, «вгамовувати» прояви зла в собі. Низький рівень внутрішньої конфліктності (подолання суперечностей між думками та почуттями, бажаннями й необхідністю, любов'ю та неприязню, ворожістю через духовні уявлення й вчинки). Відкритість до вдосконалення себе, яка стає можливістю за умови здатності до самокритики. Виявлення бажання та вміння створювати й послідовно втілювати програму духовного саморозвитку [11].

Громадянсько свідома людина має відчувати свою спорідненість зі суто національним ідеалом, який формувався на базі більш загального ідеалу – загальнолюдського. Важливими цінностями у структурі загальнолюдського ідеалу є християнські цінності. Адже українська культура знаходиться під впливом світової релігії. Згідно якої віра в людину лежить в основі християнства так само як і в сучасній педагогіці. Для української релігії характерна віра в ідеал людини-християнина: духовно чистої, милосердної, щедрої, спрямованої на любов до ближнього. Ці якості закладені в людині ще від її створення «за образом і подобою Бога». Але, як переконує біблійна історія, людина постійно знаходиться в боротьбі між добром і злом. Тому роль виховання дитини у суспільстві є неоціненна.

Криза теперішньої цивілізації у духовному, релігійному, політичному, культурному аспектах позначилася на формуванні світогляду сучасної молоді. Тому загострилися питання пов'язані з релігійною культурою громадян. Тим паче, що соціологічні дослідження підтверджують та прогнозують як глобальну тенденцію – зростання кількості християн і скорочення кількості невіруючих і атеїстів.

Релігійна культура – це широке поняття, яке передбачає культуру взаємних стосунків тих, хто вірує. У науково-педагогічній літературі відсутні єдині підходи до поняття релігійна культура. Частина науковців для визначення рівня релігійності людини пропонує набір релігійних якостей людини. Інші вважають, що релігійна культура особистості визначає її спрямованість. Таким чином, вирішення проблеми духовного і релігійного виховання як його частини залежить саме від педагогів та сім'ї. Цінність досвіду формування релігійної культури особистості як складової її громадянськості зростає також з огляду на те, що Україна багатонаціональна держава в якій відсутність релігійних конфліктів сприймається як явище глибокої толерантності до думки іншого. Адже, ще О. Мень підкреслив, що немає ні одного народу позбавленого віри [4, с. 8].

Найбільшою виховною цінністю християнства є любов до ближнього (Перше послання Павла до коринтян на 13:4-8).

Для України буде цінним вивчення зарубіжного досвіду з цього питання. У різних країнах запровадження досвіду релігійного виховання визначається конкретною моделлю державно-церковних відносин та, відповідно, національними законодавчими актами.

Сьогодні Франція шукає шляхи запровадження історичної практики впливу церкви на навально-виховний процес. У Німеччині світський і релігійний компонент поєднується у вивченні християнської етики. Приклад Німеччини доводить, спільність багатьох підходів у цьому питанні з українською практикою такої роботи. В Данії релігійне навчання представлене курсом історії релігії, який передбачає засвоєння різних віросповідних системам не обов'язково християнських.У Польщі якщо батьки проти вивчення релігії у школі, то діти вибирають між трьома додатковими гуманітарними предметами, по одному з яких вони й атестуються [11].

Але підкреслимо, що не існує усталених трактувань понять «світська освіта» і «релігійна освіта». Це викликає гострі дискусії, робить проблематичним визначення характеру відносин світського і релігійного в системі загальної освіти України. На нашу думку, релігійні знання, які пропонує школа мають орієнтуватися на відсутність пропаганди віровчення, викладатися світськими педагогами. Поділяємо думку О. Вишневського про те, що християнство у школі потрібно трактувати узагальнено, тобто постійно підноситися над рівнем конфесійності» [2, с. 15]. Усі компоненти релігійності українського народу становлять національні цінності, які є серцевиною освіти та виховання. Основними засобами при цьому є рідна мова й література, історія, природознавство, музика та образотворче мистецтво, релігієзнавство, християнська етика.

Сьогодні для українських шкіл актуальним є питання про викладання християнської етики в школі. Вважаємо, що актуальність і доцільність такого предмету яскравіше проглядається через розмежування варіантів викладання релігії в освітніх закладах, а саме: факультативний курс «Християнська етика», релігійна освіта особистості і богословська освіта. Обгрунтування зазначених підходів часто з'являється у педагогічній періодиці (наприклад, релігійну і богословську освіту порівнює А. Колодний).

Християнська етика як факультативний курс є популярним у багатьох світських закладах. Розробниками курсу є самі педагоги, іноді ті, хто має богословську освіту. Мета і завдання предмета спрямовані на формування в учнів духовно-моральних орієнтирів поведінки у сучасному суспільстві, формування таких соціально і громадянсько значимих якостей як доброта, гуманізм, милосердя, терпимість, свобода вибору, повага до інших, саме вони складають базу релігійної культури особистості. Програми курсу різнопланові: від викладу спрощених біблійних текстів до морально-етичного пояснення настанов і правил з підкрепленням біблійними текстами. Викладають предмет часто самі розробники іноді священики місцевих церков. Відвідування уроків за вибором батьків. Отже, за умов повної згоди проблем не має виникати, але існують приховані протиріччя: в першу чергу у питанні інтегрованості знань з християнської етики з іншими навчальними предметами, чи з компонентами змісту виховання. По-друге, проблема, що стосується питання роботи з тими батьками, які виховані в атеїстичному дусі. Очевидно, що вони ніколи не погодяться на відвідування їхніми дітьми факультативу «Християнська етика». Та можуть виступати у відкритій опозиції до керівництва школи. Тому, вільний вибір християнської етики, це не відповідь освіти на проблему викладання християнської етики в школі. Потрібно шукати ще шляхи.

Важлива роль у формуванні релігійної культури належить наставнику. В одному з своїх творів Коменський писав, що буркотливі вчителі, владні і такі, що використовують побої, нудні і безплідні догматики, що навчають одними сухими настановами, не розважуючи учнів заради залучення їх до справи роблять з учнів або буркотливих зануд або людей інертних, подібних до них самих. Я. Коменський часто звертається до «святого письма», цитує й переказує «святих отців» церкви.

Звичайно ніхто не має права примушувати до релігійної освіти. Право вибору держава має залишити за батьками. Відмова одним громадянам у релігійній освіті на підставі небажання інших громадян порушує права перших.

Релігійна культура явище, яке характеризується цілісністю, структурністю, системністю, функціональністю. У практичній площині роботи вихователя цілісніть забезпечує розуміння психологічних засад внутрішнього світу особистості. Структурність дозволяє застосовувати різні підходи до формування релігійної культури особистості та розглядати релігійну особистість як складний феномен. Системність наштовхує на думку про те, що релігійність особистості є якістю, яка повязанна з іншими якостями людини. А функціональність підкреслює дієвість релігійного світогляду особистості, та зумовлює поліварантність виховних підходів до особистості. У світських закладах освіти релігійна культура представлена засвоєнням учнями правил християнської моралі.

Релігійно-моральне виховання за Песталоцці полягає вихованні гуманних почуттів до людей, дійової любові до них. Велика роль у цьому належить сім'ї, особливо важливе значення надається материнському вихованню. С. Русова підкреслювала, що виховання це вічний процес найвищого пристосування до ідеї Бога людської істоти вільної, свідомої, фізично й інстелектуально розвиненої, до такої ідеї Бога він виявляє себе в оточенні людини – інтелектуальному, емоційному і вольовому [5].

Вважаємо, що при побудові моделі використання релігії як освітнього засобу основними важелями мають стати морально-регулююча, компенсаторна і традиційно-транслююча функція віри. Ефективність формування релігійної культури вихованців залежатиме також від єдності виховних зусиль школи і родини. Кожна сім'я може виконувати свою виховну функцію через читання Біблії, навчання звертатися до Бога, дякувати йому, дотримуватися в повсякденному житті заповідей Божих, відзначення християнських свят, дотримання традицій, обрядів, читання спеціальної літератури для дітей релігійно-християнського змісту.

Розглядаючи релігійну культуру як результат виховних зусиль сім'ї вважаємо за доцільне виділити такі її компоненти :

Потребово-ціннісний, що реалізується через потреби та ціннісні орієнтації членів родини.

Пізнавально-інтелектуальний, який зумовлений індивідуальними особливостями розвитку мисленнєво-емоційної сфери членів сім'ї і розкривається через такі якості як спостережливість, допитливість, глибина, самостійність, критичність мислення. Вольовий, що проявляється як цілеспрямованість, наполегливість, самовладання, саморегуляція членів родини. У книзі приповістей Соломонових сказано: «Привчай юнака до дороги його, а він як постарається не вступиться з неї» (22:6). Отже, важливого значення у вихованні набуває формування волі як орієнтиру поведінки людини. Вчинко-діяльнісний, який розкривається в діяльності та вчинках членів сімей.Емоційний, що виявляється в розвине-

ності емоційної сфери психіки людини, здатності до переживання різноманітної гами почуттів та емоцій, а також духовних станів. Гуманістичний, що розкривається через ставлення людини до будь-якої форми життя як вищої цінності; повагу до внутрішнього світу іншої людини; втіленні у взаємини з людьми найвищих духовних цінностей – добра, краси, любові; бережливому ставленні до духовності. Естетичний, який відображає прагнення людини до краси, гармонії, досконалості й виявляється в потребі сприймати та створювати красу, естетичні почуття й естетичну діяльність.

Ці компоненти духовності можна розглядати як орієнтири для організації наступності виховного впливу школи і родини на вихованців. Їх цілеспрямоване формування – одне з основних завдань формування релігійної культури особистості.

Релігійна культура формується у родині також під час родинних свят, традицій. Святкування формує самооцінку, самодисципліну, самоконтроль, самокритику. Посилюються виховний потенціал сімейного укладу спільною молитвою, умінням пробачати, підтримувати, співчувати.

Формування релігійної культури особистості значною мірою залежить від виховної політики церкви яку людина відвідує. З огляду на це створення в Україні української церкви це вагомий внесок у формування національно свідомої особистості з вираженою громадянською позицією і розвиненим почуттям патріотизму. Релігійні засоби: молитва, таїнства, проповідь є вагомими чинниками формування релігійної культури особистості.

Висновки з даного дослідження і перспективи дослідження. Таким чином, релігійна культура особистості є складне явище, що зумовлене рівнем розвитку суспільства, його культурою. Релігійна культура особистості розкривається через її реакції на оточуючий світ, ставлення до інших людей, виражені потреби. Вона особистості формується у освітніх закладах, церквах, та родині. Розрізнені виховні зусилля цих інститутів не принесить користі. Тому говоримо про взаємодію у формуванні громадянської культури особистості школи, родини і церкви. Перспективами дослідження має стати вивчення можливих шляхів реалізації завдань громадянського виховання засобами релігійної культури.

Список літератури:

1. Біблія. URL: https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/
2. Вишневський О. Теоретичні основи педагогіки. Дрогобич, 2001. С. 15.
3. Колодний Анатолій. Світськість державної освіти демократичної України. *Філософія освіти.* 2006. 1(3). С. 192–208.
4. Мень О. История религии : уч. пос. в 2 кн. Москва, 1998. Кн. 1. 216 с.
5. Педагогічна спадщина С. Русової і сучасна освіта : науково-методичний посібник / За ред. В. Слюсаренка, О. Проскури. Київ : ІЗМН, 1998.
6. Пірен М. Етнопсихологія. Київ, 1996. 385 с.
7. Сухомлинська О. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти.* 2002. № 4. С. 13–18.
8. Юзвак Ж.Н. Духовність: психологічні аспекти. Українська психологія: сучасний потенціал. Т. 3. К., 1996. 143 с.
9. 72% віруючих та 3% атеїстів: як в Україні ставляться до релігії. Опитування. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2018/04/26/230579

References:

1. Bibliia. [Bibliia]. Available at: https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/ (accessed 12.02.2019).
2. Vyshnevskyi O. (2001). Teoretychni osnovy pedahohiky [Theoretical foundations of pedagogy]. Drohobych. (in Ukrainian)
3. Kolodnyi Anatolii (2006). Svitskist derzhavnoi osvity demokratychnoi Ukrainy [The secularity of the state education of democratic Ukraine]. *Filosofiia osvity*, no 1(3), pp. 192–208.
4. Men O. (1998). Ystoryia relyhyy : uch. pos. v 2 kn. [The history of religion]. Moskva, kn. 1, 216 p. (in Russian)
5. Pedahohichna spadshchyna S. Rusovoi i suchasna osvita (1998) : naukovo-metodychnyi posibnyk [Pedagogical heritage S. Rusova and modern education] / Za red. V. Sliusarenka, O. Proskury. Kyiv : IZMN. (in Ukrainian)
6. Piren M. (1996). Etnopsykholohiia [Ethnopsychology]. Kyiv, 385 p. (in Ukrainian)
7. Sukhomlynska O. (2002). Kontseptualni zasady formuvannia dukhovnosti osobystosti na osnovi khrystyianskykh moralnykh tsinnostei[Conceptual basis for the formation of spirituality of the individual on the basis of Christian moral values]. *Shliakh osvity*, no 4, pp. 13–18.
8. Iuzvak Zh.N. (1996). Dukhovnist: psykholohichni aspekty. Ukrainska psykholohiia: suchasnyi potentsial [Spirituality: psychological aspects. Ukrainian Psychology: Modern Potential]. T. 3. Kyiv, 143 p. (in Ukrainian)
9. 72% viruiuchykh ta 3% ateistiv: yak v Ukraini stavliatsia do relihii. Opytuvannia [72% of believers and 3% of atheists: how in Ukraine they relate to religion. Poll]. Available at: https://life.pravda.com.ua/society/2018/04/26/230579 (accessed 12.02.2019).

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-105
УДК 378.147

Курінний О.В., Черкасова Т.А.
Сумський національний аграрний університет

ЕФЕКТИВНІСТЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЇ СИСТЕМИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Анотація. За останні роки можна побачити процес впровадження в Україні кредитно-модульної системи. Це обумовлюється багатьма факторами: входження України до Болонського процесу, відповідність програм європейським нормам, підвищення конкурентоспроможності студентів. У статті розкривається зміст поняття «модуль», «кредит», «кредитно-модульна система», розглядаються переваги та недоліки кредитно-модульної системи. В статті вивчається ефективність функціонування кредитно-модульної системи у вищій школі.

Ключові слова: кредит, модуль, кредитно-модульна система, навчальний процес, рейтинг.

Kurinnyy Olexiy, Cherkasova Tetyana
Sumy National Agrarian University

EFFICIENCY OF A CREDIT-MODULE SYSTEM FUNCTIONING IN A HIGHER EDUCATION

Summary. In recent years one can see the process of introduction of a credit-module system in Ukraine. This is due to many factors: the entry of Ukraine into the Bologna process, the compliance of programs with European norms, and the increasing competitiveness of students. Modern political, economic and cultural changes in society have a significant impact on the educational processes. The process of Ukraine's integration into the European educational space requires higher education institutions to work together with foreign universities and to bring the education system in line with European norms. But the question of the effectiveness of the modular-rating system in the conditions of higher education is not sufficiently highlighted in professional publications. There is a need for further study of this problem. The purpose of the article is to study the efficiency of the functioning of the modular-rating system in higher education. The content of the concept of "module", "credit", "credit-module system" is exposed in the article, the advantages and disadvantages of the credit-module system are considered. The article examines the effectiveness of the functioning of the credit-module system in higher education. The main benefits of modular training are as follows: 1) provision of methodically substantiated harmonization of all types of educational process within each module and between them; 2) the flexibility of the structure of the modular construction of each particular course, which also ensures the high adaptability of the modular system itself, in relation to the set of entrants, and in relation to the graduation of the students of the high school (in the case of changing the situation in the market of specialists). The main disadvantages of modular training are as follows: 1) the complexity of manufacturing modules and preparation for conducting classes; 2) the introduction of modular training requires a significant organizational restructuring of the traditional educational process: the preparation of the appropriate educational material base; changes in the layout of teachers; the optimal composition (in quantitative terms) of student groups and flows taking into account the possibilities of the educational and material base; development of the necessary methodological support; organization of control tests of knowledge; 3) the process of introduction of modular training should be provided with appropriate methodological literature, which is centrally practically not delivered, therefore, all methodological work on the provision of each particular module fully and completely lies on the teacher.

Keywords: credit, module, credit-module system, educational process, rating.

Постановка проблеми. Сучасні політичні, економічні та культурні зміни в суспільстві впливають значним чином на процеси у сфері освіти. Процес інтеграції України в Європейський навчальний простір вимагає від вищих навчальних закладів спільної роботи з закордонними вузами, а також привести систему навчання до відповідності до європейських норм.

Модульне-кредитне навчання почало застосовуватися при організації навчального процесу у вищій школі в Україні вже понад 15 років тому. При цьому цей тип навчання займає чільне місце в організації навчання у вищій школі за кордоном вже тривалий час. Застосування модульно-кредитного навчання дало змогу зробити навчання студентів більш індивідуальним, систематизувати їхню роботу, підвищити пізнавальну активність студентів.

Аналіз актуальних досліджень. Питання функціонування модульно-рейтингової системи у вищих навчальних закладах, приєднання до Болонського процесу вивчаються такими вченими як О. Тімець, Н. Сидорчук, О. Васюк і В. Кустов, Т. Веретенко, М. Головань, Ю. Музика.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Але питання ефективності функціонування модульно-рейтингової системи умовах вищої школи не є достатньо висвітленою в фахових виданнях. Виникає необхідність подальшого вивчення цієї проблеми.

Мета статті – вивчення ефективності функціонування модульно-рейтингової системи у вищій школі

Виклад основного матеріалу. Слово «модуль» (від лат. modulus – «міра») має різні значення в галузі математики, точних наук та архітектури, але в цілому воно означає одиницю міри, величину або коефіцієнт. У педагогіці та методиці модуль розглядається як важлива частина всієї системи, без знання якої дидактична система «не спрацьовує».

Модульне навчання припускає тверде структурування навчальної інформації, змісту навчан-

© Курінний О.В., Черкасова Т.А., 2019

ня й організацію роботи учнів з повними, логічно завершеними навчальними блоками(модулями). Модуль збігається з темою навчального предмету. Однак на відміну від теми в модулі оцінюється все – завдання, робота, відвідування занять, стартовий, проміжний та підсумковий рівень учнів. У модулі чітко визначені мета навчання, задачі і рівні вивчення даного модуля, навички і уміння. У модульному навчанні все заздалегідь запрограмовано – не тільки послідовність вивчення навчального матеріалу, але й рівень його засвоєння і контроль якості засвоєння.

Модульне навчання – це чітка вибудована технологія навчання, що будується на науково-обгрунтованих даних, що не допускає експромтів, як це можливо при інших методах навчання. Як правило, формою контролю при модульному навчанні є іспит.

Навчальний курс, як правило, включає не менше трьох модулів, при цьому окремим модулем може бути і теоретичний блок і практичні роботи і підсумкові проекти.

При модульному навчанні найчастіше використовується рейтингова оцінка знань і умінь. Рейтингова оцінка знань дозволяє характеризувати якість підготовки по даній спеціальності з великим ступенем точності.

Як рейтингова система здійснюється на практиці?

Модульні програми навчання формуються як сукупність модулів. При визначенні загальної оцінки результати рейтингу входять у неї з відповідними ваговими коефіцієнтами, які встановлюються авторами-викладачами курсу.

У модульному навчанні оцінюється в балах кожне завдання і установлюється його рейтинг і терміни виконання, тобто основний принцип рейтингового контролю – це контроль і оцінка якості знань і умінь з урахуванням систематичності роботи студентів.

Після закінчення навчання на основі модульних оцінок визначається загальна оцінка, що враховується при визначенні результатів підсумкового контролю по предмету.

При проведенні підсумкового контролю питання іспиту повинні носити узагальнюючий характер, відбивати основні поняття курсу, а не повторювати питань модульного контролю, причому учні повинні знати ці екзаменаційні питання заздалегідь.

Підставою для запровадження кредитно-модульної системи в Україні є: входження України до Болонського процесу, інтеграція до Європейського простору вищої освіти, реалізація в українських вишах дистанційної форми освіти. Для чого в Україні запроваджена дана система? Для досягнення європейських стандартів в освіті, конкурентна спроможність української освіти на європейському ринку праці, потреба у загальній системі освітньо-кваліфікаційних ступенів, стимул як для викладачів так і студентів до вдосконалення об'єктивної оцінки якості знань, забезпечення прозорості у системі вищої освіти та відповідність українських кваліфікацій європейським вимогам.

Функції кредитно-модульної системи є наступними: забезпечення мобільності студентів та викладачів в процесі навчання та спростити перехід з одного університету до іншого. Другою функцією є визначення об'єму проведеною студентом роботи. Сума всіх кредитів, отриманих студентом, вказує на що спроможен студент.

Передумовами до розвитку і впровадження в педагогічний процес модульно-рейтингової технології навчання послужили протиріччя між фронтальними формами навчання та індивідуальним способом засвоєння знань, а також індивідуальним темпом навчально-пізнавальної діяльності кожного учня; між необхідністю диференціації освіти і одноманітністю змісту і технологій навчання, а також входження України до Болонського процесу.

Як зазначає П. Юцявичене, «...модульне навчання зародилося як альтернативне навчання, що базується на позиціях діяльнісного, активного, гнучкого погляду на педагогічний прогрес на противагу традиційному навчанню, в процесі якого переважають негнучкі стандарти змісту навчання, дріб'язково регламентується той, хто навчається, йому передаються пасивні знання, які важко застосувати на практиці».

Модульно-рейтингова технологія заснована на синтезі двох взаємопов'язаних технологій: модульного навчання та рейтингової системи контролю та оцінки знань.

Термін «модуль» прийшов в педагогіку з інформатики, де їм позначають конструкцію, яка застосовується до різних інформаційних систем і структурам і забезпечує їх гнучкість, перестроювання. У педагогіці модуль розглядається як важлива частина всієї системи.

Модульний підхід зазвичай трактується як оформлення навчального матеріалу і процедур у вигляді закінчених одиниць з урахуванням атрибутивних характеристик.

Навчальний модуль – це логічно завершена форма, частина змісту навчальної дисципліни, що включає в себе пізнавальний і професійні аспекти, засвоєння яких має бути завірено відповідною формою контролю знань, умінь і навичок, сформованих в результаті оволодіння учнями даними модулем.

У своєму первісному вигляді модульне навчання зародилося в кінці 60-х рр. XX ст. і швидко поширилося в англомовних країнах. Сутність його полягала в тому, що студент майже самостійно або повністю самостійно міг працювати із запропонованою йому індивідуальною навчальною програмою, що включає в себе цільовий план занять, банк інформації і методичне керівництво щодо досягнення поставлених дидактичних цілей. Функції педагога варіювалися від інформаційно-контролюючої до консультативно-координуючої.

Окремо слід сказати про європейську систему оцінювання ECTS (системі залікових одиниць, або кредитів) – European Credit Transfer System (ECTS). Кредит – це умовна одиниця, що характеризує обсяг виконаної студентом академічної роботи у всіх її формах: відвідування лекцій і семінарів, контрольні та екзаменаційні роботи, практика, самостійне навчання і т.д. Весь навчальний рік в європейських університетах триває від 36 до 40 тижнів і включає в себе 60 кредитів. Він розділений на модулі, які мають певну кількість таких одиниць (як правило, 5-6 кредитів), що дозволяє оцінити кількість пройденого

матеріалу студентами в навчальних дисциплінах незалежно від університету. Таким чином, кредит є кількісною характеристикою навчального процесу. Крім кількісної, існує ще й якісна характеристика навчального процесу в рамках Болонської системи. Оскільки студенти європейських вузів, що беруть участь в Болонському процесі, мають можливість почати навчання в одному університеті, а продовжити в іншому (наприклад, якщо там сильніше кафедра), то для визначення рівня знань при такому переході необхідна конвертація внутрішніх систем оцінок, в зв'язку з чим і була розроблена 7-бальна шкала оцінок ECTS: A, B, C, D, E, FX, F – де перші 5 вважаються достатніми для отримання кредитних балів, а останні 2 – недостатніми. Це так звана бально-рейтингова система.

Болонська система оцінювання була впроваджена в Україні в 2005 році. Щоб оптимізувати і полегшити процес оцінювання, була також представлена Європейська Система Трансферу Кредитів (ECTS – European Community Course Credit Transfer System). Система допомагає перевести і зрозуміти оцінки та успішність студента при вступі до університетів за кордоном. Єдина умова – річне навантаження студента повинна становити не менше 60-ти кредитів. Система заснована на принципах взаємної довіри і точного виконання умов оцінювання ECTS-кредитів і оцінок (1 кредит відповідає 8 години викладацької діяльності).

Крім трансферної (конвертаційною) функції, кредитно-модульна система має ще й накопичувальну функцію (в повному значенні ECTS розшифровується як European Credit Transfer and Accumulation System). Ця функція полягає в тому, що студент може закінчити курс (або всього кілька модулів курсу) по одній дисципліні, потім перевестися на іншу дисципліну або факультет і закінчити його, а після цього продовжити навчання з того модуля або курсу, перед яким він перевівся на іншу спеціальність. Ті накопичені кредити по пройденим модулів зберігаються в силі. В теорії кількість таких пройдених модулів або курсів необмежено і студент може вчитися нескінченно довго, та ще й різними спеціальностями.

Система ECTS на сьогоднішній день єдина відносно успішно функціонує система в Європейському просторі вищої освіти. В цілому, Болонська система має ряд переваг перед нашою системою (в першу чергу – свобода вибору). Є, зрозуміло, і недоліки в європейській системі вищої освіти, але їх набагато менше, ніж тих переваг, які з'явилися після підписання Болонської декларації.

Модульне навчання передбачає жорстке структурування навчальної інформації, змісту навчання і організацію роботи учнів з повними, логічно завершеними навчальними блоками (модулями). Модуль збігається з темою навчального предмета. Однак, на відміну від теми в модулі, все вимірюється, все оцінюється: завдання, робота, відвідування занять, стартовий, проміжний і підсумковий рівень учнів. У модулі чітко визначені цілі навчання, завдання і рівні вивчення даного модуля, названі навички та вміння. У модульному навчанні все заздалегідь запрограмоване: не тільки послідовність вивчення навчального матеріалу, а й рівень його засвоєння і контроль якості засвоєння.

Модульне навчання – це чітко вибудувана технологія навчання, що базується на науково-обгрунтованих даних, що не допускає експромтів, як це можливо при інших методах навчання.

«Модульне навчання» по семантичному змісту пов'язане з терміном modulus, основне значення якого – функціональна одиниця. Юцявичене П.А. в книзі «Основи модульного навчання» (1989) досліджувала і описала дидактичну специфіку даної технології. На думку автора, «сутність модульного навчання полягає в тому, що навчається більш самостійно або повністю самостійно може працювати із запропонованою йому індивідуальною навчальною програмою, що містить в собі цільову програму дій, банк інформації і методичне керівництво щодо досягнення поставлених дидактичних цілей. При цьому функції педагога можуть варіюватися від інформаційно-контролюючої до консультативно-координуючої. Модуль – блок інформації, що включає в себе логічно завершену одиницю навчального матеріалу, цільову програму дій і методичне керівництво, що забезпечує досягнення поставлених дидактичних цілей. В умовах модульного підходу зміст навчання подається в закінчених, самостійних, комплексних модулях, які одночасно є банком інформації і методичним посібником з його засвоєння. За допомогою модулів забезпечується усвідомлене самостійне досягнення студентами певного рівня попередньої підготовленості до кожної наступної зустрічі з педагогом. Таким чином, в умовах технології модульного навчання взаємодія педагога і учня здійснюється на принципово новій основі.

Студенти при модульному навчанні завжди повинні знати перелік основних понять, навичок і умінь по кожному конкретному модулю, включаючи кількісну міру оцінки якості засвоєння навчального матеріалу. На основі цього переліку складаються запитання і навчальні завдання, що охоплюють всі види робіт по модулю, і виносяться на контроль після вивчення модуля.

Модульне навчання дуже близько по своїм ідеям і організаційними формами до програмного навчання. Навчальні модулі і тести можуть бути легко перенесені в комп'ютерну середу навчання. Це робить можливим охопити процесом навчання велику кількість учнів.

Навчальний курс, як правило, включає не менше трьох модулів. При цьому окремим модулем може бути і теоретичний блок, і практичні роботи, і підсумкові проекти.

При розробці модуля враховується те, що кожен модуль повинен дати цілком певну самостійну порцію знань, сформувати необхідні вміння. Після вивчення кожного модуля учні отримують рекомендації викладача по їх подальшій роботі. За кількістю балів, набраних учнями, він сам може судити про ступінь своїх знань.

При модульному навчанні найчастіше використовується рейтингова оцінка знань і умінь учнів.

Рейтингова система – це технологія безперервного (кумулятивного) оцінювання знань того, хто навчається (рейтинг (від англ. «Rating» – оцінювати)).

Існують наступні види рейтингів:

рейтинг студента – місце, яке він займає за рівнем навчальних успіхів в порівнянні з іншими учнями групи, факультету і т. п.;

рейтинг стартовий – вхідний контроль знань того, хто навчається, необхідних для вивчення відповідної дисципліни;

рейтинг рубіжний – оцінка (в балах) підсумків вивчення модуля дисципліни;

рейтинг підсумковий – оцінка (в балах) підсумків вивчення дисципліни за семестр, що визначається кумулятивно;

рейтинг сумарний – комплексний показник успішності студента з усіх дисциплін і видів занять, передбачених навчальним планом, який визначається за семестр, навчальний рік, весь період навчання.

Таким чином, рейтинг – це індивідуальний числовий показник.

Рейтингова система оцінки знань – система накопичення умовних одиниць (балів) знань протягом всього навчального періоду, так як в залежності від кількості балів, отриманих за кожен виконаний вид навчальної діяльності, студент по завершенні курсу отримує адекватну сукупну оцінку за старанність, навчальну активність і рівень засвоєння матеріалу, тобто рейтингова система націлена в першу чергу на підвищення мотивації студентів до освоєння освітніх програм шляхом більш високої диференціації оцінки їх навчальної роботи.

Рейтингова оцінка навченості дозволяє з великим ступенем довіри характеризувати якість підготовки за даною спеціальністю. Однак не кожна рейтингова система дозволяє зробити це. Обрана довільно, без доказів її ефективності та доцільності, вона може привести до формалізму в організації навчального процесу. Проблема полягає в тому, що розробити критерії знань і умінь, а також їх оцінки – справа дуже трудомістка.

Як рейтингова система здійснюється на практиці?

Модульні програми навчання формуються як сукупність модулів. При визначенні загальної оцінки по курсу результати рейтингу входять в неї з відповідними ваговими коефіцієнтами, що встановлюються авторами-викладачами курсу.

У модульному навчанні оцінюється в балах кожне завдання, встановлюються його рейтинг і терміни виконання (своєчасне виконання завдання теж оцінюється відповідною кількістю балів) тобто основний принцип рейтингового контролю – це контроль і оцінка якості знань і умінь з урахуванням систематичності роботи учнів.

Після закінчення навчання на основі модульних оцінок визначається загальна оцінка, яка враховується при визначенні результатів підсумкового контролю по предмету.

Студенти можуть підвищити модульні оцінки тільки в період між сесіями, на іспиті вони підвищенню не підлягають. При проведенні підсумкового контролю, питання повинні носити узагальнюючий характер, відображати основні поняття курсу, а не повторювати питання модульного контролю, причому учні повинні заздалегідь знати ці екзаменаційні питання. Як правило, будова модуля будь-якої дисципліни має такий вигляд:

Назва модуля.

Теоретичні заняття.

Практичні заняття.

Лабораторний практикум.

Програмне забезпечення.

Самостійна робота слухачів.

Єдиного погляду на проблему визначення сутності модульного навчання не існує. Поняття «сутність» (з точки зору філософії) – внутрішній зміст предмета, явища, що виявляється в зовнішніх формах його існування.

Таким чином, були розглянуті основні категорії і поняття технології контекстного навчання від точного розуміння яких залежить успіх при вивченні конкретних індивідуальних і групових елементів педагогічної дійсності.

Основні переваги модульного навчання полягають в наступному:

1) забезпечення методично обгрунтованого узгодження всіх видів навчального процесу всередині кожного модуля і між ними;

2) гнучкість структури модульного побудови кожного конкретного курсу, що забезпечує також і високу адаптивність самої модульної системи як по відношенню до набору абітурієнтів, так і по відношенню до випуску студентів вузу (в разі зміни кон'юнктури на ринку фахівців);

3) здійснення в діалектичній єдності інтеграції та диференціації змісту навчання шляхом угруповання проблемних модулів навчального матеріалу, що забезпечують розробку курсу в повному, скороченому і поглибленому варіантах, що допомагає вирішити проблему рівневої і профільної диференціації в процесі навчання.

Основні недоліки модульного навчання полягають в наступному:

1) трудомісткість виготовлення модулів і підготовки до проведення занять;

2) впровадження модульного навчання вимагає значної організаційної перебудови традиційного навчального процесу: підготовки відповідної навчально-матеріальної бази; зміни планування роботи викладачів; оптимального складу (в кількісному відношенні) студентських груп і потоків з урахуванням можливостей навчально-матеріальної бази; розробки необхідного методичного забезпечення; організації контрольних перевірок знань;

3) процес впровадження модульного навчання повинен бути забезпечений відповідною методичною літературою, яка централізовано практично не поставляється, тому вся методична робота щодо забезпечення кожного конкретного модуля цілком і повністю лежить на плечах викладача;

4) для скорочення часу при обробці даних контрольних модулів необхідно застосування комп'ютерів і рейтингової оцінки знань студентів, що вимагає від викладача великого професіоналізму.

Поєднання традиційного та інноваційного підходу в викладанні дозволяє згладжувати багато недоліків педагогічного процесу.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Таким чином, можна сказати, що у даної системи є більше переваг, ніж недоліків. Це втілюється і у відповідності до європейських норм, і у більшій конкурентноспроможності

студентів, які навчаються за модульно-рейтинговою системою, і у збільшеній мотивації до навчання студентів. Перехід до цієї системи надає можливість готувати фахівців, здатних до постійного оновлення наукових знань, які здатні швидко адаптуватися до змін у середовищі, які можуть продовжити свою освіту за кордоном на базі певного закінченого циклу. Результати використання модульно-рейтингової системи вказують на її переваги: інтенсифікація учбового процесу, підвищення якості підготовки студентів, систематичність викладення матеріалу, встановлення зворотного зв'язку зі студентом, психологічне розвантаження студентів в кінці семестру.

Список літератури:

1. Головань М.С. Аналіз кредитних систем організації навчання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : наук. журн. СумДПУ ім. А.С. Макаренка.* 2009. № 2. С. 274–286.
2. Кійко О. Міфи і реальність «Болонського процесу». URL: http://experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=16312 (дата звернення: 15.12.2018).
3. Музика Ю.О. Стандарти вищої педагогічної освіти у контексті Болонської декларації : *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки.* 2007. № 2. С. 103–108.
4. Попова К.О. Кредитно-модульна організація навчального процесу у вищих навчальних закладах як одна з ключових позицій Болонського процесу. URL: http://www.bdpu.org/scientific_published/Students_publications/01 (дата звернення: 16.12.2018).

References:

1. Holovan M.S. (2009). Analiz kredytnyh system organizatsii navchannya [Analysis of credit systems of training organization]. *Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, no. 2, pp. 274–286.
2. Kyiko O. (2018). Mify i realnist Bolonskogo protsesy [Myths and the reality of the Bologna process]. URL: http://experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=16312
3. Muzyka Yu.O. (2007). Standarty vyschchoyi pedagogichnoyi osvity u konteksti Bolonskoyi deklaratsii [Standards of higher pedagogical education in the context of the Bologna Declaration]. *Collection of scientific works of the Berdyansk State Pedagogical University*, № 2, pp. 103–108.
4. Popova K.A. (2018). Kredytno-modulna organizatsiya navchalnoho protsesy u vyshchyh navchalnyh zakladah yak odna z klyuchovyh pozytsii Bolonskoho protsesy [The credit-modular organization of the educational process in higher educational institutions as one of the key positions of the Bologna process]. URL: http://www.bdpu.org/scientific_published/Students_publications/01

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-106
УДК 37.02

Мельник І.М., Заремба Л.В.
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ДІЛОВА ГРА В СИСТЕМІ МЕТОДІВ АКТИВНОГО НАВЧАННЯ АГІСТРІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розглянуто поняття «ділова гра». Акцентовано, що ділова гра є одним із дієвих методів активного навчання та інноваційним методом. Окреслено особливості та функціональне навантаження ділової гри у підготовці магістра дошкільної освіти. Сутність ділової гри як імітаційного методу навчання полягає у необхідності прийняття управлінських рішень в різноманітних ситуаціях за заданими або напрацьованими самими учасниками гри правилами. Інструментарій діяльності викладача й студентів при проведенні ділових ігор досить різноманітний: використання різних пошукових завдань, проблемних ситуацій, вправ, пошук інформації, підготовка запитань і відповідей, методичного обладнання тощо. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні та узагальненні організаційно-дидактичних основ використання ділових ігор у професійній підготовці фахівців дошкільної освіти.

Ключові слова: ділова гра, методи активного навчання, магістри, дошкільна освіта, професійна діяльність, педагогічні дисципліни.

Melnyk Iryna, Zaremba Liudmyla
Lesya Ukrainka Eastern European National University

BUSINESS GAME IN THE SYSTEM OF ACTIVE TEACHING METHODS OF A HOLDER OF MASTER`S DEGREE OF A PRE SCHOOL EDUCATION

Summary. The article deals with the conception of "business game". It is accented that "business game" is an innovative and one of the most effective methods of active teaching. The author defines the main peculiarities and functional trend of "business game" in the preparation of master`s degree of a pre-school education. It is stressed on the essential specific of business game- its humanistic aim. Particularly it is determined the essential specificity of the business game-humanistic orientation. The essence of the business game as an imitation method of active teaching consists in the need to make managerial decisions in various situations according to the pre-defined rules by the participants themselves. The expediency of using a business game is explained by the humanistic orientation of this method, which is determined by the implementation of the principle of motivation and stimulation of the educational activities of each student. An important condition for the humanistic orientation of the business game is equality, cooperation, cooperation of all participants in the educational process. The logic of organization of classes with the use of business games also provides the discovery of students' knowledge of preschool child psychology, of pedagogy of family education, of pedagogical skill, of new technologies, of methodology of educational work, etc. The business game on practical and seminar classes is not a tribute to the fashion, but an urgent need, due to modern challenges and requirements of society to a specialist in pre-school education. The tools of the activities of the teacher and students during business games are quite diverse: the use of various search tasks, problem situations, exercises, information search, preparation of questions and answers, methodological equipment, etc. A priority feature of the business game is the modeling of the professional activity of a future pre-school education specialist. As the potential of the business game is a powerful factor in the self-fulfillment, growth and improvement of the professionalism of specialist. The balanced conclusions and perspectives for further research are given in the article.

Keywords: business game, methods of active, teaching, a holder of master`s degree, pre-school education, professional activity, educational subjects.

Постановка проблеми. Потреба підвищення рівня підготовки майбутнього фахівця дошкільної освіти зумовлює до пошуку нестандартних форм і методів організації навчальної діяльності, спрямованих на активізацію навчання, стимулювання пізнавального інтересу, ініціативи студентів. підвищення рівня їх творчості, а головне – збагачення професійних знань та умінь.

Як слушно зауважує С. Свистунов, «постало питання про необхідність здійснення поворотів до таких форм і методів навчання, які б активізували розумову пізнавальну діяльність студентів та поєднували процес навчання з життям, озброюючи їх знаннями, необхідними у практичній професійній діяльності» [1, с. 19].

У контексті вищезазначеного актуальним вважаємо питання застосування ділової гри у професійній підготовці майбутнього працівника дошкільної освіти.

Аналіз останніх досліджень і наукових публікацій. Відомо, що вагомий внесок у розробку теорії гри зробили вітчизняні психолог та педагоги Б.І. Ананьєв, Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, О.М. Леонтьєв, К.Д. Ушинський, С.Ф. Русова, А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський.

У становленні й розвитку методу ділової гри значна роль належить дослідникам сучасності (А. Деркача, І.Б. Коротяєвої, Т.І. Пониманської, П.С. Нечипоренко, В.І. Рибальський, О.Г. Хоменко, П.М. Щербань та ін.)

Науковцями доведено, що ділова гра набула в останні роки широкого вжитку як метод навчання, успішно ввійшла в освіту дорослих.

Вважаємо цілком правомірною позицію науковців. Більше того, розглядаючи ділову гру як метод активного навчання, акцентуємо на такому функціональному спрямуванні її: формування професіоналізму майбутнього педагога.

© Мельник І.М., Заремба Л.В., 2019

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У статті розкривається роль і місце ділової гри в системі методів навчання магістрів дошкільної освіти, показано її можливості в моделюванні професійної діяльності фахівця закладів дошкільної освіти.

Мета статті: узагальнити, що особливістю ділової гри в освітньому процесі є її здатність до моделювання професійної діяльності, яка сприяє розвитку творчого професійного мислення майбутнього педагога та формуванню практичних умінь і навичок.

Виклад основного матеріалу. Без сумніву, формування педагога сучасного і майбутнього – ініціативного, креативного, з гнучким мисленням можливо лише за умови наближення навчання у ЗВО до реальної професійної діяльності. Теорія і практика переконують, що найбільш оптимальним в цьому контексті є впровадження у навчальний процес активних форм і методів навчання. Для чіткого розуміння феномену ділової гри як методу навчання передусім з'ясуємо особливості методів активного навчання. Скористаємося визначенням В.І. Рибальського: «методи активного навчання відрізняються від інших методів, використовуваних у вищих навчальних закладах та інститутах післядипломної освіти, такими основними особливостями: вимушеною активізацією мислення (вимушеною активністю). Суть цієї особливості в тому, що той, хто навчається (студент, слухач), мусить бути активним незалежно від того, бажає він цього чи ні; самостійним творчим виробленням рішень тих, хто навчається, підвищеним ступенем мотивації й емоційності» [2, с. 35].

Саме за цією класифікацією ділові ігри, ігрове проектування відносяться до імітаційних методів активного навчання. До методів активізації навчання відносять ділові ігри дослідники Т.С. Паніна, Л.Н. Вавілова, визначаючи ділову гру як «метод імітації(копіювання, наслідування) прийняття управлінських рішень в різноманітних ситуаціях за заданими або напрацьованими самими учасниками гри правилами» [3, с. 52].

Існує думка, що ігрове імітаційне моделювання найрізноманітніших проблем і конкретних ситуацій – ідея нашого часу, яка з легкої руки американців у 1956 році отримала назву «ділові ігри».

В Україні ділові ігри досить швидко поширюються з 70-тих років XX ст., більше, правда, в галузі промисловості, економіки. Лише останнім часом використовуються у системі вищої освіти.

«Творчість – специфічний вид життєвої активності людини, характерний тим, що тут створюється щось нове, оригінальне, неповторне, чого ніколи ще не було [5, с. 163].

Відомо, що людська діяльність характеризується двома якісними вимірами: імітаційно-репродуктивними (пов'язаним з імітаційною, запрограмованою активністю) і конструктивно-творчим(коли створюється щось нове).

Завдяки розвитку творчості людина переборює егоцентричну та егоїстичну позиції, оскільки творчість – це широко відкриті двері у царину життєвого успіху. На основі успіху від результатів творчості формуються стійкі почуття задоволення, сильні мотиви діяльності, людина відчуває радість, хвилини щастя.

П. Щербань, узагальнюючи загальні відомості про навчально-педагогічні ігри виділяє такі їх різновиди: ділова гра, рольова гра, дидактична гра. Автор подає детальну характеристику їх сутності та особливостей. Скористаємося авторським визначенням ділової гри. За П.Щербанем – «це певною мірою імітація професійно-педагогічної діяльності, пов'язаної з управлінням навчально-виховним процесом» [4, с. 29].

На основі аналізу міркувань Н.М. Жуковича-Дородник, Л.Ф. Грекової, Л.С. Горобець, А.М. Смолкіна, Ж.С. Хайдарова, П.М. Щербаня виділяємо провідні особливості ділової гри: наближення процесу навчання до реальної практичної діяльності, її імітація; спільна колективна діяльність у вигляді рольової взаємодії учасників гри з виробленням спільних рішень; активна участь кожного учасника гри з виконанням конкретної ролі; створення і забезпечення емоційного настрою гравців; міжособистісна діалогічна взаємодія; творчий характер навчання.

Теорія і практика засвідчують: попри достатність традиційного навчання наявні й недоліки, а саме: переважна орієнтованість на пам'ять, а не на мислення. Воно мало сприяє розвитку самостійності, творчих здібностей, активності особистості. Навчально-пізнавальний процес носить репродуктивний (відтворювальний) характер.

Очевидним є висновок про неадекватність традиційного навчання вимогам сучасного суспільства до фахівця з вищою освітою. Відтак актуалізується питання використання новітніх технологій у ЗВО. Застосування ділової гри у процесі викладання педагогічних дисциплін у магістрів дошкільної освіти ввійшло у практику нашої роботи. Ділова гра на практичних і семінарських заняттях не данина моді, а нагальна потреба, зумовлена сучасними викликами і вимогами суспільства до фахівця дошкільної освіти.

Відзначимо, що доцільність застосування ділової гри пояснюється гуманістичною спрямованістю цього методу, яка визначається реалізацією принципу мотивації і стимулювання навчальної діяльності кожного студента. Важливою умовою гуманістичної спрямованості ділової гри є рівноправність, співробітництво, співпраця всіх учасників навчально-виховного процесу.

Логіка організації занять з використанням ділових ігор передбачає окрім моделювання різноманітних аспектів професійної діяльності майбутнього фахівця дошкільної освіти виявлення студентами знань із психології дитини дошкільного віку, із педагогіки сімейного виховання, з економіки, педагогічної майстерності, новітніх технологій, методики виховної роботи та ін.

При визначенні теми гри ми зважали на рекомендації П.Щербаня стосовно методики проведення навчально-педагогічних ігор. Ми підтримуємо позицію автора, що «найефективнішою гра є за таких умов: якщо вона динамічна й у її основу покладено вірогідну психолого-педагогічну ситуацію; якщо за реальних умов інтереси її учасників неідентичні, що має бути чітко визначено й зафіксовано» [4, с. 36].

При проведенні навчально-педагогічних, ділових ігор ми дотримувалися обгрунтованих у науково-методичній літературі вимог: визначення виду, мети гри, критеріїв оцінки рішень, врахування

кількості студентів у групі, функції посадових осіб, які учасники гри мали виконувати, знання атмосфери у групі, послідовність етапі проведення гри. Ми передбачали, щоб виконувані ролі кожним студентом в наступних іграх не повторювалися.

З метою підвищення відповідальності й активності студентів ми визначили із їх числа опонентів, експертів, рецензентів. Фактично викладач виконував корегуючу функцію: розв'язував спірні питання, слідкував за дотриманням ігрового режиму, радив, підказував, оцінював діяльність кожного учасника разом з ним.

При оцінці врахування ініціативи, творчість, мобільність, активність, оперативність, вміння констатувати, спілкуватися, вирішувати проблемні ситуації, складати пропозиції, а також глибина психолого-педагогічних знань.

Зазначимо, що досить суттєвим є врахування думок, пропозиції студентів щодо організації та проведення гри, враховуючи при цьому чіткість, конкретність, конструктивність обговорення.

У процесі гри ми намагалися підтримувати високий рівень професійно-педагогічного та емоційного напруження, акцентуючи водночас на важливості у професійній діяльності педагога саморегуляції. Ми наголошували, що необхідність саморегуляції виникає тоді, коли вихователь стикається з новою, незвичайною, складною розв'язуваною проблемою, що не має однозначного розв'язання або припускає декілька альтернативних варіантів у етапі імпульсивності.

Завдання викладача, передусім, полягає в тому, щоб спонукати активність студентів, допомагати їм скоригувати свою діяльність, тобто організувати навчання на принципах самодіяльності й самоорганізації.

Тематика ділових ігор може бути досить різноманітною, залежно від їх мети, завдань. Наприклад: «Відкрите заняття в ЗДО на тему «В гостях у Вседізнайка», «Свято в ЗДО «Пригоди в зимовому лісі», «Свято-змагання», «Мандрівка до палацу Королеви Зими» та ін. Пропоновані заняття вимагали підготовки декорацій, костюмів, знань фольклорних творів різних жанрів морально-етичної спрямованості, казкових героїв, а також знань щодо морально-етичних категорій, моральних якостей, норм, правил поведінки. Під час ділових ігор студенти мали змогу виявити знання методики роботи з дошкільниками, вміння розвивати в дітей діалогічне мовлення, активізувати словниковий запас, вміння формувати моральні якості у дітей: гостинність, чесність, ввічливість, доброту, братерство тощо.

Інструментарій діяльності викладача й студентів при проведенні ділових ігор досить різноманітний: використання різних пошукових завдань, проблемних ситуацій, вправ, пошук інформації, підготовка запитань і відповідей, методичного обладнання тощо.

Окрім того, виконання різних ролей: голова педради, методичної комісії, доповідач, опоненти, експерти, аналітик, завідувач ЗДО, голова батьківського комітету, наглядової ради, рецензент, молодий і досвідчений вихователь, песимісти, оптимісти та ін. спонукало студентів до активної підготовки, виявляти пізнавальну активність, приймати рішення, оцінювати, висловлювати критичні зауваження чи схвалення або просто власні судження, міркування, відповідати на запитання, аналізувати, узагальнювати.

Для цього магістри повинні були вивчати літературу з тієї чи іншої теми, готувати повідомлення, портфоліо з метою успішного проведення гри, кваліфікованого виконання визначеною ролі. Кожна гра завершувалася, зазвичай, узагальненням, підбиттям підсумків, з якими виступає викладач-керівник гри, висловлюючи думку щодо ефективності та рівня знань студентів, зауваження й пропозиції, зазначаючи як позитивні сторони і прогалини.

В ході аналізу фахової підготовки магістрів дошкільної освіти ми дійшли висновку, що ділова гра як один із методів активного навчання виконує комплекс функцій, а саме: дидактичну, яка забезпечує вироблення вміння визначати цілі, навчання, констатувати знання, ознайомлення із способами обробки інформації, формулювання ідей, підготовку презентацій результатів своєї роботи; інформаційно-пізнавальну, що стимулює мотивацію студентів до отримання нових знань, формує вміння обмінюватися інформацією, шукати цікаву інформацію, аргументувати її цінність, передбачає набуття навичок емоційної поведінки, саморегуляції; розвивальну, що передбачає розвиток креативності, дослідницької культури, навичок рефлексії, комунікативної компетентності; виховну, що включає формування загальнолюдських якостей, відповідальності, толерантності, гуманних взаємостосунків; соціалізуючу, яка зводиться до вміння раціонально використовувати час, критично оцінювати внесок кожного, осмислення власної значущості і особистого внеску в справу, спроможність спілкуватися в соціумі, адаптуватися в нових умовах.

Результатом гуманістичної спрямованості ділової гри, як засвідчує практика, є формування внутрішньої потреби самому вчитися, виховувати власну ініціативу. Основне – при цьому забезпечується реалізація принципу «навчання без примусу». Отже, ділова гра є важливим, методично вмотивованим компонентом навчального процесу. Відтак наголошуємо на ефективності її використання при вивченні педагогічних дисциплін.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Враховуючи реалії XXI століття, якому потрібні фахівці нового типу, з критичним і гнучким мисленням, творчою ініціативою, готові впевнено йти в майбутнє з опорою на власні сили, спеціалісти дошкільної освіти у своїй творчості повинні намагатися досягти свого акме (вершини зрілості), що і визначає особистість педагога з високим рівнем професіоналізму. У цьому контексті, як свідчать результати нашого дослідження, суттєва роль належить методиці викладання дисциплін педагогічного профілю, а в її арсеналі – використання методів активного навчання. Серед таких методів, як одна із новітніх технологій, нами виділяється ділова гра, потенціал якої є потужним чинником самореалізації особистості, зростання і вдосконалення професіоналізму працівників дошкільної освіти на різних ланках – від вихователя до керівника, працівника управлінської сфери.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні та узагальненні організаційно-дидактичних основ використання ділових ігор у професійній підготовці фахівців дошкільної освіти.

Список літератури:

1. Свистунов С.В. Деякі питання становлення інноваційної освіти в Україні. Нові технології навчання : Науково-методичний збірник. Київ, 1997. С. 19–24.
2. Методические указания по разработке и внедрению в учебный процесс деловых игр / Подготовили В.И. Рыбальський, И.П. Сытник. Киев, 1982. 87 с.
3. Панина Т.С. Современные способы активизации обучения : учеб. пособие для студ. высших учебных заведений / под. ред. Т.С. Паниной. Москва : Изд-во «Академия», 2008. 176 с.
4. Щербань П.М. Навчально-педагогічні ігри у вищих навчальних закладах. Київ : Вища школа, 2004. 207 с.
5. Вознюк О.В., Дубасенюк О.А. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід : Монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2009. 632 с.

References:

1. Svystunov S.V. (1997). Deiaki pytannia stanovlennia innovatsiinoi osvity v Ukraini [With some problems of development of innovational education in Ukraine]. Novi tekhnolohii navchannia Naukovo-metodychnyi zbirnyk. Kyiv, pp. 19–24.
2. Metodycheskye ukazanyia po razrabotke y vnedrenyiuv uchebnhyi protsess delovukh yhr (1982). [Guidelines on the development and the learning process vnedrenijuv business games]. Kyiv, 87 p.
3. Panyna T.S. (2008). Sovremennuue sposobu aktyvyzatsyy obuchenyia: ucheb. popobye dlia stud. vusshykh uchebnukh zavedenyi [Modern ways of intensification of training: training. popobie for Stud. higher education institution]. Pod. red. T.S. Panynoi. Moskva : Yzd-vo “Akademyia”, 176 p.
4. Shcherban P.M. (2004). Navchalno-pedahohichni ihry u vyshchykh navchalnykh zakladakh [Educational and pedagogical games in higher educational institutions]. Kyiv : Vyshcha shkola, 207 p.
5. Vozniuk O.V., Dubaseniuk O.A. (2009). Tsilovi oriientyry rozvytku osobystosti u systemi osvity: intehratyvnyi pidkhid [Targets of personal development in the educational system: the ìntegrativnij approac] : Monohrafiia. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU imeni I. Franka, 632 p.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-107
УДК 378:005:613.6

Мовмига Н.Є., Мезенцева І.О.
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРАЦЕОХОРОННОГО МЕНЕДЖМЕНТУ: ФОРМУВАННЯ ФАХІВЦЯ НОВОГО ТИПУ З ОХОРОНИ ПРАЦІ ТА ПРОМИСЛОВОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. У статті розглянуто актуальні питання сучасних тенденцій формування фахівця нового типу з питань управління охороною праці та тенденції працеохоронного менеджменту сьогодення. Авторами наведено та проаналізовано статистичні дані по виробничому травматизму та професійним захворюванням по Україні за останній рік, та обгрунтовано актуальність впровадження менеджменту в область управління безпекою виробництва з метою удосконалення шляхів профілактики виробничого травматизму. У статті доводиться, що найважливіший напрям оптимізації охорони праці на підприємстві, це висококваліфіковані фахівці з охорони праці, які мають успішно працювати в умовах ринкових відносин, постійних інновацій, безперервного вдосконалювання та ускладнення професійної діяльності з додаванням управлінських функцій.

Ключові слова: фахівець з охорони праці та промислової безпеки, оптимізація охорони праці, працеохоронний менеджмент, виробничий травматизм, професійні захворювання, управлінські компетенції.

Movmyga Nataliya, Mezentseva Irina
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

MODERN TRENDS OF LABOUR PROTECTION MANAGEMENT OF FORMATION A NEW TYPE SPECIALIST IN LABOR PROTECTION AND INDUSTRIAL SAFETY

Summary. The article deals with topical issues of modern tendencies of formation of a new type of specialist in labor protection management, optimization of labor protection and actualization of labor protection management at enterprises. It is revealed that high requirements for management are put forward to enterprises and their staff, representatives of which must possess the general principles of management and specific skills and knowledge in the field of management. This is especially related to production security management issues. The statistical data on work-related injuries and occupational diseases in Ukraine over the last year are presented and analyzed. Analysis of facts of occupational injuries confirms the decisive role of a man in creating the preconditions for the formation of traumatic situations: factors associated with this are called "human factor" (by the actions of a direct executor) and the organization of work (by actions of an aggregate executor – employees and an employer). Thereby the role of labor protection management and main tendencies of modern management in market conditions are considered in the article. The article argues that the most important direction of optimization of labor protection at an enterprise is highly skilled occupational safety specialists who have to work successfully in conditions of market relations, constant innovations, continuous improvement and complication of professional activity. Technical vision of future specialist in occupational and industrial safety at the present stage must be based not only on the profound knowledge of professional and fundamental natural sciences, but also modern management technologies, competences in the field of humanitarian, social and economic activity. Professional competence and professional compliance of future professionals are key components and security prerequisites of labor safety and occupational injuries reduction. The role of modern specialists in occupational and industrial safety, who have engineering and managerial competencies in labor protection management, is defined.

Keywords: specialist in labour protection and industrial safety, optimization of labor protection, labor protection management, occupational injuries, managerial competences occupational disease.

Вступ. Новий етап науково-технічного прогресу значно посилив потребу в раціональному управлінні підприємством і відповідно у висококваліфікованих спеціалістах в галузі організації виробничої діяльності та управління. Для ринкової економіки характерна управлінська модель, яка спирається на розвинені ринкові відносини і ринкову інфраструктуру. Висуваються високі вимоги до управління підприємством та професіоналізму персоналу підприємств, представники, яких повинні володіти загальними основами науки управління і специфічними уміннями і знаннями в області управління безпекою.

На сучасному підприємстві чітко проявляються тенденції до скорочення кількості рівнів управління, зміщення процесу прийняття критичних рішень на середні і нижні рівні управління і злиття функціоналу інженерного і управлінського персоналу. Це обумовлює підвищення попиту на фахівців з охорони праці та промислової безпеки нового типу, при підготовці яких особлива увага повинна приділятися практичному оволодінню сучасними інструментами та методами, що дозволяють використовувати як управлінські, так і інженерні компетенції в рамках єдиного системного контексту.

Як реакція на розмивання кордонів професій на сучасних підприємствах з'являються фахівці нового типу, які: успішно поєднують компетенції, що раніше вважалися несумісними; сміливо беруть на себе формулювання завдань вибору і прийняття рішень; формують принципово нові системи колективного управління в організаціях (підприємствах).

© Мовмига Н.Є., Мезенцева І.О., 2019

Таким чином, зараз назріла нагальна потреба переходу від випадкового до системного механізму формування таких фахівців в галузі охорони праці та промислової безпеки. Тобто в даний час питання про первинність інженерних і управлінських компетенцій в образі обговорюваного фахівця залишається відкритим та набуває подальшого дослідження.

Аналіз останніх досягнень і публікацій. Проблематику розвитку менеджменту підприємств, формування й управління їх інтелектуальним потенціалом і капіталом розглядають у своїх працях такі закордонні й українські науковці: В. Базилевич, М. Бондарчук, С. Вовканич, В. Герасимчук, Л. Едвінсон, П. Друкер, О. Кузьмін, О. Мельник, Б. Мільнер, Л. Ліпич, А. Томпсон, Л. Федулова, А. Чухно, Н. Чухрай та ін. Проблеми удосконалення системи управління охороною праці на підприємствах досліджувались у роботах таких авторів як Ю. Шульга, С. Сукач, Г. Гогіташвілі, Г. Лесенко, М. Сергієнко, А. Романчук, А. Ревенко та ін. Наукові дослідження авторів присвячені аналізу проблем та перспективам поліпшення функціонування системного менеджменту з охорони праці на підприємствах. Аналіз науково-педагогічної літератури з питань організації, змісту та розвитку вищої технічної освіти знайшли відображення у працях Г. Єльникової, М. Згуровського, М. Лазарєва, О. Романовського, Л. Товажнянського, Д. Чернілевського та ін. Питанням визначення сутності якості освіти присвячені роботи таких авторів як Г. Азгальдов, Г. Єльникова, С. Воровщиков, Г. Кравченко, О. Локшина, Т. Лукіна, О. Ляшенко, Е. Райхман, Н. Селезньова, О. Суббето, Д. Татьянченко, З. Рябова та ін.

Мета статті. Аналіз розвитку та актуальність удосконалення праце охоронного менеджменту підприємств та обґрунтування необхідності формування новітніх управлінських компетенцій фахівців з охорони праці та промислової безпеки.

Виклад основного матеріалу. Механізм управління притаманний всім, без винятку, галузям діяльності людей. Він забезпечує пошук і застосування засобів, методів і форм здійснення накреслених змін у діяльності людей. В управлінських системах, які функціонують у соціальному середовищі, головним і провідним є людський фактор.

Більшість експертів в області управління вважають, що управління – це процес планування, організації, мотивації і контролю, необхідний для того, щоб сформулювати цілі об'єкту економіки і досягти їх [4].

Тому нині управління як процес припускає виконання функцій організації, координування, планування і фінансування, контролю, оцінки стану управління, мотивації (стимулювання), за допомогою яких фахівці з управління створюють умови для продуктивної і ефективної праці зайнятих на підприємстві працівників і отримання результатів, відповідних цілей. У цьому допомагають теорія і практика управління умовами і охороною праці. Тому управління умовами і охороною праці – *працеохоронний менеджмент* – є складовою частиною менеджменту підприємства.

У сучасних умовах впровадження менеджменту в область управління охороною праці це не мода, а реальна необхідність, оскільки такі особливості менеджменту, як системний, ситуаційний підхід, облік людського чинника, відповідають основному завданню організації охорони праці. Безперечно, менеджмент в області охорони праці покращує стан охорони праці, яка завжди була невичерпним джерелом підвищення ефективності трудової діяльності [5].

Менеджмент охорони праці – система сучасних методів управління, яка включає створення умов для забезпечення і підтримки необхідного рівня стану і функціонування господарської системи шляхом цілеспрямованої дії на умови і фактори, що впливають на безпеку робіт і охорони життя працівників на етапах проектування, організації (підготовки) виробничих процесів і виготовлення засобів виробництва, у ході плину виробничих, операційних, забезпечуючи і обслуговуючих процесів та після їхнього завершення, в умовах нормального функціонування і життєдіяльності підприємств та в надзвичайних ситуаціях [11].

Суть змін, що відбуваються, розглянемо в декількох основних тенденціях сучасного менеджменту:

По-перше, принципово змінюється об'єкт управління. Традиційна точка зору на об'єкт управління доповнюється вивченням: бізнес-системи підприємства; його організаційно-правової форми; функціонального управління; життєвих циклів продуктів і організацій; окремих сфер управління підприємством: стратегії і тактики, політики і ідеології, культури і іміджу; організаційного розвитку; індивідуально-особової і групової поведінки.

По-друге, організаційна структура управління підприємством характеризується посиленням децентралізації виконання функцій управління, скороченням рівнів управління до двох або трьох; зменшенням числа центральних функціональних і штабних підрозділів; перетворенням бюрократичних елементів зв'язків, стосунків і процедур самокеруючими адаптивними підрозділами, в яких зв'язки керівництва-підпорядкування замінюються або доповнюються стосунками співпраці колег, що виконують спільну роботу.

Основними формами сучасних організаційних структур управління підприємствами стають маркетинг-орієнтовані, клієнт-орієнтовані, інноваційні, матричні, мережеві структури.

По-третє, зростає роль інформації і часу як ресурсів фахівця менеджера. Інформація у вигляді отриманого знання раціоналізувала використання і розвиток усіх інших видів ресурсів. З'явилася спеціальна галузь менеджменту – управління організаційними знаннями.

Тому саме і поняття «Менеджмент охорони праці» перебуває в процесі свого формування, хоча в системах управління кожного підприємства (організації) існує служба охорони праці. На сучасному етапі її формування потребує підготовки фахівців, які володіють глибокими знаннями, вміннями і навичками у оцінці стану і розвитку процесів організації праці, умови створення і функціонування яких в період трансформаційних змін потребують нових знань і компетенцій.

Спираючись на тенденції сучасного менеджменту, можна сказати що менеджмент з охорони праці – це система, що передбачає здійснення способів, методів, принципів управління, уміння спря-

мувати працю людей, їх знання, досвід, інтелект, на реалізацію поставлених цілей, а саме – забезпечення безпеки виробництва, зниження виробничого травматизму та захищеності працівника. Система не стала, а постійно змінювана. В межах сучасного працеохоронного менеджменту підприємство розглядається як система, що має суспільне значення: *головний ресурс – людина*.

Особливість сучасного менеджменту охорони праці полягає в використанні системного, процесного і ситуаційного підходів до вирішення проблем з охорони праці, які передбачають широкий спектр взаємозалежних дій, спрямованих на зниження виробничого ризику і підвищення безпеки персоналу, на зміщення акцентів на такі категорії діяльності, що забезпечують успішність функціонування і формування підприємства як надійного, професійно й екологічно безпечного партнера з високою організаційною культурою, якістю процесів праці і послуг та наявності багатоцільової політики, ключова ланка якої людина (узагальнено персонал підприємства) [10].

Тому сучасний менеджер повинен володіти вичерпними знаннями та навичками з питань організації і управління процесами, забезпечення охорони і безпеки праці, а також створення умов їх підтримки й динамічного розвитку [10].

Забезпечення охорони і безпеки праці як в державних, так і приватних структурах неможливо без удосконалення методів управління, без чіткого визначення функцій, завдань, технологій і механізмів їх здійснення, вмілого управління створенням умов безпечної праці.

Кардинальна зміна умов праці і життя людей потребує запровадження на підприємствах і в організаціях комплексної системи охорони праці, покращення санітарно-гігієнічних умов праці, удосконалення організації праці, розробки засобів індивідуального і комплексного захисту. На практиці завдання з охорони праці вирішує широке коло фахівців технічного, економічного, юридичного і медичного профілю, за участю яких повинно здійснюватися оцінювання якості умов праці, розробка нормативів якості, прогнозування змін в стані охорони праці, оцінювання і прогнозування змін в умовах і безпеці праці в різних сферах виробництва. Від фахівців з менеджменту потребується забезпечення функцій по плануванню, організації і контролю перерахованих завдань, що здійснюється шляхом підбору фахівців різних галузей знань, своєчасне визначення потреб у забезпеченні системи охорони праці відповідним знанієвим потенціалом, прогнозування змін характеристик умов праці, управління створенням інформаційної бази даних про стан процесів охорони праці, розробки проектів заходів з охорони праці і оцінка їх ефективності, розробка плану проведення необхідних заходів та їх фінансового забезпечення. Здійснення перелічених функцій і завдань потребує від майбутніх менеджерів набуття знань і навичок методичного забезпечення їх вирішення, вмінь кількісної і якісної оцінки очікуваних результатів вирішення завдань. Ці професійні знання з менеджменту охорони праці набуваються в процесі практичного вирішення типових завдань [10].

Управління охороною праці (працеохоронний менеджмент) здійснюється з метою створення і підтримки безпечних умов праці працюючих, що забезпечують високі економічні показники виробничої діяльності. В якості критерію для оцінки стану охорони праці в організації, галузі і в країні, а також розробки рішень по зниженню виробничого травматизму і профзахворювань. Працеохоронний менеджмент підприємства включає управління технічною безпекою, гігієною праці, управління працеохоронною культурою, працеохоронною психологією і інформаційною технологією.

Сучасний фахівець з охорони праці та промислової безпеки – фахівець з вищою освітою, що володіє інженерними та управлінськими компетенціями, здатний організовувати і оптимізувати безпеку трудових процесів у виробничій діяльності.

Найважливіший напрям оптимізації охорони праці на підприємстві – висококваліфіковані фахівці з охорони праці, які мають успішно працювати в умовах ринкових відносин, постійних інновацій, безперервного вдосконалювання та ускладнення професійної діяльності з додаванням управлінських функцій. Засвоєння сучасних тенденцій управління охороною праці фахівцями і керівниками сприяє формуванню свідомості охорони праці, без якої неможливо провести державну політику із забезпеченням ефективної промислової безпеки.

Трудові ресурси – найважливіший і найуразливіший ресурс підприємства. Нещасні випадки і професійні захворювання є наслідком незадовільних умов праці, які виникають в процесі виробництва в результаті дії небезпечних і шкідливих факторів. Можливість виникнення конкретної виробничої травми (нещасного випадку на виробництві) залежить від характеру робочого місця, характеру праці, характеру працівника і поєднання цілого ряду інших конкретних умов праці. Аналіз цих багатофакторних умов в реальній динаміці виробництва – *дуже складне інженерне завдання*.

У системі профілактики виробничого травматизму й професійних захворювань використовують аналіз причин, що їх зумовлюють та особливий контроль і нагляд за травмо небезпечними ділянками робіт, та параметрами виробничого середовища.

У виробничій сфері рівень травматизму і професійних захворювань взаємопов'язаний з технологічними процесами, обладнанням, а також науково обґрунтованою організацією виробництва та ергономічною організацією робочого місця [7; 9].

Крім того, сучасна практика забезпечення промислової безпеки ґрунтується на системному підході до того, що відбувається в складних технологічних системах, зокрема під час виробничих процесів, в ході експлуатації механізмів і устаткування, при ухваленні рішень операторами і керівниками виробничих ділянок, тобто чинників, які забезпечують безперебійну роботу підприємства. Тяжкі наслідки промислових аварій примушують фахівців передбачати їх можливі наслідки і мінімізувати збитки, що завдається, але для цього необхідно виявляти причини їх виникнення і давати реальну оцінку вірогідності їх виникнення [6].

Встановлення причин виробничого травматизму і професійних захворювань має не тільки запобіжну мету, а також міру визначення відповідальності посадових осіб.

Надається класифікація причин виробничого травматизму і професійних захворювань: організаційні причини (неправильна організація праці або робочого місця, відсутність інструктажів або неякісне їх проведення, порушення технологічного режиму або трудової дисципліни, відсутність інструкцій з безпеки праці на робочих місцях, неузгодженість у діях, відсутність ПВР (проектів виробництва робіт), а також нагляду й контролю за виробничою діяльністю, відсутність засобів захисту, спецодягу та ін.); технічні причини (проектні і конструктивні недоліки, невідповідність обладнання, транспортних та енергетичних пристроїв вимогам безпеки, недосконаліть конструкцій машин, блокувальних систем, сигналізації, неправильний режим технологічного процесу, недосконале його виконання, відсутність інженерних розрахунків і т. ін.); психофізіологічні причини (невідповідність умов праці анатомо-фізіологічним і психологічним характеристикам організму людини, незадовільний психологічний клімат в колективі, хворобливі стани, високий ступінь ризику, вживання алкоголю, втома та ін. [2].

За даними Фонду Соціального страхування, в Україні в середньому щороку на виробництві гине 400 осіб і 5000 травмуються, з них більше ніж 1 тисяча – жінки. Приблизно 500 працівників стають інвалідами. Найбільш травмонебезпечними галузями економіки в Україні є вугільна, машинобудівна промисловість, агропромисловий комплекс та соціально-культурна сфера. Травмованих працівників на підприємствах цих галузей – 63% від усієї кількості травмованих на підприємствах в Україні [3].

За 2018 рік встановлено наступні дані: на підприємствах України травмовано 70,7% (1 687) чоловіків та 29,3% (698) жінок від загальної кількості травмованих по Україні. Отримали травми на виробництві у стані алкогольного сп'яніння 56 осіб (2,3% від загальної кількості травмованих по Україні), що на 5 осіб більше у порівнянні з І півріччям 2017 року. При цьому, 21 особа отримала травми із смертельним наслідком. Найвищий рівень виробничого травматизму спостерігався серед працівників віком від 50 до 59 років (640 осіб, що складає 26,8% від загальної кількості травмованих по Україні за І півріччя 2018 року). Серед причин нещасних випадків переважають організаційні – 64,8% (1 546) нещасних випадків. Через психофізіологічні причини сталося 22,7% (540) нещасних випадків, а через технічні причини – 12,5% (299) нещасних випадків. Найпоширенішими психофізіологічними причинами стали: особиста необережність потерпілого – 13,8% від загальної кількості травмованих осіб по Україні (330 травмованих осіб); травмування (смерть) внаслідок протиправних дій інших осіб – 4,7% (112 травмованих осіб); інші причини – 3,6% (86 травмованих осіб).

Додаткової уваги викликає аналіз причин виробничого травматизму серед молоді. Так за 2018р. Фондом зареєстровано 816 потерпілих від нещасних випадків на виробництві у віці від 14 до 30 років (з них 47 смертельно), які становлять 16,4% від загальної кількості всіх травмованих по Україні. Порівняно з попереднім роком кількість страхових нещасних випадків серед молодих працівників збільшилась на 46 випадків, або 6% (з 770 до 816). За статистикою, основними причинами такого травматизму є фізичний та психологічний стан розвитку молодих працівників, відсутність у них досвіду роботи та практичних навичок, погана обізнаність з небезпеками, пов'язаними з виконуваною роботою. Серед причин нещасних випадків, що сталися з працівниками у віці від 14 до 30 років, переважають організаційні – тобто такі, які можна усунути без жодних матеріальних затрат. Їх частка становить 70,7%, це 577 випадків. Через психофізіологічні причини сталося 16,3%, або 133 нещасних випадків [3].

Таким чином, аналіз фактів виробничого травматизму підтверджує вирішальну роль людини у створенні передумов формування травмонебезпечних ситуацій: чинники, пов'язані з так званим «людським чинником» (діями безпосереднього виконавця) та організацією робіт (діями сукупного виконавця – працівників та працедавця). А також показує, що останніми роками все частіше на перший план виходять проблеми психологічної і фізіологічної напруги працівника, відтісняючи вдосконалення традиційних умов праці, пов'язаних з фізичними чинниками довкілля (температура, вологість, світло, шум, вібрація і забруднена атмосфера). Це визвано відносним зниженням фізичних навантажень одночасно з ростом психологічних і фізіологічних навантажень на людину. Підсумок відомий: хронічна втома, розумове і душевне перенапруження, загострення відносин з іншими працівниками і з керівниками. При цьому фізіологічне і психологічне стомлення супроводжується погіршенням якості роботи, хворобами, втратою концентрації уваги і координації рухів, втратою обережності і обачності. Усе це істотно підвищує ризик травмування в одних і тих же фізичних умовах робочого місця. Крім того, не можна забувати, що безпечна праця припускає фізичну і психологічну готовність працівників працювати «за правилами» і виконувати свої функції відповідно до вимог охорони праці, маючи в розпорядженні достатній рівень професійної грамотності і усвідомленої мотивації.

Незадовільні умови праці і високий рівень травматизму наносять значний економічний збиток, що пояснюється не тільки об'єктивними причинами: складної соціально-економічною ситуацією в країні, зміною характеру відносин між підприємствами і всередині підприємств, складом галузевої схеми (вертикалі), старінням основних виробничих фондів та ін. В основному, це пов'язано з незадовільною організацією праці, порушенням технологічної дисципліни, неадекватним мисленням і ставленням до питань безпечності учасників трудових і виробничо-технологічних процесів по всій вертикалі управління і виконання, відсутністю ефективних стимулів працювати безпечно, без ризику для здоров'я, тобто всього того, що пов'язано з самим працівником і прийнято називати «людським фактором». Існуюча і нині організаційна та профілактична робота з охорони праці базується на концепції адміністративного впливу: контроль і покарання [11].

Координації усіх цих процесів сприяє так званий працеохоронний менеджмент, який має бути

присутнім на кожному сучасному підприємстві як показник прагнення забезпечення безпеки виробництва та до збереження постійного персоналу. Головне завдання працеохоронного менеджменту полягає в умілій координації діяльності різних служб підприємства в досягненні головної мети: безпеці виробництва. Завдання працеохоронного менеджменту зводиться, по суті, до створення системи, що пов'язує взаємодіючі і взаємозв'язані процеси, що стосуються питань безпеки, в єдину мережу, і інтеграції до загальної структури менеджменту підприємства. Якщо усі аспекти діяльності по безпеці виробництва управляються по єдиних принципах, у рамках єдиної інтегрованої системи менеджменту, її результативність і ефективність буде багато вища.

Як відомо, система менеджменту є інструментом управління для реалізації місії, стратегії, політики і досягнення цілей підприємства. Чому і сприятиме працеохоронний менеджмент.

Працеохоронний менеджмент сприяє, з одного боку, зменшенню кількості нещасних випадків на виробництві, захворювань персоналу, виробничих аварій, з іншого боку – підвищує мотивацію до праці, мотивацію до безпечної професійної діяльності, збільшує продуктивність праці, таким чином, покращує інші економічні показники. Складність сучасних виробництв вимагає комплексного підходу до оптимізації охорони праці і створення інтегрованих систем менеджменту. У таких умовах підприємства вирішують наступні завдання: навчають працюючих усім питанням охорони праці; забезпечують безпеку виробничого устаткування; забезпечують безпеку споруд і будівель; забезпечують безпеку виробничих процесів; нормалізують умови праці. Тобто працеохоронний менеджмент в ринкових умовах пред'являє сучасні вимоги до професійної компетентності фахівців з охорони праці та промислової безпеки з специфічними знаннями і уміннями в області стратегії управління безпекою.

Досягнення високого рівня професійної компетентності являє собою стратегічну мету професійної освіти. В цих умовах професійна компетентність майбутнього фахівця стає основним системоутворюючим фактором, що визначає зміст освіти, зокрема професійної [1].

Виходячи з вище зазначеного можна сказати, що впровадження і вдосконалення працеохоронного менеджменту є необхідним чинником для якісної і ефективної, успішної роботи підприємства. Вирішення питань забезпечення безпечних і здорових умов праці неможливе без належної підготовки фахівців з питань охорони праці та промислової безпеки, що забезпечують компетенцію і професійне управління професійним персоналом.

Технічне бачення майбутнього фахівця з охорони праці та промислової безпеки на сучасному етапі повинне базуватися не лише на глибоких знаннях професійних і фундаментальних природничо-наукових дисциплін, але і на володінні сучасними технологіями менеджменту, компетенціях в області гуманітарній, соціальній і економічній діяльності. Управлінська і організаторська діяльність сучасного фахівця в області охорони праці і промислової безпеки невід'ємна від його інженерно-технічних обов'язків. Управління сучасним високотехнологічним наукомістким виробництвом, його економікою і розвитком, забезпечення його конкурентоспроможності і безпеки виробництва вимагає синергетичного складання інженерних і управлінських компетенцій у фахівцеві нового типу [8].

Висновок. Професійне формування сучасних фахівців в області охорони праці та промислової безпеки з позиції забезпечення ефективного менеджменту, соціальної відповідальності і соціальної безпеки для стійкого розвитку і досягнення вищих стандартів якості життя – завдання не лише актуальне, але і неодмінно важливе для успішності здійснення виробничої діяльності та збереження найважливішого нематеріального ресурсу – «людського капіталу». Професійна компетенція і професійна відповідність майбутніх фахівців належать до ключових складових і передумов забезпечення безпеки праці та зниження виробничого травматизму.

Список літератури:

1. Айстраханов Д. Проблема моделювання професійної компетентності майбутнього фахівця у педагогічній теорії та практиці. Формування професійної компетентності. *Проблеми підготовки сучасного вчителя.* 2013. № 8 (Ч. 1). С. 160–166.
2. НПАОП 0.00 – 6.02 – 11 Порядок проведення розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві. Постанова Кабінету міністрів України № 1232 від 30.11.2011. Діє з 01.01.2012.
3. Фонд соціального страхування. URL: http://www.fssu.gov.ua/fse/control/main/uk/index
4. Кравченко Г.Ю. Застосування сучасних педагогічних технологій при підготовці менеджерів. *Сучасні проблеми управління підприємствами: теорія та практика :* матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 30-31 березня 2017 р., Харків : видавець ФОП Панов А.М., 2017. С. 336–339.
5. Маренго А. Менеджмент в галузі охорони праці. М. : Видавництво «Альфа-прес», 2010. 152 с.
6. Малков А.В. Менеджмент безпеки промислового підприємства. *Менеджмент в Росії та за рубежем.* 2005. № 4. С. 57–64.
7. Мезенцева І.О., Любченко І.М., Мовмига Н.Є. Стан виробничого травматизму в Україні. *Вісник НТУ «ХПІ».* Харків : НТУ «ХПІ», 2011. № 24. С. 99–102.
8. Мовмига Н. Деякі аспекти управління якістю підготовки фахівців технічного профілю у закладах вищої освіти. *Сучасний освітній простір: трансформація національних моделей в умовах інтеграції :* матеріали міжнародної наукової конференції: факультет соціальних наук та філософії (Лейпциг, Німеччина), 2018. С. 183–186.
9. Москальова В.М. Охорона праці. Інтерактивний комплекс навчально-методичного забезпечення. Рівне, НУВГП. 2009. 399с.
10. Ревенко Н. Менеджмент охорони праці : навч. посібник. Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2015. 236 с.
11. Романчук А. Системний менеджмент охорони праці на підприємстві. Моделі управління : Інф. посібник. Частина 1. Іллічівськ, 2010. 236 с.

References:

1. Aistrakhanov D. (2013). Problema modeliuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnoho fakhivtsia u pedahohichnii teorii ta praktytsi. Formuvannia profesiinoi kompetentnosti. [Problem of design of professional competence of future specialist in pedagogical theory and practice. Formation of professional competence]. *Zhurnal Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia,* no 8(1), pp. 160–166.
2. NPAOP 0.00 – 6.02 – 11 Poriadok provedennia rozsliduvannia ta vedennia obliku neshchasnykh vypadkiv, profesiinykh zakhvoriuvan i avarii na vyrobnytstvi. [Order of prosecuting an inquiry and registering of accidents, professional diseases and accidents and industrial accidents]. Postanova Kabinetu ministriv Ukrainy № 1232 vid 30.11.2011. Diie z 01.01.2012.
3. Fond sotsialnoho strakhuvannia. URL: http://www.fssu.gov.ua/fse/control/main/uk/index
4. Kravchenko H.Yu. (2017). Zastosuvannia suchasnykh pedahohichnykh tekhnolohii pry pidhotovtsi menedzheriv. [Application of modern pedagogical technologies in training managers]. *Suchasni problemy upravlinnia pidpryiemstvamy: teoriia ta praktyka: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (m. Kharkiv, 30-31 bereznia 2017 r.). Kharkiv : vydavets FOP Panov A.M, pp. 336–339.
5. Marenho A. (2010). *Menedzhment v haluzi okhorony pratsi.* [Management of labor protection]. M. : Vydavnytstvo «Alfa-pres», 152 p.
6. Malkov A.V. (2005). *Menedzhment bezpeky promyslovoho pidpryiemstva.* [Management of industrial enterprise safety], no 4, pp. 57–64.
7. Mezentseva I.O., Liubchenko I.M., Movmyha N.Ye. (2011). Stan vyrobnychoho travmatyzmu v Ukraini. [The state of productive traumatism in Ukraine]. *Visnyk NTU «KhPI».* Kharkiv : NTU «KhPI», no 24, pp. 99–102.
8. Movmyha N. (2018). Deiaki aspekty upravlinnia yakistiu pidhotovky fakhivtsiv tekhnichnoho profiliu u zakladakh vyshchoi osvity. [Some aspects of training specialists of quality management in technical establishments of higher education.]. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii: *Suchasnyi osvitnii prostir: transformatsiia natsionalnykh modelei v umovakh intehratsii. Fakultet sotsialnykh nauk ta filosofii (Leiptsyh, Nimechchyna).* pp. 183–186.
9. Moskalova V.M. (2009). *Okhorona pratsi. Interaktyvnyi kompleks navchalno-metodychnoho zabezpechennia.* [Labor protection. An interactive set of teaching and methodological support]. Rivno : NUVHP, 399 p.
10. Revenko N. (2015). *Menedzhment okhorony pratsi* [Management of labour protection] : navch. posibnyk. Dniprodzerzhynsk : DDTU, 236 p.
11. Romanchuk A. (2010). *Systemnyi menedzhment okhorony pratsi na pidpryiemstvi. Modeli upravlinnia* [System management of labour protection at an enterprise. Management models]. Ynf. posibnyk. Chastyna 1. Illichivsk, 236 p.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-108
УДК 37.015.6

Олійник Н.Ю.
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ОРГАНІЗАТОРСЬКІ ВМІННЯ ЯК СКЛАДОВА КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Анотація. В науковій статті схарактеризовано системний підхід до формування організаторських вмінь, що є методологічною основою характеристики базових понять «уміння», «загальнонавчальні уміння» як дидактичних категорій. Проаналізовано компетентнісний підхід як спрямованість освітнього процесу на формування та розвиток ключових (базових, основних) і предметних компетентностей особистості. Узагальнено структуру компонентів навчальної діяльності та їх змістове наповнення. При цьому зазначено ключові компетентності старшокласників, що реалізовуються відповідно до сфер суспільного життя у процесі власної діяльності.

Ключові слова: загальнонавчальні вміння, організаторські вміння, компетентнісний підхід, компоненти навчальної діяльності.

Oliynuk Nadiia
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University

ORGANIZING IMPLEMENTATION AS A COMPOSITION COMPETENCE OF OLD MANAGERS

Summary. A systematic approach to the formation of organizational skills, which is the methodological basis of the characteristics of the basic concepts of "ability", "general teaching abilities" as didactic categories is describes in the scientific article. General learning skills are defined as the subject's mastering of methods for performing practical and theoretical actions on the basis of knowledge and life experience; formed the skill of practice, which involves the use of knowledge in the usual and changing conditions. The competence approach as the focus of the educational process on the formation and development of the key (basic, main) and substantive competencies of the individual is analyzed. Competence is defined as a specially structured set of knowledge, skills, skills and attitudes that they acquire in the learning process and allow a person to identify, identify and solve, regardless of the situation specific to a particular field of activity. The key competencies have been characterized according to the sphere of independent cognitive activity, as well as in the sphere of social work activity. The most acceptable is the principle of their selection in accordance with the spheres of public life, in which the person realizes himself in the process of his own activities. Such an approach should be basic, minimally necessary in terms of achieving a successful self-actualization of the individual in a certain area of public life. The structure of the components of educational activities (motivational, substantive, procedural) and their meaningful content are generalized. In this case, the key competencies of senior pupils, which are implemented in accordance with the spheres of public life in the process of their own activities, are indicated.

Keywords: general teaching skills, organizational skills, competency approach, components of educational activity.

Постановка проблеми. Розвиток української державності на сучасному етапі загальноцивілізаційних змін передбачає удосконалення вітчизняної освіти, орієнтованої на результативність діяльності старшої школи у процесі формування активної, творчої особистості відповідно до соціального замовлення, ринкового досвіду суспільства. Сучасний етап розвитку соціально-економічного стану країни актуалізує потребу формування активної, професійно компетентної особистості, якій притаманні розвинені, мислительні, загальнопізнавальні здібності, що стимулюють до співпраці, готовності взяти на себе відповідальність.

У зв'язку з цим, пріоритетними завданнями шкільної освіти є створення сприятливих умов для повноцінного розвитку особистості школяра, творчої самореалізації, потреби в оволодінні професією, формуванні свідомого ставлення до праці, умінні діяти компетентно і технологічно в умовах ринкової економіки. Одним із важливих напрямів освіти в Україні є підвищення якості економічної освіти школярів, оновлення форм та методів організації навчально-виховного процесу, використання інноваційних технологій з урахуванням інтеграційних процесів європейського освітнього простору. В умовах розвитку нових форм соціально-економічної діяльності особливої актуальності набуває проблема формування і розвитку особистості, готовності працювати компетентно в майбутній професійній діяльності.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Системний підхід до формування організаторських вмінь передбачає аналіз основних ідей, концептуальних положень, науково-педагогічних досліджень, що є методологічною основою характеристики базових понять «уміння», «загальнонавчальні уміння» як дидактичних категорій. Загальна методологія дослідження базується на науковому підході до пізнання і перетворення педагогічної дійсності, що передбачає вивчення явища з позицій цілісності та взаємозв'язку його складових.

Теоретико-педагогічними засадами обґрунтування змісту означеного поняття є праці Л.В. Виготського, Т.Я. Гальперина, С.У. Гончаренка, Я.А. Коменського, О.Я. Савченко, В.О. Сухомлинського, С.Ф. Русової та інших учених. Важливими в працях є наукові положення щодо врахування творчих інтересів учнів; навчання через діяльність; уміння переборювати труднощі; вільну творчу працю і співробітництво; відповідальність, стимулювання розвитку і саморозвитку учнів; використан-

© Олійник Н.Ю., 2019

ня знань у практичній діяльності, самоорганізації; спрямування діяльності інших тощо.

Аналіз науково-педагогічної літератури підтвердив значну увагу до необхідності економічної освіченості старшокласників, застосування компетентнісного підходу в організації навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі (О.В. Аксьонова, В.І. Бондар, Н.М. Бурінська, І.Г. Єрмаков, О.І. Локшина, О.В. Овчарук, В.Ф. Паламарчук, Л.І. Паращенко, Н.А. Побірченко, О.І. Пометун, І.Ф. Радіонова, С.О. Сисоєва). Підготовка учнів старших класів в умовах ринкової економіки потребує оволодіння організаторськими уміннями орієнтованими, зокрема, на співробітництво, підприємництво, комунікативність, прийняття рішень, адаптивність до демократичних засад організаторської діяльності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Спрямованість освіти на засвоєння лише системи знань, яка була традиційною і виправданою вже не відповідає сучасному соціальному замовленню, яке вимагає підготовку самостійних, ініціативних і відповідальних членів суспільства, здатних використовувати знання у практичній діяльності, ретранслювати їх на конкретні життєві обставини, ефективно взаємодіяти у вирішенні соціальних, виробничих і економічних завдань. Проте недостатньо з'ясовано можливості формуванні в учнів старших класів умінь, які б сприяли самореалізації у подальшій професійній діяльності, тому виникає потреба у розробленні ефективної системи формування організаторських умінь старшокласників.

Метою статті є обґрунтування особливостей формування організаторських вмінь старшокласників, як складової їх компетентності подальшого особистісного розвитку, до активної участі в житті суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Класик вітчизняної педагогіки В.О. Сухомлинський вважав, що кожний учень за роки навчання в школі має обов'язково оволодіти такими загальнонавчальними вміннями: спостерігати явища навколишнього світу, думати, зіставляти, порівнювати, протиставляти, знаходити незрозуміле, дивуватися; висловлювати міркування про те, що він бачить, спостерігає, робить, думає; знаходити в літературі матеріал, що цікавить. Науковець підкреслював, що мета уроку визначається роллю знань у подальшому житті учня та їх практичним використанням. Особливу увагу В.О. Сухомлинський приділяв взаємозв'язку теоретичних знань, досвіду, творчої діяльності, способів застосування. «Треба насамперед змінити погляд на суть понять знання, знати. Знати – це значить уміти застосовувати знання. Про знання можна говорити лише тоді, коли вони стають чинником духовного життя, захоплюють думку, пробуджують інтерес. Активність, життєвість знань – це вирішальна умова того, щоб вони повсякчас розвивалися, поглиблювались» [5, с. 46].

Комплексний підхід та системність досліджуваної проблеми спрямований на поетапну характеристику базових понять: «уміння», «загальнонавчальні уміння» і на основі компетентнісного підходу обґрунтування суті, структури та змістового наповнення організаторських умінь та умов їх формування як наукової проблеми.

Так, академік НАПН України О.Я. Савченко зазначає: «Щоб успішно просуватися по всіх етапах навчальної діяльності, учні у співробітництві з учителем мають оволодіти повним діапазоном загальнонавчальних умінь і навичок. У навчальних програмах визначено зміст роботи школи з проблем формування загальнонавчальних умінь і навичок: організаційних, загальномовленнєвих, загальнопізнавальних і контрольно-оцінних. Вони формуються протягом усього періоду навчання у школі і мають міжпредметний характер» [4, с. 170]. Вона звертає увагу на те, що деякі вчителі обмежують проблему формування організованості учнів тим, що починають урок так званим оргмоментом – перевіркою готовності класу до роботи, часто вдаються до зауважень щодо порядку на парті. Це – спрощений і неефективний підхід. Організованість у навчанні не можна зводити лише до зовнішніх виявів. Науковець передбачає сукупність умінь, взаємодія яких забезпечує швидке включення школярів у навчання, їх здатність діяти цілеспрямовано, орієнтуватися в часі, заздалегідь обдумувати послідовність і способи виконання завдання.

Виходячи з того, що у Державних стандартах базової і повної загальної середньої освіти особлива увага приділяється практичній і творчій складовим навчальної діяльності, основними компонентами навчальної діяльності є уміння, серед яких виділяються предметні (спеціальні) та міжпредметні (загальнонавчальні).

Концептуальними у підходах до класифікації і суті поняття загальнонавчальних умінь є розроблені академіком О.Я. Савченко положення щодо формування загальнонавчальних умінь і навичок. Загальнонавчальні уміння вона визначає як засвоєння суб'єктом способів виконання практичних і теоретичних дій на основі знань і життєвого досвіду; формуються уміння вправляням, яке передбачає застосування знань у звичних та змінених умовах. Конкретизуючи сутність означеного поняття, вона пише: «Учень вміє вчитися, якщо він визначає сам, або приймає мету, яку ставить учитель, відповідно до неї планує й виконує необхідні дії, контролює їх та оцінює свої результати» [4, с. 170].

Керуючись положенням поетапного формування загальнонавчальних умінь, В.Ф. Паламарчук у книзі «Як виростити інтелектуала» обґрунтувала систему розвитку в учнів основної та старшої школи означених умінь. Аналізуючи послідовність етапів даного процесу, науковець зазначає, що навичка – це вироблена на основі вправ автоматизована дія, яка є компонентом умінь. Отже, між уміннями та навичками існує тісний взаємозв'язок, а елементи вмінь часто переходять у навички. Врахування взаємозв'язку знань, навичок і вмінь є обов'язковим для ефективності формування умінь [3].

Таким чином, природа й закономірності сутності умінь не можуть бути розкриті поза зв'язком зі знаннями, досвідом їх реалізації у практичній діяльності, а також у нетрадиційних умовах навчання і життєвих ситуаціях. Саме тому, важливим є не тільки вміння оперувати власними знаннями, а й бути готовим змінюватись та пристосовуватись до нових потреб ринку праці, активно діяти, швидко приймати рішення, навчатись упродовж життя.

Особливої актуальності набуває поняття ***«компетентності»*** учня, що визначається багатьма чинниками, оскільки саме компетентності, на думку учених (Н.М. Бібік, О.І. Локшина, О.В. Овчарук, Л.І. Паращенко, О.І. Пометун, О.Я. Савченко, С.Е. Трубачевої) є тими індикаторами, що дозволяють визначити готовність учня-випускника до життя, його подальшого особистісного розвитку, до активної участі в житті суспільства [2].

Суть поняття «компетентнісний підхід» сучасними педагогами-науковцями визначається як спрямованість освітнього процесу на формування та розвиток ключових (базових, основних) і предметних компетентностей особистості. Результатом такого процесу буде формування загальної компетентності людини, що є сукупністю ключових компетентностей, інтегрованою характеристикою особистості. Така характеристика має сформуватися в процесі навчання і містити знання, вміння, ставлення, досвід діяльності й поведінкові моделі особистості. Науковці розглядають компетентність як спеціально структуровані (організовані) набори знань, умінь, навичок і ставлень, що їх набувають у процесі навчання і дозволяють людині визначати, тобто ідентифікувати і розв'язувати, незалежно від контексту (ситуації) проблеми, характерні для певної сфери діяльності [2].

Так, російські педагоги В.А. Кальней, В.В. Краєвський, А.В. Хуторської С.Е. Шишов розрізняють терміни «компетентність» і «компетенція», пояснюючи, що «компетенція» в перекладі з латинського «cotpetentia» означає коло питань, щодо яких людина добре обізнана, пізнала їх і має досвід. Компетентність у визначеній галузі – це поєднання відповідних знань і здібностей, що дозволяють обґрунтовано судити про цю сферу і діяти в ній [2, с. 20].

С.Е. Шишов та В.А. Кальней вважають, що компетентність – це уміння діяти на основі набутих знань професійного вибору, і виділяють такі у структурі ключових компетентностей:

– *компетентність* у сфері самостійної пізнавальної діяльності, що ґрунтується на способах здобування знань з різних джерел інформації, зокрема, й пізнавальних;

– *компетентність* у сфері соціально-трудової діяльності (зокрема, й уміння аналізувати ситуацію на ринку праці, оцінювати власні можливості та інші) [2, с. 39–40].

Важливо зауважити, що ключові компетентності у дидактиці розглядаються як загальнонавчальні уміння. Відомі педагоги Ю.К. Бабанський, І.Я. Лернер, класифікуючи загальнонавчальні уміння, першими виділяють *організаційні уміння*, а далі – практично-навчальні уміння; інтелектуально-навчальні уміння; навчально-інформаційні. Врахування наукових підходів до сутності пізнавальної діяльності як цілісного і багатофункціонального процесу та її компонентів: мотиваційного (ставлення до навчання); змістового (відомі й нові знання, уміння, навички); процесуального (способи виконання діяльності на різному рівні складності) дозволяє схематично узагальнити структуру компонентів навчальної діяльності школярів та їх змістове наповнення (див. табл. 1).

Мотиваційний компонент передбачає формування та закріплення у школярів стійкого позитивного ставлення до навчальної діяльності, допитливості, пізнавального інтересу, усвідомлення особистісного значення навчальних дій тощо. Мотив є формою прояву потреби людини, це спонукання до діяльності, відповідь на те, заради чого вона відбувається.

Перелік змістового наповнення компонентів навчальної діяльності уміння вчитися характеризує її як розгорнуту, розвинену діяльність з позицій необхідного комплексу умінь, що потребують цілеспрямованого спеціального формування у школярів. Змістовий компонент охоплює дві

Таблиця 1

Структура компонентів навчальної діяльності

Компоненти навчальної діяльності	Уміння
Мотиваційний	виявляти зацікавленість до навчання, бажання вчитися; докладати вольових зусиль; прагнути до вдосконалення, усвідомлення особистісної та суспільної значущої діяльності; виявляти допитливість, бажання самоудосконалюватись; передбачати та долати труднощі, які можуть виникати у процесі навчання; виявляти інтелектуальні здібності, ініціативу.
Змістовий	вивчення нового матеріалу, оволодіння способами дій; володіти обсягом навчального матеріалу, застосовувати знання на практиці; зіставляти, узагальнювати та систематизувати інформацію; добирати переконливі аргументи на підтвердження власної думки; виявляти творчі здібності у навчанні, уміння самостійно здобувати знання; вести спостереження і записи; уміння використовувати знання у змінюваних ситуаціях, переконливо аргументувати особисту позицію; аналізувати, оцінювати нові факти, явища, ідеї.
Процесуальний	визначати мету діяльності; організовувати свою працю для досягнення результату; включатись у співробітництво; виконувати завдання у певній послідовності розумових та практичних дій; усвідомлювати свою діяльність, прагнути до її удосконалення; визначати способи дій і самостійно користуватись ними; використовувати форми пізнання (чуттєву і логічну); самоконтролю та самооцінки у пізнавальній діяльності.

Джерело: складено за [6; 7]

підсистеми: уже засвоєні знання, уміння, навички, на яких ґрунтується вивчення нового і нові знання та способи дій, що є об'єктом засвоєння.

Процесуальний компонент О.Я. Савченко характеризує як різноманітні способи організації та здійснення учіння (уміння, дії, операції, пізнавальні процеси) на різних рівнях пізнавальної самостійності учня. В уміннях учнів мають відбиватися всі його компоненти на такому рівні, щоб у результаті їх взаємодії сформувалась готовність самостійно вчитися. Вона зазначає, що педагогічно доцільно виділити ключову компетентність – «уміння учнів самостійно вчитися», що визначає особистісні характеристики учня і є інтегруючим у структурі ключових компетентностей [2, с. 42].

Щодо ключових компетентностей, відповідно до освітніх традицій і соціокультурного контексту сучасного українського суспільства очевидно, що найприйнятнішим для нас є принцип їх підбору відповідно до сфер суспільного життя, в яких особистість реалізовує себе у процесі власної діяльності. У науковій літературі триває обговорення переліку компетентностей, їхньої структури, а також шляхів їх набуття учнями у різновидах діяльності. Такий підхід має бути базовим, мінімально необхідним з погляду досягнення успішної самоактуалізації особистості у певній сфері суспільного життя.

За результатами діяльності робочої групи науковців з питань запровадження компетентнісного підходу, створеної в рамках проекту «Освітня політика та освіта «Рівний-рівному» [2], розроблені концептуальні положення щодо компетентнісного підходу в системі освіти, що пов'язані з особистісно орієнтованими і діяльнісними підходами до навчання, оскільки стосуються певного комплексу дій особистості учня. Проект потребує трансформації змісту освіти, перетворення його з моделі, яка існує об'єктивно для всіх учнів, на суб'єктивні надбання одного учня, які можна визначити.

Висновки і пропозиції. Змістове наповнення освітньої галузі сприяє формуванню в учнів умінь, важливих для підготовки до подальшої професійної діяльності, зокрема: відповідальності, культури праці; реально оцінювати свої можливості для вибору посильних творчих завдань; планувати та організовувати свою діяльність тощо. Ознаками таких умінь є поліфункціональність, що дає змогу вирішувати проблеми в різних сферах суспільного життя; багатовимірність, так як охоплюють знання, розумові процеси, інтелектуальні, навчальні та практичні вміння, творчі відкриття, технології, емоційне та рефлексивне ставлення до аналізу діяльності; широка сфера розвитку особистості, логічного, творчого та критичного мислення, самопізнання, самооцінки, самовираження. Це потребує усвідомлення школярами специфіки навчального процесу, а також його кінцевого результату – уміння використовувати знання у практичній діяльності.

Список літератури:

1. Артюшина М.В., Журавська Л.М., Колесніченко Л.А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент : навч. посіб. Київ, 2008. 336 с.
2. Компетентісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О.В. Овчарук. Київ : К.І.С., 2004. 112 с.
3. Паламарчук В.Ф. Як виростити інтелектуала. Тернопіль, 2000. 152 с.
4. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи : підруч. Київ, 1997. 416 с.
5. Сухомлинський В.О. Сто порад учителеві. в 5 т. Т. 2. Київ, 1988. С. 419–668.
6. Хуторской А.В. Современная дидактика : учебное пособие. Москва, 2007. 639 с.
7. Ягупов В.В. Педагогіка : навч. посіб. Київ, 2002. 560 с.

References:

1. Artyushina M.V., Zhuravskaya L.M., Kolesnichenko L.A. (2008). Psihologiya diyalnosti ta navchalnyy menegment [Psychology of activity and educational management: curriculum]. Kyiv, 336 p.
2. Ovcharuk O.V. (ed.) (2004). Kompetentisnyi pidhid u suchasniy osviti: svitovyi dosvid ta ukraiinski perspektyvy: biblioteka z osvitnyoi polityky [Competent approach in modern education: world experience and Ukrainian perspectives: library on educational policy / under the constituencies]. Kyiv : K.I.S., 112 p.
3. Palamarchuk V.F. (2000). Yak vyrostutu intelektuala [How to grow an intellectual]. Ternopil, 152 p.
4. Savchenko O.Ya. (1997). Dydaktyka pochatkovoi shkoly [Didactics of elementary school]. Kyiv, 416 p.
5. Sukhomlinsky V.O. (1988). Sto porad uchytelevi [One hundred advice to the teacher]. In 5 t. T. 2. Kiev, pp. 419–668.
6. Khutorskaya A.V. (2007). Sovrimennaya didaktika [Modern didactics]. Moscow, 639 p.
7. Yagupov V.V. (2002). Pedagogika [Pedagogics]. Kyiv, 560 p.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-109
УДК 378.147

Полухтович Т.Г., Піменова О.О.
Луцький національний технічний університет

ДИСТАНЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Анотація. У статті розглядаються дистанційні технології у навчальному процесі на прикладі конкретної загальноосвітньої школи. Наявність у ній комп'ютерів не вирішує організаційної проблеми. Важливим моментом є розробка методик з дистанційного навчання і підготовка самих вчителів. Можливості дистанційного навчання цілком відповідають соціальному замовленню. Це знайшло відображення в Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту» та ін. Дистанційне навчання ґрунтується на використанні сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій, які дозволяють здійснювати навчання на відстані. Ми виокремили такі характерні риси дистанційного навчання, як: гнучкість масовість, інтерактивне спілкування, самостійна діяльність учнів, широке застосування освітніх ресурсів Інтернет.

Ключові слова: дистанційне навчання, професійна компетентність, сучасна освіта, інформаційні технології, методи анкетування і тестування, самостійна робота учнів, порівняльний аналіз.

Polukhtovych Tetiana, Pimenova Olha
Lutsk National Technical University

DISTANCE TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Summary. The article addresses the issue of distance technologies in the educational process on the example of a specific comprehensive school. The presence of computers in it does not solve the organizational problem. The important point is the development of methods for distance learning and the training of teachers themselves. Distance learning opportunities are fully consistent with the social order. This is reflected in the National Doctrine of the Development of Education in Ukraine in the 21st Century, the Laws of Ukraine. Distance learning is based on the use of modern information and telecommunication technologies, allowing to carry out training at a distance. We have identified the following characteristics of distance learning, such as: flexibility, mass character, interactive communication, independent activity of students, the widespread use of educational resources on the Internet.

Keywords: distance learning, professional competence, modern education, information technologies, methods of questioning and testing, students' independent work, comparative analysis.

Постановка проблеми. Зміна основної якості працівника: головним у людині стає здатність до інновацій, відповідає вимогам сьогодення – ефективній організації праці, її змісту і характеру. Тому оцінка професійності особистості є актуальною і проводиться з метою виявлення професійної компетентності, кількісних та якісних результатів діяльності. Виконавець має відповідати новим домінуючим вимогам з широкими можливостями самовираження і самореалізації, поставленим цілям. Оцінка професійності стосується усіх категорій працівників: від робітників до спеціалістів, вчителів і директорів підприємств, організацій, установ. Закономірно, що оцінка їхньої діяльності є різною. Так, у робітників результат виражається кількісно, а в науково-педагогічного працівників – у максимальному переході до конкретного результату через здобуття нових компетентностей відповідно до стандартів вищої освіти.

Одним з актуальних напрямків розбудови сучасної освіти є впровадження технологій дистанційного навчання у навчальний процес. Дистанційна система навчання знаходиться у центрі уваги наукових кіл, і сучасні тенденції свідчать про подальшу активізацію досліджень у цій сфері. Це й зумовило вибір нами саме такої теми. Ми досліджували дистанційне навчання на уроках інформатики на прикладі конкретної школи Волинської області I–II ступенів с. Башлики Ківерцівського району.

Аналіз останніх досліджень. Питання дистанційних технологій у навчальному процесі аналізуються нами вперше і висвітлені у журналі «Way Science» за матеріалами У Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Сучасний рух науки» (7-8 лютого 2019 р., Дніпро).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вперше теоретично обґрунтовано і експериментально перевірено педагогічні умови організації дистанційного навчання учнів у загальноосвітній школі с. Башлики Ківерцівського району Волинської області; вчителем інформатики розроблено дистанційний курс для педагогічних працівників, учнів 2-9 класів та їх батьків. На нашу думку, впровадження дистанційного навчання підвищить не тільки престиж школи, а й продуктивні можливості в комплексному поєднанні з традиційними видами навчання, розширить інформаційно-освітнє середовище, доповнивши можливості класичної системи навчання. Саме через це дистанційне навчання уможливлює розв'язання проблеми модернізації сучасної вітчизняної освіти з постійним оновленням знань. Підвищує ефективність і якість навчання завдяки проведенню контролю, корекції результатів навчальної діяльності, комп'ютерного педагогічного тестування і психодіагностики; поширення науково-методичного досвіду; організації інтелектуального дозвілля.

Мета статті. Теоретично обґрунтувати, експериментально перевірити ефективність дистанційного навчання у конкретній ЗОШ; узагальнити висновки як підсумок дослідження. **Завдання:** комплексно дослідити систему дистанційного

© Полухтович Т.Г., Піменова О.О., 2019

навчання у конкретному навчальному закладі; конкретизувати сутність дефініцій: «професіоналізм педагога», «готовність», «професійна готовність»; розкрити організацію навчальної роботи вчителя інформатики та впровадження ним дистанційного навчання в загальноосвітній школі I-II ступенів с. Башлики Ківерцівського району Волинської області; експериментально перевірити ефективність педагогічних умов організації дистанційного навчання учнів у вказаній школі.

Виклад основного матеріалу. Впровадження дистанційного навчання в загальноосвітніх школах спонукає до перегляду традиційних підходів до форм організації освітнього процесу. Для сучасної освіти характерним є пошук нових педагогічних можливостей, але не всупереч цілісності педагогічного процесу як системи, що ґрунтується на теорії загальнолюдських цінностей, гуманізації, особистісно-орієнтованого підходу. Нині темпи загальної інформатизації суспільства інтенсивно збільшуються. Чималу роль в цьому відіграє система освіти, в якій глобальна інформаційна система є одним з найнеобхідніших компонентів. Будь-яка навчальна, науково-дослідна діяльність вимагає пошуку й вивчення великого обсягу літератури, що відображає сучасні досягнення науки в досліджуваній галузі знань. Традиційно цей етап роботи асоціюється з бібліотекою і, на жаль, виявляється малоефективним. Зазвичай, сьогодні в бібліотеках не так багато спеціальних періодичних видань. Інтернет ідеально підходить до освіти, надаючи доступ до будь-якої інформації. З огляду на це, варто відзначити підвищення вимог до професійної компетентності вчителя інформатики, неперервного вдосконалення його компетентності. Досліджувана нами система дистанційного навчання здатна реагувати на швидкі соціально-економічні і техніко-технологічні умови. Учні, які навчаються, можуть критично оцінювати пропоновані інновації. Робота вчителя інформатики має ґрунтуватися на впровадженні найсучасніших та ефективних технологій відповідно до поставлених завдань: в учні повинні володіти глибокими знаннями, критично оцінювати нові факти, явища, ідеї, виявляти особисту позиції до них; знаходити джерело інформації та аналізувати.

На нашу думку, необхідною умовою дистанційного навчання є активне навчання, в якому переважають методи і технології, спрямовані на самостійне засвоєння учнями знань, набуття вмінь у процесі активної розумової та практичної діяльності. З огляду на це, в системі дистанційного навчання найефективнішими є інформаційні технології. Їх розвиток потребує нових методичних підходів до освітнього процесу. Сьогодні у світі спостерігається формування освітніх систем нового покоління, ознаками яких є відкритість матеріалів для коментування, редагування в необхідних випадках та адаптації під конкретного користувача. Запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у систему освіти веде до зміни ролі вчителя, до появи нових методів, організаційних форм і засобів навчання.

У контексті інноваційного розвитку педагогічної освіти на основі інформаційно-комунікаційних технологій навчання за дистанційною формою має значні перспективи. Відповідно до Положення про дистанційне навчання можливе запровадження його або як окремої форми навчання, або використання технологій дистанційного навчання для забезпечення навчання у різних формах» [1]. Зміст дистанційного навчання передбачає вивчення окремих тем, виконання завдань, участь в Інтернет-заняттях, проходження тематичного контролю, отримання консультацій вчителів тощо, але за умови: доступу до комп'ютерної техніки; професійних знань і вмінь педагогів, адже це трудомісткий процес; необхідності організації власної самоосвітньої діяльності, а саме: уміння зосередитися, ефективно розподілити час між заняттями, дотримуватися високого рівня самоконтролю.

З досвіду впровадження технологій дистанційного навчання у загальноосвітній школі нами визначені такі способи подолання наведених проблем:

– вчителі повинні готувати завдання невеликими обсягами;

– використовувати мультимедійний матеріал;

– підтримувати постійний зв'язок з учнями;

– відвідувати тренінги; підвищувати кваліфікацію;

– бути своєчасно поінформованими з питань методики викладання предмета, програмної і технічної підтримки курсу, щодо змін нормативної бази, досягнень педагогічної науки та ІТ-галузі.

Запровадження технологій дистанційного навчання в загальноосвітніх школах стимулює педагогів до самостійного пошуку та аналізу матеріалу у контексті розвитку предметної галузі інформатики, створює сприятливі умови щодо професійного розвитку вчителів інформатики, побудови індивідуальної освітньої траєкторії, визначення власних освітніх цілей та їх досягнення, реалізації принципу безперервної освіти» [2, с. 23].

Дистанційна форма навчання пропонує не тільки вивчити певну інформацію, отримати з неї знання і використати їх у спрямованій діяльності. Дистанційне навчання побудоване у такий спосіб, що сприяє розвитку особистих рис тих, хто навчається: здатності до самостійної і творчої діяльності, уміння і бажання пошуку нових та доповнення існуючих знань, уміння спілкуватися і працювати в умовах взаємодопомоги, співробітництва, володіти й вдосконалювати особистий стиль навчання та ін.

Так, метою спілкування як основної складової дистанційного навчання, є співробітництво, обмін досвідом, думками, перетворення знань у діяльність, взаємне керування процесом навчання. Треба мати на увазі, що відстань між учителем і учнем опосередковано зменшується, якщо учень має можливість брати участь у зрозумілому для нього змістовному і творчому діалозі з педагогом в інформаційному просторі. Тобто, дистанційне навчання це передача знань однієї особистості іншій у процесі спілкування через Інтернет. У слухача з'являється можливість отримувати знання від першоджерела – педагога незалежно від його місця перебування.

За оцінкою західних педагогів, при правильній організації навчального процесу через Інтернет якість навчання не поступається традиційному очному навчанню. Дистанційне навчання більш об'ємне, різноманітніше і, що головне, до-

ступне всім. Воно дозволяє знаходити і використовувати будь-яку потрібну інформацію, якщо передбачається її здатність збагатити курс, зробити його гнучким, варіативним і альтернативним [3, с. 9].

У дослідженні організації взаємодії «учитель-учень» в електронному навчанні нами були використані методи анкетування й тестування. Ми провели дослідження у 8 класі з метою виявлення рівня готовності школярів до впровадження дистанційного навчання. Для анкетування залучили 20 респондентів.

При визначенні їхньої готовності до дистанційного навчання спиралися на такі критерії, як: мотивація навчання; відповідність мети реальним можливостям учня; відповідальність, цілеспрямованість, систематичність у виконанні завдань; навички самостійної роботи та під керівництвом дистанційного вчителя.

Старшокласникам пропонувалося відповісти на питання: «Чи використовуєте комп'ютер для підготовки домашнього завдання?», «Знань, отриманих на уроках для мене…», «Чи потрібно у школі використовувати дистанційне навчання?». Результати відповідей представлені у таблицях .

Таблиця 1

Результати відповідей учнів на перше питання анкети

Чи використовуєте комп'ютер для підготовки домашнього завдання?		
Відповіді:	**Учнів**	**%**
Так	14	70
Іноді	4	20
Ні	2	10

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2

Результати відповідей учнів на друге питання анкети

Знань, отриманих на уроках для мене…		
Відповіді:	**Учнів**	**%**
Достатньо	7	35
Недостатньо	13	65

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 3

Результати відповідей учнів на третє питання анкети

Чи потрібно у школі використовувати дистанційне навчання?		
Відповіді:	**Учнів**	**%**
Так, потрібно	13	65
Напевне, так	4	20
Не знаю	2	10
Не потрібно	1	5

Джерело: розроблено авторами

Узагальнення відповідей на питання в анкетах показало, що більшість дітей зацікавлені в електронному навчанні.

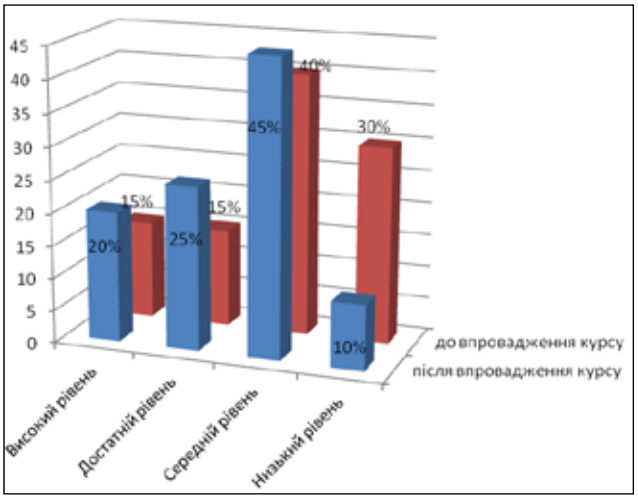

Рис. 1. Порівняльний аналіз

Джерело: розроблено авторами

Власне, для виявлення ефективності впровадження дистанційного курсу ми використали й метод тестування. Нами проведено моніторинг знань учнів 8 класу щодо впровадження елементів дистанційного курсу на уроках інформатики і після. З метою визначення динаміки змін рівня навчальних досягнень школярів побудована діаграма.

Ці показники засвідчили, що використання дистанційних технологій матиме позитивний вплив на підвищення якості навчання. Також за результатами відповідей в анкетах, учням подобається працювати дистанційно. Дистанційне навчання сприятиме виробленню в них самостійності, відповідальності, вміння самостійно здобувати потрібну інформацію, вчитись культурі спілкування у мережі Інтернет, користуватися соціальними сервісами. Навчання на відстані виявило й проблеми: не всі виконували завдання; школярі, переважно, цікавились тестами, де вже були вказані відповіді, а творчі вправи залишилися поза увагою.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження, можна стверджувати, що запропоновані електронні навчальні курси є раціональними. Вони розширюють можливості традиційного навчання, роблять навчальний процес більш різноманітним, цікавим, що дозволяє збільшити інтерес до знань, покращити якість знань дітей, підвищити ефективність їхньої самостійної роботи, рівень мотивації до навчання, а вчителю – об'єктивно оцінювати знання учнів, автоматизувавши процес контролю.

Висновки і пропозиції. В організації навчальної роботи вчителя інформатики з використанням дистанційної системи передбачене вивчення окремих тем, виконання завдань, проходження тематичного контролю, отримання консультацій тощо. Це – трудомісткий процес, який охоплює власну самоосвітню діяльність, а саме: уміння зосередитися, ефективно розподілити час, дотримуватися високого рівня самоконтролю. У цьому контексті ми розглянули методи дистанційного навчання, у яких виявляються мета, завдання, зміст, принципи і форми навчання. Методи сприяють індивідуалізації

процесу навчання, формують в учнів інформаційну культуру, налаштовують на оволодіння інноваційними засобами здобуття й застосування інформації. Ми розглянули як теоретичні, так і емпіричні методи навчання. Обгрунтували значення комп'ютерного тестування, педагогічного експерименту для перевірки гіпотези дослідження. Дистанційне тестування є додатковим засобом безперервного контролю знань учнів; має широкий спектр функцій, як: діагностична, оціночна, навчальна, розвиваюча, мотиваційна, виховна, організаційна, інформаційна тощо. Дає можливість оцінити якість знань, умінь, навичок тих, хто навчається, а вчителю – виявити індивідуальні труднощі і скорегувати свою освітню діяльність.

Список літератури:

1. Положення про дистанційне навчання (Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України 21.01.2004 № 40). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#n18
2. Захар О. Особливості застосування технологій дистанційного навчання в системі підвищення кваліфікації вчителів інформатики. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPIVNZ_2015_831_6
3. Міністерство освіти і науки. Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені В. Гетьмана. Інструкція студенту. Київ, 2013. 34с.
4. Дистанційне навчання як сучасна освітня технологія : матеріали міжвузівського вебінару (м. Вінниця, 31 березня 2017 р.) / відп. ред. Л.Б. Ліщинська. Вінниця : ВТЕІ КНТЕУ, 2017. 102 с.
5. Дистанційна освіта в сучасній освітній діяльності. Освітній портал. URL: http://www.osvita.org.ua/articles/30.html/

References:

1. Polozhennia pro dystantsiine navchannia (Zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy 21.01.2004 № 40). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#n18
2. Zakhar O. Osoblyvosti zastosuvannia tekhnolohii dystantsiinoho navchannia v systemi pidvyshchennia kvalifikatsii vchyteliv informatyky. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPIVNZ_2015_831_6
3. Ministerstvo osvity i nauky. Derzhavnyi vyshchyi navchalnyi zaklad «Kyivskyi natsionalnyi ekonomichnyi universytet imeni V. Hetmana. Instruktsiia studentu. Kyiv, 2013. 34 s.
4. Dystantsiine navchannia yak suchasna osvitnia tekhnolohiia : materialy mizhvuzivskoho vebinaru (m. Vinnytsia, 31 bereznia 2017 r.) / vidp. red. L.B. Lishchynska. Vinnytsia : VTEI KNTEU, 2017. 102 s.
5. Dystantsiina osvita v suchasnii osvitnii diialnosti. Osvitnii portal. URL: http://www.osvita.org.ua/articles/30.html/

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-110
УДК 37.091.33:616.89–008.435–056.264

Чорна В.В., Яковенко І.О.
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ПРОПЕДЕВТИКА ПІДГОТОВКИ ДО ПРОЦЕСУ ПИСЬМА У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

Анотація. Виділено ключові чинники успішної підготовки дитини з порушеннями мовлення до письмової діяльності. До них віднесено розвиток пам'яті, мислення, зв'язного мовлення, дрібної моторики, фонетичний аналіз слова, а також розвиток технічних, графічних, орфографічних навичок написання літер у поєднані з ігровою діяльністю. На основі дослідження клініко-педагогічна класифікація мовленнєвих порушень встановлено взаємозв'язок між усним і писемним мовленням дитини. Розглянуто дидактичний посібник «Клубочок Мандрівник. Подорож № 1. Мелітополь» як допоміжний метод при підготовці дитини до письмової діяльності. Доведено, що узгоджена робота зорового, слухового, акустичного, рухового аналізаторів допомагають ефективно організувати процес підготовки до письмової діяльності.

Ключові слова: діти з порушеннями мовлення, дидактичний посібник, види мовленнєвих порушень, підготовка до процесу письма, писемне мовлення, пропедевтика.

Chorna Viktoriia, Yakovenko Iryna
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

THE PROPAEDEUTIC TO PREPARATION FOR THE PROCESS OF WRITTEN IN CHILDREN WITH DISABLED LINGUISTICS

Summary. The main factors of the successful preparation of a child with speech impairments to written activity are highlighted. These include the development of memory, thinking, coherent speech, fine motor skills, phonetic analysis of the word, as well as the development of technical, graphic, spelling skills of writing letters in conjunction with the game activity. On the basis of the research, clinical and pedagogical classification of speech disorders has established the relationship between oral and written speech of the child. On the basis of the analysis of scientific works, the interrelation of oral speech of the child to a successful mastery of the written language has been proved. The importance of the propaedeutic of preparation for the writing process through the introduction of the statistical data of Prischepi O. about the success of mastering the diploma in accordance with the requirements of the elementary school program was stated. Attention is drawn to the fact that the main method of preparing for writing in the senior preschool and primary school age is the game. Preference is given to games of development of fine motor skills: manipulation of lacings, mosaics, dough, modulin, natural materials. The authors noted that during these games improves not only fine motor skills, but also precision, precision and smoothness of movements. The didactic manual «The Traveler's Club Travel No. 1» is considered as an auxiliary method for preparing a child for writing activities. The aim of the game is to increase the knowledge of children about the city of Melitopol; familiar historical sites and architectural sightseeing; enrichment of vocabulary; development of attention, memory, logical thinking, coherent speech; consolidate writing skills and oral account; the formation in the minds of children of the concept of «small motherland», education love for their land. It is proved that the coordinated work of the visual, auditory, acoustic, and motor analyzers helps to effectively organize the process of preparation for writing activity.

Keywords: children with speech disorders, didactic textbook, types of speech disorders, preparation for writing process, writing, propaedeutics.

Постановка проблеми. Успішна навчальна діяльність дитини у школі обумовлена рядом факторів, ключовим серед яких є оволодіння навичками процесу письма. Фонетично і граматично правильне письмо дає можливість легко засвоїти матеріал і набути необхідної підготовки. А правильно підібрані методи роботи з учнівським колективом та визначення чинників успішної підготовки до письма дають змогу зробити процес навчання цікавим та захоплюючим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу процесу письма та підготовки школярів до оволодіння грамотою присвячено велику кількість публікацій. Більшість із них спрямовані на розкриття несприятливих біологічних та соціальних передумов підготовки до письмової діяльності (Н. Голуб, А. Лурія та ін.) та зростання кількості дітей, що мають мовленнєві порушення (Л. Журавльова, О. Купчак). Численні дослідження надають інформацію про особливості підготовки руки дитини до письма (А. Богуш та інші).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження різних науковців дозволяють визначити, що у дітей із порушеннями мовлення існує ризик неуспішного оволодіння письмовою діяльністю, що негативно впливатиме на навчання дитини в школі. Аналіз чинників підготовки до письма та застосування цікавих методів у роботі допоможе попередити труднощі в оволодінні письмовою діяльністю у дітей з порушеннями мовлення.

Мета статті – визначити ключові чинники успішної підготовки до процесу письма у дітей з порушеннями мовлення та розглянути дидактичний посібник як допоміжний метод підготовки до письмової діяльності дитини.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи писемне мовлення Голуб Н. зауважує, що

© Чорна В.В., Яковенко І.О., 2019

цей процес є складним і багатоаспектним. Розглядати підготовку до нього доцільно враховуючи соціально-культурні фактори (наявність різних знакових систем мови; ускладнення і диференціація функціональних стилів писемного мовлення; тенденції розвитку масової культури, особливо комп'ютерних технологій); соціально-освітні фактори (навички читання і письма є базою для успішного навчання дитини в школі; оволодіння писемним мовленням допомагає залучитися до національної скарбниці знань), а також фактори розвитку індивіда (розвиток психічних функцій та інші форми мови) [1, с. 59].

Зауважимо, що писемне мовлення відноситься до найбільш пізніх форм мовлення і ґрунтується на уже засвоєних мовленнєвих комунікаціях. До писемного мовлення відноситься читання і письмо. У нашому дослідженні ми звернемо увагу на підготовку дитини саме до процесу письма. Важливим для успішного оволодіння процесом письма є достатній розвиток певних психічних функцій.

Лурія О. та Анохін П. дійшли висновку, що забезпечення процесу письма здійснюється завдяки узгодженій роботі різних структур мозку і відповідних аналізаторів: зорового, слухового, акустичного, рухового. Робота цих аналізаторів забезпечує необхідну підготовку до цієї діяльності (механізми артикуляції, зоровий та слуховий гнозис, слухова і зорова пам'ять, слуховий і зоровий аналіз та синтез, дрібна моторика, зоровий і слуховий контроль) [4].

Купчак О. досліджуючи питання підготовки до письма зауважила, що цей процес є послідовним переходом від фонематичної сторони мовлення до формування лексичного запасу і врешті до граматичної будови. Відповідно, якщо якийсь елемент зазначеного алгоритму було недостатньо засвоєно, вся система зазнає викривлення. До базових компонентів письма дослідниця віднесла функціональні (словесно-логічна пам'ять; об'єм, рівень уваги; оптико-моторна координація рухів; слухомоторна координація), мовленнєві (відсутність дефектів звуковимови, фонематичне сприйняття звукового потоку, лексико-граматична сторона мовлення), операційні (програмування висловлювання; фонематичний аналіз того, що необхідно записати і, безпосередньо, реалізація графічних навичок) [3].

За працями науковців, що займалися дослідженнями неуспішності оволодіння процесом письма, ключове місце відведено дефектам мовлення [6]. Відповідно, неуспішність дитини пов'язана із мовленнєвими порушеннями.

Саме тому вважаємо за необхідне коротко розглянути клініко-педагогічну класифікацію (М. Хватцев, Ф. Рау, О. Правдіна, С. Ляпідевський, Б. Гріншпун) мовленнєвих порушень (рис. 1). В основу клініко-педагогічної класифікації покладено вивчення етіології вади та, відповідно, добір методів і способів навчання.

Розглянемо більш детально кожен із блоків. Так, до розладів фонаційного оформлення висловлювання відносять *дисфонію* (порушення голосу), *брадилалію* (патологічно уповільнений темп мовлення), *тахілалію* (патологічно пришвидшений темп мовлення), *заїкання* (порушення темпоритмічної сторони мовлення зумовлене судомами м'язів мовленнєвого апарату), *дислалію* (порушення вимовної сторони мовлення за збереження слуху та іннервації мовленнєвого апарату), *ринолалію* (порушення тембру, голосу, звуковимови, що зумовлено анатомо-фізіологічними вадами мовленнєвого апарату), *дизартрію* (порушення вимовної сторони мовлення зумовлене недостатньою іннервацією мовленнєвого апарату). До порушень структурно-семантичного оформлення висловлювання відносять *алалію* (відсутність або недорозвинення мовлення внаслідок органічного ураження мовленнєвих зон кори головного мозку) та афазію (повна або часткова втрата мовлення, спричинена локальними ураженнями головного мозку). До порушень писемного мовлення зараховано *дислексію* (часткове порушення процесів читання) та *дисграфію* (часткове специфічне порушення процесів письма).

Серед видів мовленнєвих порушень нас цікавить блок письмового мовлення, а саме дисграфія. Більшість вчених, які займалися дослідженням підготовки дитини до письма (Л. Бартенєва, Л. Журавльова, Р. Левіна, Л. Спірова В., Тарасун та інші), розглядають дисграфію як неспроможність повноцінно оволодіти навичками письма унаслідок недорозвинення усного мовлення.

Журавльова Л. вказує, що найбільш частими випадками нездатності до процесу оволодіння письмом є труднощі в перетворенні звукової структури слова в літерний запис. Цей процес включає в себе два етапи: фонематичний аналіз слова, що необхідний для правильного запису та часова послідовність літер для відтворення почутого чи прочитаного [2]. При порушенні першого етапу виникають специфічні помилки, що є характерними при

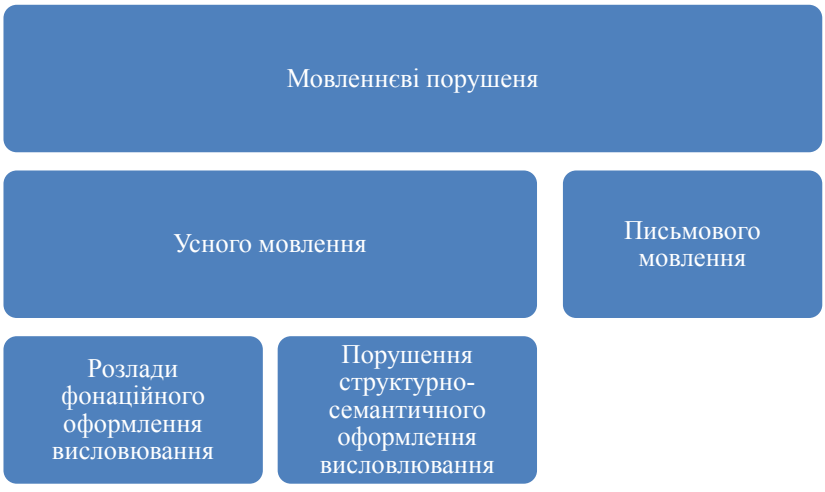

Рис. 1. Клініко-педагогічна класифікація мовленнєвих порушень

Джерело: [7]

дисграфії (заміна букв за схожістю вимови; роздільне написання частин слова або з'єднання двох і більше слів; упускання прийменників та неузгодженість у роді, числу, відмінку; помилки на ненаголошені голосні та приголосні, дзвінкі та глухі, пом'якшення приголосних; відсутність великої літери на початку речення та крапки вкінці. Другий етап включає спотворення складової структури слова; заміна букв за графічною схожістю, за розташуванням у просторі та інші.

Проаналізувавши праці вчених щодо формування писемного мовлення, ми доходимо висновку про взаємопов'язаність усного мовлення дитини для успішного оволодіння писемним мовленням. Для підтвердження актуальності звернення уваги на пропедевтику підготовки до письма наведемо статистику Прищепи О., за якою лише 47,4% першокласників оволодівають письмом відповідно до вимог. Відповідно, діти не готові до переходу на більш інтенсивний письмовий рівень, бо ще не засвоїли добре звуко-буквений період [6, с. 125].

Богуш А. розглядаючи проблему підготовки дитини до письма зауважила взаємозв'язок трьох навичок, що забезпечують успішну письмову діяльність дитини: технічні (ознайомлення дитини з технічним приладдям, координацією руху руки та гігієнічними правилами), графічні (відтворення графічного зображення почутих звуків), орфографічні (визначення звуко-буквенного складу слова) [5].

Досліджуючи проблеми підготовки до письма науковці одностайно стверджують, що ключовим методом виступає гра. Віддаються переваги іграм з залученням дрібної моторики: маніпулювання шнурівками, мозаїкою, тістом, модуліном, природними матеріалами. Під час таких ігор покращується не тільки дрібна моторика, а й окомір, точність і плавність рухів. Важливим прийомом також виступають навики штрихування.

На нашу думку, дидактичні посібники, в яких розвиток технічних, графічних, орфографічних навичок написання літер поєднаний із розвитком зв'язного мовлення дитини та пізнавальними процесами є неоціненними при підготовці дитини до письма. Одним з таких є дидактичний посібник «Клубочок Мандрівник. Подорож № 1. Мелітополь». Розрахований на дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Може бути використаний при вивченні тем, пов'язаних зі своїм містом чи видатними містами України. За приклад візьмемо подорож містом Мелітополем.

Мета гри: розширити знання дітей про місто; ознайомитися з визначними історичними місцями та архітектурними пам'ятками Мелітополя; збагачувати словниковий запас; розвивати увагу, пам'ять, логічне мислення, зв'язне мовлення; закріплювати навички письма та усного рахунку; формувати у свідомості дітей поняття «мала Батьківщина», виховувати любов до свого краю.

Набір для гри включає в себе чотири клубочки муліне різних кольорів та чотири фломастери; ігрове поле у вигляді карти Мелітополя з позначенням маршрутів і зупинками, біля яких наклеїно фотографії визначних історичних пам'яток, архітектурних споруд (між зупинками прокладено чотири жолобки для вкладення нитки. Зупинки нумеровані цифрами); ігровий кубик; призові фішки по дві на кожний об'єкт та правила гри.

Правила гри. Гра починається з позначки «Мелітополь. Поїхали». Перший гравець кидає кубик і пересувається по карті на скільки кроків (пунктів), скільки випало на кубику. Кубик кидають по черзі. Кинувши кубик, треба оголосити зупинку і поряд написати першу літеру назви об'єкта та коротко розповісти про нього. Якщо гравець не знає відповіді, то він не отримує фішку, а дитина, що дала правильну відповідь отримує дві. Якщо кубик показує більше ходів, ніж залишилося, хід переходить до другого учасника.

Підготовчий етап становить собою розгляд дітьми карти маршруту та кількості зупинок. Ознайомлення з фотографіями. Наведемо можливі варіанти зупинок:

1. залізничний вокзал;
2. кінотеатр «Перемога»;
3. пам'ятник Остапу Бендеру;
4. пам'ятник Володимиру Висоцькому;
5. площа Перемоги (пам'ятник Тарасу Григоровичу Шевченку);
6. пам'ятник «Танк» лейтенанта Гаврюшина, який першим прийняв бій на площі імені Кірова;
7. пам'ятник матерям загиблих солдат «Скорботна мати»;
8. стелла «Слава Героям»;
9. стелла «200 років Мелітополю»;
10. парк імені Максима Горького;
11. алея «Вишиванка»;
12. Мелітопольський краєзнавчий музей;
13. монастир святого Савви Освященного;
14. пам'ятник Богдана Хмельницького;
15. в'їзд до міста Мелітополя.

Висновки і пропозиції. На основі раніше викладеного матеріалу доходимо висновку про доцільність виділення та врахування у навчально-виховній діяльності чинників успішної підготовки до письма та застосування цікавих ігрових методів роботи з учнівським колективом. До зазначених чинників віднесемо розвиток пам'яті, мислення, зв'язного мовлення, дрібної моторики, фонетичний аналіз слова, а також розвиток технічних, графічних, орфографічних навичок написання літер у поєднані з ігровою діяльністю. Усі згадані чинники підготовки до письма втілені у дидактичному посібнику «Клубочок Мандрівник. Подорож № 1. Мелітополь». Даний посібник виступає допоміжним методом підготовки до процесу письма та забезпечує узгоджену роботу зорового, слухового, акустичного, рухового аналізаторів.

Представлене дослідження не вичерпує можливого потенціалу застосування дидактичних посібників при роботі з дітьми з мовленнєвими порушеннями при підготовці до письмової діяльності. Перспективами подальших досліджень є застосування комплексного підходу до вивчення методів попередження неуспішного оволодіння письмовою діяльністю дітей з порушеннями мовлення.

Список літератури:

1. Голуб Н.М. Науково-теоретичні засади досліджень писемного мовлення та його порушень. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19 : «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія».* 2012. Вип. 21. С. 58–63.
2. Журавльова Л.С. До проблеми корекції мовленнєвого розвитку молодших школярів із дисграфією. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2016. Вип. № 7. URL: http://aqce.com.ua/download/publications/56/49.pdf (дата звернення: 29.01.2019).
3. Купчак О.М. Профілактика порушень писемного мовлення в учнів початкових класів. *Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун.-ту ім. І. Огієнка. Серія «Соціально-педагогічна».* 2012. Вип. 20(1). С. 144–153.
4. Лурия А.Р. Очерки психофизиологии письма. *Письмо и речь: Нейролингвистические исследования* : учеб. пособ. Москва : Изд. центр «Академия», 2002. 352 с.
5. Підготовка руки дитини до письма. *Дошкільна лігводидактика* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / упоряд. Богуш А.М. Київ : Вид. Дім «Слово», 2005. С. 694–704.
6. Прищепа О.Ю. Професійна компетентність учителя як умова навчання письма першокласників. *Теорія і практика навчання та виховання*. 2011. № 17(18). С. 124–126.
7. Рібцун Ю.В. Професійний довідник учителя-логопеда дошкільного навчального закладу. 2-ге вид. Харків, 2013. С. 127.

References:

1. Golub N.M. (2012). Naukovo-neoretuchni zasady doslidgen pusemnogo movlennia ta jogo porushen [The scientific and theoretical foundations of written speech research and its violations]. *Naukovij chasopus NPY imeni M.P. Dragomanova. Seria 19 : Korekcijna pshyhologia ta specialna psyhologija.* Vol. 21, pp. 58–63.
2. Zuravliova L.S. (2016). Do problem korekcii movlennevogo rozvutky molodshuh skoliariv iz dusgrafieju [To the problem of speech development correction of elementary school pupils with diction]. *Aktualni putania korekciinoi osvitu.* Vol. 7. Available at: http://aqce.com.ua/download/publications/56/49.pdf
3. Kupchak O.M. (2012). Profilaktuka porushen pusemnogo movlennia v uchniv pochatkovuh [The prevention of written speech violations in elementary school pupils]. *Zb. nauk. prac Kamenec-Podilskogo nac. un-ty im. I. Ogienka. Seria : Socailno-pedagogichna.* Vol. 20(1), pp. 144–153.
4. Luria A.R. (2002). Ocherku psyhofiziologii pusma. [Essays on the psychophysiology of the writting]. *Pusmo i rech: neirolingvisticheskie issledovania.* Moscow : Academia, 352 p. (in Russian)
5. Pidgotovka ruky dutuny do pusma. [The preparing a child's hand for writing]. (2005). *Doskilna Lingvodudaktuka.* (ed. Bogush A.M.). Kiev : Slovo, pp. 694–704. (in Ukrainian)
6. Prishepa O.Yu. (2011). Profesijna kompetentnist uchitelia jak umova navchanna pusma pershoklasnukiv. [The professional teacher's competence as a condition of studying the letters of first-graders]. *Teorija i practuka jak umova navchanna ta vuhovannia.* Vol. 17(18), pp. 124–126. (in Ukrainian)
7. Ribcun Yu.V. (2013). Profesijnij dovidnuk uchutelia-logopeda doskilnogo navchalnogo zaklady [The professional directory of pre-school educational institution teacher-speech therapist]. Harkiv : Osnova, 127 p.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-111
УДК 378(072)

Яндола К.О., Лобойко О.П.
Харківський національний університет Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба

ЗАСТОСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ОСВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ВИКЛАДАННІ НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ

Анотація. Авторами проведено аналіз та уточнення таких понять як «технологія», «освіта», «освітні технології», на основі чого сформульовано визначення категорії «інноваційні освітні технології». В статті наголошується на необхідності поєднання традиційних та інноваційних технологій при організації військово-освітнього процесу. Це дасть змогу покращити якість підготовки військових фахівців, забезпечить конкурентоспроможність послуг вітчизняної військової освіти, створить нові методи і можливості для наукового пошуку і технологічного розвитку, а також умови для безперервного навчання військових фахівців протягом всієї служби. Для набуття сучасних професійних компетентностей військовослужбовцями під час навчання у закладах вищої військової освіти пропонується звернути увагу на застосуванні технологій критичного мислення, ігровій діяльності, кейс-технологій, впровадженню тренінгів та інформаційно-комп'ютерних технологій.

Ключові слова: інноваційні освітні технології, критичне мислення, ігрова діяльність, кейс-технології, тренінг, інформаційно-комп'ютерні технології.

Yandola Krystyna, Loboyko Oleksandr
Ivan Kozhedub Kharkiv National University of Air Forces

APPLICATION OF INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING EDUCATIONAL DISCIPLINES IN HIGH MILITARY EDUCATION

Summary. The authors carried out an analysis and clarification of such terms as «technology», «education», «education technologies». The term «technology» is determined as a set of the methods and tools that are necessary for the implementation of the goal. In the article the «educational technologies» are determined as the optimal and most efficient combination of a set of the methods and tools of training which are necessary for the implementation of the educational process in order to achieve the goal of education. According to scientific works «education» is a deliberate cognitive activity of people to acquire knowledge, skills and abilities or to improve them. On the basis of definitions, which are mentioned above the category «innovative educational technologies» is formulated. So, in the context of our scientific research «educational innovation technologies» can be defined as the process of creation and implementation in educational activities of the optimal and most efficient combination of a set of methods and tools of training that provide a qualitatively new level of educational services and increase the results of educational activities. The authors confirm that the considerable attention has been paid to the introduction of innovative teaching methods and technologies in the process of preparing applicants for education in higher education institutions. This is due to the fact that the current level of development of society requires the competent specialists of various sectors of the economy, with a certain stock of relevant knowledge and skills. The authors emphasize necessities of combining traditional and innovative technologies in the organization of military-educational process. This will improve the quality of the training of military specialists, will ensure the competitiveness of domestic military education services, create new methods and opportunities for scientific research and technological development and conditions for the continuous training of military specialists throughout the service. To acquire modern professional competencies by militarists while studying at higher military education institutions, the authors pay attention for using in studying process such innovative educational technologies as critical thinking technologies, gaming activities, case technologies, training and information technology applications.

Keywords: innovative educational technologies, critical thinking, game activity, case studies, training, information and computer technologies.

Постановка проблеми. Все більшої актуальності набувають новітні інноваційні освітні технології. Це обумовлено наступним. Сучасна вища військова освіта спрямована на кадрове забезпечення Збройних Сил України та має сприяти відтворенню їх кадрового потенціалу, забезпечувати високу якість підготовки військових фахівців, безпосередньо впливати на зміцнення обороноздатності держави. В умовах сьогодення, під час проведення Операції Об'єднанних Сил на Сході нашої держави, запровадження системних політичних, економічних, соціальних реформ, а також реформи в системі цивільної та військової освіти, що відбуваються в Україні, значно підвищився інтерес до проблеми формування професійної компетентності та морально-психологічної підготовки військовослужбовців, що можливо лише за умов використання не тільки традиційних, а й інноваційних методів та технологій навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Це питання є предметом дослідження багатьох науковців з різних точок зору. Так, загальні питання використання освітніх технологій навчання у закладах вищої освіти представлені в наукових роботах О. Гохберг, О. Глузмана, О. Євдокимова, О. Кіяшка, М. Юсупової та інших. Проблеми формування готовності викладачів до використання нових освітніх технологій висвітлюються у працях В. Арестенко, В. Будака,

© Яндола К.О., Лобойко О.П., 2019

І. Зязюна, Р. Гуревича, Р. Гуріна, О. Іваницького, К. Нор, Л. Морської, О. Пєхоти тощо. Розробці різноманітних інноваційних моделей змісту педагогічної освіти присвячені праці О. Дубасенюка, Н. Зарічанської, І. Зязюна, М. Євтуха тощо.

М. Кларіна, О. Падалка, О. Пєхота, А. Нісімчук, І. Шахіна та інші науковці приділяють особливу увагу теоретичним й практичним аспектам впровадження інноваційних педагогічних технологій в освтіній процес, а такі науковців як Л. Вовк, О. Киричук, М. Поташник, С. Сисоєва, В. Сластьонін, О. Шапран досліджують структуру закономірностей функціонування та розвитку інноваційних процесів у педагогічних системах.

Питаннями впровадження інноваційних технологій у військово-освітній процес опікуються В. Загвязінській, М. Махмутов, М. Науменко, М. Нещадим, Л. Олійник, Ю. Приходько, О. Семенова, І. Скворок, В. Стадник, О. Сціборовський, А. Стрелецький, І. Толок тощо. Особливу увагу питанням впровадження інновацій у сучасну систему військової освіти приділяють такі науковців як В. Балашов, О. Барабанщиков, О. Бойко, О. Діденко, О. Кокун, О. Копаниця, О. Маковський, І. Новак, Є. Потапчук, В. Федоренко та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість наукових теоретичних та практичних робіт дискусійними залишаються питання як в теоретичній площині – що слід розуміти під інноваційними технологіями, так і в практичній – яким чином поєднувати традиційні та інноваційні технології навчання у військово-освітньому процесі.

Метою статті є теоретичне узагальнення щодо визначення поняття «інноваційні освітні технології» та демонстрація можливостей практичного їх застосування при викладанні навчальних дисциплін в закладах вищої військової освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Говорячи про новітні інноваційні освітні технології необхідно визначити, що саме слід розуміти під освітніми технологіями та чим інноваційні технології принципово відрізняються від існуючи традиційних методів та форм навчання. Отже, розглянемо дефініції таких понять як «технологія», «освіта», «інновація».

Термін «технологія» з грецької означає майстерність, мистецтво, наука, закон, знання. Отже, технологія – це знання, наука про майстерність [4].

Аналіз літературних джерел та наукових досліджень показує, що під технологією розуміють: сукупність методів, засобів і реалізації людьми конкретного складного процесу шляхом поділу його на систему послідовних взаємопов'язаних процедур і операцій, які виконуються більш або менш однозначно і мають на меті досягнення високої ефективності певного виду діяльності [13]; опис інструкцій щодо виконання, технологічні правила (регламенти), карти, графіки, сукупність знань про способи і засоби організації соціальних процесів або самі дії, що дозволяють досягти поставлені цілі [11].

Значення вибору та обґрунтування технології реалізації будь-яких дій полягає у наступному: щоб отримати запланований результат необхідно виконати всі операції (дії) в певній послідовності. Для вибору технології необхідно глибоко знати та розуміти сутність процесу. Оскільки технологія передбачає виконання одних й тих самих дій кілька разів, то їх вибір повинен бути зрозумілим виконавцям [5].

В нашому дослідженні будемо виходити з того, що технологія – сукупність методів та засобів, необхідних для реалізації поставленої мети.

Оскільки мова йде про освіту, то слід дати й визначення поняттю «освіта».

Освіта – цілеспрямована пізнавальна діяльність людей з отримання знань, умінь та навичок або щодо їх вдосконалення. Процес і результат засвоєння особистістю певної системи наукових знань, практичних умінь та навичок і пов'язаного з ними того чи іншого рівня розвитку її розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також морально-естетичної культури, які у своїй сукупності визначають соціальне обличчя та індивідуальну своєрідність цієї особистості [3].

Згідно із Законом України «Про освіту», освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави.

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору [3].

Аналіз сучасної наукової літератури дозволяє визначити наступні підходи щодо визначення терміну «освітні технології»: новітній засіб навчання, педагогічна система, сукупність дій чи діяльність, проект (модель) навчально-виховного процесу, галузь науки.

Отже, в контексті нашого дослідження будемо виходити з наступного визначення освітніх технологій. Освітні технології – це оптимальне та найбільш раціональне сполучення сукупності методів та засобів навчання, необхідних для реалізації освітнього процесу задля досягнення мети освіти.

Останнім часом значна увага приділяється впровадженню інноваційних методів та технологій навчання в процес підготовки здобувачів освіти у закладах вищої освіти. Це обумовлено тим, що сучасний рівень розвитку суспільства вимагає наявності на ринку праці компетентних фахівців різних галузей народного господарства, які мають певний запас відповідних знань та вмінь.

Що ж слід розуміти під інноваціями в освіті. Термін «інновація» походить від латинського «innovatio» – нововведення, зміна, оновлення). Тлумачення терміну «інновація» наведено в табл. 1.

Отже, аналізуючи визначення поняття «інновації» в табл. 1, можна зробити наступний висновок. Інновація являє собою результат системної діяльності, який сприяє якісним та кількісним змінам системи.

Таблиця 1

Визначення поняття «інновації»

Автор	Визначення
1	2
Великий тлумачний словник сучасної української мови	1. Нововведення. Інновація освіти. 2. Ек. комплекс заходів, спрямованих на впровадження в економіку нової техніки, технологій, винаходів і т. ін. 3. Лінгв. Нове явище у мові [7]
Енциклопедія освіти	створення, освоєння, використання й поширення нового з цілеспрямованою зміною, що вносить у середовище впровадження нові елементи, які викликають перехід системи з одного стану до іншого [2]
І. Підласий	це ідеї, процеси, засоби й результати, узяті в якості продуктивного вдосконалення педагогічної системи, висловив науковець [8]
В. Сластьонін, Л. Подимова	комплексний процес створення, розповсюдження та використання нового практичного засобу в галузі техніки, технології, педагогіки, наукових досліджень [12]
Т. Скрипко	це результат системної діяльності, спрямованої на реалізацію досягнень науково-технічного прогресу та їх удосконалень, що сприяє кількісним та якісним змінам у внутрішньому середовищі підприємства та забезпечує підвищення ефективності та отримання конкурентних переваг [11]

В контексті нашого дослідження вважаємо, що «освітні інноваційні технології» можна визначити як процес створення та впровадження в освітню діяльність оптимальне та найбільш раціональне сполучення сукупності методів та засобів навчання, які забезпечують якісно новий рівень надання освітніх послуг та підвищують результати освітньої діяльності.

Аналіз літературних джерел та практичний досвід щодо переваг традиційного та інноваційного навчання, дозволяє зробити висновок, що традиційне навчання більш орієнтоване на правильну відповідь, і за своєю сутністю, є формою передавання інформації та засвоєння знань. Натомість інноваційні технології, перш за все, орієнтовані на запитання та пошук, ініціалізують увесь потенціал людини: рівень та обсяг компетентностей, які мають місце в професійній діяльності, самостійність, здатність до прийняття рішень, до взаємодії тощо. В традиційній системі навчання «людина... постає... об'єктом, яким можна керувати за допомогою зовнішніх впливів, загальних стандартів і нормативів» [1].

На сьогоднішній день серед інноваційних освітніх технологій виокремлюють такі види інноваційних освітніх технологій (рис. 1).

Як бачимо з рис. 1, існує розгалужена класифікація інноваційних технології, які застосовуються

Рис. 1. Види інноваційних освітніх технологій

в освіті. Кожна з них має свої недоліки та переваги, а також вимагає наявність певних педагогічних умов. Їх застосування також визначається тим переліком знань, вмінь та компетентностей, якими повинен оволодіти здобувач військової освіти. Виходячи із Стандарту вищої освіти, вважаємо, що формування зазначених в ньому компетентностей повинно передбачити використання в організації військово-освітнього процесу наступних інноваційних освітніх технологій.

1. Технологія критичного мислення.

Критичне мислення являє собою таке мислення, коли формулюють власну думку, незалежно від обставин та інших людей, осмислюючи досвід, вибудовуючи ланцюг доказів, відчуваючи нерозривний зв'язок власних принципів і вчинків. В загальному вигляді критичне мислення передбачає розгляду ідей з багатьох точок зору; це певна система суджень, які допомагають аналізувати та формулювати обґрунтовані висновки.

Критичне мислення розглядають як комплекс мисленнєвих операцій, що характеризується здатністю людини: аналізувати, порівнювати, синтезувати, оцінювати інформацію з будь-яких джерел; бачити проблеми, ставити запитання; висувати гіпотези та оцінювати альтернативи; робити свідомий вибір, приймати рішення та обґрунтовувати його.

Дану технологію доцільно використовувати для формування, наприклад, здатності приймати оптимальні нестандартні рішення. При чому на нашу думку слід звернути увагу на наступні методи розвитку критичного мислення: Діаграма Ісікави, ментальні карти, метод номінальних груп, метод Делфі, кластеризація тощо [8].

Вважаємо, що використання технології критичного мислення дозволить курсантам закладів вищої військової освіти навчитися аналізувати інформацію, оцінювати обстановку, організовувати та вести основні види бою, приймати оптимальні рішення, орієнтуватися в складних умовах бойової обстановки під час виконання покладених завдань у різних видах бою, набути вимог компетенції та найбільш успішно оволодіти тими знаннями, уміннями і навичками, які будуть використовуватися в службово-бойовій діяльності.

2. Наступною технологією, на яку б хотілося звернути увагу – використання інформаційно-комп'ютерних технологій. Застосування військових симуляторів, імітаційного моделювання, систем віртуальної реальності та мультимедій за допомогою інформаційних технологій сприяють формуванню здатності готувати штатне озброєння (зброю) підрозділу до бойового застосування, ефективно використовувати бойові і технічні можливості озброєння (зброї) під час ведення бою (бойових дій), проведенні навчань (занять, стрільб та водіння), особисто володіти прийомами та способами веденню влучного вогню зі штатного озброєння (зброї) по цілях, що з'являються та рухаються, вдень та вночі, за будь-яких погодних умов, але для повного засвоєння, необхідно поєднувати з практичними заняттями на полігонах та проведеннями стрільб [9].

Впровадження сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій в військово-освітній процес закладу вищої військової освіти дасть змогу покращити якість підготовки військових фахівців, забезпечить конкурентоспроможність послуг військової освіти порівняно з цивільними закладами вищої освіти, створить нові методи і можливості для наукового пошуку і технологічного розвитку, створить умови для безперервного навчання військових фахівців протягом всієї служби.

3. Для формування здатності на посаді призначення виконувати роботу щодо організації розвідки під час підготовки та в ході бою, ведення розвідки, оцінки обстановки, доцільно використовувати технологію ігрової діяльності.

Ігрові технології набули значного поширення в освітньому процесі, бо саме дидактична гра моделює умови майбутньої професійної діяльності, дозволяє курсантам переконатися в правильності вибору майбутньої професійної діяльності, психологічно підготуватись до виконання складних професійних обов'язків, сприяє формуванню вмінь і навичок роботи в групі [6; 10].

Дидактичні ігри розвивають творчу активність, ініціативу, привчають до відповідальності і спрямовують зусилля на досягнення навчальної мети, сприяють формуванню професійних умінь та навичок курсантів, розвитку лідерських та організаторських якостей, сприяють розвитку самостійності, наполегливості, витримки, комунікативності, що становлять основу успішної діяльності і є необхідними для майбутнього фахівця.

Суть методу ситуаційно-рольової гри полягає в імпровізованому розігруванні ситуації, що моделює типову для даної групи діяльність і проблеми, які виникають в ході цієї діяльності. У грі беруть участь кілька курсантів, які по ходу гри використовують ролі окремих персонажів ситуації. Одна і та сама ситуація може програватися кілька разів, щоб дати можливість учасникам гри побувати в різних ролях.

Метою гри є формування пізнавальних і професійних мотивів, системного мислення майбутнього фахівця, і у відповідність з основними компетенціями – колективної практичної роботи і навичок професійної взаємодії.

Існують численні модифікації ситуаційно-рольових ігор з використанням різних методик. Їх вибір визначається конкретними педагогічними завданнями. Однак обов'язковою умовою є програвання декількох ігор із наростанням складності, оскільки участь в одній грі зазвичай не дає бажаного ефекту. Модельована в грі ситуація повинна максимально наближатися до реальної дійсності.

Найважливішим моментом гри є характер заданої в ній ситуації. Ситуація містить: сюжет гри, поставлену проблему, характер заданих відносин і виконуваних ролей.

Отже, для найбільш успішного засвоєння матеріалу курсантами з моделювання розвідувальних завдань з веденням розвідки та добуванням інформації в умовах бою доцільно проводити з використанням технології ігрової діяльності.

4. Для опрацювання можливих наслідків та сценаріїв в складних умовах бойової обстановки, відпрацювати навички командної роботи та взаємодії можливо на основі кейс-технологій. Використання кейс-технологій у формуванні здатності застосування на практиці норм військового законодавства та норм міжнародного гуманітарного права під час виконання завдань за призначенням.

Кейс-метод (від англійського case – випадок, ситуація) – метод активного проблемно-ситуаційного аналізу, оснований на навчанні шляхом вирішення конкретних завдань – ситуацій (кейсів) [8].

Кейси – навчальні конкретні ситуації, спеціально розроблені на основі фактичного матеріалу з метою наступного їх аналізу на заняттях. Особливістю технології навчання на прикладі конкретної ситуації є робота з кейсами, що передбачає аналіз чи вирішення конкретних ситуацій за певним сценарієм. Застосування у професійному навчанні кейс-технології дозволить сформувати високу мотивацію до навчання; розвинути такі особистісні якості, значущі для майбутньої професійної діяльності, як здатність до співпраці, почуття лідерства, практично застосовувати набуті знання, уміння та навички в практичній діяльності під час вирішення конкретних задач обумовлених службово-бойовою діяльністю.

5. Формуванню навичок роботі в команді сприяють також тренінгові технології. Доцільність застосування тренінгових технологій зумовлене тим, що вони сприяють активній участі курсантів у розвитку власних знань, формуванні фахових навичок і компетентностей. Крім того, вони спонукають до: творчої активності; міжособистісної взаємодії курсантів у командній роботі; пошуку необхідної інформації й аналітичного мислення; вироблення у курсантів практичних навичок щодо виконання індивідуальних та колективних завдань, прийняття індивідуальної відповідальності, публічної презентації індивідуальних і колективних результатів тощо.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, при організації військово-освітнього процесу слід комбінувати традиційні та інноваційні освітні технології. Перспективними напрямами дослідження є розробка методичних рекомендацій щодо застосування сучасних освітніх технологій при організації різних видів та форм занять.

Список літератури:

1. Баришніков В.В., Неймирок О.К. Шляхи вдосконалення підготовки офіцерів запасу в Україні. *Системи обробки інформації,* 2015. Вип. 8. С. 158–161.
2. *Енциклопедія освіти* / за ред. В.Г. Кремень. Київ : Акад. пед. наук України, 2008. 1038 с.
3. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017. № 2145-VIII ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради (ВВР). 2017*, № 38–39. Ст. 380.
4. Конюхов Н.И. Словарь-справочник практического психолога. Воронеж, 1996. 224 с.
5. Малафіїк І.В. Дидактика : Навчальний посібник. Київ, 2009. 406 с.
6. Морозов С.М. Педагогічні засади професійної підготовки офіцерів запасу у вищих навчальних закладах. Хмельницький : *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогічні та психологічні науки,* 2013. № 1. С. 127–137.
7. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. Київ, 1999. Т. 2. 910 с.
8. Кротюк В.А., Щокіна Н.Б., Яндола К.О. Педагогічні технології та методи навчання у схемах та таблицях : навч.-метод. посіб. Харків, 2018. 120 с.
9. Полта Е.С. Новые педагогические информационные технологии в системе образования : учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров. Москва, 2003. 272 с.
10. Пометун О.І., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. Київ, 2004. 192 с.
11. Скрипко Т. Інноваційний менеджмент. Підручник. Київ, 2011. 423 с.
12. Сластенин В.А., Чижикова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. Москва, 2003. 192 с.
13. Українська педагогіка. URL: http://ukped.com/ (дата звернення: 05.02.2019).

References:

1. Barishnikov V.V., Neimyrok O.K. (2015). Shlyahy vdoskonalennya pidgotovky oficeriv zapasu v Ukraini [Ways to improve the training of reserve officers in Ukraine]. *Information processing systems*. Kyiv, vol. 8, pp. 158–161.
2. Kremen V.G. (2008). Enciklopediya osvity [Encyclopedia of Education], Kyiv: Yurincom Inter. (in Ukrainian)
3. Zakon Ukraini «Pro osvitu» (2017). [Low of Ukrain «About of education»] *Information from the Verkhovna Rada*, Kyiv, no 38–39.
4. Konyuhov N.I. (2009). Slovar-spravochnik practichnogo psyhologa [Dictionary of practical psychologist]. Voronegh : Modek. (in Russian)
5. Malafiyik I.V. (2009). Dydaktyka. Navchalniy posibnik. [Didactics Tutorial, Kyiv : Kondor. (in Ukrainian)
6. Morozov S.M. (2013). Pedagogichni zasady profesiynoi pidgotovky oficeriv zapasu u vyshyh navchalnih zakladah [Pedagogical bases of professional training of reserve officers in higher educational establishments]. *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series : Pedagogical and psychological sciences.* Khmelnickiy, no 1, pp. 127–137.
7. Noviy tlymachniy slovnik ukrainskoyi movy: u 4 t. (1999). [New Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language: 4 volumes], Kyiv : Akonit. (in Ukrainian)
8. Krotyuk V.A., Shokina N.B., Yandola K.O. (2018). Pedagogichni tehnologiyi ta metody navchannya u shemah i tablicah : navch.-metod. posib. [Pedagogical technologies and teaching methods in charts and tables of teaching.-method. tutorial], Kharkiv : HNUPS. (in Ukrainian)
9. Polta E.S. (2003). Noviye pedagogycheskiye informacionniye tehnologiyi v sisteme obrazovaniya : ucheb. posob. [New pedagogical information technologies in the education system: tutorial], Moscow : Academiya. (in Russian)
10. Pometun O.I., Pyrozhenko L.V. (2004). Suchasniy urok. Interactyvni tehnologiyi navchannya : nauk.-metod. posib. [Contemporary lesson. Interactive Learning Technologies: science method. manual], Kyiv : A.S.K. (in Ukrainian)
11. Srypko T. (2011). Innovaciyniy menedgment. [Innovation management], Kyiv : Znannya. (in Ukrainian)
12. Slastenin V.A., Chyzhykova G.I. (2003). Vvedeniye v pedagogicheskuyu aksiologiyu. [Introduction to pedagogical axiology], Moscow : Academiya. (in Russian)
13. Ukraiynska pedagogika [Ukrainian pedagogy]. Available at: http://ukped.com (accessed 5 of February 2019).

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-112
УДК 159.923.2

Загурська І.С., Халімончук І.П.
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗУ ВІЙСЬКОВОГО ПСИХОЛОГА У СВІДОМОСТІ МАГІСТРІВ-ПСИХОЛОГІВ

Анотація. У статті розглядається проблема представлення образу військового психолога у свідомості магістрів-психологів. Образ професіонала є своєрідним еталоном, на який можуть орієнтуватися майбутні фахівці. Часто цей образ формується на основі взаємодії з конкретними людьми, які мають свою професійну біографію, цінності та переконання. Важливо сприяти усвідомленню складових образу психолога, що оптимізуватиме розвиток професійної самосвідомості. Відмічається, що для аналізу образу військового психолога найбільш ефективним є індивідуально-орієнтований підхід до дослідження особистості. Виявлено конфліктну неузгодженість між різними групами моральнісних та діяльнісних конструктів, які складають образ фахівця. Це вказує на суперечності у сприйманні магістрами-психологами професійних якостей та вмінь. Є практична необхідність у ґрунтовному семантичному аналізі структурних характеристик образу військового психолога.

Ключові слова: свідомість, професійна самосвідомість, образ військового психолога, моральнісні конструкти, діяльнісні конструкти.

Zagurska Inna, Khalimonchuk Inna
Zhytomyr Ivan Franko State University

PECULIARITIES OF THE IMAGE OF A MILITARY PSYCHOLOGIST IN THE CONSCIOUSNESS OF MASTERS OF PSYCHOLOGY

Summary. The article deals with the problem of representing the image of a military psychologist in the consciousness of masters of psychology. The image of a professional is a kind of a model that future professionals can orient themselves on. This image is often formed on the basis of interaction with certain people who have their own professional biography, values and beliefs. It is important to promote awareness of the components of the image of a psychologist, which will optimize the development of professional self-consciousness. It is noted that for the analysis of the image of a military psychologist individual-oriented approach to the study of personality is the most effective. It is revealed that in the structure of the image of a military psychologist, constructs that describe moral qualities ("responsibility", "perseverance", "openness", "restraint", "tolerance", "honesty", "goodwill") and activity constructs relating to professional skills ("competence", "sociability", "courage", "discipline", "stress resistance") are of great importance. Conflict inconsistency has been revealed among the various groups of moral and activity constructs that make up the image of a specialist. This indicates a contradiction in the perception of professional qualities and skills by masters of psychology. Thereby, at the level of psychological interpretation, in the perception of this group of testees, the persistence and interpersonal skills of a military psychologist do not necessarily imply his responsibility. The competence is not a guarantee of readiness to interact with others. The importance and necessity of the manifestation of feelings turned out to be situationally dependent. Strict regulation of the activities of a military psychologist can interfere with his openness in working with a person. Professional quality "goodwill", according to the testees, can also have a destructive value, reducing the stress resistance of a military psychologist. To understand the reasons for such conflict inconsistency, it is necessary to have a thorough semantic analysis of the structural characteristics of the image of a military psychologist.

Keywords: consciousness, professional self-consciousness, the image of a military psychologist, moral constructs, activity constructs.

Постановка проблеми. Розвиток професійної самосвідомості значною мірою залежить від розуміння структурних складових професії. Образ професіонала є своєрідним еталоном, на який можуть орієнтуватися майбутні фахівці. Часто цей образ формується на основі взаємодії з конкретними людьми, які мають свою професійну біографію, цінності та переконання.

Професійний досвід також може визначати складові образу психолога у свідомості майбутніх фахівців. Оскільки професійні послуги військового психолога на сьогодні є вкрай необхідними, то існує необхідність досліджень, які б дозволили проаналізувати психологічні особливості сприймання образу військового психолога у свідомості магістрів-психологів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підходи до аналізу професійних уявлень студентів-психологів представлені у працях К.А. Володіної, О.Д. Дячкіна, Н.В. Копилова, Ю.С. Наумова та інших. Зокрема, К.А. Володіна відмічає, що образ світу є невід'ємною частиною свідомості людини, він дає особистості можливість розвиватись у життєвому та у професійному планах. Формування образу майбутньої професії відбувається у процесі навчання. Це значною мірою визначає подальший розвиток професіонала та його ефективність у роботі [2]. О.Д. Дячкин вважає, що

© Загурська І.С., Халімончук І.П., 2019

у процесі формування образу професії відбувається перетворення структури предметної діяльності в структуру внутрішнього плану свідомості [3]. Як слушно зауважує Н.В. Копилова, професійні уявлення носять подвійний характер: вони, з одного боку, соціальні, а з іншого – індивідуальні, оскільки відображають досвід конкретного суб'єкта [4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Для професійного зростання психолога важливим є формування образу майбутнього професіонала. А особливо, якщо це стосується роботи психолога у військовій сфері. Існує необхідність вивчення структури образу військового психолога у свідомості магістрів-психологів. На нашу думку, для аналізу образу військового психолога найбільш ефективним є індивідуально-орієнтований підхід до дослідження особистості (О.Ю. Артемьєва, В.Ф. Петренко, О.Г. Шмельов).

Постановка завдання. Завдання цієї статті полягає у розробці процедури дослідження та аналізі образу військового психолога у свідомості магістрів-психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилося з урахуванням принципів суб'єктно-ціннісного аналізу розвитку особистості (О.Л. Музика). «Суб'єктно-ціннісний аналіз – це комплекс теоретичних уявлень, дослідницьких та інтерпретаційних процедур, які спрямовані на реконструкцію й вивчення внутрішніх особистісно-ціннісних детермінант регуляції поведінки, діяльності та саморозвитку» [5, с. 229]. Для дослідження образу військового психолога використана факторна стратегія дослідження.

Дослідження проводилося впродовж 2017-2018 років. Загальна вибірка склала 25 – магістрів-психологів. Дані матриці, складеній дослідником на основі аналізу результатів дослідження, підлягалися факторному аналізу за допомогою комп'ютерної програми Statistica 6.0.

Дослідження проходило в декілька етапів.

Перший етап – заповнення спеціально розробленого бланку, де кожен досліджуваний виділяє 10 якостей, які, на його думку, мають характеризувати військового психолога. Навпроти кожної якості прописується їх особистісне тлумачення досліджуваними.

Другий етап – дослідник визначає перелік конструктів, які у заповнених бланках зустрічаються найчастіше.

Третій етап – визначений перелік конструктів пропонується кожному досліджуваному, який оцінює рівень їх значимості у структурі образу військового психолога за 10-бальною шкалою.

Четвертий етап – дослідник складає матрицю (в стрічках – досліджувані, у стовпчиках – їхні оцінки за рівнем значимості кожного конструкту).

П'ятий етап – факторний аналіз та інтерпретація отриманих даних.

Проаналізуємо структуру образу військового психолога у свідомості студентів другого магістерського рівня вищої освіти.

У результаті факторного аналізу методом головних компонент виділилося 5 факторів, які пояснюють 100% дисперсії. Перший фактор складають конструкти негативного полюсу «відповідальність» (-0,76), «впевненість» (-0,76) та конструкти позитивного полюсу «комунікабельність» (0,62) та «наполегливість» (0,75). Враховуючи семантику цих слів, можна назвати фактор «особистісні характеристики» (23,61% дисперсії).

Визначення конструктів, які описують особистісні якості («відповідальність», «впевненість», «комунікабельність» та «наполегливість»), зумовлене їхнім семантичним значенням для цієї групи досліджуваних. Наприклад конструкт «відповідальність», на думку досліджуваних, має таке семантичне значення: «завжди можна покластися», «відповідальне виконання своїх обов'язків». Конструкт «впевненість» тлумачиться як «налаштованість на успіх», «впевненість у власних силах».

Показники кореляційних і семантичних зв'язків між аналізованими конструктами свідчать про їх зв'язок та взаємозумовленість. Зокрема, конструкти «відповідальність» (-0,76), «впевненість» (-0,76) корелюють на рівні r=0,45, що свідчить про прямий слабкий причинно-наслідковий зв'язок. Досліджуванні вважають, що якщо військовий психолог впевнений у своїх силах та налаштований на успіх, то він є людиною, на яку можна завжди покластись. Однак негативна валентність конструктів певною мірою нівелює значимість для досліджуваних цих професійних якостей військового психолога.

Конструкти позитивного полюсу «комунікабельність» (0,62) та «наполегливість» (0,75) мають слабкий прямий зв'язок (0,22). На думку

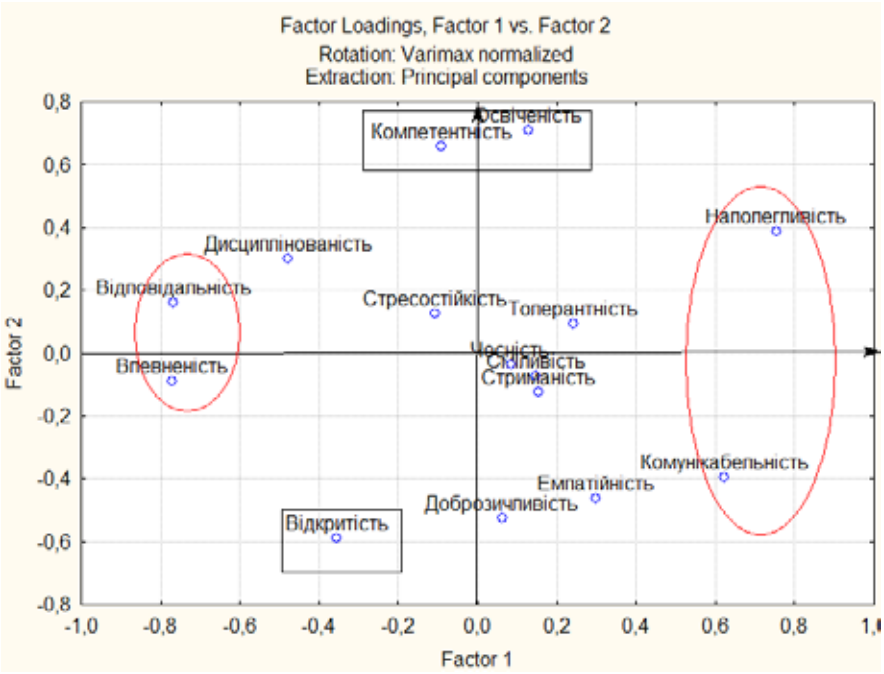

Рис. 1. Факторно-семантичне поле особливостей образу військового психолога у свідомості студентів-магістрів

досліджуваних, військовий психолог, будучи комунікабельним, не завжди є наполегливим.

Показники кореляційних і семантичних зв'язків між деякими аналізованими конструктами свідчать про їх часткову взаємовиключеність. Зокрема конструкти «впевненість» (-0,76) та «наполегливість» (0,75) корелюють на рівні r=-0,60 (обернений зв'язок середньої сили). В уявленні досліджуваних, впевнений військовий психолог («налаштований на свої успіхи») не завжди є наполегливим («досягнення поставлених цілей»).

Розташування на різних полюсах двох проаналізованих груп конструктів є ознакою конфліктної неузгодженості, з одного боку, між уявленням досліджуваних про відповідальність та впевненість військового психолога та з іншого боку про його комунікабельність та наполегливість.

Другий фактор (16,14% дисперсії) складають конструкти негативного полюсу «відкритість» (-0,58) та позитивного «компетентність» (0,65), «освіченість» (0,70). Враховуючи семантику цих слів, можна назвати фактор «характеристики професійності».

Визначення конструктів, які описують особистісні якості («відкритість»), та професійні вміння («компетентність», «освіченість»), зумовлене їхнім семантичним значенням для цієї групи досліджуваних. Наприклад, конструкт «відкритість» тлумачиться як «бути готовим на взаємодію» «постійна готовність взаємодіяти». В свою чергу, «компетентність» передбачає «обізнаність у своїй справі», «майстер своєї справи». «Освіченість» включає «наявність знань, розширений кругозір».

Показники кореляційних і семантичних зв'язків між аналізованими конструктами свідчать про їх взаємозв'язок та взаємозумовленість. Зокрема, конструкти «компетентність» (0,65) та «освіченість» (0,70) корелюють на рівні r=0,29, що свідчить про слабкий прямий зв'язок. Досліджувані вважають, що військовий психолог будучи компетентним є також освіченим. Конструкт негативного полюсу «відкритість» (-0,58) та один із конструктів позитивного полюсу «компетентність» (0,65) корелюють на рівні r=-042 (слабкий обернений зв'язок). На думку досліджуваних, будучи обізнаним у своїй справі, військовий психолог не завжди є готовим до взаємодії.

Розташування на різних полюсах двох проаналізованих груп конструктів є ознакою конфліктної неузгодженості, між уявленням досліджуваних про відкритість, компетентність військового психолога та його рівнем освіченості.

Третій фактор (14,77% дисперсії) складають конструкти негативного полюсу «емпатійність» (-0,61), «толерантність» (-0,59) та позитивного полюсу «сміливість» (0,84), «стриманість» (0,75). Враховуючи семантику цих слів, можна назвати фактор «ставлення до підлеглих».

Визначення конструктів, які описують моральні якості («емпатійність», «толерантність») та особистісні якості («сміливість», «стриманість»), зумовлене їхнім семантичним значенням для цієї групи досліджуваних. Наприклад «емпатійність» тлумачиться як «співпереживання». В свою чергу «стриманість» як «контроль власних почуттів».

Конструкти «сміливість» (0,84) та «стриманість» (0,75) корелюють на рівні r=0,48, що свідчить про слабкий прямий зв'язок. Тобто, досліджувані вважають, що військовий психолог, будучи сміливим, імовірно є стриманим.

Конструкти «емпатійність» (-0,61) та «толерантність» корелюють на рівні r=0,18. Це свідчить про вкрай слабкий прямий зв'язок.

Розташування на різних полюсах двох проаналізованих груп конструктів є ознакою конфліктної неузгодженості, з одного боку, між уявленням досліджуваних про сміливість, стриманість, емпатійність та толерантність з іншого боку. Іншими словами, необхідність прояву почуттів залежить від ситуації.

Четвертий фактор (10,53% дисперсії) складають конструкти негативного полюсу «дисциплінованість» (-0,69) та позитивного полюсу «чесність» (0,92). Враховуючи семантику цих слів, можна назвати фактор «позиція по відношенню до людей».

Визначення конструктів, які описують особистісну якість («дисциплінованість») та моральну характеристику («чесність»), зумовлене їхнім семантичним значенням для групи досліджуваних. Наприклад «дисциплінованість» тлумачиться як «виконання конкретних вказівок». В свою чергу «чесність» передбачає «чисту совість», «відверту розмова».

Конструкт негативного полюсу «дисциплінованість» (-0,69) та позитивного «чесність» (0,92) корелюють на рівні r=-0,66, що свідчить про обернений зв'язок середньої сили. Це вказує на те, що досліджуванні вважають, що військовий психолог, який виконує конкретні вказівки, не завжди є відвертий у розмові та має чисту совість.

П'ятий фактор (8,11% дисперсії) складають конструкти позитивного полюсу «доброзичливість» (0,54) та негативного полюсу «стресостійкість» (-0,76). Враховуючи семантику цих слів, можна назвати фактор «реакція на ситуації».

Визначення конструктів, які описують моральнісну характеристику («доброзичливість») та особистісну характеристику («стресостікість»), зумовлене їхнім семантичним значенням для групи досліджуваних. Наприклад, «доброзичливість» тлумачиться як «доброзичливе ставлення до оточуючих», «бути доброзичливою людиною». В свою чергу, «стресостійкість» передбачає «вміння стійко реагувати», «бути готовим до всього», «витривалість».

Конструкт позитивного полюсу «доброзичливість» (0,54) та негативного «стресостійкість» (-0,76) корелюють на рівні r=-0,66, що свідчить про обернений зв'язок середньої сили. Досліджувані вважають, що доброзичливість може знижувати стресостійкість військового психолога.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У структурі образу військового психолога у студентів-магістрантів значимими є характеристики, що описують моральні якості («відповідальність», «впевненість», «наполегливість», «відкритість», «стриманість», «емпатійність», «толерантність», «чесність», «доброзичливість») та знання і професійні вміння («компетентність», «освіченість», «комунікабельність», «сміливість», «дисциплінованість», «стресостійкість»).

Взаємозумовленими виявилися конструкти «відповідальність» та «впевненість», «комунікабельність» та «наполегливість», «компетентність» та «освіченість», «сміливість» та стриманість». В свою чергу взаємовиключними є «впевненість» та «наполегливість», «відкритість» та «компетентність», «дисциплінованість» та «чесність», «доброзичливість» та «стресостійкість», «емпатійність» та «толерантність».

На рівні психологічної інтерпретації, в уявленні цієї групи досліджуваних наполегливість та комунікабельність військового психолога не обов'язково передбачає його відповідальність. А обізнаність у своїй справі не є гарантом готовності до взаємодії з іншими. Виявлено також вплив ситуаційного фактору на важливість та необхідність прояву почуттів. Жорстка регламентованість діяльності військового психолога може стати на заваді його відвертості у роботі з людиною. Професійна якість «доброзичливість», на думку досліджуваних, також може мати деструктивне значення, знижуючи стресостійкість військового психолога.

Представлене дослідження не претендує на вичерпність та досконалість. Перспективою подальшої роботи є ґрунтовний аналіз причин конфліктної неузгодженості між моральнісними та діяльнісними характеристиками в образі військового психолога.

Список літератури:

1. Артемьева Е.Ю. Психология субъективной семантики. Москва : Наука, 1999. 350 с.
2. Володина К.А. Изучение образа профессии у студентов-психологов. *Концепт*. 2013. № 7. С. 28–35.
3. Дячкин О.Д. Образ профессии в системе целей профессионального образования. *Высшее образование сегодня*. 2009. № 7. С. 20–22.
4. Копылова Н.В. К вопросу о становлении личностно-профессиональных качеств будущего специалиста. *Мир психологии*. 2005. № 1. С. 162–170.
5. Музика О.Л. Основні поняття суб'єктно-ціннісного аналізу розвитку особистості. *Професійно-орієнтовані завдання з психології* : Навчальний посібник / За ред. О.Л. Музики. 3-те вид., перероб. і доп. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 465–500.
6. Наумова Ю.С. Теоретичний аналіз проблеми візуально-семантичних образів у психології. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки*. 2016. С. 123–130.
7. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. 3-е изд. Москва : Эксмо, 2010. 480 с.
8. Шмелев А.Г. Традиционная психометрика и экспериментальная психосемантика: объектная и субъектная парадигмы анализа данных. *Вопросы психологии*. 1982. № 5. С. 34–46.

References:

1. Artemeva Ye.Yu. (1999). Psikhologiya subektivnoy semantiki [Psychology of subjective semantics]. Moscow : Nauka, Smysl. (in Russian)
2. Volodina K.A. (2013). Izuchenie obraza professii u studentov-psikhologov [Study of the image of profession in the consciousness of students psychologists]. *Kontsept*, no. 7, pp. 28–35. (in Russian)
3. Dyachkin O.D. (2009). Obraz professii v sisteme tseley professionalnogo obrazovaniya [Image of profession in the system of goals of professional education]. *Vysshee obrazovanie segodnya*, no. 7, pp. 20–22. (in Russian)
4. Kopylova N.V. (2005). K voprosu o stanovlenii lichnostno-professionalnykh kachestv budushchego spetsialista [On the question of forming of personal-professional traits of future specialist]. *Mir psikhologii*, no. 1, pp. 162–170. (in Russian)
5. Muzyka O.L. (2010). Osnovni ponjattja sub'jektno-cinnisnogho analizu rozvytku osobystosti [Basic concepts of subject-valuable analysis of personality`s development]. *Profesijno-orijentovani zavdannja z psykhologhiji* [Professional-oriental tasks in psychology]. Muzyka O.L. (Ed.) (3d ed.). Zhytomyr: Vydavnyctvo ZhDU im. I. Franka, pp. 465–500. (in Ukrainian)
6. Naumova Ju.S. (2016). Teoretychnyj analiz problemy vizualjno-semantychnykh obraziv u psykhologhiji [Theoretucal analysis of the problem of visual-semantic images in psychology]. *Naukovyj chasopys Nacionaljnogho pedaghoghichnogho universytetu imeni M.P. Draghomanova*, ser.12 "Psychological science", pp. 123–130. (in Ukrainian)
7. Petrenko V.F. (2010). Osnovy psikhosemantiki [Basic concepts of psychosemantics] (3d ed.). Moscow : Eksmo. (in Russian)
8. Shmelev A.G. (1982). Traditsionnaya psikhometrika i eksperimentalnaya psikhosemantika: obektnaya i subektnaya paradigmy analiza dannykh [Traditional psychometrics and experimental psychosemantics: objective and subjective paradigmas of data analysis]. *Voprosy Psikhologii*, no. 5, pp. 34–46. (in Russian)

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-113
УДК 159.923.2:331

Ічанська О.М.
Національний авіаційний університет

ОСОБЛИВОСТІ «Я-ОБРАЗУ» ЖІНОК-ПІДПРИЄМЦІВ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. У статті представлені результати дослідження психологічних характеристик «Я-образу» жінок-підприємців з врахуванням домінуючого виду гендерної ідентичності. Проаналізовані показники чотирьох видів гендерної ідентичності: фемінної, андрогінної, маскулинної, недиференційованої, на основі аналізу яких встановлене активне домінування у жінок-підприємців андрогінної ідентичності. Представлені та проаналізовані характеристики «Я-образу» у жінок-підприємців: ступінь диференційованості, валентність, типологія «Я» на а основі порівняльного аналізу їх прояву у респонденток з фемінною, андрогінною, маскулинною гендерною ідентичністю. Виявлено, що жінки-підприємці з андрогінною гендерною ідентичністю характеризуються домінування високих показників диференційованості та позитивної валентності «Я-образу», а також домінуванням Авторитарного типу «Я».

Ключові слова: жінки-підприємці, Я-образ, диференційованість, валентність, типи «Я-образу», види гендерної ідентичності.

Ichanska Olena
National Aviation University

FEATURES OF »I-IMAGE» WOMEN-ENTREPRENEURS WITH DIFFERENT TYPES OF GENDER IDENTITY

Summary. The article presents the results of the study of the psychological characteristics of the «I-image» of women entrepreneurs, taking into account the dominant type of gender identity. The indicators of four types of gender identity are analyzed: feminine, androgynous, masculine, undifferentiated, on the basis of which the active domination of androgynous identities of female entrepreneurs is established. Female entrepreneurs have not identified undifferentiated gender identity, which is often associated with early childhood injuries. The characteristics of the «I-image» of women entrepreneurs are presented and analyzed: degree of differentiation, valency, typology of «I» on the basis of a comparative analysis of their manifestation among respondents with feminine, androgynous, masculine gender identity. 61% of women entrepreneurs have an androgynous identity that allows them to gain freedom and independence from dictation of sexual roles in professional development. Women entrepreneurs of androgynous type are distinguished by higher indicators of differentiation, positive valence of the «I-image» and domination of the authoritarian type «I». They are characterized by higher cognitive complexity and differentiation of the «I-image», a stable positive attitude toward their own gender role, which is a sign of the adaptive status of identity. The authoritarian type of «I-image» expressed in them at an average level, indicating that they have the following dominant features: dominance, energy, competence, independence, activity, and confidence. One-third of the sample of female entrepreneurs has a masculine form of gender identity: they are dominated by the average indicators of differentiation of the «I», the ambivalent valence of the «I-image» and the dominance of the suspicious and selfish types of the «I». The gender identity of the feminine species was found in only 11% of the sample of women entrepreneurs: they are dominated by the average indicators of differentiation of the «I», the overvalued positive valence of the «I-image» and the dominance of the altruistic type «I».

Keywords: women entrepreneurs, I-image, differentiation, valency, types of «I-image», types of gender identity.

Постановка проблеми. В українській науці проблематика гендерної психології в останні десятиліття відзначається активним зростанням кількості публікацій та розширенням спектру напрямків дослідження. Особливим, але водночас доволі обмеженим, напрямком самореалізації сучасної української жінки є підприємницька діяльність. Даний вид професійної діяльності у наших соціальних та культурних умовах має для жінок додаткові проблемні моменти, зумовлені наявністю у нашому суспільстві доволі стійких гендерних стереотипів щодо ролі жінок у сфері ділової активності. Тому аналіз психологічних характеристик самосвідомості жінок-підприємців становить безумовну теоретичну та практичну цінність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Оскільки сучасні українські жінки все активніше освоюють нові соціальні та професійні сфери, то активізуються дослідження, спрямовані на вивчення загальних та специфічних умов їх самовияву та самореалізації.

Найдовська І.В. у якості центрального поняття власного дослідження жіночої вибірки обрала феномен «життєвий стиль», який був розглянутий з точки зору специфіки гендерної ідентичності. Вчена виявила статево-рольову детермінацію життєвого стилю жінок за умови відхилення структури симптомокомплексу «маскулінності/фемінінності» від андрогінної моделі [4].

Гасюк М.Б. експериментально встановила детермінованість процесу самоактуалізації жінок специфікою її сімейного стану, характером розв'язання життєвих криз. Також цікавим у науковому доробку автора є виявлення поведінкових патернів жінок, що виявляються у стилі саморегуляції [1].

Професійний аспект самоактуалізації жінок розглянутий у роботі Мірошниченко О.М. на прикладі соціоекономічних професій, що дозволило

© Ічанська О.М., 2019

виявити особливості самоактуалізації, зумовлені задоволеністю потреб у професійній та сімейній сферах. Також автор зазначає, що виявлені особливості притаманні для вибору професій фемінного чи маскулінного типів за компенсаторним принципом [3].

Ліб І.І. звернула увагу на те, що психологічні характеристики успішних жінок-підприємців істотно відрізняються від психологічних характеристик успішних чоловіків-підприємців., в також виявила психологічні предиктори самореалізації даних жінок: для маскулінного типу це просоціальність», «конкурентоздібність», «егоїстичність», а для фемінінного типу – «агресивна цілеспрямованість», «працьовитість», «відповідальність» [2].

Виділення невирішених частин проблеми. Як бачимо, помітною є активізація уваги психологів до вивчення психологічних особливостей жінок у професійному контексті з врахуванням їх гендерних типів. Водночас зазначимо, що така вибірка, як жінки-підприємці на даний момент широко не представлена у вітчизняній психологічній науці. Психологічний аналіз самосвідомості є базовим моментом у виявленні психологічних закономірностей функціонування особистості в залежності від професійних умов її самовияву та самореалізації, тому їх аналіз становить безумовну теоретичну та практичну цінність.

Постановка завдань. Актуальність психологічного вивчення самосвідомості жінки-підприємця зумовлена тим, фізична особа як суб'єкт підприємницької діяльності для успішного функціонування має бути здатним виконувати чотири базові функції: ресурсна, управлінська, інноваційна, ризикова. Комбінація даних функцій забезпечує здатність до визначення та пошуку необхідних ресурсів матеріального, інформаційного та людського характеру для організації підприємницької діяльності; готовність до вчасного прийняття ефективних управлінських рішень на всіх стадіях підприємницької діяльності; чутливість до інноваційних форм ведення бізнесу; мотиваційну готовність до поміркованого ризику в суперечливих економічних обставин сучасної України. Вказані функції визначають необхідність наявності у самосвідомості підприємців доволі специфічних змістовних характеристик, вивчення яких має теоретичний та практичний інтерес.

Мета дослідження полягала у виявленні психологічних особливостей «Я-образу» жінок-підприємців з різними видами гендерної ідентичності. Вибірка дослідження включала 28 жінок-підприємців, які проживають у м.Києві. Сфера діяльності жінок-підприємців – це надання послуг: послуги громадського харчування, туристичні послуги, торгові послуги, освітні послуги. Вік респонденток 33-45 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження було проведене за допомогою наступних методик: методика «Маскулинність-фемінність» С.Бем (адаптація Кльоциної І.С.); методикою «Хто Я» М. Куна і Т. Макпартленда (модифікація Т.В. Румянцевої); методика вивчення типів міжособистісних стосунків Т. Лірі, Г. Лефоржа, Р. Сазека (варіант для дослідження уявлень особистості про себе).

Таблиця 1

Види гендерної ідентичності жінок-підприємців за методикою С. Бем

Види гендерної ідентичності	Івчанська О.М.	%
Фемінний	3	11
Андрогінний	17	61
Маскулинний	8	28
Недиференційований	0	0

Жінки-підприємці відрізняються яскраво вираженими показниками андрогінної ідентичності, яка представлена у 61% вибірки. Тобто, переважна більшість даних жінок має андрогінний вид гендерної ідентичності, який характеризується поєднанням високих показників як за характеристиками фемінними, так і маскулинними. Вони активно ідентифікують себе як з типово чоловічими рисами: агресивна, настирна, схильна до ризику, незалежна, мужня, так і з типово жіночими рисами: жіночна, добра, вірна, уважна.

Отримані результати можуть бути проінтерпретовані з опорою на сучасний підхід, згідно з яким, сучасну цілісну особистість характеризують не окремі характеристики маскулинності або фемінності, а конструкт «андрогінність». У руслі даного підходу андрогінний вид ідентичності розглядається як інтегрована система емоційно-експресивного стилю, притаманного жінці, та інструментального стилю активності, притаманного чоловіку, що в свою чергу дозволяє отримати індивіду свободу та незалежність від диктату статевих ролей. Андрогінні респондентки з більшою невимушеністю можуть бути то незалежними й сильними, то м'якими й турботливими, в залежності від ситуації, і тому легше адаптуються до різноманітних ситуацій.

Вдвічі менші показники вираженості маскулинного виду гендерної ідентичності: 28% вибірки характеризуються як більш активні, самостійні, цілеспрямовані, схильні захищати свої погляд, індивідуалістичні, амбіційні.

Найнижчі показники прояву у даній групі має фемінний тип гендерної ідентичності, який виявлений у 11% вибірки. Низькі показники вираженості даного виду є доволі типовими для соціально та професійно активних сучасних жінок в цілому, що у даній групі підтверджується.

Привертає увагу той факт, показників недиференційованої гендерної ідентичності серед жінок у даній групі не виявлено взагалі. Недиференційований тип гендерної ідентичності, який відрізняється заниженими показниками, як маскулинного, так і фемінного виду, доволі часто асоціюють із ранніми дитячим травмами, пов'язаними із проблематичністю прийняття батьками статі та гендерних характеристики дівчинки, зі спробами нав'язати їй певні гендерні стереотипи та ролі.

Жінки-підприємці з фемінною гендерною ідентичністю мають середні показники диференційованості «Я»: ідентифікують себе через незначну кількість різноманітних модальностей, частіше акцентують увагу на актуальних ознаках власного «Я», майже не вказуючи перспективних характеристик, активніше вказують на власні позитивні і дуже обмежено на власні негативні характеристики; а

Таблиця 2

Розподіл рівнів диференційованості «Я-образу» жінок-підприємців з різними видами гендерної ідентичності за методикою «Хто Я?»

Рівні диференційованості	Фемінна ГІ	Андрогінна ГІ	Маскулинна ГІ
	%	%	%
Дуже низький	0	0	0
Середній	100	24	75
Високий	0	76	25
Дуже високий	0	0	0

також обмежено варіативно оцінюють інтенсивність прояву вказаних особистісних характеристик.

Жінки-підприємці з андрогінним видом гендерної ідентичності мають відмінності у розподілі рівнів диференційованості «Я»: домінування високих показників та незначну представленість середніх. Для них характерна вища когнітивна складність та диференційованість «Я»: вони ідентифікують себе через ширше коло модальностей, акцентують увагу не лишена тому, якими він є на даний момент, але і на тому, якими вони хочуть бути, вказують не лише власні позитивні, але й негативні характеристики, виявляють осмислену здатність оцінити інтенсивність їх прояву.

Жінки-підприємці з маскулинною гендерною ідентичністю мають дзеркальні відмінності у порівнянні з андрогінним: домінування середніх та незначну представленість високих показників диференційованості «Я»

Таблиця 3

Розподіл видів валентності «Я» жінок-підприємців з різними видами гендерної ідентичності за методикою «Хто Я?»

Види валентності	Фемінна ГІ	Андрогінна ГІ	Маскулинна ГІ
	%	%	%
Позитивна	0	65	0
Амбівалентна	0	0	50
Негативна	0	0	0
Нейтральна	0	35	25
Завищена позитивна	100	0	25

Жінки-підприємці з фемінною гендерною ідентичністю характеризуються вираженими показниками завищеної позитивної валентності, яка виявляється у акценті при описі власного «Я» виключно на ознаках власної неповторності та унікальності, застосуванні зворотів на зразок «найрозумніша», «найкраща», що часто говорить про захисні механізми захисту, що маскують їх невпевненість, сумніви, самозвинувачення.

Значна частина респонденток з андрогінною гендерною ідентичністю має позитивну валентність «Я», яка характеризується стійким позитивним ставлення до власної гендерної ролі, є ознакою адаптивного стану ідентичності. Але третині даної вибірки притаманна нейтральна валентність: їх «Я-образ» характеризується рівновагою між позитивними та негативними самоідентифікаціями, що може свідчити про певний «стан мораторію».

Жінки-підприємці з маскулинною гендерною ідентичністю відрізняються домінування амбівалентної валентності та рівномірно представленими показниками нейтральної та завищено позитивної валентності. Домінування амбівалентного виду валентності може бути проявом переживанням кризи ідентичності, яка виявляється у неоднозначності та суперечливості ознак «Я», незадоволенні власною гендерною ідентичністю.

Таблиця 4

Середні показники типів «Я-образу» жінок-підприємців з різними видами гендерної ідентичності

Типи Я-образу	Фемінна ГІ	Андрогінна ГІ	Маскулинна ГІ
Авторитарний	2,0	8,5	9,0
Егоїстичний	2,5	5,0	10,0
Агресивний	2,5	4,5	9,0
Підозрілий	4,0	5,5	10,0
Підпорядкований	7,5	3,0	5,0
Залежний	8	3,5	5,0
Доброзичливий	8,5	5,0	4,0
Альтруїстичний	9	5,5	4,5

Жінки-підприємці з фемінним видом гендерної ідентичності відрізняються домінуванням таких типів «Я-образу» на середньому рівні: Альтруїстичний, Доброзичливий, Залежний, Підпорядкований. Альтруїстичний тип «Я-образу» характеризує даних жінок як делікатних, м'яких, безкорисливих та чуйних, але водночас як таких, які мають певні ознаки гіпервідповідальності, ситуативної готовності принести у жертву свої інтереси. Також вони схильні до кооперації, відрізняються гнучкістю та компромісністю, ініціативністю, схильні виявляти теплоту і дружелюбність у відносинах. У даної підгрупи також стабільний прояв середніх показників невпевненості, страхів та побоювань щодо сили власного «Я» та самоопису через такі ознаки, як: скромна, поступлива, чесно виконую свої обов'язки.

У жінок-підприємців з андрогінним видом гендерної ідентичності домінують показники лише одного типу на середньому рівні, Авторитарного типу «Я-образу»: при самохарактеристиці вони значно частіше застосовують характеристики: домінантна, енергійна, компетентна, люблю давати поради, вимагаю до себе поваги, упевнена в собі. Усі інші типи «Я-образу» мають більш-менш кількісно близькі показники, але усі нижче середнього рівня.

Жінки-підприємці з маскулиним відрізняються яскраво домінуючими показниками Егоістичного та Підозрілого типів «Я»: описують себе більш орієнтованими на власне «Я», схильними до суперництва, виявляють прагнення бути над усіма, але водночас переживаючи відособлення від інших, а також вказують на свою завищену критичність, скептичність, що призводить до обмеженості їх соціальної активності, до ситуативної відчуженості.

Висновки дослідження. 1. Жінки-підприємці відрізняються яскраво вираженими показниками андрогінної ідентичності. Ми розглядаємо андрогінний вид ідентичності як інтегровану гендерну систему, що дозволяє отримати жінці-підприємцю свободу та незалежність від диктату статевих ролей.

2. Жінки-підприємці з андрогінним видом гендерної ідентичності відрізняються домінуванням високих показників диференційованості «Я-образу»: ідентифікують себе через широке коло модальностей, акцентують увагу на власних актуальних та перспективних, позитивних та негативних характеристиках, виявляють здатність оцінити інтенсивність їх прояву.

3. Жінки-підприємці з андрогінним видом гендерної ідентичності відрізняються домінуваннями позитивної валентності: переважання позитивних ідентифікаційних характеристик над негативними свідчить про наявність у них стійкого емоційного позитивного ставлення до власної гендерної ролі.

4. У жінок-підприємців з андрогінним видом гендерної ідентичності домінують показники Авторитарного типу «Я-образу» на середньому рівні, тому при самохарактеристиці вони значно частіше застосовують характеристики: домінантна, енергійна, компетентна, люблю давати поради, вимагаю до себе поваги. Усі інші типи «Я-образу» мають показники нижче середнього рівня врівноважуючи основні характеристики «Я». Жінки-підприємці з фемінною гендерною ідентичністю відрізняються домінуванням Альтруїстичного та Доброзичливого типів «Я-образу», а з маскулиною гендерною ідентичністю – Егоістичного та Підозрілого типів при занижених показниках інших типів «Я».

Отримані результати дозволили виявити психологічні особливості «Я-образу» жінок-підприємців в залежності від виду гендерної ідентичності.

Список літератури:

1. Гасюк М.Б. Психологічні особливості самоактуалізації сучасної жінки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2003. 20 с.
2. Ліб І.І. Психологічні предиктори успіху і самореалізації жінок в підприємницькій діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2015. 21 с.
3. Мірошниченко О.М. Особливості самоактуалізації жінки у професійній діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2007. 20 с.
4. Найдовська І.В. Особливості життєвого стилю жінок у залежності від типу їх гендерної ідентичності : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2003. 20 с.

References:

1. Hasiuk M.B. (2003). Psykholohichni osoblyvosti samoaktualizatsii suchasnoi zhinky [Psychological features of self-actualization of a modern woman]. (PhD Thesis), Ivano-Frankivsk : Prykarpats'kyj universytet t im. V. Stefanyka.
2. Lib I.I. (2015). Psykholohichni predyktory uspikhu i samorealizatsii zhinok v pidpryiemnytskii diialnosti [Psychological predictors of the success and self-realization of women in entrepreneurial activity]. (PhD Thesis), Odesa : Odes'kyj nacional'nyj universytet im. I.I. Mechnykova.
3. Miroshnychenko O.M. (2007). Osoblyvosti samoaktualizatsii zhinky u profesiinii diialnosti [Features of self-actualization of women in professional activities]. (PhD Thesis), Kyiv : Instytut In-t psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy.
4. Naidovska I.V. (2003). Osoblyvosti zhyttievoho styliu zhinok u zalezhnosti vid typu yikh hendernoi identychnosti [Features of women's lifestyle depending on their gender identity]. (PhD Thesis), Kyiv : Instytut In-t psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-114
УДК 159.9

Семенів Н.М.
Національний університет «Львівська політехніка»

ПРОБЛЕМАТИКА ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОЇ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Анотація. Розглянуто сучасний стан розробки методів дослідження етнічної свідомості. Проаналізовано чинники, використовувані сучасною психологією для вивчення складності, унікальності, специфіки, формування етнічної свідомості. Виявлено взаємозв'язок етнічної свідомості з соціальними процесами та міжетнічною взаємодією. Здійснено вибір методів емпіричного дослідження етнічної свідомості. Проведено емпіричне дослідження етнічної свідомості в студентському середовищі. Проаналізовано результати дослідження рівня свідомості. Окреслено перспективи подальших досліджень етнічної свідомості. Зроблено висновок, що існує необхідність подальшого дослідження процесу формування позитивної етнічної ідентичності для запобігання кризовим станам у міжетнічних відносинах з небезпечними наслідками.

Ключові слова: етнічна свідомість, міжетнічні взаємини, етнічна ідентичність.

Semeniv Nataliia
Lviv Polytechnic National University

PROBLEMS OF THE FORMATION OF POSITIVE ETHNIC CONFORMITY IN THE STUDENT ENVIRONMENT

Summary. In article it is considered the perspective and the actual directions of the study of ethnic consciousness. Considered the present state of development of methods of research of ethnic consciousness. Analyzed the state of development of the concept of an ethnic consciousness in modern psychology. Revealed the relationships of ethnic consciousness with social processes and interethnic interactions. Established the influence of interethnic interaction on the formation of ethnic consciousness. In article it is analyzed the forming of ethnic consciousness reflects the psychological aspects of inter-ethnic communications associated with different types of social relations in society. Also in article it is analyzed research methodology factors used modern psychology to study the complexity, uniqueness, specificity, validity existence functioning ethnic consciousness of society. Much attention is given to characteristic discontinuity between the theoretical description of ethnic consciousness and their practical solutions applied in the study of ethnic relations as a field of scientific knowledge.Selected the methods of empirical research of ethnic consciousness. Conducted an empirical study of ethnic consciousnessin a student environment. Analyzed the results of research of consciousness level. Determined prospects for further research on ethnic consciousness. Further the author established that the study of ethnic consciousness as a branch of science is a gap between the theoretical description of the psychological phenomenon and applied practical solution. Outlined prospects for further research of ethnic consciousness areIt is concluded that there is a need to further study the process of forming a positive ethnic identity to prevent crisis states in interethnic relations with dangerous consequences. The author comes to the conclusion that there is a need a development of systems early prediction conflicts situations and a model of the emergence and spread of conflicts. This system will effectively prevent the crisis state of interethnic relations with dangerous consequences.

Keywords: ethnic consciousness, interethnic relations, ethnic identity.

Постановка проблеми. Міжетнічні відносини виступають різновидом соціальних відносин особистості та займають значне місце у забезпеченні безпеки особистості. Образ соціальної дійсності, сформований у свідомості індивіда в будь-яких формах (уявлення, стереотип тощо) в певному змісті спрямовує поведінку людини, оскільки формується на основі взаємодії об`єктивної ситуації і внутрішніх умов. Сукупність утворень, що можуть надавати спрямованості соціальній поведінці є соціальною спрямованістю.

Важливим аспектом соціального світогляду і свідомості є уявлення про соціальну реальність в тому аспекті, що вони формують основу орієнтації людини в навколишньому соціальному просторі.

Міжетнічні відносини виступають різновидом соціальних відносин. Розробка проблематики соціальних, у тому числі міжетнічних відносин в цілому і конфліктної стадії їх розвитку зокрема, є важливою і актуальною з двох причин. По-перше, через її практичне та прикладне значення, по-друге через перспективну можливість вивчення соціальних та міжетнічних відносин в більш широкому проблемному і методологічному контексті шляхом аналізу екстремальних варіантів їх розвитку.

Людина завжди шукає опори в житті, їй необхідно відчувати себе частинкою поняття «ми», і етнос – група, в усвідомленні приналежності до якої людина цю опору знаходить. До таких груп можна віднести партії, професійні об'єднання, церковні організації, неформальні об'єднання молоді і т. д. Чимало людей «занурюються» в одну з таких груп, але не завжди їх допомога задовільняє прагнення до психологічної стабільності і не завжди таке прагнення може бути реалізовано. Опора виявляється не занадто стійкою, тому що склад груп постійно міняється, терміни існування груп обмежені в часі, саму людину можуть із групи виключити за якусь провину. Етнічна спільність позбавлена таких хиб.

Тому проблема взаємозв'язку етнічної ідентичності та свідомості в умовах соціальних, комунікативних, релігійних відмінностей стає актуальною проблемою.

© Семенів Н.М., 2019

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З другої половини вісімдесятих і особливо в дев'яності роки провідним предметом дослідження закордонної соціальної психології стала проблема соціальних та етнічних конфліктів, їх виникнення, врегулювання й вирішення, яка базувалася на практичних аспектах застосування методик вивчення міжетнічних взаємин.

Сучасні закордонні роботи з психології міжетнічних взаємин мають насамперед прикладний характер. Ця галузь стала сферою наукових інтересів багатьох закордонних дослідників (J. Lukens, 1979; K. O'Sullivan, 1994; G.C. Williams, 1992; C. Zullo, 1999; C. Moore, 2003; B. Schmelzle, 2006; M. Lerma, 2006; J. Coakley, 2009 та ін.). Більшість дослідників вважає, що область сучасних практичних досліджень повинна бути зосереджена на проблемі етнічної ідентичності та свідомості, на організаційних процесах проведення міжетнічного і крос-культурного діалогу.

Вітчизняна етнічна психологія склалася з декількох інтелектуальних потоків, що існували до кінця 1980-х рр. По-перше, це група істориків і етнографів, у тій чи іншій мірі вивчали етнічні конфлікти і напрацювали чималий обсяг емпіричних знань про етнічні, етнорасові і етноконфесійні стосунки в різних країнах світу. Мова йде про роботи Ю.В. Бромлея, Е.А. Веселкіна, Л.М. Дробіжевої, І.І. Жигалова, В.І. Козлова, С.Я. Козлова, А.П. Корольової, М.Е. Крамарової, Е.М. Логінової, С.В. Михайлова, Ю.С. Оганисяна, М.І. Семиряги, В.А. Тишкова, С.А. Токарєва, Н.Н. Чебоксарова й ін.

Представники психологічного наукового співтовариства включали в об'єкт своїх досліджень психологію міжетнічних відносин, і якщо ще не мали можливості вивчати психологію реальних етнічних конфліктів у нашій країні, то, принаймні, виявляли й описували суперечливі механізми психології міжгрупових, у тому числі міжетнічних, відносин. В останнє десятиліття роботи В.С. Агєєва, Г.М. Андреєвої, І.С. Кона, С.К. Рощина, Г.У. Солдатової, В.А. Сосніна, П.Н. Шихірева, А.К. Уледова внесли значний вклад у розвиток етнічної конфліктології, у дослідження динаміки етнічних конфліктів, вироблення заходів по зниженню етноконфліктної напруженості й постконфліктної реабілітації.

Ряд етнопсихологічних робіт щодо особливостей розвитку міжетнічних взаємин як теоретичного так і практичного спрямування були створені російськими науковцями протягом 90-х років. Зокрема, це праці Платонова Ю.П., Почебут Л.Г. (1993), Бороноєва А.О., Павленко В.Н. (1994), Саракуєва Е.А., Крисько В.С. (1996), Лебєдевої Н.М. (1997), Стефаненко Т.Г. (1999).

Сучасні дослідження в Україні не обійшли увагою мету етнічної свідомості. Тенденції розвитку етнокультурної свідомості розглянуто І. Кресіною [1]. Проблема методів дослідження етнічної ідентичності вивчалась В. Горбуновою [3]. Етнічна ідентичність як чинник розвитку суспільства досліджувався М.Й. Боришевським [2]. Свідомість як основа адекватних взаємин у політетнічному світі розглядалась А. Льовочкіною та В. Хотинець [5; 6]. Фактори розвитку Психологічні особливості розвитку етнічної свідомості в юнацькому віці описані В. Горбуновою [8]. Соціологічний аналіз ідентичності здійснений С. Макеєвим [7].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Зважаючи на певну розробленість поняття етнічної свідомості, слід зазначити розрив між теоретичними напрацюваннями та практичною реалізацією дослідження рівня етнічної свідомості. Також в умовах кризових станів та нестабільності у житті українського суспільства існує потреба проведення досліджень особливостей міжетнічної взаємодії. Отримані результати емпіричних досліджень та міжетнічної взаємодії дають підстави для уникнення спекуляцій на міжетнічному підґрунті і невірного трактування взаємодії різних етнічних груп у політичному та громадському житті українського суспільства.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є: здійснити емпіричне дослідження етнічної свідомості в студентському середовищі, визначити специфіку формування етнічної свідомості у студентів і сформулювати перспективи подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Етнічна свідомість як соціально-психологічна категорія є визнаною складною системою поглядів, уявлень, ідей особистості, що виникають на основі її взаємодії з представниками інших етнічних груп, і, в свою чергу, відображають знання про них, а також стан і форми самовиокремлення власної етнічної спільності за визначеними ознаками, такими як цінності, мова, звичаї, традиції, культура, тощо.

Відповідно, етнічна самосвідомість як складова етнічної свідомості визначається як сукупність знань та уявлень про традиції, культуру, ідеали, цінності свого етносу, а також усвідомлення себе членом певного етносу і його місця серед інших народів.

Теоретичними дослідженнями встановлено, що феномен етнічної свідомості є провідним по відношенню до вивчення етнічної свідомості у соціальній психології, оскільки несе в собі усвідомлення етновизначальних компонентів. Тому можемо твердити про етнічну свідомість як систему знань про себе та інших, її індивідуальний та груповий рівень, тобто етнічну свідомість слід розглядати як взаємопов'язану ланку уявлень, образів, ставлення «Я – етнос – ми – етнос – міжетнічність».

Важливим соціально-психологічним аспектом і динамічною характеристикою етнічної свідомості є поняття етнічної компетентності, формування якої у молодому віці залежить від ряду соціально-психологічних чинників. Тобто, чим вища етнічна компетентність особи, тим вищий рівень її етнічної свідомості.

З метою забезпечення виконання основних завдань, перевірки гіпотези та розкриття концептуальних положень дослідження нами було здійснено емпіричне вивчення психологічних особливостей етнічної ідентичності студентської молоді. Вибірку склали студенти Національного університету «Львівська політехніка» у кількості 145 осіб; вибірка була гетерогенною – 96 дівчат та 49 юнаків. Респондентам повідомлялося про те, де і у який спосіб отримані від них дані будуть використані, що на нашу думку, сприяло забезпеченню вірогідності та надійності виконання завдань.

Емпіричне дослідження складалося з таких етапів:

– анкетування, з метою збору біографічних даних;

– вивчення особливостей особистісної сфери та особливостей етнічної свідомості з допомогою психодіагностичних методик;

– кількісна обробка отриманих результатів, які здійснювалася за допомогою програми SPSS 13.0. for Windows;

– якісна обробка інформації та підведення підсумків.

Для проведення дослідження нами було підібрано психодіагностичний інструментарій відповідно до мети дослідження. Методику «Дослідження типів етнічної ідентичності» (Г.У. Солдатова, С.В. Рижова)» було використано для визначення рівня етнічної ідентичності в міжетнічній взаємодії. Дана методична розробка дозволяє діагностувати етнічну самосвідомість і її зміни, динаміки в умовах міжетнічної напруженості.

Опитувальник містить 6 шкал, які відповідають такій же кількості типів етнічної ідентичності: етнонігілізм, етнічна індиферентність, етноегоїзм, етноізоляціонізм, етнофанатизм.

Методика «Дослідження соціальних дистанцій етнічних груп» (Е. Богардус) була необхідна для вивчення ставлення до певної етнічної групи, «міри» її прийняття, тому і була студентам запропонована. Шкала соціальної дистанції має на меті визначення соціальних ролей представників окремих етнічних груп, і є спрямована на визначення установки індивіда в етнічній свідомості, що демонструє ставлення до певної етнічної спільноти. На спеціальному бланку шкали соціальної дистанції за національною ознакою досліджуваним пропонувалося відзначити всі соціальні ролі (із запропонованих варіантів), які вони згодні надати типовим представникам певної етнічної групи.

У структурі етнічної ідентичності респондентів найбільшу частку склали студенти із позитивною ідентичністю – 88,9% (40 осіб), інші 11,1% (5 осіб) мали поєднані типи етнічної ідентичності. Виявлена тенденція поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів для сучасного українського суспільства має характер норми, що підтверджується іншими дослідженнями, і продовжує бути властивою переважній більшості.

Середні значення виявлених типів ідентичності у опитуваних, в цілому дозволяють представити їхню ієрархічну структуру і розподіл серед досліджуваних, по якому переважаюча позитивна ідентичність в найбільшій мірі характеризує етнічну свідомість сучасної студентської молоді (рис. 1).

Виявлено зв'язок шкал методики «Типи етнічної ідентичності» та «Дослідження соціальної дистанції» за критерієм парної кореляції Пірсона (табл. 1).

Таблиця 1

Зв'язок типу етнічної ідентичності та показників соціальної дистанції

Тип етнічної ідентичності	Ступінь прийняття народу		
	українці	поляки	німці
Етнонігілізм	-,197**	,089	,160**
Етнічна_ індиферентність	,129*	,175**	-,057
Норма	-,022	-,076	-,080
Етноегоїзм	-,432**	-,149*	-,100
Етноізоляціонізм	-,197**	,050	,149*
Етнофанатизм	-,140*	,075	,327**

Примітки:
1. * – показник статистичної значущості на рівні p<0,05.
2. ** – показник статистичної значущості на рівні p<0,01.

Отже, як засвідчують отримані значення кореляції, між етнічною ідентичністю існує прямий або обернений кореляційний зв'язок із ступенем прийняття народу, що виражається у наступних особливостях взаємозалежності шкал цих двох методик:

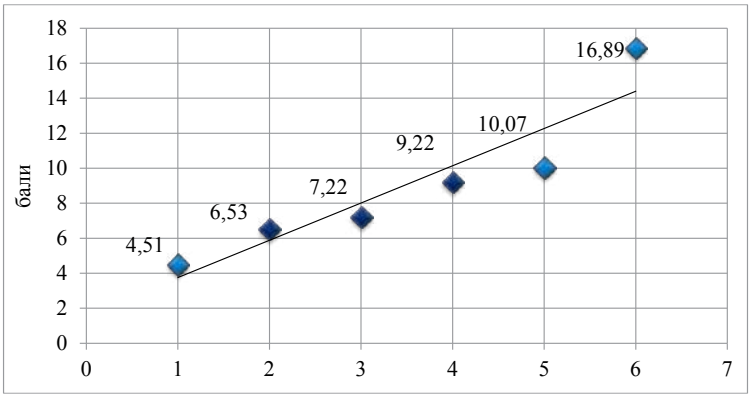
• етнонігілізм корелює з більшим ступенем прийняття німецького народу, оскільки допускає відхід від власної етнічної групи (від'ємний і статистично значимий показник кореляції до українців -,197, p<0,05) і німці якраз, як засвідчує статистично значимий отриманий результат (,160, p<0,01) виступають у свідомості стійкою соціально-психологічною групою, зв'язок із якою є кореляційним не за етнічним критерієм;

• щодо етнічної індиферентності (розмиття етнічної ідентичності) статистично значимою є кореляція з українцями (показник ,129, p<0,05) та поляками (,175, p<0,01) у порядку більшої ваги другого народу;

• щодо етнічної ідентичності (норма, поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів) немає кореляції по жодному народу, що дозволяє підтвердити нейтрально-позитивне міжетнічне сприйняття;

• щодо етноегоїзму сприйняття через призму «мій народ» демонструє статистично значимий кореляційний зв'язок з ступенем прийняття власного народу, який є від'ємним (-,432, p<0,01) і польського народу (-,149, p<0,05).

• щодо етноізоляціонізму респонденти підтвердили тенденцію, що із про-

1 – етнонігілізм; 2 – етноегоїзм; 3 – етноізоляціонізм; 4 – етнофанатизм; 5 – етнічна індиферентність; 6 – позитивна ідентичність (норма)

Рис. 1. Результати дослідження типів етнічної ідентичності у респондентів за середніми значеннями

тилежним кореляційним зв'язком до власного народу (-,197, p<0,01) збільшується визнання прийняття німців (,149, p<0,05), що підсилює перевагу їх прийняття за певними мірками по відношенню до українців і водночас засвідчує розмивання жорстких меж етнічного сприймання, притаманних даного типу ідентичності.

• щодо етнофанатизму виявлено статистично значимий кореляційний зв'язок із ступенем прийняття власного народу на рівні p<0,05, однак те, що він є від'ємним (-,140), підтверджує з його оберненим значенням виявлену додатню кореляцію по відношенню до ступеня прийняття німців (,327, p<0,01).

Отже, характер взаємодії типу ідентичності та ступеня прийняття іншого народу, як і свого власного підкреслює деяку позитивну двовекторність: наявна сформована у більшості позитивна етнічна ідентичність передбачає як повагу до себе як носія певного етносу і конкретного національно-культурного простору, так і в напрямі рефлексії відносно прийняття інших народів.

Отримані емпіричні дані за методикою «Дослідження соціальної дистанції за шкалою Е. Богардуса, дозволили встановити, що показник ступеня прийняття українців, поляків та німців за шкалою дистанції, серед них має найвище значення по відношенню до власного народу. Такий результат переконливо засвідчують середні значення ступеня прийняття кожного народу, наведені у табл. 2.

Таблиця 2

Результати прийняття народів за шкалою соціальної дистанції

Ступінь прийняття народу	Середнє значення
Українці	6,53
Поляки	4,98
Німці	5,33

Демонструючи свою прихильність до представників німецького народу більше, ніж до польського (середній показник 5,33 проти 4,98, відповідно), студенти засвідчують зближення в плані соціальної дистанції з порівняно сильною та розвинутою нацією на противагу сусідньому.

Проте, не слід вважати, що поляки займають третє місце за ступенем прийняття народів як дистанційно віддаленіший, абсолютно поступаючись німцям, оскільки виявлено кореляційний зв'язок з використанням Т-критерію для парних вибірок між шкалою прийняття поляків та німців за даною методикою, і в свою чергу, між поляками та українцями (табл. 3).

Таблиця 3

Зв'язок соціальної дистанції між народами за ступенями прийняття (методика Е. Богардуса)

Супінь прийняття народу		
українці × поляки	**українці × німці**	**поляки × німці**
,495**	,233	,664**

Примітка. ** – показник статистичної значущості на рівні p<0,01.

Це дозволило припустити, що українці, маючи певний взаємозв'язок по дистанції з поляками (показник кореляції 0,495, p<0,01), а поляки, в свою чергу, з німцями взаємодіють на рівні вищого показника кореляції (0,664, p<0,01), то наявна кореляція в співвідношенні дистанції польсько-німецького народу зближує нас із німцями завдяки статистично виявленій близькості поляків до них, тому поляки, і будучи статистично пов'язаними за показником дистанції з українцями, виступають «вікном інтеграції» з німцями.

Таблиця 4

Результати порівняльного дослідження семантичних ознак народів за методикою семантичного шкалювання Д. Піботі (у балах)

Характеристики	Середні значення		
	Українці	Поляки	Німці
критичний_легковірний	3,96	3,80	3,59
недовірливий_довірливий	3,67	3,86	3,60
агресивний_миролюбивий	3,23	3,07	3,46
бойовитий_пасивний	4,47	4,08	3,59
веселий_похмурий	5,72	3,67	4,44
легкодумний_серйозний	4,25	4,21	3,69
безтактний_тактовний	3,72	3,37	3,81
відвертий_лицемірний	4,96	4,32	3,88
гнучний_негнучкий	4,38	3,95	4,13
мінливий_впертий	3,28	3,85	3,67
збуджений_спокійний	4,03	4,33	3,66
активний_інертний	4,55	3,67	4,00
скупий_щедрий	3,84	4,33	3,66
самовпевнений_ соромязливий	4,55	4,33	4,00
впевнений_невпевнений	4,79	4,28	4,29
принциповий_ пристосуванець	3,95	4,01	3,35
непрактичний_практичний	3,30	3,74	3,62
прискіпливий_прощаючий	3,35	3,66	3,79
вибірковий_нерозбірливий	4,19	3,93	3,77
обережний_відчайдух	3,89	4,08	3,93
несміливий_сміливий	3,30	3,66	3,77
мякотілий_твердий	3,71	3,58	4,18
мякий_жорсткий	4,75	4,20	3,61
співробітництво	4,97	3,92	4,02
залежний_незалежний	3,88	4,22	3,54
загальмований_розкутий	3,72	3,80	3,32
організований_ імпульсивний	4,29	3,73	3,31
захоплений_стурбований	4,09	3,72	3,78
лінивий_трудолюбивий	3,89	4,15	3,83
нерозумний_розумний	3,44	3,98	3,76
приємний_неприємний	4,30	3,85	4,22
організованість	5,03	4,37	4,22
бойовитість	5,48	3,87	4,05
приємність	5,51	4,04	3,73
інтелект	5,18	4,08	4,08
гнучкість	4,73	4,11	3,99
комунікабельність	5,09	4,36	4,20
повага_до_людей	5,13	4,01	4,35

Тому ступінь прийняття щодо німців за шкалою соціальної дистанції Е. Богардуса серед студентів є вищим, ніж щодо поляків.

З огляду на порівняльну специфіку прийняття народів за шкалою соціальної дистанції, виявлено, що респонденти демонструють по відношенню до заданих груп практично однакову частоту вибору з позиції особистісних відносин: у якості друзів та сусідів, однак однозначним є прийняття у якості партнера серед представників українського народу чоловіка або дружини.

Виявлено зв'язок між методикою семантичного шкалювання та «соціальної дистанції Е. Богардуса» за критерієм парної кореляції Пірсона, що означає вплив величини показника прийняття народу (українці, поляки, німці) на вибір семантичних ознак, суб'єктивно їм приписуваним в якості певного набору автостереотипів.

На основі отриманих результатів, як видно з табл. 4, студенти в цілому, з 39 різних семантичних ознак для кожного народу виокремлювали часто по одній шкалі подібні числові значення, що дозволяє зробити висновок про те, що уявлення про кожен народ має стабільний і узагальнений характер у структурі етнічної свідомості українців.

Висновки. Таким чином, результати емпіричного вивчення етнічної свідомості дають можливість встановити стан міжетнічної взаємодії українських студентів з особами інших етнічних груп. Показники етнічної свідомості тісно пов'язані з особливостями пізнавальної, емоційної та мотиваційної сфер особистості. Важливим аспектом вивчення етнічної свідомості є її взаємозв'язок з позитивною етнічною ідентичністю.

У результаті проведеного кореляційного дослідження отримані дані про існування взаємозв'язку між методиками типів етнічної ідентичності та соціальної дистанції у прийнятті етнічних груп, а також про окремі статистично значущі зв'язки ступенів прийняття народів між собою за шкалою соціальної дистанції. Також результатом дослідження стало встановлення залежності між ступенем прийняття етнічної групи українців, німців та поляків із вибором семантично-етнічних ознак, які респонденти приписували кожному народу в залежності від рівня їх ієрархії у структурі етнічної свідомості опитаних.

Результати дослідження дають підстави для здійснення заходів щодо усунення ксенофобії та інших негативних проявів. Значною мірою етнічна свідомість зумовлюється особистісними характеристиками особистості студента, важливого значення набувають умови соціального макро- і мікросередовища, практика міжетнічного спілкування які формують толерантне ставлення до представників інших етнічних груп. Серед таких умов важливу роль, на наш, погляд відіграє збалансована етнічна політика, спрямована на формування гармонійного громадянського суспільства.

Подальші напрямки досліджень передбачають вивчення, систематизацію та аналіз соціопсихологічних чинників міжетнічної взаємодії. Створена на основі фактичного матеріалу цілісна модель міжетнічних взаємин, яка описує їх формування та розвиток дасть можливість в подальших дослідженнях стати фактичним матеріалом при формуванні теоретичних основ психологічних засобів попередження та врегулювання негативних явищ в суспільстві, викликаних етнічними чинниками. Також потребує розширення база емпіричного дослідження, зокрема існує потреба досліджень в середовищі етнічних меншин.

Список літератури:

1. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.
2. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні :* монографія. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 138–144.
3. Горбунова В.В. Проблема методів дослідження етнічної свідомості в психології. *Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. Т. IV, Ч. 5. Київ : Вид-во «ГНОЗІС», 2002. С. 71–75.
4. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. Москва : Смысл, 1998. 389 с.
5. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание. СПб. : Алетейя, 2000. 240 с.
6. Льовочкіна А.М. Етнопсихологія : навч. посіб. Київ : МАУП, 2002. 144 с.
7. Макеєв С.О. Соціологічний аналіз ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 3. С. 161–163.
8. Горбунова В. В. Психологічні особливості розвитку етнічної свідомості в юнацькому віці. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 1. С. 47–56.
9. Giles H., Reid S., Harwood J. The dynamics of intergroup communication. New York : Peter Lang, 2010. 456 p.
10. Reid A. Scott. Social Psychological approaches to intergroup communication. *The Handbook of Intergroup Communication. Cambridge*, 2012. P. 249–252.
11. B. O'Leary. The politics of ethnic conflict regulation : case studies of protracted ethnic conflicts. London ; New York : Routledge, 1993. 321 p.
12. Dukes F. Public Conflict Resolution : a Transformative Approach. *Negotiation journal,* 1993. P. 211–221.
13. Deutsch M. The Resolution of Conflict: Constructive and Destructive Processes. Yale University Press, 1973. 420 p.

References:

1. Kresina I.O. (1998). Ukrainska natsionalna svidomist i suchasni politychni protsesy: Etnopolitolohichnyi analiz [Ukrainian national consciousness and modern political processes: ethnopolitical analysis]. Kyiv : Vyshcha shkola. (in Ukrainian)
2. Boryshevskyi M.Y. (2003). Natsionalna samosvidomist ta identyfikatsiia hromadian yak chynnyk demokratychnykh peretvoren v ukrainskomu suspilstvi [National identity and identification of citizens as a factor in democratic transformations in Ukrainian society]. *Sotsialno-psykholohichnyi vymir demokratychnykh peretvoren v Ukraini.* Kyiv : Ukrainskyi tsentr politychnoho menedzhmentu, pp. 138–144. (in Ukrainian)

3. Horbunova V.V. (2002). Problema metodiv doslidzhennia etnichnoi svidomosti v psykholohii [The problem of methods of studying ethnic consciousness in psychology]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy,* vol. IV, part 5, 71–75. Kyiv : «HNOZIS». (in Ukrainian)
4. Soldatova G.U. (1998). Psikhologiya mezhetnicheskoy napryazhennosti [Psychology of inter-ethnic tensions]. Moskva : Smysl. (in Russian)
5. Khotynets V.Yu. (2000). Etnicheskoe samosoznanie [Ethnic identity]. Sankt-Peterburg : Aleteiia. (in Russian)
6. Lovochkina A.M. (2002). Etnopsykholohiia [Ethnopsychology]. Kyiv : MAUP. (in Ukrainian)
7. Makeiev S.O. (2000) Sotsiolohichnyi analiz identychnosti [Sociological analysis of identity]. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh,* no. 3, pp. 161–163. (in Ukrainian)
8. Horbunova V.V. (2006). Psykholohichni osoblyvosti rozvytku etnichnoi svidomosti v yunatskomu vitsi [Psychological features of the development of ethnic consciousness in adolescence]. *Pedahohika i psykholohiia,* no. 3, pp. 47–56. (in Ukrainian)
9. Giles H., Reid S., Harwood J. (2010). The dynamics of intergroup communication. New York : Peter Lang.
10. Reid A. Scott (2012). Social Psychological approaches to intergroup communication. *The Handbook of Intergroup Communication*. Cambridge, pp. 249–252.
11. B. O'Leary (1993). The politics of ethnic conflict regulation : case studies of protracted ethnic conflicts. London ; New York : Routledge.
12. Dukes F. (1993). Public Conflict Resolution: A Transformative Approach. *Negotiation journal*, pp. 211–221.
13. Deutsch M. (1973). The Resolution of Conflict: Constructive and Destructive Processes. Yale University Press.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-115
УДК 316.442:314.151](477)

Федоренко О.С.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ З РІЗНИМ ТИПОМ ПОСЕЛЕННЯ (НА ОСНОВІ СЕРІЇ ФОКУС-ГРУП)

Анотація. У статті представлені результати проведення серії фокус-груп з внутрішньо переміщеними особами з Донецької та Луганської областей. Фокус-групи проводилися в Києві та Київській області з урахуванням типу поселення (дифузний тип – велике місто Київ, дифузний тип – обласне місто Бровари і компактне поселення на базі санаторію в мікро-районі Пуща Водиця, Київська обл.). Докладно розглянута процедура проведення та організація дослідження. На основі отриманих результатів виділено основні стратегії взаємодії внутрішньо переміщених осіб в процесі інтеграції: «кооперація з однодумцями», «споживацька поведінка» та «активна взаємодія з місцевими». Розглянуто перелік індикаторів процесу соціальної інтеграції, до яких входять наступні: комфортне самопочуття в громаді; задоволеність місцевою владою та довіра до соціальних інституцій громади; розвиненість соціальних контактів в приймаючій громаді; дискримінація та упереджене ставлення з боку жителів громади; рівень обізнаності щодо програм допомоги ВПО (державних та недержавних). Виявлено, що фактор вибору типу місця проживання та матеріальна забезпеченість, є важливими чинниками, що впливають на процес інтеграції ВПО.

Ключові слова: фокус-група, соціальна інтеграція, внутрішньо переміщені особи (ВПО), тип поселення, приймаюча громада.

Fedorenko Oleksandra
Taras Shevchenko National University of Kyiv

FEATURES OF THE SOCIAL INTEGRATION PROCESS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS WITH DIFFERENT TYPES OF SETTLEMENT (BASED ON THE FOCUS-GROUPS SERIES)

Summary. The article presents the results of a series of focus groups with internally displaced persons from Donetsk and Luhansk oblasts. Focus groups were held in Kyiv and Kyiv oblast, taking into account the type of settlement (diffuse type – Kyiv city, diffuse type – the regional city of Brovary and a compact settlement based on a sanatorium in the micro district of Pushcha Voditsa, Kyiv region). The procedure for conducting and organizing the study is considered in detail. On the basis of obtained results, the main strategies of interaction of internally displaced persons in the process of integration are singled out: «cooperation with like-minded people», «consumer behavior» and «active interaction with local citizens». The list of indicators of the social integration process are considered, which includes the following: a comfortable state of health in the community; satisfaction with local authorities and trust in social institutions of the community; the development of social contacts in the host community; discrimination and biased attitude from the part of the inhabitants of the community; level of awareness of IDP help programs (state and non-state). It has been found that the factor of choosing the type of residence and material security are important factors influencing the process of integration of the IDP. A common feature for all respondents who participated in the focus group study is the feeling of an insult to the situation, distrust of power, housing problems and difficulties in implementing the right to participate in elections. These factors prevent IDP from feeling integrated with the host society.

Keywords: focus group, social integration, internally displaced persons (IDP), type of settlement, host community.

Постановка проблеми. В останні роки у нашій країні зріс дослідницький інтерес до процесів міграції та трансформації соціальної структури населення через воєнні дії. Процес інтеграції внутрішньо переміщених осіб триває досі, кількість переміщених осіб в Україні, у Києві та Київській області зокрема, зростає щорічно. За даними на 3 травня 2018 року в Києві було зареєстровано 162334 тис. ВПО, а в Київській області – 63851 тис. [4]. Це третя область в Україні за кількістю переміщених осіб.

Натомість аналіз процесів соціальної інтеграції внутрішньо переміщених осіб в приймаючих громадах, є надзвичайно важливим, оскільки потребує зваженої регуляторної політики на рівні держави, вчасного реагування на проблеми, що виникають у середовищі переселенців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В широкому розумінні соціальну інтеграцію переселенців визначають як процес взаємної адаптації між мігрантами та приймаючою громадою. В науковій літературі представлені різні теоретичні моделі та емпіричні дослідження з даної проблематики. Зокрема, дослідниками Інституту економіки НАН України під керівництвом Новікової О.Ф., Амоші О.І., Антонюка В.П. представлено концептуальну модель інституційного забезпечення інтеграції ВПО, яка охоплює чотири групи компонентів для успішного включення ВПО в приймаючу громаду: базові потреби, політична та економічна активність, соціальна взаємодія ВПО та громади [2]. В Інституті демографії та соціальних досліджень було опубліковане дослідження Балакірєвої О.М щодо стану відносин між переселенцями та приймаючою громадою, в якому визначилося, що лише 59% ВПО почуваються комфортно у приймаючій громаді [1]. Науковий співробітник Центру дослідження

© Федоренко О.С., 2019

соціальних комунікацій НБУВ Дем'яненко М. у своїй доповіді «Внутрішньо переміщені особи України: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання» підсумував останні позитивні та негативні тенденції з приводу інтеграційних процесів ВПО та визначив, що ситуація залишається досить складною [3]. На важливість чиннику соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб в процесі адаптації та інтеграції вказують у своїй статті Чуйко О.В. та Голотенко А., які визначають, що також одним із чинників успішного включення ВПО в життя приймаючої громади, є ступінь задоволеності особою різними сторонами своєї життєдіяльності [8]. Психологічний аспект явища соціальної інтеграції вивчала у своїх роботах українська дослідниця Максимовська, яка звернула увагу на необхідність посилення ціннісно-інтеграційних можливостей ВПО у соціокультурне середовище міської громади [6].

Аналіз зарубіжних джерел показує, що оцінка процесу соціальної інтеграції має різні виміри. Зокрема, дослідники Міжнародної організації з міграції (МОМ), пропонують здійснювати оцінку різних показників схожості поведінки мігрантів та місцевого населення. У дослідженнях країн ЄС, Канади та США визначається оптимальний термін часу, за який іноземні мігранти інтегруються в приймаючі громади, який за їхніми оцінками складає від 5 до 10 років [5].

У вітчизняних реаліях ми маємо подібні тенденції, адже затверджена Кабінетом Міністрів України Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року, передбачає наступні умови інтеграції ВПО: житло, постійний дохід та зайнятість [7].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Ми розуміємо інтеграцію, як процес активної взаємодії усіх учасників процесу, як переселенців, так і членів приймаючої громади. Тому, спираючись на двобічність взаємозв'язку в діаді «ВПО як суб'єкт інтеграції – приймаюча громада» справедливо можна казати, що інтеграція ВПО в життя громади відбувається за рахунок реалізації ресурсних потенціалів обох сторін: людського, соціального, трудового, політичного. Водночас, ці процеси є недостатньо глибоко вивченими, іноді мають фрагментарний характер, і потребують подальших дослідницьких розвідок.

Метою статті є аналіз фокус-групового дослідження внутрішньо переміщених осіб, які мешкають в Києві та Київській області, присвячених виявленню особливостей інтеграційного процесу ВПО з урахуванням типу розселення в громаді (дифузний і компактний типи).

Виклад основного матеріалу. Основним методом дослідження було обрано метод глибинного групового інтерв'ю, або фокус-групи. У 1956 р Р. Мертон з М. Фіске і П. Кендалл опублікували книгу «Фокусування інтерв'ю», де був описаний цей якісний метод дослідження. Фокус-група являє собою групове, сфокусоване (напів стандартизоване) інтерв'ю, що проходить у формі групової дискусії і спрямоване на отримання від її учасників «суб'єктивної інформації» про досліджуваний предмет чи явище [9].

Нами було проведено серію фокус-груп, учасниками якого стали внутрішньо переміщені особи – 30 осіб віком від 30-60 років. Складність проведення дослідження полягало в тому, що питання, які є предметом інтерв'ювання, залишаються досить болючими для респондентів, оскільки частина із них й досі знаходяться в ситуації адаптації до нових умов життя. Не всі респонденти відкрито ідуть на контакт та готові ще раз поринути у травмівну для них ситуацію, згадувати події, які переживалися у недалекому минулому. У даному випадку, якісні методи дослідження допомагають глибше і всебічно дослідити проблему, «відчути» психологічний контекст переживань, зрозуміти стан і настрої людей, які були змушені кардинально змінити звичний стиль життя.

Попередня гіпотеза дослідження полягала в тому, що спосіб та місце розселення впливають на різні аспекти та прояви соціальної адаптації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб. Зокрема, були обрані три типи поселення: велике місто (м. Київ), невелике місто (м. Бровари, Київська обл.) та компактне поселення на базі санаторію (Пуща Водиця, Київська обл.).

В рамках фокус-групи був складений сценарій, в якому виділено 3 блоки, що мають наступні питання:

1. Вступна частина. Знайомство учасників. Звідки та коли переїхали та, що стало причиною вибору місця для переїзду?

2. Чи збираються повертатися додому або залишатися на постійне проживання тут? Чи є труднощі в інтеграції на новому місці проживання? Яка обізнаність з приводу державної допомоги та інших програм підтримки від громадських організацій?

3. Які відносини з місцевими мешканцями та чи достатньо комфортно себе почувають в новій громаді? Чи вважають себе інтегрованими в життя громади, чи активно беруть участь? Чи відчувають підтримку з боку громади (жителів, влади)? Чи відчувають дискримінацію та упереджене ставлення до себе? Чи є довіра до місцевих інституцій, влади?

Сценарій фокус-групи розрахований на кількість учасників до 10 осіб та тривалість від 1,5 до 2-х годин. Окрім цього було створено перелік індикаторів, що були закладені в питання блоків. Це такі індикатори як комфортне самопочуття в громаді; задоволеність місцевою владою та довіра до соціальних інституцій громади; розвиненість соціальних контактів в приймаючій громаді; дискримінація та упереджене ставлення з боку жителів громади; рівень обізнаності щодо програм допомоги ВПО (державних та недержавних).

Аналізуючи особливості проведення дослідження методом фокус-груп з категорією внутрішньо переміщених осіб, важливо звертати увагу на дотримання наступних принципів: а) створення безпечної ситуації для учасників; б) безоцінне ставлення до учасників; в) гарантія конфіденційності; г) узгодження із способом фіксації висловлювань учасників та дозвіл на аудіо-, відеозапис; д) професійна сенситивність модератора.

Опис результатів. Учасники фокус-груп розподілились за наступними параметрами:

– за статтю: чоловіки – 8, жінки – 22. Відповідно це 20% та 80%;

– за матеріальною забезпеченістю респондентів: низький рівень – 40%, середній рівень – 25%, вище середнього – 35%;

– за географічним місцем (область), з якої виїхали учасники групи: 16 осіб (55%) – Донецька область, 14 осіб (45%) – Луганська область.

Респонденти усіх трьох груп покинули місце постійного проживання в період від 2014 до 2015 року.

Характерною особливістю виявилось те, що майже всі респонденти виїздили на певний час, не очікуючи на пролонгованість ситуації. Із відповідей учасників видно, що ситуацію переїзду сприймали як тимчасову: *«Виїздили з літніми речами, одна сумка і все. Сподівалися, що ненадовго» (м. Бровари).* Водночас окремі учасники вказують, що їхнє розуміння тимчасовості вже зазнає змін: *«Зараз є відчуття, що в найближчий час додому ми точно не повернемося. Хоча надія, звісно, є» (м. Київ); «Чотири роки було відчуття тимчасовості, але зараз вже ні» (р-н Пуща Водиця).* Більшість респондентів звертають увагу на вимушений характер переїзду.

Подібні настрої внутрішньо переміщених осіб можна характеризувати, як усвідомлення факту невідворотності подій і необхідності прийняття ситуації, яка склалася.

Наводимо аналіз проведеного дослідження у трьох фокус-групах, вказаних вище.

Перша група ВПО, що оселилася в Києві, причинами вибору місця для нового проживання назвала наступні: *«Київ – велике місто, багато можливостей», «є друзі, знайомі», «є робота, керівництво переїхало», «місто «близьке за духом», «багато грошей, є чим замороблятися».*

Повертатися назад ніхто із респондентів не має намірів, усі мають роботу або перевезли власний бізнес, більшість винаймають квартири, дехто з ВПО (приблизно 7%) вже придбали власну квартиру в Києві.

Однак, ті респонденти першої групи, хто мав справу з орендою житла, вказують, що це стало проблемою в психологічному плані, адже відчули на собі випадки упередженого ставлення з боку місцевих жителів: *«Нас, «донецьких» не бажають селити в свої квартири, вважають, що ми небезпечні. Дискримінація присутня звісно, також кажуть, що ми «сепори», тому не здають квартири».*

Значною перепоною для інтеграції ВПО цієї групи, на нашу думку, є відсутність права на прийняття участі в виборах. Це обмежує їх свободу як «звичайних» громадян України, виділяючи в окрему категорію та маргіналізуючи: *«Ми не маємо права голосу на місцевих виборах. Щоб приймати участь у виборах президента потрібно докласти масу зусиль, чому ми, громадяни України, повинні комусь щось доказувати, щоб мати право голосу у своїй країні?».*

Респонденти першої групи в більшості волію не користуватися правом на отримання статусу ВПО, щоб уникнути зайвого тиску та уваги з боку державних служб. На їх думку, це не допомагає інтегруватися, а навпаки виділяє їх від інших громадян: *«Ми не реєструвалися як ВПО. Я сама можу прогодувати свою сім'ю. Адже всі ці перевірки та кількість документів створюють багато незручностей на негативних моментів для мене. Мене це принижує! Бо постійно ходять перевіряти, тільки тому, що ми з Донецького регіону, це дискримінує мене».*

Ця ситуація призводить до того, що ВПО не цікавляться жодними можливостями щодо додаткової державної чи громадської підтримки, нормативно-правовими документами з приводу переселення: *«Нам не потрібна ніяка державна чи будь-яка інша допомога. Краще я піду влаштуюся на роботу та буду сплачувати податки як всі інші громадяни. Так я буду ефективнішою для держави та для себе».*

Щодо комунікації та відносин з місцевими жителями, то тут проявляється наступне. З одного боку, ВПО мають розвинене коло соціальних контактів по роботі та бізнесу, водночас з іншого, не можуть почувати себе досить вільно та комфортно в громаді: *«Негативний настрій з боку місцевих, на мою думку спричинений ЗМІ та інформаційному полю, що нав'язує людям, що ми небезпечні. В свою чергу, ми також відчуваємо напругу по відношенню до киян, адже вони нас не розуміють. Той, хто не пережив того, що пережили ми – ніколи не зможе нас зрозуміти. Тому ми намагаємося більше кооперуватися з такими ж переселенцями, які розуміють нас. Та викреслити з контактів тих, з ким у нас різні думки, нам не потрібно це спілкування».*

Тому, однією із особливостей, яка проявляється в спільноті переселенців, є виокремлення кола спілкування на тих, хто «пережив такі ж почуття» та тих, «хто не був у цій ситуації»: *«У мене немає проблем у спілкуванні з киянами, однак я не відчуваю довіри в спілкуванні з ними. Ми можемо проводити час разом, але я не можу сказати, що в мене є друзі серед них. Коли ми спілкуємося, я відчуваю, що деякі теми краще не піднімати, тому я повинен завжди тримати «контроль» над розмовою і мені важно бути «самим собою» у цих відносинах».*

Друга група респондентів (які проживають в обласному місті Бровари) вказують на наступні причини переїзду: «переїхали зі своєю організацією»; «дешевші квартири ніж у Києві»; «прийняли жити до себе місцеві».

Найбільш болюча тема для переселенців цієї групи – це житлова проблема, яка становить 95% від усіх інших. На житло, за словами респондентів, витрачається майже вся заробітна плата, окрім того існує психологічний момент з боку орендаторів, які мають упереджене ставлення: *«Спочатку ми жили у місцевих, але через рік нас попросили шукати квартиру, це було восени, вже майже зима.. і я з двома дітьми вимушена була терміново знайти, де жити. Але люди, не хотіли нас брати ще і з дітьми, казали, що з собаками та дітьми не візьмуть…»*

Щодо відносин ВПО з населенням приймаючої громади, то тут також існують різні позиції. Є позитивні приклади співпраці, взаємодопомоги та кооперації з місцевим населенням: *«Спочатку, коли ми тільки переїхали місцеві нам дуже допомагали, давали посуд, необхідні речі для дітей та дому, прийняли нас гарно».* Водночас, присутній і негативний досвід, упереджене ставлення та дискримінація: *«У мене коло спіл-*

кування замикається на родичах – кум, кума, чоловік та діти, всі інші залишились у Луганську. Місцеві не дуже хочуть зі мною спілкуватись, коли дізнаються, що я з Луганської області».

Однак, є категорія переселенців, які об'єднують навколо себе активних однодумців для спільного вирішення проблем і стають лідерами суспільної думки. Як правило, вони висувають ініціативні пропозиції для покращення життя громади та створюють інтернет-спільноти серед своїх земляків: *«Я входжу до декількох інтернет-спільнот ВПО та постійно шукаю різні можливості для дозвілля моїх дітей. Мені важливо, щоб моя дитина не погіршила свою якість життя після переїзду та мені не важко зібрати сусідських дітей та повезти всіх разом на виставу до Києва. Плюс я постійно слідкую за інформацією, знаю мої права та усі оновлення до законів про ВПО».*

В результаті проведення фокус-групи було з'ясовано, що внутрішньо переміщені громадяни, які є малозабезпеченими та потребують сторонньої допомоги, схильні до отримання підтримки від громадських організацій та благодійних фондів. Деякі звертаються за допомогою в церкву, а є ті, хто досі потребує гуманітарної допомоги. Обізнаність в нормативно-правовій сфері та знання своїх прав дає психологічну впевненість ВПО. Коли людина цікавиться законами, що стосуються її соціальної ситуації та знає, куди можна звернутися в разі потреби провокує позицію суб'єктності по відношенню до власного життя.

Причинами вибору місця проживання третьої групи респондентів (компактне поселення в санаторію Пуща Водиця) є наступні: «направили благодійні організації», «підказали знайомі та «сарафанне радіо», «проживання є безкоштовним». Із відповідей респондентів: *«Нас «Донбас-SOS» направив в Пущу Водицю в санаторій, де ми безоплатно живемо вже 5-й рік, але умови тут погані: гарячої води нема, опалення також нема, кімнати маленькі, тобто виживаємо як можемо».*

У респондентів спостерігається достатньо складний психологічний стан, оскільки безоплатне житло, яким вони користуються, не влаштовує їх через відсутність гідних умов. Водночас прагнення змінити ситуацію у респондентів цієї групи не спостерігається. Є тенденція «перекладання» відповідальності на зовнішні обставини: *«Ми майже безхатченки, живемо тут на пташиних правах, без майбутнього дня. Держава не допомагає нам із житлом, а своє ми залишили. В усіх нормальних країнах держава дає соціальне житло переселенцям. А ми нікому не потрібні».*

Однією із важливих складових інтеграції є можливість мати право голосу на місцевих та загальних виборах. Для того, щоб брати участь в виборах, переселенці мають відмовитися від прийняття статусу ВПО, та разом з цим державною соціальною підтримкою, яка є життєво необхідною для деяких. А також, ВПО, що мають майно та прописку в непідконтрольній зоні, повинні спочатку виписатися, щоб мати нову прописку в іншій адміністративно-територіальній одиниці України, на підставі якої матимуть право голосувати. Таким чином, люди опиняються в ситуації вибору та тиску з боку нормативно-правової державної системи, що негативно впливає на їх емоційний стан та довіру до держави в цілому.

До незручностей та певного утиску також призводить спроба державної міграційної служби щодо зручного урегулювання системи обліку та відстеження місця знаходження ВПО. Вимоги, щодо перебування ВПО на новому місті проживання та перевірки з боку державних органів, створюють значну психологічну та моральну напруженість в громаді: *«Я не можу сидіти вдома та чекати, коли до мене прийдуть та глянуть, що я тут живу та чим я харчуюсь. Мені потрібно працювати, щоб виживати. А держава в такому випадку не допомагає мені, а заважає. Ті малі гроші, що виплачуються не вистачає нам, а ще і цей намір «перевірити» зовсім не сприяє гарному відношенню. Краще б допомагали, а не контролювали нас!»*

Однак є й такі переселенці, які зовсім не прагнуть працювати, їх влаштовує безкоштовне житло в санаторії, їм вистачає державних виплат, натомість вони ведуть нездоровий спосіб життя, страждають алкоголізмом та наркотичною залежністю, в них формується споживацька поведінка: *«У нас тут є сім'ї, в яких по троє-четверо дітей та батьки – алкоголіки. Вони не працюють, отримують державну допомогу на дітей та виплати по переселенню. Саме через таких ВПО місцеві вважають нас загрозою та мають упереджене ставлення до нас».*

Здебільшого спостерігається відсутність будь-якої взаємодії з місцевими, окрім спільного проживання зі «своїми» в санаторію. Однак, як і в попередній групі, існують свої лідери суспільної думки: *«В нас є дівчина, яка створила актив в нашому поселенні. Їх троє людей та вони влаштовують фестивалі і конкурси для наших дітей та запрошених місцевих. Вона співпрацює зі ЗМІ та з різними благодійними організаціями, інтернет групу створила».*

Впродовж проведення фокусованого інтерв'ю піднімалися питання тяжких негативних переживань та почуттів ВПО, таких як «образа», «біль», «печаль», «нерозуміння», «тривога та напруженість», «недовіра». Ця образа стосується самої ситуації, що сталася в країні та безпосередньо з кожним, образа на державу, на родичів та на людей, що цього не пережили. Це вказує на складний та болючий процес прийняття ситуації переселення та процесів адаптації та соціальної інтеграції. Це стосується усіх трьох груп, незалежно від місця поселення: *«Державі великий уклін за цю ситуацію, це вона винна в тому, що мені прийшлося покинути свій дім» (Бровари); «Довіри до держави немає, вона нічого не робить, щоб нам допомогти» (Пуща Водиця); «Держава сама нас виокремлює від інших громадян!» (Київ).*

Аналізуючи результати усіх трьох фокус-груп можна виділити наступні три стратегії взаємодії ВПО в процесі соціальної інтеграції. Перша стратегія – «кооперація з однодумцями», вказує, що переселенці спілкуються та взаємодіють переважно з такими ж переселенцями, будують дружні та професійні відносини. Це може відбуватися як у закритій, так і відкритій системі. Закрита система контактів не передбачає відносин з зовнішнім колом спілкування у вигляді приймаючого населення. Інша – відкрита система,

більш гнучка та передбачає розширення нових контактів в громаді, однак в пріоритеті залишається ближча взаємодія зі «своїми».

Друга стратегія – «споживацька поведінка», вказує, що ВПО схильні перекладати відповідальність за свою життєдіяльність у новій громаді на інших, очікуючи допомоги від держави, громадських організацій, благодійних фондів, сусідів та ін.. Водночас, власна активність та самостійність, не проявляється. Соціальні контакти встановлюються лише «за потребою», заздалегідь планується отримання певної вигоди. Визначний спосіб отримання інформації – «сарафанне радіо».

Третя стратегія, яку було виділено впродовж проведення серії фокус-груп, це «активна взаємодія з місцевими». Цю стратегію зазвичай обирають активні лідери громадської думки ВПО і яка передбачає постійну взаємодію з місцевими мешканцями, владою та іншими громадськими лідерами, створення активів та громадських об'єднань серед ВПО, різних активностей не лише у громаді, а й в інтернет-просторі.

Висновки та перспективи дослідження. В результаті проведення серії фокус-груп, було виявлено, що процес інтеграції залежить від різних умов та факторів, в тому числі від місця поселення ВПО (дифузне поселення у великому місті; дифузне поселення у невеликому місті; компактне поселення на базі санаторію) та рівня матеріального забезпечення осіб. З'ясовано, що переселенці, які мали низький рівень матеріального забезпечення до ситуації переміщення (й продовжують його мати зараз), обирають компактне місце проживання у безкоштовному помешканні та схильні вести достатньо закритий спосіб життя, сприймаючи ситуацію переміщення, як «тимчасову». Переселенці, які мали рівень матеріального забезпечення вище середнього, обирають для свого проживання дифузний спосіб розселення та велике місто (наприклад, Київ) і вказують, що матеріальні статки фактично залишаються на тому ж високому рівні, якими були і до ситуації переміщення. Це досягається за рахунок знаходження високооплачуваних робочих місць у великому місці, або ж завдяки налагодженню власного бізнесу.

Житлова проблема є найактуальнішою для більшості переселенців. Водночас, переселенці, які мали до ситуації переміщення власний бізнес, високі статки, гарантовані робочі місця тощо, не вказують на проблему житла, як основну. Їх більше хвилює моральний чинник ставлення до них з боку приймаючої громади, упередження і утиски щодо них та їхніх дітей. Ця категорія ВПО наполягає на власній спроможності подолати ситуацію, без державної підтримки та допомоги. Було виявлено, що чим менш суб'єктними є переселенці (орендують квартири, або ж компактно мешкають у складних умовах в санаторії), тим інтенсивніше зростає відчуття «залежності» і «сподівань» на державну допомогу та захист.

Важливими чинниками, які впливають на характер соціальної інтеграції ВПО, є індивідуальний тип орієнтування (установки) на ситуацію, що склалася: або ж інтегрування (включення) в нову громаду, чи, навпаки, очікування і сподівання на повернення додому. Відповідний тип установки впливає на характер дій: з одного боку виокремлюються лідери громадської ініціативи, які активно долучаються до процесів інтеграції, залучають до цієї діяльності інших, займаються громадською діяльністю або ж оволодівають новою професією, новим типом діяльності, будують власний бізнес. З іншого – пасивне «підкорення долі», очікування на повернення дезінтегрує переселенців, стає гальмівним бар'єром у розвитку спроможностей та здатностей щось змінювати і діяти, розвиває пасивність та споживацьку поведінку.

З'ясовано, що розвиненість соціальних контактів в громаді, підтримка місцевого населення є вагомим чинником інтеграційних процесів. Спільною проблемою на шляху до інтеграції для всіх респондентів є питання дискримінації щодо неможливості реалізації прав громадянина України на участь у виборах.

Виділено три можливі стратегії взаємодії ВПО в процесі адаптації до нового місця проживання та інтеграції в приймаючу громаду, це «активна взаємодія з місцевими», «кооперація з однодумцями», «споживацька поведінка».

Важливо зауважити, що в реаліях сьогодення, процес інтеграції має триваючий характер, його неможливо виміряти як остаточну результуючу крапку. Тому вважається важливим продовження дослідження цього явища, включення кількісних методів та статистичного аналізу для розробки структурної моделі та категоризації рівнів процесу соціальної інтеграції.

Список літератури:

1. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції : наук. доп. за ред канд. соціол. наук О.М. Балакірєвої; НАН України. Київ : ДУ «Ін-т економ. та прогнозув. НАН України», 2016. С. 96–115.
2. Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху : монографія / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін. Київ : НАН України, Ін-т економіки пром-сті, 2016. С. 235–349.
3. Дем'яненко М. Внутрішньо переміщені особи України: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання. Україна: події, факти, коментарі. 2018. № 3. С. 34–43. URL: http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2018/ukr3.pdf (дата звернення: 28.01.2019).
4. Динаміка міграції в Україні: де живе найбільше переселенців. URL: https://www.slovoidilo.ua/2018/05/11/infografika/suspilstvo/dynamika-mihracziyi-ukrayini-zhyve-najbilshe-pereselencziv (дата звернення: 28.01.2019).
5. Індекс інтеграції внутрішньо переміщених осіб. URL: https://cedos.org.ua/uk/vpo-integration-index/methodology (дата звернення: 28.01.2019).
6. Максимовська Н.О. Соціальна робота з інтеграції внутрішньо переміщених осіб у соціокультурне середовище міської громади «SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи». № 7 (2018). С. 64–66.
7. Про схвалення Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80 (дата звернення: 28.01.2019).

8. Чуйко О., Голотенко А. Соціальна підтримка в структурі особистісних ресурсів внутрішньо переміщених осіб. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія».* Київ, 2017. №1(6). С. 146–150.
9. Merton R., Fiske M., Candall P. The focused interview. Glencoe, 1956.

References:

1. Balakirieva O.M. (ed.) (2016). Vymusheni pereselentsi ta pryimaiuchi hromady: uroky dlia efektyvnoi suspilnoi adaptatsii y intehratsii [Forced migrants and host communities: lessons for effective social adaptation and integration]. Kyiv : In-t ekonom. ta prohnozuv. NAN Ukrainy, pp. 96–115.
2. Novikova O.F., Amosha O.I., Antoniuk V.P. (2016). Vnutrishno peremishcheni osoby: vid podolannia pereshkod do stratehii uspikhu [Internally displaced persons: from overcoming obstacles to success strategies]. Kyiv : In-t ekonomiky prom-sti. NAN Ukrainy, pp. 235–349.
3. Demianenko M. (2018). Vnutrishno peremishcheni osoby Ukrainy: aktualni problemy ta shliakhy yikh rozviazannia [Internally displaced persons of Ukraine: actual problems and ways of their solution. Ukraine: events, facts, comments] Ukraina: podii, fakty, komentari, № 3, pp. 34–43. Available at: http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2018/ukr3.pdf (accessed 19 February 2019).
4. Dynamika mihratsii v Ukraini: de zhyve naibilshe pereselentsiv (electronic resource). Available at: https://www.slovoidilo.ua/2018/05/11/infografika/suspilstv/dynamika mihracziyi ukrayini zhyve najbilshe pereselencziv (accessed 19 February 2019).
5. Indeks intehratsii vnutrishno peremishchenykh osib. Available at: https://cedos.org.ua/uk/vpo-integration-index/methodology (accessed 19 February 2019).
6. Maksymovska N.O. (2018). Sotsialna robota z intehratsii vnutrishno peremishchenykh osib u sotsiokulturne seredovyshche miskoi hromady [Social integration work in respect of internally displaced people in the socio-cultural environment of the urban community] «SOCIOPROSTIR: mizhdystsyplinarnyi elektronnyi zbirnyk naukovykh prats z sotsiolohii ta sotsialnoi roboty», № 7, pp. 64–66.
7. Pro skhvalennia Stratehii intehratsii vnutrishno peremishchenykh osib ta vprovadzhennia dovhostrokovykh rishen shchodo vnutrishnoho peremishchennia na period do 2020 roku. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80 (accessed 19 February 2019).
8. Chuiko O., Holotenko A. (2017). Sotsialna pidtrymka v strukturi osobystisnykh resursiv vnutrishno peremishchenykh osib [Social support in the structure of personal resources of internally displaced persons]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka «Psykholohiia»,* №1(6), pp. 146–150.
9. Merton R., Fiske M., Candall P. The focused interview. Glencoe, 1956.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-116
УДК 159.9.072:376.5

Шевчишена О.В.
Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ВІДСТЕЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ДО РОБОТИ З ОБДАРОВАНИМИ ДІТЬМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. Метою статті стало обґрунтування процедури відстеження професійних-особистісних можливостей вчителя, а відтак, підбір та апробація діагностичних методик, необхідних для дослідження рівня психологічної готовності педагога до роботи з обдарованими школярами в умовах інклюзивного навчання. В контексті дослідження психологічної готовності вчителів до роботи з даною категорією школярів вивченню підлягали: знання сучасних педагогів про психологію обдарованої дитини та зміст, які вони вкладають в поняття, пов'язані з обдарованою дитиною з особливими освітніми потребами; професійна спрямованість та наявність особистісних якостей, які характеризують придатність вчителя здійснювати роботу з даною категорією школярів, а також вміння педагогів аналізувати результати своєї діяльності щодо роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання. За результатами констатувального зрізу напрацьовано висновок, виходячи з якого оцінка виявлених рівнів психологічної готовності педагога до роботи з обдарованими учнями в умовах інклюзивного навчання може здійснюватися за мотиваційно-вольовим, інтелектуально-операційним та оцінювально-рефлексивним критеріями.

Ключові слова: обдарований учень, дитина з особливими освітніми потребами, професійно-особистісні можливості вчителя, психологічна готовність педагога до роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання, процедура відстеження професійно-особистісних можливостей педагога.

Shevchyshena Oksana
Khmelnytsky Regional In-Service Teacher Training Institute

MONITORING THE PSYCHOLOGICAL REDINESS OF A TEACHER IN WORK WITH CHILDREN IN CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION

Summary. The purpose of the article is to justify the procedure for tracking the professional-personal abilities of a teacher, and, therefore, the selection and testing of diagnostic techniques necessary to study the level of psychological readiness of a teacher to work with gifted students in the context of inclusive education. The results of numerous psychological studies give us the reason to understand under the psychological diagnosis a long process that would meet the conditions for optimal performance of the following pedagogical tasks, namely: creating conditions for self-education and creative self-realization of a teacher, and, accordingly, on this basis assessing by a teacher their own professional and personal capabilities, necessary for work with gifted children with special educational needs. In the context of the study of the psychological readiness of teachers to work with this category of schoolchildren, we learned the following things: knowledge of modern teachers about the psychology of a gifted child and the content they put into the concepts associated with a gifted child with special educational needs; the professional orientation and the presence of personal qualities that characterize the ability of the teacher to work with this category of students, as well as the ability of teachers to analyze the results of their work with gifted children under inclusive education. The tracking of the psychological readiness of the teaching staff to work with gifted children in the conditions of inclusive education was carried out with the help of: Elers`s methodology of diagnostics of a personality with motivation to success; opinion polls by conducting a set of conversations; the questionnaire "Psychological and Pedagogical Culture of a Teacher", the questions of which were modified according to the category of gifted children with special educational needs; as well as the questionnaire "Self-Assessment of the Professional Qualities of a Teacher", the issues of which were also modified in accordance with the specificity of work of a teacher with gifted children under the conditions of inclusive education. According to the results of the qualifying section, the conclusion is made on the basis of which the assessment of the revealed levels of psychological readiness of a teacher to work with gifted students under the conditions of inclusive education can be carried out using motivational-volitional, intellectual-operational and evaluation-reflexive criteria.

Keywords: a gifted pupil, a child with special educational needs, professional-personal possibilities of a teacher, psychological readiness of a teacher to work with gifted children under the conditions of inclusive education, procedure of tracking professional-personal abilities of a teacher.

Постановка проблеми. Одним із домінуючих напрямків розвитку системи шкільної освіти в Україні є створення сприятливих умов для самовдосконалення особистості учня, збагачення його внутрішніх ресурсів та креативних можливостей. Тому всі зусилля освітнього процесу сучасної школи спрямовані на формування зрілої особистості школяра, здатної до самостійних, впевнених та творчих дій в нестандартних життєвих і навчальних ситуаціях. Відповідно, в контексті інноваційного розвитку нашого соціуму виявлення та підтримка обдарованих дітей та підлітків, розвиток і реалізація їх здібностей виступають в якості пріоритетних завдань соціальної політики нашої держави, стратегічні цілі яких визначаються рядом нормативних документів, а саме: Законом України «Про освіту», Національною програмою «Діти України», Програмою розвитку обдарованих дітей і молоді.

Однак останніми роками в Україні складається доволі непроста ситуація щодо забезпечення сприятливих умов для навчання та виховання

© Шевчишена О.В., 2019

обдарованих дітей з особливими освітніми потребами, для реалізації їх здібностей, когнітивного та особистісного потенціалу. Аналіз численних досліджень психологів практиків дає нам підстави вважати, що не всі педагогічні працівники володіють глибоким рівнем знань з психології обдарованої дитини з особливими освітніми потребами, і як результат, не відзначаються професійною здатністю адаптувати існуючі нововведення у відповідності до можливостей до даної категорії дітей.

Проблема дитячої обдарованості на будь-якому етапі суспільного розвитку була актуальною. Суспільство завжди відчувало потребу в творчих та неординарних особистостях. Однак сьогодні в шкільній освітній практиці виявлення та підтримка дитячої обдарованості в умовах інклюзивного навчання набирає особливої актуальності. Адже українське суспільство інтегрує в світовий освітній простір, а відтак, потребує посиленої розробки нових підходів і методів, необхідних для роботи з обдарованими учнями з особливими освітніми потребами. Тому у міру наростання інноваційних процесів, які супроводжують різноманітні сфери нашого суспільства, одним із пріоритетних завдань шкільної освіти має також стати забезпечення належного психолого-педагогічного супроводу особистості обдарованої дитини з особливими освітніми потребами, спрямованого на розвиток не лише її інтелектуального потенціалу, але й і збагачення її внутрішнього ресурсу, актуалізацію особистісних можливостей, що б виступали для неї в якості запоруки напрацювання власного життєвого досвіду.

Відповідно, в контексті реформування сучасної школи проблема становлення та розвитку дитячої обдарованості в умовах інклюзивного навчання набуває особливого значення. Адже в умовах функціонування закладів загальної середньої освіти значна кількість обдарованих дітей з особливими освітніми потребами залишається поза увагою дорослих. Більшості вчителям, в силу певних обставин, не завжди вистачає професійної майстерності щодо створення та забезпечення таких психолого-педагогічних умов, за яких дитина з особливими освітніми потребами в спромозі продемонструвати власні креативні можливості та здібності в повному обсязі. Сьогодення вимагає від педагога гнучкості та здатності адаптувати свої професійні можливості у відповідності до психологічних можливостей даної категорії дітей. Тому в умовах функціонування сучасної школи питання формування психологічної готовності вчителя до роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання набуває особливої актуальності.

Тому беззаперечним залишається той факт, що необізнаність педагогічного працівника з психологією обдарованої дитини з особливими освітніми потребами не дає йому змоги швидко приймати виважені педагогічні рішення та досягати конструктивної взаємодії з даною категорією дітей. Тільки вчитель, який усвідомлює цінність цілеспрямованої роботи щодо розвитку особистості обдарованої дини з особливими освіті ними потребами, в спромозі забезпечити в школі безпечне освітнє середовище для даної категорії школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості роботи педагога з обдарованими дітьми були і залишаються в якості предмета окремого дослідження багатьох вітчизняних науковців. Для прикладу, вивченню підлягали: 1) діагностичні методи виявлення обдарованих дітей (Демченко В.В., Рабченюк Т.С., Савчук Л.О.); 2) психологічні аспекти розвитку інтелектуальних здібностей дітей (Арістов В.А.); 3) шляхи прогнозування соціальної адаптації обдарованих дітей, їх соціально-педагогічна підтримка (Коваль Л.Г., Звєрєва І.Д.); 4) психологічні особливості організації індивідуальної освіти та виховання обдарованих дітей (Янковчук М.М.); 5) психолого-педагогічний супровід обдарованих дітей (Антонова Е.Е., Брояк Н.В., Сікаленко Р.О.).

Автори, в цілому, акцентують увагу на створенні психологічних умов для виявлення обдарованих дітей шляхом застосування діагностичних методів, на створенні умов щодо розвитку їх інтелектуального потенціалу. Крім того, дослідники приділяють увагу питанням соціальної адаптації обдарованих школярів та забезпечення їм з боку дорослих соціально-педагогічної підтримки, формування у них мотивації щодо індивідуальної освіти та самовдосконалення, а відповідно, формування у педагогів професійних вмінь і навичок щодо забезпечення психолого-педагогічного супроводу обдарованих учнів.

Однак, незважаючи на достатню кількість праць та публікацій, присвячених даній проблематиці, питання відстеження рівня психологічної готовності педагога до роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання не набуло стійкого поширення у психолого-педагогічній науці. Тому в контексті сучасної шкільної освітньої практики окремої уваги заслуговує обґрунтування процедури діагностики психологічної готовності педагогічного працівника до роботи з обдарованими учнями з особливими освітніми потребами, що, в свою чергу, також не виступало в якості предмета окремого дослідження науковців та практиків.

Тому метою даної статті стало: 1) опис та обґрунтування процедури діагностичного відстеження професійно-особистісних можливостей вчителів, необхідних для роботи з обдарованими школярами з особливими освітніми потребами; 2) підбір та апробація діагностичних методик на дослідження психологічної готовності педагога до роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання; 3) кількісний та якісний аналіз результатів констатувального зрізу і напрацювання на цій основі перспектив подальшого дослідження у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основне завдання сучасної шкільної освіти полягає у створенні та забезпеченні умов для розвитку творчої особистості обдарованого школяра з особливими освітніми потребами, стимулювання креативного та особистісного потенціалів, формування у нього позитивної мотивації щодо самовдосконалення та саморозвитку.

А тому в практику роботи керівництва закладу загальної середньої освіти та психологічної служби повинна широко увійти діагностика психологічних можливостей педагога, яка, з однієї сторони, виступає в якості запоруки забезпечен-

ня наукового підходу до роботи з педагогічними працівниками, а з іншої сторони – їх професійного розвитку та саморозвитку.

Основне призначення діагностування рівня психологічної готовності педагога до роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання – надання вчителям необхідної допомоги у переосмисленні знань стосовно психології обдарованої дитини та понять, пов'язаних з дитячою обдарованістю серед дітей з особливими освіті ними потребами, а також сприяння розвитку у них здатностей усвідомлювати та переосмислювати свої професійно-особистісні якості, які, в свою чергу, слугують запорукою забезпечення сприятливих умов для навчання та виховання обдарованих дітей в умовах інклюзивного навчання.

Система шкільної освіти повинна дбати про створення умов для гармонійного розвитку особистості обдарованого учня, всебічного розкриття його потенціалів, формування у нього здатності відчувати себе активним суб'єктом у процесі вирішення власних проблем. Наразі в практиці шкільного освітнього простору існує протиріччя між потребами у розв'язанні проблем, пов'язаних із становленням та розвитком особистості обдарованого учня з особливими освітніми потребами та відсутністю належного рівня психологічної готовності вчителя до роботи з обдарованими дітьми з вадами психофізичного розвитку. Численні дослідження, здійснені психологами, дають нам підстави вважати про відсутність налагодженої системи підготовки педагогічних кадрів до роботи з обдарованими школярами в умовах інклюзивного навчання.

Тому вирішення проблем, пов'язаних із формуванням у педагогів психологічної готовності до роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання, можливе як зусиллями шкільної психологічної служби, так і в контексті післядипломної педагогічної освіти. Відповідно, наразі відчутною стає проблема обґрунтування процедури діагностичного відстеження професійно-особистісних можливостей вчителя, необхідних для роботи з обдарованими учнями з особливими освітніми потребами, та підбір на цій основі методів та методик для дослідження психологічної готовності педагога до роботи з даною категорією дітей.

Аналіз проблем, пов'язаних з підготовкою вчителя до роботи з обдарованими школярами в умовах інклюзивного навчання, дає нам підстави вважати за доцільним в обґрунтуванні технології психологічного діагностування. Результати численних психологічних досліджень дають нам підстави розуміти під психологічною діагностикою тривалий процес, який би відповідав умовам оптимального виконання наступних педагогічних завдань, за саме: створення умов для самоосвіти та творчої самореалізації вчителя, і, відповідно, оцінювання педагогом на цій основі власних професійно-особистісних можливостей, необхідних у роботі з обдарованими дітьми з особливими освітніми потребами.

Психологічна діагностика, як неодноразово стверджують психологи, має виступати, з однієї сторони, в якості інструменту прогнозування й проектування тенденцій розвитку професійно-особистісних можливостей педагога, необхідних у роботі з обдарованими учнями в умовах інклюзивного навчання, а з іншої сторони, в якості запоруки створення механізмів психолого-педагогічної підтримки його потенціалів, що, в свою чергу, виступає передумовою формування психологічної готовності педагога до роботи з обдарованими школярами з особливими освіті ними потребами. Основне призначення діагностування рівня психологічної готовності педагога до роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання – озброєння педагогічних працівників системою базових знань, пов'язаних з дитячою обдарованістю в контексті інклюзивного навчання, а також надання вчителям необхідної допомоги щодо їх професійного збагачення та оцінки ними власних професійних можливостей, необхідних у роботі з обдарованими дітьми з вадами психофізичного розвитку.

Реалізація подібного роду завдань має стати домінуючим пріоритетом як в контексті психологічної служби закладу загальної середньої освіти, так і на етапі роботи з педагогами в системі післядипломної педагогічної освіти.

Тому мета, яку ми поставили перед собою, полягала у дослідженні рівня знань сучасних педагогів про психологію обдарованої дитини та їх уявлень про зміст, які вони вкладають у поняття, пов'язані з обдарованою дитиною з особливими освітніми потребами. Відповідно, одним з основних завдань, які ми ставили перед собою, полягало у здійсненні оцінки рівнів сформованості психологічної готовності вчителів до роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання за мотиваційно-вольовим, інтелектуально-операційним та оцінювально-рефлексивним критеріями.

Дослідницьку вибірку констатувального експерименту склали 35 вчителів Хмельницького ліцею № 15 імені Олександра Співачука.

Оскільки мотиваційно-вольовий критерій передбачає професійну спрямованість та наявність особистісних якостей, які характеризують придатність вчителя здійснювати роботу з обдарованими дітьми, то в якості оцінки психологічної готовності педагога до роботи з обдарованими дітьми з вадами психофізичного розвитку згідно вище згаданого критерію ми використали методику діагностики особистості на мотивацію до успіху Т. Елерса [2].

Опитувальник містить 41 твердження, нарахування балів для кожного з яких здійснюється у відповідності до ключа методики. Кількісні результати по цій методиці означають: 1-10 балів – низький рівень мотивації до успіху; 11-16 балів – середній рівень мотивації до успіху; 17-20 балів – високий рівень мотивації до успіху; 20 балів і більше – надто високий рівень мотивації до успіху.

Результати діагностування за вище згаданою методикою свідчать, що 40% педагогів (14 осіб) відзначаються низьким рівнем мотивації до успіху, а відтак, не схильні докладати зусиль для досягнення результативності у власній професійній діяльності, зокрема, у роботі з обдарованими школярами в умовах інклюзивного навчання. Згідно констатувального зрізу, 45% вчителів (16 осіб) характеризується середнім рівнем моти-

вації до успіху, а відповідно, не боїться ризикувати, оскільки не є скованою у своїх діях. Виходячи з дослідження 12% вчителів (4 особи) відзначається високим рівнем мотивації до успіху, і лише 3% (1 особа) відзначається надто високим рівнем мотивації до успіху.

Психологи обґрунтовують той факт, що надто високий рівень мотивації до успіху може привести до надмірної самокритичності особистості вчителя щодо власних професійних можливостей. З іншої сторони, педагогічна рефлексія вчителя слугує для нього в якості запоруки вдосконалення власних знань стосовно категорії обдарованих дітей з особливими освітніми потребами, та здатності втілити в систему роботи з ними інноваційні методи та підходи, які нам пропонує сучасна психолого-педагогічна освітня практика.

Оскільки інтелектуально-операційний критерій передбачає наявність відповідного рівня професійної компетентності, то рівень психологічної готовності педагога до роботи з обдарованими дітьми з особливими освітніми потребами згідно даного критерію може, в свою чергу, визначатися психологічними, педагогічними та методичними знаннями і вміннями, необхідних для забезпечення ефективної роботи з даною категорією дітей. Відповідно, в процесі комплексу бесід, проведених з педагогічними працівниками, було поставлено наступні запитання: «Який зміст Ви вкладаєте в поняття «дитяча обдарованість»?»; «З якою частотою, на Вашу думку, у дітей з особливими освітніми потребами проявляються природні здібності та обдарування?»; «Яким формам та методам у роботі з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання Варто віддавати перевагу?».

Опитування думок дало нам змогу відстежити динаміку уявлень педагогів про психологію обдарованої дитини та зміст, які вони вкладають в поняття, пов'язані з дитячою обдарованістю, про наявність в обдарованих дітей з особливими освітніми потребами здібностей та обдарувань, а також про доцільність застосування відповідних методів у роботі з обдарованими дітьми з вадами психофізичного розвитку.

Якісна інтерпретація одержаних відповідей та їх систематизація дали нам змогу відстежити наступну динаміку. На запитання «Який зміст Ви вкладаєте в поняття «дитяча обдарованість»?» педагоги, здебільшого відповідали наступним чином: 45% (16 осіб) («наявність високого рівня прояву розумових здібностей, які характеризують одну дитину, на відміну від іншої категорії дітей», «досягнення дитини, яке вимірюється високим рівнем інтелекту», «достатньо високий рівень прояву відповідних здібностей дитини, які проявляються у гнучкості її розумових процесів, що, в свою чергу дає їй змогу досягати кращих результатів у порівнянні з іншими дітьми»); 43% (15 осіб) («комплекс вроджених здібностей дитини інтелектуальної та творчої видів діяльності», «здатність дитини до визначних досягнень в соціально-важливих сферах людської діяльності, яка проявляється на рівні генетики»); 12% (4 особи) («прояв здібностей, який залежить від значної кількості чинників», «величина, яка передбачає лише можливість досягнення дитиною відповідного успіху»).

На запитання «З якою частотою у дітей з особливими освітніми потребами проявляються природні здібності та обдарування?» відповіді вчителів, в більшості випадків, виглядали наступним чином, а саме: для 42% вчителів (15 осіб) найбільш поширеною виявилася відповідь «буває вкрай рідко»; для 50% (17 осіб) доцільною виявилася відповідь «дана категорія дітей не схильна демонструвати здібності та обдарування через наявність вад фізичного та психічного спрямування, які в свою чергу перешкоджають прояву у них когнітивного та творчого потенціалу»; і лише 8% (3 осіб) обґрунтовують думку щодо наявності в шкільній освітній практиці обдарованих дітей з особливими освітніми потребами.

На запитання «Яким формам та методам роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання варто віддавати перевагу?» відповіді педагогічних працівників виглядали наступним чином: 43% (15 осіб) віддали перевагу індивідуальним формам роботи, зокрема індивідуальній корекції; групові форми роботи стали прерогативою діяльності 57% (20 осіб) вчителів. Однак варто підкреслити, що елементи тренінгів, яким віддала перевагу значна кількість вчителів, в основному спрямовані на удосконалення розумових операцій, а не на симулювання особистісного потенціалу обдарованих дітей з особливими освітніми потребами.

Аналіз опитаних думок дає нам підстави вважати, що більшість педагогічних працівників розглядають феномен дитячої обдарованості як біологічне явище, як поняття, яке характеризується кількісним показником, запорукою якого виступає генетичний чинник. Проте останні психологічні дослідження більшості дослідників неодноразово підкреслюють той факт, що ідентифікувати обдарованість, а тим більше дитячу обдарованість, буває вкрай складно. Значна кількість науковців переконливо доводить, що феномен обдарованості відзначається не лише кількісним ступенем здібностей, але й сукупним проявом некогнітивних характеристик, які, в свою чергу, схильні виступати в якості запоруки досягнення дитиною відповідного результату. Під обдарованістю сьогодні розуміють системну якість психіки, яка розвивається впродовж життя і залежить від багатьох чинників. Однак значна кількість вчителів характеризують обдарованих дітей за високим проявом когнітивних процесів і загальної обізнаності, а також за високим темпом працездатності, і тому розглядають їх як об'єкта задля експериментування розвивальних впливів, і, відповідно, віддають перевагу репродуктивним формам сприйняття інформації. Окрім того, педагоги не враховують ще й той факт, що серед дітей з особливими освітніми потребами також зустрічаються обдаровані діти, які в свою чергу, також складають «групу ризику» (це зумовлено проблемами обдарованих дітей з особливими освітніми потребами, які обумовлені, в більшості випадків, їхніми третинними ускладненнями, зокрема: проблеми, пов'язані з наявністю та проявом комунікативної потреби, замкнутість, самоізоляція, невпевненість, нерішучість, неготовність проявити свої здібності т.д.).

Тому педагогічні працівники схильні в основному віддавати перевагу інтенсивному стимулюванню інтелектуальної обдарованості, яка

доволі часто себе виявляє у закладах загальної середньої освіти. Однак обдаровані діти з особливими освітніми також потребують різностороннього розвитку, зокрема емоційно-почуттєвої, комунікативної та вольової сфер особистості. З відповідей вчителів напрацьовується висновок, що тренінгова робота є прерогативою діяльності практичного психолога, а в своїй діяльності вони застосовують лише елементи тренінгу. Однак ми всі розуміємо, що тренінговий підхід може лише тоді приносити користь та результат, якщо його застосування стає стійкою задачею у діяльності будь-якого педагогічного працівника.

Відповідно, аналіз опитаних думок дає нам підстави вважати, що в умовах функціонування сучасної школи педагогічні працівники потребують поглиблених знань з психології обдарованої дитини з особливими освіті ними потребами та розвитку вмінь і здатностей адаптувати різноманітні інноваційні методи та технології у відповідності до конкретного виду дитячої обдарованості.

Оцінювально-рефлексивний критерій готовності характеризує вчителя з точки зору його вміння аналізувати результати своєї діяльності та усвідомлення ним свого рівня професійної підготовки до реалізації мети і завдань роботи з обдарованими учнями в умовах інклюзивного навчання. З цією метою нами було застосовано опитувальник «Психолого-педагогічна культура вчителя» [1], в контексті якого вчителям було запропоновано деякі запитання, які, в свою чергу, було модифіковано у відповідності до категорії обдарованих дітей з особливими освітніми потребами та роботи з ними.

Для прикладу, на запитання опитувальника «Чи задоволені Ви як шкільний учитель своєю психологічною підготовкою до роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання?» педагоги відповідали наступним чином, зокрема: 5% вчителів (2 осіб) обрали відповідь «повністю»; 31% (11 осіб) – «зовсім незадоволений»; 42% (15 осіб) – «частково задоволений»; 22% (7 осіб) – «дуже мало задоволений».

На запитання «Як часто у вас виникають сумніви щодо правильності власних психолого-педагогічних дій та вчинків стосовно обдарованих дітей в умовах інклюзивного навчання?» відповіді педагогічних працівників виглядали наступним чином, а саме: «ніколи не виникають» стало відповіддю для 7% (2 осіб) вчителів; «часто» – для 43% (15 осіб) педагогічних працівників; «майже ніколи» і «повністю» стали характерними відповідями для 13% і 37% педагогічних працівників, тобто для 5 і 13 осіб зокрема.

На запитання «Якими психологічними методами Ви намагаєтесь керуватись у своїй педагогічній діяльності у роботі з обдарованими дітьми з особливими потребами» розподіл відповідей виглядав наступним чином, зокрема: 57% (20 осіб) вчителів віддають перевагу таким методам, як спостереження, бесіда, анкетування, тестування; 13% (5 осіб) вважають за доцільним застосування соціометрії в інклюзивному класі, де може навчатись обдарована дитина з особливими освітніми потребами, а 30% (10 осіб) акцентує увагу на застосуванні ними елементів тренінгу у роботі з даною категорією дітей.

В свою чергу, розподіл відповідей на запитання «Якою мірою Ви володієте вище вказаними психологічними методами у роботі з даною категорією дітей?» виглядає наступним чином, а саме: 21% (7 осіб) вчителів володіють більшою мірою; 39% (14 осіб) – меншою мірою; 40% (14 осіб) педагогічних працівників мають намір підвищити рівень оволодіння вище згаданими методами.

Напрацювання оцінки рівня сформованості психологічної готовності вчителя до роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання за оцінювально-рефлексивним критерієм здійснювалось також за допомогою опитувальника «Самооцінка професійних якостей педагога» [1], питання якого також було модифіковано у відповідності до специфіки роботи вчителя з одарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання.

У таблиці 1 представлено результати аналізу самооцінок педагогами власних професійних та особистісних якостей, що відповідають їхній професійній взаємодії з обдарованими дітьми з особливими освітніми потребами.

Аналіз самооцінок педагогів власних професійних якостей дає нам підстави констатувати факт, згідно якого у педагогічних працівників переважать стереотипні (62,86%), односторонні (62,86%), та стандартні (77,44%) підходи до

Таблиця 1

Особливості самооцінки педагогами власних професійних якостей

№	Професійні якості	К-сть	%	Професійні якості	К-сть	%
1.	Ординарність	18	51,43	Захопленість	17	48,57
2.	Залежність	15	42,86	Самостійність	20	57,14
3.	Самовпевненість	22	62,86	Самокритичність	13	37,14
4.	Професійна ригідність	23	65,71	Професійна гнучкість	12	34,29
5.	Індиферентність	23	65,71	Рефлексивність	12	34,29
6.	Стереотипність	22	62,86	Імпровізація	13	37,14
7.	Професійна невпевненість	13	37,14	Професійна самосвідомість	22	62,86
8.	Занижена самооцінка	20	57,14	Висока самооцінка	15	42,86
9.	Спрощене розуміння дітей	23	65,71	Глибоке розуміння дітей	12	34,29
10.	Односторонній підхід до дітей	22	62,86	Цілісний підхід до дітей	13	37,14
11.	Невитриманість	17	48,57	Самовладання	18	51,43
12.	Недостатня комунікативність	23	65,71	Контактність	12	34,29
13.	Задоволення знаннями	17	48,57	Пізнавальні потреби	18	51,43
14.	Стандартний підхід	27	77,14	Творча спрямованість	8	22,86

виховання і навчання дітей обдарованих дітей з особливими освітніми потребами. В цілому це зумовлено низьким рівнем самокритичності (37,14%) та заниженою самооцінкою (57,14%), а також низьким рівнем прояву творчої спрямованості (22,86%). В цілому педагоги не відзначаються глибоким усвідомленням та розумінням психології обдарованих дітей з особливими освіті ними потребами. А тому й в більшості випадків вони демонструють спрощене трактування потреб обдарованих дітей в умовах інклюзивного навчання, що, в свою чергу, може накладати негативний відбиток на взаємодії з учнівською аудиторією та прагненні дітей з особливими освітніми потребами демонструвати свої пізнавальні можливості в повному обсязі.

Сьогодні мабуть беззаперечним уже залишається той факт, що становлення та розвиток дитячої обдарованості має пройти шлях від обдарованого вчителя до обдарованого учня. Відповідно в умовах нових освітніх викликів сучасний вчитель має бути готовим переосмислювати постулати сучасної освітньої практики, а відтак, прагнути розвивати в собі креативні можливості, відчувати потребу в поглибленні знань з проблем психології обдарованої дитини з особливими освітніми потребами, відзначатися емоційною культурою, самовладанням, професійною впевненістю та педагогічною гнучкістю при виконанні поставлених професійних завдань щодо навчання та виховання обдарованих дітей в умовах інклюзивного навчання. Тому відповіді педагогів на подібного роду запитання дають нам підстави вважати, що вчителі потребують допомоги у поглибленні знань щодо психології обдарованої дитини з особливими освітніми потребами та розвитку у них професійно-особистісних можливостей, необхідних у роботі з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином результати констатувального зрізу доводять, що відстеження професійно-особистісних можливостей педагога, оцінка рівня його психологічної готовності до роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання за мотиваційно-вольовим, інтелектуально-операційним та оцінювально-рефлексивним критеріям мають виступати в якості запоруки досягнення вчителями ефективності в процесі навчання та виховання обдарованих школярів з особливими освітніми потребами, а відтак, мають стати одним з важливих завдань як для шкільної психологічної служби, так і в контексті системи післядипломної педагогічної освіти. Однак, проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вище згаданої проблематики. Зокрема, окремої уваги заслуговує розробка та апробація тренінгу з розвитку психологічної готовності педагога до роботи з обдарованими дітьми в умовах інклюзивного навчання.

Список літератури:

1. Молода В.І., Лапанчук Ж.О. Психодіагностичний інструментарій в роботі з педагогічними працівниками : навч. посібник. Кельменці : Управління освіти Кельменецької районної державної адміністрації, 2014. 58 с.
2. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методика и тесты : учебное пособие / Д.Я. Райгородский. Самара : «БАХ-РАХ-М», 2008. 672 с.

References:

1. Moloda V.I., Lapanchuk J.O. (2014). Psykhodiagnostychny instrumentariy v roboti z pedagogichnymy pratsivnykamy : navch. posibnyk [Psychodiagnostic toolkit in work with pedagogical workers: Teach. manual]. Kelmenetsk : Education Department of the Kelmenetsky District State Administration. (in Ukrainian)
2. Raiygorodsky D.A. (2008). Prakticheskaya psikhodiagnostika. Metodika i testy : ychebnoye posobiye [Practical psychodiagnostics. Methodology and tests: Tutorial]. Samara : "BAH-PAX-M". (in Russian)

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-117
УДК 37.013.42:004.774

Клочко О.О.
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

ОСВІТНЬО-ПРОФІЛАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МЕРЕЖЕВИХ ІГОР

Анотація. У статті досліджено потенційні можливості сучасних мережевих ігор з точки зору організації змістовного дозвілля, надання варіантів просоціальної альтернативної діяльності підліткам. Схарактеризовано загальну класифікацію сучасних мережевих ігор. Відповідно до класифікаційних ознак виділено адвентурні, екшн, аркадні, стратегії, рольові, стимулятори, логічні мережеві ірги. У ході аналізу ігрового процесу ігор «Minecraft» («Майнкрафт»), «Throne Rush» («Битва за трон»), «Clash of Clans» («Битва кланів»), «SimCity Bulding» («Сімсіті. Будівництво») було визначено ключові особливості таких ігор. Обґрунтовано освітньо-профілактичний потенціал ігор для особистості підлітків. Головна увага була у дослідженні зосереджена на розвитку позитивних і соціально схвалюваних умінь і навичок, позитивному впливі ігор на соціалізацію підлітків.

Ключові слова: Internet-мережа, мережеві ігри, освітньо-профілактичний потенціал гри, підлітки, соціальна комунікація, соціальні компетенції, соціалізація, геймерство.

Klochko Oleksiy
Sumy Makarenko State Pedagogical University

THE EDUCATIONAL AND PREVENTIVE POTENTIAL OF NETWORK GAMES

Summary. The article under review deals with the problems of the potential possibilities of modern network games in the context of the recreational leisure activities of teenagers, providing options for prosocial alternative activities of teenagers. Characterized the general classification of modern network games. Taking into account all the classification features, adventure games, actions, arcade games, strategies, simulators, role-playing and logical network games are highlighted. The special attention is paid to the general classification of the popular teenage games on the network. In the analysis a playing process of such games, as «Minecraft», «Throne Rush», «Clash of Clans», «SimCity Bulding» it was described some key features of them. The author stresses the educational and preventive potential of network games for teenagers' personality. Much attention is given to the development positive and social approving skills and practices, a positive impact of modern network games to the teenage socialization. Analysis of the gameplay of the game «Minecraft» allowed us to identify and characterize its features. Which are: the development of imagination, fantasy, creative thinking; expansion of educational knowledge and skills from the basics of physics, chemistry, biology, fundamentals of geometry and trigonometry. Analysis of the gameplay of the game «Throne Rush» («Битва за трон») and «Clash of Clans»allowed us to identify and characterize its features. Which are: tactical and strategic skills, as well as planning and forecasting skills. The game will be useful in history lessons. Analysis of the gameplay of the game «SimCity Bulding» allowed us to identify and characterize its features. Which are: the formation of management skills, leadership skills, ability to make management decisions, learn how to manage social groups. The study focused on the possibility of the proposed online games to become gaming platforms for organizing the educational process in educational institutions. As well as the establishment of social communication and the formation of social competencies, centers of different hubs (creative, intellectual and other centers of teenage and youth activity).

Keywords: Internet, network games, the educational and preventive potential of games, teenagers, social communication, social competencies, socialization, gaming.

Постановка проблеми. Сучасне інформаційно-технологічне суспільство надає підлітку можливості для розвитку соціальних компетентностей і особистісного потенціалу; виступає важливим освітньо-розвивальним й профілактичним ресурсом у практиці соціальної роботи. Сучасна Internet-мережа, на сьогодні, стала не тільки джерелом отримання та поширення інформації, але й джерелом та засобом соціальної комунікації, а також важливим джерелом дозвілля і розваг. Як і будь-яка інша соціальна дійсність, реальність у мережі зосереджує у собі прогресивні ідеї суспільства, позитивні сторони комунікації та соціалізації підростаючого покоління.

Зазначимо, що проблема виокремлення освітньо-профілактичного потенціалу багатьох сучасних мережевих ігор для дітей та підлітків є явищем достатньо дискусійним. Якісний аналіз Internet-мережі дозволяє визначити значні ризики і негативні фактори впливу на процес соціалізації підлітків. Надмірне захоплення мережевими іграми може призвести до формування певних різновидів комп'ютерної залежності (вебсьорферства, геймерства, залежності від соціальних мереж і месенджерів тощо; залучення до субкультур геймерських спільнот та груп смерті).

Разом з цим наше головне завдання – показати потенційні можливості мережевих ігор з точки зору організації змістовного дозвілля, надання варіантів альтернативної діяльності підліткам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заслуговують на увагу наукові розвідки Н. Лисенко, Н. Кирсти [2] щодо з'ясування ролі впливу мережевих ігор на процес соціалізації підроста-

© Клочко О.О., 2019

ючого покоління, становлення, як правило, негативних сторін такого захоплення.

У дослідженнях Н. Коваль, А. Смірнової [1] розглядаються можливості використання різного роду ігор-стратегій у процесі формування менеджерських умінь та навичок організаторів спеціальних подій соціокультурної діяльності.

Вітчизняний науковець А. Шумович [5] обґрунтовує доцільність та необхідність використання мережевих ігор у практиці event-менеджменту.

Виділення невиділених раніше частин загальної проблеми. Однак, дослідження проблеми установлення та розкриття освітньо-профілактичного потенціалу мережевих ігор показав відсутність ґрунтовних передових досліджень у вітчизняній науковий думці.

Постановка завдання – визначити і обґрунтувати освітньо-профілактичний потенціал популярних підліткових мережевих ігор.

Виклад основного матеріалу дослідження. Internet-мережа, на сьогодні, представлена значною кількістю мережевих ігор та розваг. Усі вони поділяються за різними класифікаційними ознаками на:

– адвентурні (пригодницькі), головним у таких іграх є пошук; різні предмети, на які натрапляє персонаж, подорожуючи в ігровому просторі, він використовує як засоби, зручні в конкретній ситуації;

– екшн, де необхідно використовувати рефлекси та швидкість реакції для подолання ігрових обставин;

– стратегії, головна мета яких – управління ресурсами, корисними копалинами, військами, енергією чи іншими подібними складовими (юнітами);

– аркадні, для яких характерний поділ гри на рівні, коли нагородою і метою є право переходу до наступного епізоду (місії);

– рольові, у якій у розпорядженні гравця є невеликий загін персонажів, кожен з яких виконує певну роль чи функцію, а їх завданням є спільними зусиллями дослідити віртуальний світ для виконання визначеної на початку гри мети;

– логічні як одне завдання чи набір головоломок для розв'язання;

– симулятори (імітатори), що зосереджено увагу на реакціях відповідного віртуального середовища [2].

У межах цього наукового пошуку пропонуємо розглянути освітньо-профілактичний потенціал мережевих ігор на прикладі найбільш затребуваних ігор серед підлітків 10-16 років із урахуванням їхніх інтересів, запитів, вимог щодо організації свого дозвілля.

Стверджуємо, що актуальними та референтними для підлітків є такі ігри: «Minecraft» («Майнкрафт»), «Throne Rush» («Битва за трон»), «Clash of Clans» («Битва кланів»), «SimCity Bulding» («Сімсіті. Будівництво») та подібні.

Аналіз ігрового процесу гри «Minecraft» («Майнкрафт») дозволив установити та схарактеризувати ряд її особливостей.

Гра Minecraft («Майнкрафт») надає у розпорядження гравця тривимірний процедурно генерований світ, що складається з кубічних блоків, які можливо використовувати на свій розсуд. Блоки поділяються на матеріали та об'єкти, що не обов'язково мають видиму кубічну форму, але займають умовний один кубик. Гра Minecraft («Майнкрафт») не ставить перед гравцем якихось однозначних цілей, але пропонує йому безліч можливостей і занять. Наприклад, дослідження світу, створення різноманітних конструкцій і предметів.

Розгляд загальних закономірностей, правил гри «Minecraft» («Майнкрафт»), а також її характерних особливостей дозволяє визначити та обґрунтувати її освітньо-профілактичний потенціал для дітей та підлітків.

Зазначимо, що гра «Minecraft» («Майнкрафт») покликана розвивати у гравців такі уміння та навички:

– формування здорового інтересу до особливостей ігрового процесу, до гри в цілому;

– розвиток ефективної комунікації і дієвої взаємодії з учасниками ігрового процесу;

– розвиток уяви і фантазії у процесі задумки, створення свого унікального ігрового простору і динамічного середовища, будівництва ігрових об'єктів, конструкцій та предметів;

– розвиток творчого мислення у процесі будівництва ігрових конструкцій і предметів;

– уміння орієнтування у просторі як проекція із реального світу (визначення сторін світу за природними ознаками; дослідження різних природних ландшафтів і кліматичних зон; зміна стратегії поведінки відносно чергування дня і ночі тощо);

– установлення логічних зв'язків й послідовності мислення та дій відносно застосування правил виживання у грі, поводження себе із незнайомими суб'єктами, у незнайомій або ж стресовій та небезпечній ситуації, а також використання правил будівництва різних ігрових конструкцій і предметів (правила послідовності будівництва і використання компонентів побудови об'єкту);

– розширення знань з основ фізики (фізичні властивості різних мінералів, металів, рідин та інших природних копалин; фізичні процеси такі як гравітація, тертя, блискавка тощо), біології (тваринний та рослинний світ; зміна дня і ночі, пір року; дослідження природних і кліматичних зон; одомашнення тварин; вирощування овочів та добування їжі тощо), хімії (хімічні реакції внаслідок поєднання різних сполук та речовин, створення нових речовин тощо);

– розширення знань з основ геометрії та тригонометрії (використання початкових наукових знань про просторові форми, відносини та їхні узагальнення, а також співвідношення між сторонами і кутами об'єктів будівництва тощо);

– залучення гравця у спільність однодумців, розвиток спільності інтересів та захоплень як основа подальшої ефективної комунікації та соціалізації у реальному світі (однак, спостерігається значна небезпека залучення та розвитку геймерства як специфічної форми адиктивної поведінки підлітків).

Слід зазначити, що гра «Minecraft» («Майнкрафт») стає базисом формування і деяких фізіологічних механізмів особистості (поведінковий динамічний стереотип), і, ймовірно, є основою формування деяких вузькопрофільних умінь і навичок (проективних, аналітичних, архітекторських тощо).

Зазначимо, що гра Minecraft («Майнкрафт») пропонує значні освітні можливості і має вели-

кий потенціал щодо використання її у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів. Для шкіл використовується версія Minecraft Education Edition, що значно, на нашу думку, оптимізує освітній процес навчальних закладів. Це універсальна платформа, яка дозволяє педагогам розвивати у дітей навички XXI-го століття. Для прикладу, зазначимо, що у школах Швеції «Minecraft» («Майнкрафт») є обов'язковою частиною освітньої програми з 2013 року. В Австралії гру використовують на уроках природознавства, у США – для вивчення історії. А у Північній Ірландії ігрову платформу встановили не тільки всі середні школи, а й бібліотеки. На противагу цьому, відзначимо, що в Україні, на рівні експерименту, ця освітня версія мережевої гри проходить апробацію у навчальних програмах уже у 92 школах країни, зокрема у містах Вінниця, Київ, Кропивницький та ін. [3].

Аналіз прогресивного досвіду таких навчальних закладів показав, що ця гра, сприяє творчості, співпраці і вирішенню проблем в захоплюючому середовищі, де єдиним обмеженням є уява гравця. Для уроку історії є цікавий сценарій реконструкції боїв. Під час вивчення геометрії – це побудова простих геометричних фігур.

Йде активна робота щодо упровадження освітньої моделі гри на уроках хімії, діти можуть змішувати різні сполуки.

На уроках англійської мови – учитель створює свій власний світ у грі, а учень проходить по етапах, використовуючи спеціальні таблички з написами.

Під час використання на уроках гри Minecraft («Майнкрафт») велика увага приділяється розвитку логічного і послідовного мислення дитини. Учень розуміє, що стіну не побудуєш із снігу, тому що він розтане, або на річці, тому що вона потече. Щоб створити сокиру, необхідно добути деревину і каміння [2; 3].

Аналіз ігрового процесу мережевих ігор «Throne Rush» («Битва за трон») і «Clash of Clans» («Битва кланів») дозволив установити та схарактеризувати ряд їх особливостей.

Гравець розбудовує селище, щоб наймати у ньому війська, удосконалювати їх та боротися з іншими селищами, керованими штучним інтелектом або іншими гравцями. Селище складається із ратуші, військових, оборонних, ресурсних споруд і декорацій. Від рівня розвитку ратуші залежить, які споруди і війська доступні гравцеві, скільки однотипних споруд він може мати. Військові споруди включають казарми, військові табори, фабрики заклять.

Розгляд загальних закономірностей, правил ігор «Throne Rush» («Битва за трон») і «Clash of Clans» («Битва кланів»), а також їх характерних особливостей дозволяє визначити та обґрунтувати їх освітньо-профілактичний потенціал для дітей та підлітків.

Зазначимо, що ці ігри формують у гравців тактичні і стратегічні уміння; основи взаємодії із іншими учасниками ігрового процесу.

Також принагідно варто зазначити, що у іграх «Throne Rush» («Битва за трон») і «Clash of Clans» («Битва кланів») необхідними є уміння здійснювати не тільки тривале планування й прогнозування ігрових активностей, а й стежити за конкретною ситуацією. Такі ігри розвивають здорову конкуренцію, наполегливість, здатність планувати свої дії, тренують багатофакторне мислення у підлітків, а також формують основи економічних знань.

Доцільним є використання гри на уроках історії (реконструкції битв, схематичне відтворення давніх фортець тощо).

Зазначимо, що ці ігри подібні між собою за своїм сюжетом, ігровим процесом та динамікою, хоча мають різні ігрові платформи. Так, гра «Throne Rush» («Битва за трон») розрахована на користувачів, які зареєстровані у різних соціальних мережах (Facebook тощо), і нею можна скористатися лише з комп'ютера (ПК). У гру «Clash of Clans» («Битва кланів») грають з платформи Android (на мобільних телефонах, планшетах). Зазначені особливості необхідно ураховувати під час організації ігрового освітнього процесу дітей та підлітків.

Аналіз ігрового процесу гри «SimCity Bulding» («Сімсіті. Будівництво») дозволив установити та схарактеризувати ряд її особливостей.

Гравець на початку гри одержує пустий шматок землі, який повинен облаштувати новими дорогами, будинками, заводами та магазинами. Заводи можуть виробляти сировину різного типу. Магазини обмежені відповідною кількістю і виробляють особливі товари із сировини, що одержана від заводів. За сировину і товари можна будувати нові будинки. Кожен дім будується у 6 етапів, у результаті яких будівля із маленьких бараків перетворюється у великий хмарочос.

Відповідно до проходження рівнів гри вимоги у місті підвищуються, усі будинки необхідно забезпечити спочатку електроенергією, потім водою, каналізацією, утилізацією відходів. Потім – пожежним депо, поліцією та поліклініками. Усі вищеперераховані компоненти є життєво необхідною інфраструктурою для мешканців, якщо ж щось із зазначеного буде відсутнім, це призведе до того, що мешканців ігрового міста почнуть покидати свої домівки.

Окрім цього, місто слід облаштовувати зеленими парками: хоча дана вимога і не є життєво необхідною, однак їхня відсутність буде псувати рівень життя населення у грі.

Гра «SimCity Bulding» («Сімсіті. Будівництво») наповнена допоміжною інфраструктурою: освіта, розваги і дозвілля, ігральний бізнес та культурні пам'ятки. Наявність такого типу будівель буде підвищувати щільність населення і їхнє загальне благополуччя. Якщо ж населення у місті задоволене, воно платить більше податків, і як наслідок спостерігається ріст соціально-економічних показників ігрового міста.

Розгляд загальних закономірностей, правил гри «SimCity Bulding» («Сімсіті. Будівництво»), а також її характерних особливостей дозволяє визначити та обґрунтувати її освітньо-профілактичний потенціал для підлітків.

Зазначимо, що ця гра-стратегія розрахована уже на більш дорослу аудиторію – підлітків, молодь. У ході виконання завдань ігрового процесу у гравців формуються і розвиваються економічні навички, закладаються основи функціонування громади на побутовому, соціальному, політичному, культурному та економічному рівнях своєї організаційної структури.

Гра є дієвою основою для формування менеджерських навичок, лідерських якостей, умінь приймати ефективні управлінські рішення. Ця чудова ігрова платформа для школи лідерів, де підлітки та молодь вчаться керувати конкретною громадою, вирішуючи усі нагальні завдання та долаючи проблеми управління і державної політики.

Запорукою успішного розвитку свого ігрового поселення-мегаполісу є схильність гравця до довготривалого стратегічного мислення. Урахування й аналіз багатьох соціально-економічних факторів – основа стратегії життєдіяльності свого міста.

Висновки з даного дослідження. Таким чином, можемо стверджувати, що сучасні ігри в мережі Internet можуть нести не лише ризики соціалізації особистості та небезпеки залучення до ігроманії, а значний освітньо-профілактичний потенціал. Деякі з цих ігор можуть слугувати ігровими платформами для організації навчально-виховного процесу у освітніх закладах; налагодження соціальної комунікації і формування соціальних компетенцій у різних школах лідерства, осередках різних «habів» (креативних, розумних та інших «центрах підліткової та молодіжної активності»).

Список літератури:

1. Коваль Н.М., Смірнова А.О., Смірнова Л.М. Івентивний менеджмент – інновація в інструментарії сучасного управління. URL: http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=76036 (дата звернення: 26.02.2019).
2. Лисенко Н.В., Кирста Н.Р. Педагогіка українського дозвілля : навчальний посібник. Частина 2. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2010. 360 с.
3. Minecraft у школі: як діти вчаться за допомогою популярної гри. URL: https://osvitoria.media/experience/minecraft-u-shkoli (дата звернення: 26.02.2019).
4. Хальцбаур У., Йеттингер Э., Кнаусе Б., Мозер Р., Целлер М. Event-менеджмент. Москва : Эксмо, 2007. 384 с.
5. Шумович А. Великолепные мероприятия. Технологии и практика event-менеджмента. Москва : Изд-во «Манн, Иванов и Фербер», 2007. 320 с.

References:

1. Koval N.M., Smirnova A.O., Smirnova L.M. Iventivny menedzhment – innovatsiya v instrumentariyi sucgasnogo upravlinnya [Event management – Innovation in modern management tools]. Available at: http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=76036
2. Lysenko N.V., Krysta N.R. (2010). Pedagogika ukrayinskogo dozvillya [Pedagogy of Ukrainian leisure]. Kyiv : «Slovo». (in Ukrainian)
3. Minecraft u shkoli: yak dity vchatsya za dopomigiyu populyarnoyi gry. Available at: https://osvitoria.media/experience/minecraft-u-shkoli
4. Khaltsbaur U., Yettynger Y., Knause B., Mozer R., Zeller M. (2007). Event-menedzhment [Event management]. Moskva : «Eksmo». (in Russian)
5. Shumovych A. (2007). Velikolepnye meropriyatiya. Tekhnologii i praktika Event-menedzhmenta [Great events. Technology and Practice Event management]. Moskva : «Mann, Ivanov, Ferber». (in Russian)

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-118
UDC 327.8

Nika Kratsashvili
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

THE SCALE OF RUSSIAN INFORMATIONAL INFLUENCE AND COUNTERMEASURES IN THE POST-SOVIET SPACE: COMPARATIVE ANALYSIS OF LATVIA AND GEORGIA

Summary. The paper aims to evaluate the features and implementation channels of Russian informational influence in Georgia and Latvia. The research also intends to explore the defense mechanisms Georgia and Latvia use against Russian propaganda. Based on the qualitative research methodology, the paper investigated primary and secondary sources. In the first part of the paper, there are reviewed the main characteristics and messages of Russian informational influence. In the second part of the study, the main channels of Russian informational influence in both countries are presented. Finally, the paper examines countermeasures taken by Georgia and Latvia against Russian informational influence. The study has identified that there are some similarities in terms of characteristics and implementation channels of Russian propaganda in both countries. The research has shown that Latvian and Georgian countermeasure policies are relatively different.

Keywords: Russia, Latvia, Georgia, Informational influence, Propaganda, Counter-measures.

Ніка Крацашвілі
Тбіліський державний університет імені Івана Джавахішвілі

МАСШТАБ РОСІЙСЬКОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ І КОНТРЗАХОДИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЛАТВІЇ І ГРУЗІЇ

Анотація. Метою роботи є оцінка особливостей та каналів реалізації російського інформаційного впливу в Грузії і Латвії. Дослідження також направлено на вивчення механізмів захисту, які Грузія і Латвія використовують проти російської пропаганди. На основі якісної методології дослідження досліджувалися первинні та вторинні джерела. У першій частині статті розглядаються основні характеристики та повідомлення російського інформаційного впливу. У другій частині дослідження представлені основні канали інформаційного впливу Росії в обох країнах. Нарешті, у статті розглядаються контрзаходи, які Грузія та Латвія вживають проти російського інформаційного впливу. Дослідження виявило, що існують деякі подібності з точки зору характеристик і каналів реалізації російської пропаганди в обох країнах. Дослідження показало, що контрзаходи Латвії та Грузії щодо різні.

Ключові слова: Росія, Латвія, Грузія, інформаційний вплив, пропаганда, контрзаходи.

Research. The Russian Federation's use of "Soft Power and propaganda for the purpose of realizing foreign policy objectives has become increasingly noticeable in different parts of the world" including in its neighborhood [Panchulidze, 2017]. Russia is likely to have adopted a new "form of 'hybrid warfare', reflected" in "the Gerasimov doctrine" [Monaghan, 2016]. Russian general Valery Gerasimov wrote in 2013 that "the very 'rules of war' have changed. The role of nonmilitary means of achieving political and strategic goals has grown, and, in many cases, they have exceeded the power of force of weapons in their effectiveness" [Mckew, 2017].

The annexation of Crimea by Russia in 2014 had a negative impact on the Baltic States as well. These countries began facing more serious security challenges [Otskivi, 2016, pp. 6, 9]. Moreover, Russia's soft power actions remain the prevalent challenge for modern Georgian foreign policy [Khatiashvili, 2018, p. 9]. Naturally, the experience of the Baltic States and Georgia which are actively troubled with Russian propaganda must be very interesting. Within the scope of this research, there is selected Latvia from the Baltic States because it is the most vulnerable to the lethal influence of Russian propaganda from them [Westbrook, 2018]. At the same time, as we see below, Latvia has quite effective countermeasures.

The nature and characteristics of Russia's non-military tactics – propaganda and disinformation in the post-Soviet space, particularly in Latvia and Georgia have been separately explored in previous studies [Otskivi, 2016; Kaprāns; Rozukalne, 2016; Avalishvili, Lomtadze & Kevkhishvili, 2016; Liberali, 2016; Kuczyńska-Zonik, 2016; Kuczyńska-Zonik, 2017; Kanashvili, 2017; Khatiashvili, 2018] and articles [Civil, 2016; LSM & Re:Baltica, 2017; Kupreishvili, 2017; Westbrook, 2018; Vakhtangashvili, 2018; Goginashvili, 2018]. However, there is a lack of knowledge in a scientific area in terms of analyzing the following: What kind of informational influence does Russia have in Latvia – the EU and NATO member country, and Georgia – which aims to become the member of both organizations? How is this influence spread in these countries? And, what are their defense mechanisms against Russian informational influence?

This research is the first attempt to use comparative analysis of Georgian and Latvian cases regarding Russian informational influence and provide a more or less overall explanation of characteristics and implementation channels of Russian propaganda and counter-measures in both states.

The research intends to investigate the scale of Russian informational influence in Latvia and Georgia and their major defense mechanisms.

© Nika Kratsashvili, 2019

Therefore, the most favorable option is to divide the research in three directions and accordingly, set three research questions: What kind of features does Russian informational influence have in Latvia and Georgia? What are the channels of Russian informational influence in both states? And, what kind of countermeasures do these states oppose to Russian informational influence?

The research strategy is case study through which qualitative method, particularly document analysis is adopted. The paper is based on primary and secondary sources, i.e. previous studies linked to these issues, online journal articles, official documents, specialists' opinions, and journalistic researches.

It has been said that "while propaganda and the manipulation of the public via falsehoods is a tactic as old as the human race, … the speed, reach and low cost of online communication plus continuously emerging innovations will magnify the threat level significantly" [Anderson & Rainie, 2017]. Propaganda presents "broad and positive" narratives "in simple and familiar language" and conceals "another side to the question". Hitler, for example, demonized the Jews as people who "sold out the German people" and stabbed them "in the back" in World War I [AHA]. The Russian propagandistic machine seems to be based on the same methods. What is worse, sometimes disinformation is covered "in a story that otherwise seems quite logical and fact-based" [Bogle, 2018]. A part of a society whose understanding of media literacy is not high might believe such disinformation easily.

Latvia and the Baltic states as a whole are the only post-Soviet republics that be-came the members of both the EU and NATO in 2004 [Burke, 2014]. According to the dominant paradigm of International Relations – Realism, the "self-help" remains one of the most important determinants in terms of state security in the international system [Walt, 2017]. Indeed, if the military security is guaranteed by the NATO and ensuring economic safety is attempted, these countries still have to hope for the abovementioned "self-help" in social, political, and most of all, in informational sphere [Westbrook, 2018]. The same happens in Georgia, a country which is not a member of either NATO or the European Union, especially on the background of occupied territories and Russia's ongoing creeping occupation. As the Kremlin understands well that it cannot change the "strategic priorities" of the countries which are "politically integrated into the European space, and can't turn them into a buffer zone (as Armenia and Belarus), it uses information tools for creation of internal problems" [Ibid.].

Features of Russian Informational influence in Latvia

Russia uses any kind of weakness, for example, "if society is divided into ethnic grounds", it is a fertile ground for Russia's informational campaign [Ibid.].

Latvia has 276 km border with Russia and 25.6% of Latvia's approximately 2 million population – slightly more than a quarter, are Russians [IndexMundi, 2016-2017], which is an important tool for the Kremlin. It is known that Latvia suffered most of the Soviet influence from the Baltic States, and it was also encouraged by the fact that the Baltic Military headquarters was located in Riga [Westbrook, 2018]. Latvia has long been fighting against Russian disinformation. Mārtiņš Kaprāns, an employee of the European Policy Research Center (CEPA), has analyzed three biggest narratives proliferated by Russia against Latvia since the 1990s. The first is that Latvia "systematically discriminates against its ethnic Russians". The Second narrative suggests that "fascism is on the rise" in Latvia; And the third one is that "Latvia is a failed state" [Kaprāns]. Nowadays, Russia is using the conservative values of Russians living in Latvia, which in turn contradict the country's western liberal values. In addition, the Russian propaganda benefits from language as political leverage. In this regard, linguistic ground in Latvia is very "desirable" for Russia – most of Latvians, especially in Riga, have no problem in communicating in Russian [Westbrook, 2018].

All this is added to the promotion of anti-Western views: as Minister for Foreign Affairs of Latvia, Edgars Rinkēvičs says Russian disinformation and others types of meddling aim "to get extreme opinions clashing to undermine the fabric of Western society and institutions" [Dorell, 2018]. According to Aleksandra Kuczyńska-Zonik Russia tries to maintain "the control of society" in order to "keep the status quo" and "ensure power". She adds that "the ideological component is a key feature – opposing the EU and US informative aggression, Russia defends its values and culture which become an alternative for other countries" [Kuczyńska-Zonik, 2016, p. 46]. Except this, Russia is using conspiracy theories which are supposed to have a significant influence [LSM, 2016a].

In 2016, when NATO allocated battalions in Poland and the Baltic countries in the wake of increasing Russian threat, Russia was not only limited to protesting and activating military demonstrations but it started dissemination a new stream of disinformation in all of these countries, including Latvia. According to Ben Nimmo, senior fellow at the Atlantic Council's Digital Forensic Research Lab, this disinformation had eight main directions and suggested that the Baltic states were "Russophobes," and NATO forces were "occupants"; That the Alliance "cannot defend the Baltic States"; that NATO supports "nazism" and "terrorism", while Russia is not a threat; In case of NATO-Russia war Baltic states will be damaged most of all and etc. [Kupreishvili, 2017].

Apart from that, Russia propagandizes the image of the desirable Russian regime for Russian minorities in the Baltic states including Latvia. Thus, these minorities "are starting to feel anxious about the countries and yearning for the Russian Federation without moving there" [Otskivi, 2016, p. 31]. It is logical, in case the scale of such aspirations grows, Latvia might get the ethnopolitical situation similar to Crimea, which can become a serious threat to state security.

Features of Russian Informational influence in Georgia

In 2017, Russia's soft power was named as a major threat to the country's security in Georgia's Strategic Defence Review document for the first time [Kanashvili, 2017]. We read in the document that "Russia's willingness to disregard internation-

al law, violate the sovereignty of its neighboring countries through open military aggression and the use of hybrid warfare, remain key challenges" [MOD, 2017-2020, p. 54].

It should be noted that, unlike Latvia, the amount of Russian population in Georgia is quite low. Russians constitute 0.7% of Georgia's 3.718 million population [MRDI, 2018-2021, pp. 24, 25]. Nevertheless, in Georgia, as in a post-Soviet state, quite a lot of people know Russian: 43% of Georgia's population knows Russian at an average level, while 24% – at a high level [NDI, 2018, p. q60]. In addition, except Russians, major ethnic minorities, i.e. Azerbaijanis and Armenians which in total comprise almost 11% of Georgia's population [MRDI, 2018-2021, p. 25], are likely to be especially vulnerable to Russian propaganda. 46% of ethnic minorities know Russian at an average level and 14% – at a high level, whereas only 26% of them know Georgian at an average level and 4% – at a high level [NDI, 2018, p. q60].

The Russian propaganda in Georgia, like Latvia, kindles anti-Western sentiments and creates negative attitudes towards Western institutions. According to Natalia Vakhtangashvili's journalistic research, three main directions of Russian propaganda can be distinguished: 1. "Creating conflict points and dividing a country" which aim to manipulate the population; 2. Transformation of domestic and foreign policy: "a reversal from the Western course" and stay "under Russian influence"; 3. "focusing on common history, faith and value" [Vakhtangashvili, 2018].

Russian disinformation agitates the potential benefits of having relations with co-religionist Russia, while the West is represented in the LGBT colors. "Especially noticeable is the spread of anti-American and anti-Turkish messages": demonizing the U.S. as "a source of global destabilization" and Turkey as a capturer of the ascendants' lands and threat for Georgia. Spreading of conspiracy theories has a distinctive place, too. The perversion of the U.S. Lugar Center for Public Health Research as a producer of biological weapons is a good example of such theories [Avalishvili, Lomtadze & Kevkhishvili, 2016, p. 10].

Russian propaganda in Georgia aims to provoke "distrust towards partners and Western institutions, disseminate "a belief that Russia is the only option in fighting against the threats". It also induces "anti-Western sentiments" and tries to "disrupt Georgia's Euro-Atlantic aspiration, popularize the Kremlin's global policy and instill confusion, fear and hatred" [Khatiashvili, 2018, p. 13].

Features of Russian Informational influence in Latvia and Georgia: Comparative Analysis

Based on the comparative analysis, it can be concluded that the propaganda and disinformation used by Russia in Latvia and Georgia has a quite similar character. In both countries, Russian informational influence includes spreading the criticism of Western institutions, representing "threats," proliferation of conspiracy theories, anti-Western and pro-Russian sentiments.

Nevertheless, as we have seen, the differences in the Russian informational campaign in both countries are obvious. In Latvia focus is made on the oppression of the Russian population and fascism's rise. In Georgia there are highlighted the importance of the normalization of relations with "co-believer neighbor"; emphasized messages against Georgia's main strategic partners – the U.S. and Turkey; In addition, in comparison with Georgia, it seems that the major target audience of propaganda in Latvia is mostly Russian population.

Implementation Channels of Russian Informational Activities in Latvia

Russia's informational influence is based on various channels and sources in Latvia. First of all, the main distributor of Russian disinformation is Russian and Russian-sponsored local media. In this respect, the Russian-language First Baltic Channel (PBK) is actively working in Latvia which has even become the most popular TV channel throughout the country in September 2016 [LSM, 2016b]. PBK has been blamed for "having ties to pro-Russian political figures" and is supposed to be pro-Russian biased [Sarlo, 2017].

According to SKDS survey, 79% of the Latvian population "gets their news and current events from television". In addition, TNS research points out that 8 out of 22 TV channels in Latvia are Russian-language – PBK (First Baltic Channel), RTR Planeta Baltija, NTV Mir Baltic, REN TV Baltic, 1BM, CTC Baltic States, TV3 +, TV5. Only two of them are based in Latvia itself: TV5 and TV3+[Rozukalne, 2016, p. 112].

It is important that 43% of Latvian population trust PBK, 35% trust RTR Rossiya, 31% trust NTV Mir Baltic and 28% trust Ren TV [Ibid.].

Whereas, 77% of Russian Latvians trust PBK, 66% trust RTR Rossiya,61% – TV5, 55%- NTV Mir Baltic and 46% – Ren TV Baltic [Ibid.].

Generally, the most popular Russian-language TV channels in Latvia seem to be 3+ Latvia (TV3+) and PBK [Ranker]. Kremlin-funded Sputnik also operates in Latvia. However, it "remains quite unpopular" [LSM, 2018]. One of the most interesting stations of Russian informational influence in Latvia is "Segodnya", which, as it states, is "the only Russian-language daily newspaper in the EU". Its online platform functions on the site – vesti.lv. Baltic Centre for Investigative Journalism "Re:Baltica" conducted "an in-depth study on the newspaper" in 2017 and made significant results [EUvsDisinfo, 2017].

The study showed that Russian journalists working in Segodnya who have lower salaries than their Latvian counterparts do not even have a right to convey their opinions. It is even more shocking that the newspaper just dismissed one of the Russian-speaking journalists – Yelena Slyusareva, who accused Russia of aggression against Ukraine in 2014 in her publication. Elena also criticized the Russian population of Latvia, saying they were not thinking with "their own heads", were enslaved to Russian television and "closed their eyes as though they didn't understand what was happening". Crimea's annexation was met as "a happy reunification" from Segodnya [Springe, 2017]. Moreover, when the official owner of the newspaper, 23-year-old Ivan Khreskin, living in Ukraine, was enquired, he did not even know what he owned: Khreskin only mentioned that according to his information "he was the owner of some media outlet in Latvia, but that was all" [LSM & Re:Baltica, 2017]. There is an assumption that the

real owner of the non-profit newspaper is millionaire Eduard Yanakov – a former member of the Russian Duma [EUvsDisinfo, 2017].

Apart from media, a number of political parties [Parties-and-Elections-in-Europe] might be supposed as the agents of Russian informational influence and propaganda in Latvia. The most famous pro-Russian party "Harmony" even got a 19.8% victory in the parliamentary election in Latvia in October 2018 and took 23 out of 100 places in the Saeima [BBC, 2018]. The leader of the left-centrist "harmony" – Nils Ušakovs who is also Mayor of the capital, and the party's prime ministerial candidate Vyacheslav Dombrovsky are both Russians. "Harmony" broke off cooperation agreement with Putin's "United Russia" only in 2017 [Bershidsky, 2018]. Therefore, we cannot assume that the party refused to have links with the Kremlin. It should be noted that local Russians have long preferred "Harmony" over other parties because it promises them to easier get education in the Russian language and keep a close economic relationship with Russia [Ibid.]. Nevertheless, if the party does not bind a coalition, and probably it will not manage to do that, too, it will not have an opportunity to form a majority government [Aljazeera, 2018].

In Latvia, as well as in the whole Baltic, other channels of Russian propaganda are pro-Russian NGOs [Kuczyńska-Zonik, 2017]. They are financed by the Kremlin and their mission is to have an influence on the political processes, introduce anti-Western and pro-Russian sentiments. They often represent themselves as groups, who, as they claim, confront with "fascism" emerging in the Baltics. According to Re:Baltica, "there are seven major organizations receiving Russian funds" in Latvia and hundreds of thousands of Euros are flowing to them from Russia [Goble, 2015]. Online trolls are also used to destabilize Latvia's population and socio-political structures [Gerdziunas, 2017].

Implementation Channels of Russian Informational Activities in Georgia

As for the channels of implementation of Russian informational activities in Georgia, the media plays an important role in this respect.

According to the NDI research of 2018, 72% of Georgian population names television as a "main source of information for receiving news about Georgian politics and current events". 18% of the population also watches "coverage of news and current affairs on non-Georgian TV channels" and the most popular non-Georgian TV channels are: Russia Channel One (ORT), RTR and Russia 1. Ren TV and Russia 24 are also favored. As for the online media, apart from the abovementioned 72%, 18% of the surveyed names internet/Facebook as the "main source of information for receiving news about Georgian politics and current events" [NDI, 2018, pp. q49, q50, q51, q52].Besides media, the distributors of Russian disinformation and propaganda in Georgia are also political parties that can be divided into two parts: one part is openly pro-Russian, while the second part presents itself as pro-Georgian, but in fact, they pursue politics eligible to Russia's interest. Both categories work on the spread of Euroscepticism [Avalishvili, Lomtadze, & Kevkhishvili, 2016, p. 14]. For instance, we can distinguish party "Centrists" which was dismissed from the 2016 Parliamentary Elections, but to everyone's surprise, because of "procedural violations," and not because of the electoral clip where the party was promising "Russian pensions" and legitimization of Russian military bases to Georgian society [Civil, 2016].

As a result of this election, 6 representatives of the "Alliance of Patriots" took place in the Parliament. The activities of this party, though, it is not openly pro-Russian, gives rise to a lot of doubts. "The parties which are loyal to Russia prefer to openly promote anti-Western propaganda or admit that Georgia's Euro-Atlantic integration is desirable but unfeasible and unrealistic", and therefore, the best option is to "have a relationship with Russia," says research conducted by "Liberal Academy Tbilisi". This study also emphasizes that there are figures in the Georgian Dream Coalition whose rhetoric does not serve the interests of Georgia, for instance, the leader of the party "Industry Will Save Georgia" – Gogi Topadze. Nino Burjanadze's party "Democratic Movement – United Georgia" is considered as the main agent of Russian influence [Liberali, 2016]. Such politicians "often visit the Kremlin," meet Russian officials and the only way to solve the problems of conflict regions they see in direct dialogue with the Kremlin." However, this approach is "doomed from them on and looks like scoring a goal in your own door" [Vakhtangashvili, 2018].

Another implementation channels of Russian informational activities and propaganda are pro-Russian NGOs, such as Gulbaat Rtskhiladze's "Eurasian Institute", which is still very active and is a partner to the "International Eurasian Movement" – the organization owned by Alexander Dugin – "the ideologist of the Russian expansionism" [Media, 2015].

"Eurasian Institute" itself founded "Young Political Scientists' Club" and "People's Movement for Russian-Georgian Dialogue and Cooperation". Rtskhiladze with Nana Devdariani is also co-founder of "Caucasian Cooperation" and Nana Devdariani established "Global Research Center" and "People's Orthodox Movement". Apart from the Eurasian Institute, the anti-Western and pro-Russian narratives are spread by Archil Chkoidze's non-governmental organization "Eurasian Choice," which has its own internet television – Patrioti TV. Chkoidze is also an administration member of the Society of Erekle II, [Avalishvili, Lomtadze, & Kevkhishvili, 2016, p. 13] which aims to promote Russian culture in Georgia and contribute to the rapprochement of Georgia and Russia [Myth-Detector].

"Ethno-nationalist organizations" like "Georgian March" are also active in Georgia [Vakhtangashvili, 2018]. Unfortunately, instead of making an accent on a real enemy, such unions are believed to be creating the enemy icon of all the people (Turks, Iranians…) who are not or at least at this stage are not dangerous at all, and as a result, they seem to be doing the Russian work. In addition, organizations like "Samegrelo" (which is financed by a businessman Aleksandre Chachia who is "close to Putin") promote separatism [Ibid.]. Except all these, internet trolleys are actively being used in Georgia and the aforementioned disinformation about Lugar Laboratory is a good example of this [Goginashvili, 2018].

Comparative Analysis of Implementation Channels of Russian informational activities on the example of Latvia and Georgia

The similarity has been seen between the propaganda spread channels, too. In both countries, media outlets, political parties, NGOs and trolleys are spreading anti-Western attitudes and pro-Russian narratives. It is noteworthy that different media outlets are dominant in Latvia and Georgia. It is also clear that in terms of Russian and pro-Russian media popularity and in the wake of pro-Russian party's victory in elections, Latvia faces greater Russian influence. However, if the influence and authority of pro-Russian orientation politicians in Georgia are very low, the issue of Russian media and occupied territories are very acute and the agenda of the organizations like "Georgian March" and "Samegrelo" is alarming.

Latvia's Countermeasures against Russian Informational Campaign

It is interesting to know what kind of countermeasures Latvia uses towards Russian informational campaign. First of all, although Latvia "rejects" conscription, the country conducts the concept of "total/comprehensive defense" and draws attention to the role of the population in strengthening national security [Nikers, 2017].

According to Alexandra Sarlo "The main techniques Baltic states have used to counter disinformation from Russian media sources involve fining or suspending channels that display overt biases:" In only 2014 Latvia fined three times and in 2015 again fined (with less than $5000 each time) Baltic First Channel (PBK). In 2014 Latvia also "temporarily suspended" RTR Planeta "for alleged incitement to war" [Sarlo, 2017]. Latvia's broadcast authority, the National Electronic Mass Media Council banned the Rossiya RTR for six months in 2016. In the same year "Latvia's domain registrar shut down the Latvian domain name(.lv)" [LSM, 2018].

In the article wrote by Russkiy Mir in 2018 we read that "The Latvian authorities keep looking for ways to banish the Russian mass media and to strengthen media environment of the Republic" and "besides, the National Media Council is to broaden its functions to be able to block some internet resources spreading illegal TV content" [RusskiyMir, 2018].

Meduza, an independent online platform which is operating in Russian has been given "a space for the work". Meduza was "founded by journalists fired from Russian news site Lenta.ru over their coverage of the war in Ukraine" [Sarlo, 2017]. Edgars Rinkēvičs admits that Russian journalists who left Russia and established their own media outlets in Latvia are helpful in the fight against Russian propaganda [Schearf, 2017]. We read in Meduza's about page that it brings "the most important news and feature stories from hundreds of sources in Russia and across the former Soviet Union" [Meduza]. Meduza's tactics include using humor "to point out absurd politics and alleged corruption" Meduza has also created many online games on its website. In one of them, players can compete with Dmitry Medvedev in terms of buying more shoes and shirts. The game responds to the "investigation of alleged corruption linked to Medvedev" which "started by tracing who paid for a pair of Medvedev's sneakers and ended asking the same question about a massive villa estate in Tuscany" that is claimed to be Medvedev's [Schearf, 2017].

In addition to this, a multinational international organization – NATO Strategic Communications Center of Excellence, founded in Riga in 2014, "contributes to improved strategic communications capabilities within the Alliance and Allied nations" [StratCom]. The NATO Stratcom COE "identifies – and seeks ways to counter – Moscow-manufactured narratives against the Latvian government and society" [Schultz, 2017].

Re:Baltica employee Sanita Yamburg notes that her colleague, founder and director of the Baltic Centre for Investigative Journalism (Re:Baltica), Inga Springe plans to create a virtual editorial for journalists and public activists on the basis of the experience obtained in the United States. The editorial will analyze who disseminates information in the media space and then this data will be handed over to Latvian media participating in the initiative: "we will communicate their findings to them, and they will be able to develop them" [Codziennie, 2018]. It is clear that the role of the organizations like Re:Baltica and journalistic researches some of which have been used in this paper are important, too.

Georgia's Countermeasures against Russian Informational Campaign

It is interesting to explore the countermeasures Georgia uses against Russian informational campaign.

According to Georgia's Strategic Defence Review: "Effective defence planning must be based on the "Total Defence" approach, which implies ensuring the defence of the entire territory with full national efforts, using both military and civilian resources" [MOD, 2017-2020, p. 48]. Nonetheless, as Georgian journalist Vakhtangashvili notes, "unfortunately, the Georgian government ... has not taken any effective step yet and there has not been any strategic change concerning fighting against Russian propaganda at the legislative level" [Vakhtangashvili, 2018]. However, meetings are held with western partners and Georgian side tries to share their experiences. A researcher of Atlantic Council – Ariel Cohen suggests that "the implementation of the overall government approach and relevant legislation, conducting regular inter-agency training, as well as public information and psychological sustainability are important for implementing the total defence concept in practice" [MOD, 2018].

Former President of Georgia Mikheil Saakashvili created a Russian-language channel "PIK", which has not been broadcasting since 2013 [Tsiklauri, 2012]. In my opinion, the termination of its financing was a non-profit move, as the channel was bringing information to the ethnic minorities who know poorly or do not know at all Georgian. Since then, the only alternative to the Kremlin-funded Russian-language channels was lost.

Another example of the fighting against Russian propaganda is the prohibition of Broadcasting of Georgian LLC "R.B.J" for "violation of regulation rules" and fining it with 2500 GEL by Georgian National Communications Commission (GNCC) in 2015. "R.B.J" had been retransmitting OPT in Georgia [Diasamidze, 2016].

To my mind, the role of the Information Center on NATO and EU, FactCheck, Media Development Fund, Netgazeti, Institute for Development

of Freedom of Information (IDFI), and many other organizations, journalists and individuals is likely to be the highest in tackling with Russian propaganda and disinformation.

Comparative Analysis of Countermeasures Taken by Latvia and Georgia against Russian Informational Campaign

If there were some similarities between the characteristics and channels of Russian informational activities in Latvia and Georgia, in terms of the countermeasures there are more differences among these countries. It seems that Latvia focuses more on limiting pro-Russian media outlets, does not evade from temporarily blocking them and cooperates with the NATO Strategic Communications Center of Excellence. It is also planned to introduce a new online platform for journalists and public activists. It should be noted that "Meduza" effectively works in Latvia, and a partial reason for that might be the abovementioned "humorous approach", while "PIK" in Georgia failed. The policy of restricting Russian channels here seems to have less priority. The main locomotives of fighting against Russian propaganda seem to be still non-governmental organizations, journalists and individuals in Georgia, whereas the legislative base for the "Total Defence" has not yet been prepared.

Conclusion. The research has shown that Russian informational activities in Latvia and Georgia are aimed to disseminate anti-Western and pro-Russian attitudes, belittle Western institutions and create fears and conspiracy theories. As for the differences, Russian propaganda in Latvia is focusing more on the oppression of Russians, the rise of fascism, while in Georgia it stresses on common religious values and makes enemy icons of strategic partners.

The channels of Russian informational activities are generally similar in both countries as they include media outlets, political parties, NGOs and trolleys. However, the situation in Latvia because of Russian-language media popularity and the success of "Harmony" seems to be harder. On the other hand, Russian media and different pro-Russian organizations have a negative role in Georgia's informational security.

Research has shown that Latvia is using broader endeavor and tools against Russian propaganda than Georgia. However, NGOs and other actors still contribute a lot to fighting Russian disinformation in the latter.

In conclusion, analyzing the Russian informational campaign's characteristics and implementation channels, as well as countermeasures used by Latvia and Georgia, clearly showed that Russia is pursuing a purposeful hybrid war against both countries, for which it neither spares resources nor avoids violations. Although the content of the informational influence differs between the countries considering the target audience and the socio-political situation, in both cases the goal is the same: weakening society, dismantling independent political institutions and dissemination anti-Western and pro-Russian attitudes through disinformation, lies, and manipulation. However, Latvia and Georgia struggle to deal with all these and work hard to improve methods in order to fight more and more effectively. In the end, it is clear that the issue of Russian informational influence and countermeasures in both countries is quite serious and might change from time to time.

References:

1. AHA. (n.d.). *What Are the Tools of Propaganda?* Retrieved November 2, 2018, from American Historical Association: https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/gi-roundtable-series/pamphlets/em-2-what-is-propaganda-(1944)/what-are-the-tools-of-propaganda
2. Aljazeera (2018, October 7). *Latvia elections: Pro-Russia, Pro-Europe parties see gains*. Retrieved November 5, 2018, from Aljazeera: https://www.aljazeera.com/news/2018/10/latvia-elections-pro-russia-pro-europe-parties-gains-181007070636610.html
3. Anderson J. & Rainie L. (2017, October 19). *The Future of Truth and Misinformation Online.* Retrieved November 2, 2018, from Pew Research Center: http://www.pewinternet.org/2017/10/19/the-future-of-truth-and-misinformation-online/
4. Avalishvili L., Lomtadze G. & Kevkhishvili S. (2016). *Kremlis sainformacio omi saqartvelos winaagmdeg: propagandastan brdzolis saxelmwifo politikis aucilebloba.* (N. Tangiashvili, Editor) Retrieved November 4, 2018, from Institute for Development of Freedom of Information: https://idfi.ge/public/upload/Meri/Russian%20Propaganda%20in%20Georgia%20-%20Policy%20Paper.PDF
5. BBC. (2018, October 8). *Pro-Russia party wins Latvia election but tough talks loom*. Retrieved January 19, 2019, from BBC: https://www.bbc.com/news/world-europe-45774578
6. Bershidsky L. (2018, October 10). *Putin Shouldn't Feel Too Good About Russians in the Baltics*. Retrieved November 5, 2018, from Bloomberg: https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2018-10-10/putin-shouldn-t-feel-too-good-about-pro-russian-triumph-in-latvia
7. Bogle A. (2018, March 9). *'Fake news' spreads faster online than the truth, finds biggest-ever study*. Retrieved January 19, 2019, from Australian Broadcasting Corporation: https://www.abc.net.au/news/science/2018-03-09/who-spreads-false-news-on-twitter-bots-and-us-study/9519402
8. Burke J. (2014, June 4). *Post-Soviet world: what you need to know about the 15 states*. Retrieved November 2, 2018, from The Guardian: https://www.theguardian.com/world/2014/jun/09/-sp-profiles-post-soviet-states
9. Civil. (2016, August 16). *Archevnebidan moixsna prorusuli partia, romlis sareklamo klipmac protesti gamoiwvia.* Retrieved November 6, 2018, from Civil: https://old.civil.ge/geo/article.php?id=30548
10. Codziennie G.P. (2018, June 27). *How Latvia is going to fight Russian propaganda*. Retrieved November 7, 2018, from https://112.international/article/how-latvia-is-going-to-fight-russian-propaganda-29736.html
11. Diasamidze G. (2016, September 1). *IDFI: media, NGO-ebi, partiebi da sasuliero pirebi rusuli propagandis mtavari arxebia*. Retrieved November 7, 2018, from Netgazeti: http://netgazeti.ge/news/138120/
12. Dorell O. (2018, March 7). *Tiny Latvia can teach the U.S. a lesson or two about Russian meddling.* Retrieved January 19, 2019, from USA Today: https://www.usatoday.com/story/news/world/2018/03/07/tiny-latvia-can-teach-us-lesson-two-russian-meddling/405330002/
13. EUvsDisinfo (2017, April 4). *The only Russian language daily newspaper in the EU*. Retrieved November 5, 2018, from EU vs Disinfo: https://euvsdisinfo.eu/the-only-russian-language-daily-newspaper-in-the-eu/

14. Gerdziunas B. (2017, October 08). *Baltics battle Russia in online disinformation war*. Retrieved November 5, 2018, from Deutsche Welle: https://www.dw.com/en/baltics-battle-russia-in-online-disinformation-war/a-40828834
15. Goble P. (2015, September 11). *Moscow Massively Funding Pro-Russian NGOs in Baltic Countries*. Retrieved November 5, 2018, from The Jamestown Foundation: https://jamestown.org/moscow-massively-funding-pro-russian-ngos-in-baltic-countries/
16. Goginashvili P. (2018, June 26). *Internet-trolebi da sad vipovot isini*. Retrieved November 6, 2018, from on: http://go.on.ge/q9j
17. IndexMundi. (2016-2017). *Latvia Demographics Profile 2018*. Retrieved November 3, 2018, from Index Mundi: https://www.indexmundi.com/latvia/demographics_profile.html
18. Kanashvili G. (2017, October 16). *Rusuli rbili dzala saqartveloshi: shedegebi, shezgudvebi da samomavlo safrtxeebi*. Retrieved November 4, 2018, from Heinrich Böll Stiftung South Caucasus: https://ge.boell.org/ka/2017/10/16/rusuli-rbili-zala-sakartveloshi-shedegebi-shezgudvebi-da-samomavlo-saprtxeebi
19. Kaprāns M. (n.d.). *Isolating Russia's Three Master Narratives in Latvia*. Retrieved November 3, 2018, from CEPA: http://infowar.cepa.org/Briefs/Isolating-Russias-three-master-narratives-in-Latvia
20. Khatiashvili M. (2018). *Understanding Russia's Soft Power Behavior in Georgia after the Russo-Georgian War*. Retrieved January 19, 2019, from European Journal of Transformation Studies: https://docs.wixstatic.com/ugd/dee83f_186d29ef77e0469cad4f5ab0aebc220f.pdf
21. Kuczyńska-Zonik A. (2016, December 5). *Russian propaganda: methods of influence*. Retrieved January 19, 2019, from Institute for Central and Eastern Europe – Lublin: http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/articles/RIESW_1732-1395_14-2-267.pdf
22. Kuczyńska-Zonik A. (2017, December). *Russian-speaker NGOs in the Baltic States*. Retrieved January 26, 2019, from ResearchGate: https://www.researchgate.net/publication/321938721_Russian-speaker_NGOs_in_the_Baltic_States
23. Kupreishvili T. (2017, May 18). *Rusetis propaganda baltiispiretsa da polonetshi NATO-s winaagmdeg*. Retrieved November 4, 2018, from Media Checker: https://www.mediachecker.ge/ka/wiki/tendenciebi/article/50056-rusuli-propaganda-baltiispirethsa-da-polonethshi-nato-s-tsinaaghmdeg
24. Liberali (2016, January 25). *Kvleva: romeli politikuri partiebi gamoirchevian antidasavluri ganwyobit*. Retrieved November 6, 2018, from Liberali: http://liberali.ge/news/view/20413/kvleva-romeli-politikuri-partiebi-gamoirchevian-antidasavluri-gantsyobit
25. LSM (2018, April 16). *National Alliance pushes plan to restrict Russian propaganda TV channels*. Retrieved November 5, 2018, from Public broadcasting of Latvia: https://eng.lsm.lv/article/society/society/national-alliance-pushes-plan-to-restrict-russian-propaganda-tv-channels.a275086/
26. LSM (2016a, January 6). *NATO STRATCOMCOE: Some Latvians 'hypnotized' by Russian propaganda*. Retrieved January 19, 2019, from Public Broadcasting of Latvia: https://eng.lsm.lv/article/society/society/nato-stratcomcoe-some-latvians-hypnotized-by-russian-propaganda.a162852/
27. LSM (2016b, October 4). *Russian-language TV channel Latvia's most popular*. Retrieved November 5, 2018, from Public Broadcasting of Latvia: https://eng.lsm.lv/article/culture/culture/russian-language-tv-channel-latvias-most-popular.a203754/
28. LSM & Re:Baltica (2017, March 30). *The daily grind of Russian propaganda in Latvia*. Retrieved November 5, 2018, from Public broadcasting of Latvia: https://eng.lsm.lv/article/society/society/the-daily-grind-of-russian-propaganda-in-latvia.a230431/
29. Mckew M.K. (2017, Sept/Oct). *The Gerasimov Doctrine*. Retrieved November 1, 2018, from Politico Magazine: https://www.politico.com/magazine/story/2017/09/05/gerasimov-doctrine-russia-foreign-policy-215538
30. Media (2015, June 10). *Rusetis "rbili dzala" saqartveloshi: "evraziuli archevani," "saqartvelo da msoflio", saqinformi, "iverioni" da sxvebi*. Retrieved November 6, 2018, from Media: http://www.media.ge/ge/portal/news/303638/
31. Meduza (n.d.). *About Meduza*. Retrieved January 26, 2019, from Meduza: https://meduza.io/en/pages/about
32. MOD (2017-2020). *Strategic Defence Review*. Retrieved November 4, 2018, from Ministry of Defence of Georgia: https://mod.gov.ge/uploads/2018/pdf/SDR-ENG.pdf
33. MOD (2018, November 1). *Totaluri tavdacvis tanamedrove gamowvevebi*. Retrieved November 7, 2018, from Ministry of Defence of Georgia: https://mod.gov.ge/ge/news/read/6958/totaluri-tavdacvis-tanamedrove-gamowvevebi
34. Monaghan A. (2016). *Putin's Way of War The 'War' in Russia's 'Hybrid Warfare'*. Retrieved January 19, 2019, from The US Army War College: http://ssi.armywarcollege.edu/pubs/parameters/issues/winter_2015-16/9_monaghan.pdf
35. MRDI (2018-2021). *Saqartvelos regionuli ganvitarebis programa*. Retrieved November 4, 2018, from Ministry of Regional Development and Infrastructure of Georgia: http://www.mrdi.gov.ge/sites/default/files/2018-2021_clebis_sakartvelos_regionuli_ganvitarebis_programa_0.pdf
36. Myth-Detector (n.d.). *Chkoidze Archil*. Retrieved November 6, 2018, from Myth Detector: http://www.mythdetector.ge/ka/profile/chqoidze-archil
37. NDI (2018). *Sazogadoebis ganwyoba saqartveloshi: 2018 wlis martis gamokitxvis shedegebi chatarebuli NDI-is dakvetit CRRC-saqartvelos mier*. Retrieved November 6, 2018, from NDI: https://www.ndi.org/sites/default/files/NDI_March_2018_Public%20Presentation_Georgian_final.pdf
38. Nikers O. (2017, May 2). *Latvia Pursues 'Total Defense' Concept, Rejects Conscription*. Retrieved November 7, 2018, from The Jamestown Foundation: https://jamestown.org/program/latvia-pursues-total-defense-concept-rejects-conscription/
39. Otskivi M. (2016). *The Possible Russian Threat towards the Baltic States and NATO's Role in it – Bachelor's thesis*. Retrieved November 1, 2018, from https://digi.lib.ttu.ee/i/file.php?DLID=6024&t=1
40. Panchulidze E. (2017, June). *Russian Soft Power: Balancing the Propaganda – Threats and Challenges*. Retrieved January 19, 2019, from Georgian Institute of Politics: http://gip.ge/russian-soft-power-balancing-propaganda-threats-challenges/
41. Parties-and-Elections-in-Europe (n.d.). *Latvia*. Retrieved January 26, 2019, from Parties and Elections in Europe: http://www.parties-and-elections.eu/latvia.html
42. Ranker (n.d.). *TV Channels of Latvia*. Retrieved November 5, 2018, from Ranker: https://www.ranker.com/list/tv-channels-of-latvia/tv-channels
43. Rozukalne A. (2016). *'All the Necessary Information is Provided by Russia's Channels'. Russian-language Radio and TV in Latvia: Audiences and Content*. Retrieved January 16, 2019, from Baltic Screen Media Review: http://publications.tlu.ee/index.php/bsmr/article/view/299/pdf
44. RusskiyMir (2018, May 05). *LATVIA KEEPS TRYING TO BAN RUSSIAN MASS MEDIA*. Retrieved November 7, 2018, from Russkiy Mir: https://russkiymir.ru/en/news/242162/

45. Sarlo A.W. (2017, July 6). *Fighting Disinformation in the Baltic States*. Retrieved November 5, 2018, from FPRI (Foreign Policy Research Institute): https://www.fpri.org/article/2017/07/fighting-disinformation-baltic-states/
46. Schearf D. (2017, March 27). *Baltics' Russian Media Use Online Humor to Combat Propaganda*. Retrieved November 7, 2018, from VOANEWS: https://www.voanews.com/a/russian-media-located-in-baltics-use-online-humor-to-combat-propaganda/3784002.html
47. Schultz T. (2017, January 5). *Baltic states like Latvia are wary of where Trump's overtures to Russia could lead*. Retrieved January 19, 2019, from Public Radio International: https://www.pri.org/stories/2017-01-05/baltic-states-latvia-are-wary-where-trump-s-overtures-russia-could-lead
48. Springe I. (2017, March 29). *How Russian Propaganda Becomes Even Nastier in Baltic News*. Retrieved November 5, 2018, from Re:Baltica: https://en.rebaltica.lv/2017/03/how-russian-propaganda-becomes-even-nastier-in-baltic-news/
49. NATO StratCom (n.d.). *About us*. Retrieved November 7, 2018, from NATO Stratcom: https://www.stratcomcoe.org/about-us
50. Tsiklauri M. (2012, November 13). *"Piki" 2013 wlidan agar imauwyeblebs*. Retrieved November 7, 2018, from Media: http://www.media.ge/ge/portal/news/51167/
51. Vakhtangashvili N. (2018, May 05). *Rusuli propagandis msgavsebebi da gansxvavebebi*. Retrieved November 4, 2018, from Monitori: https://monitori.ge/%E1%83%A0%E1%83%A3%E1%83%A1%E1%83%A3%E1%83%9A%E1%83%98-%E1%83%9E%E1%83%A0%E1%83%9D%E1%83%9E%E1%83%90%E1%83%92%E1%83%90%E1%83%9C%E1%83%93%E1%83%98%E1%83%A1-%E1%83%9B%E1%83%A1%E1%83%92%E1%83%90%E1%83%95/
52. Walt S.M. (2017, December). *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*. Retrieved November 2, 2018, from Realism and Security: http://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-286?print=pdf
53. Westbrook R. (2018, July 6). *Destructive influence of Russian propaganda in Baltic states*. Retrieved November 1, 2018, from Medium: https://medium.com/@westbrook84rn/destructive-influence-of-russian-propaganda-in-baltic-states-3c68ed5f8524

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-119
УДК 316.4(477)

Грабовська І.М.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОСТКОЛОНІАЛІЗМ ЯК КОНФЛІКТОГЕННИЙ ФАКТОР У КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Анотація. Аналізується специфіка перехідного (постколоніального) періоду в історії новітньої української незалежності (1991 р. – тепер. час) у аспекті його конфліктогенності. Дається характеристика основних рис українського постколоніалізму. Акцентується увага на тому, що суперечності постколоніального періоду в Україні часто набувають найвищого ступеню напруги, переростаючи у різноманітні типи конфліктів: від сімейних до політичних. Уперше пропонується розглядати постколоніалізм в новітній Україні як конфліктогенний фактор українського буття та серйозний історичний виклик для українства. Робиться висновок щодо необхідності цілеспрямованої роботи по якнайшвидшому подоланню доби постколоніалізму в сучасній Україні.

Ключові слова: Україна, постколоніалізм, перехідний період, конфлікти, конфліктизація, фактор, історичні виклики.

Grabovska Iryna
National Taras Shevchenko University

POSTCOLONIALISM AS A CONFLICTOGENIC FACTOR IN THE CULTURAL-HISTORICAL SPACE OF MODERN UKRAINE

Summary. The article analyzes the peculiarities of the transitional (postcolonial) period in the history of modern Ukrainian independence (1991 – present time) in the aspect of its conflict-related nature. The author describes the main features of Ukrainian post-colonialism and emphasizes the fact that the contradictions of the postcolonial period in Ukraine often acquire the highest degree of tension, evolving into various types of conflicts: from family to politics. The attention is focused on the need for the serious socially targeted work of the society to overcome the transition period as quickly as possible in the life of the country. The postcolonial epoch is considered as the main historical challenge for modern Ukrainians. The change of the basic identities of Ukrainian citizens, the reorientation of the mass consciousness towards Europe essentially changes the essence of the transformational processes taking place in the Ukrainian society of the era of the newest independent, creating the real basis for the formation of the Ukrainian nation in the modern European modern nation. It is necessary to develop a strategy for liberation from the colonial dependence of Ukraine. The article analyzes the main ideas and concepts of Ukrainian scientists regarding the postcolonial era in Ukraine (1991 – present). The main ideas used by the author of this article are highlighted. The article concludes about the age of postcolonialism as a conflict-factor in modern Ukraine. Overcoming the legacy of colonialism in Ukraine today can be viewed as a founded historical challenge and task for the entire Ukrainian society. The country's civilizational future and the overcoming of the threats of Russia's hybrid war against the modern Ukrainian state depend on the success, speed and effectiveness of this task.

Keywords: Ukraine, postcolonialism, transition, conflicts, conflictisation, factor, historical challenges.

Постановка проблеми. У історії будь-якої країни, що переходить до принципово нового типу соціального устрою та ще й цивілізаційної приналежності [Див., напр.: 9], внутрішні суперечності буття, які є умовою та рушієм змін, часто набувають найвищого рівня напруги, перетворюючись на конфлікти. Коли відбувається радикальна зміна існуючого порядку, наприклад, перехід країни від стану колонії до незалежності, конфлікт нового зі старим зачіпає фактично усі сфери людського буття – від соціальної до побутової, не кажучи вже про політичну, де відбуваються найгостріші та найнебезпечніші для життя та існування певної спільноти конфлікти [10]. «Завдяки» одночасному роз-виткові низки конфліктів відбувається наростання рівня конфліктності у соціумі, що описується як процес конфліктизації усіх сфер життя соціуму. Цей процес з одного боку стимулює активні та множинні зміни у житті спільноти, яка опиняється перед серйозними історичними викликами, а з іншого, процес конфліктизації загрожує життю та благополуччю людей – членів цієї спільноти.

Саме такий період переживає сучасна Україна, яка все ще не пройшла перехідний період від советської доби до реальної незалежності та усталеного розвитку, отже, й не до кінця подолала суперечності постколоніального періоду свого існування [4].

Постколоніальна проблематика в сучасному українському гуманітарному дискурсі є однією із найважливіших за визначенням. Адже від наукового усвідомлення та створення науково обґрунтованих та виважених моделей конструктивного розвитку спільноти на шляху від колонії до повноцінної самостійної цивілізованої спільноти залежить успішність подолання перехідного (постколоніального) періоду в історії теперішньої України [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відомо, конфліктологія як науковий напрямок у соціогуманітаристиці, представлена низкою визначних імен від теоретиків марксизму до психоаналітиків. Серед них: М. Вебер, Г. Зіммель, які є класиками-засновниками конфліктології, а також Е. Бьорн, Н. Вокер, Р. Дарендорф,

© Грабовська І.М., 2019

Л. Козер, К. Маркс, Є. Мейо, В. Ленін, Т. Парсонс, З. Фрейд, К.-Г. Юнг, та багато інших. І сьогодні у світі конфліктологічна проблематика відноситься до найактуальнішої наукової тематики [2]. На території колишнього Совєтського Союзу конфліктологічна проблематика набула особливої актуальності у перші роки розпаду СССР [Див., напр.: 6].

«Нині нараховується близько тисячі публікацій з проблеми конфліктів. У роботах вітчизняних учених А.М. Бандурки, А.Т. Ішмуратова, Г.В. Ложкіна, М.І. Пірен та інших за останнє десятиліття було узагальнено досвід зарубіжних досліджень і зроблено аналіз соціальних конфліктів у сучасному українському соціумі», – зазначається в літературі [8].

Бібліографія дослідження питань подолання постколоніального періоду в Україні, в тому числі і подолання притаманних даному стану різноманітних конфліктів, значно поступається вказаним вище джерелам. Проте, саме таким проблемам присвячені сьогодні найактуальніші наукові розвідки українських вчених. Серед авторів варто назвати: В. Горбуліна, І. Лосєва, І. Пірен, О. Якубову, Г. Почепцова, С. Грабовського, І. Грабовську, Н. Авер'янову, С. Кагамлик, К. Кобченко, М. Цюрупу, Т. Цимбал, В. Скляра, М. Обушного, Т. Гардашук, О. Бойка, Т. Гундорову, О. Забужко, О. Дзьобаня, М. Рябчука, М. Михальченка, О. Мостяєва, З. Самчука та інших. Автори цілком слушно акцентують увагу на тому, що актуальність інтегративних (трансдисциплінарних) досліджень, присвячених постколоніальній проблематиці, зумовлюється величезним значенням, яке вони мають в житті нових незалежних держав, що сформувалися у постколоніальний період на пострадянському просторі. Проблема подолання постколоніального періоду в історії українства має сьогодні практичну актуальність для України, її важливість підвищується в умовах гібридної війни Росії проти України, тобто, у стані відкритого гострого військового конфлікту. Але потрібно враховувати, що особливістю сучасного періоду розвитку України є його все ще деякою мірою пострадянський, посттоталітарний, посткомуністичний, постсоціалістичний, постгеноцидний і т.п. характер, що суттєво ускладнює безконфліктне розгортання трансформаційних процесів на теренах країни.

У розрізі даної розвідки на особливу увагу заслуговує низка висновків, зроблених вище вказаними авторами. Зокрема: Україна була колонією як Російської імперії, так і СССР (а не окупованою територією чи рівноправною частиною СССР); варто розглядати постколоніальну українську ситуацію у соціоантропологічному вимірі в категоріях «українська людина»/«людина України». Під «українською людиною» мається на увазі громадянин-патріот України, суб'єкт формування політичної нації, свідомий («щирий») українець. Під «людиною України» мається на увазі громадянин «за паспортом», людина, індиферентна чи суб'єкт-негатор українського національного будівництва; необхідно враховувати конкретні труднощі і завдання становлення гендерної проєвропейської політики держави в умовах гібридної війни. Варто акцентувати увагу на феномені жіночого активізму у волонтерському русі та участі жіноцтва країни у бойових діях, службі в ЗСУ та силових структурах загалом [1]. У ході даного дослідження не можна оминути увагою й аналіз процесу становлення постколоніальних еліт та їхньої суперечливої ролі у конфліктних процесах сучасності тощо.

Також у ході постколоніального дискурсу в сучасній українській соціогуманітаристиці науковцями було проаналізовано вплив мистецтва на подолання постколоніального стану українського суспільства та формування патріотизму в умовах гібридної війни; здійснено аналіз феномена мистецтва як дієвого чинника консолідації українства постколоніального періоду; визначено роль і місце мистецтва у процесах протидії російській пропаганді в умовах гібридної війни Росії проти України. Ряд дослідників присвятили спеціальну увагу вивченню діяльності української церковної еліти та її ролі у наростанні/зменшенні конфліктності культурно-історичного середовища існування сучасного українства. Аналіз специфіки основних викликів, які стоять перед українством постколоні-альної епохи, та прогнози щодо здатності на адекватну відповідь на них українства проводиться, наприклад, у низці монографічних досліджень Центру українознавства філософського факультету Київського на-ціонального університету імені Тараса Шевченка [Див.: 1; 3; 10].

Низка статей сучасних зарубіжних дослідників спеціально присвячена постколоніальній перспективі Східної Європи [Див., напр.: 12]. Зрозуміло, що долі України як європейському порубіжжю, присвячено чимало уваги.

Є низка статей, які пояснюють суть українсько-російського конфлікту для західного громадянина. Адже для розуміння всієї глибини події потрібно знати передісторію взаємин між Україною та Росією протягом попередніх віків [Див., наприклад: 13].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, аналізові постколоніального періоду в Україні як особливому конфліктогенному факторові не було присвячено жодної спеціальної розвідки. Отже, **метою даної статті є** спроба проаналізувати «український постколоніалізм» як масштабний конфліктизуючий буття всередині країни фактор.

Виклад основного матеріалу. У теперішньому українському варіанті (постколоніальний період історичного існування країни) фактично всі процеси несуть на собі суттєві відбитки перехідного постсовєтського посттоталітарного і навіть потгеноцидного стану розвитку із його ще до 2014 р. різновекторно спрямованою політикою (як внутрішньою, так і зовнішньою), «змішаною» економікою (від рудиментів командної системи СССР до компрадорського капіталу), олігархічно-клановою системою державного управління, різноспрямованою ідентичністю населення тощо [3; 4]. Тому і тематика дослідження процесів постколоніальної епохи є на сьогодні однією з найактуальніших як теоретичних, так і практичних проблем українського суспільного буття. Досить швидко після оголошення української незалежності у 1991 р. стало зрозумілим, що Україні не вдалося успішно подолати старий порядок та створити сучасну цивілізовану ефективну

державу. Уже сам факт кардинальної розбіжності між омріяним багатим та справедливим суспільством європейського рівня економічного, політичного та соціального розвитку, що мало одразу ви-никнути після падіння СССР, та реальністю, в якій опинилась постсовєтська Україна, породив серйозний світоглядний конфлікт у свідомості значної кількості жителів країни [5].

Зрештою, найголовнішою умовою подальшого існування України як європейської цивілізованої держави, успішного та ефективного члена співдружності європейських держав є подолання теперішнього постколоніального (перехідного) стану існування, а наукові пошуки та рекомендації у цьому напрямку можуть бути використані в практиці національного та державного будівництва і здатні впливати на формування свідомості та ідеологічних засад розвитку країни, а також формувати її майбутнє. Базуючись на тому, що успішне подолання постколоніального періоду в історичному поступі спільноти є показником її життездатності та ефективності, ряд українських дослідників проводять аналіз особливостей, механізмів та чинників консолідації українства саме вказаного історичного часу [Див.: 5]. Автори дослідження «Політика (до) формування модерної української ідентичності» вказують, що увесь постколоніальний період в історії сучасної України відзначається неефективним вирішенням саме проблем перехідного епохи, що і породжують конфлікти в соціумі. Ці конфлікти вже за часів новітньої української державності вилились у три революції, найкритичніший характер з яких набула Революція Гідності 2013-2014 рр. Серед основних конфліктизуючих життя українців факторів або ж викликів-загроз для витворення успішного проекту «держава Україна» називаються наступні: 1. «…незавершеність формування української модерної нації»; 2. «…об'єктивна спадщина колоніального/неоколоніального часу»; 3. зовнішнє цілеспрямоване розмивання та деструкція української ідентичності; 4. «розмивання із середини української ідентичності»; 5. «неефективність будь-яких реформ проєвропейського спрямування»; 6. відсутність політики держави щодо «…надання можливості всім охочим вивчити українську та ввійти в український культурний світ»; 7. слабка інформаційна деколонізація; 8. «проблема фальшивої історичної пам'яті»; 9. «Україна гостро потребує розв'язання проблем внітрішньої інтеграції – в плані не тільки інформаційному та ментальному, а й інфраструктурному»; 10. недоформування «повноцінного українського внутрішнього ринку» [5, с. 8–21]. До вказаних проблем додалися виклики, пов'язані із війною Росії проти України, насамперед, з окупацією РФ українських територій та внутрішніми переселенцями.

Отже, зміна базових ідентичностей громадян України, переорієнтація масової свідомості на Європу принципово змінює сутність трансформаційних процесів, які відбуваються в українському соціумі доби новітньої незалежності, створюючи реальні підстави для доформування української нації в сучасну європейську модерну націю, але, з іншого боку цей процес стимулює загострення світоглядних та навіть ментальних розбіжностей всередині однієї спільноти. Як зазначає Г. Почепцов, сучасний світ завойовують нові ідейні смисли, а не силові захоплення. Але постсовєтський простір не здатен на породження нових глобально значимих смислів. «Структурно й інституціонально пострадянський простір не готовий до смислових війн. Програвши «Холодну війну», ми втратили здатність не лише атакувати, але й захищатися. А переможе у глобальній конкуренції той, хто зможе дати світові нові смисли. Християнство перемогло як раз тому, що несло нові смисли…» [11, с. 69].

Очевидно, що будь-який суспільний процес може бути ефективним тільки за умови здатності спільноти до внутрішньої консолідації як однієї з головних умов подоланні внутрішніх та зовнішніх конфліктів. У цьому розрізі і поступ українства у напрямку спільного європейського цивілізаційного простору не є винятком. Науковці цілком обґрунтовано звертають спеціальну увагу саме на здатність українства до налагодження конструктивного суспільного діалогу та на вивчення історичних передумов цього процесу. Що, безумовно, вдалося сформувати українству за перехідний період – це достатньо ефективне як для постсовєтського простору громадянське суспільство. Як зазначає дослідник О.П. Дзьобань у статті «Механізм соціальних трансформацій: до проблеми філософського розуміння», «політичний катаклізм може дати старт процесу швидких соціальних перетворень у тому випадку, якщо він руйнує інституційну й нормативну базу колишньої соціальної системи. Політична трансформація може також і завершувати процес трансформації соціальної, оскільки період стабілізації соціальних взаємодій, як правило, вимагає зовсім іншого типу політичного лідерства, ніж епоха потрясінь…» [7, с. 49].

Висновки і пропозиції. Прощання з перехідним станом у вигляді постсовєтської, посттоталітарної, постколоніальної країни для українства виявилось досить складним. Глибокі суперечності постколоніального періоду, які, набуваючи нерозв'язного протиріччя, переростають у конфлікти у найрізноманітніших сферах буття українців, що дозволяє зробити висновки щодо внутрішньої конфліктогенності цього перехідного періоду. А це, у свою чергу, не дозволяє спільноті уникнути революційних ситуацій та революцій як способу вирішення гострих конфліктів. У випадку деколонізації України відкритим залишається питання, чи можна було перейти до пост-постколоніального розвитку, уникнувши агресії з боку неоімперії Кремля.

Враховуючи вище означені реалії, варто наголосити на необхідності поглибленого наукого аналізу постколоніальної доби в Україні (сьогодні ці дослідження знаходяться все ще на початковій стадії за винятком літературознавчих студій) та на його основі створення конкретних пропозицій, механізмів та виявлення шляхів якнайшвидшого та найбезконфліктнішого способу подолання існуючих внутрішніх суперечностей перехідного періоду. Від успішності та ефективності виконання вказаного завдання буде залежати цивілізаційне майбутнє теперішньої України.

Список літератури:

1. Власова Т., Грабовська І., Галицька Ю. Актуальний гендер: міжнародний та український контекст : Монографія. Київ : Міленіум, 2018. 132 с.
2. Вокер Н. Чому виникають конфлікти? Причини. Етапи. Розв'язання. Наслідки. Харків : Vivat, 2018. 80 с.
3. Грабовська І., Ємець Т., Мостяєв О. Трансформації українського соціуму : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2013. 511 с.
4. Грабовська І. Актуальність дослідження консолідації українства в постколоніальну добу. *Українознавчий альманах*. 2016. Вип. 19. С. 9–13.
5. Грабовський С., Лосєв І., Пономарьов В. Політика (до)формування модерної української ідентичності. Ніжин, 2018. 32 с.
6. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. Москва : РОССПЭН, 2002. 288 с.
7. Дзьобань О.П. Механізм соціальних трансформацій: до проблеми філософського розуміння. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 1(38). С. 47–52.
8. Конфліктологія як самостійна наука. URL: http://pidruchniki.com/14170120/psihologiya/konfliktologiya_samostiyna_nauka#664
9. Мостяєв О. Цивілізації, Європа, українство: історико-типологічний підхід. Київ : Міленіум, 2018. 324 с.
10. Сучасне українство: цивілізаційні виклики та відповіді : Монографія. Вид. 2-ге, доп. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. 415 с.
11. Почепцов Г. Смислові війни в глобальному контексті XXI сторіччя. *Pro Futuro*. 2013. № 1. С. 68–72.
12. Korek Janusz. Central and Eastern Europe from a Postcolonial Perspective, In: From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective / Janusz Korek (Ed.). Huddinge: Södertöns Högskola 2007. P. 5–22, hier P. 7–8.
13. Yekelchyk Serhy. The Conflict in Ukraine: What Everyone Needs to Know. Oxford; New York : Oxford University Press, 2015. ISBN 978-0-19-023727-1

References:

1. Vlasova T., Grabovska I., Galyczka Yu. (2018). *Aktualnyj gender: mizhnarod-nyj ta ukrayinskyj kontekst* : *Monografiya* [Actual gender: international and Ukrainian context. Monograph]. Kyiv : Milenium. (in Ukr.)
2. Voker N. (2018). *Chomu vynykayut konflikty? Prychyny. Etapy. Rozv'yazannya. Naslidky* [Why are there conflicts? Reasons. Stages. Solution. Consequences]. Xarkiv : Vivat. (in Ukr.)
3. Grabovska I., Yemecz T., Mostyayev O. (2013). *Transformaciyi ukrayinskogo sociumu : monografiya* [Transformation of Ukrainian society : monograph]. Kyiv : VPCz «Kyyivskyj universytet». (in Ukr.)
4. Grabovska I. (2016). Aktualnist doslidzhennya konsolidaciyi ukrayinstva v po-stkolonialnu dobu [The urgency of the study of the consolidation of Ukrainianity in the post-colonial era]. *Ukrayinoznavchyj almanax*, vol. 19, pp. 9–13.
5. Grabovskyj S., Losyev I., Ponomarov V. (2018). *Politika (do)formuvannya mo-dernoyi ukrayinskoyi identychnosti* [Policy (to) the formation of a modern Ukrainian identity]. Nizhyn. (in Ukr.)
6. Darendorf R. (2002). *Sovremennyj social'nyj konflikt. Ocherk politiki svobody* [Modern social conflict. Essay on Freedom Policy]. Moskva : ROSSPJeN. (in Rus.)
7. Dzoban O.P. Mexanizm socialnyx transformacij: do problemy filosofskogo rozuminnya [Mechanism of social transformations: to the problem of philosophical understanding]. *Strategichni priorytety*, 2016, no 1(38), pp. 47–52.
8. Konfliktologiya yak samostijna nauka [Conflictology as an independent science]. URL: http://pidruchniki.com/14170120/psihologiya/konfliktologiya_samostiyna_nauka#664
9. Mostyayev O. (2018). *Cyvilizaciyi, Yevropa, ukrayinstvo: istoryko-typologichnyj pidxid* [Civilization, Europe, Ukrainians: Historical and Typological Approach]. K. : Milenium. (in Ukr.)
10. VPCz "Kyyivskyj universytet" (2017). *Suchasne ukrayinstvo: cyvilizacijni vyklyky ta vidpovidi : Monografiya* [Suchasne ukrayinstvo: cyvilizacijni vyklyky ta vidpovidi : Monografiya.]. Vyd. 2-ge, dop. Kyiv : VPCz "Kyyivskyj universytet". (in Ukr.)
11. Pochepczov G. (2013). Smyslovi vijny v globalnomu konteksti XXI storichchya [Semantic War in the Global Context of the 21st Century]. *Pro Futuro*, no 1, pp. 68–72.
12. Korek Janusz. Central and Eastern Europe from a Postcolonial Perspective, In: From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective / Janusz Korek (Ed.). Huddinge : Södertöns Högskola 2007. P. 5–22, hier P. 7–8.
13. Yekelchyk Serhy. The Conflict in Ukraine: What Everyone Needs to Know. Oxford; New York : Oxford University Press, 2015. ISBN 978-0-19-023727-1

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-120
УДК 81'272(477)

Савойська С.В.
Міжрегіональна академія управління персоналом

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Анотація. Досліджено національну політику, яка є основою формування моделі мовної політики України. Пріоритетом національної політики є утвердження та розвиток української мови як визначального чинника та головної ознаки ідентичності української політичної нації, яка є основою розбудови Української незалежної держави та мовної політики як моделі. Модель мовної політики формується також завдяки конструктивним діям різних політичних сил. Національна політика є тією базою, на якій формується нова модель мовної політики, завдячуючи конструктивній політиці компромісів та консенсусів, яка у мовно-політичній сфері налагодила ефективні відносини між «правими» і «лівими» політичними силами, комунікативні дії яких було спрямовано на єднання різних за мовою і культурою етносів у політичну націю.

Ключові слова: національна політика, Україна, модель мовної політики, конструктивний, політична нація, українська мова, ідентичність, консолідація.

Savoyska Svitlana
Kiev Interregional Academy of Personnel Management

NATIONAL POLICY AS THE BASIS OF THE FORMATION OF MODEL OF LINGUISTIC POLICY OF UKRAINE

Summary. The national policy, which forms the basis of forming a model of language policy of Ukraine, is explored. The priority of national policy is the establishment and development of the Ukrainian language as the determining factor and the main feature of the identity of the Ukrainian political nation, which is the basis for the development of the Ukrainian independent state and language policy as a model. The model of language policy is also shaped by the constructive actions of various political forces. The main condition for the development and development of the model is the independence and national basis, which is the Ukrainian language, national interests and democratic values. A legally independent Ukrainian state has the opportunity to revive the Ukrainian language in the status of the national, native languages and culture of ethnic minorities, as well as those languages that are on the brink of extinction, because in Soviet times, like the Ukrainian language, they were abolished and forbidden. National policy is the basis on which a new model of language policy is formed, owing to the constructive policy of compromises and consensus, which in the language and political sphere has established effective relations between the "right" and "left" political forces whose communicative actions were aimed at uniting different language and culture of ethnic groups into a political nation. The model of language policy is defined as: a category based on the restoration and reproduction of all Ukrainian, which was prohibited by those states, in particular, Russia, which dominated the territory of Ukraine; a design that consists of the national policy underlying it; a national identity based on the Ukrainian language, culture, history, customs and traditions of the Ukrainian people; national interests and values, which are the cementing basis of the model; a national idea that different regional communities understand differently; the Ukrainian political nation, which is at the core of national integration and national unity; a scheme that combines separate models of language policy, which are its building material, consisting of elements of experience, which form, develop and develop a given model. It is proved that linguistic politics as a model can effectively be formed, developed and developed only on a national basis, as well as in a free and independent Ukraine. The language policy model is based on: a common language for all ethnic groups living in the territory of Ukraine, the Ukrainian language, which should be used in the civil service, in education, business and everyday life; a national culture that combines the best examples of cultures of ethnic groups, nations and indigenous peoples; a national idea that is acceptable to all ethnic communities, understandable and unifying; national interests, democratic values and state symbols; understanding and acceptance of the history of the Ukrainian people, its heroes, customs and traditions; awareness of the fact that the Ukrainian ethnic nation is an autochthonous, which originally inhabits the land of its ancestors and is ready to unite around it other ethnic groups with their native languages and cultures that live in Ukraine; constructive politics and linguistic-political consensus, which is an integral part of national politics, which is closely linked to cultural, legislative, spiritual, etc. language policy. National politics is analyzed as a category that has a national character and as a state policy based on: national symbols used to preserve the Ukrainian state, its independence and unity, as well as the protection of the Ukrainian political nation that is in state of formation; the Ukrainian language as the only state and Ukrainian culture that needs effective development, rational approaches and decisions; an effective policy aimed at the national, cultural and spiritual development of Ukrainian society, the introduction of the Ukrainian language into the business sphere, the legislative branch, the education of Ukraine, etc.; modernization of all spheres and branches of the socio-political life of the state.

Keywords: national policy, Ukraine, model of language policy, constructive, political nation, Ukrainian language, identity, consolidation.

© Савойська С.В., 2019

Постановка проблеми. Головною умовою розвитку та розбудови моделі мовної політики є незалежність та національна основа, якою є українська мова, національні інтереси та демократичні цінності. У юридично незалежної Української держави з'явилася можливість відродити українську мову у статусі державної, рідні мови і культури етнічних меншин, а також ті мови, які знаходяться на межі зникнення, позаяк у радянську добу, як і українська мова, вони утискалися та заборонялися. Тому найважливішою національною цінністю є незалежність і цілісність Української держави, які здатні забезпечити конструктивне формування моделі мовної політики, поширюючи комунікації українською мовою в усіх сферах, галузях суспільно-політичного життя та регіонах країни з метою формування у молодого покоління українців національної самосвідомості та патріотичності. Без конструктивної мовної політики національно-демократичних та інших політичних сил, без їх взаєморозуміння та співпраці не могла б бути проголошена Україна незалежною державою, яка є головною умовою для формування моделі мовної політики. Важливо, щоб співпраця між владою, політиками і громадянами та залучення останніх до участі у формуванні та здійсненні мовної політики була спрямована на задоволення потреб та інтересів українського суспільства, що має сприяти формуванню національної культури, демократичного діалогу та української політичної нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти національної політики та її символи, які є основою формування моделі мовної політики, досліджували Ю. Бондар [1], І. Дзюба [2], М. Обушний, А. Коваленко і О. Ткач [5], Є. Перегуда [6], М. Пірен і В. Ребкало [7], С. Рутар [9], О. Трибушний [10] та ін. науковці. Невід'ємною складовою національної політики є національна держава, визначальною рисою якої та її творцем є нація як спільнота, якій властиві прагнення і здатність відстоювати власну державу та національні інтереси і цінності. Основою національної політики є *нація*, яка виникла на основі спільності мови, походження, території, економічного життя, культури і ментальності; *національний консенсус*, що С. Рутар розуміє як єдність суспільства щодо важливих доленосних питань про сучасний та майбутній розвиток держави [9, с. 248], та *патріотизм*, який формується на почуттях поваги та любові до Батьківщини. До символів національної політики, які є основою для формування моделі мовної політики, варто віднести свободу слова, українську націю, українську мову, українську культуру, прапор, герб та державний гімн та ін. У зв'язку з цим для українського народу важливо об'єднатися навколо української мови, яка є державною, і культури з одночасним збереженням власної культурномовної самобутності етнічних меншин. Водночас, зберігали та поширювали українську мову і культуру як національний символ та духовні надбання українського народу В. Липківський та І. Огієнко, а на сучасному етапі – Патріарх Філарет та ін., які переклали майже усі богослужбові тексти українською мовою, запровадили її у Службу Божу, виголошували проповіді українською мовою, розуміючи те, що мова, якою здійснюється Богослужіння, має бути зрозумілою для прихожан [1, с. 221]. Значення їх діяльності набуло ще більшої ваги з проголошенням самостійної Української держави, що дало можливість здійснювати національну політику, та формувати національну державу на зразок таких розвинених демократичних держав як США, Німеччина, Франція та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Національна політика є тією складовою загальної проблеми, яка ще не досліджувалася під тим кутом бачення, який пропонується у цій науковій статті. Національна політика, за невеликим винятком, здійснювалася більш ефективно на першому етапі незалежності (1991-1996 рр.), коли взаєморозуміння, співпраця, єдність української спільноти, політикуму і влади працювали на оновлення моделі мовної політики. У зв'язку з цим на цьому етапі розвитку українського суспільства відбулися кардинальні зрушення в усіх галузях суспільно-політичного життя, зокрема в освіті, науці, культурі, книгодрукуванні, діловій сфері, ЗМІ, які формуються під впливом політичних, соціально-економічних та ін. процесів. У дослідженні національної політики ми спираємося на такі символи, як: *українська мова*, по якій пізнають приналежність народу до української нації, без наявності якої немає сенсу вести мову про генезу та функціонування національної держави [9, с. 245]; *національна ідея*, без якої було б неможливо зберегти та розвивати українську мову, українську культуру, відроджувати українську державність, формувати українську політичну націю, на основі чого й постала сучасна Українська держава; *національний патріотизм*, який стоїть на варті захисту всього українського, зокрема, історії розвитку української мови, культури та Української держави, яка у різні часи мала різні назви; *національна єдність*, без якої неможливо згуртувати український народ та спрямувати його зусилля на відновлення Української держави, збереження її незалежності та соборності; *духовність*, яка оберігає, захищає та цементує українську політичну націю, забезпечує громадянський мир та злагоду в українському суспільстві.

Мета статті. Спираючись на незалежність Української держави та національні символи, ставимо за мету дослідити національну політику як основу формування та розбудову моделі мовної політики, про що український народ до цього часу не міг і мріяти у стані бездержавності, суцільних заборон та повної безправності.

Виклад основного матеріалу. Український етнос, за теорією М. Грушевського, був цілком сформований та готовий створити свою державу ще у дев'ятому столітті. З того часу земля пращурів українців стала ласим шматком для багатьох сусідніх племен та держав, які її завойовували та насаджували етнічним українцям власну мову і культуру. Тому їх споконвічною мрією були свобода, державність, національні інтереси і цінності, за що вони боролися усе життя. Без незалежності, за яку і наразі продовжують боротися українські патріоти, та національної політики неможливо захистити українську мову як символ українського народу, національні ін-

тереси, цінності та сформувати нову модель мовної політики. Найбільшою цінністю для українського народу та формування моделі мовної політики є українська мова як єдина державна, яка спроможна об'єднати навколо свого ядра усі мови етнічних спільнот та сформувати на цій основі українську політичну націю. Окремі аспекти цієї проблеми досліджували Б. Ажнюк [4], І. Кресіна та В. Горбатенко [4], О. Майборода і М. Панчук [4], М. Обушний, А. Коваленко і О. Ткач [5], А. Погрібний [8], О. Трибушний [5] та ін. Об'єднавчою основою української спільноти, на думку науковців, має бути українська мова як єдина державна, яка є категоричним імперативом для виживання держави, основи якої руйнують не лише проросійськи налаштовані політики, а й українські русини, які також не є окремою від українців нацією, позаяк вони є невід'ємною складовою української етнічної нації, які з відомих причин перетворилися на політичну спільноту, яка прагне до об'єднання з тими етносами, які мешкають у сусідніх країнах, на що, можливо, й розраховують ті суб'єкти політики, які мешкають не лише в Україні, а й на території Росії, Словаччини, Угорщини, Румунії та ін. держав. Зазначені держави, зокрема Росія, намагаються розв'язати власні національні, освітні, мовно-політичні, культурні, геополітичні, економічні та ін. проблеми за рахунок українців та України. Щоб вижити українській спільноті у такій політичній ситуації, яка склалася між Україною і Росією, одним з найважливіших політичних завдань Української держави – це формування української політичної нації. Основою її формування є українська етнічна нація, навколо якої мають об'єднатися корінні етноси та етнічні меншини на основі діалогу, дискурсу, компромісу та консенсусу. Українську мову та мовну політику окремі вітчизняні науковці, зокрема І. Кресіна, В. Горбатенко, розуміють як тісний зв'язок з українською етнічною нацією, цілісність Української держави, неподільність її території, гарантію національної єдності, територіальної цілісності, історичної пам'яті та національної безпеки. На їх думку, «державна мова є консолідуючим фактором, нашим спільним національним багатством, а підтримка та розвиток мов національних меншин є культурним збагаченням суспільства» [4, с. 342]. Українська мова як державна, що знаходиться в основі формування моделі, є символом української політичної нації, яка формується, та великим її досягненням. Українська мова – це основний засіб спілкування як етнічних українців, так і всього українського народу, який несе історичну пам'ять нації та національної культури. Поняття «нація», яка створює державу та здійснює національну політику, на думку М. Обушного, А. Коваленка і О. Ткача, варто розуміти як спільність людей, що мають національну самосвідомість, володіють почуттям єдності, схожістю позицій та ідеалів і найчастіше (але не завжди) послуговуються державною мовою [5, с. 435]. Водночас державні, місцеві, партійні, громадські органи, підприємства, установи й організації створюють необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею, що «має стати, на слушну думку О. Трибушного, життєвою потребою кожного громадянина, а також невід'ємною складовою патріотизму» [10, с. 101]. На слушну думку О. Майбороди і М. Панчука, «більшість населення вважає цілком виправданим статус української мови як єдиної державної і не відчуває для себе загрози у її подальшому поширенні у різних ділянках суспільного життя» [4, с. 388]. Українська мова як державна в Україні задовольняє потреби українського суспільства в офіційному спілкуванні та виступає одним із символів державного та національно-культурного суверенітету. Більше того, державність української мови в Україні є, на слушну думку Б. Ажнюка, гарантією збереження ідентичності української політичної нації, політичної і державної єдності України [4, с. 343]. Тому українську мову, на слушну думку А. Погрібного, необхідно вивчати, знати та послуговуватися як на роботі і державній службі, так і в повсякденному спілкуванні. Офіційна/державна мова, що є одне і те саме – це основна мова держави, що використовується у законодавстві, судочинстві, навчанні тощо. На думку науковців, історія нищення культурних і національних цінностей може повторитися, якщо російська мова буде запроваджена в Україні як друга державна або офіційна. «Державна мова» – це правовий статус мови, використання якої обов'язкове в офіційних документах та публічних сферах суспільно-політичного життя у державі [8, с. 105].

Враховуючи зазначене, національна складова моделі мовної політики не може бути досконалою без духовної основи, окремі аспекти якої досліджували М. Пірен і В. Ребкало [7], О. Рудакевич [9] та ін. Концепт «духовність», на думку М. Пірен і В. Ребкало, – це продукт праці самого духу, сила, яка впливає на душу людини, хвилює її та активізує її [7, с. 232]; «соціально-моральна цінність, глибинна основа культури, прояву людського в людини, основна цінність демократичного суспільства, всі сфери якого мають бути проникнуті сутністю духовного, гуманізмом, повагою до людини, толерантністю» тощо. «Духовність і моральність – це той рівень розвитку особистості й суспільства, який є консолідуючою засадою, здатною об'єднати людей; це сила, що покликана стимулювати національне відродження України, забезпечити громадянський мир та злагоду у суспільстві» [7, с. 229]. Національна політика може бути успішною, якщо вона базуватиметься на політичній комунікації, складовою якої є національний діалог; національній взаємодії, яка має відбуватися між владою, народом, громадянським суспільством і державою та ін. Визначальною рисою національної політики є формування національної держави, яка, на думку О. Рудакевича, об'єднана спільним ментальним та культурним ядром, основою якого є традиції, цінності та символи титульного народу [9, с. 245]. Водночас національна політика потребує всебічної підтримки, взаєморозуміння та національної єдності, щоб успішно вирішувати нагальні мовно-політичні проблеми, які виникали у багатьох сферах і галузях суспільно-політичного життя. Українська національна політика орієнтується на збереження та розвиток рідних мов національних меншин, корінних народів і тих мов, які знаходяться на межі зникнення, для яких відкриваються навчальні заклади, перевидаються

раніше заборонені художні твори різних письменників, наукові праці, історичні документи, які проливають світло на драматичні сторінки минувшини [2, с. 467].

Опорою нової моделі мовної політики є українська політична нація, окремі аспекти формування якої досліджували М. Михальченко [9], М. Обушний, А. Коваленко і О. Ткач [5], В. Савка [9] та ін. науковці. Основою її формування, як зазначають М. Обушний, А. Коваленко і О. Ткач, є націоналізм, важливим моментом якого є мовна спільність, з допомогою якої розрізняються етнічні групи, відбувається передача історичних, культурних традицій з покоління у покоління; релігія, національна література, художні або музичні традиції, спільні історичні та культурні корені, тобто спільне минуле, емоційна прихильність людей до географічного регіону [5, с. 434]. Політична нація, на слушну думку В. Савки, – це «політична спільність, громадяни поліетнічної країни, які мають різну етнічну приналежність, утім, творять єдиний народ, усвідомлюють свою єдність, котра базується на спільній політичній та громадянській історії, визнанні спільних політичних цінностей як орієнтирів майбутнього розвитку своєї країни» [9, с. 303]. Українська політична нація, за визначенням М. Михальченка, – це громадяни незалежної України, що належать до різних етносів, які усвідомлюють себе частиною країни на основі українського громадянства. Українська політична нація постала, на думку науковця, після референдуму 1 грудня 1991 р., коли вона себе виділила з іншої політичної нації – «радянського народу» [9, с. 400]. Великий вплив на формування української політичної нації має ідеологія, політична самосвідомість, політична культура, які формуються відповідними історичними та культурними програмами через кіно, телебачення, радіо, Інтернет та інші медіа. Стратегічною метою та основою формування української політичної нації є мовна політика консенсусу, яка має консолідувати титульний український етнос [5, с. 437]. Такою основою на поч. 1990-х рр. була політика українізації, з допомогою якої на першому етапі державотворення (1991-1996 рр.) націоналізувалися та відроджувалися усі сфери і галузі суспільно-політичного життя незалежної України. Однією з першочергових завдань, що постали перед українським народом і державою після проголошення незалежності, була необхідність створення національного інформаційного простору, національної системи освіти, яка б відповідала викликам епохи оновлення – розбудови незалежної держави, відродження національної культури, яка б забезпечувала конкурентоздатне входження України в європейський, світовий освітній та культурний простори. Утім, ця стратегічна мета може бути реалізована, на думку науковців, лише тоді, коли до неї будуть готові представники різних політичних сил, які є носіями різних ідеологій. Окрім цього, формування української політичної нації гальмує інформаційно-комунікаційна політика Росії, яку вона здійснює в Україні у своїх інтересах через проросійськи налаштованих політиків, їх політичні сили та українські ЗМІ.

Невід'ємною складовою розбудови моделі мовної політики є національна безпека, національні інтереси і цінності, окремі аспекти цих явищ досліджували Б. Ажнюк та В. Кулик [4], М. Бучин [9], Л. Літвін [8], В. Піча та М. Поліщук [9] та ін. науковці. «Національні інтереси», за їх висновками, – це: *відродження* незалежної Української держави, якій передувала кільсотлітня боротьба українського народу за свободу від імперського поневолення; *збереження та розвиток* української мови і культури, які спроможні об'єднати український народ та спрямувати на захист та розбудову Української держави; *потреби*, що мають реалізовуватися в усіх сферах життєдіяльності держави, зокрема, у її інституціях на міжнародній арені, метою яких є не лише повноцінний розвиток країни, а й формування її могутності; життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні *цінності* українського народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади у державі; *територіальна незалежність та цілісність* держави, на сторожі якої стоять національні патріотичні сили; *права та свободи* громадян, їх соціально-економічний добробут та гідний розвиток. У національних інтересах української спільноти 1 грудня 1991 року було проведено Всеукраїнський референдум, на якому вона підтримала бажання жити у незалежній Українській державі. Тобто, «національні інтереси, на думку М. Бучин, – це усвідомлені потреби народу та його держави, що визначаються геополітичними та ін. відносинами, культурно-історичними традиціями, які спрямовано на забезпечення безпеки та захист населення від внутрішніх і зовнішніх загроз» [9, с. 249]. Такою внутрішньою загрозою на поч. 1990-х рр. були комуністи, які залишалися при владі до наступних парламентських виборів, а зовнішньою – Росія, і це український народ, радше за усе, усвідомлював, тому й проголосував за незалежну Українську державу, яка постала. Таке рішення можна назвати конструктивним, позаяк воно підтвердило її бажання мати свою владу та жити у суверенній державі. Важливою складовою національних цінностей та інтересів є українська мова, яка спроможна консолідувати українську спільноту. Тобто, національні інтереси, на думку Л. Літвін, – це територіальна цілісність, суверенітет, духовні та ін. цінності українського народу, його потреби та гідний розвиток [8, с. 242]. Національні цінності, складовими яких є історія, звичаї, традиції українського народу, свята, герої та ін., мають зайняти належне місце на ефірах радіо, у програмах телебачення, на шпальтах періодичних друкованих видань, де мали б обговорюватися проблеми поширення української мови на Сході та Півдні країни, в освіті та інших галузях суспільно-політичного життя, діловій сфері, які забезпечуватимуть загальнонаціональну ідентичність, єдність українського народу, цілісність і незалежність держави. Такий підхід до вирішення проблеми може об'єднати й полярні політичні спільноти на консенсусній основі. Українська мова спроможна об'єднати індивідів, групи та спільноти за інтересами, поглядами, а також українське суспільство на базі національних інтересів. З цього приводу Б. Ажнюк та В. Кулик зазначають,

що «українська мова є консолідуючим фактором, спільним національним багатством, а підтримка та розвиток мов етнічних меншин є культурним збагаченням суспільства» [4, с. 299, 335, 343, 367]. Національна безпека – це, на думку В. Печі та М. Поліщук, «стан природи людини, соціальної групи, суспільства, держави, за якого гарантується захист їх життєво важливих потреб, інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз, який є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей» [9, с. 244]. Однією з видів національної безпеки є двомовність та російщення, які загрожують українській політичній нації розколом та знищенням. Ця проблема активізується втручанням у внутрішні справи української політичної нації та Української держави Росії, яка намагається загальмувати їх розвиток та схилити до союзу з нею. Виходячи з таких реалій, найкращим способом забезпечення національної безпеки, на думку В. Печі і М. Поліщук, – це «вступ до НАТО, де панує принцип: «всі за одного і один за всіх» [9, с. 245]. А що стосується таких небезпек як двомовність і російщення, то одним зі способів забезпечення такої національної безпеки – це захист національних інтересів і цінностей на державному рівні та якнайшвидше ухвалення закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної», її поширення в усіх сферах, галузях суспільно-політичного життя та регіонах країни. У цьому розумінні держава має проводити політику підтримки, охорони та заохочення у володінні державною мовою, починаючи від дитячого садочка та закінчуючи закордонними українцями.

Невід'ємною складовою національної політики, а також моделі мовної політики є національна ідея, що досліджували такі науковці як М. Бучин [9], Л. Клос [9], М. Михальченко [9] та ін. Національна ідея, за визначенням О. Рудакевича, – це ідея формування та утвердження народу як нації – вищої форми етнічного розвитку. У широкому значенні – це ідея нації, національної держави та стратегія суспільного розвитку. Ідея нації – це настанова на реалізацію певного проекту національного будівництва. Ідея національної держави орієнтує на розбудову власної держави. У вузькому значенні національна ідея – це щасливе життя та шляхи його досягнення. Стратегічною метою української спільноти є повернення до європейської цивілізації, входження до ЄС та НАТО. Набагато менша частка політикуму та української спільноти підтримують курс на союз з Росією. Такі різні розуміння ідеї перешкоджають конструктивному розвитку держави, українського суспільства, що розхитує суспільно-політичну єдність, гальмує поширення української мови як державної та ін. Національна єдність є однією з найважливіших складових національної ідеї, без якої неможливо сформувати українську політичну націю, зберегти українську мову як єдину державну в Україні, захистити український народ від двомовності та подальшого російщення, які нав'язуються Росією та її «п'ятою колоною», яке охопило велику частину української спільноти; повернути анексовані території Росією та вийти з російсько-української війни переможцями. Тому національну єдність М. Бучин розуміє як «тісний зв'язок, згуртованість, цілісність, неподільність нації, основу її життєдіяльності, розвиток національної свідомості та постійно діючий чинник, в основу якого покладено національну ідею» ЄС [9, с. 246]. Національна ідея, як вважає М. Михальченко, є не лише «формою відображення соціальної дійсності, результатом осягнення громадською та науковою думкою суспільного процесу, формою знання та компонентом суспільної свідомості, а й «містком» переходу від думки до дії» [9, с. 247]. Ідея, на його думку, має бути пов'язана з національним характером народу, з його ціннісними орієнтаціями, які мають виховуватися в української спільноти інтелектуальною та правлячою елітою, масовою політичною освітою у дусі поваги до національних цінностей та патріотизму. Національний патріотизм, на думку Л. Клос, – це відданість національним традиціям, культурі, мові, нації, усвідомлення національної ідентичності та ін. [9, с. 248]. Щоб забезпечити позитивне сприйняття національної ідеї усіма громадянами України, необхідно створити потужний інформаційно-культурний простір, який охопить всю територію України, забезпечить усім громадянам можливість ознайомитися з життям, культурою, інтелектуальними та естетичними здобутками працурів українців, сприятиме обміну знаннями, цінностями, думками, ідеями та ін. Тобто, виховання української спільноти на кращих зразках і здобутках минулого та сьогодення є «чи не найголовнішою умовою консолідації українського суспільства, утвердження нової ідентичності за умови величезного переважання російського чинника не лише в інформаційно-культурному ландшафті України» [2, с. 475].

Важливою складовою національної політики є національна ідентичність, окремі аспекти якої досліджують М. Бучин [9], Р. Лащенко [3], Є. Перегуда [6], Н. Пашина [8] та ін. наковці, які її показниками вважають свідомість, громадянство, територію, мову, культуру, історію та ін. Великою цінністю для українського народу є ідентичність і консолідація, що може забезпечити українська мова, позаяк об'єднувати українську спільноту не можуть дві мови, два гімни і два прапори, а тим більше російська мова, яка розколює українську спільноту, загрожує соборності та незалежності держави. На думку науковців, символом ідентифікації та консолідації не можуть бути в Україні російська мова та культура, які неспроможні консолідувати українську спільноту хоча б тому, що у національній пам'яті українців закарбувалися факти їх нав'язування українському народу шляхом репресій, голодоморів, міграції, заборон та обмежень української мови імперськими та радянськими указами. Національна пам'ять, яка несе у собі відбиток ідеологізації та моральних оцінок, на думку М.Бучин, – це сукупність уявлень національної спільноти про своє минуле, зафіксоване у формі знань, культурних стереотипів, символів та міфів [9, с. 247]. Цьому сприяють освіта, яка в Українській козацькій державі «Військо Запорізьке», у добу гетьманування П. Скоропадського та «українізації» (1920-30-ті рр.) була на високому рівні; вшанування національних міфів та символів, участь у різноманітних акціях патріотичного змісту; святкування визнач-

них дат, наприклад, День Соборності України, День писемності та мови, до чого останніми роками вдається українська влада, а особливо напередодні президентських чи парламентських виборів. Про підвищення статусу української мови дбав громадсько-політичний діяч, ідеолог національно-визвольного руху, представник народницько-демократичного напряму української політичної думки – Р. Лащенко [3, с. 368]. Він трактував українську мову і культуру як складову національної ідеї, важливий чинник національної ідентичності українського народу, необхідність та обов'язковість використання її урядовцями. «Ідентичність», складовою якої є етнічна, національна та ін. ідентичності, виражає усвідомлення особистістю належності до тієї або іншої позиції у межах соціальних ролей, а також її ставлення до навколишнього світу. Поняття «політична ідентичність», на думку Н. Пашиної, – це політико-ціннісне самовизначення суб'єкта через ототожнення з певною політичною спільнотою, що виявляється у формуванні та відтворенні усталених політичних практик [8, с. 282]. Вимушена політична ідентичність української спільноти в імперські та радянські часи з російською мовою і культурою загострила в Україні проблему етнічної і національної ідентичностей, яка силоміць нав'язується українському народу в сучасній Україні. «Показником національної ідентичності, на думку Є. Перегуди, є лояльність до української мови як до ознаки національної державності. Українську мову, на його думку, вважають рідною навіть ті, хто вдома або на роботі нею не спілкується», що, як він вважає, є показником їх національної ідентичності, лояльності до української мови як до ознаки державності [6, с. 94]. Така думка не є поодинокою у середовищі проросійськи налаштованих політиків, які на державній службі послуговуються російською мовою, захищають в Україні інтереси і цінності Росії, але ідентифікують себе з Українською державою і нацією.

Невід'ємною складовою моделі мовної політики є загальнонаціональна інтеграція, що досліджували такі вітчизняні науковці як М. Кармазіна [3], І. Харечко [8] та ін. Об'єднання української спільноти, за висновками науковців, необхідне як засіб збереження соборності та незалежності Української держави від внутрішніх та зовнішніх загроз з боку Росії, поширення комунікацій українською мовою не лише на усій території країни, а й за її межами. Українську спільноту на сучасному етапі може об'єднати новий тип дискурсу – конструктивний, позапартійний, публічний, громадський, всеосяжний і громадянський, який буде спрямовано на взаєморозуміння між лідерами різних політичних сил, політичними спільнотами та громадянським суспільством, без якого «політична культура українського народу матиме розколотий характер і нестиме на собі відбиток тоталітаризму». «Якщо російські слов'янофіли у XIX ст., за словами М. Кармазіної, мріяли про об'єднання слов'ян навколо російської мови і культури, то кирило-мефодіївці – про рівність учасників слов'янського об'єднання, самостійність кожного племені після об'єднання, а також правління народне – республіканське» [3, с. 301]. В основу політичної культури і комунікацій кирило-мефодіївці, що існували напівлегально, поклали єдність, коли кожен народ мав право створити власну літературу і культуру на засадах загальної рівності, свободи, братства і миру; дали вільно користуватися рідною мовою, що не завжди співпадає з етнічною мовою, мовою матері, національністю, яка є результатом вибору та самоідентифікації [1, с. 201]. Складовою загальнонаціональної інтеграції та єдності є національна самоідентифікація, що варто розуміти як «ототожнення індивіда, групи, спільноти, нації, етносу з певними національними інтересами і цінностями, що одні сприймають позитивно, інші – негативно, позаяк національна самоідентифікація базується на національній самосвідомості та національній ідеї, які мешканцями полярних регіонів в Україні сприймається неоднозначно та по-різному» [8, с. 240]. Українська спільнота може об'єднатися навколо національних інтересів і цінностей тоді, коли українську національну ідею будуть однаково розуміти усі мешканці країни, зокрема і ті, які живуть на Сході та Півдні. До національної інтеґрації повинні закликати також і соціально-політичні спільноти проросійського спрямування, які заради збереження національних цінностей та захисту незалежної України мають консолідуватися навколо української мови, культури та символів українського народу, якими є співпраця, солідарність, злагода, толерантність, компроміс, патріотизм, терпимість, взаєморозуміння та взаємоповага, пропагуючи ідеї міжнаціонального миру, відкритості, взаєморозуміння, злагоди і толерантності. Важливою складовою загальнонаціональної інтеграції та єдності є національна солідарність, що, на думку І. Харечко, варто розуміти як «здатність суспільства виступати єдиним суб'єктом історії, забуваючи про внутрішні суперечності та відмінності, що пов'язує людей у єдине ціле та змушує їх діяти як один у боротьбі за процвітання цілого народу» [8, с. 241]. Така солідарність українського політикуму спостерігалася при ухваленні закону «Про мови в Українській РСР» та проголошенні української мови державною, затвердженні цього статусу Конституцією України, ухваленні Верховною Радою України закону, який дозволив внести зміни до назви УПЦ МП у зв'язку з проголошенням УПЦ та наданням їй томосу Вселенським Патріархатом тощо. Такий підхід до розв'язання мовного питання допоміг би швидше знайти ті спільні та усім зрозумілі точки дотику, на основі яких досягається загальноукраїнський суспільний консенсус. Саме про це мають дбати сучасні українські політики, які роблять усе можливе, аби знищити ті інформаційні ресурси, які мають відношення до української мови і культури, чим і створили для свого народу інформаційне рабство. Не сприяє мовно-політичній єдності Сходу і Заходу затяжна правописна дискусія, яка вказує на змагання за лідерство між наддніпрянською мовною традицією, яку підтримують політики і науковці з «лівою», тобто проросійською орієнтацією, та західноукраїнською, якій симпатизують «праві» національно-демократичні політичні сили [4, с. 350–351]. Поява консолідуючої політичної сили, яка не буде робити наголос на тих чинниках, які розколюють українське суспільство, є запорукою май-

бутнього розвитку України. Лише таким чином український політикум та українська спільнота разом можуть спільно знайти рішення різних проблем, які роз'єднують українське суспільство. Інші інструменти щодо розв'язання цих та інших проблем, можуть додати ще більше непорозумінь та протистоянь [8, с. 124–126].

Висновки та пропозиції. Отже, модель мовної політики сформована на основі таких її складових, як: *українська мова*, яка є символом української нації, на основі якої формується національна самосвідомість суб'єктів політики, їх політична поведінка, національна ідея, національна політика у цілому; *духовність*, яку спрямовано на відродження української культури, виховання патріотичності, формування політичної нації та національної культури; *єдина національна ідея*, яку спрямовано на захист національних інтересів і цінностей українського народу та Української держави; *національна ідентичність*, яка ідентифікує українську спільноту на основі української мови, української культури та Української держави; *загальнонаціональна інтеграція*, яка спрямована на об'єднання української спільноти навколо національної ідеї, національних інтересів і цінностей; *національна політика*, на основі якої формується нова модель мовної політики. Щоб національна політика була ефективною, було б доцільно, щоб: вітчизняні політики вчасно *інформували* українську спільноту про подальші дії у сфері мовної політики; *надавали* можливість українським громадянам впливати на процес ухвалення рішень, розширювати сферу власної національної компетентності та підвищувати поінформованість; *залучали* до дискусії широкі верстви населення, аби налагодити діалог; *враховували* думки громадян та політичних опонентів при обговоренні та ухваленні мовних законів, програм та рішень; *забезпечували* українську спільноту правдивою інформацією та надавали рівні права на доступ до свободи слова.

Список літератури:

1. Бондар Ю. та ін. Енциклопедія для видавця та журналіста / Ю. Бондар, М. Головатий, М. Сенченко; МАУП, Книжк. палата України. Київ : «Вид. дім «Персонал», 2010. 400 с.
2. Дзюба І. Нагнітання мороку: Від чорносотенців початку XX століття до україномобів початку століття XXI. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 503 с.
3. Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / За заг. ред. Н.М. Хоми [В.М. Денисенко, Л.Я. Угрин, Г.В. Шипунов та ін.]. Новий Світ 2000. Львів, 2014. 766 с.
4. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України. Київ, 2008. 398 с.
5. Обушний М., Коваленко А., Ткач О. Політологія : Довідник / За ред. М.І. Обушного. Київ : Либідь, 2009. 501 с.
6. Перегуда Є. Модель мовної політики у поліетнічному суспільстві: кейс України. *S.P.A.C.E.: Електронний науково-практичний журнал*. 2016. Вип. 1. С. 92–96.
7. Пірен М., Ребкало В. Духовність особистості – основна цінність демократичного суспільства. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2011. Вип. 2. С. 228–236.
8. Політична лексика сучасного українського політика і громадянина : енциклопедичний словник-довідник / Укладач В.М. Піча; наук. ред. Л.Д. Климанської, Я.Б. Турчин, Н.М. Хоми [Колектив авторів: І.В. Алексеенко, О.І. Романюк, М.В. Школяр та ін.]. *«Магнолія – 2006»*. Львів, 2017. 438 с.
9. Політологія: сучасні терміни і поняття. Короткий навчальний словник-довідник для студентів ВНЗ І-ІV рівнів акредитації. – 4-те видання, виправлене і доповнене / укладач В.М. Піча, наук. редакція Л.Д. Климанської, Я.Б. Турчин, Н.М. Хоми. Новий Світ – 2000. Львів, 2015. 516 с.
10. Трибушний О. Мовна політика в Україні: проблеми і пріоритети. Віче. 1997. № 9(66). С. 99–107.

References:

1. Bondar Yu. Et al. (2010). An Encyclopedia for Publisher and Journalist / Y. Bondar, M. Holovaty, M. Senchenko; MAUP, Book. Chamber of Ukraine. "Kind. House "Personnel", Kyiv, 400 p.
2. Dziuba I. (2011). Forcing the darkness: From the Black Hundreds of the beginning of the XX century to the Ukrainophobes of the beginning of the XXI century. Publishing House "Kyiv-Mohyla Academy", Kiev, 503 p.
3. History of political thought: teach. encyclopedia Dictionary for students of higher education (2000). Teaching shut up For the community edit N.M. Khomi [V.M. Denisenko, L.Ya. Ugrin, G.V. Shipunov, etc.]. New World – 2000, Lviv, 766 p.
4. Language situation in Ukraine: between conflict and consensus (2008). The IF Kuras Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 398 p.
5. Obushniy M., Kovalenko A., Tkach O. (2009). Politology : Guidebook / Ed. M.I. Obushny. Lybid, Kiev, 501 p.
6. Pereguda Ye. (2016). Model of language policy in a polyethnic society: case of Ukraine. *SPACE: Electronic scientific journal*, vol. 1, pp. 92–96.
7. Piren M., Rebkalo V. (2011). Spirituality of personality – the main value of a democratic society / M. Piren, V. Rebcalo. *Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, vol. 2, pp. 228–236.
8. Political vocabulary of modern Ukrainian politician and citizen: encyclopedic dictionary-directory (2017). Compiler VM Picha; sciences edit L.D. Klymanska, Ya.B. Turchin, N.M. Khomi [Collected authors: I.V. Alekseenko, O.I. Romanyuk, M.V. Shkolyar, etc.]. *"Magnolia – 2006"*, Lviv, 438 p.
9. Politology: modern terms and concepts (2015). A short instructional vocabulary for students of higher education institutions of I-IV levels of accreditation. – 4th edition, corrected and supplemented / compiled by V.M. Picha, Sciences. editors L.D. Klymansky, Ya.B. Turchin, N.M. Khomi. New world – 2000, Lviv, 2015, 516 p.
10. Trybushniy O. (1997). Language policy in Ukraine: problems and priorities. Viche, vol. 9(66), pp. 99–107.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-121
УДК 336.221

Васільєва Л.М.
Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ПОДАТКОВЕ СТИМУЛЮВАННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Анотація. Уточнена сутність податкового стимулювання інноваційної діяльності на рівні держави виходячи з цільового призначення (виступати спонукальною причиною до здійснення суб'єктами господарювання інноваційної діяльності в рамках чинного податкового законодавства) і механізму дії (забезпечувати зниження податкового навантаження та вивільнення фінансових ресурсів для здійснення витрат інноваційного характеру), податкових стимулів, які лежать в її основі, що розвиває теоретичні аспекти податкового стимульований та інноваційної діяльності. Узагальнено класифікацію методів та інструментів, що застосовуються в податковому стимулюванні інноваційної діяльності. Визначено основні напрями розвитку податкового стимулювання інноваційної діяльності.

Ключові слова: інновації, інвестиції, інноваційна діяльність, податкові інструменти, податкове стимулювання.

Vasilieva Lesya
Dnipro State Agrarian and Economic University

TAX DISTRIBUTION OF INNOVATIVE ACTIVITIES IN THE STATE REGULATION SYSTEM

Summary. It was established that the support of innovation activity, including through its tax incentives, was determined by the goal of the economic policy of Ukraine at the present stage. Among the financial mechanisms of state stimulation of the economy (budget, foreign economic, insurance, leasing, etc.), tax incentives were the most widespread. The essence of tax stimulation of innovation activity at the state level based on the intended purpose (to act as a motive reason for the implementation by business entities of innovation activities within the framework of the current tax legislation) and the mechanism of action (to ensure reduction of the tax burden and the release of financial resources for the implementation of expenses of an innovative nature) is clarified. the tax incentives that underlie it, which develops the theoretical aspects of tax incentives and innovation activities and. It is noted that the development of a stimulating function of taxes is an important factor not only in strengthening financial stability of enterprises, growth of investment activity of branches of economy, increase of rates of social and economic development, introduction of new technologies, development of new technological methods, but also increase of tax revenues of the state. Increasing fiscal revenues from tax incentives for innovation is one of the most important ways of diversifying tax revenues and strengthening the financial position of the state. A general classification of methods and tools used in tax incentives for innovation. All methods of tax incentives for innovation activity differ in content, focus and strength of influence, but have the sole purpose, namely obtaining significant results for the economy in this field of economic relations. From how well the methods of tax incentives for innovation are successfully implemented, one can argue about the effectiveness of the tax system as a whole. The basic directions of development of tax incentives of innovative activity are determined.

Keywords: innovation, investment, innovation activity, tax instruments, tax incentives.

Постановка проблеми. Підтримка інноваційної діяльності в тому числі за допомогою її податкового стимулювання визначена метою економічної політики України на сучасному етапі. Незважаючи на те, що одним з найбільш важливих принципів на основі яких функціонує податкова система країни є принцип рівності, інноваційна діяльність вимагає особливих підходів до її оподаткування, оскільки здійснюється під впливом ряду факторів неврахування яких об'єктивно перешкоджає її розвитку.

Так, зарубіжний досвід використання податкового стимулювання інноваційної економіки в країнах G-7 свідчить про значне збільшення надходження податків до бюджетів всіх рівнів влади, диверсифікації джерел податкових доходів, що дозволяє вирішувати багато соціально-економічних, політичних, культурних та екологічних завдань, забезпечувати економічну стійкість. За рахунок податкового стимулювання інноваційної діяльності в економічно розвинених країнах забезпечується від 80 до 90% зростання бази оподаткування, а відповідно і надходження податків. Прикладом проведення подібної політики є Японія, яка свого часу, за 15 років з моменту визначення національних пріоритетів інноваційної діяльності та їх податкового стимулювання, зайняла лідируючі позиції в світовій економіці, істотно збільшивши податкові доходи держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних та прикладних проблем щодо податкового стимулювання інноваційної діяльності присвячені праці вітчизняних та зарубіжних вчених, насамперед, Гаман М.В., Диба В.М., Друкер П., Никифоров А.Є., Парнюк В.О., Рева Д.М. та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В сучасних умовах вико-

© Васільєва Л.М., 2019

ристання механізму податкового стимулювання особливо важливо в зв'язку з вичерпанням стимулюючого ефекту фінансового стимулювання шляхом розширення обсягу позик та інвестицій. Саме тому багатьма новітніми економічними теоріями визнається важливість й значимість податкового стимулювання розвитку економіки. У той же час, до сих пір в науковій літературі в належній мірі не розкрито і однозначно не визначено, що мається на увазі під поняттям «податкове стимулювання інноваційної діяльності», не сформоване цілісне уявлення про природу і суть даного явища.

Мета статті. На основі аналізування наукових джерел та існуючої практики: 1) уточнити сутність податкового стимулювання інноваційної діяльності; 2) визначити основні напрями розвитку податкового стимулювання інноваційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Серед фінансових методів державної мотивації зростання податкових доходів, розширення бази оподаткування, відмови від прихильності застарівших способів господарської діяльності податкове стимулювання є одним з найбільш ефективних, важливих й затребуваних.

Податкове стимулювання, створює об'єктивні передумови для інтенсивного розвитку галузей національної економіки, регіонів й тим самим зростання податкових доходів. Податкове стимулювання здійснюється, головним чином, шляхом зниження, при певних умовах, податкового тягаря на окремі види податків. В цьому відношенні «податкове стимулювання» не тотожне поняттям «податкова пільга», «спеціальний податковий режим», «податкова преференція». Під даними поняттями мають на увазі переваги, що надаються платникам податків, включаючи можливість не сплачувати податок або сплачувати його у меншому розмірі. Податкове стимулювання може виступати у формі підтримки, заохочення, преференції, переваги, пільги, імунітету, привілею для різних суб'єктів господарської діяльності.

В числі фінансових механізмів державного стимулювання економіки (бюджетного, зовнішньоекономічного, страхового, лізингового тощо) податкове стимулювання отримало найбільш широке поширення.

Міжнародна практика показує, що податкове регулювання є одним з найбільш ефективних інструментів державного впливу на економіку в ринкових умовах. Як зазначає Пітер Друкер, «підприємницьке суспільство потребує такої податкової системи, яка б мотивувала переміщення капіталу з «дня вчорашнього в день завтрашній» [3].

Податкове стимулювання – одне з найбільш простих і всеосяжних інструментів фінансової політики держави. Воно не тягне витрат транзакційного характеру, воно нейтрально щодо агентів господарської діяльності з точки зору суб'єктивних факторів.

Заходи податкового регулювання – звільнення, зниження диференціація ставок податків тощо, створюють об'єктивні передумови для додаткового залучення фінансових коштів в інтенсивний розвиток того чи іншого сектора економіки.

Досліджуючи якісні характеристики податкового стимулювання економіки, ряд дослідників вважає його істотні переваги в порівнянні з прямим державним фінансуванням. Дана перевага обумовлено тим, що податкове стимулювання більш доступно і менш дискримінаційне по відношенню до всіх учасників ринкових відносин.

Податкові пільги, переваги, преференції, відрахування, підтримка широко використовуються як стимули модернізації економіки. У порівнянні з податковим стимулюванням надання державою грантів – більш трудомісткий та менш контрольований процес. Він передбачає значно більше тимчасових, організаційних й адміністративних витрат для його учасників.

У новітніх дослідженнях головним трендом характеристики податкового стимулювання є висновок Дж. Кейнса що «…головним інструментом регулювання економіки є рівень податкової ставки, а також податкова політика, яка стимулює економічне зростання» [4]. За такою логікою, під податковим стимулюванням розуміють сукупність форм та методів впливу на економічні процеси господарюючих суб'єктів, економічно обґрунтовану систему податкових пільг чи преференцій, що дозволяє компенсувати фінансові втрати.

Основне призначення стимулів, що застосовуються державою в процесі податкового стимулювання інноваційної діяльності – виступати спонукальною причиною до здійснення суб'єктами господарювання інноваційної діяльності в рамках чинного податкового законодавства. Конституційно закріплений обов'язок щодо сплати податків, з одного боку, створює небезпеку фінансового збитку для господарюючих суб'єктів за допомогою вилучення частини доходів у вигляді обов'язкового внеску, потенційно знижуючи їх можливості для здійснення витрат, об'єктивно необхідних для здійснення інноваційної діяльності. З іншого боку, податкові стимули можуть перерости в такі мотиви функціонування господарюючих суб'єктів, в рамках яких інноваційна діяльність стає вигідною, оскільки в результаті їх використання відбувається вивільнення фінансових ресурсів, необхідних для її реалізації. В результаті оподаткування стає економічним стимулом інноваційної діяльності. При цьому на перший план виступає наукове обґрунтування застосовуваних державою податкових стимулів, що виключає стимули, які мають випадковий, довільний характер і не забезпечують чутливість до них економічних суб'єктів, які передбачають здійснювати або вже здійснюють інноваційну діяльність.

Як відмічає Рева Д.М., «запровадження політики податкового стимулювання інноваційної діяльності фактично означає винайдення способів та меж балансування між державними та приватними інтересами, результатом яких є обопільне задоволення інтересів кожного з суб'єктів. Держава, поступаючись своїм поточним фіскальним інтересом при податковому стимулюванні інноваційної діяльності, вправі розраховувати на задоволення інших потреб, як то інвестування вивільнених ресурсів у виробництво, фундаментальні дослідження, прикладні розробки, зменшення відтоку з країни носіїв інтелектуального потенціалу тощо. Платник податків в обмін на понесення значних фінансових затрат з довгостроковою окупністю вправі розраховувати на зниження податкового тиску, на дотримання гарантій незмінності законодавства у довгостроковій перспективі тощо» [5].

Таким чином, сутність державного податкового стимулювання проявляється в розробці органами управління податкової системи науково обґрунтованих стимулів, що підвищують мотивацію господарюючих суб'єктів до здійснення інноваційної діяльності в рамках чинного податкового законодавства через надання їм можливості знижувати податкове навантаження та вивільняти фінансові ресурси, необхідні для здійснення витрат інноваційного характеру.

Способом реалізації податкових стимулів, призначених для здійснення та розвитку інноваційної діяльності, виступають методи податкового стимулювання [1].

За формою впливу на інноваційну діяльність податкове стимулювання належить до непрямих методів державного управління, а його сутність полягає у відмові держави від частини податкових надходжень в обмін на зростання обсягу інноваційної продукції з урахуванням визначених державою пріоритетів [2].

Всі методи податкового стимулювання інноваційної діяльності розрізняються за змістом, спрямованістю та силі впливу, але мають єдине цільове призначення, а саме отримання значущих для економіки результатів в даній сфері економічних відносин. Від того, наскільки успішно реалізуються методи податкового стимулювання інноваційної діяльності, можна стверджувати про ефективність податкової системи в цілому.

На рисунку представлена класифікація методів та інструментів, що застосовуються в податковому стимулюванні інноваційної діяльності. При реалізації як прямих, так і непрямих методів використовуються різноманітні інструменти.

Склад інструментів носить універсальний характер, оскільки одні й ті ж інструменти можуть бути використані у відношенні як прямих, так і непрямих методів. Крім того, деякі методи одночасно задіють кілька інструментів.

Відмітимо, що розвиток стимулюючої функції податків виступає важливим фактором не тільки зміцнення фінансової стійкості підприємств, зростання інвестиційної активності галузей економіки, підвищення темпів соціально-економічного розвитку, впровадження нових технологій, освоєння нових технологічних укладів, а й збільшення податкових доходів держави. Підвищення фіскальної віддачі від податкового стимулювання інноваційної діяльності є одним з найважливіших шляхів диверсифікації податкових доходів і зміцнення фінансового становища держави.

Висновки і пропозиції.

1. Податкове стимулювання інноваційної діяльності – це діяльність держави, що забезпечує підвищення мотивації господарюючих суб'єктів до здійснення інноваційної діяльності на основі розроблених органами управління податкової системи та податкових стимулів, які реалізуються господарюючими суб'єктами, що забезпечують зниження їх податкового навантаження й відповідне цьому вивільнення фінансових ресурсів, об'єктивно необхідних для здійснення витрат, що спрямовуються на створення та організацію виробництва принципово нової або з новими споживчими властивостями продукції (товарів, робіт, послуг), створення й застосування нових, модернізацію існуючих способів її виробництва, поширення і використання.

2. Щодо основних напрямів розвитку податкового стимулювання інноваційної діяльності, можна виділити наступні:

Рис. Класифікація методів та інструментів, що застосовуються в податковому стимулюванні інноваційної діяльності

– орієнтувати податкові пільги, перш за все, на товаровиробників (галузі, види виробництв), що забезпечують випуск нової, з високим рівнем доданої вартості конкурентоспроможної на світовому ринку продукції;

– забезпечити адресну податкову підтримку малих і середніх підприємств шляхом відображення в Податковому кодексі України можливості зниження податків в рамках спеціальних податкових режимів для суб'єктів, що випускають інноваційну продукцію (товари, послуги);

– впровадити технологію наскрізного податкового стимулювання створення інноваційного продукту за складом і послідовністю операцій від розробки до комерціалізації отриманих результатів;

– мінімізувати адміністративні процедури при оформленні податкових пільг.

Список літератури:

1. Гаман М.В. Державне регулювання інноваційного розвитку України : монографія. Київ : Вид-во НАДУ, 2005. 388 с.
2. Диба В.М., Никифоров А.Є., Парнюк В.О. Податкове стимулювання інноваційної діяльності. *Фінанси України*. 2009. № 5. С. 78–86.
3. Друкер П. Классические работы по менеджменту. Москва : «Альпина Бизнес Букс», 2008. С. 220.
4. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Москва : Гелиос АРВ, 2002. 472 с.
5. Рева Д.М. Роль податкових інструментів у регулюванні інноваційної активності. *Адаптація до права ЄС регулювання економіки України в сучасних умовах.* Харків : НДІ ПЗІР, 2015. С. 172–177.

References:

1. Haman M.V. (2005). Derzhavne rehulyuvannya innovatsiynoho rozvytku Ukrayiny [State regulation of innovation development of Ukraine]. Kyiv : View of NAPA, 388 p.
2. Diba V.M., Nikiforov A.E., Parniuk V.O. (2009). Podatkove stymulyuvannya innovatsiynoyi diyal′nosti [Tax incentives for innovation]. *Finansy Ukrayiny*, vol. 5, pp. 78–86.
3. Drucker P. (2008). Klassicheskiye raboty po menedzhmentu [Classic management work]. Moskva : Alpina Business Books, 2008. 220 p.
4. Keynes J.M. (2002). Obshchaya teoriya zanyatosti, protsenta i deneg [The general theory of employment, interest and money]. Moskva : Helios ARV, 2002. 472 p.
5. Reva D.M. (2015). Rol′ podatkovykh instrumentiv u rehulyuvanni innovatsiynoyi aktyvnosti [The role of tax instruments in regulating innovation activity]. *Adaptation to the EU law of regulation of Ukraine's economy in modern conditions.* Kharkiv : Research Institute of Research and Development, pp. 172–177.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-122
УДК 342.7

Ковтун О.О.
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПІДСТАВИ ТА ПОРЯДОК ОБМЕЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗІБРАНЬ У РІШЕННЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті досліджується значення, зміст та порядок реалізації права на свободу мирних зібрань. Визначається правомірність використання державами підстав обмеження права на свободу мирних зібрань і різні види втручання в його реалізацію. Проводиться узагальнення практики Європейського суду з прав людини. Особлива увага приділяється «трискладовому тесту» обґрунтованості втручання у право на свободу мирних зібрань. Розглядаються вимоги, яким має відповідати рішення про запровадження обмеження права на свободу мирних зібрань: затвердження законом, прийняття в інтересах національної та громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб, необхідність у демократичному суспільстві та сформульованість з дотриманням принципу пропорційності й необхідного рівня юридичної визначеності.

Ключові слова: права людини, свобода мирних зібрань, підстави обмеження свободи мирних зібрань, Європейський суд з прав людини, демократичне суспільство, принцип пропорційності.

Kovtun Olha
Yaroslav Mudryi National Law University

GROUNDS AND PROCEDURE FOR LIMITING THE EXERCISE OF THE RIGHT TO FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY IN THE DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Summary. The article deals with the meaning, content and procedure for the exercise of the right to freedom of peaceful assembly. The legitimacy of the use by States of the restrictions on the right to freedom of peaceful assembly and the various types of interference in its implementation is determined. A generalization of the practice of the European Court of Human Rights is conducted. Acts of national and international law are used in the investigation, recent events in Ukraine are mentioned. Particular attention is paid to the "three-part test" of the justification for interference with the right to freedom of peaceful assembly. The requirements, which should comply with the decision to impose restrictions on the right to freedom of peaceful assembly, are considered: adoption by law, adoption in the interests of national and public security, for the prevention of disturbances or crimes, for the protection of health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others, the need for a democratic society and formulation in accordance with the principle of proportionality and the necessary level of legal certainty. The fundamental importance of the right of citizens to express their political views through the organization and holding of peaceful gatherings, which is one of the hallmarks of a democratic state, is emphasizes. The required balance is determined, on the one hand, to prevent the unlawful restriction in the implementation of this political right, and on the other – to counteract the abuse of this right. The most common examples of abuse of the right to freedom of peaceful assembly, including in Ukraine, are given. Their causes and consequences are indicated. It also determines what types of interference the state applies, restricting the freedom of peaceful assembly.

Keywords: human rights, freedom of peaceful assembly, grounds for restriction of freedom of peaceful assembly, European Court of Human Rights, democratic society, principle of proportionality.

Постановка проблеми. Динамічний розвиток державотворчих процесів пробуджує високу активність громадян та прагнення брати участь у вирішенні проблем, які торкаються їх інтересів. Це призводить до зростання кількості масових заходів громадсько-політичного характеру (збори мітинги, вуличні походи тощо). Громадяни, громадські організації та політичні партії доволі активно, порівняно з минулими роками, використовують одне з основних політичних прав – право на свободу мирних зібрань, без ефективної реалізації якого неможливий повноцінний розвиток демократичних інститутів і громадянського суспільства. На жаль, практика свідчить, що проведення таких заходів досить часто відбувається з порушенням прав, свобод людини та громадянина, їх спокою та правопорядку. За даними моніторингу Єдиного державного реєстру судових рішень, лише з 2009 по 2015 рр. суди заборонили понад 1100 мирних зібрань на всій території України. Після Революції Гідності, а саме у 2015-2016 рр., ситуація з мирними зібраннями в країні значно покращилась, зменшилася кількість судових заборон і обмежень. Поліція посилила заходи безпеки після загибелі активістів у центрі міста, у Будинку профспілок 2014 р. у м. Одеса, сутички між активістами та охороною під час скандальної сесії міської ради в Одесі, вибуху влітку 2015 р. під час протесту проти змін до Конституції України щодо особливого статусу Донбасу та інших випадків [1, с. 3].

© Ковтун О.О., 2019

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми захисту та реалізації права на мирні зібрання в юридичній літературі досліджували Р.С. Мельник, О.В. Васьковська, М.М. Денисова, Р.О. Куйбіда та інші. Вчені дійшли висновку, що право збиратися мирно і без зброї для вираження своєї думки, а також для обговорення питань, важливих для суспільства в цілому або невеликої його частини, є одним з показників рівня розвитку демократії в державі.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У наш час триває постійний пошук балансу між правом на свободу мирних зібрань і необхідністю втручання в реалізацію цього права. Визначення балансу обумовлює здійснення додаткових наукових пошуків і визначає актуальність обраної тематики.

Головною метою цієї роботи є розгляд питання про обмеження права на свободу мирних зібрань в Україні як Європейській державі у контексті правових позицій Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Виклад основного матеріалу. Право на мирні зібрання, вільне вираження думок є суб'єктивним правом кожної особи, яке передбачає оперативне і незалежне висловлювання власної позиції щодо того чи іншого питання суспільного життя. Зазначене право досі не врегульовано єдиним нормативно-правовим актом України, однак це не означає відсутність прецедентів його реалізації. Наразі всі питання стосовно порядку і строків підготовки та проведення мирних зібрань системно забезпечуються положеннями Конституції України, кодексами України, рішеннями Конституційного Суду України. Розробка, тлумачення і застосування українського законодавства, що регулює свободу зібрань, повинні відповідати міжнародним і регіональним стандартам, які закріплені в угодах, рішеннях та зверненнях міжнародних організацій, прецедентах ЄСПЛ та матеріалах справ Комітету з прав людини ООН. Нині прецедентна практика ЄСПЛ фактично імплементована в національну правову систему, вона відіграє роль певного зразка та сприяє дотриманню принципів забезпечення прав людини, покладених в основу Конституції України. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. суди у своїй діяльності застосовують Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, яка стала базисом у сфері захисту прав людини в Європі та започаткувала створення європейського механізму захисту прав та свобод людини. Норми ст. 39 Конституції України, які визначають невід'ємне право на мирні зібрання, засновані на положеннях ст. 11 Європейської конвенції з прав людини і ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Реалізація права на мирні зібрання обмежується лише у випадках, передбачених у цих документах, а саме: відповідність закону, необхідність у демократичному суспільстві, прийняття в інтересах публічної (громадської) безпеки та порядку, охорони здоров'я населення та людської гідності, або захисту їхніх прав і свобод, репутації. Перелік підстав для обмежень мирних зібрань у кожній країні відрізняється і формується з дотриманням принципу пропорційності й необхідного рівня юридичної визначеності. В Україні ч. 2 ст. 39 Конституції України закріплено, що обмеження реалізації права на свободу мирних зібрань може встановлюватися судом відповідно до закону та лише в інтересах національної безпеки і громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [2]. ЄСПЛ у рішенні у справі «Езелін проти Франції» від 26 квітня 1991 р визначив категорію «обмеження», зафіксованою у п. 2 ст. 11 Конвенції, необхідно розуміти заходи, які застосовуються до зібрання, під час і після нього [3].

У сучасних умовах необхідно по-новому вирішити більшість питань, пов'язаних із забезпеченням конституційного права на свободу зібрань. Норми законодавства мають бути чітко визначеними, адже відіграють надзвичайно важливу роль у встановленні меж повноважень влади. Це допоможе уникнути обмеження та порушення або навпаки – зловживанням з боку громадян, які призводять до багатьох непорозумінь та проблемних ситуацій. Одним з визначних рішень ЄСПЛ щодо необхідності забезпечення захисту життя та здоров'я особам, які мирно збираються, було рішення у справі «Організація «Платформа «Лікарі за життя» проти Австрії», в якій розглядалася скарга на бездіяльність правоохоронних органів під час мирного зібрання, наслідком стало кидання яйцями в учасники разом із словесними образами [4]. ЄСПЛ визначає, що демонстрація може дратувати, ображати людей, чиї ідеї або вимоги не схожі з точкою зору демонстрантів. Проте учасники демонстрацій повинні бути впевнені, що їхній захід проходитиме мирно й без фізичного насильства або будь-якого іншого неправомірного тиску з боку їх опонентів. Тобто органи влади мають вживати всіх необхідних заходів, спрямованих на охорону учасників зібрання [5, с. 38].

ЄСПЛ неодноразово звертався до питання про регулювання свободи зібрань у законодавстві кожної з держав-учасниць Конвенції, виробивши конкретні вимоги до обмежувальних норм. ЄСПЛ у своїй практиці застосовує «трискладовий тест» обґрунтованості втручання у право на свободу мирних зібрань, зміст якого полягає у ретельному розгляді кожної справи на можливість застосування підстав для обмеження цього права в конкретній ситуації.

Першою підставою відповідно до «трискладового тесту» є втручання у право на свободу мирних зібрань, яке передбачене законом. У рішенні ЄСПЛ у справі «Джавіт Ан проти Туреччини» від 20 лютого 2003 р., визначено, що «законом» може вважатися лише та норма, яка чітко сформульована, і дає змогу особі регулювати власну поведінку й усвідомлювати можливі наслідки, які можуть бути застосовані за його дії [6]. Громадськість повинна мати доступ до відповідної достовірної інформації у доступній та прозорій формі [7, с. 171]. Таким чином доступність і передбачуваність є основними вимогами, які висуваються до якості «закону». Наступною вимогою є чітке визначення меж повноважень органів влади та способу їх здійснення. У справі «Ґроппера радіо АГ» та інші проти Швейцарії» від 28 березня 1990 р. встановлено, що рівень перед-

бачуваності залежить від декількох критеріїв: змісту, тематики, масовості та сфери заходу [8]. У справі «Веренцов проти України» від 11 квітня 2013 р. ЄСПЛ одразу констатував порушення, адже законодавство України не відповідало вимогам якості закону, тобто втручання не було «встановлене законом» [9]. Світовий досвід доводить, що не лише в Україні існують прогалини в законодавстві стосовно права на мирні зібрання. ЄСПЛ у справі «Мкртчан проти Вірменії» від 11 квітня 2007 р., зазначає, що після розпаду СРСР і до 2004 р. у Вірменії був відсутній єдиний чинний нормативно-правовий акт, яким було чітко визначено порядок організації і проведення мирних заходів, права та обов'язки їх організаторів, учасників, органів державної влади, відповідальність за порушення законодавства у цій сфері [10]. Врешті ЄСПЛ у своїх рішеннях у цих справах вказує на те, що метою Указу Президії ВР СРСР 1988 р. в історичному аспекті є «надання органами влади засобів для висловлення своїх поглядів на користь певної ідеології лише деяким категоріям осіб, що саме по собі є несумісним з самою суттю свободи зібрань» [11, с. 75].

Згідно зі ст. 4 «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права» і ст. 15 «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод», під час війни або надзвичайного стану, коли життя нації перебуває під загрозою, держави можуть вживати заходів у відступі від своїх зобов'язань в галузі забезпечення свободи зібрань. У 2018 р. в Україні ці норми набули практичного застосування у Законі про затвердження Указу Президента «Про введення воєнного стану». Документ містить тотальну і обов'язкову заборону зібрань: проведення страйків, масових зібрань та акцій для того, щоб виключити можливість виникнення сутичок між стурбованими громадянами [12].

Другою підставою відповідно до «трискладового тесту» є необхідність втручання у демократичному суспільстві, заснованому на верховенстві права. ЄСПЛ у справі «Джавід проти Туреччини» від 20 лютого 2003 р. вирішив, що право на свободу зібрань і висловлення думок є основоположним у суспільстві, де існує народовладдя [6]. Свобода мирних зібрань – важливий прояв безпосередньої демократії і форма політичної активності громадян, основна гарантія свободи слова та думки. Суд у справі «Християнська демократична партія проти Молдови» від 2 лютого 2006 р., постановив, що при нагоді інтереси більшості є домінуючими, але демократія не означає, що їхня бачення має завжди переважати: необхідно досягти рівноваги, уникаючи будь-яких зловживань щодо меншин, і навпаки, забезпечити їм справедливе та належне ставлення [13].

У рішенні ЄСПЛ у справі «Баранкевич проти Росії» від 26 липня 2007 р., зазначено, що держави мають утримуватися від необґрунтованих обмежень права на мирні зібрання, які тісно пов'язані з демократією [14]. Тому для виправдання втручання в його реалізацію мають бути аргументовані і вмотивовані причини. ЄСПЛ неодноразово наголошував на тому, що обмеження та заборони мирних зібрань повинні бути обґрунтованими, дійсно необхідними у відповідній ситуації. Тобто ґрунтуватися на очевидних та беззаперечних доказах, що свідчать про суттєве порушення учасниками зібрання громадського порядку чи громадської безпеки. Сіракузькі принципи тлумачень обмежень та відступів від Міжнародного пакту про громадянські і політичні права закріплюють, що довільне застосування обмежень не допускається [15]. Рішення може базуватися лише на перевірених фактах та оцінках, що мають своїм підґрунтям відповідні фактичні матеріали чи відомості, ні в якому разі не на припущеннях. Підтвердженням цього слугує рішення у справі «Махмудов проти Росії» від 26 липня 2007 р., де визначено, що держава повинна не тільки гарантувати право на мирне зібрання, а й утримуватися від застосування щодо нього необґрунтованих непрямих обмежень [16].

Третьою складовою «трискладового тесту» є втручання, що переслідувало одну або кілька легітимних цілей, передбачених Конвенцією. Підставою для обмеження одного або більше публічних зібрань є загроза здоров'ю чи моралі. Прикладом є справа «Сіссі проти Франції» 2002 р., де втручання влади було виправдано побоюваннями, пов'язаними зі здоров'ям, оскільки протестуючі досягли критичної стадії у ході голодування і знаходилися в антисанітарних умовах [17].

Наступною підставою обмеження права є загроза громадянській та національній безпеці. Стаття 11 Конвенції захищає лише право на «мирні зібрання». Згідно з прецедентним правом Європейської Комісії, не мирними зібраннями є заходи, в яких організатори та учасники мають намір застосувати насильство, зброю чи інші небезпечні засоби для спричинення шкоди життю, здоров'ю або майну інших осіб і суспільству в цілому. Спрожність вирішувати проблеми країни шляхом мирного діалогу є однією з основних характеристик демократії. Прикладом є справа «Станков та Об'єднана македонська організація Ілінден проти Болгарії» від 2 жовтня 2001 р. [18]. ЄСПЛ визнав, що проголошення під час мирного зібрання гасел закликання до автономії або навіть відокремлення частини території країни, спрямованих проти територіальної цілісності, не може автоматично виправдовувати заборону на її зібрання, а висунуті вимоги автоматично не створюють загрозу національній безпеці та територіальній цілісності, якщо не мають явного характеру. Проблеми забезпечення національної безпеки в значній мірі перетинаються з проблемами підтримки громадського порядку, адже дії учасників заходу не рідко несуть ознаки правопорушень чи злочинів. Прикладом є справа «Езелін проти Франції» від 26 квітня 1991 р. та «Букта та інші проти Угорщини» від 17 липня 2007 р., в яких підставою обмеження зібрання було запобігання «заворушенням чи злочинам» [3; 19]. У випадку загрози громадському порядку ЄСПЛ використовує досить обачний підхід до можливого застосування такої підстави. Безсуперечно, свобода зібрань та право висловлювати власну думку визнаються одними з найвищих цінностей демократичного суспільства, тому учасникам зборів повинні бути надані достатні можливості для вираження своєї точки зору, навіть якщо це буде завдавати певні, але незначні незручності, для інших осіб. Наприклад, у разі перекриття руху на автомагістралях або зміни маршрутів слідування громадського транспорту, або руху пішоходів. У справі

«Ойа Отаман проти Туреччини» від 5 грудня 2006 р. ЄСПЛ вказав, що «будь-яка подія в громадському місці може викликати певні перешкоди в повсякденному перебігу життя, в тому числі зрив перевезень, і, у разі відсутності насильства з боку демонстрантів, важливо, щоб уряд продемонстрував певну терпимість до мирних зібрань з тим, щоб свобода зборів, не була позбавлена свого сенсу і змісту» [20]. У справі «Махмудов проти Росії» від 26 липня 2007 р. наголошено, що необхідно забезпечення балансу між правом, закріпленим Конвенцією, і інтересами інших громадян, тобто в разі можливого обмеження свободи зібрань представники влади зобов'язані обґрунтувати суспільну необхідність такого обмеження [15]. Тому дуже важливо, щоб держава, з одного боку, забезпечила можливість кожній особі реалізовувати конституційне право на мирне зібрання, а, з іншого боку, була здатна реагувати на випадки зловживання цим правом. Існує безліч прикладів таких зловживань, одним із найпоширеніших, зокрема і в Україні, є навмисне блокування важливих транспортних комунікацій (доріг) або будівель, спорудження «барикад» [21, с. 153]. Іноді публічні дороги блокуються на тривалий час, відносно невеликою групою людей, частина з яких до того ж може отримувати фінансову вигоду від цієї діяльності. У таких випадках одразу зрозуміло, що зібрання налаштовані на порушення публічних інтересів або прав та свобод третіх осіб. Такі заходи не є мирними, тому правоохоронним органам слід своєчасно використовувати всі засоби і методи, передбачені законом для захисту громадян і протидіяти вчиненню заворушень і злочинів. У практиці Європейського суду з прав людини існує рішення у справі «Сергій Кузнєцов проти Росії» від 23 жовтня 2008 р. «…будь-яка демонстрація в громадському місці неминуче до певної міри порушує загальний перебіг життя, включаючи перешкоди для руху людей, і органам влади слід проявити певну терпимість відносно мирних зібрань» [22]. Метою участі громадян у мітингах, походах, демонстраціях є вплив на державні органи, їх рішення шляхом узгодження й вираження колективної думки із суспільно значущих питань. Як правило, у ході таких зібрань здійснюється сканування лозунгів, закликів, виголошення промов та інше. Трапляється, що під публічних масових заходів виникають проблеми. Зазвичай організатори стикаються із труднощами, маючи намір встановити тимчасові конструкції або намети. Наразі в законодавстві немає жодних заборон щодо їх використання, однак органи влади тлумачать це як порушення правил благоустрою [23]. Бувають випадки, коли мирні протести радикалізуються і переростають у озброєнні. Прикладом може виступати Революція Гідності, у результаті якої загинули більше ста людей, хоча починалося все з реалізації студентами права на свободу мирних зібрань, вираження вимог і побажань з важливого питання життєдіяльності – вступу до Європейського Союзу.

Досить часто органам державної влади надходять повідомлення про проведення одночасно заходів в одному місці, але це не є підставою для втручання в реалізацію права на свободу мирних зібрань. У демократичному суспільстві право на проведення контр-демонстрації не може зумовлювати обмеження свободи мирних зібрань. У такому випадку обов'язком правоохоронних органів є забезпечення громадянам можливості мирного вираження власного ставлення до державної політики та суспільно значущих проблем [24, с. 107].

Для обмеження свободи мирних зібрань, держави застосовують різні види втручання, зокрема заборону проведення заходів, ненадання або несвоєчасне надання дозволу, силовий розгін, кримінальне та адміністративне переслідування учасників та організаторів акцій, їх превентивний арешт тощо. На жаль, на практиці допускається поспішність при веденні заборон та обмежень, чи навпаки – запізнення.

Статтею 64 Конституції України визначено, ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази, адже за це настає юридична відповідальність. Дана конституційна норма знайшла відображення у кримінальній справа, яка розглядалася за фактом застосування правоохоронних органів для здійснення силового розгону мітингувальників з Майдану Незалежності у м. Києві в період з грудня 2013 р. до лютого 2014 р.

Висновки. Україна як учасниця Європейської Конвенції з прав людини та основних свобод має чітко і послідовно виконувати свої зобов'язання одним із яких є забезпечення права на свободу мирних зборів. При аналізі практики ЄСПЛ стає очевидно, що свобода зібрань часто перетинається зі свободою вираження поглядів і переконань, і нерідко порушення однієї з свобод автоматично тягне за собою обмеження щодо іншої. Перелік обмежень, на підставі яких може здійснюватися «вторгнення» у сферу реалізації права на свободу мирних зібрань, має вичерпний характер. У випадку, коли є необхідність здійснити обмеження права на свободу мирних зібрань, рішення має бути обґрунтованими і пропорційними цілям, заради яких вони накладаються.

Список літератури:

1. Свобода мирних зібрань українська версія. Аналітичний звіт 77, лютий 2017. *Центр політико-правових реформ*. URL: http://pravo.org.ua/img/books/files/1525957783dri_peaceful-assembly_policypaper_ua.pdf (дата звернення: 26.12.2018).
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 39.
3. Решение Европейского суда по правам человека по делу «Эзелин против Франции (Case of Ezelin v. France)» от 26 апреля 1991 г. Свобода собраний в постановлениях Европейского суда по правам человека. Воронеж : Артефакт, 2009. § 39.
4. «Організація «Платформа «Лікарі за життя» проти Австрії», рішення від 21 липня 1988 р. (заява № 10126/82). URL: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (дата звернення: 08.01.2019).
5. Федорова А.Л. Право на свободу мирних зібрань у контексті практики Європейського суду з прав людини *Наукові записки НаУКМА*. 2014. Т. 155 : Юридичні науки. С. 3–40.
6. «Джавіт Ан проти Туреччини», рішення від 20 лютого 2003 р. (заява № 20652/92). URL: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (дата звернення: 08.01.2019).

7. Денісова М.М. Розвиток міжнародних стандартів реалізації права на мирні збори *Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр*. 2008. Вип. 40. С. 168–175.
8. «Ґроппера радіо АГ» та інші проти Швейцарії, рішення від 28 березня 1990 р. (заява № 10890/84). URL: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (дата звернення: 10.01.2019).
9. «Веренцов проти України», рішення від 11 квітня 2013 р. (заява № 20372/11). URL: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (дата звернення: 11.01.2019)
10. «Мкртчан проти Вірменії», рішення від 11 квітня 2007 р.,(заява № 6562/03) URL: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (дата звернення: 11.01.2019).
11. Васьковська О. Актуальні проблеми права на збори, мітинги, походи та демонстрації в Україні. *Право України*. 2007. С. 74–77.
12. Про затвердження Указу Президента України «Про введення военного стану в Україні» Закон України: Закон України від 26.11.2018 р. № 2630-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-19 (дата звернення: 19.01.2019).
13. «Християнська демократична партія проти Молдови», рішення від 14 лютого 2006 р. (заява № 28793/02). URL: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (дата звернення: 20.01.2019).
14. «Баранкевич проти Росії», рішення від 26 липня 2007 р. (заява № 10519/03). URL: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (дата звернення: 16.01.2019).
15. Сіракузькі принципи тлумачень обмежень та відступів від Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. – Документ ООН E/CN.4/1985/4. URL: https://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14624 (дата звернення: 04.02.2019).
16. «Махмудов проти Росії», рішення від 26 липня 2007 р. (заява № 35082/04). URL: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/ eng/Pages/search.aspx (дата звернення: 26.12.2018).
17. Feldman D. Civil Liberties & Human Rights in England and Wales, 2nd ed., *Oxford : Oxford University Press*. 2002. P. 57.
18. «Станков та Об'єднана македонська організація Іліндeн проти Болгарії», рішення від 2 жовтня 2001 р. (заява № 29221/95). URL: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (дата звернення: 30.12.2018).
19. «Букта та інші проти Угорщини», рішення від 17 липня 2007 р. (заява № 22691/04). URL: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (дата звернення: 03.01.2019).
20. «Ойа Отаман проти Туреччини», рішення від 5 грудня 2006 р. (заява № 74552/01). URL: http://www.aihmiz.org.tr/?q=en/node/229 (дата звернення: 05.02.2019).
21. Мельник Р.С. Право на свободу мирних зібрань: теорія і практика. Київ, 2015. 168 с.
22. «Сергій Кузнєцов проти Росії», рішення від 23 жовтня 2008 р. (заява № 10877/04). URL: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (дата звернення: 06.02.2019).
23. Куйбіда Р., Середа М., Трубенкова О. Свобода мирних зібрань в Україні: пошук оптимальної моделі регулювання / за ред. експертів DRI. 2018. URL: http://pravo.org.ua/img/zstored/files/myrni_zibrannia_v_Ukraini.pdf (дата звернення: 06.02.2019).
24. Щербанюк О.В. Мирні зібрання як форма безпосереднього здійснення народом своєї суверенної влади. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-1. С. 104–108.

References:

1. Svoboda myrnykh zibran ukrainska versiia. Analitychnyi zvit 77.[Freedom of peaceful assembly is a Ukrainian version. Analytical Report77]. *Tsentr polityko-pravovykh reform*. (February 2017) [Center for Political and Legal Reforms]. Available at: http://pravo.org.ua/img/books/files/1525957783dri_peaceful-assembly_policypaper_ua.pdf
2. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy [The constitution of ukraine: the law of Ukraine] vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR / Verkhovna Rada Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 39.
3. Reshenye Evropeiskoho suda po pravam cheloveka po delu «Ėzelyn protyv Frantsyy» [European Court of Human Rights decision «Case of Ezelin v. France»] 26 april 1991. *Svoboda sobranyi v postanovlenyiakh Evropeiskoho suda po pravam cheloveka* [Freedom of assembly in judgments of the European Court of Human Rights]. Voronezh : Artefakt, 2009. § 39.
4. Platform «Arzte fur das Leben» v. Austria Case [Platform «Arzte fur das Leben» v. Austria Case]. Decision of July 21, 1988 (application No. 10126/82). Available at: http:// www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx (accessed 08 January 2019).
5. Fedorova A.L. (2014). Pravo na svobodu myrnykh zibran u konteksti praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [The right to freedom of peaceful assembly in the context of the practice of the European Court of Human Rights] *Naukovi zapysky* [Scientific notes]. T. 155 : Yurydychni nauky, pp. 3–40.
6. Djavit An v. Turkey [the decision of February 20, 2003 (application № 20652/92). Available at: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (accessed 08 January 2019).
7. Denisova M.M. (2008). Rozvytok mizhnarodnykh standartiv realizatsii prava na myrni zbory Derzhava i pravo. [Development of international standards for the implementation of the right to peaceful assembly]. *State and Law Yuryd. i polit. nauky* : zb. nauk. pr. [Jurid and flight. Science]. Vol. 40, pp. 168–175.
8. «Groppera Radio AG» and Others v. Switzerland, [«Gropper Radio AG» and Others v. Switzerland, judgment of 28 March 1990 (application no. 10890/84). Available at: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (accessed 10 January 2019).
9. Vyerentsov against Ukraine, Decision of April 11, 2013 (application No. 20372/11). Available at: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (accessed 10 January 2019).
10. Mkrtchyan against Armenia, Decision of April 11, 2007 (application No. 6562/03). Available at: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (accessed 11 January 2019).
11. Vaskovskaya O. (2007). Aktualni problemy prava na zbory, mitynhy, pokhody ta demonstratsii v Ukraini. [Topical issues of the right to assembly, rallies, hikes and demonstrations in Ukraine]. *Pravo Ukrainy*, pp. 74–77.
12. Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini» Zakon Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 26.11.2018 r. №2630-VIII / Verkhovna Rada Ukrainy. [On Approval of the Decree of the President of Ukraine "On the Introduction of the Military Status in Ukraine" Law of Ukraine: The Law of Ukraine]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-19 (accessed 19 January 2019).
13. Christian Democratic People's Party v. Moldova, Decision of February 14, 2006 (application No. 28793/02). Available at: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (accessed 20 January 2019).

14. Barankevich v. Russia, Decision of July 26, 2007 (application No. 10519/03). Available at: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (accessed 16 January 2019).
15. Sirakuzki pryntsypy tlumachen obmezhen ta vidstupiv vid Mizhnarodnoho paktu pro hromadianski i politychni prava. [Syracuse principles of interpretation of restrictions and derogations from the International Covenant on Civil and Political Rights] – UN document E/CN.4/1985/4. Available at: https://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14624 (accessed 04 January 2019).
16. Makhmudov v Russia, Decision of July 26, 2007 (application No. 35082/04). Avalible at: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (accessed December 26, 2018).
17. Feldman D. (2002). Civil Liberties & Human Rights in England and Wales, 2nd ed., *Oxford : Oxford University Press*, p. 57.
18. «Stankov ta Ob'iednana makedonska orhanizatsiia Ilinden proty Bolharii», [«Stinkov and the United Macedonian Ilinden v. Bulgaria»]. Decision of October 2, 2001 (application No. 29221/95). Avalible at: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (accessed December 30, 2018).
19. «Bukta ta inshi proty Uhorshchyny» [Bukta and others v. Hungary] judgment of July 17, 2007 (application No. 22691/04). Available at: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (accessed 03 January 2019).
20. «Oia Otaman proty Turechchyny», [Oia Otaman v. Turkey] judgment of December 5, 2006 (application No. 74552/01). Available at: http://www.aihmiz.org.tr/?q=en/node/229 (accessed 05 Fabruary 2019).
21. Melnyk R.S. (2015). Pravo na svobodu myrnykh zibran: teoriia i praktyka. [The right to freedom of peaceful assembly: theory and practice]. Kyiv, 168 p.
22. «Serhii Kuznietsov proty Rosii», ["Sergei Kuznetsov v. Russia"], judgment of October 23, 2008, (application No. 10877/04). Avalible at: http://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx (accessed 06 Fabruary 2019).
23. Kuibida R., Sereda M., Trubenkova O. (2018). Svoboda Myrnykh zibran v Ukraini: poshuk optymalnoi modeli rehuliuvannia[Freedom of peaceful gatherings in Ukraine: search for the optimal model of regulation] / ed. experts in DRI. Avalible at: http://pravo.org.ua/img/zstored/files/myrni_zibrannia_v_Ukraini.pdf (accessed 06 Fabruary 2019).
24. Shcherbaniuk O.V. (2013). Myrni zibrannia yak forma bezposerednoho zdiisnennia narodom svoiei suverennoi vlady [Peaceful assembly as a form of direct exercise by the people of its sovereign power]. *Porivnialno-analitychne pravo,* no 3-1, pp. 104–108.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-123
УДК 343.13

Серебрянський П.В.
Херсонський державний університет

ЗАКОНОДАВЧІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Анотація. В статті досліджуються проблемні аспекти застосування норм кримінального-процесуального права при забезпеченні безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі. Проводиться аналіз законодавчого регулювання інституту забезпечення безпеки учасників кримінального процесу. Вивчаються точки зору вітчизняних та зарубіжних науковців із вказаних питань. На основі проведених досліджень формулюються власні пропозиції щодо усунення наявних прогалин у законодавчому врегулюванні норм кримінального-процесуального права при забезпеченні безпеки учасників кримінального процесу. Пропонується поділити проблемні аспекти застосування норм кримінального-процесуального права при забезпеченні безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі на дві категорії: організаційні та правові.

Ключові слова: прогалини, забезпечення безпеки, учасники кримінального процесу, інститут забезпечення безпеки, заходи безпеки.

Serebrianskyi Pavlo
Kherson State University

GAPS IN THE LEGISLATIVE REGULATION OF THE INSTITUTE FOR ENSURING THE SAFETY OF THE PARTICIPANTS IN THE CRIMINAL PROCESS

Summary. The article deals with the problematic aspects of the application of the norms of criminal-procedural law while ensuring the security of persons involved in the criminal process. An analysis of the legislative regulation of the institute for ensuring the safety of the participants in the criminal process is conducted. The points of view of domestic and foreign scientists on the mentioned issues are studied. On the basis of the conducted studies, their own proposals are being formulated to eliminate the existing gaps in the legislative regulation of the rules of criminal procedural law while ensuring the safety of the participants in the criminal process. In particular, it is proposed to divide the problem aspects of the application of the norms of criminal-procedural law while ensuring the security of persons involved in the criminal procedure into two categories: organizational and legal. To legal aspects include: the absence in the Criminal Procedure Code of Ukraine of a separate section, which regulates the Institute for ensuring the safety of participants in the criminal process; the need to improve the institution of security in Ukraine, taking into account the positive experience of foreign countries; lack of social security of persons for whom security measures have been applied; lack of guarantees and social protection of the participants in the criminal process. Organizational aspects include: the need for adequate funding of the institution by the state; lack of practical protection programs on the example of international colleagues; improper interaction of law enforcement agencies entrusted with the duty to provide security; there is no separate body that would ensure the safety of the participants in the criminal process and bear personal responsibility. Also, attention is drawn to the need for further deep theoretical and practical study of the Institute for ensuring the safety of the participants in the criminal process in order to determine the most optimal model for our country.

Keywords: gaps, security, participants in the criminal process, security institution, security measures.

Постановка проблеми. Будь-яка матеріальна, а особливо процесуальна норма права має містити правозастосовний характер. Тобто, держава повинна не тільки прийняти ту чи іншу норму, а й забезпечити правозастосовний механізм для врегулювання тих чи інших правовідносин. В даному випадку мається на увазі саме застосування кримінальних-процесуальних норм щодо забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі.

Але, під час такої правозастосовної діяльності виникає ряд проблем, які на нашу думку потребують глибокого дослідження та вироблення шляхів їх усунення і подолання. Аналіз норм Кримінального процесуального кодексу України (надалі – КПК) свідчить, що питання забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі залишаються не повністю врегульованими [1]. Це викликано перш за все відсутністю у КПК 2012 року спеціальних норм стосовно інституту забезпечення безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному процесі, на відміну від попереднього КПК 1960 року [2]. Під час реформування певної галузі процесуального права звичною є думка про те, що це робиться з метою вдосконалення і більш належного правового регулювання суспільних відносин. І тому, належним чином не врегулювання даного питання з боку законодавця наштовхує нас на дослідження даного інституту і робить його актуальним на сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика застосування норм кримінального-процесуального права при забезпеченні безпеки учасників кримінального процесу постійно перебуває у центрі уваги юристів, правознавців, науковців, оскільки є важливим елементом належної дії всього інституту забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі. Зокрема, вивченню питань у вказаній сфері приділяють увагу такі правознавці, вчені, як В.П. Бахін, В.І. Бояров, В.К. Весельський, М.В. Гарник, О.О. Гриньків, О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко, М.С. Карпов, Г.В. Коновалова, В.Г. Шахрай та ін.

© Серебрянський П.В., 2019

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Не дивлячись на наявність низки нормативно-правових актів в нашій державі, які регулюють інститут забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, на практиці у правоохоронців виникає безліч питань пов'язаних із реалізацією таких заходів захисту. А тому є потреба більш детального дослідження правових аспектів законодавчого регулювання інституту забезпечення безпеки учасників кримінального процесу.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є виявлення прогалин законодавчого врегулювання інституту забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі та сформуванні шляхів їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо, що перш ніж досліджувати проблемні аспекти законодавчого регулювання норм права при забезпеченні безпеки учасників кримінального процесу, слід зупинитися на визначенні поняття «прогалина».

У академічному тлумачному словнику української мови визначено «прогалину» як проміжок між чим-небудь, упущення, пропуск, недолік тощо [18, с. 147].

Правознавці О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко зазначають, що прогалини у праві це повна чи часткова відсутність у чинному законодавстві необхідних юридичних норм. А під прогалинами у законодавстві вони розуміють повну або часткову відсутність необхідних юридичних норм у чинних законодавчих актах, якими, виходячи з принципів права, мають бути врегульовані певні суспільні відносини [11, с. 132–133].

У юридичній енциклопедії за редакцією Ю.С. Шемшученко, прогалини в законодавстві – це повна або часткова відсутність законодавчої регламентації певної групи суспільних відносин, що потребують правового регулювання, традиційно вважаються одним із найпоширеніших видів юридичних дефектів. Відсутність необхідного юридичного правила ніби розмикає систему права та законодавства, знижує її узгодженість і, як наслідок, ефективність правового регулювання [20, с. 148].

Таким чином, вважаємо, що під прогалинами законодавчого регулювання слід розуміти відсутність норм права, які регулюють певні суспільні відносини. В нашому випадку ці відносини стосуються інституту забезпечення безпеки учасників кримінального процесу.

Пропонуємо дослідити окремі пропозиції та зауваження вітчизняних і зарубіжних вчених щодо розбіжностей законодавчого регулювання інституту забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі.

На думку В.П. Бахіна, механізм реалізації заходів безпеки на законодавчому рівні належним чином не відпрацьований, відсутні достатні практичні навички у правоохоронних органів по їх реалізації, а також немає належного фінансування з боку держави [6, с. 234].

М.В. Гарник відмічає, що заходи безпеки здійснюються на примітивному рівні. В більшості випадків застосовуються такі заходи безпеки як охорона житла чи самого учасника кримінального процесу під час досудового слідства, переселення його до родичів або знайомих. Ці заходи, зазвичай, нетривалі й не можуть повною мірою забезпечити справжню безпеку учасникам процесу [9, с. 4].

В.К. Весельський зазначає, що навіть такий простий у реалізації засіб захисту як забезпечення особистої охорони не застосовується або при цьому від особи, яку захищають, вимагають оплату за «охоронні послуги». Сучасні соціально-економічні та фізичні заходи захисту, по-перше, недостатньо надійні (охороняти завжди та усюди неможливо, а «зникнути, розчинитися» у масштабах нашої країни не складно, особливо з урахуванням можливостей організованої злочинності). По-друге, держава на даний час не має надійних та ефективних заходів захисту [8, с. 59].

М.С. Карпов зазначає, що назрілою необхідністю є зміна відповідних норм Кримінального кодексу України та КПК з метою посилення відповідальності за здійснення протиправних дій стосовно свідків, потерпілих, експертів та перекладачів. З огляду на актуальність своєчасності виявлення неправдивості свідчення, передусім, осіб, які примусили свідка, потерпілого, експерта або перекладача дати завідомо неправдиві показання, висновок чи переклад, пропонує доповнити КПК спеціальними нормами про провадження у цих справах. При цьому, норми розділів повинні мати вказівку на обов'язковість вияснення причин й умов, які сприяли вчиненню такого правопорушення, та виявлення осіб, які примусили цих осіб учинити цей вид злочину, а також вияснення стану відносин між свідком або потерпілим (експертом, перекладачем) та іншими учасниками процесу, їх родичами або іншими зацікавленими особами.

Крім того, він зазначає, що невідкладним завданням є прийняття Програми захисту свідків, потерпілих, експертів і перекладачів на державному рівні та розробка науково-практичних рекомендацій стосовно запозичення позитивного досвіду практичного втілення таких програм у життя, що напрацьований правозахисними органами розвинутих країн світу [12, с. 258].

Доцільним буде погодитися з думкою О.О. Гриньків, що на сучасному етапі в Україні є правова основа забезпечення безпеки учасників кримінального процесу, норми якої регулюють діяльність органів і посадових осіб, які забезпечують безпеку. На думку автора, створення лише законодавчої бази недостатньо для належного забезпечення безпеки учасників кримінального процесу. Одним із напрямів розвитку кримінального процесу є подальше удосконалення інституту забезпечення безпеки в Україні із урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн, з якого слід запозичити не лише окремі норми законодавчих актів, а й сам механізм реалізації заходів забезпечення безпеки [10, с. 6].

На думку Коновалової Г.В., КПК 2012 року не вирішив проблемні питання пов'язані із забезпеченням безпеки учасників кримінального процесу, до яких можна віднести наступні:

– щодо визначення форм незаконного впливу на учасників кримінального процесу, що дає підстави для висновку про необхідність застосування заходів безпеки, зокрема, щодо визначення наявності реальної загрози життю та здоров'ю. Серйозний ризик (за рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи) насамперед передбачає

тиск на свідка. Причому, під цим розуміють навіть потенційну загрозу, що може завадити свідку давати показання [15];

– щодо порушення необхідного балансу прав сторін у випадку застосування заходів безпеки: захист суттєво обмежується в реалізації своїх прав (захисник не може у повному обсязі перевірити показання особи «анонімного свідка», а інколи й мати можливість для участі у допиті такої особи під час судового розгляду);

– щодо обов'язкової перевірки свідчень анонімних свідків у разі виникнення сумнівів щодо їх правдивості (свідок може обмовити підсудного; він може виявитися ненадійним в силу причин, пов'язаних з його минулим – наявність, зокрема, розумових розладів, галюцинацій, тяги до систематичної брехні); в минулому в нього могли бути невиявлені зв'язки з підозрюваним та ін. [13, с. 2].

Як зазначає В.І. Бояров, для усунення відповідних прогалин в законодавстві потрібно точно прописати спеціальну перевірочну процедуру, особливо для тих випадків, коли піддаються сумнівам достовірність та надійність показань анонімних свідків. Зокрема, за рішенням судді (суду) інший суддя перевіряє свідка, оскільки надання йому права давати свідчення анонімно, само по собі завжди є ризикованим і довіра до такої особи не повинна викликати сумнівів [7, с. 13].

Крім цього, О.Ю. Лялюк відмічає, що питання правового регулювання взаємовідносин органів місцевого самоврядування з правоохоронними органами не є досконалими під час застосування заходів безпеки, що пов'язане з рядом проблем. Так, законодавство не встановлює вичерпного переліку форм взаємодії, тому досить складно встановити всі існуючі напрями. Крім того, потребують удосконалення організаційні та інформаційні форми взаємодії, способи узгодження позицій між органами місцевого самоврядування та органів внутрішніх справ, прокуратури, служби безпеки, судовими органами та органами юстиції [14, с. 71].

Таким чином дослідивши думки як вітчизняних, так і зарубіжних науковців у вказаній сфері, вважаємо, що проблемні аспекти застосування норм кримінального-процесуального права при забезпеченні безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі можна поділити на дві категорії:

– правові;

– організаційні.

В першу чергу слід усунути правову проблему, що полягає насамперед, як на нашу думку, у відсутності чітко визначених норм у КПК стосовно інституту забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі. Тому, законодавець повинен вирішити це питання шляхом прийняття відповідних змін у КПК із зазначенням і правовим регулюванням даного інституту. Наявність спеціальних Законів України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» та «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» є позитивним аспектом, але процесуальне джерело таке, як КПК, повинно містити в собі даний інститут, оскільки слід аргументувати в першу чергу, як на нашу думку, це значущістю КПК, як кодифікованого джерела права, що на відміну від закону матиме більший авторитет і відповідно сприятиме більш повному і широкому, та насамперед ефективному їх застосуванню [3; 4]. По-друге, КПК має вищу юридичну силу аніж закон. По-третє, в ст. 2 КПК закріплено, що серед інших, одним із завдань кримінального провадження є захист особи, держави та суспільства від кримінальних правопорушень, що відповідно зобов'язує КПК вміщувати норми, які б регулювали порядок надання такого захисту учасникам процесу тощо [1].

Крім того, до правового і одночасно організаційного аспекту слід віднести і факт відсутності спеціально уповноваженого органу, який був би незалежним і відповідно здійснював би заходи забезпечення безпеки на прикладі Служби маршалів Сполучених Штатів Америки чи Служби захисту свідків та жертв злочинів Литовської Республіки [19, с. 143]. Тобто, має бути указом Президента створений відповідний орган із визначенням штатної чисельності та підрозділів і відповідно визначенням їх компетенції.

До організаційних проблем, як на нашу думку, належить в першу чергу відсутність фінансування даного інститут з боку держави. Тобто, органи внутрішніх справ, прокуратура, суди, або запропонований спеціально створений орган повинні бути належним чином профінансовані державним бюджетом, адже будь-який із заходів вимагає значних витрат.

Окрім належного фінансування досить важливим аспектом виступає соціальне забезпечення осіб, щодо яких застосовано заходи безпеки. Адже, якщо подивитися на деякі з передбачених Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» заходи, то стає зрозумілим, що особа може зіткнутися з проблемами працевлаштування, освіти, зміни місця проживання та ін. [3]. І тому потрібні соціальні гарантії для особи щодо якої застосовуються заходи забезпечення безпеки.

Наступною організаційною проблемою на нашу думку є низький рівень взаємодії органів і посадових осіб під час порушення питання про застосування заходів безпеки, оскільки законодавством не врегульоване зазначене питання належним чином [16, с. 524].

Також особливої уваги при застосуванні заходів забезпечення безпеки заслуговують найбільш вразливі суб'єкти кримінального процесу це потерпілий і свідок. Наука кримінального процесу виходить з положення про незамінності свідка. Причому це положення необхідно інтерпретувати не тільки як незамінність конкретної персони, яка сприймала подію злочину, а й як незамінність для процесу (взагалі) такого цінного джерела доказів, як показання свідка. Заяви, що лунають на початку XXI століття про те, що в століття науки і техніки свідки будуть витіснені речовими доказами і експертизами, не виправдали себе. Показання свідків, як і раніше, лідирують в числі інших джерел інформації.

Оскільки показання свідків становлять особливу публічну значимість, то держава прагне забезпечити виявлення всіх осіб, які мають необхідну інформацію. Крім кримінально-правових і адміністративних важелів активізації виконання громадянського обов'язку особами, яким що-

небудь відомо по справі, залучаються і інші механізми встановлення свідків і надання їх (свідків) в розпорядження органів розслідування.

Виявлення свідків розглядається одним з найбільш важливих напрямків оперативно-розшукової діяльності. Для потенційних свідків це означає, що при належній постановці роботи оперативних підрозділів, особа яка володіє інформацією про подію злочину, яка не виявила бажання сповістити про це компетентні органи, в більшості випадків може бути виявлена. Цілком ймовірно, що серед них можуть опинитися і свідки, що приховують свою інформованість через можливість тиску з боку осіб, які не зацікавлені в розкритті справи.

В ідеальному варіанті взаємовідносини особи, що дає свідчення, і особи, що одержує свідчення, будуються за принципом «взаємного виконання зобов'язань». Свідок виконує своє зобов'язання – дає показання; державний орган, в свою чергу, зобов'язується виконати зобов'язання щодо захисту. На справді ж виходить наступне: з боку свідка представляється реальна інформація (зобов'язання виконується), а з боку органу розслідування видаються лише обіцянки про забезпечення майбутньої безпеки.

Тут, на наш погляд, виникає проблемна ситуація морального спрямування. Правоохоронний орган, виконуючи роль гаранта безпеки, повинен мати репутацію стовідсоткової надійності. І таку надійність може лише створити орган, який надійно профінансований і чітко наділений компетенцією у галузі забезпечення безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному провадженні.

Досить суттєвою прогалиною при застосуванні заходів безпеки щодо суб'єктів кримінального процесу є те, що вони покладаються на органи служби безпеки або внутрішніх справ обласного рівня, у складі структур яких з цією метою створюються спеціальні підрозділи. Відповідно до кримінального процесуального законодавства орган, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, слідчий, прокурор, слідчий суддя або суд не пізніше ніж за три доби, а в невідкладних випадках – негайно приймає вмотивовану постанову чи ухвалу і передає її для виконання органу, на який покладено здійснення заходів безпеки. При цьому, виникає логічне питання, як орган, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд може негайно забезпечити безпеку особи, знаходячись у віддаленому районі області. Тому доцільніше створити спеціальні підрозділи по забезпеченню безпеки осіб і на рівні районних ланок [17, с. 137].

Не менш важливим елементом безпеки учасників кримінального процесу є вдосконалення правового забезпечення з урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн. Так, відповідно до законодавства Республіки Казахстан, Республіки Білорусь, Російської Федерації, Республіки Молдова, Сполучених Штатів Америки до заходів державного захисту учасників процесу також належить соціальний захист (обов'язкове державне страхування за рахунок коштів державного бюджету, одноразова допомога, пенсія, відшкодування матеріальних збитків, по життєве утримання). У той же час, українське законодавство обмежує засоби захисту осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, оскільки поняття «безпека», «забезпечення безпеки» вужчі, ніж поняття «захист», який включає і заходи соціального захисту [19, с. 212]. Виходячи із викладеного, вважаємо за необхідне вирішити питання щодо внесення змін в законодавство в частині закріплення такого заходу захисту як соціальний захист, із визначенням чіткого механізму його функціонування.

Висновки і пропозиції. Отже, наявність в кримінальному процесі такого інституту, як заходи забезпечення безпеки учасників кримінального процесу є важливим кроком до демократизації кримінального процесу. Однак, зважаючи на недостатній рівень законодавчого механізму, інститут заходів забезпечення безпеки може навпаки стати причиною порушення загальних прав людини і громадянина. Тому, зазначений інститут потребує глибокого теоретичного і практичного вивчення, з метою визначення найбільш оптимальної моделі регулювання та виконання для нашої держави і її законодавчого закріплення.

З метою усунення прогалин під час реалізації норм права, що регулюють інститут забезпечення безпеки учасників кримінального процесу пропонуємо:

– забезпечити належне фінансування інституту з боку держави;

– доповнити КПК окремим розділом, який буде регулювати інститут забезпечення безпеки учасників кримінального процесу;

– впровадити в практичну діяльність програми захисту на прикладі міжнародних колег;

– удосконалювати інститут забезпечення безпеки в Україні із урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн;

– забезпечити належну взаємодію правоохоронних органів, на які покладено обов'язок по забезпеченні безпеки;

– впроваджувати соціальне забезпечення осіб, щодо яких застосовано заходи безпеки;

– гарантувати та здійснювати соціальний захист учасників кримінального процесу;

– створити окремий орган, який буде здійснювати забезпечення безпеки учасників кримінального процесу та нести персональну відповідальність тощо.

Список літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2014 року. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 9–10. С. 3.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 28 грудня 1960 року. Відомості Верховної Ради України. 1960. № 2. С. 15.
3. Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 року. Відомості Верховної Ради України.1993. № 3782-XII. С. 2, 13.
4. Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 3781-XII. С. 3, 9.
5. Аналіз стану здійснення судочинства у 2016 році (за даними судової статистики). URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FC0243F91293 BFEEC22580E400478576

6. Бахин В.П. Криминалистика. Проблемы и мнения. Київ : Охрана труда. 2002. С. 234–235.
7. Бояров В.І., Руденко М.В. Анонімність свідків: «за» і «проти». *Адвокат*. 2001. № 4-5. С. 13–15.
8. Весельський В.К. Питання захисту осіб, які мають інформацію про злочинну діяльність. *Право України*. 1999. № 7. С. 59–61.
9. Гарник М.В. Проблеми захисту прав потерпілих від злочину. *Вісник прокуратури*. 2002. № 3. С. 4.
10. Гриньків О.О. Застосування заходів безпеки учасників кримінального судочинства: вітчизняна практика та світовий досвід : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ. нац. ун-т внутр. справ. 2010. С. 6.
11. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник. Київ : Юрінком. Інтер. 2006. С. 132–133.
12. Карпов М.С. Законодавство України в сфері забезпечення безпеки свідків і потерпілих. *Універс. наукові записки*. 2006. № 1(17). С. 258.
13. Коновалова Г.В. Забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства за новим КПК України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 3. С. 2–3.
14. Лялюк О.Ю. Деякі питання взаємовідносин органів та посадових осіб місцевого самоврядування з органами внутрішніх справ, прокуратури, Служби безпеки, судовими органами та органами юстиції. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 31. С. 61–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dbms_ 2016_31_8
15. Рекомендація № R (97) 13 Комітету Міністрів державам членам Ради Європи стосовно запобігання тиску на свідків та забезпечення прав захисту (прийнято Комітетом Міністрів 10 вересня 1997 р.).
16. Серебрянський П.В. Наукове-правове визначення взаємодії органів, що забезпечують безпеку осіб, які беруть участь у кримінальному процесі. *Молодий вчений*. 2018. № 12(64). С. 524–525.
17. Серебрянський П.В. Проблемні аспекти забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі. Збірник матеріалів круглого столу «Інформаційне та науково-методичне забезпечення досудового розслідування та судового провадження». Запорізький класичний приватний університет. Україна, м. Запоріжжя. 21.04.2016. С. 137.
18. Словник української мови: в 11 т. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970-1980. Т. 8. С. 147.
19. Шахрай В.Г. Захист свідків в кримінальному процесі. Матеріали семінару з питань забезпечення безпеки свідків, організованого Міністерством юстиції США та Міжнародною правоохоронною академією 22-26 січня 2007 р., м. Будапешт. Західний кур'єр від 28.03.2007. С. 143, 212.
20. Юридична енциклопедія: в 6 т. ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П-С. 2003. С. 148.

References:

1. Kryminalnyj procesualnyj kodeks Ukrayiny: (2014) Zakon Ukrayiny vid 13 kvitnya 2014 roku. Vidomosti Verxovnoyi Rady Ukrayiny, no. 9-10, p. 3.
2. Kryminalnyj procesualnyj kodeks Ukrayiny: (1960) Zakon Ukrayiny vid 28 grudnya 1960 roku. Vidomosti Verxovnoyi Rady Ukrayiny, no. 2, p. 15.
3. Zakon Ukrayiny «Pro zabezpechennya bezpeky osib, yaki berut uchast u kryminalnomu sudochynstvi» vid 23 grudnya 1993 roku // Vidomosti Verxovnoyi Rady Ukrayiny, 1993, no. 3782-XII, pp. 2, 13.
4. Zakon Ukrayiny «Pro derzhavnyj zaxyst pracivnykiv sudu i pravooxoronnyx organiv» vid 23 grudnya 1993 roku. Vidomosti Verxovnoyi Rady Ukrayiny. 1993, no. 3781-XII, pp. 3, 9.
5. Analiz stanu zdijsnennya sudochynstva u 2016 roci (za danymy sudovoyi statystyky) URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FC0243F91293 BFEEC22580E400478576
6. Bahin V.P. (2002). Kriminalistika. Problemy i mnenija. [Criminalistics. Problems and opinions]. Kyyiv : Ohrana truda, pp. 234–235.
7. Boyarov V.I., Rudenko M.V. (2001). Anonimnist svidkiv: «za» i «proty». [Anonymity of witnesses: "for" and "against"]. *Advokat,* no. 4-5, pp. 13–15.
8. Veselskyj V.K. (1999). Pytannya zaxystu osib, yaki mayut informaciyu pro zlochynnu diyalnist. [Questions for the protection of persons who have information about criminal activity]. *Pravo Ukrayiny*, no. 7, pp. 59–61.
9. Garnyk M.V. (2002). Problemy zaxystu prav poterpilyx vid zlochynu. [Problems protecting the rights of victims of crime]. *Visn. Prokuratury*, no. 3, p. 4.
10. Grynkiv O.O. (2010). Zastosuvannya zaxodiv bezpeky uchasnykiv kryminalnogo sudochynstva: vitchyznyana praktyka ta svitovyj dosvid. [Application of security measures for participants in criminal justice: domestic practice and world experience] : avtoref. dys. kand. yuryd. nauk : 12.00.09. Kyyiv. nacz. un-t vnutr. sprav. P. 6.
11. Zajchuk O.V., Onishhenko N.M. (2006). Teoriya derzhavy i prava. Akademichnyj kurs. [Theory of state and law. Academic course]. Pidruchnyk. Kyiv. Yurinkom. Inter, pp. 132–133.
12. Karpov M.S. (2006). Zakonodavstvo Ukrayiny v sferi zabezpechennya bezpeky svidkiv i poterpilyx. [Legislation of Ukraine in the field of safety of witnesses and victims]. *Univers. naukovi zapysky*, no. 1, vol. (17), p. 258.
13. Konovalova G.V. (2013). Zabezpechennya bezpeky uchasnykiv kryminalnogo sudochynstva za novym KPK Ukrayiny. [Ensuring the security of participants in criminal proceedings under the new CPC of Ukraine]. *Chasopys Akademiyi advokatury Ukrayiny*, no. 3, pp. 2–3.
14. Lyalyuk O.Y. (2016). Deyaki pytannya vzayemovidnosyn organiv ta posadovyx osib miscevogo samovryaduvannya z organamy vnutrishnix sprav, prokuratury, Sluzhby bezpeky, sudovymy organamy ta organamy yustyciyi. Derzhavne budivnycztvo ta misceve samovryaduvannya. [Some questions of the relationship between local self-government bodies and officials with the organs of internal affairs, the prosecutor's office, the Security Service, the judicial authorities and the judiciary. Public construction and local government]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dbms_ 2016_31_8, p. 71.
15. Rekomendaciya № R (97) 13 Komitetu Ministriv derzhavam chlenam Rady Yevropy stosovno zapobigannya tysku na svidkiv ta zabezpechennya prav zaxystu. [Recommendation № R (97) 13 of the Committee of Ministers to the member States of the Council of Europe on the prevention of witnesses and the protection of the rights of the defense] (pryjnyato Komitetom Ministriv 10 veresnya 1997 r.).
16. Serebryanskyj P.V. (2018). Naukove-pravove vyznachennya vzayemodiyi organiv, shho zabezpechuyut bezpeku osib, yaki berut uchast u kryminalnomu procesi. [Scientific-legal definition of the interaction of bodies ensuring the safety of persons involved in the criminal process]. *Molodyj vchenyj*, № 12(64), pp. 524–525.

17. Serebryanskyj P.V. (2016). Problemni aspekty zabezpechennya bezpeky osib, yaki berut uchast u kryminalnomu procesi. [Problematic aspects of ensuring the safety of persons involved in criminal proceedings]. Zbirnyk materialiv kruglogo stolu «Informacijne ta naukovo-metodychne zabezpechennya dosudovogo rozsliduvannya ta sudovogo provadzhennya». Zaporizkyj klasychnyj pryvatnyj universytet. Ukrayina, m. Zaporizhzhya, p. 137.
18. Bilodid I.K. (1970-1980). Slovnyk ukrayinskoyi movy. [Dictionary of the Ukrainian language]. v 11 t. AN URSR. Instytut movoznavstva; Kyiv : Naukova dumka. T. 8, p. 147.
19. Shaxraj V.G. (2007). Zaxyst svidkiv v kryminalnomu procesi. [Protection of witnesses in criminal proceedings]. Materialy seminaru z pytan zabezpechennya bezpeky svidkiv, organizovanogo Ministerstvom yustyciyi SShA ta Mizhnarodnoyu pravooxoronnoyu akademiyeyu 22-26 sichnya 2007 r., m. Budapesht. Zaxidnyj kuryer, pp. 143, 212.
20. Shemshuchenko Y.S. (1998). Yurydychna encyklopediya. Legal Encyclopedia. v 6 t. Ukr. encykl., T. 5: P-S. 2003, p. 148.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-124
УДК 347.672

Січко Д.С., Фурса А.В.
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ФОРМА ЗАПОВІТУ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Анотація. В статті досліджено поняття та сутність форми заповіту як умови його дійсності. Розглянуто підходи до розуміння форми заповіту в спадковому праві України та науковій літературі. З'ясовано відмінність категорій «форма заповіту» та «вид заповіту» в спадкових відносинах та обґрунтовано науково-теоретичну значимість їх розмежування. Окрему увагу приділено порівняльно-правовому аналізу форм заповіту в спадковому праві зарубіжних країн. Розкрито специфіку правового регулювання усної форми заповіту в спадковому праві зарубіжних країн та проаналізовано ймовірні тенденції застосування такої форми заповіту в спадковому праві України. Запропоновано шляхом імплементації норм міжнародного законодавства запровадити в національному законодавстві усну форму заповіту шляхом фіксації останньої волі заповідача на аудіо або відео пристроях.

Ключові слова: заповіт, форма заповіту, виконання заповіту, усний заповіт, публічний заповіт, відеозаповіт.

Sichko Dmytro, Fursa Anna
Petro Mohyla Black Sea National University

FORM OF TESTAMENT: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE

Summary. The article is devoted to the comparison and analysis of the inheritance law of foreign countries and Ukraine. The concept of testament and form of the testament in the national legislation and national scientific works are considered. The new vision of such categories as the testament and the testament form is proposed by the author. The article also holds an explanation of the functional role of the special legal requirements for the testament form establishing in comparison with other deals. A brief overview of the testament form classifications in the inheritance law of foreign countries is made. Listed specific conditions and peculiarities of applying of the nuncupative will during testament formatting. The article describes the non-standard testament forms which are used in foreign legal systems. In some cases The advantages of verbal form testaments are distinguished .The Ideas of different scientists are considered in relation to possibility of verbal form testament implementation in a national legislation. Cases regarding invalid testaments due to the failure of established testament form or it`s order certification are analyzed. The most widespread forms of testaments of the modern foreign legal systems are distinguished. it was indicated about a possible option for making a secret will – by placing a text version of the will on the testator's web site. The simplified method of making a secret will in connection with the development of modern trends in the development of Internet resources, in particular, by placing a text version of the will or video recording of the testamentary order on the Web site or the web page of the testator is considered. Special attention is given to nuncupative form, as an alternative form of testament, the advantages and disadvantages of applying the nuncupative testament in the inheritance relationships are excreted.

Keywords: testament, the form of testament, an execution of testament, nuncupative will, public will (will in solemn form), the video will.

Постановка проблеми. На законодавчому рівні визначено низку спеціальних вимог щодо форми заповіту, недотримання яких призводить до його недійсності. Мова йде про обов'язкову письмову кваліфіковану форму заповіту – письмову з нотаріальним посвідченням. Такий підхід обумовлено тим, що виконання заповіту відбувається вже після смерті заповідача, коли він не може самостійно здійснювати контроль за виконанням заповідальних розпоряджень, що визначені в заповіті. Натомість фіксування останньої волі заповідача належним чином та у визначеному національним законодавством порядку є гарантією виконання заповіту в спосіб, якого бажав заповідач.

Однак, на сучасному етапі розвитку суспільних відносин та засобів телекомунікації, поряд із класичною письмовою формою заповіту виникають інші форми, досить атипові для спадкових відносин в Україні. Законодавче закріплення окремих видів таких форм є необхідним кроком на шляху до приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів та сьогоденних потреб суспільства. Саме тому, особливої актуальності набуває дослідження нестандартних форм заповіту, що використовуються в інших країнах та вимог до процедури укладення та посвідчення даних заповітів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання сутності та ролі форми заповіту у спадкових відносинах є центральним елементом багатьох наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Особливої уваги заслуговують наукові праці таких учених, як О.В. Гренкова, Ю.О. Заіка, І.Р. Калаур, О. Калініченко, О.Є. Кухарев, С.Р. Леськів, О.В. Скрипник, Ю.О. Федорук та інші.

Мета статті. Метою даної статті є розкриття сутності форми заповіту та здійснення порівняльно-правового аналізу підходів до класифікації форм заповіту в спадковому праві зарубіжних країн.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз та вирішення проблеми імплементації міжнародного законодавства, а саме Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів, щодо форм заповіту в національне законодавство.

© Січко Д.С., Фурса А.В., 2019

Виклад основного матеріалу. Система норм, що регулюють спадкові відносини, направлена на забезпечення можливості для особи обрати для себе прийнятну форму розпорядження своїм майном на випадок смерті. Заповіт як центральний елемент спадкових відносин відіграє важливу роль в захисті прав та інтересів як спадкодавця, так і спадкоємців. Сформована в законодавчо визначеній формі остання воля заповідача захищена законом, а сам процес її фактичного виконання чітко регулюється на законодавчому рівні та спирається на інтереси учасників спадкових відносин. Таким чином, форма заповіту є необхідною зовнішньою умовою його дійсності, порушення якої призводить до недійсності самого заповіту, та одним із елементів фактичного складу, з яким закон пов'язує його існування взагалі.

Функціональна спрямованість встановлення законодавством імперативних вимог щодо форми заповіту полягає у забезпеченні максимальної очевидності справжньої волі заповідача. Саме правова природа заповіту як одностороннього розпорядчого правочину, який встановлює порядок правонаступництва в правах і обов'язках особи на випадок її смерті, зумовлює його необхідну ознаку — публічну достовірність. Це висуває підвищені вимоги щодо форми правочину заповіту та порядку його вчинення і офіційного зберігання [1, с. 125].

Загалом, під формою правочину, необхідно розуміти спосіб волевиявлення, який дає можливість зафіксувати волю сторін, підтвердивши реальність їх намірів щодо настання, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків. Натомість під поняттям «форма заповіту» необхідно розуміти фактичний результат вираження заповідачем останньої волі (документ, відео чи аудіо запис тощо). Поряд із категорією «форма заповіту» існує поняття «вид заповіту». Вважаємо, що можна погодитись із думкою О. Калініченка, який зазначає, що «на відміну від форми, вид заповіту характеризує зміст даного правочину (заповіт з умовою, заповіт із підпризначенням спадкоємця, заповіт із призначенням його виконавця тощо) або суб'єктний склад (особистий заповіт; заповіт подружжя), та не стосується процедури укладення заповіту та його посвідчення [2, с. 111].

Розглядаючи форму заповіту, необхідно виділяти усну та письмову форми. Письмова може бути простою та кваліфікованою (нотаріальне посвідчення). Відповідно до статті 1247 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення [3]. Елементами конструкції форми заповіту є письмова форма і особистий підпис заповідача, зазначення часу та місця вчинення заповіту, посвідчення заповіту нотаріусом.

Але, в той же час, необхідно зазначити, що Верховною Радою України 17 грудня 2009 р. був ухвалений Закон «Про приєднання України до Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів». Цим законодавчим актом Україна приєдналася до вказаної Конвенції із застереженнями до ст. 9, 10 та 12. Зокрема, згідно зі ст. 10 Конвенції, Україна залишає за собою право не визнавати заповіти, вчинені громадянами України в усній формі, крім тих, що вчинені за виняткових обставин. Проте, наразі, норма про усну форму заповіту не знайшла свого відображення в ЦК України. Отже, виходячи з вищевикладеного, можемо зробити висновок, що Україна зробила застереження щодо визнання заповітів, вчинених у усній формі й, таким чином, діє тільки одна законодавчо закріплена форма заповіту – письмова, яка легалізується шляхом її нотаріального посвідчення.

Наразі, серед вчених – цивілістів відсутня єдність у поглядах щодо єдиновірної форми заповіту та перспектив її генези. Загалом, такі погляди можна поділити на два напрями – класичний та сучасний. Представники класичного напряму вважають, що письмова кваліфікована форма заповіту є єдиновірним способом закріплення останньої волі заповідача. Так, О.В. Скрипник [4, с. 178], О. Калініченко [2, с. 112] та С.Р. Леськів [5, с. 90] зазначають, що головною перевагою письмової кваліфікованої форми є гарантія справжності заповіту та відповідності його змісту волі заповідача. Окрім того, О.Є. Кухарев [6, с. 78] вважає, що правила щодо форми та порядку складення заповіту є умовами чинності заповіту та обґрунтованими обмеженнями зовнішнього вираження свободи заповіту.

Натомість представники сучасного напряму наголошують на тому, що письмова кваліфікована форма заповіту є лише проміжним етапом, який або буде модифіковано з використанням технічних засобів, або поступово буде повністю замінено на більш сучасну – електронну форму. Наприклад, М.В. Мацегора [7, с. 149] вказує, що оскільки наразі форма заповіту пройшла свій розвиток від усної до нотаріально посвідченої форми, подальший розвиток вимог до форми заповіту вбачається у напрямку розвитку електронної бази даних, яка з часом може повністю замінити письмову форму заповіту. Поряд з цим, Л.В. Козловська вважає, що «…розвиток права заповітів, стосовно форми вираження останньої волі заповідачем, відбувається в двох напрямах: забезпечення максимальної достовірності, доказуваності останньої волі особи та забезпечення можливості висловити цю волю в будь яких умовах, в тому числі ізоляції місцеперебування заповідача від місця знаходження уповноважених посадових, службових осіб та в умовах, які загрожують життю спадкодавця. Перше втілюється за допомогою надання заповітам форми публічного правочину, друге — шляхом допущення існування приватних заповітів та заповітів, вчинених в умовах виняткових (надзвичайних) обставин. Вказані напрями розвитку правового регулювання форм заповіту взаємозалежні, що досягається також шляхом міжнародної уніфікації норм спадкового права» [1, с. 129–130].

Для того, щоб повно та детально з'ясувати правову природу форми заповіту в Україні та виокремити його суттєві риси, необхідно провести порівняльний аналіз із спадковим правом зарубіжних країн. Не тільки законодавство України, але й законодавство інших країн приділяє особливу увагу формі заповіту, що обумовлено важливістю даного інституту в світлі забезпечення принципу свободи заповіту. Однак, варто також зазначити, що побудовані на загальних за своєю сутністю соціально-економічних засадах, норми

спадкового права різних правових систем все ж відрізняються своїми особливостями, правовим та формально-технічним змістом.

На підставі аналізу спадкового законодавства зарубіжних країн можна зробити висновок, що у сучасних зарубіжних правових системах поширеними формами заповітів є: 1) власноручний або олографічний заповіт, що складається власноруч заповідачем, не потребує жодного посвідчення, при цьому машинописні тексти не допускаються (Англія, Іспанія, Німеччина) [8, с. 19]; 2) заповіт у формі публічного акту, тобто складений за участю офіційної особи і часто в присутності свідків (ФРН, Франція, Японія, Швейцарія) [9, с. 156]; 3) таємний заповіт, який складається заповідачем і передається в запечатаному вигляді на зберігання нотаріусу (Іспанія, Японія, США, ФРН) [10, с. 298; 11, с. 128].

У Сполучених Штатах Америки окрім вищезазначених олографічних, публічних та таємних заповітів також існує усна форма заповіту (nuncupative will). Така форма заповіту визнається як законна лише в частині штатів (Флорида, Індіана, Канзас, Міссісіпі, Міссурі, Нью-Йорк, Північна Кароліна, Огайо, Теннессі, Техас і Вермонт), проте активно використовується. Усним заповітом є остання воля заповідача, що промовляється вголос. Такі дії мають вчинятись не менш ніж перед двома свідками щоб вважатись законними. Норма щодо використання такої форми заповіту є спеціальною – заповідач може скласти заповіт усно лише за умови, що він є тяжкохворим, або має смертельну травму. Окрім того, в певних штатах присутності свідків недостатньо – в подальшому усній волі необхідно надати письмової форми та затвердити у уповноваженої особи (нотаріуса, судді місцевого суду, представника влади) або такі усні розпорядження мають бути в подальшому підтверджені письмово одним із свідків [9, с. 156]. Згідно § 2250 Німецького цивільного уложення, особа, яка перебуває у місцевості, з якою перервано сполучення внаслідок епідемії чи інших надзвичайних обставин, або знаходиться в плаванні на німецькому судні, може скласти заповіт у усній формі, але в присутності трьох свідків [12, с. 75].

На міжнародній арені усна форма заповіту може використовуватись представниками окремих професій (наприклад військовослужбовцями). Варто зазначити, що в Україні також існує практика, коли обов'язковою умовою посвідчення заповіту є присутність двох свідків. Наприклад, тоді, коли заповідач через фізичні вади не може його сам прочитати, це передбачено статтею 1353 ЦК України [3]. Проте, зазначена норма ніяк не пов'язана із усною формою заповіту в Україні, а лише є умовою дійсності письмового.

Вищеперераховані види заповітів використовуються вже довгий час, змінюються лише певні аспекти їх застосування. Однак, на даному етапі розвитку спадкових відносин як в Україні, так і в світі, важливим є врегулювання порядку застосування усної форми заповітів. Розвиток телекомунікацій має сприяти виходу даних відносин на якісно новий рівень, а також мінімізації ускладнень при виконанні заповітів та вирішенні спорів, що виникають з цього приводу. Повідомлення, зроблені з допомогою телекомунікаційних засобів зв'язку, можуть відображати волю фізичної особи, яка опинилася у надзвичайній ситуації. Такого роду повідомлення можна було б розцінити як спрощену форму заповіту, яка отримала вже практику застосування у світі. Безсумнівно, письмова форма правочину з нотаріальним посвідченням більшою мірою забезпечує законність і достовірність його змісту, ясність і визначеність щодо факту вчинення угоди. Але, як вірно зазначив І.Р. Калаур, «розвиток технології в епоху інформаційного суспільства надають можливість людині урізноманітнити способи її волевиявлення, використовуючи звуко-, відеозапис та передання інформації з допомогою електронних засобів зв'язку [13, с. 76]. Наприклад, в Індії останніми роками поширення набули такі види усних форм заповіту як відео- та on-line заповіти [14].

Серед переваг застосування усної форми, а також, наприклад, такого виду усної форми заповіту, як відео заповіт, варто назвати їх зручність, особливо за специфічних обставин, коли укласти заповіт в письмовій формі неможливо, тим паче посвідчити його (смертельна рана, тяжка хвороба, надзвичайні обставини тощо). Важливою умовою законодавчого закріплення можливості вчинення заповідального розпорядження в усній формі за допомогою сучасних технічних засобів комунікації є наявність надзвичайних обставин, в яких опинилася особа.

Загалом, усна форма заповіту наразі вітчизняними науковцями сприймається як незручна та така, що унеможливлює виконання волі заповідача, порушує принцип свободи заповіту. Однак, іноді, навіть письмова форма не дає гарантій вільного волевиявлення заповідача. Наразі існує велика кількість судових справ щодо визнання заповітів недійсними з причин недотримання законодавчо встановленої форми заповіту або порядку його посвідчення. Так, наприклад, відповідно до справи № 304/283/13-ц [15] позивач оскаржував заповіт з причин того, що фактично заповідач не міг читати та бачити. Поряд з письмовою формою заповіту не було документального підкріплення усного роз'яснення положень заповіту, який заповідач підписав. Ще одним прикладом є справа № 2-598/10 [16]. В даній справі дотримання письмової кваліфікованої форми не забезпечило дійсність заповіту, не було підтверджено фактично намір заповідача укладати даний заповіт. Заповіт було підписано іншою особою без законних підстав.

Автор не заперечує той факт, що нині використання усної форми при складанні заповіту може створити серйозні перешкоди для його виконання. Однак, маючи низку беззаперечних переваг, усна форма заповіту має право на існування. Важливим є визначення чіткого та ефективного регулювання даної сфери правовідносин. Як зазначає І.Р. Калаур, «можна поставити під сумнів відповідність волі і волевиявлення особи, яка зробила заповідальне розпорядження шляхом звукозапису». Цілком слушною, з цього приводу, є позиція тих науковців, які зауважують, що дійсність волі підтверджує сам заповідач, прийшовши до нотаріуса з метою посвідчення заповідального розпорядження. Сучасні тенденції у розвитку Інтернет-ресурсів надають змогу го-

ворити про ще один спосіб складання секретного заповіту. Йдеться, зокрема, про розміщення текстового варіанта волевиявлення або відеозапис заповідального розпорядження на Web-сайті або Web-сторінці заповідача. При складанні заповіту у такий спосіб заповідач у заклеєному конверті подає лише Web-адресу (посилання) сторінки чи сайту та вказівку на шляхи отримання коду доступу до цих Інтернет-ресурсів. Використання такого способу складання секретного заповіту надає можливість вносити зміни та скасовувати його без зайвого звернення до нотаріуса [13, с. 78].

Так, наприклад, можливим є розширення можливості складання заповіту в письмовій формі з нотаріальним посвідченням разом з усним варіантом даного заповіту (бажано відеозапису) на електронних ресурсах чи твердих носіях інформації. Разом з тим, при вчиненні нотаріальних дій з посвідчення заповіту нотаріус (уповноважена особа) зобов'язаний вказати способи фіксування останньої волі заповідача та технічні засоби, на яких її зафіксовано тощо.

Висновки та пропозиції. Таким чином, під формою заповіту необхідно розуміти фактичний результат вираження заповідачем останньої волі (документ, відео чи аудіо запис тощо). В спадковому праві зарубіжних країн під формою заповіту вважають як спосіб його вираження, так зміст заповіту або порядок його складання. Законодавством України передбачена лише одна форма заповіту – письмова, з нотаріальним посвідченням (ст. 1247 ЦК України).

Усна форма заповіту є досить складним поняттям, проте, має свої переваги, які неможливо заперечувати. Вона може бути підтвердженням дійсної волі заповідача, сприяти висловлення останньої волі особи, життя якої знаходиться під прямою загрозою (смертельна хвороба, надзвичайна ситуація). Відповідно до норм міжнародних актів, до яких приєдналася Україна, заповіти, вчинені громадянами України в усній формі можуть бути не визнані Україною, крім тих, що вчинені за виняткових обставин. Однак, нині усна форму заповіту не знайшла свого відображення в ЦК України.

Отже, вважаємо, за необхідне визначати в ЦК України можливість складання заповіту в усній формі. Така форма може використовуватись як доповнення до письмової, для верифікації справжньої волі та свободи волевиявлення заповідача та самостійно за виняткових обставин (воєнний чи надзвичайний стан, стихійне лихо тощо) в присутності свідків, звичайно, з подальшим укладенням в письмовій формі з нотаріальним посвідченням за першої такої можливості (наприклад, по завершенню дії виняткових обставин). Для фіксування усної форми мають використовуватись відео та аудіо пристрої. Однак, на нашу думку, перевага має надаватись саме відеозапису, як такому, що сприяє уникненню спорів щодо справжності аудіо запису.

Як свідчить проведений порівняльно-правовий аналіз спадкового права зарубіжних країн, використання усної форми заповіту обумовлено, насамперед, потребами нинішнього рівня суспільних відносин та є дієвим інструментом в запобіганні складанню фіктивних заповітів і порушенню свободи волевиявлення заповідача.

Список літератури:

1. Козловська Л.В. Функціональна спрямованість форм заповіту: призначення, елементи, перспективи розвитку (порівняльний аналіз). *Порівняльно-правові дослідження*. 2009. № 1. С. 125–130.
2. Калініченко О. Форми заповіту за Цивільним кодексом України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 88. С. 110–113.
3. Цивільний кодекс України: Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 29.11.2018).
4. Скрипник О.В. Форма заповіту за законодавством України та держав Західної Європи: порівняльний аналіз. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр., 2009. Вип. 36. С. 172–180.
5. Леськів С.Р. Спадкування за заповітом: цивільно-правові аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 4. С. 88–91.
6. Кухарев О.Є. Проблеми обмеження свободи заповіту у спадковому праві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2017. Випуск 6. Том 1. С. 75–78.
7. Мацегора М.В. Форма заповіту: становлення, розвиток, сучасні вимоги. *Форум права*. 2007. № 2. С. 146–150.
8. Гренкова О. В. Наследование в Англии и во Франции: сравнительно-правовое исследование: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 1991. 24 с.
9. Кухарев О.Є. Спадкове право України : навч. посібник. Київ : Алерта, 2013. 328 с.
10. Федорук Ю.О. Колізійні питання щодо форми заповіту в міжнародному приватному праві / Збірник тез доповідей студентів, аспірантів та здобувачів-учасників 74-ї звітної конференції Одеського національного університет у імені І.І. Мечникова (Одеса, 25-27 квітня 2018 р.). Одеса : Фенікс, 2018. С. 298–301.
11. Заіка Ю.О. Спадкове право України : навч. посіб. Київ : Істина, 2006. 216 с.
12. Заіка Ю.О. Форма заповіту як умова його дійсності. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 1–2. С. 73–76.
13. Калаур І.Р. Сучасні тенденції щодо форми заповіту. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 76–79.
14. Babwani S. Writing a will goes hi-tech with video, on-line and digital wills // The Economic Times. URL: http://Articles.economictimes.indiatimes.com/2012-04-30/news/31508195_1_wills-video-camera-probate (дата звернення: 29.11.2018).
15. Рішення Перечинського районного суду Закарпатської області від 16 квітня 2013 р. у справі № 304/283/13-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/30753449 (дата звернення: 29.11.2018).
16. Рішення Харківського районного суду Харківської області від 4 жовтня 2010 р. у справі № 2-598/10. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/11538533 (дата звернення: 29.11.2018).

References:

1. Kozlovskaya L.V. (2009). Functional orientation of forms of will: purpose, elements, prospects of development (comparative analysis). *Comparative and legal research*, no. 1, p. 125–130. (in Ukrainian)
2. Kalinichenko O. (2011). Formy zapovitu za Tsyvilnym kodeksom Ukrainy [Forms of the will according to the Civil Code of Ukraine]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky*, № 88, p. 110–113. (in Ukrainian)
3. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Kodeks vid 16.01.2003 № 435-IV [The Civil Code of Ukraine of 16.01.2003 № 435-IV]. Retrieved from: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (in Ukrainian)
4. Skrypnyk O.V. (2009). The will of the will according to the legislation of Ukraine and the countries of Western Europe: comparative analysis. *Actual problems of politics*, № 36, p. 172–180. (in Ukrainian)
5. Leskov S.R. (2014). Inheritance by will: civil-law aspects. *Comparative and analytical law*. № 4. P. 88–91. (in Ukrainian)
6. Kukhariev O. (2013) Spadkove pravo Ukrainy: navch. Posibnyk [The inheritance law of Ukraine : a textbook]. Kyiv : Alerta, 328 p. (in Ukrainian)
7. Matsegora M.V. (2007). Form of the will: formation, development, modern requirements. *Forum of rights*, no. 2, p. 146–150. (in Ukrainian)
8. Grenkova O.V. (1991). Nasledovanie v Anglii i vo Francii: sravnitel'no-pravovoe issledovanie [Inheritance in England and France: a comparative legal study]. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow, 24 p. (in Russian)
9. Kukhariev O.Ie. (2013). Spadkove pravo Ukrainy : navch. posibnyk [The inheritance law of Ukraine : a textbook]. Kyiv : Alerta, 328 p. (in Ukrainian)
10. Fedoruk Yu.O. (2018). Koliziini pytannia shchodo formy zapovitu v mizhnarodnomu pryvatnomu pravi [Conflict questions about the form of will in international private law]. Odessa : Feniks, p. 298–301. (in Ukrainian)
11. Zaika Yu.O. (2006). Spadkove pravo Ukrainy : navch. posib [The inheritance law of Ukraine: a textbook]. Kyiv : Istyna, 216 p. (in Ukrainian)
12. Zaika Yu.O. (2004). Forma zapovitu yak umova yoho diisnosti [Form of will as a condition of its validity]. *Visnyk Khmelnytskoho instytutu rehionalnoho upravlinnia ta prava*, № 1-2, p. 73–76 (in Ukrainian)
13. Kalaur I.R. (2016). Suchasni tendentsii shchodo formy zapovitu. [Contemporary trends in the form of a will]. *Pryvatne pravo i pidpryiemnytstvo*, №16, p. 76–79. (in Ukrainian)
14. Babwani S. (2012). Writing a will goes hi-tech with video, on-line and digital wills. *The Economic Times*. (in English)
15. Decision of Perechynsky district court of Zakarpattia region dated April 16, 2013 in case number 304/283/13-ts. Retrieved from: http://reyestr.court.gov.ua/Review/30753449 (in Ukrainian)
16. The decision of Kharkiv district court of the Kharkiv region dated October 4, 2010 in case number 2-598/10. Retrieved from: http://reyestr.court.gov.ua/Review/11538533 (in Ukrainian)

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-125
УДК 346

Студенець І.С.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ СТРАХУВАННЯ В КОНЦЕСІЯХ

Анотація. Проаналізовано законодавче регулювання відносин страхування у концесіях. Досліджено термінологічний аспект щодо концесійного майна, яке підлягає обов'язковому страхуванню, та його складові. Визначено аргументи на користь уніфікації понять та запровадження терміну «страхування концесіонером майна, отриманого у концесію або створеного відповідно до умов концесійного договору» як обов'язкового виду страхування та як істотної умови концесійного договору. У статті висвітлено правову природу Типового концесійного договору та його роль у відносинах страхування. Узагальнено наслідки недотримання вимог щодо страхування в концесіях, в тому числі положень Типового концесійного договору. Сформульовано критерії для визначення необхідних видів обов'язкового та добровільного страхування для певного концесійного проекту та надано рекомендації для виокремлення повного переліку видів страхування в концесії.

Ключові слова: концесія, страхування, обов'язкове страхування, типовий договір, типовий концесійний договір.

Studenets Iryna
Taras Shevchenko National University of Kyiv

FEATURES OF INSURANCE IN CONCESSIONS

Summary. The article gives a review of the legislative regulation of insurance in concession. The author investigates the terminological aspect of concession's property, which is subject of mandatory insurance. Attempts are made to formulate the structure of property insurance received in concession by concessionaire or created in accordance with the conditions of the concession agreement. Moreover the article illustrating the arguments for the unification of concepts and the introduction of the term «insurance of property received in concession or created in accordance with the conditions of the concession agreement by concessionaire» as a mandatory type of insurance and as the essential condition of the concession agreement. Special attention is given to the legal nature of the Typical Concession Agreement and its role in insurance relations. Whereas the Law of Ukraine «On Concessions» does not provide the adoption of The Typical Concession Agreement for all types of business ac-tivities, it is proposed to amend the Law of Ukraine «On Concessions», providing the possibility of approving the Typical Concession Agreement or to give it the recommendation character. It is stated the consequences of non-compliance with insurance conditions in concessions are summarized. The author highlights the criteria for determining the required types of mandatory and voluntary insurance for the specific concession project are formulated and recommendations for the selection of a complete list of types of insurance in the concession are given. For effective completing of the insurance system, it is necessary to analyze the existing types of insurance, to identify and to assess the risks by stages of the concession project, to consider similar projects and to investigate the conditions of the respective insurance contracts. It is offered to consolidate recommendations on types of insurance in concessions for certain spheres of business activity through the subordinate legal acts and/or in another way.

Keywords: concession, insurance, mandatory insurance, typical agreement, typical concession agreement.

Постановка проблеми. В міжнародній та вітчизняній практиці концесійна модель договірного публічно-приватного партнерства продовжує доводити свою результативність й перспективність як в теоретичному, так і практичному вимірах. Застосування концесій характеризується низкою переваг: залучення довгострокових інвестицій; комплексний підхід до процесів проектування, будівництва, експлуатації та обслуговування об'єктів громадської інфраструктури [1, с. 14]; збереження права власності на об'єкт концесії; можливість застосування ефективного управління; можливість використання новітніх інженерних розробок; покращення якості та асортименту послуг; створення конкурентного середовища; ефективне використання капіталу та отримання додаткових доходів, створення нових робочих місць; наявність гарантованого кола споживачів послуги [2, с. 52]; для збиткових та низькорентабельних об`єктів концесії, які мають важливе соціальне значення, можуть надаватися пільги щодо концесійних платежів та дотації і компенсації [3, с. 332]; наявність гарантій щодо правового режиму майна, переданого у концесію або створеного за концесійним договором тощо.

Однак, здійснення аналізу сфери публічно-приватного партнерства виявило низку проблем: слабкість державної політики у сфері публічно-приватного партнерства, яка спричинена відсутністю єдиного органу, відповідального за цю сферу в Україні; застарілість основних нормативно-правових актів; неузгодженість нових законодавчих ініціатив із вже існуючими юридичними нормами [4, с. 7]. Хоча вищенаведені зауваження щодо правового режиму публічно-приватного партнерства були зроблені доволі давно, вони залишаються актуальними, насамперед, щодо концесійного механізму. Невід'ємною складовою ефективного функціонування концесій є належне правове регулювання, яке, на жаль, хоча й охоплює більшу кількість аспектів в порівнянні із загальними положеннями про публічно-приватне партнерство, проте, не є повним та прозорим.

© Студенець І.С., 2019

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові питання концесій в Україні досліджували М.М. Бахуринська, О.І. Вікарчук, О.М. Вінник, Л.М. Гончарук, О.М. Григоров, М.А. Гуренко, О.А. Медведева, В.В. Поєдинок, І.І. Якимова та інші. Однак, вимоги до страхування в концесійних проектах, а також характеристика інших видів страхування, які були б доцільними у вітчизняних концесіях, залишаються поза увагою як законодавця, так і, загалом, науковців, за винятком окремих сфер. Варто відмітити формування А.С. Гусаком детального розподілу страхових ризиків між концесіонером і концесіедавцем відповідно до конкретних видів страхування у вуглевидобувній сфері.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Одним з основоположних питань концесійних проектів є розподіл ризиків між концесіедавцем і концесіонером та страхування на різних етапах здійснення концесії. Українське законодавство лише поверхнево регулює питання страхування майна, переданого у концесію, не уникаючи при цьому колізій. Актуальність результатів дослідження полягає в спробі вперше сформувати комплексну характеристику відносин страхування в концесіях в Україні.

Метою статті є надання комплексної характеристики та розробка практичних рекомендацій щодо відносин страхування в концесіях. Автором поставлено такі цілі: здійснити характеристику законодавчого регулювання та судової практики страхування в концесіях, визначити особливості страхування в концесійних проектах і надати пропозиції для врегулювання недоліків в даній сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження: ***Законодавче регулювання страхування в концесіях.*** Загалом, українське законодавство не встановлює особливості страхування концесійних проектів, однак, основоположні моменти все ж таки передбачені. Отже, законодавством щодо страхування в концесіях визначено наступне:

1) страхування майна, переданого у концесію, належить до обов'язкових видів страхування (відповідно до п. 40 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про страхування»);

2) Кабінет Міністрів України, якщо інше не визначено законом, встановлює порядок та правила проведення обов'язкового страхування, форми типового договору, особливі умови ліцензування обов'язкового страхування, розміри страхових сум та максимальні розміри страхових тарифів або методику актуарних розрахунків (відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону «Про страхування»);

3) однією з істотних умов договору концесії є страхування концесіо-нером об'єктів концесії, взятих у концесію (згідно із п. 14 ч. 1 ст. 10 Закону України «Про концесії»);

4) майно, отримане концесіонером або створене відповідно до умов концесійного договору, страхується ним на користь того учасника концесійного договору, який несе ризик випадкової загибелі або пошкодження об'єкта концесії; як правило, такий ризик несе концесіедавець, за умови, якщо інше не встановлено концесійним договором (згідно із ст. 22 Закону «Про концесії»);

5) в законах, що регулюють концесії в окремих сферах:

• автомобільних доріг – положення про страхування відсутні;

• об'єктів паливно-енергетичного комплексу – до істотних умов договору концесії об'єктів паливно-енергетичного комплексу віднесено: забезпечення своєчасної сплати страхових внесків та страхування об'єкта концесії та інвестиційних зобов'язань за рахунок концесіонера; у разі припинення дії договору концесії внаслідок знищення об'єкта концесії, що був застрахований на користь концесіонера, останній зобов'язаний за власний рахунок відновити об'єкт та передати його концесіедавцеві;

• об'єктів у сферах теплопостачання, водопостачання та водовідведення – до істотних умов віднесено обов'язок концесіонера щодо страхування взятого в концесію об'єкта та аналогічні положення щодо знищенням об'єкта концесії [9].

Обов'язкове страхування концесійного майна. На перший погляд з обов'язковим страхуванням майна проблем не виникає: потрібно застрахувати майно, передане в концесію – це визначено і законодавством про страхування, і про концесії. Проте, більш детальне вивчення покаже невідповідність формулювань, і, як наслідок, вірогідність ускладнень на практиці. Як бачимо, про страхування в даних загальних законах йдеться тричі:

• Страхування майна, переданого у концесію (як обов'язковий вид страхування);

• Страхування концесіонером об'єктів концесії, взятих у концесію (як істотна умова договору концесії);

• Страхування концесіонером майна, отриманого концесіонером або створеного відповідно до умов концесійного договору (на користь того учасника концесійного договору, який несе ризик випадкової загибелі чи пошкодження об'єкта концесії – зазвичай, концесіедавця).

Отже, виникає питання: чи дорівнюють дані види страхування один одному, адже закони це питання не уточнюють. Вважаємо, що перші два види страхування є тотожними, оскільки: презюмуємо, що передане і взяте у концесію майно не зазнало трансформацій, однак краще використовувати поняття «отримане у концесію» майно як таке, що реально перейшло до концесіонера; «об'єкти концесії» охоплюється загальною назвою «майно»; в Законі «Про страхування» варто одразу уточнити, що таке страхування здійснюється концесіонером, оскільки Закон «Про концесії» дозволяє варіативність лише щодо застрахованої особи. Отже, доцільно уніфікувати формулювання та використовувати «страхування концесіонером майна, отриманого у концесію» замість перших двох вищенаведених положень.

Що ж до «страхування концесіонером майна, отриманого концесіонером або створеного відповідно до концесійного договору», то таке посилання, на нашу думку, є ширшим та може тлумачитися по-різному. Можна виділити два вузькі підходи: в першому таке страхування означає окремо майно, яке може виникати у процесі виконання концесійного договору шляхом отримання або створення, на відміну від «страхування концесіонером майна, отриманого у концесію», про яке йшлося вище та яке передається шляхом одноразової дії при укладенні концесійного договору; у другому випадку таке страхування

дорівнює «страхуванню концесіонером майна, отриманого у концесію» разом із страхуванням майна, створеного у процесі виконання договору, тобто можливість набуття концесіонером майна протягом дії концесійного договору, за винятком створення, виключається. Нарешті, схиляємо до останнього, широкого підходу, за яким концесіонер зобов'язаний застрахувати все майно, отримане концесіонером у концесію (тобто передане концесіонеру спочатку в концесію і протягом її дії), так і створене концесіонером (рис. 1). Таке тлумачення дозволяє зменшити плутанину в термінах та розповсюджує вимоги ст. 22 Закону «Про концесії» щодо страхування на будь-яке майно, яке «з'являється» у концесіонера протягом існування концесії відповідно до концесійного договору.

Отже, оскільки концесіонер несе обов'язок застрахувати майно, отримане або створене ним під час виконання концесійного договору та відповідно до нього, видається доцільним розширити досліджуваний обов'язковий вид страхування та істотну умову концесійного договору як «страхування концесіонером майна, отриманого у концесію або створеного відповідно до умов концесійного договору». Таким чином, пропонуємо законодавчо всі три вищенаведені формулювання щодо страхування концесійного майна замінити на останнє, передбачене ч. 2 ст. 22 Закону «Про страхування».

Звертаємо увагу, що в Проекті Закону «Про концесії», який наразі прийнятий в першому читанні [5], страхування концесійного майна не включено до переліку істотних умов та інших умов, погоджених сторонами. Проте, до істотних умов належать права та обов'язки сторін, що визначаються, зокрема, з урахуванням розподілу ризиків між сторонами. На нашу думку, страхування як інструмент розподілу ризиків повинне залишатися істотною умовою. Судова практика свідчить, що невиконання такої істотної умови є доволі поширеною підставою для розірвання договору концесії (див. *Судова практика*).

Крім того, концесія може вимагати інших обов'язкових видів страхування, окрім страхування майна (див. *Інші види страхування*).

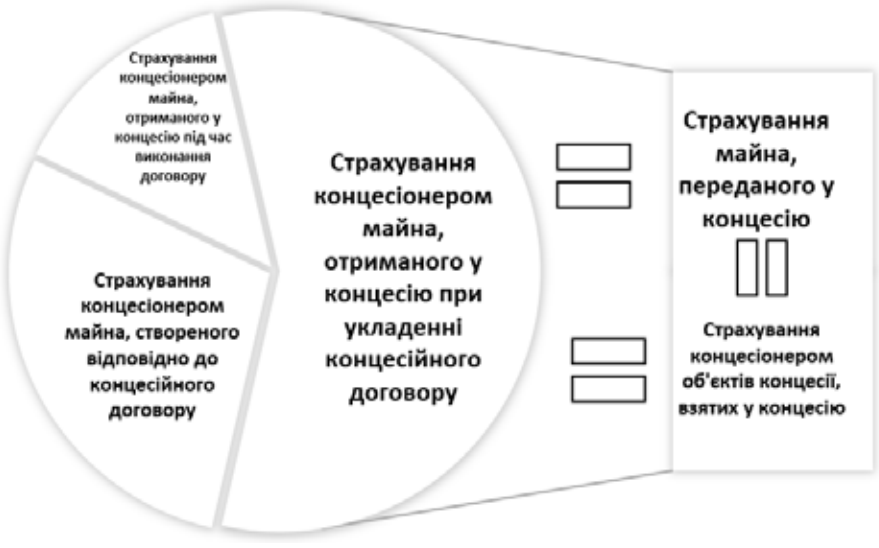

Рис. 1. Структура страхування концесіонером майна, отриманого концесіонером або створеного відповідно до концесійного договору

Джерело: розроблено автором

Типові концесійні договори. Як вже згадувалось, за Законом «Про страхування» Кабінет Міністрів встановлює порядок обов'язкового страхування, форми типового договору та інші вимоги, якщо інше не визначено законом. Законом «Про концесії» визначено, що Кабінетом Міністрів можуть бути затверджені типові концесійні договори для здійснення певних видів концесійної діяльності. Відповідно до цього положення затверджено Типовий концесійний договір на будівництво та експлуатацію автомобільної дороги.

Цікаво, що існує «загальний» Типовий концесійний договір, хоча у статті і йдеться про концесії окремих видів. Л.М. Гончарук вважає таке становище перевищенням урядом правових можливостей, наданих йому Законом, а Типовий концесійний договір, на його думку, повинен мати лише рекомендаційний характер [6]. А.В. Гордієнко підкреслює, що зазначені типові договори є схематичними, не дають навіть приблизного уявлення про складність і комплексність відповідних договірних зв'язків [7, с. 179]. Підтримуємо думки науковців в даному питанні. Наразі, згідно із частиною четвертою статті 179 Господарського кодексу України сторони не можуть відступати від змісту типового договору, але мають право конкретизувати його умови. Це підтверджують і науково-практичні коментарі: типові умови договору в силу їх імперативності є обов'язковими для майбутніх сторін господарських договірних зобов'язань і не підлягають зміні. Без додаткових узгоджень контрагенти приймають затверджені типовим договором права та обов'язки; як виключення можуть визначатися умови, які мають бути узгоджені самими сторонами [8].

В Типовому концесійному договорі окремий «розділ» присвячений страхуванню об'єкту концесії і містить наступні положення:

1) Необхідно визначити, яка сторона несе ризик випадкової загибелі або пошкодження об'єкта концесії, оскільки, відповідно, на користь цієї сторони концесіонер страхує майно.

2) Визначено строк, протягом якого потрібно укласти договір страхування щодо об'єкта концесії – протягом трьох місяців після отримання об'єкту концесії.

3) Слід визначити причини страхового випадку. Якщо виникає стра-ховий випадок, усі страхові суми спрямовуються виключно на відновлення об'єкта концесії, а от строк, протягом якого мають розпочатися роботи з відновлення, встановлюється на розсуд сторін. Концесіедавець має бути ознайомлений з усіма страховими полісами.

Невідповідність концесійного договору Типовому концесійному договору може призвести до визнання договору недійсним, оскільки йдеться не про типову форму договору, а саме про типовий договір (для порівняння, Типовий договір

оренди землі є типовою формою договору, тобто набором реквізитів, недотримання якого не впливає на дійсність договору). Вказують, що невідповідність змісту типового договору може приводити як до оспорюваності його умов, так і до нікчемності [9]. На нашу думку, мова йде про оспорюваність, оскільки законодавством не вимагається дотримання Типового концесійного договору. Досліджені концесійні договори відповідають Типовому концесійному договору: містять відповідний розділ «Страхування об'єкта концесії» і уточнюють диспозитивні положення. Наприклад, в Концесійному договорі № 1 на об'єкт комунальної власності територіальної громади м. Сєвєродонецька Луганської обл. – цілісний майновий комплекс КП «Сєвєродонецькводоканал» 2009 року зазначено, що роботи з відбудови робочого стану об'єкта концесії повинні початися в 30-денний строк після настання страхового випадку [10].

Судова практика. Досліджена судова практика застосування інших ти-пових договорів свідчить про їх обов'язковість за умови прямої вказівки в законодавстві. Наприклад, Вищий господарський суд України підтвердив, що типовий договір не є обов'язковою нормою, якою сторони повинні керуватись при укладанні договору про надання послуг охорони [11], а Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ зазначив, що укладання договору про надання житлово-комунальних послуг є обов'язком споживача за умови, якщо запропонований виконавцем послуг договір відповідає типовому договору [12] (в законодавстві про житлово-комунальні послуги передбачено обов'язок виконавця підготувати договір згідно з типовим договором).

Варто відмітити неоднозначну практику щодо наслідків порушення відповідачем умов концесійного договору в частині страхування. Для прикладу, в судовій справі [13] неналежне виконання зобов'язань щодо страхування об'єкту концесії визнано істотним порушенням (в сукупності з порушеннями щодо сплати концесійних платежів), що призвело до припинення договору концесії в суді. Однак, не завжди порушення строку укладення страхового договору або інших умов щодо страхування за концесійним договором достатньо для розірвання договору. Наприклад, в судовій справі [14] концесіонер протягом трьох місяців після передачі об'єкта в концесію не уклав угоду про його страхування, проте Вищий господарський суд не погодився з рішеннями попередніх інстанцій щодо розірвання договору та направив справу на новий розгляд. А в справі [15] відповідачем було укладено договори страхування від вогневих ризиків і ризиків стихійних явищ, вигодонабувачем за якими була інша компанія, а не міська рада (концесіедавець), але не було укладено договори страхування майна, переданого у концесію. Вищий господарський суд зазначив, що попередні інстанції виходили лише з формальних міркувань, а саме з факту неналежного виконання умов договору відповідачем, в той час як повинні були встановити, чи є істотними такі порушення, причини цих порушень, вину відповідача в недотриманні умов договору, шкоду, спричинену позивачу тощо.

Інші види страхування в концесіях. Дослідники відносять відсутність розподілу ризиків до недоліків нормативно-правової бази та пропонують розробити програми по справедливому розподілу ризиків, в цілому підприємницькі ризики (пов'язанні з наслідками, що можуть виникати у зв'язку з використанням власних методів та способів управління), покласти на концесіонера, а на концесіедавця покласти ті ризики, які не пов'язані безпосередньо з діяльністю концесіонера (можуть виникнути через непередбачувані обставини, зміни положень податкового, митного, валютного, банківського законодавства тощо). Виходячи з цього, необхідно звернути увагу на важливість для концесіонера в даному випадку використання страхових послуг, тобто страхування різних видів ризиків, що можуть виникнути [16, с. 92]. У розпорядженні уряду знаходяться різні інструменти стримування, недопущення настання ризикових ситуацій, такі, наприклад, як страхування ризиків при виникненні форсмажорних обставин, які можуть завдати шкоди державній мережі, невід'ємною частиною якої є приватна компонента проекту [17, с. 96]. Приватний партнер вдається до широкого спектру страхових продуктів, які охоплюють проектні ризики, такі як відповідальність власника, деякі форс-мажорні обставини, ризики власника і ризики припинення діяльності. Страхування може бути також доступне для деяких ризиків законодавчої та урядової політики, пов'язаних з конвертованістю місцевої валюти та інших обмежень, змін у законодавстві тощо [18, с. 287].

Концесійний проект може передбачати здійснення інших видів страхування, окрім прямо передбачених в концесійному законодавстві, як обов'язкових, так і добровільних. Перелік таких видів страхування залежить від правової природи та особливостей конкретного концесійного проекту, зокрема: господарської сфери, типу та профілю діяльності концесіонера, позиції державних органів, залучених до проекту тощо. Наприклад, для концесій річкових або морських портів це можуть бути наступні види обов'язкового страхування: страхування водного транспорту; страхування цивільної відповідальності власників наземних транспортних засобів; особисте страхування від нещасних випадків на транспорті; страхування відповідальності перевізників небезпечних вантажів; особисте страхування членів добровільних пожежних дружин (команд) тощо.

Звісно, недоцільно й не потрібно розробляти загальний перелік видів страхування для концесій, адже вони відрізнятимуться за сферами діяльності та за конкретними проектами. Положення щодо страхування в концесії за стадіями концесії в окремих сферах може бути надано у вигляді рекомендацій як на науковому, так і нормативному рівнях (з огляду на розвиток концесій в Україні). І концесіедавцю, і концесіонеру важливо орієнтуватися на особливості проекту та конкретні ризики, а також розглянути тотожні або подібні проекти (за їх відсутності – будь-які концесійні проекти, інформація щодо яких, насамперед, щодо страхування, є доступною).

Для складення повного переліку необхідних видів страхування для концесії доцільно до початку концесійного проекту проаналізувати існуючі види страхування, визначити ризики (економічні, юридичні, екологічні, соціальниі тощо)

й оцінити їх (використовуючи Методику виявлення ризиків здійснення державно-приватного партнерства, їх оцінки та визначення форми управління ними, затверджену Постановою Кабінету Міністрів від 16 лютого 2011 р. № 232) та детально розглянути умови потенційних договорів страхування. Для максимального охоплення всіх необхідних видів страхування видається бажаним структурувати концесійний проект, наприклад, за відповідними стадіями: передінвестиційна, інвестиційна, постінвестиційна [19] або детальніше, за етапами: ініціювання проекту; організаційно-технічна підготовка об'єктів до передачі в концесію; передача об'єкта у концесію і укладання концесійної угоди; експлуатація об'єкта концесії; проведення концесійного конкурсу; повернення об'єкта концесії концесіедавцю або розторгнення договору концесії [20], після чого визначити актуальні ризики і відповідні види страхування для кожної стадії або етапу.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Українське законодавство доволі лаконічно регулює питання страхування в концесійних правовідносинах. Вважаємо, що необхідно здійснити уніфікацію термінології й розширення змісту понять, а саме поняття «страхування майна, переданого у концесію» у значенні обов'язкового виду страхування та «страхування концесіонером об'єктів концесії, взятих у концесію» у значенні істотної умови концесійного договору замінити на «страхування концесіонером майна, отриманого у концесію або створеного відповідно до умов концесійного договору».

Оскільки законодавством не передбачено прийняття Типового концесійного договору для всіх видів діяльності, варто внести зміни до Закону України «Про концесії», передбачивши можливість затвердження та обов'язковість Типового концесійного договору або надати такому договору рекомендаційний характер. В будь-якому випадку, судова практика щодо наслідків недотримання положень Типового концесійного договору в аспекті страхування залишається неоднозначною, тому ряд вимог, зокрема строк для укладення договору страхування щодо об'єктів концесії, потрібно закріпити законодавчо.

Концесія може передбачати здійснення ряду обов'язкових та добровільних видів страхування. Для оптимального оформлення системи страхування необхідно до початку концесійного проекту проаналізувати існуючі види страхування, визначити й оцінити ризики за стадіями або етапами концесійного проекту, розглянути аналогічні проекти та дослідити умови відповідних договорів страхування. Пропонується на рівні підзаконних нормативно-правових актів та/або в іншій формі закріпити рекомендації щодо видів страхування в концесіях за окремими сферами діяльності.

Список літератури:

1. Вікарчук О.І. Концесія у трансформаційній економіці : автореф. дис. … канд. ек. наук : 08.01.01. Київ, 2006. 21 с.
2. Попович Д.В. Концесія як форма державно-приватного партнерства: сутність, переваги і недоліки застосування. *Економіка: реалії часу*. 2015. № 1. С. 49–53.
3. Познякова О.І. Концесії як альтернатива приватизації. *Маркетинг та логістика в системі менеджменту* : праці міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 8-10 листопада 2012 р.). Львів, 2012. С. 331–332.
4. Авксентьєв М.Ю. Державно-приватне партнерство як сучасний механізм залучення інвестицій в нфраструктурні галузі України : автореф. дис. … канд. екон. наук : 08.00.03 "Економіка та управління національним господарством"; М-во економіки України, Н.-д. екон. ін-т. Київ, 2010. 22 с.
5. Про концесії: Проект Закону України від 15 березня 2018 р. № 8125. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63630
6. Гончарук Л.М. Договір концесії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2012. 21 с.
7. Гордієнко А.В. Господарсько-правове регулювання інвестування об'єктів нежитлового будівництва : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2018. 210 с.
8. Господарський кодекс України : наук.-практ. коментар / О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов, В.М. Коссак та ін.; за заг. ред. О.І. Харитонової. Харків, 2007. 832 с.
9. Кицик Я.Р. Правові наслідки невідповідності господарських договорів змісту типових договорів. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 15. С. 139–143.
10. Концесійни договір на цілісний майновий комплекс КП «Сєвєродонецькводоканал». URL: http://eimg.pravda.com/files/0/3/0366d70----------.pdf.
11. Постанова Вищого господарського суду України від 21 листопада 2006 року у справі № 11/84(6/34). URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/316962
12. Ухвала Вищого спеціалізованого суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 21 березня 2016 року у справі № 6-4451ск16. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56725786
13. Рішення Вищого господарського суду України від 6 лютого 2012 року у справі № 52/179. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21340780
14. Постанова Вищого господарського суду України від 10 лютого 2005 року у справі № 09/1616. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_818059.html
15. Постанова Вищого господарського суду України від 27 вересня 2016 року у справі № 924/884/15. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61721948
16. Гуренко М.А. Проблемні аспекти впровадження концесій в сфері будівництва та експлуатації автомобільних доріг в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2014. Вип. 1. С. 90–94.
17. Заскалкін А.С. Механізми розвитку державно-приватного партнерства на регіональному рівні : дис. канд. наук держ. управління : 25.00.02. Харків, 2017. 226 с.
18. Брайловський І.А. Державно-приватне партнерство: методологія, теорія, механізми розвитку : дис. … докт. екон. наук : 08.00.01. Донецьк, 2014. 462 с.
19. Гусак А.С. Страховий захист концесійних інвестиційних проектів з вуглевидобутку. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. 2013. № 776. С. 235–243.
20. Гусак А.С., Кабанов А.І. Аналіз сучасної практики страхування інвестиційних проектів у вуглевидобуванні. *Бізнес Інформ*. 2013. № 3. С. 129–135.

References:

1. Vikcharchuk O.I. (2006). Kontsesiia u transformatsiinii ekonomitsi [Concession in the Transformation Economics] (Candidate's Thesis), Kyiv : Kyiv National Taras Shevchenko University Shevchenko.
2. Popovich D.V. (2015). Kontsesiia yak forma derzhavno-pryvatnoho partnerstva sutnist perevahy i nedoliky zastosuvannia [Concept as a form of public-private partnership: the essence, advantages and disadvantages of application]. *Ekonomika Realii Chasu*, vol. 1, pp. 49–53.
3. Poznyakova O.I. (2012). Kontsesii yak alternatyva pryvatyzatsii [Concessions as an Alternative to Privatization] *Proceedings of the Mizhnarodnoi Naukovo-Praktychnoi Konferentsii* (Ukraine, Lviv, November 8-10, 2012), Lviv : Lviv Polytechnic Publishing, pp. 331–332.
4. Avksentyev M.Yu. (2010). Derzhavno-pryvatne partnerstvo yak suchasnyi mekhanizm zaluchennia investytsii v infrastrukturni haluzi Ukrainy [Public-private partnership as a modern mechanism of involvement of investments in infrastructure industries of Ukraine] (Candidate's Thesis), Kyiv : Research economic institute of the Ministry of economy of Ukraine.
5. Proekt Zakonu Pro kontsesii vid 15 ber. 2018 [Draft Law On Concession] № 8125. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63630
6. Goncharuk L.M. (2012) Dohovir Kontsesii [Concession agreement] (Candidate's Thesis), Kyiv : Kyiv National Taras Shevchenko University Shevchenko.
7. Gordienko A.V. (2018). Hospodarsko-pravove rehuliuvannia investuvannia obiektiv nezhytlovoho budivnytstva [Economic and legal regulation of investment in objects of non-residential construction] (PhD Thesis), Kyiv : Kyiv National Taras Shevchenko University Shevchenko.
8. Kharitonova O.I., Kharitonov E.O., Kossak V.M. et al (2007). Hospodarskyi Kodeks Ukrainy Naukovo-Praktychnyi Komentar [The Economic Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary]. Kharkiv : Odyssey.
9. Kitsik Ya.R. (2016). Pravovi naslidky nevidpovidnosti hospodarskykh dohovoriv zmistu typovykh dohovoriv [Legal implications of non-compliance of economic agreements with the content of standard contracts]. *Private law and entrepreneurship*, vol. 15, pp. 139–143.
10. Kontsesiiny dohovir na tsilisnyi mainovyi kompleks KP Sievierodonetskvodokanal [Concession agreement on integral property complex of SE «Severodonetskvodoknal»]. URL: http://eimg.pravda.com/files/0/3/0366d70----------.pdf
11. Postanova Vishogo hospodarskoho sudu Ukrainy vid 21 lyst. 2006 r. № 11/84(6/34). URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/316962
12. Ukhvala Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozghliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav vid 21 Ber. 2016 r. № 6-4451ск16. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56725786
13. Rishennia Vyshchoho hospodarskoho sudu Ukrainy vid 6 liut. 2012 r. № 52/179. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21340780
14. Postanova Vyshogo hospodarskoho sudu Ukrainy vid 10 liut. 2005 r. № 09/1616. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_818059.html
15. Postanova Vyshogo hospodarskoho sudu Ukrainy vid 27 ver. 2016 r. № 924/884/15. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61721948
16. Gurenko M.A. (2014). Problemni aspekty vprovadzhennia kontsesii v sferi budivnytstva ta ekspluatatsii avtomobilnykh dorih v Ukraini [Problem aspects of the introduction of concessions in the field of construction and operation of highways in Ukraine]. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University*. Yuri-science, vol. 1, pp. 90–94.
17. Zaskalkin A.S. (2017). Mekhanizmy rozvytku derzhavno-pryvatnoho partnerstva na rehionalnomu rivni [Mechanisms of development of public-private partnership at the regional level] (PhD Thesis), Kharkiv : Kharkiv regional institute of public administration.
18. Brailovsky I.A. (2014). Derzhavno-pryvatne partnerstvo metodolohiia teoriia mekhanizmy rozvytku [Public-private partnership: methodology, theory, mechanisms of development] (PhD Thesis), Donetsk : Donetsk National University.
19. Gusak A.S. (2013). Straxovyj zaxyst koncesijnyx investycijnyx proektiv z vuhlevydobutku [Insurance protection of concession investment projects for coal mining]. *Menedzhment ta pidpryiemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennia i problemy rozvytku*, vol. 776, pp. 235–243.
20. Gusak A.S., Kabanov A.I. (2013). Analiz suchasnoi praktyky strakhuvannia investytsiinykh proektiv u vuhlevydobuvanni [Analysis of modern practice of insurance of investment projects in coalmining]. *Business Inform*, vol. 3, pp. 129–135.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-126
УДК 342.9

Тимчишин Т.М.
Львівський державний університет внутрішніх справ

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРАНСПОРТНОЇ БЕЗПЕКИ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ

Анотація. У статті розглянуто проблеми забезпечення транспортної безпеки в Україні на підставі дослідження робіт фахівців з адміністративного права та інших галузей права. Зазначається, що розвиток доктрини адміністративного права дозволив відійти від традиційних поглядів на забезпечення транспортної безпеки. Особлива увага приділяється аналізу адміністративно-правових засобів забезпечення транспортної безпеки, що відображають різні рівні безпеки для різних категорій об'єктів транспортної інфраструктури та транспортних засобів. Здійснено аналіз законодавчого регулювання адміністративно-правових засобів забезпечення транспортної безпеки в умовах адаптації національного законодавства до вимог Європейського Союзу відповідно до плану реалізації Угоди про асоціацію України і ЄС.

Ключові слова: транспортна безпека, адміністративно-правові засоби, Національна поліція, правоохоронні засоби, механізм правого регулювання.

Tymchyshyn Taras
Lviv State University of Internal Affairs

ADMINISTRATIVE AND LEGAL MEANS OF TRANSPORTATION SECURITY BY THE NATIONAL POLICE

Summary. The article deals with the problems of ensuring transport security in Ukraine on the basis of the study of specialists in administrative law and other branches of law. It is noted that the development of the doctrine of administrative law allowed to deviate from the traditional views on the provision of transport security. Particular attention is paid to the analysis of administrative and legal means of ensuring transport security reflecting different levels of security for various categories of transport infrastructure objects and vehicles. Administrative and legal means in the mechanism of legal regulation, designed to streamline social relations, which are formed in the field of transport security. Disclosure of designated legal means is impossible without theoretical justification. A key legal means is a legal norm, the content of which defines the essence of legal regulation of social relations, which are formed in social reality. Administrative-legal regulation of the provision of transport security includes an entire system of legal means, including technical, organizational and information. Exploring the latest scientific trends in the field of administrative law enforcement, it should be emphasized that the information security of transport necessarily involves the processing, storage and analysis of information on even shippers, passengers, cargo, events and crisis situations. Information media directly relate to the provision of transport security and the provision of timely and reliable information to citizens, transport service users, transport operators and other interested parties. The analysis of legislative regulation of administrative and legal means of ensuring transport safety in the conditions of adaptation of the national legislation to the requirements of the European Union in accordance with the plan of implementation of the Association Agreement between Ukraine and the EU.

Keywords: transport security, administrative-legal means, the National police, law-enforcement means, the mechanism of right regulation.

Постановка проблеми. Безпека життєдіяльності, як ключова соціальна цінність, складається з різних складових, однією з яких є транспортна безпека, безпосередньо пов'язана з розвитком економіки та соціальної інфраструктури. Кожна держава створює інституційну систему забезпечення транспортної безпеки, залучаючи в її супровід різні органи державної влади і управління. У справу забезпечення транспортної безпеки залучені підприємства, що експлуатують різні види транспорту. Варто особливо підкреслити, що питання забезпечення транспортної безпеки, перебуваючи в логічному взаємозв'язку з іншими проблемами забезпечення соціальної безпеки, не можуть бути виключені із загального контексту забезпечення національної безпеки.

Аналіз останніх публікацій. За роки незалежності України питанням забезпечення транспортної безпеки приділено увагу у працях В. Авер'янова, Ю. Битяка, В. Гаращука, І. Голосніченко, Є. Додіна, В. Колпакова, А. Комзюка, Т. Коломоєць, Є. Курінного, М. Коваліва, Т. Мацелик, П. Лютікова, Р. Мельника, О. Миколенко, В. Настюка, Д. Приймаченко й інших. Однак, незважаючи на позитивні зміни в роботі поліції з забезпечення транспортної безпеки, є правові та організаційні проблеми, які потребують вирішення. Тому є необхідність у дослідженні адміністративно-правового регулювання діяльності поліції щодо забезпечення транспортної безпеки.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Пропонується теоретичний аналіз адміністративно-правових засобів, що реалізується Національною поліцією при здійсненні правоохоронної діяльності.

Мета статті полягає у дослідженні адміністративно-правових засобів забезпечення Національною поліцією транспортної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Національна поліція, будучи органом державної влади, здійснює виконавчо-розпорядчу діяльність у широкому спектрі напрямів. У ході реалізації функцій поліція застосовує комплекс правових засобів, одними з яких є адміністративно-правові засоби.

© Тимчишин Т.М., 2019

Дані засоби вважаються основними засобами, що використовуються поліцією. Обумовлено це тим, що адміністративна діяльність займає ключове місце в службовій діяльності поліції.

Потрібно відзначити, що адміністративно-правові засоби забезпечення транспортної безпеки не можуть існувати поза відповідного правового механізму. Н. Бортник і С. Єсімов пишуть, що механізм адміністративно-правового регулювання дорожнього господарства є встановлена чинним законодавством система правових засобів, за допомогою яких органами державної влади здійснюється вплив на суспільні відносини у сфері дорожнього господарства з метою задоволення споживчого попиту на безпечний рух транспорту по дорогах загального користування. Адміністративно-правовий режим забезпечується існуванням не тільки спеціальних правил, що передбачають детальну регламентацію діяльності суб'єктів і об'єктів управління, але й механізму державного нагляду і контролю за його дотриманням [1, с. 32].

Адміністративно-правові засоби необхідні для впливу на суспільні відносини. Чим більш різноманітний арсенал даних засобів, тим різноманітніший вплив на суспільні відносини. У системі адміністративно-правових засобів забезпечення транспортної безпеки можна бачити примусові, стимулюючі засоби. У кожного з них своя функціональна роль. Говорячи про механізм адміністративно-правового регулювання забезпечення транспортної безпеки, слід зазначити, що він має комплексний характер.

Унікальність адміністративно-правового регулювання транспортного комплексу країни обумовлено тим, що норми адміністративного права визначають регулятивні і охоронні приписи, пов'язані з експлуатацією різних видів транспорту та транспортної інфраструктури. Симбіоз приписів різного функціонального характеру допомагає формувати необхідний правовий режим забезпечення транспортної безпеки. Як вже частково зазначалося, механізм адміністративно-правового регулювання забезпечення транспортної безпеки включає комплекс правових засобів, у кожного з яких своя функціональна і інституціональна мета у забезпеченні даного виду безпеки.

Функціонально даному механізму властива правоохоронне забарвлення. Як відзначала О. Ярема, правоохоронний механізм – це система інституційно-правових засобів, в рамках яких забезпечується примусове підтримання правопорядку [2, с. 12].

Правоохоронні засоби – це різновид юридичних засобів, використання яких забезпечує досягнення фактичних цілей за допомогою примусового впливу, тобто негативного стимулювання поведінки у випадках, коли виникла або виникає загроза безпеки транспорту. З таким підходом можна погодитися, але лише частково, так як правоохоронний механізм не повинен ґрунтуватися тільки на примусових засобах правового впливу. У структурі механізму повинні знаходити місце правові засоби, що стимулюють і заохочують. Правильне поєднання засобів різного функціонального характеру в механізмі правового регулювання дає, як правило, позитивний результат. Сказане повною мірою відноситься до механізму адміністративно-правового регулювання забезпечення транспортної безпеки.

Адміністративно-правові засоби в механізмі правового регулювання, покликані упорядковувати суспільні відносини, що складаються в сфері забезпечення транспортної безпеки. Розкриття позначених правових засобів неможливо без теоретичного обґрунтування. Ключовим правовим засобом є правова норма, зміст якої визначає сутність правового регулювання суспільних відносин, що складаються в соціальній дійсності.

Транспорт і транспортна інфраструктура стали об'єктом правового впливу з середини XX ст. У той же період починають формуватися правові норми, спрямовані на регулювання відносин, пов'язаних із забезпеченням транспортної безпеки. Як приклад можна навести Конвенцію «Про дорожній рух» і ін.

Правові засоби як інституціональна категорія задають напрям правового регулювання. Крім того, вирішують цілий ряд інших завдань в механізмі правового регулювання. Як констатує І. Павлюков, правові засоби створюють загальні гарантовані державою та суспільством можливості для посилення позитивних регулятивних чинників і одночасно повинні усунення перешкод, що стоять на шляху впорядкування соціальних зв'язків [3]. Якість правових засобів зумовлює якість правового впливу, а вдосконалення правових засобів може поліпшити якість правового регулювання.

Адміністративно-правові засоби у підсумку зумовлюють якість правового регулювання забезпечення транспортної безпеки, так як вони поширений регулятор суспільних відносин, що складаються в сфері забезпечення транспортної безпеки.

Як зазначає у О. Савинець, адміністративно-правові засоби – це встановлені нормами адміністративного права способи здійснення юридично значимих дій з боку компетентних органів, що забезпечують реалізацію правових приписів з метою вирішення правоохоронних завдань [4, с. 221].

Адміністративно-правові засоби вирішують не тільки правоохоронні завдання, а й завдання, пов'язані з позитивним регулюванням суспільних відносин. в сфері забезпечення транспортної безпеки, де таких відносин управління більш ніж достатньо. Незважаючи на важливість, позначені правові засоби забезпечення транспортної безпеки не можуть існувати та реалізовуватися у відриві від інших правових регуляторів суспільних відносин, а також правових засобів іншої галузевої приналежності.

У зв'язку з цим Д. Вовк підкреслює, що правові традиції є єдність історично та логічно сформованого колективного досвіду правотворчості та правозастосування, заснованого на панівних у суспільстві уявленнях про право та справедливість. Збереження та відтворення, яких в певній мірі забезпечують стійкість правової системи, її послідовний розвиток [5, с. 303].

Традиції, що сформувалися в суспільстві та ввійшли у звичай, згодом можуть отримати офіційне закріплення в нормах права. Такий підхід сприяє розвитку законодавства і адаптації до соціальних і економічних реалій. Зокрема, багато традицій міжособистісного спілкування отримали закріплення в правилах користування

громадським транспортом. У комплекс адміністративно-правового регулювання забезпечення транспортної безпеки увійшов цілий ряд традицій, які стали імперативними приписами.

Адміністративно-правове регулювання забезпечення транспортної безпеки включає цілу систему правових засобів, включаючи технічні, організаційні і інформаційні. Говорячи про останні, необхідно підкреслити, що інформаційне забезпечення безпеки на транспорті включає обробку, зберігання і аналіз інформації про навіть вантажовідправників, пасажирів, вантажів, про події та кризові ситуації. Інформаційні засоби безпосередньо стосуються забезпечення безпеки на транспорті та доведення своєчасної і достовірної інформації до громадян, споживачів транспортних послуг, суб'єктів експлуатації транспорту, інших зацікавлених осіб.

Глобалізація транспортного простору викликає об'єктивну необхідність встановлювати єдині вимоги безпеки при експлуатації різних видів транспорту та транспортної інфраструктури. Нормами міжнародного права визначаються пріоритетні напрями відносин, пов'язаних із забезпеченням транспортної безпеки.

Наслідки дорожньо-транспортних пригод істотно впливають на соціальний і економічний розвиток держав. Відзначимо, що не тільки дорожньо-транспортні пригоди стримують соціально-економічний розвиток держави, а й різного роду катастрофи та події, пов'язані з експлуатацією різних видів виду транспорту. Отже, забезпечення транспортної безпеки безпосередньо пов'язано із забезпеченням економічної та інших видів безпеки.

Регулюючий потенціал адміністративно-правових засобів повинен стосуватися суміжних відносин, пов'язаних з розвитком і експлуатацією різних видів транспорту. Сучасний транспорт є об'єктом протиправного посягання.

Необхідно відзначити, що транспорт – це не тільки самостійний об'єкт протиправного посягання. Він використовується як засіб здійснення різноманітних протиправних діянь. Даний аспект повинен бути врахований при реалізації адміністративно-правових засобів забезпечення транспортної безпеки.

Говорячи про адміністративно-правові засоби забезпечення транспортної безпеки, необхідно сказати, що вся сукупність може бути розділена за певними критеріями. Хоча вибір критеріїв класифікації адміністративно-правових засобів в цілому носить умовний характер, дозволяє побачити функціональну складову.

Залежно від характеру адміністративно-правових засобів вони можуть бути спрямовані на регулювання та на охорону суспільних відносин, пов'язаних із забезпеченням транспортної безпеки. До регулятивних адміністративно-правових засобів забезпечення транспортної безпеки можна віднести: засоби, що враховують рівні безпеки для різних категорій об'єктів транспортної інфраструктури та транспортних засобів; планування та реалізацію заходів транспортної безпеки на кожному з об'єктів транспортної інфраструктури.

До групи охоронних адміністративно-правових засобів забезпечення транспортної безпеки відносяться: вимоги, пов'язані з реалізацією обмежень при виконанні робіт, безпосередньо заділяних в забезпеченні транспортної безпеки; державний контроль в галузі транспортної безпеки.

У число попереджувальних адміністративно-правових засобів забезпечення транспортної безпеки входять: підготовка і атестація сил забезпечення транспортної безпеки, акредитація підрозділів транспортної безпеки; захист об'єктів транспортної інфраструктури та транспортних засобів від актів незаконного втручання і ін.

Транспорт є джерелом підвищеної небезпеки. До суб'єктів, які експлуатують транспорт, пред'являються досить жорсткі вимоги з точки зору забезпечення безпеки пасажирів та збереження вантажів. Ґрунтуючись на вищесказаному, вважаємо цілком виправданим, що в Законі України від 2 березня 2015 року № 222-VIII «Про ліцензування видів господарської діяльності», до переліку діяльності, для здійснення яких обов'язково потрібна ліцензія, відноситься діяльність, пов'язана з експлуатацією різних видів транспорту. Обов'язковому ліцензуванню підлягають: діяльність з перевезення внутрішнім водним транспортом, морським транспортом пасажирів і небезпечних вантажів [6]. Закон визначає, що обов'язковому ліцензуванню підлягає діяльність з перевезень повітряним транспортом пасажирів і вантажів; діяльність з перевезень пасажирів автомобільним транспортом; діяльність з перевезень залізничним транспортом пасажирів.

Відзначимо, що змістовний і збірний характер категорії «транспортна безпека» передбачає стосовно окремих видів формування особливої системи адміністративно-правових засобів забезпечення.

Повітряний кодекс України та наказ Державної авіаційної служби України, Міністерства оборони України від 11 травня 2018 року № 430/210 «Про затвердження авіаційних правил України «Правила використання повітряного простору України» визначають, що авіаційна безпека забезпечується комплексом адміністративно-правових і організаційних засобів, спрямованих на створення служб авіаційної безпеки [7; 8]. Окреслені документи передбачають обов'язкову охорону аеропортів, повітряних суден і об'єктів авіації, огляд членів екіпажів, обслуговуючого персоналу, пасажирів, ручної поклажі, багажу, пошти, вантажів та бортових запасів, запобігання і припинення спроб захоплення і викрадення повітряних суден.

Наказом МВС України та Міністерства транспорту та зв'язку України від 30 серпня 2010 року № 404/624 визначено порядок взаємодії територіальних підрозділів відомчої охорони Державної адміністрації залізничного транспорту з органами МВС України [9]. Згідно з наказом взаємодія відомчої охорони з територіальними органами МВС України здійснюється з метою підвищення ефективності попередження та припинення злочинів і адміністративних правопорушень на важливих об'єктах залізничного транспорту загального користування, які підлягають захисту відповідно до законодавства України.

До відповідних адміністративно-правових засобів відносяться: заходи державного нагляду у сфері внутрішнього водного транспорту; ліцен-

зування діяльності на внутрішньому водному транспорті; державна реєстрація суден, облік плавучих об'єктів.

Говорячи про безпеку дорожнього руху, необхідно відзначити, що даний вид транспортної безпеки найбільш змістовно забезпечується поліцією, спеціально створеної для цих цілей поліцейської структурою – патрульною службою Національної поліції. Закон «Про Національну поліцію» в якості одного з напрямів діяльності поліції визначає забезпечення безпеки дорожнього руху.

Поліція здійснює державний облік показників стану безпеки дорожнього руху. Підрозділи МВС України приймають іспити на право керування транспортними засобами, видають водійські посвідчення; здійснюють реєстрацію транспортних засобів, видають свідоцтва про допуск до перевезення небезпечних вантажів, погоджують маршрути перевезення небезпечних вантажів.

З експлуатацією автомобільного транспорту стикається найбільша кількість громадян. Від якості роботи автомобільного транспорту визначається розвиненість транспортної інфраструктури держави, формується думка про розвиненість транспорту в цілому. Тотальна автомобілізація має різні аспекти, один з яких негативний, оскільки безпосередньо пов'язаний з високою аварійність на дорогах.

Для функціонування різних видів транспорту прийнятий цілий ряд правил, що закріплюють різного роду правові засоби, реалізація яких спрямована на забезпечення проблеми транспортної безпеки. Як приклад можна навести постанову Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306 «Про Правила дорожнього руху» та інші [10]. Дотримання обов'язків, заборон і обмежень, встановлених правилами, забезпечується за допомогою заходів адміністративної відповідальності. Адміністративно-юрисдикційні засоби є дуже суттєвий внесок в справі забезпечення транспортної безпеки.

Висновки і пропозиції. Адміністративно-правові засоби займають центральне місце в механізмі забезпечення транспортної безпеки, по суті, вони визначають його якість. Удосконалення адміністративно-правового регулювання забезпечення транспортної безпеки знаходиться в логічного взаємозв'язку з вдосконаленням даних правових засобів. Адміністративно-правові засоби досить різноманітні, їх можна поділити на певні категорії.

Адміністративно-правові засоби забезпечення транспортної безпеки можуть бути розділені в залежності від рівня нормативно-правової регламентації забезпечення транспортної безпеки і методів впливу на регульовані суспільні відносини, пов'язані із забезпеченням транспортної безпеки.

Список літератури:

1. Бортник Н.П., Єсімов С.С. Проблеми нормативно-правового регулювання діяльності Національної поліції у сфері безпеки дорожнього руху. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка». Серія : юридичні науки.* 2016. № 837. С. 29–36.
2. Ярема О.Г. Адміністративно-правова діяльність ОВС у сфері охорони громадського порядку на залізничному транспорті : монографія. Львів : Галицька видавнича спілка, 2015. 186 с.
3. Павлюков І.І. Роль правових засобів у механізмі правового регулювання. 2018. URL: http://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/33763/1/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%8E%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D0%86.%D0%86.PDF (дата звернення: 27.01.2019).
4. Савинець О.Ю. Адміністративно-правові засоби забезпечення мобілізації. *Порівняльно-аналітичне право.* 2018. № 3. С. 220–224.
5. Вовк Д. Про зміст категорії «правова традиція» та її значення у порівняльно-правових дослідженнях. Порівняльне правознавство. 2013. № 1-2. С. 300–309.
6. Про ліцензування видів господарської діяльності : Законі України від 02.03.2015 р. № 222-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 23. Ст. 158.
7. Повітряний кодекс України : Закон України від 19.05.2011 р. № 3393-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2011. №№ 28-49. Ст. 536.
8. Наказ Державної авіаційної служби України, Міністерства оборони України від 11.05.2018 р. № 430/210 «Про затвердження авіаційних правил України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1056-18 (дата звернення: 27.01.2019).
9. Наказ МВС України та Міністерства транспорту та зв'язку України від 30.08.2010 р. № 404/624 «Про затвердження Інструкції про порядок взаємодії між органами внутрішніх справ, залізницями України і підприємствами залізничного транспорту під час виявлення крадіжок вантажу та реагування на заяви і повідомлення про такі правопорушення». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1074-10 (дата звернення: 27.01.2019).
10. Про Правила дорожнього руху : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 р. № 1306. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF (дата звернення 27.01.2019).

References:

1. Bortnik N.P., Yesimov S.S. (2016). Problems of normative-legal regulation of the activities of the National Police in the field of road safety. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Law Sciences,* vol. 837, pp. 29–36.
2. Yarema O.G. (2015). The administrative and legal activities of the ATS in the field of public order protection in the railway transport: a monograph. Lviv: Galician Publishing Union, 186 p.
3. Pavlyukov I.I. The role of legal means in the mechanism of legal regulation. 2018. URL: http://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/33763/1/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%8E%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D0%86.%D0%86.PDF (application date 27.01.2019).
4. Savinets O.Yu. (2018). Administrative and legal means of ensuring mobilization. *Comparative and analytical right*, vol. 3, pp. 220–224.
5. Vovk D. (2013). About the content of the category "legal tradition" and its importance in comparative legal research. *Comparative Law*, vol. 1-2, pp. 300–309.
6. About licensing of types of economic activity: Law of Ukraine dated 02.03.2015 № 222-VIII. *Information from the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2015. Vol. 23. 158 p.

7. Air Code of Ukraine: Law of Ukraine of 19.05.2011 № 3393-VI. *Information from the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2011. Vol. 28-49. 536 p.
8. Order of the State Aviation Service of Ukraine, Ministry of Defense of Ukraine dated May 11, 2018, vol. 430/210 "On approval of aviation rules of Ukraine". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1056-18 (application date 27.01.2019).
9. Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the Ministry of Transport and Communications of Ukraine dated August 30, 2010 vol. 404/624 "On Approval of the Instruction on the Procedure of Interaction between the Internal Affairs, Railways of Ukraine and Railway Enterprises in the Case of Cargo Detection and Response to Statements and reporting such offenses". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1074-10 (application date 27.01.2019).
10. About the Rules of the Road: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 10.10.2001 vol. 1306. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF (application date 27.01.2019).

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-127
УДК 655.005:658.562

Демиденко В.И.
Днипровский национальный университет имени Олеся Гончара

ИНФОРМАЦИОННО-АНАЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ КОЛИЧЕСТВЕННОЙ ОЦЕНКИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПРОДУКТА (СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЕ ПЕЧАТНОЕ ИЗДАНИЕ)

Аннотация. В статье рассматривается вариант использования информационно-аналитического моделирования для решения задач количественной оценки качества интеллектуального продукта. Предложен подход к организации процесса «количественной оценки качества продуктов авторов и редакторов специализированного печатного издания». Приведен механизм снятия «разрыва» между внутренней и внешней оценками статей. Предлагаются алгоритмы получения количественных оценок интеллектуального продукта. Качество любого продукта, интеллектуального в особенности, представленного на рынке, выступает в настоящий момент одним из основных факторов конкурентоспособности компании. Его уровень позволяет получить или не получить фундаментальные конкурентные преимущества. По этому, актуальность проблемы «оценки» качества не требует дополнительной аргументации.

Ключевые слова: интеллектуальный продукт, количественные оценки, качество интеллектуального продукта, информационно-аналитическое моделирование, «разрыв» между внутренней и внешней оценками статей.

Demidenko Vasily
Dnipro Oles Gonchar National University

INFORMATION AND ANALITICAL MODEL FOR QUANTIFYING THE QUALITY OF AN INTELLECTUAL PRODUCT (SPECIALIZED PRINT EDITION)

Summary. The article discusses the option of using the information and analytical modeling for solving quantitative estimation problems of intellectual product quality. In this article the approach for organizing the process of quantifying products quality of the authors and editors of specialized publication is proposed. Also author provides a mechanism to remove "gap" between internal and external evaluation of articles. The algorithms of getting the quantitative estimation of the intellectual product are suggested. The quality of any product, including intellectual, is one of the basic sources of growth of business competitiveness. Objective evaluation of this model makes it possible to build effective development strategies and target systems for motivating their implementation. For the practical solution of the problem of diagnosing existing gaps, obtaining "benchmark" indicators, the principles, methods, tools and practices of information-analytical modeling were used. Informational and analytical model for assessing the quality of the author's product is a systemic unity of information (a set of qualitative characteristics, indicators and parameters), analytical and computational models. Unified methods of selection, classification, measurement of factors affecting quality. Unified assessment systems (meters, scales, databases,...), the procedure for obtaining and processing primary data, make it possible to obtain comparable, adequate generalized estimates. Within the framework of this model, a hypothesis gets developed that quality, as an object of evaluation, has a "shape" (the set of properties, parameters, characteristics), and "content" (a set of factors, indicators that determine these properties, parameters, characteristics). The content evaluation is interpreted as an internal evaluation of the company's product – the "quality". The shape evaluation – as an evaluation of the company's product by the consumer is an "external quality assessment". The generalized (final) assessment is interpreted as the "quality level" of the intellectual product.

Keywords: intellectual product, information and analytical modeling, quantitative estimation of intellectual product quality, "gap" between internal and external evaluation of articles.

Постановка проблемы. Качество любого продукта, интеллектуального в особенности, представленного на рынке, выступает в настоящий момент одним из основных факторов конкурентоспособности компании. Его уровень позволяет получить или не получить фундаментальные конкурентные преимущества. По этому, актуальность проблемы «оценки» качества не требует дополнительной аргументации.

Категория «качество» рыночного интеллектуального продукта системна, комплексная и многогранная. Её измерение носит «двойственный» характер. С одной стороны – это внутренняя оценка соответствия стандартами и нормативами компании производителя, с другой – рыночная оценка конечными потребителями. Чем меньше разрыв между ними – тем больших успехов может достичь компания. Кроме того, «качество» не носит застывшего, дискретного характера. Меняются условия на рынке, меняются запросы потребителей, меняются возможности компании. Оно находится в процессе постоянного изменения. Дополнительные трудности оценки создаёт отсутствие объективного «измерителя», «меры», «эталона» этого качества. Что такое «хорошо» и что такое «плохо» для интеллектуального продукта решается отдельно взятым потребителем, в конкретное время, в конкретно взятых условиях на основе индивидуальных предпочтений. Однако, субъективный характер и отсутствие

© Демиденко В.И., 2019

формальных измерителей не должно останавливать производителей продукта, если они хотят остаться на рынке.

Анализ последних публикаций и достижений. Проблемам комплексного количественного оценивания «качества» объектов различной природы в последнее время уделяется много внимания. В рамках научного направления «квалиметрия» Ю.П. Адлером, Г.Г. Азгальдовым, В.Г. Беликом, Г.Н. Бобровниковым, А.В. Гличевым, В.В. Кочетковым, Г.Н Солодом, М.Ф. Федоровым и др. велись и ведутся работы по формированию теоретической базы и разработке методологии получения такого рода оценок. Однако, даже в рамках расширения предметного поля исследований, оценке качества интеллектуального продукта (специализированных авторских статей) уделяется недостаточно внимания. Ю.Е. Сцепинский, в своё время, предложил использовать информационно-аналитические модели в качестве действенной методики оценки сложных явлений и процессов. Применение этого подхода для решения оценки «авторского продукта», позволило получить максимально объективный управленческий инструмент позволяющий организовать эффективную работу редакции направленную на удовлетворение запросов потребителей.

Выделение не решенных ранее частей общей проблемы. В статье предпринимается попытка применения информационно-аналитического моделирования для оценки специфического интеллектуального продукта – авторских работ специализированного, бухгалтерского и здания. Данный подход позволяет, на наш взгляд, получить максимально объективные, квантифицированные оценки, отражающие как требования профессиональных читателей, так и уровень авторов. Кроме того, процесс оценивания органично вписывается в общефирменную систему управления. Это позволяет решать как проблемы оперативного учета «изменений веяний рынка», так регулировать уровень авторских продуктов.

Формулировка целей статьи. Сформулировать, обосновать и на примере оценки качества авторских статей специализированного издания продемонстрировать:

• применение информационно-аналитического моделирования для комплексной оценки качества работы авторов и главного редактора;

• начальный вариант организации процесса получения этих оценок.

Изложение основного материала. Одним из вариантов решения проблемы оценки качества интеллектуального продукта, может быть разработка информационно-аналитической модели и механизма её внедрения в практику оценочной деятельности.

При создании такого рода модели и механизма следует придерживаться (учитывать) следующих предпосылок:

двойственный, с точки зрения оценки, характер продукта;

субъективный характер оценки;

отсутствие «эталона» качества;

отсутствие формальных измерителей;

внутренняя и внешняя оценка качества продукта.

Получение адекватных, а самое главное сопоставимых, оценок должна обеспечить единая методика оценивания, включающая – единые подходы к формированию и формализации факторов определяющих качество, единую систему оценивания (измерители, шкалы…), единую процедуру получения и обработки первичных данных. При этом она должна обеспечить решение следующих задач:

• максимально исключить влияние субъективного фактора на конечный результат позволит применение техник многомерной статистики;

• разработать динамическую модель качества, параметры которой, будут приниматься за «стандарт» при оценивании;

• разработать такие инструменты оценивания, которые позволяли бы учитывать полный набор характеристик факторов определяющих качество продукта.

Решения отмеченных задач могут быть найдены в рамках построения информационно-аналитической модели – ИАМ оценки качества интеллектуального продукта.

Концептуально ИАМ представляет системное единство информационной модели исследуемого явления (совокупность качественных признаков и параметров) с его аналитической моделью

В рамках такой модели выдвигается гипотеза о том, что качество, как объект оценивания, имеет ФОРМУ (набор свойств, признаков, характеристик), и СОДЕРЖАНИЕ (набор факторов, определяющих эти признаки, свойства, характеристики). Оценка содержания интерпретируется как внутренняя оценка продукта компании, в системе интерпретируется как «качество». Оценка формы – как оценка продукта компании потребителем «внешняя оценка качества». Обобщенная (итоговая) оценка интерпретируется как «уровень качества» интеллектуального продукта. Этот показатель в дальнейшем используется в процедурах стратегического управления.

Оценка уровня качества – рассматривается как непрерывный, постоянно самосовершенствующийся процесс. Процесс сравнения конечного продукта:

• с требованиями потребителей;

• внутренними и внешними стандартами.

Составляющие процесса:

1. Задание целевых, однозначно понимаемых, ориентиров качества и уровня качества.

2. Формирование стандартов, критериев качества, в том числе и «уровня авторов».

3. Формирование системы и механизмов оценивания качества.

4. Разработка мероприятий по ликвидации разрывов между стандартом и текущей оценкой.

5. Доведение до всех участников процесса «правил игры».

6. Вовлечение всех в активное, неравнодушное, инициативное участие в системе.

7. Увязка системы качества с системой оплаты и мотивации.

Общая схема (пример реализации).

Рабочая концепция. Оценка уровня качества продукта это подпроцесс процесса более высокого уровня – комплексного управления качества.

Принципы: Коллективной ответственности:

Принцип тотальности.

Принцип непрерывности.
Принцип объективности.
Принцип стимулирования.
Принцип системности.
Принцип соответствия.
Принцип количественного оценивания.

Цели и задачи.

1. Стратегический уровень:

• достичь и поддерживать заданный уровень качества конечного продукта компании;

• разработать внедрить и поддерживать в актуальном состоянии, систему управления качеством.

2. Оперативный уровень:

• не допустить выхода в свет «не качественного продукта компании»;

• максимально уменьшить разрыв между фактическим качеством продукта компании и требованиями к нему рынка, потребителей.

3. Операционный (технологический уровень):

• разработать стандарты и нормативы качества;

• разработать дерево продуктов, для измерения качества;

• разработать систему и механизмы оценки качества;

• совершенствовать процесс управления качеством;

• увязать системы оценки уровня качества и мотивации.

• решение задач и достижение целей (пример элемента информационно-аналитической модели).

Формулировка проблем:

• проблема категории качества (описание, определение, структура, характеристики);

• проблема продукта. (Точное определение формы и содержание продукта, качество которого мы будем определять);

• проблема понимания и однозначности трактовки категорий качества, продукта, нормативов, критериев, характеристик;

• проблема стандарта (эталона) качества;

• проблема оценки, измерения качественных характеристик;

• проблема самосовершенствования и саморазвития системы управления качеством.

Что делать. Общий случай:

• определить «дерево продуктов компании», с точки зрения оценки его качества. (внутренний продукт, внешний продукт, структура продуктов);

• определить, довести и добиться однозначного понимания всеми «категории качества». Её структуры, характеристик, содержания, факторов определителей;

• разработать и внедрить систему стандартов качества (эталона качества);

• разработать систему оценки. Качества и уровня качества внутреннего и внешнего продуктов;

• привязать показатели качества к системе мотивации;

• запустить процесс управления качеством, вовлечь в него всех и каждого.

Используемые подходы.

Рассмотрение проблемы управления качеством как непрерывного процесса. Декомпозиция. Структурирование. Выделение и разделение при оценке «формы» и «содержания» объекта. Оценка качества – это сравнение с эталоном или требованиями потребителей (рынка). Разделение при оценке «качества» и «уровня качества». Внедрение и реализация (пример). Через организационные механизмы – внесение дополнений в организационную структуру, ДИ, планы. Внедрение новых процедур – «разработки стандартов и нормативов качества», «оценки качества», «оценки уровня качества», «внешней оценки», «формирования дохода с учетом уровня качества продукта компании». Закрепление ответственности за выполнение процесса и процедур.

Оценка качества поставляемого продукта (услуги) его потребителем:

• Оценка качества продуктов, услуг поставляемых внутри компании (поставки между управлениями, отделами, секторами) – внутреннее оценивание.

• Оценка качества продуктов и услуг компании потребителями – внешнее оценивание.

Учет оценки качества при формировании дохода.

• Формирование фонда оплаты.

• Формирование фонда мотивации (стимулирования).

Формирование стандартов и критериев качества.

Разработка системы, механизмов и инструментов оценки качества.

Система оценок Качества. Уровня качества.

Внутренняя оценка качества (оценка качества – ОК, внутренняя оценка качества – ВОК, индекс – ИВК) – оценка данная поставщику товара, услуги внутренним потребителем. Отражает уровень соответствия качества поставленного продукта, услуги действующим на момент оценивания стандартам, нормативам и критериям качества. Влияет на формирование и распределение, в рамках сформированного, фонда мотивации (премирования) сотрудников.

Внешняя оценка качества (внешняя оценка качества – ВК, индекс – ИВК) – оценка качества продукта и услуги компании внешним, конечным потребителем. Влияет на показатель уровня качества продукта и услуги компании.

Уровень качества (УК) – оценка качества продукта услуги компании с учетом внешней оценки за определенный период. Влияет на формирование размера фонда оплаты.

Оценка качества интеллектуального продукта (на примере продукта главного редактора ПГР).

Определение. Качество продукта главного редактора – это степень соответствия подготовленного для передачи в ТИПОГРАФИЮ журнала, корпоративным нормам, стандартам и критериям печатного продукта.

Внешняя оценка качества – обобщенная оценка «отклика» рынка на продукт.

Уровень качества продукта главного редактора – это степень соответствия вышедшего журнала требованиям рынка и целевой аудитории.

Цель мониторинга показателя «Качество продукта главного редактора» – не допустить внутреннего брака. Т.е. – не допустить к печати продукт, который не соответствует *корпоративным стандартам, нормативам и критериям.*

Цель мониторинга показателя «Уровень качества продукта главного редактора» – достичь максимального соответствия продукта требованиям рынка, конечных (целевых) потребителей.

Предлагаемый подход оценки показателей качества и уровня качества опирается на гипотезу, согласно которой само *«качество продукта» это обобщенный результат действия целого ряда различных внешних и внутренних факторов*.

Под оценкой качества понимается интегральная (обобщенная) оценка действия факторов, определяющих это качество.

Оценка качества (внутренняя оценка продукта) осуществляется при помощи статистической обработки экспертных оценок факторов.

Внешняя оценка качества – осуществляется путем комплексной обработки показателей характеризующих оценку потребителями продукта, например, динамика тиража, наличие рекламаций и т. д.

Оценка уровня качества (оценка продукта с учетом отклика конечных потребителей) осуществляется путем статистической обработки различной информации отражающей оценку рынком конкретного издания и внутренней оценки качества.

Факторы определители качества ПГР.

1.Понимание ожиданий собственника.

Основ корпоративной культуры.

Стратегических целей, основных направлений деятельности и развития.

Стратегического плана.

2. Планирование деятельности с учетом требований рынка и целевой аудиторией потребителей.

Формализованные требования Целевой аудитории.

Календарный план.

Освоенная процедура планирования.

3. Стандартизация и нормирование деятельности. Совершенствование системы оценивания.

Принципы организации деятельности.

Стандарты, нормы, критерии.

Поддержание стандартов, норм и критериев в актуальном состоянии.

Постоянно совершенствующаяся, в соответствии с требованиями времени, система оценивания.

4. Организация и управление работой авторского коллектива.

Концепция, структура издания.

Контроль соблюдения концепции и структуры.

Структура редакции.

Составление и доведение план-заказа.

Согласование материала (ОДП, литературный редактор).

5. Организация и взаимодействие со смежниками и поставщиками.

Информационный отдел.

Отдел Допечатной Подготовки.

Отдел маркетинга, рекламы, продаж.

6. Сдача в типографию печатного продукта.

Требования ОДП.

Требования Типографии.

7. Развитие продукта. Инновация.

Понимание сути процесса развития компании, продукта компании.

Предложения по инновационному развитию продукта Главного редактора.

Стимулирование инновационного развития продукта Автора.

8. Уровень главного редактора.

Интеллектуальный уровень.

Профессиональная подготовка и качества.

Умение строить отношения с авторами, сотрудниками.

Процесс оценки «качества», и «уровня качества»

Оценка качества «Авторского продукта» **(КАП)**.

ОАП – внутренняя экспертная, оценка соответствия авторского продукта стандартам, нормативам и критериям качества.

Соответствие:

1. Ключевым факторам успеха.
2. Критериям авторских материалов.
3. Требованиям к отдельным формам авторского материала.

Критерии качества:

1. Актуальность.
2. Доступность изложения.
3. Практическая полезность.
4. Эксклюзивность.

Цель оценивания – не допустить в печать продукт не соответствующий требованиям.

Оценку статьи на этапе её подготовки осуществляет группа экспертов.

Оценивание осуществляется путем заполнения специальных форм, каждым экспертом независимо друг от друга. Автоматизированная процедура выводит обобщенную оценку. Этот результат интерпретируется «как степень соответствия оцениваемой статьи корпоративным требованиям».

Оценка «Уровня качества авторского продукта» **(УКАП)**. Это скорректированная на коэффициент отклика рынка внутренняя оценка качества.

Цель показателя – сокращение до минимума разрыва между требованиями рынка к качеству продукта компании и его фактическим состоянием.

$$\textbf{УКАП} = K_{отклика} * \textbf{КАП}$$

Коэффициент отклика рынка рассчитывается по формуле:

$$K_{отклика} = K_{\Delta тиража} * K_{откл.читателей} * K_{откл.экспертов} * K_{опроса}$$

где $K_{отклика}$ – обобщенный коэффициент отклика рынка на печатное издание, в котором размещен, авторский продукт.

$K_{\Delta тиража}$ – коэффициент динамики, тиража конкретного печатного издания.

$K_{откликачитателей}$ – коэффициент, отражающий отклики читателей по их собственной инициативе.

$K_{откл.экспертов}$ – коэффициент, отражающий мнение независимых экспертов, высказанное по инициативе компании

$K_{опроса}$ – коэффициент, отражающий мнение потребителей относительно качества продукта, полученное в результате специального проведенного опроса.

Для оценки «качества авторских продуктов» и «уровня качества авторских продуктов» **за учетный период** – используются следующие показатели.

$$КАП_{учетпериод} = \frac{\sum_{1=1}^{N} КАП_1}{N}$$

где N – количество авторских работ за учетный период.

КАПi – коэффициент качества i-го авторского продукта за учетный период.

«Уровень качества авторских продуктов» за учетный период рассчитывается по формуле:

$$УКАП_{учет.перио.} = КАП_{учет.период} * К_{отклика}$$

Качество печатного продукта. КПП рассчитывается как среднее показателей авторских продуктов данного издания.

$$КПП = \frac{\sum_{1=1}^{N} КАП_{I}}{N}$$

Уровень качества печатного продукта. УКПП, скорректированное на коэффициент отклика качество печатного продукта.

$$УКПП = КПП * К_{отклика}$$

Качество печатного продукта за учетный период:

$$КПП_{учет.период} = \frac{\sum_{1=1}^{N} КПП_{I}}{N}$$

Уровень качества печатного продукта за учетный период получаем по формуле:

$$УКПП_{учетныйпериод} = КПП * К_{отклика}$$

На выходе системы динамические ряды показателей качества:

I. *Внутренняя оценка качества.*

1. Печатных продуктов.
2. Продуктов автора.
3. Внутренних продуктов компании.

II. *Внешняя оценка продукта компании*

1. Δ тиража.
2. Матрица отзывов читателей.
3. Сводные оценки экспертных групп.
4. Обобщенные результаты исследований, опросов проведенных по заказу компании.

III. *Уровень качества продуктов компании.*

1. Печатных продуктов.
1.1. По отдельным печатным продуктам.
1.2. Обобщенные показатели.
2. Продуктов автора.
3. Внутренних продуктов компании.

Кроме того, на основании исходных данных могут быть получены следующие данные: Интегральные индексы уровня качества:

1. По печатным продуктам.
2. По внутренним продуктам компании.
3. По продукту компании (в целом).
4. По другим продуктам компании.

Полученные объективные показатели, в рамках цикла стратегического управления, дают возможность:

1. Формировать «эталонные» требования качества продукта.
2. Производить количественную оценку «соответствия» продуктов компании эталону.
3. Сформировать систему управления качеством продукта.
4. Внедрить действенный механизм мотивации непрерывного соответствия требованиям компании, в том числе и по разделу «качество».

Система количественной оценки качества дает возможность компании получить дополнительные конкурентные преимущества на рынке. Более тесно увязать «уровень качества» поставляемого продукта (независимо от того внутренние это поставки или внешние) с доходом компании, подразделения, личным доходом.

Выводы исследования. Качество продукции, услуг, труда, в условиях выравнивания условий ведения бизнеса, становится основным фактором в конкурентной борьбе. По этой причине проблема оценка «качества» становится актуальной как в практическом , так и в теоретическом плане. Ведь известно, что управлять, причем эффективно, можно лишь тем, что можно измерить. Оценка качества интеллектуального продукта вообще и продукта автора, главного редактора, в частности сложная, комплексная и многоаспектная задача. Отсутствие объективных измерителей, приводит порой к разночтениям в оценке потребительской полезности и результативности конечного продукта. Это приводит как конфликтам внутри творческих коллективов, так и потере рыночной позиции издания. Теоретически обоснованные, выверенные на практике методики количественной оценки интеллектуального труда помогут снять проблемы организации деятельности редакций специализированных изданий по мониторингу потребительских предпочтений и выпуску конкурентоспособного продукта.

Список литературы:

1. Азгальдов Г.Г. Квалиметрия: первоначальные сведения. Справочное пособие с примером для АНО «Агентство стратегических инициатив по продвижению новых проектов». Москва, 2011. 143 с.
2. Азгальдов Г.Г. Разработка теоретических основ квалиметрии : дис. на соиск. учён. степени д.э.н. Москва, 1981. 302 с.
3. Огвоздин В.Ю. Управление качеством. Основы теории и практики. Москва, 1999. 160 с.
4. Сцепинский Ю.Е. Информационно-аналитическое моделирование глобальных социально-экономических процессов : автореферат д.э.н. Москва, 1982. 35 с.
5. Федюкин В.К. Основы квалиметрии. Москва, 2004. 269 с.

References:

1. Azgaldov G.G., Kostin A.V. (2011). Kvalimetriy: pervonachalnye svedeniy. Spravochnoe posobie s primerom dly ANO “Agenstvo strategicheskih iniciativ po prodvigeniy novuch proektov [Qualimetry: primary information. Certificate manual with an example for ANO "Agency of strategic initiatives on advancement of new projects"]. Moscow : Higher school Studies.
2. Azgaldov G.G. (1981). Razrabotra teoreticheskih osnov kvalimetrii [Development of theoretical bases of qualimetry : Dissertation on a competition scientific. degrees of] (PhD Thesis), Moscow : Military engineering academy.
3. Ogvozdin V.Y. (1999). Upravlenie kachestvom. Osnovu teorii i praktiki [Management by quality. Bases of theory and practice]. Moscow : Business and service.
4. Schtpincky Y.E. (1982). Informaciono-analiticheskoe modelirovanie globalnush socialno-ekonomicheskish procesov [Research and information design of global socio-economic processes] (PhD Thesis), Moscow : CEMI AN the USSR.
5. Fedykin V.K. (2004). Osnovu kvalimetrii [Bases of qualimetry]. Moscow : "Filin".

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-128
УДК 658.15

Дорош Н.І., Сніжко В.В.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОБЛІК ВЛАСНОГО КАПІТАЛУ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ

Анотація. У статті розкрито сутність та структуру власного капіталу через призму національних та міжнародних стандартів бухгалтерського обліку. Проаналізовано трактування сутності власного капіталу у різних джерелах. Досліджено особливості обліку власного капіталу та його відображення в звітності в контексті національних та міжнародних стандартів. Встановлено, що у вітчизняній практиці, як правило, користуються складовими, визначеними Національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку. Структура ж складових власного капіталу у міжнародній практиці визначається Концептуальною основою фінансової звітності, проте деталізується національними стандартами кожної держави і залежить від політики її розвитку та особливостей обліку. Визначено шляхи вдосконалення та підвищення ефективності застосування стандартів обліку власного капіталу в українській практиці.

Ключові слова: власний капітал,структура власного капіталу, облік власного капіталу, звітність, міжнародні стандарти, національні стандарти.

Dorosh Nina, Snizhko Valeriia
Taras Shevchenko National University of Kyiv

ACCOUNTING OF AQUITY IN CONTEX OF NATIONAL AND INTERNATIONAL STANDARTS

Summary. The article is devoted to issues of harmonization and adaptation of accounting and financial reporting of economic entities in Ukraine nowadays. The existing views and approaches to the definition are analyzed concepts and forms of harmonization of accounting and financial reporting. The article analyzes the provisions of the main international standards that regulate the procedure for recognizing, measuring, accounting for commitments and disclosing information about them in the financial statements. The article describes the essence and structure of equity capital through the prism of national and international accounting standards. The interpretation of the essence of equity capital in different sources is analyzed. The features of the accounting of own capital and its reflection in the reporting in the context of national and international standards are investigated. It is established that in practice, as a rule, use the components defined by the National Accounting Regulations (Standards). The structure of the components of equity in international practice is determined by the Conceptual basis of financial reporting, but detailed by the national standards of each state and depends on its development policy and accounting characteristics. It is understood that in most countries it is a component of equity include statutory (share) capital, reserve capital, undistributed profits. The revealed discrepancies gave an opportunity to propose directions for harmonization of accounting of commitments in Ukraine. The ways of improving and increasing the efficiency of application of the standards of own capital accounting in Ukrainian practice are determined.

Keywords: equity, structure of equity capital, accounting of equity, reporting International Standards, National Standards.

Постановка проблеми. В умовах ринкової економіки країни процеси, пов'язані з вдосконаленням системи управління капіталом підприємства, зокрема його формування, використання та відповідність міжнародним стандартам бухгалтерського обліку, набувають особливого значення,та є важливою умовою стабільного економічного зростання оскільки створення, розвиток та належний облік певної фінансової та ресурсної бази є важливою умовою стабільного економічного зростання.

Особливу увагу слід звернути на таку складову як власний капітал, який служить основою для забезпечення успішного функціонування суб'єкта господарювання, оскільки будь-яка діяльність починається з інвестування необхідних ресурсів власниками (засновниками). Тому основна мета існування підприємства – його економічне зростання залежить від ефективного управління власним капіталом.

Належне відображення в обліку власного капіталу відповідно до міжнародних стандартів забезпечує користувачів відповідною інформацією про стан та рух власного капіталу як основного джерела функціонування суб'єкта господарювання. Однак на сьогоднішній день на шляху розвитку та функціонування кожного підприємства існує ряд проблемних і невирішених питань, зокрема, в обліку власного капіталу, які вимагають значної уваги.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню проблем обліку власного капіталу у вітчизняній та міжнародній практиці приділяли увагу такі вчені, як Ф.Ф. Бутинець, А.Г. Загородній, Н.І. Дорош, Т.Г. Камінська, В.В. Сопко, О.О. Терещенко, Т.С. Яровенко.

Метою статті є встановлення особливостей обліку власного капіталу за вітчизняними та міжнародними стандартами, проведення порівняльного аналізу та внесення пропозицій щодо вдосконалення системи бухгалтерського обліку власного капіталу в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно з Національним положенням (стандартом) бух-

© Дорош Н.І., Сніжко В.В., 2019

галтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» [2], затвердженим Міністерством фінансів України 07.02.2013 р. № 73, власний капітал – це різниця між активами і зобов'язаннями підприємства. Цей підхід часто називають залишковим принципом визначення капіталу, який при погашенні надає перевагу кредиторським зобов'язанням перед вимогами власників капіталу. Саме ця модель використовується більшістю вітчизняних вчених для визначення капіталу з позиції власності.

Загалом цей принцип відповідає Міжнародним стандартам фінансової звітності (далі МСФЗ), оскільки відповідно до документу під назвою Концептуальна основа підготовки та представлення фінансової звітності (Framework fort he Preparation and Presentation of Financial Statements) [10], яка прийнята Комітетом з міжнародних стандартів фінансової звітності, власний капітал визначається як частка в активах суб'єкта господарювання, яка залишається після того, як будуть погашені всі його зобов'язання. Однак, на відміну від вітчизняних, міжнародні стандарти розглядають акціонерний капітал як чистий капітал чи чисті активи суб'єкта господарювання, оскільки вони є основним джерелом фінансування.

Дослідження поняття «власний капітал» вказує на глибокий генезис і широту підходів до його трактування як економічної категорії. Виокремлюють підходи до тлумачення сутності власного капіталу та характеризують його за різними ознаками: призначення джерел формування, складових частин та напрямків використання (табл. 1).

Узагальнюючи наведені підходи до трактування та враховуючи історичний розвиток даної категорії, можна сформулювати наступне поняття: власний капітал – сукупність елементів, що утворюють систему фінансування активів суб'єкта господарювання, функціонування якої визначається рівнем розвитку економічних відносин, відносинами власності і конкурентним середовищем та характеризується ознаками самозростаючої вартості.

Сутність капіталу також визначається його структурою. Згідно НП(С)БО 1 структура власного капіталу підприємства має такий вигляд:

– зареєстрований капітал;
– капітал у дооцінках;
– додатковий капітал;
– резервний капітал;
– нерозподілений прибуток (непокритий збиток);
– неоплачений капітал;
– вилучений капітал.

До складу власного капіталу за міжнародними стандартами відносять:

– кошти, внесені акціонерами (зареєстрований або статутний капітал);
– нерозподілений прибуток; резерви, які відображають асигнування нерозподіленого прибутку.

У складі внутрішніх джерел формування власних фінансових ресурсів важливе місце належить прибутку, що залишається в розпорядженні підприємства, він формує переважну частину його власних фінансових ресурсів, забезпечує приріст власного капіталу, а відповідно, і ріст ринкової вартості підприємства. Певну роль у складі внутрішніх джерел виконують також амортизаційні відрахування, особливо на підприємствах із високою вартістю власних основних засобів і нематеріальних активів; проте, суму власного капіталу підприємства вони не збільшують, а лише є засобом його реінвестування.

У складі зовнішніх джерел формування власних фінансових ресурсів основне місце належить залученню підприємством акціонерного (шляхом додаткової емісії та реалізації акцій) капіталу. Для окремих підприємств одним із зовнішніх джерел формування власних фінансових ресурсів може бути безоплатна фінансова допомога, яка надається, як правило, лише окремим державним підприємствам. До числа інших зовнішніх джерел входять безоплатно передані підприємству матеріальні та нематеріальні активи, що включаються до складу його активів.

Формування фінансових ресурсів підприємства здійснюється за рахунок власних та запозичених коштів, сукупність яких у свою чергу є складовою загальної структури капіталу підприємства.

Таблиця 1

Підходи до визначення поняття «Власний капітал»

№	Джерела визначення	Трактування поняття «власний капітал»
1	2	3
1	НП(С)БО 1 [2]	Частина в активах підприємства, що залишається після вирахування його зобов'язань
2	Концептуальна основа підготовки та представлення фінансової звітності [10]	Частка в активах суб'єкта господарювання, яка залишається після того, як будуть погашені всі його зобов'язання
3	Бутинець Ф.Ф. [3]	Вартість засобів, які належать підприємству на правах власності та використовуються ним для формування його активів
4	Вівчар О.Й. [4]	Сукупність власних фінансових ресурсів підприємства, відображена в першому розділі пасиву бухгалтерського балансу, що знаходиться в електронній (статутний капітал, додатковий капітал, резервний фонд) та нефондовій (нерозподілений прибуток) формах, і належить йому на правах власності, господарського ведення і повного розпорядження
5	Терещенко О.О. [7]	Сальдо між загальною сумою активів та позичковим капіталом
6	Ткаченко Н.М. [8]	Власні джерела фінансування підприємства, які без зазначення строку повернення внесені його засновниками (учасниками), або суми реінвестованого чистого прибутку, нагромаджені протягом строку існування підприємства, а також дарчий капітал

Джерело: систематизовано авторами за матеріалами [2; 3; 4; 7; 8; 10]

У міжнародній практиці доходи і витрати, що виникають у результаті поточної діяльності компанії за звітний період, відображаються у звіті про прибутки та збитки. Різниця між ними буде становити чистий прибуток (збиток) за звітний період, який також відображається в балансі. Накопичений чистий прибуток може бути розподілений між власниками, наприклад, в якості дивідендів (після прийняття рішення про виплату дивідендів частина накопиченого прибутку, що буде виплачена, переходить з розряду власного капіталу в розряд зобов'язань, за винятком дивідендів у вигляді власних акцій), або зарезервований на певні цілі. Частина, що залишилася, на використання якої немає ніяких обмежень, являє собою накопичений нерозподілений чистий прибуток.

Таким чином, доходи і витрати, визнані спочатку в звіті про прибутки та збитки, будуть відображені в балансі у складі власного капіталу, як накопичений нерозподілений чистий прибуток і резерви. Накопичений нерозподілений чистий прибуток являє собою величину зароблено капіталу, яка може бути розподілена між власниками.

Обсяг власного капіталу залежить від фінансових можливостей та результатів діяльності підприємства та обраної ним політики щодо створення структури капіталу. Відповідно процес та порядок формування власних джерел коштів підприємства залежить як від виду діяльності суб'єкта господарювання, так і від завдань управління ним та напрямів його оптимізації.

Тому надзвичайно актуальним завданням є формування найбільш прийнятної структури капіталу підприємства з метою забезпечення його подальшої ефективної діяльності.

Результативність господарювання підприємства залежить від ефективного управління капіталом підприємства. Запорукою такого управління є оптимізація структури капіталу. Оптимальна структура капіталу являє собою співвідношення власних і позикових засобів, при якому забезпечується ефективна пропорційність між коефіцієнтом фінансової рентабельності і коефіцієнтом фінансової стійкості підприємства, тобто максимізується його ринкова вартість. Коефіцієнт фінансової рентабельності розраховується як співвідношення чистого прибутку компанії і середньої вартості власного капіталу за цей же період. Цей індикатор вказує, наскільки ефективно використовується власний капітал, тобто скільки прибутку було згенеровано на кожну умовну грошову одиницю залучених власних коштів. Разом з тим, коефіцієнт фінансової стійкості розраховується як співвідношення суми власного капіталу і довгострокових зобов'язань до суми пасивів. Цей показник відображає здатність компанії залишатися платоспроможною в довгостроковій перспективі. Отже, керівництву підприємства необхідно чітко визначити, за рахунок яких фінансових ресурсів буде сформований капітал підприємства. Адже саме від цього в майбутньому буде залежати стан і результати діяльності підприємства.

У міжнародній практиці виокремлюють нормативні резерви, тобто передбачені законом резерви, які має створювати компанія, та ненормативні (створені на основі рішення власників підприємства, наприклад, фонди соціального чи виробничого розвитку підприємства); а також резерви, які відображають коригування даних власного капіталу (вони можуть включати суми дооцінок або суму емісійного доходу).

Водночас у міжнародній практиці структура капіталу відрізняється в різних країнах. Це визначається національними стандартами кожної держави і, зокрема, залежить від особливостей її суспільно-економічного розвитку, способів ведення господарсько-правової діяльності та облікових характеристик. Наприклад, у Великобританії власний капітал складається з акціонерного капіталу у звичайних акціях, резервів і довгострокової заборгованості. У Сполучених Штатах власний капітал складається з внесеного (сплаченого) капіталу, нерозподіленого прибутку (накопичена сума доходу, за вирахуванням всіх збитків та дивідендів, виплачених акціонерам), акціонерного капіталу (суми інвестицій акціонерів). У Франції структура власного капіталу складається з початкових внесків у акціонерний капітал, що є постійною заборгованістю перед власником, фінансового результату, резервів [3, с. 498].

Розкриття інформації про власний капітал у фінансовій звітності підприємств України відповідно до національних стандартів майже не відрізняється порівняно з міжнародними стандартами бухгалтерського обліку. Основна відмінність полягає в тому, що згідно з МСФЗ обов'язковим є розкриття інформації про склад випущеного капіталу і резерви.

У національних та міжнародних стандартах бухгалтерського обліку власний капітал є одним з ключових елементів фінансової звітності. Розмір і структура власного капіталу є фундаментальними для користувачів фінансової звітності. Інформація про зміни в капіталі відповідно до міжнародних стандартів відображається у спеціальній формі звітності – Звіт про зміни в капіталі, а в національній – у Звіті про власний капітал. Власний капітал у фінансовій звітності підприємства розкриває підсумок певного розділу пасиву балансу, тобто перевищення балансової вартості активів підприємства над його зобов'язаннями.

Порівняння класифікації власного капіталу в плані рахунків за національними стандартами та МСФЗ наведено в таблиці 2.

На відміну від національного законодавства України та МСФЗ, американські принципи бухгалтерського обліку (US GAAP) включають окремий стандарт, що стосується розкриття капіталу в бухгалтерському обліку – ASC 505 Capital Disclosure Standard (Розкриття інформації про структуру капіталу), відповідно до якого суб'єкт господарювання у примітках фінансовій звітності має у короткій формі розкрити привілеї та права акціонерів цінних паперів.

Оскільки власний капітал є основним джерелом фінансування для бізнесу у Великобританії, він представлений найбільш повно в балансі та його додатках. Крім статутного та додаткового капіталу багато уваги приділяється статтям, пов'язаним з нерозподіленим прибутком і резервами [3, с. 540].

Слід зазначити, що у Сполученому Королівстві відповідно до стандартів Statement of standard

Таблиця 2

Класифікація власного капіталу за МСФЗ та НП(С)БО 1

Код	Назва рахунку за Національним планом рахунків в Україні	МСФЗ (IFRS)	Код рахунку (accounts IFRS)	Назва рахунку за МСФЗ (IFRS)
40	Зареєстрований капітал	IAS1, 39;	E.01	Статутний капітал
41	Капітал у дооцінках	IAS1, 39;	E.05.01	Резерв переоцінки
42	Додатковий капітал	IAS1, 39;	E.02	Додатковий капітал
421	Емісійний дохід	IAS1, 39;	E.02.01	Емісійний дохід
422	Інший вкладений капітал	IAS1, 39;	E.04.01	Додатковий оплачений капітал
423	Накопичені курсові різниці	IAS1, 39;	E.09.01	Ефект курсових різниць
425	Інший додатковий капітал	IAS1, 39;	E.04.01	Додатковий оплачений капітал
43	Резервний капітал	IAS1, 39;	E.04	Додатковий оплачений капітал
44	Нерозподілені прибутки (непокриті збитки)	IAS1, 39;	E.07	Нерозподілений прибуток
45	Вилучений капітал	IAS1,32,39	E.03	Вилучений капітал
46	Неоплачений капітал	AS1,39	E.06	Неоплачений капітал
47	Забезпечення майбутніх витрат і платежів	IAS1,39	L.03	Інші короткострокові зобов'язання і нараховані витрати
471	Забезпечення виплат відпусток	IAS1,39	L.03.05	Резерв під невикористані відпустки та інші резерви
472	Додаткове пенсійне забезпечення	IAS1,39	L.03.05	Резерв під невикористані відпустки та інші резерви
473	Забезпечення гарантійних зобов'язань	IAS1,39	L.03.05	Резерв під невикористані відпустки та інші резерви
474	Забезпечення інших витрат і платежів	IAS1,39	L.03.05	Резерв під невикористані відпустки та інші резерви
48	Цільове фінансування та цільові надходження	IAS1,39	L.03	Інші короткострокові зобов'язання і нараховані витрати

Джерело: створено авторами матеріалами [9]

accounting practice 2 «Disclosure of Accounting Policies»(Розкриття бухгалтерської політики), SSAP 18 «Revenue» («Положення про стандартну бухгалтерську практику 18 «Прибутки»), у приміткам до балансу мають відображатися шляхи створення резервів підприємства. В балансі окремий рядок призначений для резервів, які покривають деякі зобов'язання поточного року.

Слід зазначити, що у міжнародній практиці стаття "Нерозподілений прибуток" не обов'язково входить у Звіт про фінансовий стан (Баланс). Наприклад, неприбуткові організації можуть віднести залишок нерозподіленого чистого фінансового результату до статті «Чистий приріст активів». Підприємства малого бізнесу можуть відображати нерозподілений прибуток у статті пасиву, яка представлена у балансі під загальною назвою «Капітал та резерви» або як «Власні акції».

З урахуванням міжнародного досвіду, За результатами проведеного аналізу були зроблені наступні висновки. Так, в Україні доцільно впровадити практику розкриття інформації у фінансовій звітності про стан резервного капіталу. Це забезпечить представлення інформації про формування резервів, розподіл податкових платежів у часі, що дасть можливість більш ефективно приймати управлінські рішення.

US GAAP рекомендує надати звіт крім Балансу та Звіту про фінансові результати складати Звіт про нерозподілений прибуток. Цей вид звітності відображає як розподіляється прибуток підприємства, що залишився у розпорядженні компанії, а також суму нерозподіленого прибутку, накопичену на початок і кінець звітного періоду. Така інформація необхідна для аналізу діяльності компанії і в першу чергу зацікавлена інвесторами.

Висновки. Таким чином,аналіз МСФЗ та US GAAP дав можливість виділити основні відмінності в складі та структурі власного капіталу та сформулювати основні рекомендації щодо розкриття інформації про власний капітал у фінансовій звітності. Застосування вищезазначених пропозицій дає змогу приймати більш ефективні управлінські рішення для підтримки прибутковість підприємства на оптимальному рівні.

Список літератури:

1. Міжнародні стандарти фінансової звітності (International Financial Reporting Standards). URL: http://buchuchet.uabs.sumdu.edu.ua/ua/component/zoo/item/mizhnarodni-standarty-finansovoi-zvitnosti-international-financial-reporting-standards (дата звернення: 10.02.2019).
2. Національне Положення (Стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» від 07.02.2013 р. № 73 / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua
3. Бутинець Ф.Ф. Бухгалтерський облік у зарубіжних країнах : [Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів спеціальності «Облік і аудит» у 2-х т.]. Київ : ТОВ «Ліра – К», 2006. 640 с.
4. Вівчар О.Й. Власний капітал як фінансове джерело функціонування підприємства. *Наук. Вісн. НЛТУ України.* 2009. Вип. 19(5). С. 146–150.

5. Дорош Н.І. Проблеми обліку власного капіталу України в умовах ринкової економіки. *Регіональна економіка та управління*. 2014. 2(02). Частина 1. С. 25–27. URL: http://siee.zp.ua/images/journal/2(02)/07.pdf (дата звернення: 10.02.2019).
6. Сопко В.В. Бухгалтерський облік капіталу підприемства (власності, пасивів) : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 312 с.
7. Терещенко О.О. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання. Київ : КНЕУ, 2010. 554 с.
8. Ткаченко Н. Бухгалтерський фінансовий облік, оподаткування і звітність : підручник. 6-е вид., перероб. і допов. Київ : Алерта, 2013. 982 с.
9. Жолнер І.В. Фінансовий облік за міжнародними та національними стандартами : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 365 с.
10. Framework for the Preparation and Presentation of Financial Statements. URL: https://library.croneri.co.uk/cch_uk/iast/miscframework-198907 (дата звернення: 09.02.2019)

References:

1. International Financial Reporting Standards. URL: http://buchuchet.uabs.sumdu.edu.ua/ua/component/zoo/item/mizhnarodni-standarty-finansovoi-zvitnosti-international-financial-reporting-standards
2. Natsionalne polozhennia (standart) bukhhalterskoho obliku 1 "Zahalni vymohy do finansovoi zvitnosti" [National accounting standard 1 "General requirements for financial statements"]. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13 (in Ukrainian)
3. Butynets F.F. (2009). Bukhhalterskyi finansovyi oblik: pidruchnyk [Financial accounting: a study guide]. Zhytomyr : PP "Lira K". (in Ukrainian)
4. Vivchar O.J. (2009). Vlasnyi kapital yak finansove dzherelo funktsionuvannia pidpryiemstva [Equity as a financial source of enterprise function]. *Naukovyi Visnyk NLTU Ukrainy*, vol. 19, no. 5, pp. 146–150.
5. Dorosh N.I. (2014). Problemy obliku vlasnoho kapitalu Ukrainy v umovakh rynkovoi ekonomiky [Problems of Accounting of Own Capital in Ukraine in the Conditions of a Market Economy]. *Rehionalna ekonomika ta upravlinnia*, vol. 2, no. 02, pp. 25–27. Available at: http://siee.zp.ua/images/journal/2(02)/07.pdf
6. Sopko V.V. (2006). Bukhhalterskyi oblik kapitalu pidpryiemstva (vlasnosti, pasyviv) : navch. posibnyk [Accounting of business capital (property, liabilities) : a training aid]. Kyiv : Tsentr navchalnoi literatury, 312 p. (in Ukrainian)
7. Tereshchenko O.O. (2010). Finansova diialnist subiektiv hospodariuvannia [Financial activity of economic entities]. Kyiv : KNEU. (in Ukrainian)
8. Tkachenko N.M. (2013). Bukhhalterskyi finansovyi oblik, opodatkuvannia i zvitnist : pidruchnyk [Accounting financial accounting, taxation and accounting : a textbook]. Kyiv : Alerta. (in Ukrainian)
9. Zholner I.V. (2012). Finansovyi oblik za mizhnarodnymy ta natsionalnymy standartamy : navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv [Financial accounting according to international and national standards : a textbook for students of higher educational establishments]. Kyiv : Center for Educational Literature. (in Ukrainian)

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-129
УДК 637.37:334.012.64

Дубинська О.С.
Донбаська державна машинобудівна академія

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИКИ ОЦІНКИ КОМПЛЕКСНОГО СТАНУ ПІДПРИЄМСТВА НА ОСНОВІ ІНТЕГРОВАНОЇ ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена актуальним питанням удосконалення традиційної моделі бухгалтерського обліку як засобу інформаційної взаємодії між зацікавленими користувачами в умовах змін, що відбуваються в економіці та суспільстві. Розгляд інтегрованої звітності як нової парадигми звітності дозволить зовнішнім та внутрішнім користувачам надати комплексне уявлення про ключові фактори створення вартості на даний момент і в майбутньому на основі подання набору фінансових і нефінансових показників. В роботі розкрито основний зміст поняття «інтегрована звітність», розглянуто підходи до її складання та структуризації, що дозволило визначити ключові аспекти, що відображаються у інтегрованій звітності. Проте, в роботі також доведено, що складання інтегрованої звітності – це не заключний етап і тому необхідно впровадження методів, інструментів, підходів, які дозволять ефективно аналізувати її дані та створять можливості для прийняття більш обґрунтованих управлінських рішень. На основі поєднання досвіду попередніх дослідників запропоновано методику визначення якості діяльності підприємства за показниками інтегрованої фінансової звітності, завдяки якій стає можливим комплексне оцінювання стану підприємства.

Ключові слова: інтегрована звітність, фінансова звітність, МСФЗ (IFRS), система бухгалтерського обліку, механізм комплексної оцінки, інтегрована фінансова звітність.

Dubinska Olena
Donbas State Machine-Building Academy

IMPROVEMENT OF ENTERPRISE COMPLEX STATE EVALUATION TECHNIQUE BASED ON INTEGRATED FINANCIAL STATEMENT

Summary. In the articles considered pressing questions of improvement of traditional model of record-keeping as to the means of informative cooperation between the interested users in the conditions of changes that take place in an economy and society. The modern state of economy and directions of economic transformations cause the necessity of the use qualitatively of the new going near the management of enterprise present and potential possibilities for the achievement of steady development, prognostication of possible risks and their consequences, determination of ways of minimization of consequences of these risk events. Self aspiring to the appreciation of market value, investment attractiveness and providing of terms of steady development become the near-term aims of development of enterprise. During the last decades there is a tendency of global unitization of the financial reporting. Self permanent increase of social responsibility before society, results in a volume, that enterprises force to create and inculcate in the activity such system of account, that gives necessary information for the estimation of him social and ecological activity. Therefore there is a requirement in the increase of transparency and informing of accounting of enterprise, that induces to further development of the registration system and, as a result, improvement of accounting, construction of her on complex and system principles. Just the same information is given by the integrated accounting that on the modern stage of development of economy did not yet get wide distribution. Consideration of the integrated accounting as a new paradigm of accounting will allow to the external and internal users to give a complex idea about the key factors of creation of cost now and in the future on the basis of presentation of set of financial and unfinancial indexes. Basic maintenance of concept "the integrated accounting" is in-process exposed, going is considered near her stowage and структуризації, that allowed to define key aspects that is represented in the integrated accounting. Aspiration of home subjects of menage to enter the international markets up to a point assists popularization and distribution of the integrated financial reporting, bringing in of new investors, improvement of own positions, and also allows complex to expose the different aspects of their activity and provide the deeper use of internal potential. It is also well-proven in-process, that a stowage of the integrated accounting is the not final stage and that is why it is necessary introduction of methods, instruments, approaches that will allow effectively to analyse her data and will create possibilities for the acceptance of more reasonable administrative decisions.

Keywords: Integrated reporting, financial reporting, IFRS, accounting system, integrated assessment mechanism, integrated financial reporting.

Постановка проблеми. Сучасні умови господарювання вимагають постійного формування актуальної обліково-звітної системи, яка зможе задовільнити запити різних груп користувачів з метою прийняття правильних та ефективних управлінських рішень, і, як наслідок, забезпечити нарощування виробничих потужностей підприємств, збереження конкурентоспроможності на існуючих ринках збуту продукції та вихід на нові. На сьогоднішній день головним інструментом для цього є фінансова звітність, яку складають за вимогами Національних та Міжнародних стандартів. Метою фінансової звітності є висвітлення повної, неупередженої та достовірної інформації про поточний стан і результати діяльності підприємства. Саме завдяки фінансовій звітності стає можливим забезпечити обґрунтованість та дієвість управлінських рішень в умовах ринкової економіки. Результатом аналізу фінансової звітності стає якісна та своєчасна оцінка фінансового стану суб'єктів господарювання, який є передумовою прийняття управлін-

© Дубинська О.С., 2019

ських рішень щодо функціонування як окремих напрямів господарювання, так і стратегічного розвитку підприємства в цілому. Своєчасна розробка та впровадження заходів, які спрямовані на поліпшення обґрунтованості та зваженості управлінських рішень в довгостроковому періоді, дає змогу підприємствам забезпечити підвищення їх ринкової вартості та розкрити можливості сталого розвитку у довгостроковій перспективі. У той же час дефіцит ресурсів, зміни та постійні флуктуації світової політичної системи призводять до того, що більшість підприємств стикаються зі значними фінансовими труднощами, основу яких становить неефективне формування або розподіл наявних ресурсів: фінансових, інтелектуальних, виробничих, людських; недостатній аналіз ринків збуту та відсутність прогнозування напрямків довгострокового зростання. Сучасний стан економіки і напрямки економічних перетворень викликають необхідність використання якісно нового підходу до управління наявними та потенційними можливостями підприємства для досягнення стійкого розвитку, прогнозування можливих ризиків та їх наслідків, визначення шляхів мінімізації наслідків цих ризикових подій. Саме прагнення до підвищення ринкової вартості, інвестиційної привабливості та забезпечення умов сталого розвитку стають першочерговими цілями розвитку підприємства. Протягом останніх десятиліть спостерігається тенденція глобальної уніфікації фінансової звітності. З іншого боку – саме постійне збільшення соціальної відповідальності перед суспільством, призводить до того, що підприємства змушені створювати та впроваджувати у свою діяльність таку систему обліку, яка надає необхідну інформацію для оцінки його соціальної та екологічної діяльності. Тому виникає потреба у підвищенні прозорості та інформативності звітності підприємства, що спонукає до подальшого розвитку облікової системи та, як наслідок, удосконалення звітності, побудови її на комплексних та системних засадах. Саме таку інформацію надає інтегрована звітність, яка на сучасному етапі розвитку економіки ще не отримала широкого розповсюдження, що і обумовлює актуальність обраної теми. Проте важливими є не тільки можливість та передумови складання інтегрованої фінансової звітності, але і методика та інструментарій її обробки і аналізу. Фінансовий стан є ключовим елементом, який зумовлює стратегічний розвиток підприємства та забезпечення сталого розвитку. Але, фінансовий стан – це інтегрований показник, який відбиває тільки один з аспектів діяльності підприємства, а сучасне економічне середовище передбачає багатовекторність, динамічність та складність усіх систем. У зв'язку з цим необхідним стає визначення не тільки фінансового стану, але і формування уявлення про якість діяльності підприємства за фінансовими та не фінансовими показниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Отже питання, які на сьогоднішній день є досить актуальними на сучасних підприємств – це питання щодо раціональності та ефективності використання підходів та методик аналізу фінансового стану підприємства та питання щодо визначення показників інтегрованої звітності та можливостей їх аналізу.

Дослідженню теоретичних питань щодо оцінки фінансового стану підприємств присвячено праці багатьох відомих вітчизняних і зарубіжних вчених: Г. Андреева, М. Білик, І. Бланка, А. Загородного, Г. Кіндрацької, В. Ковальова, М. Лагун, О. Ліснічук, Е. Маркаряна, П. Поповича, І. Сафронської, Е. Стоянової, О. Бездари, Т. Бондарева, С. Демиденко, О. Зігрій, Н. Мізякіна, А. Озеран, О. Петрук, Н. Слободян, Н. Федоронько, В. Потій. Наукові дослідження зазначених науковців свідчать про неоднозначність методичних підходів до аналізу фінансової звітності підприємств, тому що вони у більшості своїй мають обмежену сферу застосування, і в основному спрямовані на виявлення ознак банкрутства, рівня інвестиційної, приватизаційної привабливості, кредитоспроможності. Проблемами фінансового прогнозування та стратегічного аналізу фінансової звітності присвячені дослідження Є. Брігхема, Т. Головко, С. Сагової, А. Поддерьогіна, Л. Лахтіонової. В їх роботах розглянуто питання методів та моделей прогнозування фінансових звітів, проте недостатньо висвітлені питання удосконалення методики стратегічного аналізу показників фінансової звітності.

Окремо розглядаються також питання організації підготовки інтегрованої звітності та вирішення проблемних аспектів переходу до такої звітності. Це відображено у роботах К. Безверхого, В. Власюк, А. Кравченко, Р. Костирко, В. Євдокимова, С. Легенчука, Д. Грицишена, О. Баришнікова, Ф. Сафанова, В. Жиглей, І. Дземішкевича, В. Томчук, М. Максимчук, В. Костюченко та Н. Богатир.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В опублікованих наукових працях, відсутній єдиний підхід до управління фінансовим станом підприємства. Науковий доробок з цього і суміжних питань можна умовно за основною суттю запропонованих науковцями рішень поділити на два основні напрями: вдосконалення організації управління підприємством в цілому (в тому числі і фінансовим станом); вдосконалення інструментарію управління фінансами підприємства і зовсім відсутній науковий доробок щодо здійснення оцінки стану підприємства на основі інтегрованої фінансової звітності, несистематизований перелік показників, які можливо покласти в основу проведення такого аналізу.

Метою статті є дослідження передумов виникнення концепції інтегрованої звітності та обґрунтування методики визначення на її основі якості діяльності підприємства.

Виклад основного матеріалу. Загальне поняття інтегрованої звітності було надано Комітетом з міжнародної інтегрованої звітності (IIRC), відповідно до цього документу інтегрована звітність – це «процес, який призводить до подання організацією відомостей, які виражаються у випуску періодичного інтегрованого звіту про створення цінності протягом певного часу. Інтегрований звіт являє собою стислий виклад інформації про те, як стратегії організації, управління нею, її діяльність та перспективи в контексті зовнішнього середовища, допомогли створити цінність в короткостроковій, середньостроковій і довгостроковій перспективі» [14]. Для координації дій

фінансових аналітиків Міжнародною радою по інтегрований звітності (IRC) у 2013 р. було розроблено Міжнародний стандарт з інтегрованої звітності [12], в якому викладено концептуальні засади її формування.

За визначенням керівництва програми з ділової етики Global Reporting Initiative (GRI) «інтегрований звіт – це, насамперед, стратегічний аналіз, тобто практично управлінська звітність, платформа для управління компанією» [12, с. 98]. Комітет з Міжнародної інтегрованої звітності (International Integrated Reporting Committee, IIRC) оголосив своєю метою створення моделі, «що об'єднує і взаємопов'язує два види звітності, фінансову і не фінансову, в одну інтегровану бізнес-звітність. Така модель не означає механічного об'єднання двох звітів, а є результатом більш складного процесу, який виявляє взаємозв'язок між двома «пакетами» інформації; забезпечує необхідний для розуміння, але не зайвий рівень дублювання і крос-посилань і гарантує стратегічний фокус» [17]. Представники компанії «Ernst & Young» надають більш загальне визначення, розглядаючи інтегровану звітність як концепцію, яка була створена щоб краще сформулювати широкий набір вимірників, призначених для вимірювання довгострокової вартості та ролі, яку відіграє організація в суспільстві [4, с. 1]. Найбільш ґрунтовне дослідження поняття «інтегрована звітність» у своїх працях здійснив К. Безверхій та визначив чотири основних напрямки з визначення цього поняття (табл. 1).

Безверхій К.В. дає наступне визначення економічної сутності інтегрованої звітності «це звітність, що включає як сукупність фінансових показників, які входять до складу фінансової звітності, так і розрахункові фінансові показники, які не входять до такої звітності, а також нефінансові показників, які надаються на запит бухгалтерської служби іншими структурними підрозділами підприємства».

Проте, дослідження питань, визначення та впровадження інтегрованої звітності мають досить дискусійний характер. Так, наприклад В. Томчук ідентифікує інтегральну звітність, як новий елемент облікової системи, який спрямовано на виявлення тих аспектів діяльності, які впливають на стратегічну стійкість та довгострокову перспективу.

На думку автора, інтегрована звітність не має чіткої структури, проте необхідними елементами є: стратегічні звіти, фінансова та нефінансова звітність, результати діяльності підприємства. Головними критеріями інтегрованої звітності вважаються наявність рівноваги між гнучкістю та нормативами; акцентування уваги на інформації, яка стосується створення вартості, а не цільових ринків продуктивності; наявність аналітичних даних про зовнішнє оточення. А головними показниками, які має відображати інтегрована звітність, є вартість, можливості та ризики.

На сьогоднішній день питання щодо порядку складання, форми та можливостей застосування інтегрованої звітності є досить актуальними, як для практики зарубіжних, так і для практики вітчизняних підприємств.

В міжнародній практиці використовуються наступні три підходи до формування стандартизованих звітів:

1. перший підхід, ґрунтується на Глобальному договорі [13] та передбачає складання Звіту про прогрес реалізації принципів Глобального договору;

2. другий підхід базується на системі Глобальної ініціативи зі звітності (GRI), передбачає формування Звіту зі сталого розвитку, який розкриває інформацію про діяльність компанії не тільки в економічній області, але ще й в екологічній, соціальній сферах управління. Враховуючи вимоги четвертого покоління Керівництва GRI 4.0 [16], інтегрована звітність повинна розкривати суттєві аспекти в розрізі складових: економічної – охоплює аспекти економічної результативності, присутності на ринках, непрямого і економічного впливу, практики закупівель; екологічної – розкриває інформацію щодо використання матеріалів, енергії, води, здійснення викидів, скидів та відходів, підтвердження відповідності екологічним вимогам продукції, послуг, транспорту, екологічну оцінку постачальників, механізми подання скарг на екологічні проблеми тощо; соціальної – враховує систему показників щодо практики трудових відносин і забезпечення безпеки праці, дотримання права людини, взаємовідносин з суспільством та відповідальності за продукцію.

3. третій підхід передбачає використання системи IR [17], яка базується на Міжнародному стандарті з інтегрованої звітності та будується на принципах стратегічної спрямованості, орієнтації на майбутнє, структурованості та чіткості

Таблиця 1

Визначення поняття «інтегрована звітність»

Напрямок	Визначення відповідно до напрямку
Інтегрована звітність як нова парадигма	Інтегрована звітність – це нова парадигма (С. Адамс, Т. Бочуля, С. Легенчук), тобто такий напрямок передбачає системні докорінні зміни у звітності підприємств
Інтегрована звітність як форма звітності	Звітність яка включає фінансові та нефінансові показники, що об'єднані в єдиний, чіткий формат (Р. Бучма, О. Волкова, І. Дземішкевич та ін.)
	Звітність, яка формується на принципах стійкого розвитку та відображає стратегічні напрямки розвитку компанії (Т. Давидюк, Ю. Домашевська та ін.)
	Корпоративна звітність підприємств (Р. Костирко, Р. Кузіна та ін.)
Інтегрована звітність як інструмент	Інтегрована звітність, як інструмент діалогу між компанією та зовнішнім середовищем (Є. Петрова, Н. Єршова та ін.)
	Інтегрована звітність, як інструментарій подання результатів діяльності підприємства (О. Морозова, Н. Струк та ін.)
Інтегрована звітність як інформація	Інформація, що сприяє створенню вартості (капіталу) в періоді (О. Осадча, Н. Балашова та ін.)

інформації, врахуванні очікувань зацікавлених осіб, надійності та суттєвості, а також, на відміну від попереднього підходу, стислістю викладання. За цим підходом розширено перелік капіталів (виробничий, людський, фінансовий, соціальний, природний, інтелектуальний) та виділено такі складові: огляд організації та її зовнішнього середовища; управління підприємством; стратегія та розподіл ресурсів; бізнес-модель підприємства; поточна діяльність; перспективи розвитку.

Автори А. Кравченко та В. Шевченко зазначають, що «використання різноманітних стандартів складання інтегрованої звітності в міжнародній практиці є одним із найбільш актуальних та обговорюваних питань» [5]. Ю. Домашенко [14] у складі нормативної звітності виокремлює: фінансову звітність, примітки керівників до фінансової звітності, звіт про стійкий розвиток, звіт про корпоративне управління. П. Куцик та М. Корягін вказують на те, що інтегрована звітність представляє собою складові фінансової звітності, нефінансової звітності та управлінської звітності [11]. П. Атамас та О. Атамас [15] більш ґрунтовно наводять зміст інтегрованої звітності, який на їх думку має складатися з одинадцяти розділів: 1) звернення керівництва до заінтересованих користувачів; 2) характеристика компанії; 3) параметри звітності; 4) корпоративне управління, зобов'язання та взаємодія із зацікавленими сторонами; 5) фінансові показники; 6) економічні показники; 7) показники соціальної діяльності; 8) характеристика економічної діяльності; 9) ризики та можливості; 10) інші суттєві питання; 11) організація внутрішнього та зовнішнього контролю якості звітності. Отже, ця детальна структура, на наш погляд, поки що є найбільш зрозумілою та практично придатною для сучасних економічних реалій.

Незважаючи на те, що використання інтегральної звітності не є для наших підприємств обов'язковою умовою, проте бажання бути частиною світової економічної спільноти змушує розглядати перспективи впровадження інтегрованої звітності. Але одночасно з цим, мають бути проведені дослідження не тільки щодо впровадження інтегрованої звітності, але й стосовно можливості ефективно аналізувати і розробляти відповідні методи і підходи. У зв'язку з цим, постає питання щодо теоретичного обґрунтування і практичного використання засад аналізу фінансового стану підприємств на основі не тільки фінансової звітності, але й можливостей оцінки факторів нефінансового характеру, суттєвий вплив яких на результати діяльності суб'єктів господарювання доведено неодноразово.

Таким чином, інтегровані звіти можуть випускатися суто для внутрішніх користувачів або можуть бути оприлюдненні для всіх зацікавлених осіб, які потребують подібної інформації для прийняття рішень (внутрішніх та зовнішніх). Незважаючи на ряд недоліків інтегрованої звітності, які згодом можливо перетворити на плюси, значна кількість підприємств використовують її на практиці. Використання інтегрованої звітності вітчизняними підприємствами ще не отримало такого поширення, як, наприклад, у Європі. Так, автори [15] зазначають, що 8,3% підприємств публікують окремі нефінансові звіти, 13,2% – надають екологічні та соціальні показники у пояснювальних записках до фінансових звітів. Крім того, існують різні формати інтегрованої звітності, що ускладнює можливість аналізу та порівняння показників. Інтегрована звітність усуває окремі відмінності між фінансовим та управлінських обліком, через те, що інтегрована звітність частково розкриває для широкого загалу ту інформацію, яка традиційно вважалася внутрішньою. Тому вітчизняні підприємства не готові масово оприлюднювати інформацію. Внаслідок цього виникає значна кількість відмінностей між інтегрованою та фінансовою звітністю.

Стають очевидними недосконалі елементи існуючої моделі фінансової звітності:

– на сьогоднішній день фінансова звітність не вирішує поставлених перед нею стратегічних завдань, головним чином через те, що відображає результати минулих подій та відображає тільки вартісні фінансові показники;

– неможливість відображати належним чином нематеріальні активи, людські ресурси, соціальний капітал, екологічну відповідальність, які на сьогоднішній день є одним з ключових ресурсів у конкурентній боротьбі підприємства на світовому ринку;

– відсутність єдиної думки щодо оцінки активів та зобов'язань. Оцінка за поточною та історичною вартістю викликають суперечності серед вчених-економістів;

– проблеми оцінки та визнання зобов'язань і розкриття інформації про фінансові інструменти.

Отже поява інтегрованої звітності певним чином змінює і саме поняття «фінансовий стан» підприємств. Вже давно у минулому ті часи, коли для визначення ключових параметрів діяльності підприємств було достатньо проведення коефіцієнтного аналізу. Реалії сьогодення свідчать про те, що інтегрована звітність, незважаючи на юридичні та методичні ризики, надає більш розгорнуту перспективу діяльності підприємства, що викликає необхідність формування підходу до визначення комплексного показника, який характеризуватиме якість діяльності підприємства, тобто формування комплексного показника. Таким чином, класичне розуміння та економічний зміст поняття «фінансовий стан» поступово має бути розширено та трансформоване у поняття «якість діяльності» підприємства, що є комплексним поняттям, що виступає результатом взаємодії всіх елементів системи фінансових відносин підприємства, визначається сукупністю виробничо-господарських факторів і характеризується системою показників, що відображають наявність, розміщення і використання фінансових ресурсів.

М. Корягін зазначає, що «…важливу роль в побудові дієвої системи інтегрованої звітності також відіграє … формування її прогнозних показників … (вибору видів прогнозних показників, баз для прогнозування, форм і форматів складання прогнозної звітності тощо» [18]. Відповідно до систематизованої сукупності показників, що використовують для комплексної характеристики рівня платоспроможності підприємства, серед них, на думку О. Лісінчук, можна виділити три групи показників: показники, що характеризують збалансованість структури активів

підприємства та їх відповідність його поточним зобов'язанням – абсолютна ліквідність, коефіцієнт покриття, питома вага чистого оборотного капіталу в активах, маневреність власного капіталу, та частка оборотних активів; показники, що характеризують ефективність та інтенсивність використання ресурсів підприємства для досягнення своїх цілей та для погашення існуючих зобов'язань: рентабельність активів, оборотність (віддача) активів, рентабельність власного капіталу, рентабельність продажу та покриття виручкою поточних зобов'язань; показники, що характеризують політику управління фінансовою структурою капіталу підприємства та свідчать про його залежність від сторонніх джерел фінансування: фінансова автономія та коефіцієнт незалежності від позичкового капіталу.

На відміну від традиційної фінансової звітності впровадження моделі інтегрованої звітності передбачає включення не фінансових компонентів, що дозволить поліпшити якість і відобразити істотні впливи, наприклад, таких факторів, як навколишнє середовище, соціального і наглядового факторів (environmental, social and governance (ESG)). Тобто відобразити використання природних ресурсів, захисту прав людини і впливу бізнесу на суспільні явища та зміни клімату, відобразити ризики і можливості, а також логічно пов'язати ESG – фактори та фінансові результати. Нова модель розглядається як можливий спосіб отримання більш повної картини діяльності підприємства, що відображає ризики і можливості та більш логічно погоджує воєдино фактори ESG і фінансові результати.

Таким чином, поступове впровадження інтегрованої звітності призводить до необхідності обґрунтування та уніфікації для певної галузі переліку показників (що дасть можливість співставності та порівнюваності показників) та інструментів її аналізу (що дасть змогу практичного використання інтегрованої звітності в процесі прийняття управлінських рішень), тому що головними вимогами до нової концепції звітності стають:

– задоволення інформаційних потреб менеджменту для щоденного управління операціями з довгостроковою перспективою;

– відображення взаємозв'язку між не фінансовими факторами та довгостроковими результатами діяльності підприємства, визначення економічної та соціальної цінності бізнесу;

– перенесення акценту у показниках оцінки результатів бізнесу з короткострокових перспектив на довгострокові та системне включення цих показників у процес прийняття рішень.

Автори В. Власюк, А. Синюк, А. Підгірний у своїй роботі обґрунтовують позицію, щодо можливості зниження ступені ризику викривлення інформації завдяки впровадженню важелів фінансового та не фінансового управління. Проте, окрім визначення можливості застосування для такого аналізу моделі М. Беніша, вони не пропонують відображення нетрадиційних показників у звітності. С. Демиденко розглядає стратегічний аналіз фінансової звітності з точки зору побудови прогнозних звітів, головною особливістю є те, що моделі прогнозування фінансової звітності формуються в залежності від різних умов діяльності підприємства. Проте, стратегічний аналіз пропонується також проводити за традиційними показниками фінансової та управлінської звітності, що представляє собою досить складну задачу, яку не завжди можливо вирішити не використовуючи додаткову інформацію.

Фінансова звітність, яка на сьогоднішній день має практично встановлені елементи та форми, неодноразово ставала предметом дослідження, у зв'язку з чим накопичено досить широкий досвід щодо її аналізу та напрямків використання результатів такого аналізу. Наприклад, за традиційною практикою аналізу фінансового стану підприємства виділяють такі загальні методи, як: горизонтальний, вертикальний (структурний), трендовий аналіз, аналіз відносних показників (коефіцієнтів), порівняльний аналіз та факторний аналіз. На практиці для аналізу факторів фінансового середовища підприємств досить широко використовують PEST, SNW та SWOT-аналіз; аналіз сценаріїв; портфельний аналіз та інше. Для оцінки фінансового стану використовують показники забезпеченості фінансовими ресурсами, платоспроможності, фінансової стійкості, прибутку, рентабельності, оборотності. Для оцінки якості управління фінансами компаній використовуються показники, запропоновані у стандарті з управлінського обліку «Вимірювання ефективності підприємства» (Statement on Management Accounting «Measuring entity performance»; SMA 4D): чистий прибуток і прибуток на акцію; ринкова вартість компанії; рентабельність інвестицій (ROI); залишковий дохід (як модифікований підхід до визначення залишкового доходу можна розглядати економічну додану вартість – EVA); грошовий потік.

Отже, у світовій та вітчизняній теорії та практиці вже накопичений достатній досвід інтегральної оцінки фінансового стану підприємств. Це такі відомі комплексні показники, як індекс Альтмана, модель Спрингейта, модель Ліса, Ж. Депаляна. Але, головним недоліком зарубіжних моделей аналізу є те, що вони майже непридатні для вітчизняних умов господарювання через їх постійну модифікацію та удосконалення.

Методи оцінки фінансового стану на основі традиційної фінансової звітності є вже досить вивченими та дослідженими [1], а їх модифікація залежить від специфічних умов діяльності підприємства, його галузі господарювання, країни походження. Проте, як відзначає значна кількість науковців, традиційна фінансова звітність не дає повних та вичерпних відповідей і обґрунтувань для прийняття зважених управлінських рішень, а в сучасних умовах господарювання, коли одним з головних питань стає створення додаткової вартості підприємства, формування та утримання конкурентоспроможності на ринку, одним з головних напрямків стає стратегічний розвиток, який потребує більш розширеного інформаційного супроводу, що знаходиться за межами суто фінансової звітності. Тому, актуальними стають поняття формування та використання у практичній діяльності підприємств підходів, інструментів та методів аналізу інтегрованої звітності.

Узагальнюючи існуючі доробки та вимоги міжнародних стандартів, ми вважаємо за доцільне, в основу формування системи показників інтегрованої звітності покласти підхід, який

спрямовано на реалізацію системи глобальної ініціативи та реалізації концепції сталого розвитку, відповідно до якої інтегрована звітність має містити інформацію про різні види капіталу. Тому, виконав аналіз надбання попередніх дослідників, нам було виокремлено шість складових капіталу, які мають бути відображені у інтегрованій звітності (табл. 2).

Проте, головна ціль використання інтегрованої звітності полягає не тільки у використанні її як інструменту упорядкування певного масиву інформації. Її головне призначення – стати дієвим інструментом прийняття рішень.

Висновки і пропозиції. Таким чином, прагнення вітчизняних суб'єктів господарювання виходити на міжнародні ринки певною

Таблиця 2

Основні оціночні аспекти які відображаються у інтегрованій звітності

Основні показники, за якими проводиться оцінка діяльності	Основні форми фінансової та не фінансової звітності	Розкриття інформації
Фінансовий аспект		
Показники, що характеризують ефективність використання власного та запозиченого капіталу (показники фінансового стану)	Звіт про фінансовий стан; Звіт про сукупний дохід; Звіт про рух грошових коштів; Звіт про власний капітал; Примітки до річної фінансової звітності; Капітальні інвестиції, вибуття та амортизація активів; Податкова декларація з податку на прибуток	Інформація щодо активів, зобов'язань та власного капіталу, доходів і витрат, надходження та видатків грошових коштів, складових власного капіталу та ін.
Виробничий аспект		
Показники, що характеризують стан та ефективність використання основного капіталу підприємства, стан та рух виробничих запасів	Звіт про фінансовий стан; Примітки до річної фінансової звітності; Капітальні інвестиції, вибуття та амортизація активів; Звіт про наявність та рух основних засобів, амортизацію; Звіт про виробництво та реалізацію промислової продукції	Інформація щодо наявності, складу та руху основних засобів, показників виробництва промислової продукції за видами
Людський (кадровий) аспект		
Показники, що характеризують людський ресурс, витрати на навчання та розвиток персоналу, продуктивність праці, компетенції працівників, результати праці	Звіт з праці; Звіт про умови праці, пільги та компенсації за роботу зі шкідливими умовами праці; Податковий розрахунок сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь фізичних осіб, і сум утриманого з них податку; Інформація про зайнятість і працевлаштування громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню; Звіт про зайнятість та працевлаштування інвалідів	Інформація щодо кількості робітників, використання робочого часу штатних працівників, складу фонду оплати праці та інших виплат, стану умов праці, пільг та компенсацій за роботу із шкідливими умовами праці та за особливий характер праці
Інтелектуальний аспект		
Показники, що характеризують інтелектуальний капітал залежать від використовуваних методів його оцінки, тому можуть включати: вартість нематеріальних активів, структуру капіталу, показники прибутку, додану вартість	Звіт про фінансовий стан; Примітки до річної фінансової звітності; Капітальні інвестиції, вибуття та амортизація активів	Інформація щодо стану та руху нематеріальних активів
Природний (екологічний) аспект		
Показники, що характеризують екологічний капітал розділяються на декілька груп: 1) показники, які відображають ефективність операційної екологічної діяльності; 2) показники, які відображають ефективність інвестицій у екологічну діяльність; 3) показники, що відображають ефективність фінансування екологічної діяльності.	Звіт про фінансовий стан; Звіт про сукупний дохід; Примітки до річної фінансової звітності; Звіт про охорону атмосферного повітря; Витрати на охорону навколишнього природного середовища та екологічні платежі; Поводження з відходами; Податкова декларація з екологічного податку	Інформація щодо результатів екологічної діяльності, викидів шкідливих речовин в атмосферу, водних об'єктів, утворення та утилізації відходів, оцінки витрат на охорону навколишнього природного середовища та ін.
Соціальний аспект		
Показники, що характеризують соціальний капітал, рівень довіри, цінності, інтенсивність взаємодії, правила взаємодії в колективі, соціально-психологічний клімат, стабільність	Звіт про фінансовий стан; Звіт про сукупний дохід; Примітки до річної фінансової звітності; Звіт про травматизм на виробництві; Звіт із праці; Звіт про умови праці, пільги та компенсації; Звіт про заробітну плату за професіями окремих працівників; Звіт про витрати на утримання робочої сили	Інформація щодо складу фонду оплати праці та інших виплат, стану умов праці, пільг та компенсацій за роботу із шкідливими умовами праці та за особливий характер праці та ін.

Джерело: [1; 5; 10; 13; 15]

мірою сприяє популяризації та поширенню інтегрованої фінансової звітності, залученню нових інвесторів, покращенню власних позицій, а також дозволяє комплексно розкрити різні аспекти їх діяльності та забезпечити більш глибоке використання внутрішнього потенціалу. Підготовка звітності та аналіз якості діяльності підприємства сприятиме уніфікації процесу її складання, вплине на зниження рівня інформаційних ризиків, змістить акцент показників оцінки результатів роботи з короткострокових на довгострокові, підвищить якість та цінність наданої інформації для прийняття управлінських рішень.

Список літератури:

1. Дубинська О.С. Методичний підхід до аналізу фінансової звітності вітчизняних підприємств. *Молодий вчений*. 2017. № 4(44). С. 658–661.
2. Власюк В.Є., Синюк А.О., Підгірний А.Т. Удосконалення фінансової звітності підприємств з метою підвищення інвестиційної привабливості вітчизняної економіки. Економічний аналіз : Зб. наук. праць Тернопільського національного економічного університету. Тернопіль , 2016. Том 26. № 1. С. 136–143.
3. Максимчук М.О. Організаційні аспекти підготовки інтегрованої звітності відповідно до міжнародного стандарту «Інтегрована звітність». *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія Економічні науки*. 2016. № 4. С. 76–84.
4. Томчук В.В. Інтегрована звітність: новий етап у еволюції бухгалтерського обліку. *Фінанси, облік, банки*. 2017. № 1(22). С. 170–180.
5. Кравченко А.С., Шевченко В.О. Можливості використання інтегрованих показників оцінювання фінансового стану підприємства. URL: https://docplayer.net/62464328-Mozhlivosti-vikoristannya-integrovanih-pokaznikiv-ocinyuvannya-finansovogo-stanu-pidpriiemstva.html
6. Безверхій К.В. Інтегрована звітність підприємства: економічна сутність поняття. *Науковий вісник національної академії статистики, обліку і аудиту*. 2016. № 4. С. 43–58.
7. Потій В., Волянська А. Інтегровані методики оцінки фінансового стану підприємства: теорія і практика. *Ринок цінних паперів України*. 2012. № 12. С. 51–58.
8. Толпежніков Р.О. Сутність та методика оцінювання фінансового потенціалу підприємства. URL: http://eir.pstu.edu/bitstream/handle/123456789/6155/%D1%81.%20277.pdf?sequence=1
9. Зигрій О.В. Комплексна оцінка фінансового стану підприємства на основі показників звітності: розрахунковий підхід. *Інноваційна економіка*. 2014. № 3. С. 243–249.
10. Костирко Р.О. Перспективи міжнародної інтегрованої звітності. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. 2014. № 794. С. 181–187.
11. Корягін М.В., Куцик П.О. Проблеми та перспективи розвитку бухгалтерської звітності : монографія. Київ : Інтерсервіс, 2016. 276 с.
12. Integrated reporting: financial analysts' perception. URL: http://integratedreporting.org/wp-content/uploads/2016/02/Integrated-Reporting-Financial-Analysts-Perception.pdf
13. Глобальний договір ООН Звіт про результати kpmg.ua. URL: https://www.kpmg.com/UA/en/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/Documents/KPMG_in_Ukraine_Communication_ on_Progress_2011_UKR.pdf
14. Домашенко Ю.В. Інтегрована звітність: вдосконалений облік операцій як показник ефективності діяльності. *Економічний вісник*. 2013. № 1. С. 65–72.
15. Атамас П.Й., Атамас О.П. Інтегрована корпоративна звітність: проблеми впровадження. *Академічний огляд*. 2015. № 1(42). С. 78–85.
16. Руководство по отчетности в области устойчивого развития G4. URL: https://www.globalreporting.org/resourcelibrary/Russian-G4-Part-Two.pdf
17. Международный стандарт интегрированной отчетности. URL: http://edu.inesnet.ru/wp-content/uploads/2014/05/13-12-08-THE-INTERNATIONAL-IR-FRAMEWORK.docx_ en-US_ru-RU.pdf
18. Пушкар А.И., Гаркин В.В. Показатели и меры оценки качества информационных систем предприятия. *Актуальні проблеми економіки*. 2014. № 7(157). С. 524–533.
19. Ліснічук О.А. Комплексна оцінка платоспроможності машинобудівних підприємств: методологічний і прикладний аспекти. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право)*. 2014. № 1. С. 106–114.

References:

1. Dubynska O.S. Metodychnyi pidkhid do analizu finansovoi zvitnosti vitchyznianykh pidpryiemstv. *Molodyi vchenyi*. 2017. № 4(44). S. 658–661.
2. Vlasiuk V.Ye., Syniuk A.O., Pidhirnyi A.T. Udoskonalennia finansovoi zvitnosti pidpryiemstv z metoiu pidvyshchennia investytsiinoi pryvablyvosti vitchyznianoi ekonomiky. Ekonomichnyi analiz : Zb. nauk. prats Ternopilskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu. Ternopil , 2016. Tom 26. № 1. S. 136–143.
3. Maksymchuk M.O. Orhanizatsiini aspekty pidhotovky intehrovanoi zvitnosti vidpovidno do mizhnarodnoho standartu «Intehrovana zvitnist». *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu. Seriia Ekonomichni nauky*. 2016. № 4. S. 76–84.
4. Tomchuk V.V. Intehrovana zvitnist: novyi etap u evoliutsii bukhhalterskoho obliku. *Finansy, oblik, banky*. 2017. № 1(22). S. 170–180.
5. Kravchenko A.S., Shevchenko V.O. Mozhlyvosti vykorystannia intehrovanykh pokaznykiv otsiniuvannia finansovoho stanu pidpryiemstva. URL: https://docplayer.net/62464328-Mozhlivosti-vikoristannya-integrovanih-pokaznikiv-ocinyuvannya-finansovogo-stanu-pidpriiemstva.html
6. Bezverkhii K.V. Intehrovana zvitnist pidpryiemstva: ekonomichna sutnist poniattia. *Naukovyi visnyk natsionalnoi akademii statystyky, obliku i audytu*. 2016. № 4. S. 43–58.
7. Potii V., Volianska A. Intehrovani metodyky otsinky finansovoho stanu pidpryiemstva: teoriia i praktyka. *Rynok tsinnykh paperiv Ukrainy*. 2012. № 12. S. 51–58.
8. Tolpezhnikov R.O. Sutnist ta metodyka otsiniuvannia finansovoho potentsialu pidpryiemstva. URL: http://eir.pstu.edu/bitstream/handle/123456789/6155/%D1%81.%20277.pdf?sequence=1

9. Zyhrii O.V. Kompleksna otsinka finansovoho stanu pidpryiemstva na osnovi pokaznykiv zvitnosti: rozrakhunkovyi pidkhid. *Innovatsiina ekonomika*. 2014. № 3. S. 243–249.
10. Kostyrko R.O. Perspektyvy mizhnarodnoi intehrovanoi zvitnosti. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». *Menedzhment ta pidpryiemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennia i problemy rozvytku*. 2014. № 794. S. 181–187.
11. Koriahin M.V., Kutsyk P.O. Problemy ta perspektyvy rozvytku bukhhalterskoi zvitnosti : monohrafiia. Kyiv : Interservis, 2016. 276 s.
12. Integrated reporting: financial analysts' perception. URL: http://integratedreporting.org/wp-content/uploads/2016/02/Integrated-Reporting-Financial-Analysts-Perception.pdf
13. Hlobalnyi dohovir OON Zvit pro rezultaty kpmg.ua. URL: https://www.kpmg.com/UA/en/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/Documents/KPMG_in_Ukraine_Communication_ on_Progress_2011_UKR.pdf
14. Domashenko Yu.V. Intehrovana zvitnist: vdoskonalenyi oblik operatsii yak pokaznyk efektyvnosti diialnosti. *Ekonomichnyi visnyk*. 2013. № 1. S. 65–72.
15. Atamas P.Y., Atamas O.P. Intehrovana korporatyvna zvitnist: problemy vprovadzhennia. *Akademichnyi ohliad*. 2015. № 1(42). S. 78–85.
16. Rukovodstvo po otchetnosti v oblasti ustojchivogo razvitiya G4. URL: https://www.globalreporting.org/resourcelibrary/Russian-G4-Part-Two.pdf
17. Mezhdunarodnyj standart integrirovannoj otchetnosti. URL: http://edu.inesnet.ru/wp-content/uploads/2014/05/13-12-08-THE-INTERNATIONAL-IR-FRAMEWORK.docx_ en-US_ru-RU.pdf
18. Pushkar A.I., Garkin V.V. Pokazateli i mery ocenki kachestva informacionnyh sistem predpriyatiya. *Aktualni problemy ekonomiky*. 2014. № 7(157). S. 524–533.
19. Lisnichuk O.A. Kompleksna otsinka platospromozhnosti mashynobudivnykh pidpryiemstv: metodolohichnyi i prykladnyi aspekty. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy (ekonomika, pravo)*. 2014. № 1. S. 106–114.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-130
УДК 338.71.078.3

Івасів І.Б.
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
Тараленко О.О.
Київський національний торговельно-економічний університет

ОЦІНКА МОЖЛИВОСТЕЙ ВПРОВАДЖЕННЯ БАЗЕЛЬ ІІІ ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НЕПЛАТОСПРОМОЖНИХ БАНКІВ

Анотація. Досліджено теоретичні питання оцінки запровадження Базель ІІІ щодо відновлення діяльності неплатоспроможних банків. Розглянуто концептуальні відмінності діючого та нового нормативу ліквідності. Звернуто увагу на адаптацію українських правил до міжнародних стандартів. Показано значення коефіцієнту покриття ліквідності для забезпечення стабільності банків. Звернуто уваго на те, що паралельно з впровадженням нових нормативів Базель ІІІ проходить реформа банківського нагляду. Детально описано стрес-тестування банків. Зазначено, що зміна у структурі банківського капіталу сприятиме стабілізації банківської системи. Висвітлено якісний ефект від впровадження вимог Базеля-ІІІ для окремих банків. Описано індикатори, які продемонстрували позитивну динаміку при впроваджені Базель ІІІ. Відмічено, що банківська система, в цілому, демонструє позитивну динаміку в результаті запровадження Базель ІІІ.

Ключові слова: Базель ІІІ, неплатоспроможні банки, відновлення діяльності, капітал банку, банківське регулювання.

Ivasiv Igor
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
Taralenko Olena
Kyiv National University of Trade and Economics

EVALUATION OF OPPORTUNITIES FOR THE INTRODUCTION OF BASEL III IN RESPONSE TO THE ACTIVITIES OF NON-PAYABLE BANKS

Summary. The article examines the main changes in the requirements for bank capital in the framework of the adoption of the Basel III package. The measures of the National Bank of Ukraine aimed at increasing the stability of the banking sector of Ukraine are evaluated. Also, key issues of the further development of the Ukrainian banking system are considered. The theoretical questions of the evaluation of the implementation of Basel III concerning the restoration of the activity of insolvent banks have been researched. Conceptual differences between the current and the new liquidity norm are considered. Attention is drawn to the adaptation of Ukrainian rules to international standards. The value of the coefficient of liquidity coverage is shown to ensure the stability of banks. Attention is drawn to the fact that, along with the introduction of new standards, Basel III is undergoing a banking supervision reform. Stress testing of banks is described in detail. It is noted that the change in the structure of bank capital will contribute to the stabilization of the banking system. The qualitative effect from the implementation of Basel III requirements for individual banks is highlighted. Indicators that show positive dynamics with the implementation of Basel III are described. As a result of the implementation of the recommendations of the Basel Committee, the National Bank of Ukraine expects an increase in the financial stability of banks and the global financial system. With the introduction of updated standards, a positive effect will be expected, which will consist in returning banks to simple business schemes, strengthening the discipline of OTC derivatives trading and unifying trade with them. It is noted that the banking system as a whole shows positive dynamics as a result of the introduction of Basel III. The introduction of the new Basel III standards greatly enhances the requirements for the quality and structure of bank capital, in particular, introduces new minimum capital adequacy requirements of the first level, which increase its stability and transparency, as well as its constituent part – base capital.

Keywords: Basel III, insolvent banks, restoration of activity, equity of bank, bank regulation.

Постановка проблеми. Інтенсивний розвиток міжнародних операцій призвів до ускладнення банківської діяльності та продемонстрував необхідність збільшення банками власного капіталу для укріплення надійності. Світова фінансова криза висвітила актуальне питання достатності капіталу не лише для українських банків, але і для усіх банківських установ, а також виявила недоліки попереднього стандарту «Базель ІІ», які стосувалися регулювання стабільності банків та банківських систем [5, с. 85].

Таким чином, стало зрозуміло, що банківським регуляторам необхідно звертати значну увагу на структуру та якість капіталу, удосконалювати стандарти по управлінню ліквідністю, проводити диверсифікацію кредитних портфелів, а також реформувати інші сфери діяльності банків. Саме тому Базельський комітет з банківського нагляду запровадив додаткові стандарти щодо капіталу «Базель ІІІ». Тому запровадження нових стандартів у національну практику може бути одним із шляхів відновлення банківської системи України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми банківського регулювання та банківського нагляду вивчають багато вітчизняних і зарубіжних вчених. Пропозиції щодо теоретичних і практичних розв'язків цих актуальних питань висвітлювали у своїх дослідженнях В. Брюков, К. Жидко, В. Коваленко, В. Міщенко, В. Руденко, А. Хандруєв, А. Чугунов та ін.

© Івасів І.Б., Тараленко О.О., 2019

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Погляди вчених-економістів здебільшого зводяться до взаємозв'язку платоспроможності з ліквідністю, розрахунку коефіцієнта платоспроможності, визначення впливу на фінансову стійкість тощо. Вважаємо, що кожен із зазначених поглядів є обґрунтованим, але, на наш погляд, запровадження «Базель ІІІ» щодо відновлення діяльності неплатоспроможних банків не висвітлено в повному обсязі.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз оцінки можливостей впровадження «Базель ІІІ» щодо відновлення діяльності неплатоспроможних банків.

Виклад основного матеріалу. Головний принцип реформ світової фінансової системи полягає у забезпеченні стійкості банківської системи за рахунок підвищення ліквідності, рівня капіталізації та покращення якості капіталу. Посилене регулювання світової банківської системи, на думку представників Базельського комітету, повинно захистити від повторення світових фінансових та економічних криз. Автори поправок до Базельської угоди про капітал вважають, що запровадження змін зможе суттєво зміцнити фінансову стабільність банків та убезпечити їх від прийняття на себе надмірних ризиків [2, с. 19]. Головною метою запропонованих в Угоді про капітал змін, які відповідають принципам Базеля ІІІ, є підвищення якості, прозорості й удосконалення структури банківського капіталу, розширення практики покриття ризиків капіталом і стимулювання заходів щодо створення резервних його запасів. Так, основною формою капіталу першого рівня стають прості акції та нерозподілений прибуток. Інструменти капіталу другого рівня необхідно гармонізувати. Також привертає увагу, що більшість нових положень Базельського комітету, особливо тих, що стосуються нормативів ліквідності, базуються на концепції «бути готовим до кризи в будь-який момент» [10, с. 6].

Сам норматив LCR на міжнародному рівні почав впроваджуватися лише кілька років тому. Коефіцієнт покриття ліквідності (LCR) забезпечує позицію, при якій банки мають досить якісних і ліквідних активів для того, щоб профінансувати відтоки коштів протягом 30 днів в стресовий період. Тобто банкам необхідно оцінювати можливі відтоки по депозитах фізичних і юридичних осіб, а також можливі притоки коштів, які можуть бути отримані шляхом погашення кредитів протягом наступних 30 днів. А чисті відтоки пасивів повинні бути покриті високоліквідними якісними активами.

Період застосування нормативу LCR в європейських країнах недостатній, тому не має досвіду, який Україна може переймати. Крім того, до реформи банківського сектору не було змісту у впровадженні нових нормативів. В Україні можуть бути імплементовані найжорсткіші регуляції, які на 100% відповідають міжнародному досвіду, але якщо банки роблять, скажімо, fine-tuning пруденційних нормативів, а нагляд цього не помічає, то впровадження «Базель ІІІ» не зможе допомогти. Тепер, коли нагляд перебудовано, а виконання нормативів контролюють, створені передумови для адаптації українських вимог до міжнародних стандартів (табл. 1).

Національний банк у цій ситуації звернув увагу на питання ліквідності банків і їх здатності витримувати кризові ситуації. Саме тому рішення про відклик ліцензії фінансової організації приймає НБУ, який здійснює нагляд відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність» з метою ліквідувати неплатоспроможні фінансові організації. Так, за статистикою, з 2014 р. в Україні ліквідовано 94 банки: в 2014 р. – 33; в 2015 р. – 33; в 2016 – 21; в 2017 – 7 [9]. При цьому за прогнозами економістів на початку 2019 року банкрутами буде визнано ще 8–15 фінансових установ.

Запровадження нових стандартів «Базель ІІІ» значно посилює вимоги до якості та структури банківського капіталу, а саме, вводять нові мінімальні вимоги до достатності капіталу першого рівня, які збільшують його стабільність і прозорість, а також його складової частини – базового капіталу. На сьогодні відбувається поступове припинення визнання гібридних інструментів у складі капіталу та здійснюється уточнення списку регулятивних відрахувань з капіталу [8, с. 49].

Ще однією актуальною проблемою залишається якість капіталу банківських установ. Адже капіталізація багатьох українських банків складається з коштів переоцінки основних засобів, не сплачених відсотків, коштів пов'язаних структур, які оформлялись субординованим боргом. Зростання таких складових вважається штучним нарощуванням капіталу. Водночас у діяльності вітчизняних банків субординовані кредити не набули значного розвитку. Саме тому структура капіталу першого рівня в українських банках в основному відповідає новим базельським вимогам [13, с. 22]. Отже, порівняльний аналіз практики розрахунку розміру банківського капіталу у вітчизняній і міжнародній (згідно з «Базель ІІ» та «Базель ІІІ») банківській практиці, дозволяє стверджувати про завищення реальних показників банківського капіталу в Україні, а тому потрібно зменшити частку загальних резервів за кредитними операціями, що включаються до розміру капіталу банків у вітчизняній практиці.

Таблиця 1

Запровадження нових вимог згідно Базель ІІІ.

Нові вимоги до капіталу	Показник левериджу	Показник ліквідності
		LCR
– CRR (06 / 2013)	з 01.01.2018 р.	З 01.10.2015 у розмірі 60% з щорічним збільшенням до 100% на 01.01.2019
– щодо окремих норм застосовується поетапна імплементація (з 2013 р. до 2022 р.)	(2013–2017 р. – період моніторингу, з 2015 р. – вимоги щодо розкриття інформації)	
– для окремих норм розробляються уточнюючі технічні стандарти (на сьогодні більш ніж 200 стандартів)		

Джерело: [4]

Реформа банківського нагляду проходить паралельно з впровадженням нових нормативів. Україна в «Угоді про асоціацію з Євросоюзом» зобов'язалася гармонізувати українську нормативну базу з рекомендаціями «Базель ІІІ». Саме тому в банківському нагляді впроваджується supervisory review and evaluation process – SREP, який передбачає регулярний аналіз банку за багатьма критеріями: оцінка бізнес-моделі, достатності капіталу і ліквідності, якості корпоративного управління. Але навіть без SREP НБУ змінив підхід до моніторингу банків і зараз проводить безперервний моніторинг. Мета цього моніторингу не допустити накопичення кредитних ризиків, які банки вміють добре ховати на початкових етапах, але які швидко стають помітними для всього ринку в кризовий період. Кожен великий банківський кредит на суму понад 5% регулятивного капіталу установи – це вже підстава для НБУ перевірити у банку документи щодо позичальника, щоб переконатися, наскільки адекватно банк оцінив його ризик і наскільки адекватними є в момент видачі кредиту сформовані під цей ризик резерви [3, с. 128]. Але в той же час НБУ має на меті забезпечення ситуації, при якій ризики банку належним чином покриті капіталом. І всі нові видані кредити НБУ також аналізує за критерієм зв'язності – з'ясовує бенефіціар позичальника і його зв'язок з банком.

До особливостей впровадження «Базель ІІІ» також відноситься перенесення нерозподіленого прибутку в капітал першого рівня, тоді як зараз він знаходиться в капіталі другого рівня. Банкам доводиться щорічно направляти цей прибуток до резервного фонду або збільшувати статутний капітал. Після зміни структури капіталу цього не потрібно – нерозподілений прибуток буде перебувати в капіталі першого рівня. На сьогоднішньому етапі спостерігається асиметричний підхід, коли збитки впливають на капітал першого рівня, а прибуток – другого рівня. Тому така зміна буде корисна для банків. Вимога до адекватності регулятивного капіталу на рівні 8% в розвинених країнах залишалася незмінною з часів «Базель І», але суттєво змінилося наповнення капіталу – постійно збільшується частка найбільш якісних складових [1, с. 84]. Якщо зараз в Україні дозволене співвідношення основного і додаткового капіталу – 50% на 50%, то планується капітал першого рівня збільшити до 75%, а капітал другого рівня – зменшити до 25%. При цьому перший рівень розділити на основний і додатковий капітал (рис. 1).

У розрізі досліджуваної проблеми також необхідно зазначити, що з 2018 р. НБУ починає запроваджувати щорічне стрес-тестування банків. Замість одного – базового – сценарію буде два – базовий і несприятливий. Йому підлягають банки, які сукупно становлять не менше 90% банківського сектору за розміром активів. Підходи до стрес-тестування планують змінювати щороку, щоб оцінювати можливий вплив саме тих ризиків, які є актуальними для банківського сектора на конкретний момент [12]. Базовий сценарій передбачав зростання реального ВВП в 2018 році на 3,4% (в 2020-му – на 2,9%), номінального ВВП – на 15,7% (9%) і інфляцію в 8,9% (5%). Негативний сценарій моделює наслідки для банків від раптової рецесії і обвалу курсу – зниження реального ВВП на 3,3% в 2018 році і зростання всього на 1% в 2020-м, а також девальвацію гривні в поточному році на 23,1% (рис. 2).

Якісний ефект від впровадження вимог Базеля ІІІ для окремих банків можна сформулювати в цілому:

1. Відхилення пропозиції від коротко– до довгострокового фінансування. Запровадження двох коефіцієнтів ліквідності змусить банки перейти від угод про короткострокове фондування до пошуку довгострокового фінансування, що може змінити маржу і ціни.

2. Реорганізація юридичних осіб. Значна увага з боку наглядових органів до власних торговельних операцій може призвести до реорганізації банківських груп, включаючи злиття і поглинання, та позбавлення від інвестиційних портфелів, і вкладень в банки.

3. Більш слабкі банки будуть витіснені з ринку. При посиленому контролі регулюючих ор-

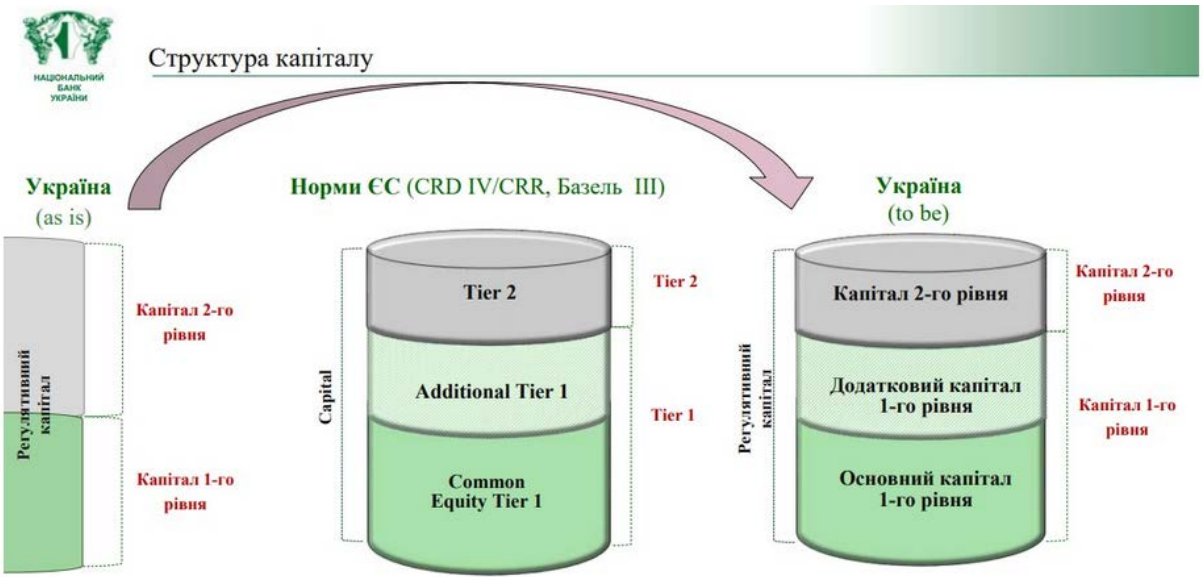

Рис. 1. Вимоги до структури капіталу

Джерело: [11]

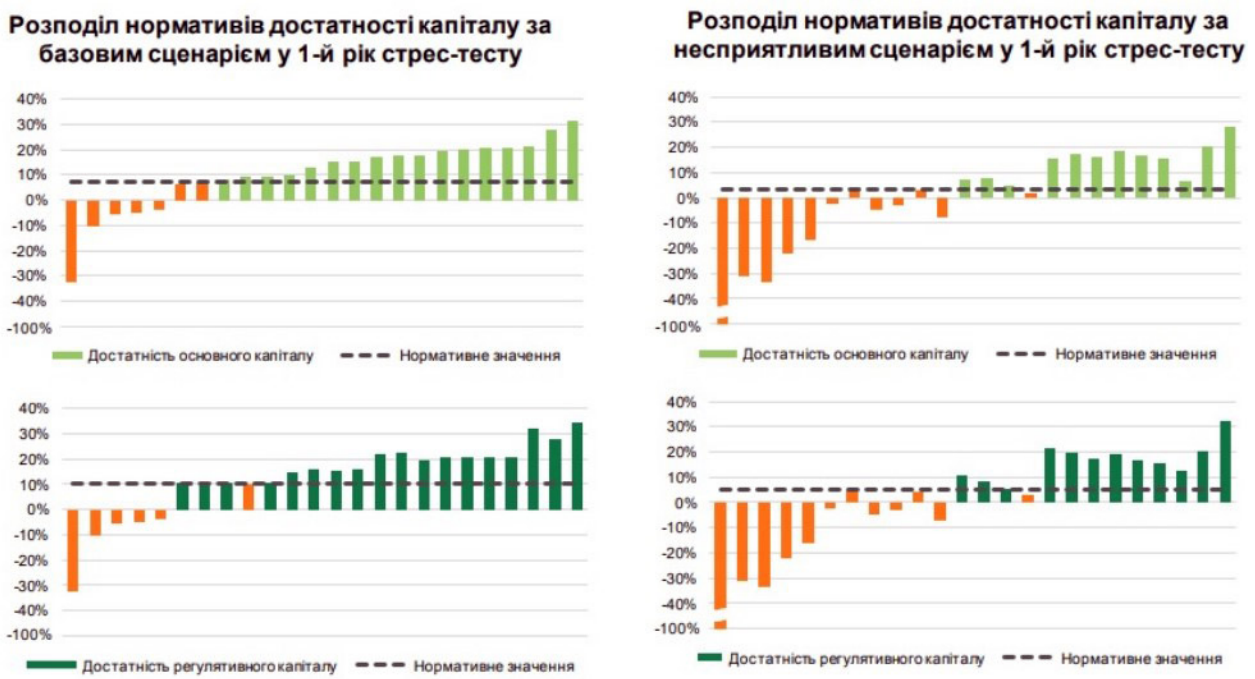

Рис. 2. Результати стрес-тестування 2018 року у розрізі банків

Джерело: [12]

ганів в сумі з несприятливими економічними умовами слабкішим банкам важче забезпечити необхідний рівень капіталу, що може призвести до скорочення кількості таких банків.

4. Суттєвий вплив на прибуток і ROE1. Підвищені вимоги до капіталу, вартості фінансування, а також необхідність виконання нових вимог регулюючих органів матимуть додатковий вплив на маржу і операційні можливості. Дохідність інвесторів може впасти в той час, коли банки матимуть необхідність у залученні додаткових інвестицій, щоб відновити фінансові буфери.

З індикаторів, які продемонстрували позитивну динаміку за минулий рік, можна виділити наступні [5]:

Покращилися показники капіталізації банків. Норматив адекватності регулятивного капіталу виріс з 12,7% на початок 2017 р. до 16,1% на початок 2018 року (при нормативі 10%). Останній раз цей показник перевищував 15% в 2014 р., коли банківська криза тільки набирала обертів і проводилися перші стрес-тести. За даними НБУ, на кінець 2017 р. норматив Н2 менше 10% мали 2 банки, які займали <2% в чистих активах сектора. Профіцит ліквідності у банківській системі зберігається на значному рівні. Середньоденні залишки на коррахунках банків у НБУ на початок дня (ліквідність у вузькому сенсі) виросли з 40,5 млрд грн в 2016 р. до 47 млрд грн в 2017 р. вільна гривнева ліквідність (ліквідність в широкому сенсі), на кінець грудня 2017 р. за оцінками експертів, становила від 86,8 млрд грн до 155 млрд грн, залишаючись на рівні грудня 2016 р.

Знизилася частка кредитів пов'язаним особам. Показник максимального розміру кредитного ризику за операціями з пов'язаними з банком особами, зафіксований на кінець року, знизився з 36,7% в 2016 р. до 17,9% в 2017 р. (при граничному значенні – не більше 25%). За інформацією НБУ, на початок 2018 р. не виконували норматив по інсайдерськими кредитами 22 банки (з 82), які отримали пільговий період на його приведення до граничного показника відповідно до планів.

Продовжився приплив депозитів у банківську систему. За рік депозити залучені в гривні, вросли на 15,2%, у валюті – на 7,5%, що свідчить, якщо про не повернення, то про нормалізацію довіри до банківської системи. За експертною оцінкою, на кінець 2017 р. сумарний обсяг депозитів, очищений на ефект курсової різниці, становив 91% від рівня 2013 р. На фоні високої інфляції терміновість депозитів продовжує залишати бажати кращого (2/3 приходиться на депозити до півроку). Але в порівнянні 2015 р, в якому на частку таких депозитів припадало майже 80%, тенденція позитивна. По фондуванню в цілому, можна відзначити триваючу тенденцію збільшення частки коштів юридичних і фізичних осіб у зобов'язаннях банків, яка на кінець 2017 р. досягла 77,2% проти 63,6% в 2013 р. Частка нерезидентів у загальних зобов'язаннях скорочувалася з 23,8% на початок 2017 р. до 17,7% на жовтень 2017 року (останні доступні дані). Зовнішня заборгованість банків за 9 міс. 2017 р. скоротилася на 2,5 млрд дол до 6,5 млрд дол, а всього з кінця 2013 р. – на значні 16,1 млрд дол. Це результат конвертації заборгованості (субординованого боргу) в статутний капітал і відходу з ринку банків з іноземним капіталом.

Покращилися фінансові показники банків, хоча в цілому по системі четвертий рік поспіль зафіксовано чистий збиток. Чистий збиток за підсумками 2017 р. склав 24,4 млрд грн, який на 95% сформований чотирма банками. У порівнянні з попереднім роком збитки зменшилися в 5 разів, і це найменший негативний фінансовий результат з початку кризи. Кількість збиткових банків скоротилася. Основна причина

формування збитку – донарахування в резерви по кредитному портфелю. За даними НБУ, операційний прибуток банків до нарахування в резерви в 2017 р. зросла на 8,1% до 40,7 млрд грн. На цьому фоні покращилися також показники рентабельності активів (ROA) і капіталу (ROE), хоча обидва індикатора залишилися негативними: ROA становив «мінус» 1,9% в порівнянні з «мінус» 12,6% роком раніше, ROE – «мінус» 16% проти «мінус» 116,8% в 2016 р. [7].

В цей же час, стверджувати, що за підсумками 2017 р. банківська система повністю подолала наслідки кризи і відновилася до нормального стану, передчасно. Банківська система, в якій четвертий рік поспіль тривають чистки і фіксується збиток (незважаючи на позитивну динаміку в порівнянні з минулими роками), саму по собі складно назвати здоровою. Примітно, що на відміну від НБУ, в якому з 2015 р. щорічно заявляють про завершення реструктуризації банківського сектора, це визнають в уряді, назвавши тільки 2022 рік, як період для остаточної стабілізації усієї банківської системи.

Висновки і пропозиції. Розробка та запровадження нових вимог до ліквідності та достатності капіталу банків за угодою «Базель ІІІ» стало вирішенням актуального питання стабілізації української банківської системи. За результатами впровадження рекомендацій Базельського комітету НБУ очікує збільшення фінансової стійкості банків та всієї світової фінансової системи. З впровадженням оновлених стандартів очікується позитивний ефект, який буде заключатися у поверненні банків до простих схем бізнесу, посиленні дисципліни у галузі торгівлі позабіржовими деривативами та уніфікації торгівлі з ними. Ефект від запровадження «Базель ІІІ» буде спостерігатися у всій фінансовій системі, разом з небанківським сектором і ринком капіталу. Перспективою щодо подальших досліджень можна вважати важливість повного запровадження нормативів «Базель ІІІ» у всіх сферах фінансової системи України.

Список літератури:

1. Хаб'юк О. Банківське регулювання та нагляд через призму рекомендацій Базельського комітету : монографія. Івано-Франківськ : ОІППО; Снятин : ПрутПринт, 2008. 260 с.
2. Базадзе К.М. Відновлення довіри до банківської системи: міф чи реальність. *Фінансовий простір*. 2015. № 1. С. 18–22.
3. Великий Ю.М., Прохорова В.В., Косарева І.П., Прохорова Ю.В. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» : Науково-практичний коментар. Харків : ІНЖЕК, 2008. 448 с.
4. Звіт про фінансову стабільність. Національний банк України. Київ, 2017. 19 с.
5. Іваній К.О. Вплив Базеля ІІІ на формування бізнес-стратегії європейських банків. *Економічний форум*. 2014. № 2. С. 84–189.
6. Індикатори фінансової стійкості та довідкові дані. Джерело: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44575 (дата звернення: 12.02.2019).
7. Итоги работы банковской системы в 2017 г. URL: http://newsep.com.ua/media/news/1093/files/%D0%98%D0%A2%D0%9E%D0%93%D0%98%20%D0%A0%D0%90%D0%91%D0%9E%D0%A2%D0%AB%20%D0%91%D0%90%D0%9D%D0%9A%D0%9E%D0%92%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%99%20%D0%A1%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%95%D0%9C%D0%AB%20%D0%92%202017%20%D0%93..pdf (дата звернення: 12.02.2019).
8. Коваленко В.В., Гайдукович Д.С. Достатність капіталу банківської системи в умовах циклічного розвитку економіки. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 1. С. 48–58.
9. Колічество банков в Украине. URL: https: //index.minfin.com.ua/banks/stat/count/ (дата звернення: 09.02.2019).
10. Міщенко В., Незнамова А. Базель ІІІ: нові підходи до регулювання банківського сектору. *Вісник Національного банку України*. 2011. № 1. С. 4–9.
11. Офіційний сайт НБУ. URL: https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=71475860 (дата звернення: 01.02.2019).
12. Руденко В. Нацбанк раздал банкам домашнее задание. URL: https://minprom.ua/digest/247939.html (дата звернення: 02.02.2019).
13. Турбанов А.В. Антикризисные механизмы в банковской системе. *Деньги и кредит*. 2012. № 1. С. 20–23.

References:

1. Xabiuk O. (2008). Bankivcke pehyliuvannia ta nahliad chepez ppyzmy pekomendatsii Bazelckoho komitety : monohrafiia. [Bankivske pegylivanie and oversight of the principles of the principles of the Bazelskoye comic : monograph]. Ivano-Fpankivck : OIPPO; Cniatyn : PpytPpynt. (in Ukrainian)
2. Bazadze K.M. (2015). Vidnovlennia doviry do bankivskoi systemy: mif chy realnist [Restoration of confidence in the banking system: a myth or a reality]. *Finansovyi prostir* [Financial space], no 1, pp. 18–22.
3. Velykyi Yu.M., Prokhorova V.V., Kosareva I.P., Prokhorova Yu.V. Zakon Ukrainy «Pro vidnovlennia platospromozhnosti borzhnyka abo vyznannia yoho bankrutom»: Naukovo-praktychnyi komentar [The Law of Ukraine «On the Restoration of the Debtor's Solvency or Recognition as a Bankrupt»: Scientific and Practical Commentary]. Kharkiv : INZhEK. (in Ukrainian)
4. Natsionalnyi bank Ukrainy (2017). Zvit pro finansovu stabilnist. Natsionalnyi bank Ukrainy [Financial Stability Report]. Kiyiv : Natsionalnyi bank Ukrainy.
5. Ivanii K.O. (2014). Vplyv Bazelia III na formuvannia biznes-stratehii yevropeiskykh bankiv [Influence of Basel III on the formation of the business strategy of European banks.]. *Ekonomichnyi forum* [Economic forum], no 2, pp. 84–189.
6. Indykatory finansovoi stiikosti ta dovidkovi dani [Financial stability indicators and background data]. Available at: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44575 (accessed 12 February 2019)
7. Ytohy rabot bankovskoi system v 2017 h [Results of work of the banking system in 2017]. Available at: http://newsep.com.ua/media/news/1093/files/%D0%98%D0%A2%D0%9E%D0%93%D0%98%20%D0%A0%D0%90%D0%91%D0%9E%D0%A2%D0%AB%20%D0%91%D0%90%D0%9D%D0%9A%D0%9E%D0%92%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%99%20%D0%A1%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%95%D0%9C%D0%AB%20%D0%92%202017%20%D0%93..pdf (accessed 12 February 2019).
8. Kovalenko V.V., Haidukovych D.S. (2014). Dostatnist kapitalu bankivskoi systemy v umovakh tsyklichnoho rozvytku ekonomiky [Sufficiency of the capital of the banking system in the conditions of cyclical economic development]. *Stratehichni priorytety* [Strategic priorities], no 1, pp. 48–58.

9. Kolichestvo bankov v Ukrayne [Number of banks in Ukraine]. Available at: https://index.minfin.com.ua/banks/stat/count/ (accessed 9 February 2019).
10. Mishchenko V., Neznamova A. (2011). Bazel III: novi pidxody do pehyliuvannia bankivckoho cektopy [Basel III: Now go to the peacekeeping baccalaureate]. *Vicnyk Natsionalnoho banku Ukrainy* [Analyst of the National Bank of Ukraine], no 1, pp. 4–9.
11. Ofitsiinyi sait NBU [Official site of NBU]. Available at: https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=71475860 (accessed 1 February 2019).
12. Rudenko V. Natsbank razdal bankam domashnee zadanye [The National Bank distributed homework to banks]. Available at: https://minprom.ua/digest/247939.html (accessed 2 February 2019).
13. Turbanov A.V. (2012). Antykryzysnie mekhanyzm v bankovskoi systeme [Anti-crisis mechanisms in the banking system]. *Denhy y kredyt* [Money and credit], no 1, pp. 20–23.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-131
УДК 338:48

Карпенко І.А., Мірзодаєва Т.В.
Національний університет харчових технологій

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У СФЕРІ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ ТА У СВІТІ

Анотація. Інновації є ключовими елементами, які стимулюють економіку у туристичній сфері. Дана галузь вимагає різноманітних видів інновацій, оскільки є однією з найбільш конкурентних у всьому світі. У статті розглядається роль інновацій у туристичному секторі в ринково-орієнтованому середовищі, де конкуренція є основним джерелом динаміки ринку. На основі дослідження туристичних послуг і продуктів, яким надають перевагу споживачі туристичних послуг, обґрунтовано необхідність розвитку інноваційних технологій у даній сфері. Розвиток інновацій у туристичній галузі України сприятиме залученню додаткових грошових коштів, зміцненню міжнародних бізнес-зв'язків і укріпленню власного положення на світовому туристичному ринку.

Ключові слова: інновації у туризмі, туристичне підприємство, нововведення, інноваційна діяльність, туризм.

Karpenko Iryna, Mirzodaeva Tetiana
National University of Food Technologies

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN UKRAINE AND THE WORLD

Summary. Innovations are key elements that stimulate the economy in the field of tourism worldwide. This industry requires different types of innovations, since it is one of the most competitive all over the world. The article considers the role of innovations in the tourism sector in a market-oriented environment, where competition is the main source of market dynamics. Based on research of tourism services and products preferred by customers, the need for the development of innovative technologies in this area was described. The development of innovative types of tourism can help Ukraine to attract more international cash transfers from investors, establish strong international business ties and strengthen its own position on the world stage of tourism industry. The main targer of the article is to describe practical usage of innovations in tourism sphere in Ukraine and abroad. Tourism is by right considered as a global socio-economical phenomenon of the modern world. According to the statistics of the World Tourism Organization, 10% of gross world product, 7% of total investment, 5% of tax revenues comes to this sphere [2]. The rapidly expanding tourism industry needs a new impetus, seeking innovations to justify its competitive position. This article discusses how to use modern information technology for the introduction of innovative services in the field of tourism. Innovations and the development of new services are important strategic features for growth and sustainable well-being for each industry, but especially for those industries where the market has a large number of offers and customers are choosing products and services from around the world, as is the case in tourism. Innovations provide updates and changes in goods and services in the tourism sector, since they are present in each region, facilitate the work of tourism workers, help promote the new and attract the client into the production process.

Keywords: tourism innovations, tourism company, innovations, innovation activity, tourism.

Постановка проблеми. Туризм по праву вважається глобальним соціально-економічним явищем сучасного світу. Згідно статистичним даним Всесвітньої організації туризму, на дану сферу надходить 10% валового світового продукту, 7% загального обсягу інвестицій, 5% податкових надходжень [2]. Індустрія туризму, яка розвивається швидкими темпами, має потребу у новому імпульсі, у пошуку інновацій для обґрунтування своїх позицій у конкурентній боротьбі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню інновацій у різних економічних сферах присвячено чималу кількість робіт вітчизняних та зарубіжних учених. Останнім часом вийшов ряд публікацій з проблеми інновацій у туризмі (В.С. Новіков, Н.Н. Малахова, Д.С. Ушаков, В.А. Молчанова, М.А. Ізотова, А.М. Клеймьонов та інші). На жаль, на даний час проблему досліджено у неповній мірі. У наукових працях не до кінця розглянуто процес створення та доцільного використання інноваційного менеджменту у туристичній галузі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У даній статті розглянуто яким чином можна використати сучасні інформаційні технології для впровадження інноваційних послуг у сфері туризму.

Мета статті. Головною метою даної роботи є практичне застосування інновацій в туристичній галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інновації та розвиток нових послуг є важливими стратегічними характеристиками для забезпечення зростання і сталого добробуту для кожної галузі, але особливо для тих галузей, де на ринку велика кількість пропозицій, і клієнти вибирають продукти і послуги з усього світу, так як це відбувається в туризмі. Існують різні визначення терміну «інновація», який походить від латинського слова «innovatio», що означає створення чогось нового. Різноманітність визначень полягає в різних цілях вивчення цього явища.

Ймовірно, найбільш придатне визначення – це визначення, дане Шумпетером (1997), який виділив чотири області, в яких компанії можуть впроваджувати інновації:

1) створення нових або поліпшених продуктів;
2) впровадження нових виробничих процесів;

© Карпенко І.А., Мірзодаєва Т.В., 2019

3) розробка нових ринків збуту;

4) реорганізація та/або реструктуризація компанії [1].

Ця категоризація чітко відрізняє інновації від незначних змін у складі та/або постачанні товарів у вигляді розширення продуктових лінійок, додавання сервісних компонентів або диференціації продукту.

У сьогоднішньому все більш конкурентному середовищі вчені та дослідники зосереджуються на необхідності та важливості інновацій для досягнення стійких конкурентних переваг та орієнтації на вдосконалення продуктів, процесів, методів або процедур.

Інноваційні процеси, що проводяться підприємствами, дозволяють з однієї сторони зменшити витрати підприємств і підвищити їхню якість, а з іншої – задовольнити потреби і бажання споживачів, що постійно змінюються.

У той час як інноваційний процес має переваги, які полягають в отриманні конкурентних переваг для підприємств, підвищенні якості та іміджу, а також у наданні клієнтам можливості повністю задовольняти свої потреби і побажання, він може час від часу стикатися з деякими перешкодами, оскільки інноваційний процес має складну, ризиковану і непередбачувану структуру.

Є багато факторів, що впливають на інновації на підприємствах.

Відсутність підтримки з боку вищого керівництва і мотивація людей до впровадження інноваційної культури, необхідність розробки ідей, які не можуть бути легко імітовані конкурентами, необхідність збереження інновацій, опір співробітників. Для інновацій різноманітність побажань і очікувань клієнтів є елементами, які можуть запобігти інновації. З іншого боку, такі чинники, як невдачі в управлінні проектами, відсутність необхідних ресурсів, часу і конкуренція можуть перешкоджати або заважати їм ефективно виконувати інноваційну діяльність.

Підприємства обирають тип інновацій відповідно до причин розвитку. Наприклад, підприємство, яке хоче розвиватися, може впроваджувати інновації в управлінських процесах або на ринку (створення нового туру, розроблення мобільного додатку фірми).

У секторі туризму різні компанії, такі як готелі, ресторани, туристичні агентства, компанії з прокату автомобілів і розважальні компанії, надають різні послуги. Сектор туризму є орієнтованим на попит. Однак для туристів, які беруть участь у туристичній діяльності та потребують послуг цих компаній, туризм – це не просто бізнес, який пропонує туристичні продукти. Через абстрактність туристичних продуктів соціокультурна структура місцевого населення, а також психологія і звички туристів також впливають на туристичний досвід. Тому компанії в цьому секторі конкурують один з одним, щоб задовольнити туристів і завоювати їх лояльність. З цієї причини інновації необхідні для отримання конкурентних переваг.

Ще одна причина інноваційної туристичної політики полягає в підвищенні продуктивності і стимулюванні зростання. Це може статися тільки тоді, коли клієнт задоволений новою послугою або товаром.

Інновації в індустрії туризму характеризуються обмеженими науковими та політичними міркуваннями. У якості відправної точки інновації (на відміну від винаходу) можна визначити ринкове застосування нових процесів, продуктів або форм організації. Таким чином, однієї ідеї для нового процесу або продукту недостатньо.

Ідея повинна мати потенціал для комерціалізації і повинна бути розвинена до такої міри, щоб її можна було протестувати на ринку. Використання прикладу з туризму: туристичний продукт «альпійський оздоровчий туризм» як і раніше є ідеєю (винаходом), в той час як заснований на аюрверді лікувальний туризм вже є новим або інноваційним продуктом в родині оздоровчого туризму.

Інновації в області інформаційних і комунікаційних технологій в туризмі дозволяють підприємствам більш ефективно і результативно аналізувати цю інформацію від клієнтів. Це дозволяє створювати бази даних для інновацій, які повинні бути розроблені в продукті, процесі, на ринку або в межах підприємства.

У цьому контексті індустрію туризму можна розглядати як окремо, так і у зв'язку з технологіями.

Технологія входить в індустрію туризму через комп'ютерні системи бронювання, глобальні дистриб'юторські системи (GDS), Інтернет і інтелектуальні технології (з'єднані через датчики і «хмари даних»).

Smart-концепція використовується в технологічних, економічних і соціальних розробках, які підтримуються технологічною інфраструктурою. У цих розробках найбільш важливим показником розгляду smart-концепції є те, що в розробках використовуються технологічне сприйняття, масивні дані, відкриті дані, нові способи зв'язку та обміну знаннями. Smart-концепція приносить переваги в спілкуванні і синхронізації між людьми або установами, а не індивідуальні вигоди. Оскільки інтелектуальні системи роблять світ маленьким селом, вони прискорюють обмін даними, забезпечують інтеграцію даних і обмін ними, а також інтерпретують і оптимізують складні аналітичні моделі. Таким чином, можуть бути прийняті більш точні оперативні рішення.

Підприємства шукають способи постійного поліпшення якості своїх продуктів і послуг, які можуть привести до успіху. Матеріальні продукти включають в себе такі товари, як будильники, штори або фени в готельних номерах, нематеріальні послуги включають такі послуги, як швидкість інтернету в готелі або час прибирання номера. Для задоволення потреб клієнтів ці продукти і послуги повинні час від часу вдосконалюватися або замінюватися інноваціями в рамках технологічних змін. Зокрема, відгуки клієнтів є важливим ресурсом для цих розробок. Інший шлях – бути відкритими для викликів, слідувати новим тенденціям, вивчати нові технології і продукти. Насправді, підприємства не залишаються позаду конкурентів і не втрачають клієнтів.

В даний час розробляються нові продукти і послуги з урахуванням технологічних розробок. Ось деякі з них:

1. Інтернет-сайти соціальних мереж (Facebook, Booking.com). Якщо раніше туристичні агентства або посередники вибирали з обмеженого числа готелів, представлених

в каталогах, то в даний час бронювання готелів, літаків і ресторанів можна здійснювати в будь-якій точці світу через соціальні мережі. Існуючі і потенційні клієнти можуть легко знайти місця в номері, який вони хочуть, в межах цінових діапазонів, які вони вибирають. З впровадженням інтелектуальних систем в туристичному секторі зростаючі канали соціальних мереж дозволяють відстежувати онлайн-бронювання, а також відстежувати позитивні або негативні відгуки споживачів. Таким чином, споживачі можуть зацікавитися послугами навіть невеликих готелів, які не входять до відомих мереж і не визнаються, і ці готелі можуть бути «преведені в дію».

2. Використання технологій в індустрії гостинності (планшети в гостьових кімнатах і ресторанах, клавіші для смартфонів). Одним з видів інновацій є продуктова інновація. У таких нововведеннях істотні поліпшення зроблені в існуючих продуктах, щоб забезпечити поліпшення з точки зору ефективності та швидкості. Методи, які використовуються в процесних інноваціях, удосконалюються. Цілями таких інновацій в товарах і послугах повинно стати підвищення задоволеності клієнтів. Тому що підвищення задоволеності клієнтів принесе підприємствам лояльність споживачів і конкурентні переваги.

У цьому контексті технологічні інновації, які можуть використовуватися на підприємствах гостинності, розглядаються як поліпшення в продуктах і процесах. Наприклад, в наш час люди часто подорожують зі своїми смартфонами, планшетами та комп'ютерами. Під час своїх подорожей ці люди потребують інтернет-послуги в приміщенні, де вони проживають. Хоча багато готелів раніше пропонували інтернет-послуги за визначеними тарифами на годину, але тепер вони починають надавати цю послугу безкоштовно в різних частинах готелю (лобі, ресторани, фітнес-центр, номери).

Смартфони тепер також працюють як ключі від номерів в деяких готелях. Готелі все частіше встановлюють інтелектуальні системи доступу в номери, які дозволяють гостям відкривати свої двері, просто проводячи телефонами по клавіатурі без ключа на двері. Starwood (власник готельних мереж Sheraton, Weston і W) вже модернізував 30 000 кімнатних замків в 150 готелях за допомогою цієї системи, і Hilton буде впроваджувати аналогічну систему. З цією системою гості не втратять свої ключі, і співробітники фронт-офісу не будуть залучені в процес обміну ключами.

3. Спеціальне розміщення (готелі з капсулами). Одним з нововведень в готельному бізнесі сьогодні є розміщення в капсулі, яка була вперше розроблена в Японії в 1970-х роках і яка потім поширилася по всьому світу. У капсульних готелях, які вважаються одним з типів «проживання за розумними цінами», гості залишаються в коробчатих відсіках, де вони можуть тільки лежати і спати.

4. Готелі майбутнього (роботизовані і космічні готелі). В даний час є також готелі, в яких «працюють» роботи. Наприклад, ці роботи приносять рушники для гостей в басейні готелю Aloft Cupertino в Каліфорнії, збирають і розміщують багаж в Yotel в Нью-Йорку, а також реєструють гостей в готелі Weird в Японії.

В майбутньому очікується, що роботи прибиратимуть кімнати, а технологічні інновації знизять експлуатаційні витрати готелів.

Готелі на орбіті запропонують послуги, що надаються як і в інших готелях: приватні кімнати, харчування, бари. Але вони також запропонують два унікальних досвіди: приголомшливий вид на Землю і космос та нескінченну розвагу жити в невагомості, включаючи додаткові можливості, такі як космічна ходьба.

Висновки і пропозиції. Туристичний сектор, що має велике економічне і соціальне значення у всьому світі, знаходиться під впливом сучасних інноваційних практик. Сектор туризму, орієнтований на людину за своєю природою, відкритий для створення нових послуг з метою підвищення задоволеності клієнтів. Сектору буде важко розвиватися в умовах, коли рівень задоволеності замовника не забезпечується; технологічні та екологічні умови ігноруються. З цієї причини проводяться дослідження інноваційних програм.

В даний час як конкурентне середовище, так і потреби та побажання споживачів постійно змінюються в сфері туризму. У цих умовах туристичні підприємства продовжують тримати руку на пульсі ринку і впроваджувати різні інновації.

Інновації забезпечують оновлення та зміни в товарах і послугах в туристичному секторі, оскільки вони присутні в кожній області, полегшують роботу працівників туризму, допомагають просувати нове і залучають клієнта в виробничий процес.

Сучасні інноваційні практики доступні в туристичному секторі по всьому світу як частина інтелектуальних технологій. Розробка цих прикладів в короткостроковій і довгостроковій перспективі і перетворення нових ідей і винаходів на ринку важливі для майбутнього туризму. Інтелектуальні технології полегшують ділове життя, скорочують тривалість роботи, проте навіть в найближчий час деякі професії можуть просто зникнути. Тому необхідно звертати увагу на потребу в людській праці в туризмі, який є трудомісткою галуззю, не зважаючи на впровадження автоматизованих технологій.

Список літератури:

1. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. Пер. з англ. В. Старка. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 242 с.
2. Колесник О.О. Оцінка інвестиційного забезпечення розвитку туризму в Україні. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/kolesnyk6.htm

References:

1. Schumpeter J. Teoriia ekonomichnoho rozvytku: doslidzhennia prybutkiv, kapitalu, kredytu, vidsotka ta ekonomichnoho tsyklu. Per. z anhl. V. Starka. Kyiv : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2011. 242 s.
2. Kolesnuk O.O. evaluation of investment development of tourism in Ukraine. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-132
УДК 65.012.8;346.14

Кріпкий А.Ю.
Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

Анотація. На сучасному етапі розвитку економіки України адаптація вітчизняного корпоративного законодавства до загальновизнаних європейських норм є однією з основних передумов досягнення привабливості корпоративного сектору України для інвесторів. Висвітлено основні законодавчі норми регулювання корпоративної безпеки підприємств в Україні. Наведено основні зміни в законодавстві, що обумовлені європейським вектором економіко-політичного розвитку держави, з зазначенням їх можливого впливу на корпоративний сектор. Наведено критичний аналіз діючих змін корпоративного законодавства з огляду на їх вплив на корпоративну безпеку підприємств України. Визначено, що зміни, які були реалізовані з цих питань на даний момент мають переважно негативні тенденції, адже через підвищення вимог до корпоративного управління в публічних акціонерних товариствах та вимог фондових бірж до перебування акцій цих товариств у лістингу привели до того, що значна кількість підприємств була вимушена змінити форму власності.

Ключові слова: корпоративний сектор, корпоративне управління, корпоративна безпека, правове забезпечення, діючі законодавчі норми.

Kripky Andrii
Simon Kuznets Kharkov National University of Economics

LEGAL PROVISION OF CORPORATE SAFETY OF ENTERPRISES OF UKRAINE

Summary. At the current stage of development of the Ukrainian economy, adaptation of domestic corporate legislation to the generally accepted European norms is one of the main prerequisites for achieving the attractiveness of the corporate sector of Ukraine for investors. The main legislative norms of corporate security regulation of enterprises in Ukraine are highlighted. The main changes in the legislation, which are caused by the European vector of economic and political development of the state, with indication of their possible influence on the corporate sector are presented. A critical analysis of the current changes in corporate legislation is given in view of their impact on the corporate security of Ukrainian enterprises. In particular, it is determined that for public joint stock companies and joint-stock companies it is mandatory to create three new types of committees, which should become a pledge of effective corporate governance, which are endowed with real rights for decision-making. In addition, the emergence of such institutions as squeeze-out and sell-out. Sell-out will allow minority shareholders to avoid losses from holding small shares. At the same time, it has been determined that the changes that have been made on these issues are currently mostly negative trends, as the increased requirements for corporate governance in public joint stock companies and the requirements of stock exchanges for the presence of shares in these companies in the listing led to the fact that, that a considerable number of enterprises was forced to change the form of ownership. All this creates unfavorable conditions for the formation and maintenance of corporate security of domestic enterprises, which is directly reflected in the results of their economic activity.

Keywords: corporate sector, corporate governance, corporate security, legal framework, current legislation.

Постановка проблеми. Сучасна ситуація в Україні має не найкращі відголоски для корпоративного сектору: нині існує тенденція щодо зменшення кількості акціонерних товариств, які відіграють важливу роль в економіці держави, адже цей вид господарських товариств створює найбільшу частку ВВП країни. Складна економічна ситуація в Україні породжує підвищений ризик збитковості акціонерних товариств. В той же час визначення європейського вектора розвитку держави в моделі міжнародного співробітництва як пріоритетного передбачає використання загальноєвропейських стандартів у галузі права. Особливо актуальним у цьому контексті є проведення такої роботи у сфері корпоративного законодавства. Це зумовлено тим, що на сучасному етапі розвитку економіки України адаптація вітчизняного корпоративного законодавства до загальновизнаних європейських норм є однією з основних передумов досягнення привабливості корпоративного сектору України для інвесторів. З огляду на таке особливої уваги набувають питання корпоративної безпеки підприємств в цілому та формування її правового забезпечення зокрема.

Аналіз досліджень та публікацій. Теоретичним обґрунтуванням питання корпоративного управління, а також у вивченням основних моделей корпора-тивного управління займались учені-економісти: І. Ансофф, В. Євтушевський [1], Д. Паунд [11], А. Педько [12], С. Румянцев [13] та ін. Значну увагу дослідженням адаптації корпоративного законодавства України до права ЄС приділяли такі вчені, як Кібенко О.Р. [7], Муравйов В., Мушак Н. [8] та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В Україні процеси формування нормативного регулювання корпоративного управління почалися ще на початку 90-х рр. Проте, незважаючи на прийняття досить широкої нормативної бази, багато проблем все ще не вирішено. Корпоративне управління загалом залишилось на досить невисокому рівні.

Мета статті. Визначення діючих законодавчих норм, які можна вважати правовим забезпеченням корпоративної безпеки підприємств в Україні.

© Кріпкий А.Ю., 2019

Виклад основного матеріалу дослідження. Основним нормативним документом, що регламентує діяльність корпоративних (акціонерних) товариств в Україні, є Закон «Про акціонерні товариства» [2]. Цей закон був прийнятий у 2008 р. та поклав початок новому етапу історії корпоративного управління в нашій країні. Відповідно до нього замість відкритих та закритих акціонерних товариств (ВАТ та ЗАТ) з'явилися публічні та приватні акціонерні товариства (ПАТ та ПрАТ), а усі підприємства мали змінити свою форму на нову до 2015 р. Тоді було введено обмеження щодо кількості акціонерів у ПрАТ, а саме не більше 100 осіб. Тому більшість акціонерних товариств була змушена вибрати публічну форму або реорганізуватися у товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ).

До 2010 р. у структурі акціонерних товариств приблизно 1/3 займали відкриті акціонерні товариства, а 2/3 – закриті. З 2010 по 2015 рр. Державна служба статистики України не публікувала дані про кількість ВАТ, ЗАТ, ПАТ та ПрАТ у зв'язку з тим, що багато підприємств проводили зміну організаційно-правової форми або реорганізацію відповідно до вимог законодавства. Однак досі половина акціонерних товариств не зробила зміну на ПАТ або ПрАТ. На 1 січня 2018 р. в Україні нараховувались 14 710 акціонерних товариств [10], з яких 35% є приватними, а 15% – публічними.

Угода про асоціацію [14], ратифікована Верховною Радою України 16 вересня 2014 р. [6], стала поштовхом до початку активної зміни правового забезпечення корпоративної діяльності та адаптації корпоративного законодавства України до права ЄС. Саме Угода про асоціацію повинна стати системоутворюючим правовим документом, який визначатиме основні параметри поступового входження вітчизняної правової системи, у тому числі корпоративного законодавства, в європейський правопорядок [9].

У 2014 р. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку затвердила нову редакцію стратегічно важливого документа, а саме Принципів корпоративного управління. Він не лише систематизував статус та механізми реалізації положень корпоративного управління, але й узагальнив світові тенденції розвитку у цій сфері, оскільки був створений на базі Принципів корпоративного управління ОЕСР (Організації економічного співробітництва та розвитку). Прийнято вважати, що саме цей документ узагальнює глобальне бачення складових ефективного корпоративного управління [3].

З 2015 р. було знижено кворум загальних зборів акціонерів з 60% до 50%. Зараз загальні збори акціонерного товариства мають кворум за умови реєстрації для участі у них акціонерів, які сукупно є власниками більш ніж 50% голосуючих акцій [8].

З травня 2016 р. Закон «Про акціонерні товариства» потребує, щоб усі публічні акціонерні товариства знаходилися у лістингу фондових бірж. При цьому перелік вимог до емітентів щодо внесення та перебування їх акцій у лістингу посилила як Національна комісія з цінних паперів і фондового ринку, так і фондові біржі. Для того, щоб відповідати хоча б мінімальним вимогам фондової біржі, які висуваються до акціонерних товариств, необхідно вивести до вільного обігу не менше 10% акцій.

Для виконання нових вимог законодавства акціонерні товариства мали провести певні структурні зміни до 1 січня 2018 р. Багато з них вибрали шлях перетворення з публічної форми на приватну форму акціонерного товариства. Так, у 2015 р. 54% акціонерних товариств були зареєстровані у публічній формі. У 2017 р. їх залишилось лише 30%. При цьому питома вага приватних акціонерних товариств за цей час зросла із 46% до 70% [10].

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України про захист прав інвесторів» [3] з 1 травня 2016 р. В Україні введено новий суб'єкт корпоративних відносин, а саме незалежний член наглядової ради (незалежний директор). У моделях корпоративного управління, прийнятих багатьма країнами, незалежний директор – це важлива ланка у прийнятті рішень, і він часто відповідає за контроль виконання управлінських рішень, внутрішній аудит, ризик-менеджмент тощо. В Україні незалежний директор буде членом наглядової ради і, крім участі в реалізації стандартних повноважень наглядової ради, буде наділений деякими специфічними функціями. Насамперед це пов'язане з діяльністю комітетів наглядової ради, створення яких з 1 травня 2016 р. є обов'язковим для публічних акціонерних товариств та акціонерних товариств, 50 і більше відсотків акцій яких прямо чи опосередковано належать державі. Загалом незалежні директори покликані забезпечувати максимально ефективне управління бізнесом і протидіяти зловживанням менеджменту.

В публічних акціонерних товариствах та акціонерних товариствах за участю держави обов'язковими є створення та функціонування трьох видів комітетів, а саме комітету з питань аудиту; комітету з питань визначення винагороди посадовцям підприємства та комітету з питань призначень (останні два можуть бути об'єднані). Зазначені комітети складаються виключно або переважно з членів наглядової ради, які є незалежними директорами, й очолюються ними. Комітети мають стати запорукою ефективного корпоративного управління, які наділені реальними правами для прийняття рішень. Адже, наприклад, питання аудиту та винагород розглядає наглядова рада акціонерного товариства відповідно до про-позицій відповідних комітетів. Але нові норми цього Закону можуть трактуватись неоднозначно. Так, наприклад, не існує заборони щодо того, що незалежний директор може бути членом декількох комітетів.

Крім цього, з 1 січня 2016 р. Публічні акціонерні товариства, які перебувають у першій категорії лістингу, зобов'язані забезпечити, щоб наглядова рада принаймні на 25% складалася з незалежних директорів [3]. Розглядаючи критерії незалежності директорів, такі як «відсутність істотної додаткової винагороди від підприємства» та «відсутність істотних ділових відносин упродовж попереднього року між кандидатом на посаду незалежного директора й підприємством», існує сумнів щодо їх об'єктивності. Наприклад, незрозумілим є критерій «істотний», а також якою мірою та в який

спосіб він буде визначатися. Слід зазначити, що в європейських країнах таких розмитих вимог не має. На думку Н. Корж [8], з огляду на критерій здатності забезпечувати максимально ефективне управління бізнесом та протидіяти зловживанням менеджменту ця особа має бути перш за все порядною людиною та освіченим стратегом і, відповідно до українських реалій, не мати жодних економічних зв'язків та ділових відносин з підприємством чи акціонерами.

У січні 2018 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення ведення бізнесу та залу-чення інвестицій емітентами цінних паперів» № 2210-19 від 16.11.2017 р. [5]. Відповідно до Закону було внесено зміни до 27 нормативно-правових актів. Не виключенням став й ЗУ «Про акціонерні товариства» [4], до якого внесено майже 300 змін. Умовно їх можна поділити на такі основні блоки:

1) зміна підходу до поняття публічної та приватної компанії;

2) посилення вимог до публічних та спрощення для приватних компаній;

3) допуск акцій приватних товариств до торгів на біржі;

4) скасування необхідності публікацій у офіційному друкованому виданні Комісії;

5) зміна порядку скликання та проведення загальних зборів акціонерів;

6) зміна порядку формування та компетенцій Наглядової ради;

7) обмеження прав акціонерів;

8) перерозподіл повноважень між органами товариства;

9) усунення протиріч у процедурах squeeze-out, sell-out & takeover.

Найбільш радикальною можна вважати зміну підходу до визначення публічності компанії. Так, згідно Закону, публічним акціонерним товариством є акціонерне товариство, щодо акцій якого здійснено публічну пропозицію та/або акції якого допущені до торгів на фондовій біржі в частині включення до біржового реєстру. Крім того, до торгів на фондовій біржі допустили акції приватних акціонерних товариств. Наразі вже навіть є угоди на біржі з акціями ПрАТ.

Багато змін запроваджено у питаннях повноважень органів товариства та особливостях формування Наглядової ради. Вперше за історію України було запроваджено абсолютну виключну компетенцію Наглядової ради. Це така компетенція, яка не може бути розглянута навіть вищім органом акціонерного товариства – Загальними зборами акціонерів (окрім випадків, передбачених законом). З офіційних джерел це пояснювалось ризиками скасування у майбутньому рішень Наглядової ради загальними зборами, що викликало ризики та невизначеність для контрагентів. Як на мене – жодних юридичних ризиків для подальшого скасування рішення Наглядової ради не було. Під час обговорення цього законопроекту на офіційному круглому столі неодноразово підіймалось це питання, але залишилось без уваги.

Також важливими змінами Закону є запровадження можливості віднесення до компетенції Наглядової ради повноважень з розпорядження всім майном Товариства та прийняття рішень щодо надання згоди на вчинення правочинів на будь-яку суму. Так, Законом посилено вимоги до незалежних директорів у складі Ради, практично усунуто щілини через які «незалежними директорами» ставали рядові співробітники материнської компанії, але все ж таки передача такого обсягу повноважень передчасне для українських реалій. Крім того, за такої структури корпоративного управління міноритарні акціонери фактично позбавлені можливості застосувати своє право на обов'язковий викуп при прийняті рішення про надання згоди на вчинення значних правочинів. Ще міноритарних акціонерів позбавили права на обов'язковий викуп при прийнятті рішення про зміну типу товариства (за певних умов). Найнеприємнішим для міноритарних акціонерів стало позбавлення їх права на викуп при попередньому наданні згоди на вчинення значних правочинів. Тепер ніщо не перешкоджає попередньо погодити правочин, який відбудеться через тиждень, а акціонери нічого не зможуть з цим зробити.

Однією з позитивних змін можна вважати скасування публікацій повідомлень емітента. Це дозволить зменшити витрати акціонерного товариства на корпоративну діяльність. Єдине що дата набуття чинності – 01.01.2019 р . Вимога до публікації повідомлення про скликання загальних зборів акціонерів вже набула чинності, але майже всі Статути мають таку норму. Отже, 2018 рік може стати останнім роком публікацій акціонерних товариств.

Закон [7] ввів поняття домінуючого та значного контрольних пакетів акцій. Домінуючий контрольний пакет акцій – це пакет у розмірі 95 і більше відсотків простих акцій акціонерного товариства. Значний контрольний пакет акцій – це пакет у розмірі 75 і більше відсотків простих акцій публічного акціонерного товариства.

Також Закон ввів такі інститути, як squeeze-out і sell-out. Sell-out дозволятиме міноритарним акціонерам вимагати від акціонера- власника 95% акцій товариства придбання за справедливою ціною акцій, що їм належать. За допомогою цього механізму міноритарні акціонери зможуть уникнути збитків від володіння дрібними пакетами акцій. Інститут squeeze-out передбачає, що акціонер-власник 95% акцій товариства матиме право вимагати від міноритарних акціонерів обов'язкового продажу належних їм акцій.

Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку надається право здійснювати контроль за виконанням учасниками ринку вимог спеціальних процедур і право вжиття заходів впливу до учасників, які не виконують вказане. Крім того, передбачається обов'язкове розкриття інформації про зміну власників акцій, яким належать 5 і більше відсотків простих акцій публічного акціонерного товариства, про придбання особою пакета акцій в розмірі 50 і більше відсотків або 75 і більше відсотків, або 95 і більше відсотків акцій товариства, а також інформації про таких власників акцій.

Однак, не зважаючи на всі зазначені зміни у законодавчому регулюванні діяльності корпоративного сектору Україна у 2017 р. згідно з оцінками Глобального рейтингу конкуренто-

спроможності (GCI) з корпоративної етики Україна посідала 102 місце зі 137 країн [15], в той час, коли у 2014 р. 98 місце зі 144 країн.

Висновки і пропозиції. Таким чином, можна стверджувати, що процес адаптації діючого корпоративного права України до норм ЄС можна охарактеризувати як довготривалий та повільний. Усі зміни, які були реалізовані з цих питань на даний момент мають переважно негативні тенденції, адже через зміни підвищення вимог до корпоративного управління в публічних акціонерних товариствах та вимог фондових бірж до перебування акцій цих товариств у лістингу привели до того, що значна кількість підприємств була вимушена змінити форму власності. Усе це створює несприятливі умови для формування та забезпечення корпоративної безпеки вітчизняних підприємств, що безпосередньо знаходить своє відображення в результатах їх господарської діяльності.

Список літератури:

1. Євтушевський В.А., Євтушевський В.А., Ковальська К.В., Бутенко Н.В. Стратегія корпоративного управління. Київ : Знання, 2007. 287 с.
2. Про акціонерні товариства: Закон України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI / Верховна Рада України. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/514-17/page (дата звернення: 10.01.2019).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів: Закон України від 7 квітня 2015 р. № 289-VIII / Верховна Рада України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/289-19 (дата звернення: 10.01.2019).
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення рівня корпоративного управління в акціонерних товариствах: Закон України від 23 березня 2017 р. № 1983-VIII / Верховна Рада України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1983-19 (дата звернення: 10.01.2019).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення ведення бізнесу та залучення інвестицій емітентами цінних паперів: Закон України від 16.11.2017 р. № 2210-19 / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-19 (дата звернення: 10.01.2019).
6. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40. Ст. 2021.
7. Кібенко О.Р. Європейське корпоративне право на етапі фундаментальної реформи: перспективи використання європейського законодавчого досвіду у правовому полі України. Серія «Юридичний радник». Харків : Страйд, 2005. 432 с.
8. Корж Н., Пожванюк О. Особливості управління в акціонерних товариствах України. *Траектория науки*. 2017. Т. 3. № 6. С. 1–9.
9. Муравйов В., Мушак Н. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Віче*. 2013. № 8. С. 12–18.
10. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 10.01.2019).
11. Паунд Д. Будущая модель корпоративного управления. *Корпоративное управление*; пер. с англ. А. Куницына; ред. Е. Дронова. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2007. С. 86–110.
12. Педько А.Б. Власність, контроль і конфлікт інтересів в акціонерних товариствах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 325 с.
13. Румянцев С.А. Українська модель корпоративного управління: становлення та розвиток. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2003. 149 с.
14. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, підписана 27 червня 2014 р. / Кабінет Міністрів України. URL: http:// www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246581344 (дата звернення: 10.01.2019).
15. World Economic Forum (2018). The Global Competitiveness Report 2017-2018. URL: http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf

References:

1. Yevtushevs'kyy V.A., Yevtushevs'kyy V.A., Koval's'ka K.V., Butenko N.V. (2007). Stratehiya korporatyvnoho upravlinnya. Kyiv : Znannya, 287 s.
2. Pro aktsionerni tovarystva: Zakon Ukrayiny vid 17 veresnya 2008 r. Vol. 514-VI / Verkhovna Rada Ukrayiny. Available at: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/514-17/page (data zvernennya: 10.01.2019).
3. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo zakhystu prav investoriv: Zakon Ukrayiny vid 7 kvitnya 2015 r. Vol. 289-VIII / Verkhovna Rada Ukrayiny. Available at: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/289-19 (data zvernennya: 10.01.2019).
4. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo pidvyshchennya rivnya korporatyvnoho upravlinnya v aktsionernykh tovarystvakh: Zakon Ukrayiny vid 23 bereznya 2017 r. Vol. 1983-VIII / Verkhovna Rada Ukrayiny. Available at: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1983-19 (data zvernennya: 10.01.2019).
5. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo sproshchennya vedennya biznesu ta zaluchennya investytsiy emitentamy tsinnykh paperiv: Zakon Ukrayiny vid 16.11.2017 r. Vol. 2210-19 / Verkhovna Rada Ukrayiny. Available at: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-19 (data zvernennya: 10.01.2019).
6. Pro ratyfikatsiyu Uhody pro asotsiatsiyu mizh Ukrayinoyu, z odniyeyi storony, ta Yevropeys'kym Soyuzom, Yevropeys'kym Spivtovarystvom z atomnoyi enerhiyi i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoyi storony: Zakon Ukrayiny vid 16 veresnya 2014 r. Vol. 1678-VII / Verkhovna Rada Ukrayiny. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2014. Vol. 40. St. 2021.
7. Kibenko O.R. (2005). Yevropeys'ke korporatyvne pravo na etapi fundamental'noyi reformy: perspektyvy vykorystannya yevropeys'koho zakonodavchoho dosvidu u pravovomu poli Ukrayiny. Seriya «Yurydychnyy radnyk». Kharkiv : Strayd. 432 s.
8. Korzh N., Pozhvanyuk O. (2017). Osoblyvosti upravlinnya v aktsionernykh tovarystvakh Ukrayiny. *Traektoryya nauky*. T. 3. Vol. 6. S. 1–9.
9. Muravyov V., Mushak N. (2013). Harmonizatsiya zakonodavstva Ukrayiny z pravom Yevropeys'koho Soyuzu v ramkakh Uhody pro asotsiatsiyu mizh Ukrayinoyu ta YeS. *Viche*. Vol. 8. S. 12–18.

10. Ofitsiynyy sayt Derzhavnoyi sluzhby statystyky Ukrayiny. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua (data zvernennya: 10.01.2019).
11. Paund D. (2007). Budushchaya model' korporativnogo upravleniya. *Korporativnoe upravlenie*; per. s angl. A. Kunitsyna; red. E. Dronova. Moskva : Al'pina Biznes Buks, s. 86–110.
12. Ped'ko A.B. (2012). Vlasnist', kontrol' i konflikt interesiv v aktsionernykh tovarystvakh. Kyiv : Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya». 325 s.
13. Rumyantsev S.A. (2003). Ukrayins'ka model' korporatyvnoho upravlinnya: stanovlennya ta rozvytok. Kyiv : Znannya, KOO. 149 s.
14. Uhoda pro asotsiatsiyu mizh Ukrayinoyu, z odniyeyi storony, ta Yevropeys'kym Soyuzom, Yevropeys'kym Spivtovarystvom z atomnoyi enerhiyi i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoyi storony, pidpysana 27 chervnya 2014 r. / Kabinet Ministriv Ukrayiny. Available at: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246581344 (data zvernennya: 10.01.2019).
15. World Economic Forum (2018). The Global Competitiveness Report 2017–2018. Available at: http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-133
УДК 657.157

Куць Т.В., Вакуленко В.М.
Національний університет біоресурсів і природокористування України

ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ОБЛІКОВОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ДЕБІТОРСЬКОЇ ЗАБОРГОВАНОСТІ

Анотація. У статті висвітлено актуальність формування облікової політики сучасних підприємств та узагальнено теоретичні підходи до трактування поняття «облікова політика». Наведені фактори, які впливають на облікову політику. Представлено схему розробки та затвердження облікової політики. Розглянуто особливості формування облікової політики щодо дебіторської заборгованості та коротко проаналізовано її основні елементи. Обґрунтовано, що системна облікова політика щодо дебіторської заборгованості підвищує ефективність управління дебіторською заборгованістю підприємства, сприятиме оптимізації розміру сумнівної дебіторської заборгованості.

Ключові слова: бухгалтерський облік, дебіторська заборгованість, облікова політика, підприємство, управління дебіторською заборгованістю.

Kuts Tetyana, Vakulenko Viktoriia
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

BASES OF FORMATION OF ACCOUNTING POLICY OF RECEIVABLES

Summary. The urgency of forming accounting policy of modern enterprises is highlighted and theoretical approaches to the interpretation of the concept "accounting policy" are generalized. The accounting policy of the company is aimed at optimizing the process of display and generalization of accounting information in accordance with the specifics of the enterprise. Accounting policy is an important component of the accounting system, which covers all levels of its organization: methodological, technical, organizational. The following are factors that affect accounting policies: regulatory and regulatory requirements; availability of tax privileges; branch affiliation; organizational and legal form of the enterprise; organizational structure of the firm; level of personnel support. The general scheme of development and approval of the accounting policy is presented. The peculiarities of formation of the accounting policy for accounts receivable are considered, and its main elements are briefly analyzed. It is substantiated that the system accounting policy for accounts receivable improves the efficiency of management of receivables of the enterprise, will help to optimize the size of doubtful accounts receivable.

Keywords: accounting, receivable, accounting policy, enterprise, management of receivable.

Постановка проблеми. У ході здійснення господарсько-фінансової діяльності підприємства багаторазово виникає потреба проведення взаєморозрахунків із контрагентами та їх товарного кредитування. Впродовж періоду від постачання продукції до прибуття оплати від замовника, і виникає дебіторська заборгованість. За даними Державної служби статистики України, частка дебіторської заборгованості у складі оборотних активів підприємств у 2016 р. складала понад 65%. При цьому, негативною тенденцією є зростання рівня простроченої дебіторської заборгованості до 23% [1].

Тому, обліково-аналітичне забезпечення управління дебіторською заборгованістю, як передумови її ефективного використання, досягнення збалансованості за обсягами і термінами погашення, є актуальним і потребує подальшого дослідження.

Одним із важливих засобів поєднання державного регулювання та власних управлінських рішень підприємців щодо організації й ведення бухгалтерського обліку є облікова політика підприємства. Саме від обґрунтованості облікової політики залежать ефективність управління господарською діяльністю та стратегія розвитку в цілому.

Значну роль в управлінні також займає облікова політика щодо визнання та оцінки дебіторської заборгованості, застосування рахунків, організації документообігу та проведення інвентаризації розрахунків з дебіторами, здійснення ефективного контролю. Однак, на практиці спостерігається певний формальний підхід до формування облікової політики з наведених питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань формування облікової політики підприємства, включаючи питання щодо дебіторської заборгованості, займаються ряд вітчизняних науковців: Афанас'єва І.І., Бутинець Ф.Ф., Житний П.Є., Жук В.М., Загородній А.Г., Кужельний М.В., Олійник С.О., Сопко В.В., Чабан Г.В., Чумаченко М.Г., Щирба М.Т. та інші.

Однак, у багатьох наукових публікаціях розкриваються теоретичні та практичні підходи до розробки та затвердження облікової політики підприємства, а питання формування облікової політики в частині дебіторської заборгованості розкриваються фрагментарно.

Метою статті є узагальнення теоретичних розробок вітчизняних науковців щодо сутності облікової політики підприємства, дослідження засад формування облікової політики щодо обліку дебіторської заборгованості підприємства.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах власники підприємств зацікавлені у організації бухгалтерського обліку, яка забезпечить дієвий контроль і всебічний аналіз стану підприємства при мінімальних затратах праці і коштів.

У Законі України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні», визначено облікову політику, як сукупність принципів, методів і процедур, які використовуються підприємством для ведення бухгалтерського обліку і складання та подання фінансової звітності [9].

У МСФЗ (IAS) 8 «Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки» наведене подібне трактування облікової політики, як конкретних

© Куць Т.В., Вакуленко В.М., 2019

принципів, основ, домовленостей, правил та практик, які застосовані суб'єктом господарювання при складанні та поданні фінансових звітів» [5].

Наукові підходи вітчизняних вчених до визначення сутності поняття облікова політика наведено у таблиці 1. Хоча автори дещо по-різному розглядають сутність облікової політики, однак спільним є те, що облікова політика спрямована на оптимізацію процесу відображення та узагальнення облікової інформації відповідно до особливостей діяльності підприємства. Облікова політика – це важлива складова системи бухгалтерського обліку, яка охоплює всі рівні його організації: методичний, технічний, організаційний.

Найбільш повно визначення облікової політики наведено у Методичних рекомендацій щодо облікової політики підприємства та внесення змін до деяких наказів, де вказано, що у розпорядчому документі про облікову політику наводяться принципи, методи і процедури, які використовуються підприємством для ведення бухгалтерського обліку, складання і подання фінансової звітності та щодо яких нормативно-правовими актами з бухгалтерського обліку передбачено більш, ніж один їх варіант, а також попередні оцінки, які використовуються підприємством з метою розподілу витрат між відповідними звітними періодами [10].

Таким чином, підприємство самостійно визначає облікову політику (п. 5 ст. 8), де фіксує тільки ті принципи і методи бухгалтерського обліку та оцінки, які передбачають декілька варіантів обліку на вибір суб'єкта господарювання або щодо яких є певна невизначеність. При формуванні облікової політики підприємства визначальна роль покладена на керівника та головного бухгалтера [6; 11].

При цьому, відповідно до ст. 4 Закону України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні», передбачається послідовне і систематичне застосування підприємством обраної облікової політики, яка розробляється не на певний строк, а на тривалий період. Основним документом регулювання облікової політики на підприємстві є Наказ про облікову політику.

На формування облікової політики підприємства впливають різні зовнішні та внутрішні фактори, загальні та специфічні [12]. До найбільш вагомих ми відносимо наступні: законодавчо нормативні вимоги; наявність податкових пільг; галузева приналежність; організаційно-правова форма підприємства; організаційна структура фірми; рівень кадрового забезпечення. На думку Житного П.Є. та Афанас'євої І.І., найсуттєвішими чинниками формування облікової політики є приналежність до галузі економіки або виду діяльності, яка визначає порядок обліку деяких об'єктів, систему податкового та бухгалтерського фінансового обліку [2].

У економічній літературі виділяють різні підходи вітчизняних та зарубіжних вчених щодо порядку та змісту етапів формування облікової політики [13]. Процес формування облікової політики сучасного підприємства, на нашу думку, повинен включати етапи, які представлені на рис. 1.

Наведений порядок формування облікової політики забезпечить чітке розмежування етапів формування та дозволить швидко та ефективно її реалізувати. Дані етапи розташовано в логічній послідовності і виконання кожного наступного неможливе без завершення попереднього.

Однією із важливих складових облікової політики є обґрунтування засад щодо обліку дебіторської заборгованості підприємства. Методологічні основи формування в бухгалтерському обліку інформації про дебіторську заборгованість та її розкриття у фінансових звітах визначає П(С)БО 10 «Дебіторська заборгованість» [8].

Облік дебіторської заборгованості передбачає своєчасне і правильне документування операцій по розрахунках з дебіторами; своєчасне звірення розрахунків для ліквідації простроченої і безнадійної заборгованості; на основі цього здійснення контролю за дотриманням термінів і обсягу платежів по зобов'язаннях; контролю за дотриманням форм розрахунків, встановлених у договорах з контрагентами. Таким чином, облікова політика щодо дебіторської заборгованості підприємства суттєво впливає на показники фінансового стану та результати діяльності підприємства [11].

Як показує практика, на більшості вітчизняних підприємствах у Наказі про облікову політику питання оцінки дебіторської заборгованості розглядаються фрагментарно, встановлюється лише порядок формування резерву сумнівних боргів та порядок проведення інвентаризації дебіторської заборгованості. На нашу думку, така ситуація є недопустимою, а обліку розрахунків необхідно приділяти більше уваги.

Основні елементи облікової політики щодо дебіторської заборгованості детально проаналізовано Цегельник Н.І., які наведені на рис. 2.

Ми підтримуємо думку Цегельник Н.І. про те, що при формуванні облікової політики, необхідно чітко класифікувати дебіторську заборгованість підприємства з метою її поточного обліку та правильної оцінки в фінансовій звітності.

Для цього в наказі про облікову політику підприємства слід виділити перелік класифікаційних ознак та види дебіторської заборгованості, зазначити критерії віднесення довгострокової за-

Таблиця 1

Визначення облікової політики вітчизняними вченими

Ф.Ф. Бутинець	Облікова політика – це сукупність дій з формування комплексу методичних прийомів, способів і процедур організації і ведення бухгалтерського обліку, який відповідає особливостям діяльності підприємства, інтересам його власника та який необхідно розглядати з точки зору призначення бухгалтерського обліку [7].
М.В. Кужельний, В.Г. Лінник	Облікова політика – це сукупність конкретних методів і засобів організації і форм ведення бухгалтерського обліку, прийнятих підприємством на основі загальних правил і особливостей його роботи [4].
А.Г. Загородній	Облікова політика – це сукупність способів ведення бухгалтерського обліку (первинного нагромадження, вартісного вимірювання, поточного групування і підсумкового узагальнення фактів господарської діяльності) відповідно до особливостей його господарської діяльності [3].

Джерело: [3; 4; 7]

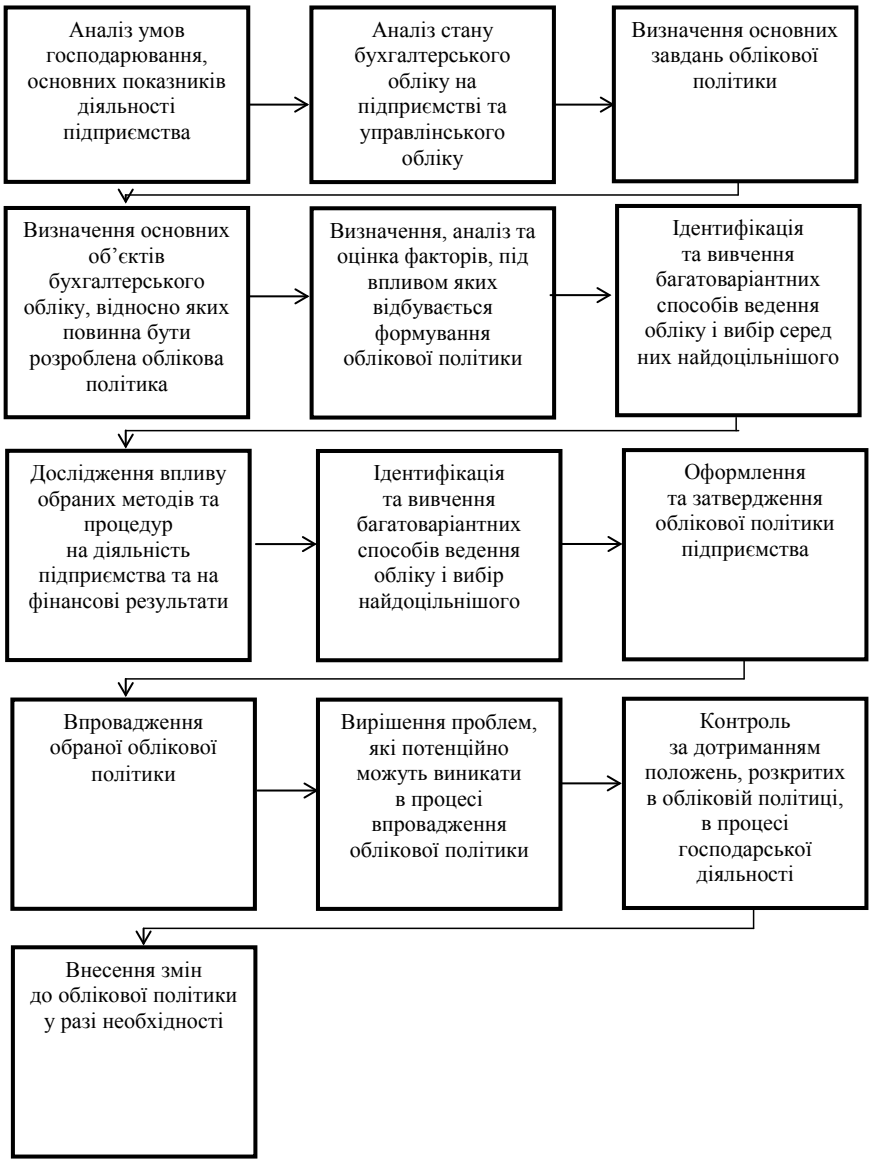

Рис. 1. Порядок розробки та затвердження облікової політики

Рис. 2. Елементи облікової політики щодо дебіторської заборгованості підприємства

Джерело: [11]

боргованості до складу необоротних активів підприємства та чітко розмежувати види поточної дебіторської заборгованості відповідно до здійснюваних операцій підприємства.

У Наказі про облікову політику слід зазначити всі знижки за оплату у короткий термін чи нарахування пені за затримку платежу з метою оптимального управління заборгованістю.

Встановлення порядку визнання дебіторської заборгованості сумнівною є також вкрай важливим. При цьому, особливої уваги потребує документальне підтвердження операцій із сумнівною та безнадійною дебіторською заборгованістю. Наприклад, якщо виникає прострочення терміну погашення дебітором, то підтверджувальним документом виступають договори або рахунки; у випадку банкрутства контрагента підтвердженням може бути постанова суду. Такий поділ сприятиме оптимізації процесу розрахунку резерву сумнівних боргів.

Висновки і пропозиції. Підприємство обирає та розробляє власну облікову політику з урахуванням специфіки діяльності та фінансового стану підприємства. Нині облікова політика – це важливий елемент системи бухгалтерського обліку, включаючи облік заборгованості за розрахунками з дебіторами.

Комплексна облікова політика щодо дебіторської заборгованості виступає основою ефективного управління дебіторською заборгованістю підприємства.

Список літератури:

1. Діяльність суб'єктів господарювання за 2016 рік : стат. зб. Державна служба статистики України, 2019. URL: http://www.ukrstat.gov.ua
2. Житний П.Є., Афанас'єва І.І. Фактори впливу на формування облікової політики торгово-виробничих підприємств. *Вісник ЖДТУ.* № 1(51). URL: http://ven.ztu.edu.ua/article/viewFile/68936/64942
3. Загородній А.Г. Бухгалтерський облік: основи теорії і практики. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2018. 280 с.
4. Кужельний М.В. Теорія бухгалтерського обліку. Київ : КНЕУ, 2011. 334 с.
5. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 8 (МСБО 8) Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_020
6. Олійник С.О. Облікова політика підприємства: порядок формування та контроль за її дотриманням. *Науковий огляд.* 2018. № 7(50). URL: http://oaji.net/articles/2017/797-1537549121.pdf
7. Організація бухгалтерського обліку За ред. Ф.Ф. Бутинця. Житомир : ПП «Рута», 2012. 528 с.
8. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 10 «Дебіторська заборгованість». Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0725-99
9. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV, зі змінами та доповненнями. Верховна Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-14
10. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо облікової політики підприємства та внесення змін до деяких наказів. Міністерство фінансів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v0635201-13
11. Цегельник Н.І. Формування облікової політики підприємства щодо обліку дебіторської заборгованості в системі розрахунків з покупцями. *Облік і фінанси.* 2014. № 4(66). URL: http://www.afj.org.ua/ua/article/226/
12. Чабан Г.В. Аналіз факторів впливу на формування облікової політики в системі управління підприємством. *Економічний вісник університету.* 2017. Вип. 32(1). С. 38–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2017_32%281%29__7
13. Щирба М.Т. Принципи та етапи облікової політики підприємства. *Світ фінансів.* 2007. № 4.С. 135–143.

References:

1. Deyalnist subiectiv gospodaruyvannya za 2016 rik: stat. zb. [Activities of economic entities for 2016 year : statistical yearbook]. 2017. URL: http://www.ukrstat.gov.ua
2. Zhytnyi P.E., Afanaseva I.I. Factory vplyvu na formuvannya oblikovoi polityky torgovo-vyrobnuchuh pidpryemstv [Factors influencing the formation of the accounting policy of trade and production enterprises]. URL: http://ven.ztu.edu.ua/article/viewFile/68936/64942
3. Zagorodniy A.G. (2018). Buhalterskyi oblik: osnovy teorii i practyky [Accounting: Fundamentals of Theory and Practice]. Lviv, 280 p.
4. Kuzhelnyi M.V. (2011). Teoriya buhalterskogo obliku [Theory of accounting]. Kyiv, 334 p.
5. Mizhnarodnui standart buhalterskogo obliku 8 Oblikovi polituku, zminu u oblikovuch otsinkah ta pomulky [International Accounting Standard 8 Accounting Policies, Changes in Accounting Estimates and Errors]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_020
6. Oliynyk S.O. (2018). Oblikova polityka pidpryemstva: poryadok formuvannya ta control za ii dotrymannyam [Accounting policy: essence, problems and featutes of application for enterprises]. URL: http://oaji.net/articles/2017/797-1537549121.pdf
7. Butunets F.F. (2012). Organizatsiya buhalterskogo obliku [Organization of accounting]. Zhutomir, 528 p.
8. Polozhennya (standart) buhalterskogo obliku 10 "Debitorska zaborgovanist" [Accounting Standards 10 "Accounts Receivable"]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0725-99
9. Pro buhalterskui oblik ta finansovu zvitnist u Ukraini [About Accounting and Financial Reporting in Ukraine]. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-14
10. Pro zatverdzhennya metoduchnuch recomendatsii schodo oblikovoi polituku pidpruemstva ta vnesennya smin do deyakuh nakaziv [On Approval of Methodological Recommendations on Enterprise Accounting Policies and Changes to Certain Orders]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v0635201-13
11. Tsehelnyk N.I. (2014). Formuvannya oblikovoi polityky pidpryemstva z obliku debitorskoi zaborgovanosti u systemi rozrahunkiv z pokuptsyamy [Development of Enterprise Accounting Policy on Accounting of Receivables within Payment System with Buyers]. URL: http://www.afj.org.ua/ua/article/226/
12. Chaban G.V. (2017). Analis factoriv vplyvu na formuvannya oblikovoi polityky u systemi upravlinnya pidpryemstvom [Analysis of the factors influencing the formation of accounting policies in the enterprise management system]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2017_32%281%29__7
13. Shirba M.T. (2007). Pryncypy ta etapy oblikovoi polityky pidpryemstva [Principles and stages of enterprise accounting policy]. *The world of finance.* No. 4. P. 135–143.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-134
УДК 339.9:330.34:608

Мержвинська А.М.
Національний авіаційний університет

КРЕАТИВНА ЕКОНОМІКА: ОСОБЛИВОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Анотація. Останнім часом для пожвавлення економічного зростання та збільшення зайнятості стратегічним пріоритетом у багатьох країнах є розвиток творчої індустрії. Сучасне економіка, як і сучасне суспільство все більшою мірою стає креативної, з'являються нові стратегії, які задовольняють будь-які соціальні потреби. У той же час, креативна економіка – досить розпливчасте поняття, в різних країнах світу в різні часи в нього включали різне розуміння. Об'єднує їх одна спільна риса – сфери діяльності базуються на людських знаннях і уміннях. Продукти креативної економіки це товари і послуги, поява яких неможливо без активного залучення їх творця. У статті розглянуто особливості формування креативної економіки в умовах постіндустріального суспільства, визначені основні напрямки і тенденції її розвитку.

Ключові слова: креативна економіка, нестандартні управлінські рішення, система соціально-економічних відносин, інноваційна діяльність, креативний менеджмент.

Merzhvynska Anna
National Aviation University

CREATIVE ECONOMY: FEATURES AND DEVELOPMENT TRENDS

Summary. Recently, in order to stimulate economic growth and increase employment, a strategic priority in many countries is the development of a creative industry. Modern economies, like modern society, are increasingly becoming creative, and new strategies are emerging that satisfy any social needs. At the same time, the creative economy – a rather vague concept, in different countries of the world at different times it included a different understanding. It unites them one common feature – the fields of activity are based on human knowledge and skills. Products of the creative economy are goods and services, the appearance of which is impossible without the active involvement of their creator. The concept of "creative economy" is increasingly found in the lexicon of economists and managers. According to many well-known scholars, the creative economy becomes and will continue to be one of the main forms of socio-economic development, the formation of an appropriate intellectual environment, the whole system of socio-economic relations will promote the development of creative abilities of people, creating them new creative ideas and their successful implementation in life. Recently, the global community is shifting from the economy of commodity-money relations to a creative economy. This is due to a number of objective reasons associated with the collapse of the old system. The experience of past years shows that the former system is not able to evolve into a more complex entity, capable of further economic development. Reduced productivity and efficiency of the primary sectors of the economy, such as agriculture, extraction of natural raw materials, which were the basis of the classical system of reproduction. Changes in the economic sphere have led to a qualitative change in the very essence of the economy, giving it a new image – an image of the economy of creative, essential innovation-oriented. At present, creativity becomes the main source of economic value. Intellectual property is replaced by such values as land, labor, capital as the most valuable economic resource. In the paradigm of the creative economy today diametrically opposed trends of progress and regression in social and economic development develop, fundamentally new socio-economic and cultural models, new types of creative socio-economic relations are formed. All this allows us, to a certain extent, to combine different directions of creative economic activity into a separate, independent, "creative" sector of the economy. There is a need to investigate what is today the concept of "creative economy", in what is its specificity and feature, which are today the trends of its development. In the article the peculiarities of formation of a creative economy in the conditions of postindustrial society are considered, the main directions and trends of its development are determined.

Keywords: creative economy, non-standard managerial decisions, system of social and economic relations, innovation activity, creative management.

Постановка проблеми. Поняття «креативна економіка» все частіше зустрічається в лексиконі економістів і управлінців. На думку багатьох відомих вчених, креативна економіка стає і буде надалі однією з головних форм соціально-економічного розвитку, формування відповідної інтелектуального середовища, всієї системи соціально-економічних відносин сприятиме розвитку творчих здібностей людей, створення ними нових творчих ідей і успішної їх реалізації в життя.

Останнім часом у світовій спільноті відбувається перехід від економіки товарно-грошових відносин до креативної економіки. Це відбувається в силу ряду об'єктивних причин, пов'язаних із занепадом старої системи. Досвід минулих років показує що колишня система не здатна еволюціонувати в більш складне утворення, здатне до подальшого розвитку економіки. Знижується продуктивність і ефективність галузей первинного сектора економіки, таких як сільське господарство, видобуток природного сировини, які були основою класичної системи відтворення. Зміни в економічній сфері привели до якісної зміни самої сутності економіки, надавши їй новий образ – образ економіки креативної, сутнісної орієнтованої на інновації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «креативна економіка» вперше був введений в науковий обіг Джоном Хокінсом в 2000 р. Спочатку відповідно до його концепцією, креативна економіка знайшла відображення в успішно

© Мержвинська А.М., 2019

розвивається креативному бізнесі. На його думку, особливість креативної економіки проявляється в системі специфічних соціально-економічних відносин між власне економікою і творчим підходом до її розвитку і вдосконалення. В результаті це призводить до розвитку нового креативного сектора постіндустріальної економіки, в основі якої лежить використання творчих та інтелектуальних ресурсів [1]. Дещо інша трактування терміну «креативна економіка» дається Річардом Флорида. Їм було покладено в основу виявлення креативної економіки ознака професій, роду занять працівників креативної індустрії [2].

Т.М. Амайстайл виділяє три необхідних елементи креативності [3]: 1) компетенцію: знання, навички, досвід; 2) творче мислення: гнучкість, винахідливість і наполегливість при знаходити власні шляхи розв'язання; 3) мотивацію: внутрішню – особиста зацікавленість у вирішенні проблеми, прагнення до самореалізації, і зовнішню – матеріальні заохочення і просування по службі.

В даний час креативність стає основним джерелом економічної цінності. Інтелектуальна власність приходить на зміну таким цінностям як земля, робоча сила, капітал як найбільш цінного економічного ресурсу [4].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В парадигмі креативної економіки сьогодні розвиваються діаметрально протилежні тенденції прогресу і регресу в соціально-економічний розвиток, формуються принципово нові соціально-економічні та культурні моделі, нові типи креативних соціально-економічних відносин. Все це дозволяє нам з певною мірою умовності об'єднати різні напрямки креативної економічної діяльності в окремий, самостійний «креативний» сектор економіки. Виникає необхідність дослідити що на сьогодні являє собою поняття «креативна економіка», в чому її специфіка та особливість, які на сьогодні тенденції її розвитку.

Метою роботи є визначення сутності креативної економіки і соціальних інновацій, уточнення особливостей її формування в умовах науково-технічного прогресу, визначення основних тенденцій і напрямків її розвитку.

Виклад основного матеріалу. В останні роки поняття «креативна економіка» часто ототожнюється з поняттям «економіка знань». При цьому мова йде про особливе секторі економіки, заснованому, перш за все, на різних видах інтелектуальної праці. Однак, обмежувати креативну економіку тільки даними ознакою недостатньо. До інших ознак креативної економіки ряд авторів відносять креативне мислення, креативне проектування, мають практичну спрямованість.

Креативна економіка вносить важливий внесок в забезпечення сталого розвитку суспільства, орієнтованого на людину. Структура креативної економіки істотно відрізняється від структури економіки індустріального суспільства. В її сферу входять розвиток аудіовізуальних процесів, дизайн, нові засоби масової інформації, сценічне мистецтво, видавнича справа, репродукування творів мистецтва... Ці галузі трактувалися як швидко зростаючі сектора і як важливі джерела доходів, які приносять величезний вклад в розширення ринку зайнятості та сприяють зростанню експортних надходжень... І хоча світова економічна криза знизила обсяг світової торгівлі, обсяги експорту продукції креативної індустрії зберегли тенденцію динамічного зростання.

Нова стратегія передбачає інший, новий шлях економічного розвитку вирішення виниклих проблем, забуваючи звичну ланцюжок системи економічних відносин «товар-гроші-товар». Креативна економіка привносить новий тип економічної залежності, яку описав формулою Джон Хокінс: креативна економіка цей твір творчого продукту на кількість фінансових трансакцій [1]. Творчий продукт він розглядає як товар або послугу, створені в процесі творчості і володіють економічної цінності. Трансакція є купівлю (впровадження) продукту творчості в реальне виробництво, результатом якого є отримання прибутку.

Креативну економіку відрізняють: безперервне інноваційний розвиток, опора на людський капітал, інвестиції в нові технології і проектні розробки, висока науко місткість виробництва продукції, висока конкурентоспроможність, спеціалізація і координація суб'єктів господарської діяльності, комплексне виробництво, що має міжгалузевий характер, високий рівень освіти і професійної підготовки працівників індустрії, правовий захист інтелектуального капіталу.

Креативні індустрії можна визначити як галузі, що об'єднують організації та підприємців, які в результаті залучення бізнес-навичок і різноманітних культурних навичок виробляють інтелектуальний продукт. Нові індустрії можна трактувати як особливий тип соціально-культурних практик, де основною інтригуючою домінантою виступає креативна компонента. Головною цінністю креативної економіки стає не традиційний капітал, а інтелектуальний капітал. Інтелектуальний продукт стає капіталом тоді, коли він може бути перетворений в реальні матеріальні ресурси. Тобто інтелектуальна власність – це не будь-яке отримане знання або ідея, якими володіє людина, а таке знання, яке включається в економічну діяльність і стає джерелом доходу. Такий капітал необхідно постійно підтримувати, поліпшувати, розширювати межі його застосування і збільшувати ступінь його корисності для творця, споживача і суспільства в цілому.

Інтелектуальний капітал є продуктом індивідуального або групового творчості. Простір ідей як основа інтелектуального капіталу не обмежена, на відміну від ресурсів і матеріальних благ. П. Бурдье називає цей вид капіталу інституціалізувати капіталом, об'єктивувати соціальними інститутами.

Ідея, зведена в статус продукту, набуває економічну вартість, матеріальну цінність і конкурентоспроможність на ринку товарів і послуг. При цьому інтелектуальний продукт повинен бути унікальним, оригінальним і функціональним. Унікальність виражається в особливому підході до способу виробництва продукту, який ніким раніше не був використаний. Оригінальність означає як створення чогось принципово нового, так і якісне перетворення вже створеного раніше. Функціональність забезпечує конкурентоспроможність.

Всі творчі продукти стають видами інтелектуального капіталу, охороняються різними ви-

дами права, які формують юридичну базу креативної економіки. Це авторське право, патентне право, торговельні марки і промислові зразки. До креативним індустріях, які підпадають під юрисдикцію авторського права, відносяться реклама, комп'ютерне програмування, дизайн, фотографія, кіно, відео, виконавчі види мистецтва, музика, аудіо та телебачення, видавнича справа, відеоігри, твори образотворчого та виразного мистецтв. Також до числа індустрій, які перебувають під захистом патентного права, відносяться фармацевтична промисловість, електроніка, інформаційні технології, промисловий дизайн, матеріали і комплектуючі вироби, хімія, машинобудування, космічна промисловість і транспортні засоби. Це результати наукових розробки досліджень, здійснюваних великими комерційними організаціями, науково-дослідними та технічними лабораторіями та інститутами, університетами.

Індустрії торгових марок і промислових зразків ще більш різноманітні, ніж патенти, що створює певні труднощі при їх виокремлення з-поміж інших індустрій креативної економіки [2].

Інтелектуальний продукт, звернений соціально-правовими інститутами в інтелектуальний капітал, залишається капіталом потенційним, а не актуальним до тих пір, поки він не реалізує свою енергію капіталу в реальному виробництві, у створенні доданої вартості та робочих місць. Цей процес трансформації потенційного інтелектуального капіталу в капітал актуальний і діючий здійснює не той, хто створив його «споживчу вартість» (конкретне знання, ідеї, значення), а той, хто організовує його впровадження в економічну реальність. Для того щоб реалізуватися вищезгаданої формулою Д. Хокінса необхідно реалізуватися якогось кількості фінансових трансакцій, потрібен суб'єкт, їх організуючий. Таким суб'єктом виступає менеджер, який організовує контакт, союз творчої сфери і виробництва. Саме менеджер, орієнтований на пошук в культурі потенційного інтелектуального капіталу, стає реальним двигуном креативної економіки. Варто відзначити, що безумовно, в реальному виробництві один і той же людина може виступати і творцем і організатором виробництва, але при цьому він все одно виконує різні функції.

Креативний менеджер здатний організувати нетипову ситуацію. Нова економіка стимулює появу більшої кількості креативних менеджерів, здатних просувати творчі продукти. Аналітичні, організаторські та творчі здібності забезпечують їх конкурентну здатність на споживчому ринку.

Таким чином креативність менеджера проявляється в активізації творчого потенціалу, його здатності творчо підходити до генерування ідей і вирішення проблемних ситуацій. Також вона проявляється здатністю правильно і своєчасно реагувати на різні нововведення і новації.

В такому ракурсі поняття «креативна економіка» асоціюється, по-перше, з оригінальною специфічною формою економічного мислення, що відрізняється від загальноприйнятих логічних типових схем і здатністю знаходити і реалізувати нові соціально-економічні зв'язки та моделі між явищами і процесами; по-друге, зі здібностями привносити щось нове, оригінальне, що не копіюється в різні сфери практичної діяльності; по-третє, постійною готовністю до вирішення нестандартних проблем і ситуацій.

Креативні рішення в економіці – результат творчого нестандартного підходу в прийнятті управлінських рішень. Креативні рішення в економіці проявляються, перш за все, в найвищої результативності вирішення соціально-економічних проблем і високої ефективності соціально-економічної діяльності.

Креативна економіка ґрунтується на методології прийняття нестандартних оригінальних і нетрадиційних управлінських рішень, як в цілях стратегічного розвитку, так і подолання постійно виникаючих надзвичайних і кризових ситуацій, коли потрібно застосувати принципово нові управлінські рішення для виживання, просування вперед, здатного бути конкурентоспроможним організації на ринку.

За прогнозами різних авторитетних міжнародних організацій, в перспективі на 2020-2025 рр. найбільша частина доданої вартості буде створюватися в основному за рахунок інтелектуальних (креативних) факторів виробництва. Саме творчий підхід і креативність стануть визначальними і вирішальними факторами економічного розвитку. Саме креативний клас стане стрижнем людських ресурсів в креативній економіці. Таким чином очевидно, що головним фактором економічного розвитку в XXI столітті повинні стати креативні людські ресурси, що володіють усі більшою мірою здатністю креативного мислення в прийнятті та реалізації економічних рішень у всіх сферах народного господарства.

Лідерами соціально-економічного і науково-технічного прогресу стануть ті компанії, які освоять науку креативного управління соціально-економічним розвитком в умовах невизначеності і періодично виникають кризових ситуацій. Очевидно, що для роботодавців все більший інтерес представлятимуть управлінські, інженерно-технічні фахівці, що володіють високими професійними знаннями, вміннями, навичками, компетенціями, високим рівнем інтелекту і креативності мислення.

Сучасні управлінські кадри в умовах креативної економіки повинні володіти вміннями формувати інноваційні цілі, успішно вирішувати нестандартні проблеми, діяти креативно, оригінально, нестандартно, як в бізнесі так і в інших сферах економічної діяльності.

У перспективі в умовах креативної економіки значно зростає частка креативно-інтелектуальних затрат. За даними експертів «Міжнародного аналітичного бюро», професійний портрет менеджера в умовах креативної економіки повинен характеризуватися такими параметрами:

– високий рівень креативно-інтелектуальної підготовки;

– володіння аналітичним і прогностичним нестандартним мисленням;

– вміння виявляти суть проблеми, які не лежать на поверхні їм адекватно оцінювати можливість їх дозволу;

– мати високий рівень професійної підготовки і гідну вищу освіту;

– володіти сучасними інструментами та методами;

– мати високий рівень комунікабельності;

– успішно володіти інструментарієм соціально-психологічного управління людьми в умовах креативної економіки...

Все це вимагає істотної трансформації всієї системи підготовки, професійної перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів, адекватних особливостям креативної економіки.

Висновки і пропозиції. Таким чином, креативність в економіці не обмежується технічними винаходами, створенням нових фірм і розробкою нових видів продукції.

Основними факторами зростання креативної економіки є людський потенціал, внутрішній попит, інновації, інвестиції. Відмінною особливістю креативної економіки від традиційного економічного уявлення полягає в тому, що головний інструмент в ній – це знання, ресурс – інформація, а продукт – інновація.

На етапі становлення інноваційної економіки все в більшій мірі виникає, і буде продовжувати виникати потреба в розробці нових теоретичних, методологічних, методичних і практичних методів і підходів активації, раціонального і ефективного креативно-інтелектуального людського потенціалу як головного джерела, стратегічного інструменту ефективного використання головною виробничою сили людини в постіндустріальному суспільстві.

Все це, безумовно, вимагає істотної трансформації всієї системи підготовки, професійної перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів, адекватних особливостям креативної економіки. Такі кадри в першу чергу повинні мати здатність швидко переключатися з однієї проблеми на іншу, швидко знаходити ефективні нестандартні управлінські рішення, що забезпечують можливість принципового підвищення ефективності соціально-економічного розвитку.

Список літератури:

1. Хокинс Джон. Креативная экономика. Как превратить идеи в деньги. Пер. с англ. Москва : Издательский дом «Классика-XXI», 2011. 256 с.
2. Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее. Пер. с англ. Москва : Издательский дом «Классика-XXI», 2007. 355 с.
3. Журавлев В.А. Интеллектуальный потенциал креативного общества: элементы и характеристика. *Креативная экономика*. 2009. Т. 3. № 8. С. 3–14.
4. Степанов А.А., Савина М.В. и др. Человеческие ресурсы в креативной экономике : международная коллективная монография. Москва, 2014. 239 с.
5. Р. Дилтс. НЛП: Управление креативностью. СПб. Питер, 2003. С. 51–54.
6. Самородова Д. Креативность: мифы и реальность. *Смена*. Январь, 2008. С. 44–51.

References:

1. Hokins Dzhon. Kreativnaya ekonomika. Kak prevratit idei v dengi. Per. s angl. Moskva : Izdatelskij dom «Klassika-XXI», 2011. 256 s.
2. Florida R. Kreativnyj klass: lyudi, kotorye menyayut budushee. Per. s angl. Moskva : Izdatelskij dom «Klassika-XXI», 2007. 355 s.
3. Zhuravlev V.A. Intellektualnyj potencial kreativnogo obshestva: elementy i harakteristika. *Kreativnaya ekonomika.* 2009. T. 3. № 8. S. 3–14.
4. Stepanov A.A., Savina M.V. i dr. Chelovecheskie resursy v kreativnoj ekonomike (mezhdunarodnaya kollektivnaya monografiya). Moskva, 2014. 239 s.
5. R. Dilts. NLP: Upravlenie kreativnostyu. SPb. Piter, 2003. S. 51–54.
6. Samorodova D. Kreativnost: mify i realnost. *Smena*. Yanvar, 2008. S. 44–51.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-135
УДК 334.72

Пирог О.В., Процик І.С., Томич М.І.
Національний університет «Львівська політехніка»

КОНЦЕСІЯ ЯК ПЕРСПЕКТИВНА ФОРМА ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ

Анотація. У статті проаналізовано концесію, як одну з форм державно-приватного партнерства, розглянуто сутнісне визначення поняття і запропоновано власне визначення. Вивчено найбільш поширені моделі концесійних стосунків. Також окреслено ряд проблем, з якими тісно стикається державно-приватне партнерство та запропоновано варіанти їх вирішення. Систематизовано і виділено переваги (вільний вибір концесіонера, який пропонує найбільш вигідні умови; можливість залишити об'єкт концесії у державній, або у приватній власності; отримання додаткового прибутку та залучення додаткових кадрів; зменшення витрат обох сторін концесійного договору; використання ноу-хау; зростання конкурентоспроможності за умови успішної реалізації проекту; отримання преференцій від держави) та недоліки концесії (наявність ризиків при вкладенні капіталу; розбіжність поглядів приватного сектора з державними та місцевими органами влади; занадто великий термін дії концесії; існування умов для корупції; загроза втрати об'єкта концесії у випадку непорозуміння).

Ключові слова: концесія, концесійний апарат, державно-приватне партнерство, проблеми, переваги і недоліки.

Pyroh Olha, Protsyk Iryna, Tomych Mariana
Lviv Polytechnic National University

CONCESSION AS A POWERFUL FORM OF PUBLIC PRIVATE PARTNERSHIP: PROS AND CONS

Summary. The article analyzes concession as a form of public private partnership, considers the essence of the concept, present the author's definition of it and studies the most common models of concession partnerships. It also outlines a number of problems faced by public private partnership (no strategic vision of priority areas for implementating public private partnership and attracting investments; no clear criteria for selecting and evaluating objects; instability and inadequacy of the legal framework; ineffective interaction between business and government; no state guarantees for private partners' investing in capital-intensive facilities and political instability in the country; reduction of concession period; insignificant number of implemented projects on public private partnership; no objective fee for the provision of services during the implementation of public private partnership; no limits on the minimum number of applications for a tender submitted by partners) and suggests probable solutions to them (to create a list of priority areas in state policy on the search and determination of concession objects or public private partnership; to design a realistic programme for determining priorities in different areas of state policy; to develop a methodology of dividing territories into groups; to divide territories depending on the region's degree of development; to improve the legal framework; to enhance the functioning of public private partnership by ensuring a productive interaction between business and government and stimulating trust in authorities in the country; to divide the objects of public private partnership; to provide state guarantees that a change of power or political instability will not affect it; to reduce concession period according to foreign experience; to increase the number of public private partnership agreements; to create a state body for tariff regulation; to establish the minimum number of applications for a tender submitted by partners). Within the research, the pros and cons of concession are singled out and systematized. Pros include free choice of a concessionaire who offers the most favourable conditions; the possibility to transfer ownership of concession object to the state or private sector, to obtain additional profit and attract additional personnel, to reduce expenses of both parties of the concession agreement, to use know-how; growth of competitiveness on condition of successful project implementation; the possibility to receive state preferences. Cons include high-risk capital investments; divergence of views between the private sector, state and local authorities; an extensively long period of concession; possible bribery; a threat of losing a concession object in case of misunderstanding.

Keywords: concession, concession system, public private partnership, problems, pros and cons.

Постановка проблеми. Вітчизняна економіка на сучасному етапі розвитку, що характеризується нестабільністю та негативними змінами в її видах економічної діяльності на міжнародному та національному рівнях, зумовлює потребу у застосуванні нових, більш дієвих методів господарювання на основі співпраці держави та приватного сектора. На сьогодні в Україні спостерігається чималий потенціал розвитку державно-приватного партнерства у таких сферах як: оброблення відходів, збору, очищення та розподілення води, інфраструктури та виробництва, транспортування та постачання тепла тощо, проте частка реалізованих проектів у даному виді партнерства зовсім незначна.

Одним з ефективних та результативних механізмів державно-приватного партнерства також є концесія як система відносин між державою і приватною юридичною або фізичною особою, але і вона потребує розвитку в умовах національної економіки. Тому, сьогодні актуальним питанням є забезпечення ретельного дослідження концесійного апарату, а саме розгляд сутності, переваг та недоліків застосування концесії як одного із напрямів державно-приватного партнерства, що має важливе теоретичне і практичне значення у ключових галузях економіки України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у розвиток теоретич-

© Пирог О.В., Процик І.С., Томич М.І., 2019

них та практичних засад державно-приватного партнерства, дослідження його сутності та значення, вивчення питання застосування даного виду співпраці за кордоном та проблематика застосування концесії як форми державно-приватного партнерства здійснили такі вчені як: Ю. Залознова, Н. Бутенко [1], О. Вікарчук [2], В. Варнавський [3], М. Вілісов, С. Грищенко [4], Д. Попович [5], К. Павлюк [6], І. Запатріна [7], Г. Пілігрим [8], О. Лук'янченко [9] та інші. Проте, незважаючи на численні дослідження у даній сфері, проблематика застосування державно-приватного партнерства в Україні та концесії як його перспективної форми потребують подальшого опрацювання.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Питання концесії є недостатньо опрацьованим у науковому плані та належить до одного з найменш досліджених об'єктів наукового аналізу, тому що вирішення цієї проблеми формується у межах декількох суспільних наук. Огляд та аналіз літературних джерел [1; 3; 5–8; 10] дає змогу стверджувати, що немає чітко сформульованого визначення суті концесії як важливого економічного поняття. Тому доцільно буде детально розглянути поняття концесії та визначити її позитивні і негативні сторони.

Мета статті. Головною метою цієї статті є розкриття сутності концесії як однієї з форм державно-приватного партнерства та визначення її переваг і недоліків.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про державно-приватне партнерство» передбачає такий перелік форм здійснення державно-приватного партнерства: оренда, лізинг, спільна діяльність, управління майном, концесія та інвестиційний договір [10]. Проте даний перелік не є вичерпним. Можливим також є укладення інших договорів між державним та приватним партнерами (у т.ч. змішаних) за умови їх відповідності певним ознакам. У даній статті більш детально розглянуто концесію як одну з форм державно-приватного партнерства.

Вітчизняні вчені тільки починають розвивати наукові дослідження у цьому напрямку, про що свідчить вкрай обмежене коло публікацій. Неоднозначність у трактуванні поняття терміну концесія виявлено при опрацюванні словників, довідників, підручників і посібників.

За даними Світового банку [5], найбільш поширеною за кордоном формою державно-приватного партнерства при здійсненні великих, капіталомістких проектів є концесії. Концесія – це система відносин між державою (концедентом) і приватною юридичною або фізичною особою (концесіонером), що виникає внаслідок надання концедентом концесіонеру прав користування державною власністю за договором, за плату і на поворотній основі, а також прав на здійснення видів діяльності, які становлять виняткову монополію держави. Загалом в термінології Світового Банку під концесією розуміється прийняття приватною стороною функцій управління державним підприємством на протязі певного періоду часу та покладання на себе значних фінансових ризиків.

Закон України «Про концесію» трактує, що концесія – це надання з метою задоволення суспільних потреб уповноваженим органом державної влади чи органом місцевого самоврядування на підставі концесійного договору на платній та строковій основі вітчизняним або іноземним суб'єктам господарювання (концесіонерам) права на створення (будівництво) та/або управління (експлуатацію) об'єктом концесії за умови взяття концесіонером на себе відповідних зобов'язань, майнової відповідальності і підприємницького ризику. Сфери господарювання, в яких дозволяється концесійна діяльність, об'єкти права державної або комунальної власності, що можуть надаватися в концесію, а також види підприємницької діяльності, які не дозволяється здійснювати на концесійній основі, визначаються законом [11].

Деякі науковці розуміють під поняттям концесії таку форму державно-приватного партнерства, яка передбачає, що приватний інвестор проектує, фінансує, здійснює спорудження об'єкту, надає послуги, в обмін на право безпосередньо отримувати (збирати) дохід від споживачів послуг упродовж чітко визначеного періоду часу, як правило – 25-30 років. Водночас, об'єкт залишається у публічній формі власності. Концесія є формою делегування державної послуги (delegation de service public), яка визначається як контракт, згідно з яким державний орган передає використання державного об'єкта або інфраструктури публічному чи приватному суб'єкту, доходи якого мають, значною мірою, походити від кінцевих користувачів згаданого об'єкта або інфраструктури [12].

На підставі аналізування літературних джерел можна стверджувати, що у економічній літературі зміст поняття «концесія» розглядається в 3 напрямках:

– як система відносин між державою та юридичною або фізичною особою, що виникають у результаті надання концесіонерові прав на володіння, користування, а за певних умов і на розпорядження державною власністю на договірній, строковій і платній основі, а також прав на здійснення певних видів діяльності;

– як передача концесіонерові об'єкта державної власності для будівництва, модернізації, реконструкції, експлуатації, управління, обслуговування на визначених у договорі умовах і відповідно до концесійного законодавства;

– як особлива форма надання приватній особі на тимчасовій основі права на господарське використання державного або муніципального майна [13].

Отже, проаналізувавши вищезгадані визначення концесії, можна стверджувати, що концесія – це форма державно-приватного партнерства, яка функціонує у вигляді відносин між уповноваженим органом виконавчої влади (державою або органом місцевого самоврядування) та приватним партнером (юридичною або фізичною особою) щодо надання прав на створення, користування, володіння, використання об'єкта концесіарного договору (державне або муніципальне майно) на платній чи строковій основі, а також прав для здійснення певних окремих видів діяльності за умови, що суб'єкт підприємницької діяльності бере на себе можливий підприємницький ризик та майнову відповідальність з метою задоволення свої потреб та потреб населення на строк встановлений концесіарним договором.

Як відомо, концесійні стосунки оформляються концесійною угодою, а поєднання умов співпраці є концесійною моделлю. Варнавский В.Г. [14] виділяє наступні моделі концесійних стосунків:

ВОТ – (будівництво, управління, передача) – традиційна концесія. Концесіонер здійснює будівництво і експлуатацію об'єкту впродовж концесійного терміну, після закінчення якого об'єкт повертається державі.

ВОО – різновид традиційної концесії. Концесіонер будує новий об'єкт інфраструктури і управляє ним на правах володіння і користування. Концесійний термін не фіксується.

ВООТ – (будівництво, володіння, управління, передача) – традиційна концесія. Концесійна компанія будує об'єкт і передає його державі відразу після закінчення стадії будівництва. Після прийому державою відповідно до концесійного договору об'єкт переходить у користування концесійної компанії, яка не має права володіння концесійним об'єктом.

Браунфилд-контракт – традиційна концесія. Предметом її виступає діяльність по розширенню, відновленню або реконструкції існуючого об'єкту, не включаючи нового будівництва.

Окрім цього, Дерябіна М.А. і Фільченков В.А. виділяють моделі DBOOT, DBFO [15; 16]. Вчені погоджуються з наявністю проектування в моделях (D), оскільки у приватного сектора накопичений чималий досвід в цій області, і передача цієї функції приватному партнерові виглядає дуже логічною [17]. Порівнюючи дві ці моделі, видно, що в DBOOT не передбачається участь приватного сектора у фінансуванні, а в DBFO відсутня вказівка на передачу об'єкту, що також простежується в моделі ВОО. Мається на увазі, що термін концесійної угоди не фіксується. Такі моделі пропонується називати відкритими. Тоді встає питання про деякий показник, з досягненням якого об'єкт має бути переданий державному партнерові, інакше втрачається сенс концесії [18].

У моделі DBFO можна припустити, що таким показником може стати фінансовий ефект, тобто об'єкт концесії передається державному сектору, коли приватний сектор повернув свої інвестиції і отримав певну норму прибутку.

Грицай С.В. [19] у своїй роботі відмічає, що найбільш доцільним для інфраструктурних проектів використати концесійну схему РВО (Project – Build – Operate) – «ірландська модель». Підрядник від приватного сектора проектує і будує об'єкт, який відповідає вимогам громадського сектора і зберігає відповідальність за управління і обслуговування об'єкту на заздалегідь визначений період, в кінці якого об'єкт передається громадському сектору.

Разом з традиційними схемами концесії виділяються також так звані «тіньові» концесії. Особливо широке поширення вони отримали у сфері автодорожньої інфраструктури. При використанні традиційної концесії плату за користування концесійним об'єктом (платна дорога, міст, тунель і так далі) вносять водії, а «тіньова» концесія припускає, що витрати концесіонера, понесені ним при створенні і експлуатації об'єкту, відшкодовуються не безпосереднім користувачем, а державою [14].

Дані схеми тісно переплітаються одна з одною, проте вони не є стабільними. Переплітаючись, вони створюють інші, нові види концесій. Щоб ефективно використати в Україні даний концесійний апарат, потрібно використовувати усі їх різновиди.

Можна також виділити ряд інших проблем, із якими тісно стикається державно-приватне партнерство та запропонувати варіанти їх вирішення (табл. 1).

Як будь-яка форма державно-приватного партнерства, концесія має свої переваги та недоліки (табл. 2). До переваг використання концесійного апарату можна віднести:

– вільний вибір концесіонера, який пропонує найбільш вигідні умови;

– можливість залишити об'єкт концесії у державній, або у приватній власності;

– отримання додаткового прибутку та залучення додаткових кадрів;

– зменшення витрат обох сторін концесійного договору;

– використання ноу-хау;

– зростання конкурентоспроможності за умови успішної реалізації проекту;

– отримання преференцій від держави.

Щодо недоліків концесійного механізму у сфері державно-приватного партнерства, то до них можна віднести:

– наявність ризиків при вкладенні капіталу;

– розбіжність поглядів приватного сектора з державними та місцевими органами влади;

– занадто великий термін дії концесії;

– існування умов для корупції;

– загроза втрати об'єкта концесії у випадку непорозуміння.

Розглянувши усі переваги та недоліки концесійного апарату в Україні можна стверджувати, що концесія є надзвичайно важливою формою державно-приватного партнерства. Вона необхідна для того, щоб держава виконувала свої функції, також не менш важливим є і те, що вона забезпечує рівновагу інтересів між населенням, державою та приватним сектором. Концесія як одна з форм державно-приватного партнерства забезпечує потік інвестицій в розвиток різних галузей, що є одним з факторів піднесення національної економіки. Проте державі потрібно не лише підтримувати та розвивати, вже на існуючі сьогодні потужності, але й запроваджувати новітні розробки та технології.

Висновки і пропозиції. Дослідивши поширену форму державно-приватного партнерства – концесію, пропонуємо таке визначення: концесія – це форма державно-приватного партнерства, яка функціонує у вигляді відносин між уповноваженим органом виконавчої влади (державою або органом місцевого самоврядування) та приватним партнером (юридичною або фізичною особою) щодо надання прав на створення, користування, володіння, використання об'єкта концесіарного договору (державне або муніципальне майно) на платній чи строковій основі, а також прав для здійснення певних окремих видів діяльності за умови, що суб'єкт підприємницької діяльності бере на себе можливий підприємницький ризик та майнову відповідальність з метою задоволення свої потреб та потреб населення на строк встановлений концесіарним договором. Цій формі притаманні такі перева-

Таблиця 1

Проблеми державно-приватного партнерства та шляхи їх вирішення

Проблема	Вирішення
Відсутність стратегічного бачення з визначення пріоритетних напрямів впровадження державно-приватного партнерства та залучення інвестицій, а також чітких критеріїв відбору об'єктів та їх оцінювання	– Формування переліку пріоритетних напрямів державної політики щодо пошуку та визначення об'єктів для концесії чи державно-приватного партнерства та розроблення порядку визначення пріоритетних об'єктів серед сукупності з метою обґрунтування доцільності реалізації концесій чи державно-приватного партнерства; – розроблення реалістичної програми з визначення пріоритетів в різних напрямках державної політики з метою створення державно-приватного партнерства на середньо- та довгостроковий період з поділом по галузях і напрямках. На основі цієї програми буде здійснюватися аналізування та оцінювання усіх проектів державно-приватного партнерства; – розроблення методики поділу територій на групи з метою розвитку державно-приватного партнерства за рівнем економічного розвитку (зростання); – здійснення поділу територій залежно від ступеня розвитку регіону: стабільна промисловість (високорозвинуті) та регіони (території) з бідними природними ресурсами (слаборозвинуті).
Нестабільність та недосконаліть нормативно-правової бази	Необхідність постійного вдосконалення нормативно-правової бази, а саме Законів, які регулюють державно-приватне партнерство в Україні: Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Закон України «Про державно-приватне партнерство», Закон України «Про концесії», Закон України «Про концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг», Закон України «Про фінансовий лізинг», Закон України «Про оренду державного та комунального майна», Закон України «Про управління об'єктами державної власності» та інші.
Недосконала взаємодія бізнесу і влади	Покращення функціонування державно-приватного партнерства шляхом забезпечення конструктивної взаємодії бізнесу і влади, стимулювання довірчої атмосфери до влади в країні.
Відсутність гарантій держави при вкладенні інвестицій приватного партнера в капіталомісткі об'єкти та політична нестабільність в країні	Чітке розмежування об'єктів державно-приватного партнерства на об'єкти, які: – передаються права в користування приватному партнеру; – залишаються у власності держави (стратегічні об'єкти); – можуть переходити у власність за згодою (бажанням) обох сторін Надання гарантій урядом, що зміна влади чи політична нестабільність не вплине на це.
Скорочення «реального» терміну дії концесії	Скорочення терміну дії концесії згідно іноземного досвіду від 15-35 років (зараз 10-50 років) та встановлення його залежно від величини, капіталомісткості і стратегічності об'єкта концесії.
Незначна кількість реалізованих проектів державно-приватного партнерства	Збільшення кількості укладання договорів державно-приватного партнерства за умови залучення в якості партнера представників малого та середнього бізнесу.
Відсутність об'єктивної плати за надання послуг при реалізації державно-приватного партнерства	Створення державного органу з регулювання тарифів, метою діяльності якого буде контролювання та регулювання даного процесу при необхідності, оскільки при реалізації договорів державно-приватного партнерства плату за надання послуг встановлює концесіонер, що не завжди є об'єктивним і може призвести до утворення «захмарних» тарифів.
Відсутність обмежень щодо мінімальної кількості поданих заявок партнерами для одного конкурсу	Встановлення мінімальної кількості поданих заявок партнерами на один конкурс, адже за їх відсутності можна вважати конкурс проведеним навіть, якщо подався лише один учасник. Це не є конкурсом і може сприяти зловживанню повноваженнями з боку державних чи місцевих органів влади.

Джерело: систематизовано авторами за даними [5; 8–11; 13]

Таблиця 2

Переваги та недоліки концесійного апарату

Переваги	Недоліки
– вільний вибір концесіонера, який пропонує найбільш вигідні умови; – можливість залишити об'єкт концесії у державній, або у приватній власності; – отримання додаткового прибутку та залучення додаткових кадрів; – зменшення витрат обох сторін; – використання ноу-хау; – зростання конкурентоспроможності за умови успішної реалізації проекту; – отримання преференцій від держави.	– наявність ризиків при вкладенні капіталу; – розбіжність поглядів приватного сектора з державними та місцевими органами влади; – занадто великий термін дії концесії; – існування умов для корупції; – загроза втрати об'єкта концесії у випадку непорозуміння.

Джерело: систематизовано авторами за даними [2–4; 5; 10–14]

ги: вільний вибір концесіонера, який пропонує найбільш вигідні умови; можливість залишити об'єкт концесії у державній, або у приватній власності; отримання додаткового прибутку та залучення додаткових кадрів; зменшення витрат обох сторін концесійного договору; використання ноу-хау; зростання конкурентоспроможності за умови успішної реалізації проекту; отримання преференцій від держави. Недоліки концесії: наявність ризиків при вкладенні капіталу; розбіжність поглядів приватного сектора з державними та місцевими органами влади; занадто великий термін дії концесії; існування умов для корупції; загроза втрати об'єкта концесії. Тому врахувавши, перелічені вище недоліки, державі потрібно сприяти їх усуненню та удосконалювати, на сьогодні існуючу, нормативно-правову базу.

Список літератури:

1. Залознова Ю.С., Бутенко Н.В., Петрова І.П. Публічно-приватне партнерство в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку. *Економічний вісник Донбасу*. 2016. № 2(44). С. 21–28.
2. Вікарчук О.І. Концесія у трансформаційній економіці : автореферат дис. … канд. екон. наук : 08.01.01. Київ, 2006. 17 с.
3. Варнавский В.Г., Клименко А.В., Королев В.А. и др. Государственно-частное партнерство: теория и практика : учеб. пособие. Издат. дом Гос. ун-та Высш. шк. экономики, 2010. 287 с.
4. Грищенко С. Підготовка та реалізація проектів публічно-приватного партнерства : Практичний посібник для органів місцевої влади та бізнесу. Київ : ФОП Москаленко О.М., 2011. 140 с.
5. Попович Д.В. Концесія як форма державно-приватного партнерства: сутність, переваги і недоліки застосування. *Економіка: реалії часу. Науковий журнал.* 2015. № 1(17). С. 49–53. URL: http://economics.opu.ua/files/archive/2015/n1.html
6. Павлюк К.В., Павлюк С.М. Сутність і роль державно-приватного партнерства в соціально-економічному розвитку держави. *Наукові праці КНТУ. Економічні науки*. 2010. № 17. С. 10–19. URL: www.nbuv.gov.ua
7. Запатріна І.В. Публічно-приватне партнерство в Україні: перспективи застосування для реалізації інфраструктурних проектів і надання публічних послуг. *Економіка і прогнозування.* 2010. № 4. С. 62–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2010_4_8
8. Пілігрім Г.С. Правове регулювання розвитку концесійних відносин в Україні і за кордоном (порівняльно-правове дослідження). URL: http://www.hozpravo.com.ua/conferences/uchastnik/index.php_ELEMENT_ID=109
9. Лук'янченко О., Джабраілов Р. Економіко-правове забезпечення розвитку житлово-комунального господарства на концесійній основі. *Схід.* Донецьк, 2006. № 1. С. 5–8.
10. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 1 липня 2010 р. № 2404-VI / Верховна Рада України. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2404-17
11. Про концесію: Закон України від 16 липня 1999 р. № № 997-XIV / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-14
12. Винницький Б. Досвід та перспективи впровадження державно-приватних партнерств в Україні та за кордоном / Б. Винницький, М. Лендьел, Б. Онищук, П. Сегварі. Київ : «К.І.С.», 2008. С. 146.
13. Цогла О.О. Теоретичні засади трактування поняття «концесія». *Актуальні проблеми економіки : наук.-економ. журн*. 2013. № 7. С. 34–38.
14. Варнавский В.Г. Партнерство государства и частного сектора : монографія. Наука, 2005. 260 с.
15. Дерябина М.А., Цедилин Л.И. Государственно частное партнёрство: теория и практика (научный доклад) : монографія. Институт экономики РАН, 2007. 20 с.
16. Фильченков В.А. Понятие, принципы, условия эффективности и признаки ГЧП. *Сервис в России и за рубежом*. Москва, 2007. № 2. С. 169.
17. Жук В.П. Основні характеристики державно-приватного партнерства на регіональному рівні. *Завдання державного, регіонального та муніципального управління в контексті нових реалій національного розвитку* : міжнар. наук. практ. конф. (Київ, 06 квітня 2012 р.). Київ : ВПЦ АМУ, 2012. Т. 2. С. 182–184.
18. Жук В.П. Форми функціонування державно-приватного партнерства. *Інвестиції: практика та досвід.* Київ, 2012. № 13. С. 109–111.
19. Грицай С.В. Классификация форм частно-государственного партнерства в России. Сб. науч. ст. «Проблемы регулирования деятельности в базовых отраслях национальной экономики» : монография. ИНИОН РАН, 2004 г.

References:

1. Zaloznova Yu.S., Butenko N.V., Petrova I.P. (2016). Publichno-pryvatne partnerstvo v Ukraini: stan, problemy ta perspektyvy rozvytku [Public private partnership in Ukraine: condition, problems and prospects of development]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*, vol. 2(44), pp. 21–28.
2. Vikarchuk O.I. (2006). Kontsesiia u transformatsiinii ekonomitsi [Concession in the transformation economy]. Abstract of PhD thesis. Kyivskyi natsionalnyi universytet im. Tarasa Shevchenka, Kyiv.
3. Varnavskii V.G., Klimenko A.V., Korolev V.A. (2010). Gosudarstvenno-chastnoe partnerstvo: teoriia i praktika [Public private partnership: theory and practice]. Moscow : Izdat. dom Gos. un-ta – Vyssh. shk. Ekonomiki.
4. Hryshchenko S. (2011). Pidhotovka ta realizatsiia proektiv publichno-pryvatnoho partnerstva : praktychnyi posibnyk dlia orhaniv mistsevoi vlady ta biznesu [Preparing and implementing public private partnership projects: a practical guide for local authorities and businesses]. Kyiv : Moskalenko O.M.
5. Popovych D.V. (2015). Kontsesiia yak forma derzhavno-pryvatnoho partnerstva: sutnist, perevahy i nedoliky zastosuvannia [Concession as a form of public private partnership: the essence and the pros and cons of its application]. *Ekonomika: realii chasu. Naukovyi zhurnal*, vol. 1(17), pp. 49–53.
6. Pavliuk K.V., Pavlyuk S.M. (2010). Sutnist i rol derzhavno-pryvatnoho partnerstva v sotsialno-ekonomichnomu rozvytku derzhavy [The essence and role of public private partnership in the socioeconomic development of the state]. *Naukovi pratsi KNTU. Ekonomichni nauky*, vol. 17, pp. 10–19.
7. Zapatrina I.V. (2010). Publichno-pryvatne partnerstvo v Ukraini: perspektyvy zastosuvannia dlia realizatsii infrastrukturnykh proektiv i nadannia publichnykh posluh [Public private partnership in Ukraine: prospects of implementing infrastructure projects and providing public services]. *Ekonomika i prohnozuvannia*, vol. 4, pp. 62–86.

8. Pilihrim H.S. (n.v.). Pravove rehuliuvannia rozvytku kontsesiinykh vidnosyn v Ukraini i za kordonom (porivnialno-pravove doslidzhennia) [Legal regulation of the development of concession partnerships in Ukraine and abroad (comparative legal study)]. Retrieved from: http://www.hozpravo.com.ua/conferences/uchastnik/index.php_ELEMENT_ID=109
9. Lukianchenko O., Dzhabrailov R. (2006). Ekonomiko-pravove zabezpechennia rozvytku zhytlovo-komunalnoho hospodarstva na kontsesiinii osnovi [Economic and legal provision of housing and public utilities development on a concessionary basis]. *Skhid,* vol. 1, pp. 5–8.
10. Pro derzhavno-pryvatne partnerstvo [On Private Private Partnership]. № 2404-VI. (2010).
11. Pro kontsesiiu [On concession]. № 997-XIV. (1999).
12. Vynnytskyi B., Lendel M., Onyshchuk B., Segvari P. (2008). Dosvid ta perspektyvy vprovadzhennia derzhavno-pryvatnykh partnerstv v Ukraini ta za kordonom [Experience and prospects of implementing public private partnership in Ukraine and abroad]. Kyiv : K.I.S.
13. Tsohla O.O. (2013). Teoretychni zasady traktuvannia poniattia "kontsesiia" [Theoretical principles of interpreting the concept of concession]. *Aktualni problemy ekonomiky*, vol. 7, pp. 34–38.
14. Varnavskii V.G. (2005). Partnerstvo gosudarstva i chastnogo sektora [Public private partnership]. Moscow : Nauka.
15. Deriabina M.A., Tsedilin L.I. (2007). Gosudarstvenno chastnoe partnerstvo: teoriia i praktika (nauchnyi doklad) [Public private partnership: theory and practice (scientific report)]. Moscow : Institut ekonomiki RAN.
16. Filchenkov V.A. (2007). Poniatie, printsipy, usloviia effektivnosti i priznaki GChP [The concept, principles, effectiveness condition and characteristics of public private partnership]. *Servis v Rossii i za rubezhom*, vol. 2, p. 169.
17. Zhuk V.P. (2012a). Formy funktsionuvannia derzhavno-pryvatnoho partnerstva [Forms of functioning of public private partnership]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, vol. 13, pp. 109–111.
18. Zhuk V.P. (2012b). Osnovni kharakterystyky derzhavnopry vatnoho partnerstva na rehionalnomu rivni [The main characteristics of public private partnerships at the regional level]. Materialy Mizhnarodnoi naukovo praktychnoi konferentsii "Zavdannia derzhavnoho, rehionalnoho ta munitsypalnoho upravlinnia v konteksti novykh realii natsionalnoho rozvytku". Kyiv : VPTs AMU.
19. Gritsai S.V. (2004). Klassifikatsiia form chastno-gosudarstvennogo partnerstva v Rossii [The classification of forms of public private partnership in Russia]. Moscow : INION RAS.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-136
УДК 330.341.1.65

Терлецька Ю.О., Балан А.А., Кузьмук Н.Я.
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ ОЛІЙНО-ЖИРОВОГО КОМПЛЕКСУ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Анотація. У статті досліджено інноваційні технології як інструмент антикризового управління підприємствами в умовах економічної нестабільності. Визначено роль інновацій у забезпеченні розвитку суб'єктів господарювання та обґрунтовано доцільність застосування інновацій у процесі антикризового управління підприємствами. Акцентовано увагу на необхідності застосування антикризової програми в умовах інноваційного шляху розвитку суб'єктів господарювання. Обґрунтовано напрями реалізації інноваційних антикризових заходів на підприємствах олійно-жирового комплексу.

Ключові слова: інноваційні технології, антикризове управління, антикризова програма, інноваційні антикризові заходи, активізація інноваційної діяльності.

Terletska Yuliia, Balan Alona, Kuzmuk Nataliia
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

INNOVATIVE TECHNOLOGIES AS AN ELEMENT OF CRISIS MANAGEMENT OF AN OIL AND FAT COMPLEX OF THE ENTITIES IN THE CONDITIONS OF ECONOMIC INSTABILITY

Summary. In article innovative technologies as the instrument of crisis management of the entities in the conditions of economic instability are researched. The role of innovations in ensuring the development of business entities is determined and the expediency of application of innovations in the process of crisis management of enterprises is analyzed. The attention is focused on the feasibility of using the anti-crisis program in the context of the innovative way of development of business entities. The directions of realization of innovative anti-crisis measures at the enterprises of oil-fat complex are proved.

Keywords: innovative technologies, crisis management, anti-crisis program, innovative anti-crisis measures, activation of innovation activity.

Постановка проблеми. На сучасному етапі функціонування підприємств олійно-жирового комплексу важливу роль у забезпеченні їхнього економічного зростання відіграє інноваційний розвиток. Практичний досвід свідчить про те, що суб'єкти господарювання, які здатні створювати новації та застосовувати їх у виробництві нових товарів або послуг, необхідних споживачам, здобувають стійкі конкурентні переваги, що надають їм можливість успішно розвиватися на ринку, не зважаючи на загострення кризових явищ в умовах нестабільного зовнішнього середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема впливу інноваційної діяльності на розвиток суб'єктів господарювання знайшла своє відображення у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних учених: Ф. Агійона, С. Ільєнкової, П. Завліна, О. Казанцева, М. Кондратьєва, А. Кляйнкнехта, Я. Кука, Р. Купера, П. Майєрса, Х. Менша, К. Оппенлендера, О. Пригожина, П. Ромера, Б. Санто, Р. Солоу, Б. Твісса, М. Хаммера, П. Хоувітта, К. Фрімена, Й. Шумпетера та інших.

Розвиток теорії та практики, пов'язаних із концептуальними положеннями антикризового управління, висвітлені у працях А. Балашова, Р. Біловол, І. Бланка, Ф. Важинського, А. Журавської, О. Коваленко, Л. Лігоненко, Л. Ситника, О. Терещенка, Е. Уткіна, В. Чернишова. Разом з тим, потребує подальшого дослідження проблема доцільності застосування інноваційних технологій у процесі антикризового управління підприємством.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Низький рівень інноваційної активності вітчизняних суб'єктів господарювання свідчить про відсутність чіткого механізму управління інноваційним розвитком, пасивність практичних дій керівництва у цьому напрямку, що негативно впливає на результативність інноваційної діяльності та ефективність функціонування підприємств в цілому. В умовах невизначеності інструментарію оцінки результатів інноваційних змін своєчасне діагностування негативних кризових тенденцій та наслідків ухвалення стратегічних рішень на підприємстві є проблематичним. Тому перед науковцями та практиками постають завдання пошуку нових підходів до антикризового управління інноваційним розвитком у всіх функціонально-структурних елементах підприємства, ефективних та адаптованих до кризових умов, спроможних не лише стабілізувати фінансово-економічний стан суб'єкта господарювання, але й підвищити його інвестиційну привабливість у майбутньому.

Формулювання цілей статті. Метою статті є обґрунтування підходів до активізації інноваційної діяльності у процесі антикризового управління суб'єктами господарювання олійно-жирового комплексу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ринковій економіці, з огляду на циклічність організаційного розвитку, успішно функціонують лише ті суб'єкти господарювання , які здатні створювати нові знання та застосовувати їх у процесі виробництва нових товарів та послуг, необхідних споживачам, ефективно реалізову-

© Терлецька Ю.О., Балан А.А., Кузьмук Н.Я., 2019

ють інноваційний процес, здобувають стійкі конкурентні переваги, забезпечуючи цим високий рівень власної конкурентоспроможності.

Створення, впровадження та поширення інновацій є основою інноваційного процесу в організації, що являє собою перетворення наукового знання, наукових ідей та винаходів у нововведення. Джерела, що спричиняють інноваційні процеси в організаціях, можуть бути як внутрішніми (потреби організації, зумовлені недоліками в її діяльності; схильність керівництва організації до змін; внутрішньоорганізаційні дослідження та розробки; непередбачені події всередині організації; підприємницькі здібності власника або менеджерів та їх незадоволеність поточним станом функціонування організації), так і зовнішніми (новітні досягнення науки і техніки; економічні та демографічні зміни; зміна суспільних та індивідуальних цінностей; міжнародні інтеграційні процеси; придбання патентів тощо).

Лише незначна кількість вітчизняних підприємств (12,5%) є генераторами науково-технічних знань, а отже, може бути охарактеризована як організації-новатори. 55% підприємств фактично є імітаторами та можуть бути віднесені до однієї з трьох груп організацій: ранні реципієнти, рання більшість, відстаючі. Решта суб'єктів господарювання є неорієнтованими на інноваційний розвиток організаціями, що, насамперед, зумовлено не лише відсутністю у них необхідного для ефективної реалізації інноваційного процесу інтелектуального капіталу та інноваційного потенціалу, але й реальних можливостей щодо їхнього подальшого розвитку на перспективу.

В умовах загострення кризових процесів у національній економіці першочерговими завданнями, які постають перед сучасними суб'єктами господарювання, є забезпечення стабільного функціонування та зміцнення власних позицій на ринку шляхом завчасного виявлення та запобігання кризовим тенденціям розвитку, що реалізуються шляхом впровадження на підприємствах системи антикризового управління. Антикризове управління являє собою процес попередження чи подолання кризи, що відповідає меті підприємства та об'єктивним тенденціям його розвитку [8, с. 40].

Запровадження системи антикризового управління на підприємстві має на меті здійснення таких заходів:

- діагностики процесів і тенденцій, що призводять до кризових ситуацій;
- прогнозування виникнення, розвитку та імовірних наслідків кризових ситуацій;
- здійснення антикризового супроводження (виявлення процесів та тенденцій, що призводять чи можуть призвести до кризових ситуацій);
- проведення завчасної підготовки на випадок виникнення надзвичайних ситуацій (антикризова профілактика);
- організації і координації ефективних дій з метою знешкодження надзвичайних кризових ситуацій та їхніх наслідків;
- мінімізації негативних наслідків кризи.

Необхідним елементом антикризового управління підприємством є інновації. На сучасному етапі існує значна кількість різних видів інновацій, проте для антикризового управління, найвагомішими з них є продуктові, процесні та реорганізаційні інновації.

Використання інновацій в антикризовому управлінні спроможне не лише зменшити витрати та підвищити якість роботи, а й створює базис для подальшого інноваційного розвитку суб'єкта господарювання. Основним завданням антикризового управління є комплексна стабілізація фінансового стану підприємства у короткостроковий період за рахунок фокусування на двох напрямах: скорочення статей витрат і збільшення прибутку для подальшого розвитку суб'єкта господарювання. Найбільш доцільними для впровадження слід вважати продуктові інновації, оскільки вони не потребують значних капіталовкладень та можуть бути відносно швидко реалізовані у процесі здійснення виробничо-господарської діяльності підприємствами олійно-жирового комплексу України.

Олійно-жирова галузь є однією з провідних та мобільних галузей агропромислового комплексу України. Модернізація обладнання, використання сучасних ресурсозберігаючих технологій, широкий асортимент продукції, високий рівень конкурентоспроможності, значна інвестиційна привабливість та експортна орієнтація галузі – риси, які характеризують внесок даної галузі у вітчизняну економіку. Олійно-жирову галузь України формують понад 1,2 тис. підприємств, однак на дев'ять найбільших компаній у 2017 році припадало 85% виробництва олії соняшникової нерафінованої, 66% виробництва олії соняшникової рафінованої та 82% виробництва маргаринової продукції від відповідних обсягів їхнього загального виробництва в Україні.

Найбільші підприємства олійно-жирової галузі України входять до складу асоціації «Укролійпром». Підприємства цієї асоціації виробляють понад 90% вітчизняного виробництва рослинних олій, 40% виробництва майонезу, 80% виробництва маргаринової продукції. Україна здійснює постачання олії до 90 країн світу. На світових ринках основними споживачами її продукції стали країни Близького Сходу, ЄС, СНД, Африки, а також Китай та Індія [5].

Досягнення таких показників діяльності стало можливим завдяки наявності в Україні потужної сировинної бази для виробництва олійної продукції та ефективній протекціоністській політиці держави, спрямованій на підтримку діяльності підприємств олійно-жирового комплексу, в т.ч. і ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат».

Приватне акціонерне товариство «Чернівецький олійно-жировий комбінат» входить до складу виробничого комплексу промислової групи «Віойл», яка складається з Вінницького та Чернівецького олійно-жирових комбінатів. ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат» є монополістом з виробництва соняшникової олії у Чернівецькій області. Динаміка показників результативності функціонування ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат» на ринку виробників олійно-жирової продукції свідчить про те, що чистий дохід від реалізації продукції у 2017 році збільшився у порівнянні з 2016 роком на 3,37% і склав у поточному році 172594 тис. грн. Таку динаміку вказаного показника можна пояснити зростанням статей витрат на виробництво

продукції та її реалізацію у звітному періоді. Собівартість реалізованої продукції досліджуваного суб'єкта господарювання у 2017 році зросла на 6,3% і склала 176828 тис. грн. (102% від чистого доходу від реалізації продукції). Матеріальні витрати ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат» збільшились на 89,01% (50198 тис. грн); витрати на оплату праці зросли на 18% і становлять, відповідно, 38606 тис. грн.; адміністративні витрати зросли на 8,92%, і складають 17057 тис. грн.; витрати на збут у 2017 році збільшилися на 8,37% (10322 тис. грн) порівняно з 2016 роком [7].

Комплексна діагностика кризового стану та загрози банкрутства суб'єкта господарювання являє собою поетапну систему оцінювання, яка складається з чітко виважених шляхів, конкретного економічного сценарію, детального дослідження за складовими елементами фінансово-економічного розвитку підприємства в розрізі певного періоду часу, а також обов'язкового проведення діагностики діяльності ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат» в межах ринкового конкурентного середовища. Проведена діагностика ризику настання кризового стану та загрози банкрутства в діяльності ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат», дозволила зробити висновок про те, що ймовірність їх настання за методиками Бівера, Спрінгейта та Ліса є цілком можливими та реальними найближчим часом, оскільки всі значення розрахункових показників за дослідженими моделями знаходяться за межами нормативних значень.

Передумовою для організаційного забезпечення антикризової програми досліджуваного підприємства є сприяння подальшому розвитку ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат» на інноваційній основі. Цей факт викликаний тим, що підприємство, перебуваючи у кризовому стані поза залежністю від подальшої його динаміки, вичерпало наявні у нього традиційні можливості стабілізації та покращення ситуації, тобто виявилася низка суперечностей у здійсненні господарських процесів економічного, соціального, технологічного та організаційного характеру. Для подолання суперечностей забезпечення подальшого динамічного зростання і функціонування ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат» доцільно скористатися переважно інноваційними антикризовими заходами – системою інноваційних стратегій, спрямованих на зміцнення поточного стану суб'єкта господарювання і формування підґрунтя довгострокової стійкості.

У ринкових умовах для стабільного існування підприємства необхідним є створення такої системи управління, яка чітко реагувала б на зміни зовнішнього і внутрішнього середовища, розвиток і конкурентоспроможність партнерів, створення оптимальних трудових, матеріальних і фінансових ресурсів, своєчасне ухвалення управлінських рішень оперативного і стратегічного значення. Саме з метою запобігання кризового стану ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат» слід сформувати відповідну та адекватну реальним соціально-економічним процесам систему попередження, прогнозування та подолання банкрутства підприємства, яка формує здатність промислового виробництва до функціонування в умовах підвищеного ризику та загроз.

Основними заходами подолання кризи на ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат» є наступне: скорочення витрат, підвищення прибутковості, збільшення грошових надходжень та підвищення продуктивності. Крім того, комплекс превентивних заходів та методик запобігання банкрутству підприємства включає систематичний та безперервний моніторинг виробничо-господарської діяльності підприємства в динаміці змін; порівняльний аналіз та аудит результатів діяльності суб'єкта господарювання за 3-5 років; проведення дискримінантного мультиплікативного аналізу з використанням різних методик прогнозування та визначення ймовірності банкрутства підприємства; рейтингове оцінювання діяльності ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат» у галузі.

Олійно-жировий комплекс є потужним та стратегічно важливим промисловим сектором економіки України, основною метою якого є збільшення якісних і кількісних показників продукції в умовах нестійкого конкурентного середовища. Однак, виробництво конкурентоспроможної олійно-жирової продукції можливе лише на основі впровадження сучасних новітніх технологій та постійної активізації інноваційної діяльності суб'єктів господарювання. З метою досягнення ефективності діяльності підприємств олійно-жирового комплексу необхідним є здійснення інноваційних перетворень, які підвищать сприйнятливість суб'єктів господарської діяльності до інноваційних технологій.

Ефективна інноваційна діяльність забезпечує зростання прибутку, що дає можливість підприємствам швидко реагувати на зміну ринкового середовища з метою виробництва конкурентоспроможної олійно-жирової продукції. Одним із пріоритетних інноваційних напрямків на ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат» є одержання безлузгового ядра при очищенні насіння соняшнику. Одержана таким способом олія не потребує рафінації, має підвищену стійкість при зберіганні, низьке кислотне число та не втрачає природний вітамінний компонент. Спектр використання такої олії є досить поширеним: вона може застосовуватися для приготування їжі для дорослих, у дитячому харчуванні, у лікувально-профілактичних цілях для регулювання обміну речовин, підвищення стійкості організму до інфекцій. Крім того, спосіб одержання безлузгового ядра, дозволяє отримати харчову макуху, що може бути корисними добавками до хлібобулочних виробів, ковбас, оскільки макуха є носієм натурального рослинного білка.

У зв'язку з підвищенням цін на паливно-енергетичні ресурси, ефективним напрямком підвищення конкурентоспроможності ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат» є впровадження енергозберігаючих інноваційних технологій. Одним із пріоритетних напрямків зниження енергетичних ресурсів на досліджуваному підприємстві є використання альтернативних джерел енергії на основі біомаси рослинного походження, а саме – соняшникового лушпиння.

До потенційних інноваційних технологій економічно обґрунтованими до застосування на підприємствах олійно-жирового комплексу є такі заходи інноваційного спрямування, як:

• виробництво олійно-жирової продукції функціонального призначення (наприклад, купажовані олії та жири із збалансованим жирнокислотним складом, збагачені вітамінами);

• впровадження ресурсозберігаючих технологій (наприклад, технологій з максимальною рекуперацією тепла, ензимних технологій, технологій отримання водню з метану для процесу гідрогенізації жирів);

• виробництво маргаринової та майонезної продукції із вмістом промислових транс-ізомерів жирних кислот згідно вимог ЄС;

• розробка технології виробництва білкових продуктів (наприклад, білкової муки, концентратів) з насіння соняшнику.

Висновки і пропозиції. Отже, на підставі проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що з метою збереження лідируючих позицій на зовнішньому та внутрішньому ринках підприємствам олійно-жирового комплексу необхідно більше уваги приділяти активізації інноваційної діяльності, пошукам нових і удосконалення існуючих способів виробництва олії з орієнтуванням на зниження витрат паливо-енергетичних ресурсів, втрат сировини та олії, контролю якості та безпеки харчових продуктів, які сприятимуть підвищенню якості та випуску олійно-жирової продукції. Реалізація інноваційних технологій як елементу антикризового управління на підприємствах олійно-жирового комплексу дозволить багатьом з них значно підвищити продуктивність виробництва, подолати кризові явища, забезпечити прибутковість і конкурентоспроможність продукції та власного потенціалу, а також задовольнити потреби українців у базових продуктах харчування вітчизняного виробництва.

Список літератури:

1. Василенко В.О. Антикризове управління підприємством : навч. посібник. Київ : ЦУЛ, 2013. 504 с.
2. Ілляшенко С.М. Інноваційний менеджмент : підручник. Суми : ВТД «Університетська книга», 2010. 334 с.
3. Командровська В.Є., Кривицька Н.Ю., Домашевська К.І. Інноваційний потенціал підприємства та розвиток його складових у посткризовий період. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Економіка.* 2014. Т. 19, Вип. 2(3). С. 148–152.
4. Кравченко Д.І., Харламов П.М. На сторожі стабільності: як інновації допомагають вистояти під час кризи і війни. *Forbes*. 2016. № 5. URL: http://forbes.net.ua/ua/magazine/forbes/1416355-na-storozhi-stabilnosti-yak-innovaciyidopomagayut-vistoyati-pid-chas-krizi-i-vijni
5. Офіційний сайт асоціації «Укроліяпром». URL: http://www.ukroilprom.org.ua
6. Пантелеєв М.С., Геращенко І.О., Бережна О.В. Антикризове управління підприємствами агропромислового комплексу. *Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі.* 2014. № 3. С. 48–56.
7. Публічна статистична звітність ПрАТ «Чернівецький олійно-жировий комбінат».
8. Терлецька Ю.О., Комарницький І.Ф. Антикризове управління підприємством: теорія та практика : навч. посіб. 3-є вид., без змін. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 248 с.

References:

1. Vasylenko V.O. Antykryzove upravlinnia pidpryiemstvom : navch. posibnyk. Kyiv : TsUL, 2013. 504 s.
2. Illiashenko S.M. Innovatsiinyi menedzhment : pidruchnyk. Sumy : VTD «Universytetska knyha», 2010. 334 s.
3. Komandrovska V.Ie., Kryvytska N.Iu., Domashevska K.I. Innovatsiinyi potentsial pidpryiemstva ta rozvytok yoho skladovykh u postkryzovyi period. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seriia : Ekonomika.* 2014. T. 19, Vyp. 2(3). S. 148–152.
4. Kravchenko D.I., Kharlamov P.M. Na storozhi stabilnosti: yak innovatsii dopomahaiut vystoiaty pid chas kryzy i viiny. *Forbes*. 2016. № 5. URL: http://forbes.net.ua/ua/magazine/forbes/1416355-na-storozhi-stabilnosti-yak-innovaciyidopomagayut-vistoyati-pid-chas-krizi-i-vijni
5. Ofitsiinyi sait asotsiatsii «Ukroliiaprom». URL: http://www.ukroilprom.org.ua
6. Pantelieiev M.S., Herashchenko I.O., Berezhna O.V. Antykryzove upravlinnia pidpryiemstvamy ahropromyslovoho kompleksu. *Ekonomika ta upravlinnia pidpryiemstvamy mashynobudivnoi haluzi.* 2014. № 3. S. 48–56.
7. Publichna statystychna zvitnist PrAT «Chernivetskyi oliino-zhyrovyi kombinat».
8. Terletska Yu.O., Komarnytskyi I.F. Antykryzove upravlinnia pidpryiemstvom: teoriia ta praktyka : navch. posib. 3-ye vyd., bez zmin. Chernivtsi : Chernivetskyi nats. un-t, 2015. 248 s.

DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-137
УДК 658.8

Хмарська І.А.
Первомайська філія Національного університету кораблебудування
імені адмірала Макарова

СЦЕНАРІЇ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ЩОДО ФОРМУВАННЯ КОМПЛЕКСУ МАРКЕТИНГОВИХ КОМУНІКАЦІЙ ДЛЯ РІЗНИХ РІВНІВ ПАРТНЕРСЬКИХ ВІДНОСИН

Анотація. Досліджено комплекс маркетингових комунікацій, який використовується на підприємствах легкої промисловості, на різних рівнях партнерських відносин який враховує наявність маркетингового комунікативного впливу прямої і непрямої дії, що уможливлює ідентифікацію особливостей споживачів на різних рівнях партнерства та дозволяє адаптувати складові комплексу маркетингових комунікацій для підвищення рівня їх задоволення. Запропоновано науково-методичний підхід до визначення комунікативного іміджу підприємства, згідно якого, відбувається загальне оцінювання комунікативної ефективності маркетингових зусиль підприємства.

Ключові слова: комплекс маркетингових комунікацій, імідж, рівні партнерських відносин, легка промисловість.

Khmarska Iryna
Pervomaisk branch of
Admiral Makarov National University of Shipbuilding

SCENARIOS OF ADMINISTRATIVE SOLUTIONS ON THE FORMING OF THE COMPLEX OF MARKETING COMMUNICATIONS FOR DIFFERENT PARTNERS RATES

Summary. The complex of marketing communications used at light industry enterprises is investigated at different levels of partnership relations which takes into account the marketing communication effect of direct and indirect actions, which makes it possible to identify the characteristics of consumers at different levels of partnership and allows to adapt the components of the marketing communication complex to increase their level of communication. pleasure. The scientific-methodical approach to the definition of the communicative image of the enterprise is proposed, according to which, a general assessment of the communicative efficiency of the marketing efforts of the enterprise takes place.

Keywords: complex of marketing communications, image, partnerships, light industry.

Постановка проблеми. В умовах розбудови в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки європейського типу одним із головних завдань виступає всебічне задоволення населення високоякісними, привабливими, безпечними товарами широкого вжитку. Важлива роль у вирішенні цього завдання належить легкій промисловості. Успішне функціонування підприємств легкої промисловості України безпосередньо залежить від ефективності їх комерційно-господарської діяльності, яка здійснюється в умовах зовнішнього середовища, за максимального використання можливостей, що створюються внутрішніми ресурсами підприємств. На підставі проведених маркетингових досліджень з'ясовано, що рівень виконання маркетингових функцій підприємствами легкої промисловості залишається низьким. На ринку майже немає популярних вітчизняних брендів одягу і взуття; кількість найменувань освоєних інноваційних видів продукції за останні чотири роки скоротилася у 25 разів. Ціни на товари легкої промисловості під тиском недобросовісної конкуренції зростають повільніше, ніж на інші споживчі товари, що спричиняє падіння рентабельності виробництва; підприємства практично не використовують маркетингові комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Разом із тим, темпи розвитку комерційно-господарської діяльності підприємств легкої промисловості Україні залишаються незадовільними, що широко висвітлено у наукових працях таких відомих фахівців, як: В.Д. Базилевича, О.С. Євсейцевої, В.М. Колота, В.А. Кредісова, О.Є. Кузьміна, О.І. Лабурцевої, С.В. Мочерного, Й.М. Петровича, В.А. Подсолонка, Л.А. Янковської та інших. Значний внесок у розвиток вітчизняної теорії і практики маркетингу забезпечили Л.В. Балабанова, А.В. Войчак, С.М. Ілляшенко, С.В. Ковальчук, Є.В. Крикавський, Н.В. Куденко, І.В. Лилик, А.Ф. Павленко, П.Г. Перерва, А.О. Старостіна, Т.О. Примак, І.Л. Решетнікова, Є.В. Ромат, Н.І. Чухрай та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значну кількість наукових публікацій щодо різних складових комплексу маркетингових комунікацій, залишається недостатньо опрацьованим питання власне комплексного застосування маркетингових комунікацій у комерційно-господарській діяльності підприємств легкої промисловості, який би враховував формування комплексу маркетингових комунікацій на різних рівнях партнерства.

Мета статті. Головною метою цієї статті є розробка сценарію управлінських рішень щодо формування комплексу маркетингових комунікацій для різних рівнів партнерських відносин.

Виклад основного матеріалу. Успішне функціонування підприємств легкої промисловості на сучасному етапі розвитку економіки України безпосередньо залежить від здійснення ними комерційно-господарської діяльності, яка максимально використовує умови, створені зовнішнім середовищем, та можливості, що ви-

© Хмарська І.А., 2019

никають завдяки внутрішнім ресурсам підприємств. Врахуванню зазначених факторів має сприяти використання підприємствами такого універсального ринкового інструменту як маркетинг. Однак переважна більшість підприємств легкої промисловості або не повною мірою, або взагалі не використовує маркетинговий інструментарій, досить пасивно застосовує інструментарій маркетингових комунікацій, що загострює проблему пошуку товаровиробниками шляхів виживання і розвитку [1]. Саме тому, відстежування динаміки розвитку підприємств легкої промисловості України має здійснюватися на постійній основі, що стане базисом для визначення основних складових комплексу маркетингових комунікацій підприємств, та максимально ефективного їх використання для різних рівнів партнерських відносин.

Можна стверджувати, що комплекс маркетингових комунікацій використовується на підприємствах для побудови двостороннього зв'язку на різних рівнях партнерських відносин з метою отримання максимального ефекту завдяки максимальному задоволенню споживчих потреб. Такий ефект має досягатися за рахунок оптимального поєднання всіх інструментів маркетингових комунікацій через їх персоніфікацію і розподілення на ATL, BTL і TTL-комунікації, а також визначення їх комплексного використання для рівнів партнерських відносин типу «B to B», «B to G» та «B to C» [2; 3].

Також слід зазначити, що при формуванні комплексу маркетингових комунікацій підприємства мають враховувати дію факторів зовнішнього впливу (фактори макро- і мікросередовища маркетингу), а також дію факторів внутрішнього впливу (до яких належать: місія підприємства; його стратегія; рівень фінансового забезпечення його комерційно-господарської діяльності; НДЕКР; стан інформаційного забезпечення; рівень кадрового забезпечення; відповідність матеріально-технічного забезпечення цілям діяльності підприємства; наявність і стан маркетингового забезпечення на підприємстві).

Враховуючи зазначену вище інформацію, було розроблено і запропоновано до впровадження комплексний підхід застосування маркетингових комунікацій на різних рівнях партнерських відносин, який враховує наявність маркетингового комунікативного впливу прямої і непрямої дії, що уможливлює ідентифікацію особливостей споживачів на різних рівнях партнерства та дозволяє адаптувати складові комплексу маркетингових комунікацій для підвищення рівня їх задоволення. Процес формування комплексу маркетингових комунікацій підприємства починається із визначення його цільової аудиторії за рівнями партнерських відносин. Слід відзначити, що для більшості підприємств легпрому є притаманними рівні партнерських відносин типу «B to C» та «B to B». Такий розподіл є характерним для підприємств, створених у вигляді товариств з обмеженою відповідальністю, які в основному за типом організації бізнесу належать до середніх підприємств [4].

Значна частина підприємств легкої промисловості знаходиться у тіньовому секторі. Не зважаючи на те, що приватними підприємцями створюються цеха для виробництва одягу, взуття, постільної білизни та килимів, більшість таких цехів працюють напівлегально. Фактично приватний підприємець оформляє на себе патент, що дозволяє йому сплачувати податки за спрощеною системою, формально працевлаштовує 2-3-х робітників, а реально може тримати цех (або навіть декілька цехів), в якому працює від 10 до 30 осіб. Зрозуміло, що продукція таких підприємств потрапляє в основному на речовий ринок, де під брендами китайських, турецьких або польських товаровиробників продається кінцевому споживачеві.

Отже, діяльність таких підприємств проаналізувати практично неможливо, а відповідно і сформувати для них комплекс маркетингових комунікацій – нереально. Проте, вважаємо, що деякі з рекомендацій, розроблених для реального сектору економіки можуть стати у нагоді і для цих підприємств.

Ще однією тенденцією стосовно роботи підприємств легкої промисловості є популяризація діяльності у сегменті партнерських відносин типу «C to C». Це з одного боку пов'язано з бажанням бути індивідуальним і робити одяг, сумки, взуття, шкіргалантерею, постільну білизну власноруч, а з іншого – низькими статками, які не дозволяють купувати речі промислового виробництва. Також обмеженістю фінансових статків викликане збільшення попиту на товари групи «секонд хенд», що призводить до падіння споживчого попиту на товари українського виробництва.

Проте, не зважаючи на зазначені вище тенденції ринок продукції легкої промисловості має стратегічне значення для економічної безпеки нашої держави.

Більшість підприємств легкої промисловості, які досліджувалися, працюють принаймні за двома напрямами партнерських відносин («B to B», «B to G» або «B to C»). Хоча на цих сегментах спостерігаються значні відмінності у поведінкових характеристиках споживачів, підприємства легкої промисловості, намагаючись максимізувати фінансові результати своєї діяльності, працюють на ринку одночасно з кількома із зазначених сегментів. В нестійкій фінансово-економічній та політичній ситуації підприємства намагаються адаптуватися до мінливої динаміки попиту за різними напрямами партнерських відносин для скорочення витрат на виробництво, логістику і просування незатребуваного товару. Найкращі перспективи за умов нестабільності мають підприємства, які працюють за давальницькими схемами («B to B»), такий алгоритм фактично позбавляє підприємства вивчати попит та займатися розробкою товарів, значно знижуючи їх комерційні ризики, бо підприємство-постачальник сировини і матеріалів одночасно виступає і замовником готової продукції, а відтак всі підприємницькі ризики і витрати з логістики та просування бере на себе. З іншого боку, такі підприємства «зациклюються», на роботі з одним партнером, що значно збільшує ризик втрати бізнесу або роботи собі на збиток. Відсутність диверсифікації у виборі як постачальників, так і споживачів позбавляє такі підприємства бізнес-ініціативи і робить у перспективі ринковонепридатними.

Ще одна група підприємств має переваги у нестабільному політико-економічному середовищі, це підприємства, які працюють за рівнем

партнерських відносин «B to G». Такі підприємства, здійснюють свою діяльність за рахунок державного замовлення, виконуючи замовлення на виробництво спецодягу, спецвзуття, виробляючи білизну для державних закладів тощо. Проте для таких підприємств окрім ризиків, які нами визначалися для попередньої групи, існують ще ризики неплатежів, якщо держава знаходиться на межі дефолту.

Звичайно, найкращий з варіантів – це диверсифікація діяльності за рівнями партнерських відносин «B to C» та «B to B». Хоча такий підхід і потребує додаткових бізнес-зусиль, у тому числі, і формування для кожного із зазначених рівнів партнерських стосунків власного комплексу маркетингових комунікацій.

Реалізації комплексного підходу для різних типів партнерських відносин мають сприяти сценарії управлінських рішень, спрямовані на моделювання поведінки різних споживчих сегментів.

Для кожної з означених груп сценарії управлінських рішень розроблені у вигляді відповідних структурно-логічних схем формування комплексу маркетингових комунікацій (рис. 1).

Структура і змістове наповнення схеми визначається науково-методичним підходом, згідно цього підходу структурно-логічні схеми заповнюються нарізно для різних рівнів партнерських відносин. В процесі заповнення має враховуватися наповнення маркетингової стратегії підприємства (згідно комплексу «4Ps»). Для політики просування інструментарій маркетингових комунікацій формується за групами ATL, BTL і TTL-комунікацій. Що дозволяє конкретизувати пропозиції щодо удосконалення комплексу маркетингових комунікацій на відповідному рівні партнерських відносин.

Також при заповненні структурно-логічної схеми має бути врахованим той факт, що комунікації присутні на всіх етапах процесу здійснення покупки, а саме на етапах:

1) визначення потреби і пошуку інформації про продукцію – у висококонкурентному середовищі споживач отримує інформацію з різних джерел і має можливість провести її оцінювання до моменту прийняття рішення про покупку. Відповідно підприємства мають розміщувати інформацію, користуючись тими джерелами та інструментами маркетингових комунікацій, які є найефективнішими для відповідного сегменту ринку;

2) оцінювання товару, здійснення вибору, покупки – навіть при початковому виборі того чи іншого товару споживач може змінити свою думку саме на цьому етапі. Завданням маркетингових комунікацій на цьому етапі є втримання уваги споживача саме на товарі підприємства, для чого необхідно розміщувати відповідну інформацію і здійснювати певні види маркетингових комунікацій у місцях продажу, а також максимально мотивувати і стимулювати торговельний персонал;

3) після здійснення покупки – кожне підприємство зацікавлене в тому, щоб покупки його продукції мали системний, а не одноразовий характер, тому комунікації зі споживачами необхідно здійснювати і підтримувати і після факту покупки.

Через пріоритетність спрямування діяльності підприємств легкої промисловості на кінцевого споживача, першою розглянемо запропоновану схему на прикладі групи «B to C» (табл. 1).

Варто відзначити, що на формування споживчої потреби, вплив підприємства-товаровиробника буде мінімальним. Одне з можливих рішень – популяризація екологічної та високоякісної продукції від вітчизняного товаровиробника у засобах масової інформації. За наявності зареєстрованої товарної марки доцільним також буде її популяризація і брендинг. Для таких видів продукції, як: одяг, взуття шкіргалантерея, важливим елементом також може стати наявність ярлика з необхідною для споживача інформацією.

На етапі здійснення оцінювання до покупки, вибору споживачів з можливих варіантів, підприємству-товаровиробнику для сегмента «B to C» необхідно забезпечити: широку пропозицію у роздрібних каналах найбільш популярного (ходового) товару, за можливості встановити на нього ціну за ціновою лінійкою відповідності «ціна-якість»; розробити програми лояльності для посередників, щоб максимально заохотити їх у реалізації продукції через свої магазини; за необхідності проводити семінари для торговельних агентів та продавців.

Також доцільним буде заохочення торговельних посередників до преміальної викладки (представлення) продукції у місцях продажу за допомогою засобів мерчандайзингу; разом із посередниками створити програми лояльності для споживачів (бонуси, знижки), у тому числі, умови продажу, доставки у випадках купівлі значних партій; організовування післяпродажного сервісу (підгонка одягу та взуття тощо).

Також слід зазначити, що споживання на рівні партнерських відносин для сегменту «B to C» відбувається не лише в межах цілей, визначених товаровиробником. Тому рекомендується по-

Місце виникнення		Інструменти маркетингових комунікацій		
		До здійснення і в процесі покупки		Після здійснення покупки
		Визначення потреби і пошук інформації	Оцінювання товару, вибір, покупка	
Товарна політика				
Цінова політика				
Дистрибутивна політика				
Політика просування	ATL			
	BTL			
	TTL			

Рис. 1. Структурно-логічна схема формування комплексу маркетингових комунікацій

Джерело: запропоновано автором

Таблиця 1

Структурно-логічна схема формування комплексу маркетингових комунікацій для підприємств групи «B to C»

Місце виникнення		Інструменти маркетингових комунікацій		
		До здійснення і в процесі покупки		Після здійснення покупки
		Визначення потреби і пошук інформації	Оцінювання товару, вибір, покупка	
Товарна політика		Популяризація торгової марки, брендинг	Брендинг, наявність ярлика з розмірами та необхідною для споживача інформацією	Додаткові послуги з «підгонки» виробів; маркетинг баз даних
Цінова політика		Цінова лінійка відповідності «ціна–якість», засоби цінового стимулювання збуту		СМС-підтвердження відповідності ціни якості
Дистрибутивна політика		Програма лояльності для посередників, семінари для торговельних агентів		Розміщення PR-інформації на ярмарках, виставках, консультування у місцях продажу
		–	Мерчандайзинг, прямий маркетинг, програма лояльності для споживачів (бонуси, знижки, подарунки, акції)	
Політика просування	ATL	Реклама (Інтернет-реклама, Інтернет-преса, зовнішня, внутрішня, телевізійна, радіо, на транспорті, екстендери)		Реклама (всі види, окрім радіо), PR
	BTL	Мерчандайзинг та розміщення каталогів у пунктах продажу, PR-акції, неформальна реклама, спонсорство		–
		–	Аромамаркетинг, промоакції, програми з підвищення лояльності	
	TTL	Евент-маркетинг		
		Веб-маркетинг, маркетинг у соціальних мережах і виданнях, СМС-маркетинг	–	Веб-маркетинг, маркетинг у соціальних мережах і виданнях, СМС-маркетинг

Джерело: розроблено автором

пуляризація та роз'яснення властивостей товарів, цілей його застосування, умов експлуатації та відновлення за допомогою ATL, BTL і TTL-комунікацій, зазначених у табл. 1.

Інша ситуація складається для типу партнерських відносин типу «B to B». Відрізняється вона насамперед тим, що споживачами на цьому сегменті ринку виступають корпоративні професіонали; рішення про покупки приймаються колективно, а власне покупки здійснюють менеджери із закупівель. Проте необхідно пам'ятати, що на процес прийняття рішення про покупку для цієї категорії споживачів, можуть здійснювати і сторонні консультанти. Отже, при формуванні комплексу маркетингових комунікацій необхідно розробити комплекс заходів щодо впливу на думку осіб цієї категорії.

Для типу партнерських відносин типу «B to B» є характерним, що професійні споживачі зацікавлені в продукції спеціального призначення (для певного виду або роду діяльності), вони, як правило купують продукцію або безпосередньо у товаровиробника, або через оптові канали розподілу (табл. 2). Саме тому на етапах від усвідомлення необхідності здійснення покупки і до аналізування отриманих пропозицій, особливу увагу необхідно приділяти таким інструментам маркетингових комунікацій, як: прямому продажу, директ-мейл та PR-заходам.

Для цього рівня партнерських відносин дуже важливою є психологічна сумісність торговельного представника компанії-виробника з представником компанії-покупця (споживача) або особою, яка приймає рішення про покупку. Попередня обізнаність про діяльність партнера (за допомогою каталогів, інформації у спеціалізованих виданнях, через інші засоби безособистісних комунікацій), а також позитивне ставлення до нього (завдяки безособистісним комунікаціям, таким як: PR-заходи; публікації у спеціалізованих виданнях, а також участь у спільних Event-заходах), можуть значно полегшити роботу на цьому ринковому сегменті.

Для рівня партнерських відносин типу «B to B» на етапі оцінювання пропозицій, відбору постачальників важливого значення набуває можливість тестування продукції, що дає можливість переконати свого потенційного партнера в її якості та відповідності державним та галузевим стандартам. Такий підхід також дає можливість потенційному партнеру переконатися у надійності підприємства-товаровиробника, а також отримати вигідні торговельні умови при укладанні угоди.

На цьому сегменті ринку підприємства-товаровиробники просто зобов'язані приймати участь у різноманітних виставках і ярмарках. Так, участь в регіональних ярмарках, що їх організовує торговельно-промислова палата, значно сприяють розширенню бази даних за потенційними клієнтами. Проте, за даними, отриманими в процесі опитування, в цих заходах приймають участь лише 16,7% досліджуваних підприємств.

Разом із тим, в процесі спілкування з потенційним споживачем на виставці (ярмарку), коли товаровиробник має можливість продемонструвати конкурентні переваги товару та його відмінні якості, у товаровиробника з'являється можливість не лише надати інформацію про свою продукцію, але і переконати покупця придбати саме його товар.

Таблиця 2

Структурно-логічна схема формування комплексу маркетингових комунікацій для підприємств групи «B to B»

Місце виникнення		Інструменти маркетингових комунікацій		
		До здійснення і в процесі покупки		Після здійснення покупки
		Визначення потреби і пошук інформації	Оцінювання товару, вибір, покупка	
Товарна політика		Виробництво стандартизованої і сертифікованої продукції для професійних споживачів	Вибір здійснюють групи фахівців на підставі наданих зразків і каталогів	Професійне консультування (телемаркетинг; Інтернет-маркетинг; особисті зустрічі)
Цінова політика		Система преміальних цін Оптимальне співвідношення «ціна-якість», що відповідає ринковому позиціюванню		Підтвердження відповідності ціни якості в системі директ-мейл та веб-маркетинг
Дистрибутивна політика		Встановлення вигідних умов покупки Забезпечення необхідної кількості продукції на складах підприємства або в каналах розподілу Зручне розташування каналів розподілу		Розміщення PR-інформації на ярмарках, виставках, консультування у місцях продажу Повторні замовлення Формування маркетингу партнерських стосунків
		–	Прямий маркетинг, програми лояльності для посередників (бонуси, знижки, подарунки, акції)	
Політика просування	ATL	Реклама: модулі в пресі для професійних споживачів; зовнішня; реклама в Інтернеті		Усна реклама, PR-заходи
	BTL	Прямий продаж, директ-мейл, PR-акції за участю експертів та лідерів думок, розміщення каталогів та довідників у місцях продажу, семінари і демонстрації, ярмарково-виставковий маркетинг, POSM		Тестування продукції, Produkt-placement з довідниковою інформацією, Спонсорство
		Спонсорство, Produkt-placement	промоакції, програми з підвищення лояльності	
	TTL	Евент-маркетинг, професійні конференції за участю представників товаровиробника, експертів та підприємств (організацій) споживачів, Ambient-маркетинг		
		Веб-маркетинг, маркетинг у соціальних мережах і виданнях	–	Веб-маркетинг, участь на форумах в Інтернеті

Джерело: розроблено автором

Також підприємствам-товаровиробникам продукції легкої промисловості варто заручитися підтримкою фахівців та експертів, думка яких може істотно вплинути на потенційного споживача. Такими експертами в галузі легкої промисловості можуть стати особи, які працюють у сфері фешн-моди. Істотно може вплинути на діяльність у цій сфері поява диктора або публічної особи в одязі, взутті або з аксесуарами того чи іншого підприємства.

Також у цій сфері велике значення можуть мати особисті некомерційні комунікації, наприклад, рекомендація певної продукції представниками профільного міністерства, що істотно можуть вплинути на формування попиту на продукцію на ринку.

Для створення лояльних груп споживачів за типом партнерських відносин «B to B» рекомендується організовувати певні Евент-заходи, здійснювати спеціальні торговельні акції, а також розробляти взаємовигідні торговельні умови.

Висновки і пропозиції. Таким чином, принциповою особливістю структурно-логічних схем процесів формування і реалізації комплексу маркетингових комунікацій, запропонованих у статті, є акцентування на необхідності комплексного, паралельного застосування його складових, сформованих за типом партнерських відносин, для запровадження на підприємствах адекватних управлінських рішень. Застосування комплексного підходу до вибору елементів маркетингових комунікацій за рівнем партнерських відносин дозволить всім аналізованим підприємствам легкої промисловості вже покращити власний комунікативний імідж, а отже, підвищити ефективність своєї діяльності.

Список літератури:

1. Посторонко В.М. Тенденції розвитку підприємств легкої промисловості України. *Вісник ЖДТУ*. 2012. № 1(59). С. 188–191. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum/Vzhdtu_econ/2012_1_2/41.pdf
2. Ковальчук С.В., Петрицька О.С. Роль маркетингових досліджень у забезпеченні ефективної роботи підприємств легкої промисловості. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2010. № 1. С. 42–51.
3. Ковальчук С.В. Вибір пріоритетів маркетингової стратегії – основа комерційного успіху підприємств легкої промисловості. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2008. № 6, Т. 3. С. 52.
4. Хмарська І.А. Комплекс маркетингових комунікацій: сучасне бачення та проблемні питання. *Маркетингові інновації в економіці та бізнесі* : [колективна монографія / за заг. ред. С.В. Ковальчук]. Хмельницький : ТОВ «Поліграфіст-2», 2013. С. 162–171.
5. Чухрай Н.І. Маркетинг інновацій. Львівська політехніка. 2011. 256 с.

6. Khmarska I.A. Complex marketing communication in the supply chain. Index Copernicus IC Journal Master List since 2011; CrossRef since 2014; Dielefeld Academic Search Engine (DASE); Google Scholar; EBSCO WorldCAT OCLC; CiteSeerX by the Pennsylvania State University. P. 73–76.

References:

1. Postoronko V.M. Tendentsii rozvytku pidpryiemstv lehkoi promyslovosti Ukrainy. *Visnyk ZhDTU*. 2012. № 1(59). S. 188–191. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum/Vzhdtu_econ/2012_1_2/41.pdf
2. Kovalchuk S.V., Petrytska O.S. Rol marketynhovykh doslidzhen u zabezpechenni efektyvnoi roboty pidpryiemstv lehkoi promyslovosti. *Marketynh i menedzhment innovatsii*. 2010. № 1. S. 42–51.
3. Kovalchuk S.V. Vybir priorytetiv marketynhovoi stratehii – osnova komertsiinoho uspikhu pidpryiemstv lehkoi promyslovosti. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*. 2008. № 6, T. 3. C. 52.
4. Khmarska I.A. Kompleks marketynhovykh komunikatsii: suchasne bachennia ta problemni pytannia. *Marketynhovi innovatsii v ekonomitsi ta biznesi* : [kolektyvna monohrafiia / za zah. red. S.V. Kovalchuk]. Khmelnytskyi : TOV «Polihrafist-2», 2013. S. 162–171.
5. Chukhrai N.I. Marketynh innovatsii. Lvivska politekhnika. 2011. 256 s.
6. Khmarska I.A. Complex marketing communication in the supply chain. Index Copernicus IC Journal Master List since 2011; CrossRef since 2014; Dielefeld Academic Search Engine (DASE); Google Scholar; EBSCO WorldCAT OCLC; CiteSeerX by the Pennsylvania State University. P. 73–76.

НАШІ АВТОРИ

1. **Bartnitski Vadzim** – Faculty Mechanics and Electronics, Lanzhou University of Technology
2. **Nika Kratsashvili** – Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
3. **Альошина Оксана Анатоліївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства і теології Національного університету «Острозька академія»
4. **Анісімов Дмитро Олексійович** – викладач кафедри спеціальної фізичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
5. **Бабич Андрій Анатолійович** – кандидат юридичних наук, викладач кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
6. **Балан Альона Анатоліївна** – магістр Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
7. **Бахновська Олена Сергіївна** – магістр Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
8. **Береговенко Наталія Сергіївна** – асистент кафедри романо-германської філології та перекладу Білоцерківського національного аграрного університету
9. **Бондаренко Ольга Володимирівна** – кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник Інституту розведення та генетики тварин імені М.В. Зубця Національної академії аграрних наук України
10. **Бридун Андрій Михайлович** – кандидат фізико-математичних наук, доцент, доцент кафедри картографії та геопросторового моделювання Національного університету «Львівська політехніка»
11. **Вакуленко Вікторія Миколаївна** – магістр Національного університету біоресурсів і природокористування України
12. **Василенко Сергій Валентинович** – старший науковий співробітник сектору охорони природи відділу охорони пам'яток історії, археології та природи Національного заповідника «Хортиця»
13. **Васільєва Леся Миколаївна** – доктор наук з державного управління, професор кафедри обліку, оподаткування та управління фінансово-економічною безпекою Дніпровського державного аграрно-економічного університету
14. **Васькевич Сніжана Сергіївна** – асистент кафедри фізичного виховання та спорту Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
15. **Войтів Ярослав Юрійович** – кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри хірургії та трансплантології Національної медичної академії післядипломної освіти імені П.Л. Шупика
16. **Воловик Володимир Миколайович** – доктор географічних наук, професор кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
17. **Головня Алла Василівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології і перекладу Національного авіаційного університету
18. **Грабовська Ірина Миколаївна** – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
19. **Грохович Олександр Миколайович** – викладач кафедри теорії та методики фізичної культури Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
20. **Гуменюк Оксана Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету
21. **Демиденко Василь Іванович** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри банківської справи Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
22. **Дичка Наталія Іванівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри англійської мови технічного спрямування № 1 Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
23. **Дмитрієва Ніна Вікторівна** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри технології будівельного виробництва Одеської державної академії будівництва і архітектури
24. **Дмітрієва Ніколь Субханівна** – студентка Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая
25. **Добош Оксана Степанівна** – асистент кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка»
26. **Дорош Ніна Іванівна** – доктор економічних наук, професор, професор кафедри обліку та аудиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
27. **Дубинська Олена Сергіївна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри «Облік, оподаткування та економічна безпека» Донбаської державної машинобудівної академії
28. **Єремєєва Ірина Анатоліївна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

29. **Загурська Інна Станіславівна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка
30. **Заремба Людмила Василівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки факультету педагогічної освіти та соціальної роботи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
31. **Зізінська Анна Петрівна** – асистент кафедри романо-германської філології та перекладу Білоцерківського національного аграрного університету
32. **Івасів Ігор Богданович** – доктор економічних наук, професор, професор кафедри «Банківська справа» Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
33. **Івашкевич Леся Сергіївна** – доцент кафедри теорії та перекладу німецької мови Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
34. **Ічанська Олена Михайлівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету
35. **Карпенко Ірина Андріївна** – студентка Національного університету харчових технологій
36. **Кисельов Юрій Олександрович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геодезії, картографії і кадастру Уманського національного університету садівництва
37. **Клочко Олексій Олександрович** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи і менеджменту соціокультурної діяльності Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
38. **Коваленко Оксана Юріївна** – кандидат філологічних наук, доцент, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця
39. **Ковальчук Василь Іванович** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри професійної освіти та технологій сільськогосподарського виробництва Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
40. **Ковальчук Інна Владиславівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
41. **Ковтун Ольга Олегівна** – студентка Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
42. **Коломийська Іванна Андріївна** – кандидат філологічних наук, асистент, асистент кафедри германського, загального і порівняльного мовознавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
43. **Кравченко Катерина Олександрівна** – студентка факультету романо-германських мов Національного університету «Острозька Академія»
44. **Крайнюков Андрій Олексійович** – студент Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
45. **Кривицька Іветта Анатоліївна** – доцент кафедри екологічної безпеки та екологічної освіти Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
46. **Кріпкий Андрій Юрійович** – аспірант кафедри міжнародного бізнесу та економічного аналізу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
47. **Кузьмук Наталія Ярославівна** – магістр Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
48. **Кук Ганна Ігорівна** – студентка факультету романо-германських мов Національного університету «Острозька академія»
49. **Курінний Олексій Вячеславович** – викладач кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету
50. **Куць Тетяна Валеріївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри статистики та економічного аналізу Національного університету біоресурсів і природокористування України
51. **Лех Ігор Петрович** – студент Національного університету «Львівська політехніка»
52. **Лисецька Олена Яківлівна** – асистент кафедри фізичного виховання, спорту та здоров'я людини Маріупольського державного університету
53. **Лісенчук Геннадій Анатолійович** – доктор наук з фізичного виховання та спорту, професор, професор кафедри теорії та методики фізичної культури Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
54. **Лобойко Олександр Петрович** – курсант Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
55. **Малицька Олена Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри початкової освіти Бердянського державного педагогічного університету
56. **Маргулов Артур Худувич** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

57. **Мезенцева Ірина Олександрівна** – кандидат технічних наук, доцент кафедри охорони праці та навколишнього середовища Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»
58. **Мельник Ірина Миколаївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки факультету педагогічної освіти та соціальної роботи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
59. **Мержвинська Анна Миколаївна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри інноваційних технологій професійної освіти Національного авіаційного університету
60. **Миропольский Веніамін В'ячеславович** – студент Юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
61. **Михайленко Алла Володимирівна** – викладач кафедри англійської мови технічного спрямування № 1 Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
62. **Мірзодаєва Тетяна Віталіївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри туристичного та готельного бізнесу Національного університету харчових технологій
63. **Мовмига Наталія Євгенівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри охорони праці та навколишнього середовища Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»
64. **Мороз Тетяна Андріївна** – студентка Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
65. **Муравйова Ірина Олександрівна** – старший викладач кафедри машинобудування Одеської державної академії будівництва і архітектури
66. **Новородовський Валерій Вікторович** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса Національної академії наук України
67. **Окрушко Світлана Євгенівна** – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, Вінницький національний аграрний університет
68. **Олійник Надія Юріївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
69. **Павлушенко Ольга Андріївна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
70. **Панасовська Анастасія Олександрівна** – студентка Національного авіаційного університету
71. **Петрушин Дмитро Владиславович** – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри спеціальної фізичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
72. **Пирог Ольга Володимирівна** – доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва Національного університету «Львівська політехніка»
73. **Піменова Ольга Олександрівна** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри гуманітарних наук, соціального забезпечення та права Луцького національного технічного університету
74. **Пожидаєв Микола Юрійович** – старший викладач кафедри спеціальної фізичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
75. **Полухтович Тетяна Григорівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри комп'ютерних технологій та професійної освіти Луцького національного технічного університету
76. **Пристинська Тетяна Миколаївна** – магістр, старший викладач кафедри фізичної терапії, фізичного виховання та біології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
77. **Пристинський Володимир Миколайович** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичних, методичних основ фізичного виховання і реабілітації ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
78. **Процик Ірина Степанівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва Національного університету «Львівська політехніка»
79. **Рогаль Ірина Василівна** – асистент кафедри фізичного виховання та спорту Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
80. **Сабан Олеся Василівна** – асистент кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка»
81. **Савойська Світлана Василівна** – доктор наук в галузі політології, професор, Міжрегіональна академія управління персоналом
82. **Семенів Наталія Миронівна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка»

83. **Серебрянський Павло Вікторович** – прокурор Геніческої місцевої прокуратури Херсонської області, аспірант кафедри галузевого права Херсонського державного університету
84. **Сивук Аліна Олександрівна** – магістрант Маріупольського державного університету
85. **Січко Дмитро Сергійович** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного та кримінального права та процесу Чорноморського національного університету імені Петра Могили
86. **Славітяк Олег Станіславович** – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент, доцент кафедри теорії та методики фізичної культури Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
87. **Слюсаренко Юлія Леонідівна** – асистентка Житомирського національного агроекологічного університету
88. **Сніжко Валерія Вікторівна** – магістр Київського національного університету імені Тараса Шевченка
89. **Согор Андрій Романович** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри картографії та геопросторового моделювання Національного університету «Львівська політехніка»
90. **Студенець Ірина Сергіївна** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка
91. **Талпа Олена Олександрівна** – магістр Бендерської політехнічної філії Придністровського державного університету імені Т.Г. Шевченко
92. **Тараленко Олена Олександрівна** – аспірант Київського національного торговельно-економічного університету
93. **Терлецька Юлія Олегівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії, менеджменту і адміністрування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
94. **Тимчишин Тарас Михайлович** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ
95. **Томич Мар'яна Ігорівна** – аспірант кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва Національного університету «Львівська політехніка»
96. **Фатєєв Михайло Сергійович** – магістр Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
97. **Федоренко Олександра Сергіївна** – аспірант кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка
98. **Филиппова Ольга Николаевна** – член Ассоциации искусствоведов (г. Москва)
99. **Фролова Ольга Олександрівна** – асистент кафедри фізичного виховання, спорту та здоров'я людини Маріупольського державного університету
100. **Фурса Анна Василівна** – студентка Чорноморського національного університету імені Петра Могили
101. **Хаєцький Григорій Сильвестрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та охорони навколишнього середовища Вінницького національного аграрного університету
102. **Халімончук Інна Петрівна** – магістр Житомирського державного університету імені Івана Франка
103. **Хмарська Ірина Анатоліївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки і організації виробництва Первомайської філії Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова
104. **Храбан Тетяна Євгенівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Військового інституту телекомунікацій та інформатизації
105. **Черкасова Тетяна Анатоліївна** – старший викладач кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету
106. **Чорна Вікторія Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри початкової освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
107. **Шевчишена Оксана Володимирівна** – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри педагогіки та психології Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
108. **Шутак Карина Віталіївна** – аспірант кафедри екології та безпеки життєдіяльності Уманського національного університету садівництва
109. **Яковенко Ірина Олександрівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та дошкільної освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
110. **Яндола Кристина Олександрівна** – старший викладач кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
111. **Ярема Наталія Петрівна** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри картографії та геопросторового моделювання Національного університету «Львівська політехніка»
112. **Ярхо Ілля Сергійович** – студент Маріупольського державного університету

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЇ СТАТЕЙ

Редакція наукового журналу
пропонує всім бажаючим студентам, аспірантам, докторантам, здобувачам, молодим фахівцям, викладачам, науковцям та іншим зацікавленим особам опублікувати свої статті за різними науковими напрямами

ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ СТАТТІ НЕОБХІДНО:

1. Заповнити **електронну форму реєстрації**, обов'язкову для публікації.

2. Надсилати на електронну пошту редакції info@molodyvcheny.in.ua **статтю** та **квитанцію про сплату вартості публікації наукової статті** (сплачується лише після повідомлення про прийняття матеріалів). Обов'язково в темі листа вкажіть **науковий розділ журналу**, в якому ви бажаєте опублікувати статтю.

3. Редакція рецензує вашу статтю протягом 2–3 днів. *Статті студентів публікуються за наявності рецензії або співавтора з науковим ступенем.*

4. Якщо стаття успішно пройшла рецензування, ми відправляємо вам лист з інформацією: **«Стаття пройшла рецензування, прийнята до публікації»**.

5. Як тільки електронна версія журналу розміщується на сайті, ми повідомляємо вам про це. Потім, після виходу журналу з друку, ми відправляємо вам друкований примірник в потрібній кількості.

ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи (з виділенням по тексту статті):

– **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які посилається автор;

– **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, яким присвячується стаття;

– **формулювання цілей статті** (постановка завдання);

– **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– **висновки з даного дослідження і перспективи** подальшого розвитку в цьому напрямку.

Автори, які подали матеріали для публікації, погоджуються з наступними положеннями:

– відповідальність за достовірність поданої інформації в своїй роботі несе автор.

– автори зберігають за собою всі авторські права і одночасно надають журналу право першої публікації, що дозволяє поширювати даний матеріал із зазначенням авторства та первинної публікації в даному журналі.

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

– **індекс УДК** (у верхньому лівому кутку сторінки);

– **назва статті, прізвище, ім'я, по батькові автора** (-ів), місце роботи (навчання), вчений ступінь, вчене звання, посада мовою оригіналу статті;

– **анотація** (мінімум 700 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) мовою оригіналу статті;

– **назва статті, прізвище та ім'я автора** (-ів), місце роботи (навчання) англійською мовою;

– **анотація** (мінімум 1800 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) англійською мовою;

– **текст статті** може бути українською, російською або англійською мовою;

– **список літератури** подається наприкінці статті у двох формах: «Список літератури» і «References».

Формат статті	А4, орієнтація – книжкова, матеріали збережені та підготовлені у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx)
Поля	всі сторони – 2 см
Основний шрифт	Times New Roman (*Arial* і *Courier New* для текстових фрагментів)
Розмір шрифту основного тексту	14 пунктів
Міжрядковий інтервал	полуторний
Вирівнювання тексту	по ширині
Автоматична розстановка переносів	включена
Абзацний відступ (новий рядок)	1,25 см
Нумерація сторінок	не ведеться
Малюнки та таблиці	необхідно подавати в статті безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці. Розмір шрифта табличного тексту зазвичай на 2 пункти менше основного шрифту. Кількість таблиць, формул та ілюстрацій має бути мінімальною та доречною. Рисунки і таблиці на альбомних сторінках не приймаються.
Формули	повинні бути набрані за допомогою редактора формул (внутрішній редактор формул в Microsoft Word for Windows).
Посилання на літературу	у квадратних дужках по тексту [1, с. 2], бібліографічний список в кінці тексту. Посторінкові виноски та посилання не допускаються
Обсяг	від 10 до 20 сторінок включно

Науковий журнал
«Молодий вчений»
№ 2 (66) лютий 2019 р.

Щомісячне видання

Коректор: В. Бабич
Дизайн: А. Юдашкіна
Комп'ютерна верстка: В. Удовиченко

Контактна інформація редакції журналу.
Поштова адреса: 73021 Україна, м. Херсон,
а/с 20, Редакція журналу «Молодий вчений»
Телефон: +38 (0552) 399 530
Email: info@molodyvcheny.in.ua
Сайт: www.molodyvcheny.in.ua

Підписано до друку 28.02.2019 р.
Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 43,25. Тираж 100 прим.
Зам. 0219-74.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
Україна, м. Херсон, вул. Паровозна, буд. 46-а
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.